Байтұрсынұлы
Шонанов. Т.

Оқу құралы. 1927

412 бет.

794.342
Б20
рк

بايتۇرسىن ۇلى اقمەت، شونان ۇلى تەلجان

جەر جۇزىنىڭ ەڭبەك كەشىلەرى، بىرىگىڭدەر!

ЦЕНТР. ГОСБИБЛИОТЕКА Т.С.С.Р.
Инв. № 72931

وقىۋ قۇرالى

III - IV نشى جىلداردا وقىلاتۇن

كىتاب

ۇشىنشى باسىلۋى.

(75 سۇۋرەتى بار).

С. Х. 96.
VI-197
С. Х.
ГОС. БИБЛИОТЕКА
КССР им. А. С. Пушкина
Т. Г. Б.
354

Baitursyn uly
men conan uly
III, IV—oqyvquraly.

А. Байтурсунов
и
Т. Шонанов
ХРЕСТОМАТИЯ
для III-IV г. обучения.
Изд. 3-е.

باسشىلىق
اياقتانىپ
باسىلۋىنىڭ
3
ايماعىن ا
4 ىنشى

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО КССР
Кзыл-Орда. 1927 г. X

Байтұрсынов А., Шонанов Т.
Оқу құралы
III-IV топтарда оқылатын кітап
үшінші басылуы
(75 суреті бар)

Қызыл Орда, „Қазақстан мемлекет баспасы",
1927. 412 бет.

قازاعستان مەملەكەت
باسپا قاناسى.
قىزىل وردا 1927- جىل.

Казглавлит № 200. Заказ № 1612. 26 печ. л. Тираж 10.000

ТИПОГРАФИЯ КАЗГОСИЗДАТА. КЗЫЛ-ОРДА. 1927 г.

ٴسوز باسى.

بۇل «وقىۋ قۇرالى» 1923 جىلى جازىلىپ تاسقا باسىلۋعا بەرىلگەن. ول كەزدە «گۇۋستىڭ»، ٴبىلىم ورداسىنىڭ جاڭا پىرا عىرامدارى شىقپاعان كەزى ەدى. ايتسەدە، وقىۋ كەمەسەرىيەتى توكمەرەگىندە، ٴبىلىم وردالارىنىڭ اراسىندا، بىلگەرگى قاتار تاجىرىيبەلى وقىتىۋشىلار ىشىندە بولاشاق پىرا عىرامنىڭ سۇلباسى جالپى سۇۋرەتى ٴبىلىنىپ كەلە جاتىر ەدى. بۇل «وقىۋ قۇرالى» سول بولاشاق پىرا عىرامدى كوزدەپ جازىلعان ەدى. «وقىۋ قۇرالىن» 1923 جىلى تاسقا باسار الدىندا قاراپ شىققانىمدا، سول كەزدەگى باعىتقا، بۇل كۇندەگى پىرا عىرامعا ىيكەمدەلىپ جازىلعان دەپ قاراپ ەدىم.

ەندى جاڭا پىرا عىرامداردىڭ جوباسى ەمەس، ٴوزى دە شىقتى. كومپلەكىس جۇيەسى، ايماق تانىۋ نەگىزى، باللار بەلسەندىلىگى، باللار ۇيىمى ەڭبەك دەگەندەر بۇل كۇنگى مەكتەپ پىر عىرامىنىڭ نەگىزى بولىۋعا اينالدى. ىسكە اسىرىپ جاتقان جەرلەردە بار. سوندىقتان «وقىۋ قۇرالىنىڭ» كوپ جەرىن وڭدەۋ كەرەك.

ٴبىراق مۇنان ارتىق ٴازىر باسقا قۇرالىمىز جوق. مۇنى قايتا وڭدەۋگە كوپ ۋاقىت كەرەك؛ وڭدەلگەن ٴتۇرى باسىلىپ شىققانشا وقىۋ جىلىنا ۇلگەرىۋ مۇمكىن ەمەس. ونىڭ ٴبىر جاعىندا گۇبىر نەلەر كەرەكسىنىپ، «وقىۋ قۇرالىنىڭ» 3 – ىنشى باسىلۋىنا كوپ زاكاز بەرىپ، اسىعىپ كۇتىپ وتىر. سوندىقتان 3 ىنشى باسىلۋى وڭدەلمەي باسىلىپ وتىر. 4 ىنشى باسىلۋىن وڭدەۋ كەرەك.

4 ىنشى باسىلۋىندا «وقىۋ قۇرالى» بىلاي وڭدەلەردەپ بىلەمىز. .

1. III، VI جىلعا «وقىۋ قۇرالى» ەكى كىتاپ بولىۋى كەرەك. سوندا ٴار جىلدىڭ پىرا عىرامىندا ىڭعايلاۋعا جەڭىل بولادى، كىتاپتىڭ ٴباسى دە ارزانعا تۇسەدى.

2. «وقىۋ قۇرالى» جۇمىس كىتابى سىياقتى بولىۋى كەرەك. بۇل كۇنگى مۇنداي كىتاپتار تەك وقىۋ ٴۇشىن عانا ەمەس، جۇمىس قىلۋعا، ٴبىر نارسەنى ىزەرتتەۋگە باسشىلىق قىلىۋ كەرەك. «جۇمىسشى كىتاپ» دەگەن ورىس ادەبىيەتىندە دە ورىس اياقتانىپ كەتىپەسە دە، كەرەكتىگى ايقىندالدى دەۋگە بولادى. سوندىقتان 4 ىنشى باسىلۋىندا وقىۋ قۇرالىن جۇمىس كىتابى قىلۋعا تىرىسىۋ كەرەك دەيمىز.

3. ەڭبەك مەكتەبى - تۇرمىس مەكتەبى. تۇرمىس مەكتەبى بولىۋ ٴۇشىن ايماعىن ايقىن تانىۋ كەرەك.

4 ىنشى باسىلارىندا «وقىۋ قۇرالىندا» ايماق تانىۋ جاعى كۇشەيتىلىۋ كەرەك.

1955?
РК
ГОС. Б...
Каз. ССР ...
Инв. № 095609

ٴبولىمى ارقىلى تابيعات قۇبىلىستارىن قىسقاشا ٴتۇسىندىرىپ، ٴتۇرلى ىرىم، ىرنەگى، وتىرىك نارسەلەرگە سەنۋدى جويىپ، تابيعاتتىڭ كەرەكتى زاڭدارىن ٴتۇسىندىرۋ، پايدا زيانىن ۇعىندىرۋ.

بۇل كىتابتىڭ ٴتورت اياعى تەڭ شىقتى دەگەن وي بىزدە جوق. سونىڭ ٴۇشىن، وقىۋ-وقىتۋ ٴىسى مەن تانىس ادامدار بۇل كىتابتىڭ ەكىنشى ىرەت باسىپ شىعارلاردا قاي جەرىن قالاي تۇزەتۋ كەرەك، قانداي بولىمدەر قوسۋ كەرەك ەكەنى جايىنان جازۋشىلاردىڭ تىكە وزىنە يا گازەت، جورنال ارقىلى بىلدىرسە، العىس ايتامىز. ٴجانا بايقاتقان نارسەلەرىن ەسىمىزدە تۇتىپ، تۇزەتۋگە تىرىسامىز. مۇنى اسىرەسە بالا وقىتىپ ٴتاجىريبا الاتۇن مۇعالىمدەر مەن، ۋشىتىلا-لەردىڭ قولاعىنا كوبىرەك سالامىز.

وقۋ كىتابىنىڭ بۇسىنە كىلاسىنا وقىپ، ٴبىر ساعاتتا بىتىرۋگە ٴوزىن سوعاتىن ماقالالاردا كىردى. وندايى ماقالالاردى ٴبولىپ-ٴبولىپ وقىتۋعا بولادى؛ قالا بەردى ۇيدە وقىتۋعا بولادى. ۇزىن ماقالالار كىرگىزىلگەندە مەكتەپتەگى شاكىرتتەر تۇگىل، ۇيدەگى اتا-انالارىدا ەستە بولدى. ۇيىتكەنى ۇيدە وقىرلىق كىتاپ بىزدە ٴالى جوق؛ جۇۋىردا بولار دەۋ قيىن. كىتاپ قازاقستان عىلىم ورداسىنىڭ ماقۇلداعان ٴبىرىنشى ساتى باۋلۋ مەكتەبىنىڭ پروگراممماسىنا ۇيلەستىرىلىپ جازىلدى.

تاعى ٴبىر ايتاتۇنىمىز: كىتاپتاعى ماقالالاردى پۇشپاعىنان ساناپ ىرەتى مەن وقىتۋدىڭ كەرەگى جوق. باسقا ٴبىلىم مەن بايلانىستىرىپ، كەرەگىنشە وگدى-سولدى، بىلگەرى كەيىن تەرىپ وقىتۋعا بولادى. سوندىقتان ماقالالاردىڭ اراسىن ٴبولىپ، ىقشامداپ جىكتەدىك. ماقالالاردىڭ جىكتەلگەن بولىمدەرى ٴبىر ويدى تولىق سۋرەتتەيدى. ۇزىلگەنى بىلىنبەيدى.

جازۋشىلار.

1923 جىل، سەنتابىردىڭ -10- نى.

ورىنبور.

I-ٴبولىم.

ادەبيەت بەن تۇرمىس-ەڭبەك.

بايجاننىڭ مولداسى.

(ەسكى وقىۋ ٴتارتىبى)

جاۋلاسىنىڭ شەتىنە ٴۇش ٴتيىندىق قارا بالىر ٴتۇيىپ، بايجاندى ەرتىپ، شە-
شەسى جاقىبىنىكىنەگى مولداعا اپاردى.

بالالار ۇۋ-شۋ ۋىقىپ جاتىر.

كوسە ارىقتاۋ قارا كىسى وتىر. بايجان ۇيگە كىرگەندە نە بولعانىن بىلمەدى... يۋۋتنى بوسادى، كىسىكە قاراۋعا ٴجۇزى شىدامادى، تومەن قارادى؛ اجەسىنىڭ تىلاسىنا جاسىرىنىپ تۇردى. بالىراعان جاس جۇرەگى ەلجىرەپ، بۋۋنى دىرىلدەپ، اياعىن باسىپ تۇرىۋعا شاماسى ازەڭ كەلدى. بالالاردىڭ كوزى باي-جاندا. بايجان ۇيالىپ، تومەن قارايدى. باسىن كوتەرىپ قارادىدا:

«جوعارى شىعىڭىز، بالىپشەا!» دەدى مولدا.

بايجان مولدانىڭ سويلەگەنىنە تاڭ قالدى. مولدا ادامشا سويلەمەيتۇن، وقىمىشا سويلەيتۇن ٴبىر ٴتۇرلى بىلسقا زات دەپ بىلەتۇن ەدى. ونىڭ ويىنشا مولدا دەگەن ول زور داراجالى ٴجانا ادامنىڭ ويىنداعىسىن بىلەتۇن ٴبىر كىسى ەدى.

تۇرلى كۇن ۇياسىنان جاڭا باس كوتەرىپ، الەمگە ساۋلەسىن ٴتۇسىردى. ەلدىڭ كوبى قالىڭ ۇيقىدا جاتىر. جازعى قىسقا تاڭعا ۇيقىسى قانا الماي، ەرتەگ-گى قوڭىر سالقىن مەزگىلدە جۇرت راقات بەن تىنىشتىقتا. اۋىلدان وقشاۋىراق تىگىلگەن كىشكەنە قوستا ون شاقتى بالا تىنىشتىقتىڭ ٴسانىن بۇزىپ بىلىك-جىك بوپ شۋۋلاپ وتىر.

(ەسكى مولدانىڭ بالا وقىتقانى)

بالالار كوزدەرى جاساۋراپ، جاعىنىڭ ٴجۇنى ٴۇرپيىپ، ەسىنەپ-ەسىنەپ ىزىڭداپ، ىڭىلدايدى؛ ايتەۋىر داۋىس شىعارىپ، ٴالىن قوسقانىنا ٴماز. سوزىنىڭ جاڭىلىپ قالعىپ بارا جاتقان بالانى ٴتورت ورمە قامشى مەن مولدا-ەكەڭ ازقاعا تارتىپ قالعاندا شوشىپ ويانادى؛ بالالار شۋۋ ەتە قالادى؛ قاسقىردان ۇرىككەن جىلقىشا، جۇمىلا شىرقىراپ، تاعى شۋۋلايدى. باسىندا ەلتىرى بورىك، شالبارسىز، ۇزىن جەلەك ايقارا جامىلىپ، سۇستانىپ، جىلانداي ىسقىرىپ، شال مولدا بالالار-دىڭ زارەسىن الىپ وتىر. ٴبىر جاپىراق قاعازدىڭ كىردەن جىلتىراعان بەتىندەگى ٴبىرى جازۋعا قاراپ، سەگىز جاسار بايجان، بىلگەرى كەيىن شۇلعىپ «پەي-قاپ» «قاپ-پەي» دەپ ىزىڭدايدى؛ مولدانىڭ كوزى ٴتۇسىپ كەتكەندە، ۇياسىنان كە-نەتتەن ۇشقان تورعاي سياقتانىپ، قاتتىراق شىرىلدايدى. اندا-ساندا مولدا: «وقىڭدار!» دەپ ەسىنەپ قويادى.

ۇيقى باسىپ، ماۋجىراپ وتىرعان بايجان جالىققاننان جانىنداعى بالاعا سىبىر-لاپ بىردەمەدەي بەرىپ ەدى، جاقتا شارت ەتكىزىپ مولدا سالىپ جىبەردى. يەگى كەمسەڭدەپ جىلايىن دەپ ەدى، قامشىسىنا مولدا قول سوزعان سوڭ، كوزىنىڭ جاسىن تيىپ، «پەي-قابىقا» سالا باستادى.

ٴبىر ازدان سوڭ، ۇيقىسىن اشۋ ٴۇشىن، بايجان قاعازىن بۇكتەپ، سىرتىنە بەردى؛ ەسىك الدىنا بارىپ قول قۋۋسىرىپ: «مولدا-ەكە قاجەت راۋما؟» دەدى.

«جاڭا كەلدىڭ، قايدان وتىرا!»... دەدى مولدا.

- بايجاننىڭ كوزى جاساۋراپ جانىنداعى ولكەنىرەك سىرتقىنىڭ جالت-جالت قاراپ، ورنىنا قايتا وتىردى.

جونەۋ.

◆ ◆ ◆

ٴبىزدىڭ مەكتەپ.

مەكتەبىمىز قالىڭ اۋىلدىڭ ورتاسىندا، قىراڭداۋ بيىك جەردە. سىرتى جاعىنان اق بالشىق بەن سىلانعان. ەكى بولمەدە كىلاسىمىز بولادى، ٴبىر بولمەدە شەشىنەمىز. قالعان ەكى بولمەدە وقىتۋشىلارىمىز بەن قىزمەتشى تۇرادى. ٴار بولمەدە ٴۇش تەرەزەدەن، ەكى بولمەگە ٴبىر پەشتەن. ٴار كىلاستا ەكى ٴبولىم، ەكى بولىمگە ٴبىر وقىتۋشىدان. ٴبىزدىڭ كىلاسىمىزدا جيىرما پارتا بار؛ ٴبىر پارتادا ەكى بالادان وتىرامىز. پارتالار قاتار-قاتار قويىلعان، ٴار قاتاردىڭ اراسىنان كىسى جۇرەرلىك جەر قالدىرىلعان. پارتادا وتىرعاندا جارىق سول جاعىمىزدان تۇسەدى. پارتالاردىڭ الدىندا وقىتۋشىعا قويىلعان ستول مەن ورىندىق بار. وقىتۋشىنىڭ سول جاعىندا قارا تاقتا تۇرادى. تاقتانىڭ ٴبىر جاعى سىزىۋسىز، ەكىنشى جاعى تىزىل مەن سىزىۋلى. تاقتاعا ٴبىز بورمەن جازامىز. تاقتانىڭ ارتىندا شكاپ تۇرادى. شكاپ ىشىندە كىتاپ، قاعاز، قارىنداش، سيا ساقتالادى. ٴبىزدىڭ قارسى الدىمىزدا جاردا كوبەيتۋ مەن ولشەۋلەر سانىسى ٴىلۋلى تۇرادى.

ٴبىز ٴتورتىنشى بولىمدە وقىپ جۇرمىز. ەندىگى جىلى ەكىنشى باسقىش مەكتەبىكە كىرمەكپىز. وسى كۇنى ەسەپ عىلىمىن، جاعىرا پيانى، قوعام قۇرى-لىسىن، جاراتىلىس عىلىمىن، انا ٴتىلىن وقىپ جۇرمىز. بۇلاردان باسقا سۋرەت سالىپ ۇيرەنەمىز. وقىتۋشىمىز ٴبىيىل اۋىل اداملارىنان جەر سۇراپ الىپ، بىزگە باقشا سالعىزدى. جازداي باقشامىزدى ٴوزىمىز سۋاردىق؛ كۇز بولعاندا ٴوزىمىز جينادىق. مەكتەبتەگى بالالار جينالىپ ەكى جەتىلىك جۋرنال شىعارامىز. جۋرنا-لىمىزدى شەكىرتتەردەن باسقا اتا-انالارىمىزدا وقيدى. كەيى ٴبىر كۇندەرى وقىتۋشىلارىمىز ٴبىزدى جيناپ الىپ، كىتاپ وقىپ، تۇسىندىرەدى؛ يا ٴوزىمىز جينالىپ وقىپ، وقىلعان كىتاپ جايىندا ٴسوز قىلىسامىز. جازدى كۇنى وقىتۋ-شىلارىمىز ەرتىپ ٴجۇرىپ جەردىڭ قويناسى، ٴشوبى، جانۋارى مەن تانىستىرادى. ەگىنشىلەر ساباق ايداپ جاتقان جەرگە الىپ بارىپ، جەردى قالاي، قاشان جىر-تۋىن، قالاي تۇقىم سەۋىپ، قالاي تىرمالاتۋىن كورسەتەدى. بيىل مارقاباي دەگەن جولداسىمىزدىڭ ٴوزى ٴبىر جەرگە تۇقىم سەۋىپ شىقتى.

ساباعىمىزدى بىلمەي قالساق، وقىتۋشىمىز قايتادان تۇسىندىرەدى. كەيىپ جازالاندىرمايدى، كەيدە قاسىنداعى جولداسىنا مازا بەرمەي، تەنتەك بولعان بالانى، وڭاشا وتىرعىزىپ قويادى. اتا-انالارىمىز بەن وقىتۋشىمىزدى رەنجىتپەلىك دەپ ساباعىمىزدى دۇرىس وقيمىز.

جاس ۇلان.

الشيا ٴمىنىب جاس بالا
توبىلعى كۇرەڭ تۇلپارىن؛
قىزىل تۋىن قولعا-الا،
قوندىرعان ەركە سۇڭقارىن.

سالدىرىن ٴتىزىب دەستەدەن،
بەس قارۋىن اسىنعان؛
كومىلگەن تۇلپار كەستە مەن،
شىمقاي قىزىل اسىلدان.

جايناعان ىلعي قىرمىزى،
سۇلۋ تۇلعا كيىگەنى؛
وتتان ىستىق جۇلدىزى،
كۇن ساۋلەسى كۇلگەنى.

تۇلپارى قاراب شەكەدەن،
شۇلعىيدى جەردى تەبىنىب؛
كەلگەندەي اق مەكەدەن،
جۇرت قورشاعان توگىلىب.

تۇرلەنىب توقسان تولعانىب،
اۋاردى كوبتىڭ نازارىن؛
سۇڭقىلداب ٴۇنى قوزعالىب،
اشتى ٴتىلدىڭ بازارىن:

«ەڭبەك ونەر تۋىسىم،
مەن-تابيعات بالاسى،
ادالات شاپعاتى ۋىسىم،
مەن الەۋمەت اناسى».

اتىلىب تۇلپار باسقاندا،
كوب جوڭكىلدى جارىلىب؛
شىقتى داۋىس اسپانعا؛
كوڭى قوپىلجىب سالىنىب.

قىزىل تۋ سوندا سىلكىنىپ،
ساۋ-ساۋ توكتى ٴبىلىمدى،
تولقىعان شارشى ىركىلىپ،
جىبىعايمىن دەپ جۇگىندى.

سىلتەسە قامشى ۋشىنان،
ادىلدىك جاۋدى سارتىلداپ؛
اتتاسا تۇياق ٴتۇسىنان،
تۇتاندى شاپىقات جارقىلداپ.

جەلىگىپ زىۋلاپ جەلىپ ەد،
تۇيدەك-تۇيدەك، ٴتۇسىنى ەگبەك.

عابدۋللا ۋلى ٴمىنجە عالي.

بۇل كىم؟

- بالا، بالا، بالا! دەپ
تۇندە شوشىپ ويانعان؛
ٴتۇن ۋيقىسىن ٴتورت ٴبولىپ،
تۇندە بىرنەشە تايانعان؛
ايالى قولدا تالپىنقان؛
قايماقتى سۇتتەي قالقىنقان؛
سۇيۋ بولسا جوركەنىپ،
قورعاسىن ۋقتاي بالقىنقان؛
ايالاسىنا اس قويىپ،
ايدىندى كولدەي شالقىنقان.
تولىن قاتتى تىيگىزبەي
كىرلى كوبىلەك كىيگىزبەي
ٴبىيسىن جۇپار اڭقىنقان.

التىن-سارى ۋلى بىراي.

تورعاي.

اعاش اراسىنداعى جول. اگىنان قايتىپ كەلە جاتىرمىن. ٴيتىم الدىمدا جوگىرىپ كەلەدى.

ٴبىر كەزدە ٴيتىم الدىندا قۇس بارلىعىن بىلگەندەي بولدى. ٴجۇرىسىن تەجەپ، ەپتەپ باسۋعا اينالدى.

بىلگەرى جولدى قۇۋالاي قاراسام، تۇمسىعىنىڭ اينالاسى سارعىلت، باسىندا جۇمساق مامىق ٴجۇن شىعىپ كەلە جاتقان تورعايدىڭ بالاپانى كوزىمە ٴتۇستى. جەل اعاش باسىن تەگىستەلىپ تۇر. بالاپان ۇياسىنان قۇلاپ قالىپ، جاڭا ٴوسىپ كەلە جاتقان سۇيرىك قاناتىن جايىپ، قيمىل ەتپەستەن وتىر.

ٴيتىم ەپتەپ باسىپ جۇۋىقتاپ قالدى. ٴبىر كەزدە جانىنداعى اعاشتان كەنەت كارى قارا تاماق تورعاي، ۇشقان تاستاي زۋ ەتىپ، قاپ ٴيتتىڭ تۇمسىعىنىڭ الدىنا كەلىپ ٴتۇستى. ٴجۇنى ٴۇرپيىپ، ٴتۇسى قاشىپ، ابدىراپ ساسقان كىسى ايارلىق داۋىس بەن شىرىلداپ، اشىپ تۇرعان ٴيتتىڭ اۋزىنا قاراپ ٴبىر ەكى رەت شاپشىدى.

بالاسىن قورعاپ قۇتقارىپ ٴۇشىن جاۋدىڭ اۋزىنا قارسى ۇمتىلدى. قۇرتتاي دەنەسى قورىققانىنان دىرىلدەپ، داۋسى بارقىراپ، قارلىعىپ تورعاي ولە جازدادى. تورعاي ٴوزىن ٴوزى قۇرباندىققا قيدى! تورعايعا ٴيت قانداي زور داجال! سوندادا قاۋىپسىز بيىك بۇتاعىندا جانى ٴتوزىپ وتىرا المادى.......

ەركىنەن الدىرەك كۇش تورعايدى جوعارىدان تومەن ىلاقتىرىپ ٴتۇسىردى. مەنىڭ قۇتبانىم توقتاپ كەيىن شەگىندى. بيەتدە الگى كۇشتى مويىندادى. مەن ۇيالىپ، ساسىپ بۇگەجەكتەپ قالعان ٴيتتى شاقىرىپ الدىم. تورعايدى سيلاپ، كوڭىلىم بۇزىلىپ، جونىمە جونەلدىم.

تۇرگىن ۋاي.

وزەن.

تاۋلاردان وزەن اعار سارقىراعان،
ايناداي ساۋلە بەرىپ جارقىراعان،
جەل سوقسا، بىستىق سوقسا، ٴبىر قالىپتا
ارالاپ تاۋ مەن تاستى ارقىراعان.

كوكىلىك سۋىن ىشسەڭ اشىلادى؛
دەنەگە بار دەرتىڭدى قاشىرادى.
وكسىگەن وتتاي جانىپ جانۋارلار
وزەننەن راقات تاۋىپ باسىلادى؛
قىناردا ٴتىلسىز تۇرعان توعايلارى
شۇۋىلداپ جەل مەن بىرگە باس ۇرادى.

ونىمەن مال ايداپ وتسەڭ لاي قالمايدى،
تاستا سۋ بارماعان ساي قالمايدى،
تاسىعان وزەن سۋىنىڭ قۋاتى مەن
كوك شىعىپ ٴشوپ بىتپەگەن جاي قالمايدى.

ەل قىستاپ كۇن كورەدى جانىبىندا،
ٴادام بولار الۋان-الۋان بالىعىندا.....
بوق تاستا، التىن تاستا سىناماقعا
سوندادا اققان وزەن قالىبىندا!!

قۇدىرەتىڭ مىنە قىزىق كورەسىڭبە؟
نە ناجىس توقتاتار وزەن دەنەسىندە.
ارىستان دەم الۋعا سۋعا كىرسە،
بالىقتار شىمشىپ وينار تەرەسىندە.

التىن سارى ۇلى بىراي.

اق ەدىلدىڭ تاسۋى.

جازعىتۇرى باستالعان سوڭ اق، مەنىڭ تابيعاتتى قاتتى ٴسۇيۋ سەزىمىم ويانادى. جازعىتۇرعى ىلاي سەلدەردىڭ وردەن تومەن توبەنىڭ باۋىرى مەن شۇۋلاپ سىلدىرلاپ جۇگىرگەنىن قاراپ تۇرعاندا، وتە راقاتتانۋشى ەدىم. تاعى ٴبىر قىزىق كورەتۇعىن نارسەم- سەلدىڭ بەتىن شىبىق بەن تازارىنۋ ەدى؛ ٴبىراق، ماعان مۇنى كوپ ۋاقىت ەتپەيتۇعىن. ەسىمگە الىنعان اق ەدىل كورىنىپ جاتادى.
مەن وزەن قاشان بۇزىلار ەكەن دەپ تىنىشىماي كۇتەتىنىم. اقىرىندا سارعايىپ كۇتكەن كۇنىم دە جەتتى! ەسەكەڭ ەرتەگىسىن، مەن تۇرار تۇرماستان اسىعىپ كىرىپ كەلىپ، قۋانىپ: «اق ەدىل بۇزىلدى» دەدى. كوزدى اشىپ جۇمعانشا كيىنىپ، ەسىك الدىنا ىرعىپ شىقتىم. بىرەۋدى جەپ جىبەرگەندەي بولىپ قاراي باستادىم. ەكى جيەكتىڭ اراسى مەن قارا ۇيتقان جالپاق كوك مۇز جوسىپ بارا جاتىر؛ كەيدە سارى مۇزدا ىزىرعىپ وتە شىعادى.

وزەندى كەسە تۇسكەن قىسقى جول الدا قاشان جوعىپ اسىپ بارادى؛ ونىڭ ۇستىندە ٴبىر سورلى قارا سيىر ەسەنىن تانىپ جول شەتى مەن بۇل شەتىنە شابقىلاپ ٴجۇر. شابىرلاپ جۇرگەن سيىر تيىنتەي جاقىلىپ باسسا، قاسىمداعى قىز قاتىندار اياپ شۋ ەتە تۇسەدى. سيىردىڭ وكىرگەنى قۇلاققا ٴتيىپ تۇر سورلى مالدى مەن اياي باستادىم. بىبىك تىك جاردىڭ سىرتىنا بارا بەرگەندە، وزەن جالتارىپ كەتەدى؛ جار تاس ارتىندا جول دا، ۇستىندە وكىلدەپ جۇرگەن سيىردا تاساعا ٴتۇستى.

ٴبىر كەزدە مۇز ۇستىندە ەكى ٴيت كورىندى. ٴبىراق، ولاردىڭ ساسقالاقتاپ سەكىرگەنى ايلادىڭ ورنىنا قاسىمداعىلاردىڭ ارالىندا كۇلكى تۋعىزدى. جۇرتتىڭ بارىدە بيتتەر سۋعا كەتپەيدى، يا قارعىپ يا ٴجۇزىپ شىعار دەپ سەندى. مەندە سوعان نانىپ كەتىپ، سورلى سيىردى ۇمىتىپ، باسقالارمەن بىرگە كۇلە باستادىم. بيتتەر جۇرتتىڭ ٴۇمىتىن اياقسىز قالدىرمادى. كوپ كەشىكپەي جيەككە ٴوتىپ شىقتى. مۇز ٴالى تۇتاس قالىڭ تىزبەك بەن ٴجۇرىپ جاتىر.

مۇز سىقىرلاپ دال-دال بولىپ سىنىپ جاتىر؛ ارالارىندا سۋ شالپ-شالپ ەتەدى. مۇزدار ٴبىرىنىڭ ۇستىنە ٴبىرى ىرعىپ مىنەدى؛ ىرى-ىرى سىقىر اقتارى السىزدەرىن بۇگەرلەپ استىنا سالىپ بارادى. مۇزدار سىرەسىپ، بۇزىلعان جەردە ٴۇيىرقىرى كوككە كوتەرىلىپ جوعالىپ كەتەدى. كەيدە سوعىسىپ كەتكەن ەكى مۇز

كۇل تالقان بولىپ ۇساتىلىپ اسقا باتادى. قوبىزدىڭ كۇكىرەنگەنى سىياقتى سارىن-اپ - انىق قۇلاتق تيەدى.

سول قورقىنىشتى زور تاماشاعا قاراپ بولىپ، ۇيدەگى اجەمە كەلدىم دە، كورگەنىمدى بىلگەنىمدى قىزعىنداپ ايتا باستادىم. مالدان اكەم قايتقان سوڭ، اق ەدىلدىڭ بۇزىلعانىن بۇرىنعىدان دا بەتەر قىزعىنداپ ۇزاعىراق سويلەدىم. ۇيتكەنى نەدەن ەكەنىن بىلمەيمىن، اكەم ىقلاستىراق تىڭدادى.

سول كۇننەن باستاپ، اق ەدىلگە ءدايىم قاراپ تۇراتۇن بولدىم. وزەن ارنا-سىنان شىعىپ، الاسا جيەگىن جايىپ؛ تەگىزدەگى جارقىراپ، دالانى ءشايا باستادى. كۇنىبە كۇن وزەن ءتۇرى وزگەرىپ، اقىرىندا سۋ سەگىز شاقىرىمنان اسۋ جەردى ءشايىپ، بۇلىتقا ارالاستى. مەنەر جاقتا ۇشىنا كوز جەتپەيتۇن جارقىراعان سۋ؛ بەتى تەپ تەگىس، تابىتازا شىنى سىياقتى. ءۇيىڭ تىكە قارسى الدىندا سۋدان باسى قىلتىيىپ، ءۇرپىيىپ تۇرعان شەگىرشىن مەن مەن اعاشتار قاراۋىتادى، ۇزاق ارالعا ۇقسايدى. تاسقىن سۋ كوپكە شەيىن قايتپادى.

اقساق ۇلى.

جەل قايىقتا.

تاۋەكەل دارياعا سالساڭ قايىق،
قورقىپاي ءدۇز تۇتقان جولدان كەتىپە تايىپ.
دارىيادا بىردە تىنىشتىق، بىردە داۋىل،
قاكىباقشا كەزەر كەمەڭ قانات جايىپ.
ايىقتا قالقىر كەمەڭ تىنىشتىق تاۋىپ،
سۇراپىل داۋىل سوقسا قىلتەر-قاۋىپ،
ءتىلسىز جاۋ-قاراداۋىل ءۇنى قۇرىر،
ەسكەكتى مىقاپ ۇستا كەتپەي اۋىپ.
تىنىشتىقتا قۇلاش كەرسەڭ اڭگە سالىپ،
كۇۋلەپ سال تولقىندادا قاقارلانىپ،
سىر بەرمە، جەل قايىقتا مىنگەنىڭنەن سوڭ،
راقاتتى ەمىقىناتتىدا موينىعا الىپ.
تولقىندا، تىنىشتىقتادا ولەڭدەتىپ،
دارىيادان قورقىپاي ءدۇزىپ امان ءوتىپ،
ءادىلدىڭ ماقاپاتىنىڭ باتشالىعىن
كورەرسىڭ ماقسۇدىڭا بارىپ جەتىپ.

ساكەن.

جازعىتۇرى.

جازعىتۇرىم قالمايدى قىستىڭ سىزى؛
ماساتىداي قۇلپىرار جەردىڭ ٴجۇزى؛
جان-جانۋار، ادام زات انتالاسا،
اتا-انادای، ەلجىرەر كۇننىڭ كوزى.

جازدىڭ كوركى ەنەدى جىلى قۇسى مەن؛
جايراڭداسىپ جاس كۇلەر قۇربىسى مەن؛
كوردەن جاڭا تۇرعانداي كەمپىر مەن شال،
جالباڭداسار ٴوزىنىڭ تۇرعىسى مەن،

قىرداعى ەل ويداعى ەل مەن ارالاسىپ،
كۇلىمدەسىپ، كورىسىپ، قۇشاقتاسىپ؛
شارۋا قۋعان جاستاردىڭ موينى بوساپ،
سىبىرلاسىپ، سىرلاسىپ، ماۋقىن باسىپ.

تۇيە بوزداپ، قوي قوزداپ قورا: شۇۋ-شۇۋ،
كوبەلەك پەن، قۇس بەنەن سايدا دۇۋ-دۇۋ؛
كۇل مەن اعاش مايىسىپ قاراعاندا،
سىبدىر قاعىپ، بۇراڭداپ اعادى سۇۋ.

كول جاعالاي مامىرلاپ قۇۋ مەنەن قاز؛
جۇمىرتقا ىزدەپ، جۇگىرىپ بالالار ٴماز؛
ۇشقىر ات پەن جۇيرىك تاستاعاندا،
جارق-جۇرق ەتىپ ىلىنەر كوك داۋىل پاز؛
قۇس قاتارلاپ بايلاعان قانجىعاعا،
قىز بوزبالا جابىسىپ قىلادى ناز.

جازعا جاقسى كيىنەر قىز، كەلىنشەك،
جەر جۇزىنە ٴولڭ بەرەر گۇل، بايشەشەك؛
قىردا تورعاي، سايراسا سايدا بۇلبۇل،
تاستاعى ٴۇنىن قوسار بايعىز، كوكەك،

DÖVLET KITAPHANASY

جاڭا پۇل مەن جامىراپ ساۋدەگەرلەر؛
ديقانشىلار جەر جىرتىپ ەگىن ەگەر؛
شارۋانىڭ بىرەۋى ەكەۋ بولىپ:
جاڭا ٴتۇل مەن كوبەيىپ داۋلەت ونەر.

بەزەنىپ جەر ٴجۇزىن ٴتاڭىرىم شەبەر،
مەيىربانىدىق دۇنياعا نۇرىن توگەر؛
انامىزداي جەر ٴبىيىپ ەمىزگەندە،
بەيىن اكەڭدەي ۇستىنگە اسپان تونەر

مال سەمىرەر، اق بەنەن اس كوبەيەر،
ادام زاتىنىڭ كوڭىلى ٴوسىپ كوتەرىلەر؛
قارا تاستان باسقانىڭ ٴبارى جادىراپ،
ٴبىر سارالڭنان باسقانىڭ بەيلى ەنەر.

اي جۇلدىزعا جىلى جەل قابار بەرىپ،
جان-جانۋار تۇۋانار تويعا ەلەرىپ؛
ازالى اق كورپەسىن سىلكە تاستاپ:
جەر كۇلىمدەر وزىنە شىراي بەرىپ.

كۇن، كۇيەۋىن جەر كوكىنەن الا قىستاي:
ٴجەرۋىنە بىرەۋى قوسىلىسپاي؛
كوڭىلى كۇن لەبىنە تويعانىنان سوڭ،
جەر تولقىسىپ تۇرلەنەر تونى قۇستاي،

ادام تىكتەپ كورە الماس كۇننىڭ كوزىن:
ٴسۇيىپ جىلىپ تۇرادى جان لەبىزىن،
قىزىل اراي، سارى التىن شاتىرىنا
كۇننىڭ كەشكە كىرگەنىن كوردى كوزىم.

اباي.

جازعى دالا.

تامىلجىعان جاس ٴيىستى
جازعى جاسىل كوك دالا،
جايىلعان جىبەك كىلەمدەي
قىزىلدى جاسىل كوك دالا.

قۇشاعىن جايعان كەڭ دالا،
ٴتوسىن اشقان اناداي؛
قالادان كەلگەن ساعىنىپ،
بەينە مەن ٴبىر جاس بالاداي.

دالاعا كەلىپ كوك جاسىل،
كەستەلى جىبەك كورپەدەي،
جاس بالاشا شاتتانىپ
تۇلاي كەتتىم ەركەلەي.

جاس بالاداي ويناعان
جىبەك شاشى جالبىراپ؛
سولقىلداق ٴورىم كوك شىبىق
دەنەسى ۇۋىز البىراپ.

گۇل شاشاقتار جاپىرلاپ
قىتىقتايدى مويىنىمدى
قىمىز ٴبىستى جەل جىبەك
قالاسىپ اشتى قويىنىمدى.

قىمىز ٴبىستى جەل جىبەك
ٴشوبتى اقىرىن سيپادى،
ٴبىر ەسە ويناپ جەلەڭدەپ
ٴشوبىنىڭ باسىن ۇيپادى.

كوك الا كىلەم جاسىل ٴشوپ
تامىلجىپ ٴيىسىن اڭقىتتى،
كەۋدەگە تولىپ جاس ٴيىس
ٴتان مەن جاندى بالقىتتى.

بال ىزدەگەن ارالار
قوبىز بەن كۇيىن كۇيلەدى؛
جۇبتاسى ٴتۇرلى كوبەلەك
قىزعالداق بەن بيلەدى.

قىزىلدى جاسىل كوك الا،
ۇشقان سورلى كوبەلەك،
گۇلدەرگە عاشىق ديۋانا
ٴماجنۇن بايعۇس ەبەلەك.

قىزعالداق بەن سارعالداق،
ارالاسىپ ۇيىستى،
جەلەكتى جاس كەلىندەي
ۇيالىپ باسىن ٴيىستى.

سىبىرلاسىپ كۇلىمدەپ
باستارى تاياۋ ٴتيىستى،
سولىنە عاشىق كوبەلەك
ولار مەن كەلىپ ٴسۇيىستى.

جىبەك كىلەم كەستەلى
كورپە ۇستىندە جاتتىم مەن،
قالادان الىس ەلدى ويلاپ،
قالىڭ ويعا باتتىم مەن.

تاسىعان سەڭدەي جوسىلىپ
قوزعالدى جۇيتكىپ قالىڭ وي،
ىنەكەي كەلدى الدىما
ورىستە جۋساپ قالىڭ قوي.

تامىلجىدى ىستىق كۇن،
جاپاندا جىمجىرت كۇيدىرىپ
قويشى ٴجۇر جالعىز قيمىلداپ،
ٴار قويدى ساۋىپ ٴيىرىپ.

جۋساعان قوي ٴيىرىلىپ
ىستىقتايدى سولىقتاپ،
تاقىردا جاناد كىشكەنە ون،
ٴسۇت پىسىرمەك قورىقتاپ.

ٴتەكتەب تەرگەن قۋۋ نەزەك،
وتقا جاتقان وتىنى،
مامىرلاب ۋشاد اسپانعا
وتىنان شىققان ٴتۇتىنى.

كەزەرگەن ٴورنى جارىلىب،
قىزىل شاقا كون جارا،
كويلەكسىز ٴتانى جاڭالاش،
كۇنگە پىسكەن قاپ قارا.

جالاق ٴورنى قاناعان،
قول اياق تاعى جارىلىب،
دەنەسى پىسكەن تەرىلەي
شاندىر بوب كەۋىب قارىلىب

بۇتىندا شالبار تەرىلەن
وزگە دەنە جاڭالاش،
شوقىبت كىيىم شەشۋلى
جالاڭ اياق، جالاڭ باس.

اي دالادا كىشكەنە وت،
جالعىز قويشى... تاس قورىق
ۋشىب تۇردىم جاتا الماي
كوزىمە كەلىب جاس تولىب.

ۋمىت قالعان قۋۋ باۋىر،
ٴمۇرەۋ جاپان دالادا،
كورەرمە ەكەم سەنىدە
جارىق دۇمان قالادا؟

«كەتبە» دەب تاعى كوك شالعىن
اياعىما ورالدى.
جىبەرمەي بوگەب الدەەدى،
مايسىب گۇلدەر بورالدى.

سۇلۋ جىبەك كۇل شاشاق،
ٴتەگىمنەن ۋستاما!
بىركە وسكەن ساۋلەم قىمباتتى
ەندى مەنى قىستاما!

ساكەن.

قازاق دالاسى.

جايىقتان شىعىسقا قاراي امان قاراعاي اعاشىنا شەيىن، تورعاي دۋانىنا اگارىلىپ بارعان سار دالا. جامان قالادان، وڭ تۇستىككە قاراي تاب ىرعىز قالاسىنا شەيىن جەتكەنشە — ەكى ارا جازىپ سالعان كىلەمدەي تەپ-تەگىس، ادەمى دالا كوشپەلى قازاقتاردىڭ «ٴشوبى - مول، جەرى - باي» دەيتۇن ارقاسى وسى. سول كەڭ دالانى جەم، ور، ىرعىز دەگەن ٴۇش وزەن كەسىپ وتەدى. ٴۇشىنشى سۋۋلى ۋاق كولدەر مىڭ سان؛ اسىرەسە، كەڭ دالانىڭ تاعىرى-سور ماڭىندا سۋ كوپ.

قار كەتە دالا، ناۋرىز ايىنىڭ اياعىندا-اق اسىعىپ كوك وراي شالعىنعا ورانا باستايدى. كەڭ دالا تۇتاسىنان بىر كىلەمدەك مىسكە ايىنالادى؛ اسىرەسە اسى تاستاي جەرلەردىڭ بەتى ٴمىي، سايىر بولىپ، جۇرگەن اتتىڭ اياعىن باتىرىپ وتىرادى. جازعىتۇرعى ىسسى كۇن دالانى تەز سورىقتىرىپ كەبىرە باستايدى. توپىراعىن قىزدىرا باستايدى؛ سوندىقتان كىلەم توگىندەي كوك مايسا جەر بەتىن جاسىرا باستايدى. كورمەگەن كىسى دالا ٴشوبىنىڭ اسەمدىگىن بىلە المايدى.

ٴسال جەل سوقسا، بوز بەن بەتەگە جاسىل تەڭىز سياقتى تولقىندالادى؛ بىرىنە ٴبىرى باس يىزەپ تەگىسەلىپ شايقالادى. قىزىل، جاسىل، اق، كيىنگەن قىز، كەلىنشەك سىقىلدى، باي-شەشەكتەر جەر بەتىنە ٴوڭ بەرەدى: جەر قۇلپىرىپ اجارلانادى. ويپاڭ جەردە قىپ-قىزىل، جاپ-جاسىل، اپپاق گۇلدەر شايقالادى: كۇنگە كۇلىپ كوزىڭدى قىتىقتاپ، شاعىلىستىرادى.

كوز تويعىزارلىق اعاش جوق. ٴبىراق، ەسكى جۇرتتىڭ كوگىندە وسكەن كوك قۋراي مەن كىسى بويىنا جاقىنداپ سورايعان ۇشاعاندار الىستان اعاشتاي سالەمدەنىپ كوزدى الدايدى. ساي جاعاسىندا بۇراڭ قاقتان جاس تالدىڭ ساياقتارى، قالىڭ جاپىراقتى، تاسپىشا ارالاپ، شايىردىڭ قوش ٴيىسىن مۇرنىڭا جەتكىزەدى. جەل سوقتى دەگەنشە بۇتالار باسى شايقالادى، جالتىرايدى، اعارادى. جاپىراعىنىڭ استى-اق بەتىن اۋدارىپ كورسەتەدى؛ جەل تىندى دەگەنشە، جالعاعى التىنداي جىلتىلداعان سارى تومەنىڭ ۇستىندە قاراۋىتا قويادى.

كوبەلەكتەر ەرسىلى-قارسىلى سەكىلدەي سوعىلىسىپ قالباقتايدى؛ ٴبىرىن ٴبىرى قۋالاپ، جارىسىپ زەڭ سالادى. ملىقسان شەگىرتكەنىڭ تىرسىلى قوسىلعاندا قۇلاق سارسيدى. ارا مەن، كوك شىبىندار تىزبەكتەسىپ تانىسقان قىزدارشا ىڭىلداپ، ىزىڭدايدى. قارا قوڭىزدار ٴشوپ اراسىندا ىسىلداپ-پىسىلداپ تاڭىرىگە جازادى.

جاز

جازدى كۇن شىلدە بولعاندا،
كوك وراي شالعىن، بايشەشەك،
ۇزارىپ ٴوسىپ، تولعاندا؛
كوز كورەر جاتقان وزەنگە
كوشىپ اۋىل قونعاندا:
شۇرقىراپ جاتقان جىلقىمەن
شالعىننان ٴجونى قىلتىلداپ،
ات، ايعىرلار، بيەلەر
ٴبۇيىرى شىعىپ ىڭقىلداپ؛
سۋدا تۇرىپ شىبىنداپ،
قۇيرىعى مەن شىلپىلداپ؛
اراسىندا قۇلىن، تاي
اينالا شاۋىپ بۇلتىلداپ؛
جوعارى تومەن ۇيرەك، قاز
ۇشىپ تۇرسا سىمپىلداپ.
قىز كەلىنشەك ٴۇي تىگەر
بۇرالا باسىپ بىلقىلداپ،
اق بىلەگىن سىبانىپ
ازىلدەسىپ سىڭقىلداپ.
مال ىشىنەن ايالىپ،
كوڭىلى جاقسى جايلانىپ،
بايدا كەلەر اۋىلعا
اياڭشىلى جىلپىلداپ.
سابادان قىمىز قۇيدىرىپ،
ورتاسىنا قويدىرىپ.
جاس ۇلكەندەر ٴبىر بولەك
كەڭەسىپ، كۇلىپ، سىڭقىلداپ
جالشى الداعان جاس بالا
جاعالايدى شەشەسىن:

«ت اپەر!» دەپ قىڭقىلداپ.
كولەڭكە قىلىپ باسىنا،
كىلەم توسەپ استىنا،
سالتاناتتى بايلاردىڭ
ساماۋرىنى بۇرقىلداپ؛
بىلمەيدىلەر ٴسوز اينسا
بايگى اتىنداي اڭقىلداپ؛
وزگەلەر باسىن ييزەيدى:
«ارينە!» دەپ ماقۇلداپ
اق كويلەكتى، تاياقتى
اقساقال شىعار ٴبىر شەتتەن:
«مالىڭدى ٴارى قايتار!» دەپ
مالشىلارعا اڭقىلداپ.
باي! بايعۇسىم، دەسىن دەپ،
شاقىرىپ قىمىز بەرسىن، دەپ
جارامساقتاپ، جالپىلداپ.
شاپاندارىن بەلسەنگەن،
جىلقىشىلار كەپ تۇرسا
تاڭ ەرتەڭنەن سالپىلداپ؛
مىلتىق اتقان، قۇس سالعان
جاس بوز بالا ٴبىر بولەك
سۋ جاعالاپ قۇتىڭداپ.
قايىرىپ سالعان كوك قۇسى
كوتەرىلە بەرگەندە
قاز سىپىرسا جارقىلداپ؛
باعاناعى بايعۇس شال
اۋىلدا تۇرىپ كۇلەدى.
قوشەمەت قىلىپ، قارقىلداپ.

اباي.

ولك تۇستىك،

بىرعىمزدىڭ ولك تۇستىگىنە قاراي اتتاسالك، ارقاداعى كوك وراي شالعىن ەركەلەتىپ تاستاعان كوزىڭ بۇرىنعىلارىن كورىۋ جوق. سۇر كىلەم سياقتى جازىلىپ جاتقان مەكىرەۋ ٴشول. ٴار جەرىنەن كىرلى كويلەك كورىنىپ تۇراتۇن، توزعان، جىرتىق جاماۋلى سۇر شەكپەن مەن كيىلگەن دالانىڭ ٴۇستىن بىرەۋ جاۋىپ قويعان سياق-تى. شەكپەننىڭ انا جەرىن وتقا كۇيدىرىپ، مىنا جەرىن قاراماي تيگىزىپ، انا جەرىنىڭ ٴجۇنىن ۇيپالاپ بىرەۋ اۋرەلەپ قويعان سياقتى. ۇيپالانعان ٴجۇننىڭ ىشىن-دە الك-ماكىدا كورىنبەيدى؛ بايقاپ قاراعاندا عانا كوزىڭە ٴبىر نارسە ىلىنەدى.

جەرى سورعا باي، توپىراعى اششى، تۇزدىقتىڭ بەتى سياقتانىپ قايماقشىپ جاتادى. ۇستىندە ٴتىس شۇقىرلىق ٴشوپ جوق. جاكاعانا شاشىن الدىرعان تازدىڭ باسى سىقىلدى. اينالا سۇر جۇۋسان، بۇيىرا قوم؛ ٴبىراق، ارقاداعى ٴيىستى كوك جۇۋسانداي ەمەس، جىڭىشكە اۋرىۋ بولعان ادام سەكىلدى قاتىپ قالعان. سور جاعاسىندا جەركە جابىسىپ تىرىسىپ جاتقان قىنا، جازىلىپ جاتقان كيىك وتى.

ما كاينداعى اۋانىڭ ىعالىن تۇز ٴا، دەگەنشە تارتىپ الادى؛ دەم الۋ قيىن-دالىپ، تىنىس تارىلادى. ۇيرەنبەگەن ادام مەن كولىك تەز شارشاپ ٴالى قۇرىي-دى. جازعى تۇرى، كۇزدى كۇنى جاكىبىر باستالعاندا جەر ىركىلدەپ ۇيىلىپ كەتەدى. مۇنىڭ ارتىنان كەۋىپ، تۇس-توسىنا جارىلادى، تاس بولىپ قاتىپ قالادى. كەلەسى جىلى جازعى تۇرى سۇۋ جارىق بەن اعىپ، كەگىتىپ، قۇلاتىپ ساي قىلادى؛ جان جاعىنا تاعى اشالار شىعادى، كەي جەرلەر اكعار بولىپ قالادى؛ كەي جەرلەردىڭ جارىعى ىلاي باتباق بەن سىلانىپ تەگىستەلىپ، بىتەلىپ قالادى. سونداي تەگىستەلىپ قالعان جەرلەر عانا جارىقسىز بولادى. ٴبىر ٴشوپ يا ٴبىر بۇتاعا سۇرىنەمىن دەپ قورىقپايسىڭ؛ اسىق ويناۋعا كەلەتۇن تاپ-تازا!!

جول تاباني الدا قاشان ناپتالىپ قاتىپ قالعان؛ كولىكدىڭ تۇياعىنا تيگەننە تاسىرلاپ وتىرادى؛ تەمىر تەگەرمەشتى اربالاردىڭ ىدا ٴىزى بىلىنبەيدى. ۇيىلىپ قال-عان جول بۇراكىداپ سوعادى دا وتىرادى. بۇرىلىپ شىعىپ كەتۋدە وكاي جۇمىس ەمەس.

جازعى كەش.

بۇلت شىقتى ۋلك تۇستىكتەن مۇنارلانىپ،
نۇرى مەن باتار كۇننىڭ شۇبارلانىپ؛
سورادى جاندىك بىتكەن كوككە موين،
تۇرعانداي سۇۋساپ ٴولىپ قۇمارلانىپ.

ەسكەن جەل كۇن شىعىستان بولىپ مايدا،
بىر عىپ بار جاندىقتى جاقسى جايعا؛
جىبىرلاپ كولدىڭ بەتى شاعالا مەن
داۋىسى بار اققۋ، قازدىڭ الدە قايدا.

سەكىلدى بەينە ۋشپاق قاراعانعا،
قالارلىق ابايلاعان عاجاپ تاڭعا؛
ىستىقتا بوي تاسالاپ جەردە جۇرگەن،
شىبىلداپ ٴاندى قۇستار ٴجۇر اسپاندا.

قوي ماڭىراپ، سيىر موڭىرەپ ماڭماڭ باسىپ،
كەلەدى ەركىن ٴجۇرىپ، كوڭىلى تاسىپ؛
ساۋىنعا كەلىنشەكتەر قارسى شىقتى
قولىندا شەلەك الىپ، بەلدەمشە اسىپ.

جىينالىپ قارىنتار قۇردى كەشكە كەڭەس،
شىعىپ اپ ەل سىرتىندا جەرگە دوڭەس.
اقسۋيەك بالالاردا ۋيناپ جاتىر:
تۇراتىن تەككە قاراپ ۋلار ەمەس.

جازعى كەش، ويلاپ تۇرساڭ، جانعا راقات:
ٴار كىمدە كوتەرىڭكى كوڭىلى شات،
ٴان سالادى قوسىلىسىپ قىزدار داعى
«بىيىككە ٴالتى باتان» قويىسىپ اپ.

ىڭىرسىپ جەردىڭ ٴجۇزى شىققان ٴۇن مەن،
ىمىرىق كەش قوسىلىستى قىسقا ٴتۇن مەن.
ادام زات، جان، جانۋار قۇۋانىسىن دەپ،
زور سىيلىق سەزىلەدى تەككە بەرگەن.

مايلى ۇلى بەيىمبەت.

جازعى تۋندە.

سۋۋداي سۇلۋ قارا كوز
سۇيگەنىنە بەرگەن ٴسوز:
بەلگىلى جەردەن تابىلماق
قاراڭعى جازدىڭ تۇنىندە.

جاتقىزىپ نەكىس ٴۇي ٴىشىن،
قىسىپ ٴسۇيدى ٴسىڭلىسىن؛
سىرلاس تەتە باۋىردان
ايىرىلۋ جەڭىلمە؟

الىستا النىن باعىڭ بار!
جولداسىڭ ٴسىن سۇيگەن جار
باقفا اياقتى باتىر باس
كورسىنبە، سۇلۋ، ەگىلمە؟

بۇۋىنعان قالىڭ كەتىپ تۇر،
تىسنا جارىڭ كۇتىپ تۇر؛
اق كويلەگىڭ كولبەكتەپ
شىق تىزىبەك بوگىلمە؟

شەققانىدا قورقىپ ساسقانىڭ،
دىرىلدەپ ٴتۇسىڭ قاشقانىن
اسىعىپ كۇتكەن جارىڭا
بىلدىرمە، سۇلۋ، كۇلىمدە.

ٴمىنىپ جەڭگەت جۇيرىگىن
تۇمارلاپ كەكىل، ٴتۇيىرىعىن
ىڭىردەن كەلىپ كۇتىپ تۇر،
سەرىتتەن تابار ەرگىبە؟

جىگىتتە ارمان قالدىما؟
لدى جارىن الدىنا،
شۇۋ دەپ شاۋىپ جونەلدى
ٴبىر قولى سۇلۋ ەلىندە.

جەكسەت جارىن قۇشادى،
قولدان تەمىزگىن بوسادى؛
سەندى ساعان ەكەۋ
ەندى، جۇيرىگىم، سۇرىنبە!

جەتسىن جاستار اۋلىنا،
ۇرىنباسىن جاۋىنا،
الدارىندا ٴبىراق بەل،
تالە تۇرا تۇر بىلىنبە!

جۇمابايۇلى ماعجان.

كۇز.

قاراشا، جەل توقسان مەن سول ٴبىر-ەكى اي،
قىستىڭ باسى ٴبىرى ەرتە، ٴبىرمۋى جاي،
ەرتە بارسام جەرىمدى جەپ قويام دەپ
ىقتىرما مەن كۇزەۋدە وتىرار باي.

كەدەيدىڭ ٴوزى جۇرەر مالدى باعىپ،
وتىرۋعا وتىن جوق ۇزبەي جاعىپ؛
توڭعان ٴيىن جىلىتىپ، تونىن ىلەپ،
شەكپەن تىگەر قاتىنى بۇرسەڭ قاعىپ.

جاس بالالار وتتا جوق تۇرعان مازداپ:
تالتايىپ قالتانا الماي، وله جازداپ،
كەمپىر، شالى بار بولسا قانداي قىيىن:
ٴبىر جاعىنان قىسقاندا ودا ازىناپ.

كارى قوي ەتەب سويعان بايدىڭ ٴۇيى:
قاي جەرىنەن كەدەيدىڭ تۇرسىن كۇيى؛
قارا قىيدان ورتا قاپ ۇرسىباي بەرسە
ودا قىلعان كەدەيگە ۇلكەن سىيى.

قار جاۋسادا توكپايدى باي بالاسى:
ٴۇي جىلى، كيىز تۇتقان ايتالاسى؛
باي ۇلىنا جالشى ۇلى جالىنىشتى،
ىعىپ ٴجۇرىپ ويناتار كوزدىڭ جاسى.
جالشى ۇيىنە جانى اشىپ اس بەرمەس باي:
ارتىق قايىر ارتىقشا قىزمەتكە وراي.

اباي.

قىس.

اق كيىمدى، دەنەلى، اق ساقالدى،
سوقىر، مىلقاۋ تانىماس ٴتىرى جاندى؛
ۇستى-باسى ۇسكىرىك اياز بەن قار،
كارى قۇداڭ قىس كەلىپ الەك سالدى؛
ۇشپادايى كيىگەن بوركىن وقشىرايتىپ،
اياز بەنەن قىزارىپ اجارلاندى.
بۇلتتاي قاسى جاۋىپ ەكى كوزىن،
ىلسىن سىلكىسە قار جاۋىپ مازاڭدى الدى.
بوراندايى بۇرق-سارق ەتىپ دولدانعاندا،
الىنى قانات اق وردا ٴۇي شايقالدى،
اۋماس كورىپ جۇگىرگەن جاس بالالار،
بەتى قولى دومبىعىپ، ۇسىك شالدى؛
شيدەم مەن تون قاباتتاپ كيگەن مالشى،
بەت قاراۋعا شىداماي تەرىس اينالدى؛
قار تەپكەنگە قاجىماس قايران جىلقى!
تيبىنعى قۇرىۋىنا تەز تاقالدى؛
قىس بەن بىرگە تۇمسىعىن سالدى قاسقىر،
مالشىلارىم، قور قىلما بيتكە مالدى؛
سونىعا مالدى جايىپ كۇزەتىڭدەر:
قۇر جىبەر مىنە انتۇرعان كارى شالدى.

اباي

جۇت.

كەتەرمە كوپكە دەيىن دوڭىز ەستەن!
بىلتىرعى قاتتى بوران قىستايعى ەسكەن؛
جەتىپس بەن سەكسەندەگى قارييالار:
«كورمەدىك سۇراپىلدى مۇنداي» دەسكەن

ۇسكىرىك، ايااز بوران ارالاسقان،
ەكى ٴۇيدىڭ اراسىندا جان اداسقان؛
قاباعىن ٴتۇيىپ كەلگەن قاقارلى جۇت،
سالدى ويناق ساقاراعا ۇۋىن شاشقان.

مۇندايدا قاسقىر قاراپ قالسىن نەگە؟
قاشاننان ٴتىسىن قايراپ جۇرگەن نەمە،
كوپ بەردى جۇتقا كومەك ٴبىر جاعىنان،
دەمەدى قىزعانىش قىپ جۇتقا: «جەمە!»

قىرىلدى قوستى جىلقى سورعا ٴتۇسىپ،
ومبى قار، تەرەڭ ساي مەن، ورعا ٴتۇسىپ؛
ٴال كەتكەن قايىرۋعا جىلقىشىلار،
جانى مەن قوش ايتىسقان ولاردا ٴۇسىپ.

ۇستىنە ۇزىن جولدىڭ قالاشىلار،
(كۇن بارما، كەدەي سوردىڭ كوزى اشىلار؟)
توقتاۋسىز كۇنى-ٴتۇنى سوققان بوران،
ٴبىر ازىن قالعان باسىپ: قازاسى بار.

بالالار بوقشا ارقالاپ بارىن كيگەن،
ساباقتا بارماقشى بوپ شىققان ۇيدەن،
جەتكەنشە اياق قولىن دومبىقتىرىپ،
بەتىنەن تىزىلداتىپ اياز سۇيگەن.

سۇۋاتقا مال سۇۋارا بارعان مالاي،
كەلەدى قۇلاق مۇرنىن ودا ۇۋالاي،
كەنەتتەن ٴبىر مەزگىلدە بوران سوعىپ،
ۇلاعىپ قۇبا جونعا كەتكەن تالاي.

جىلقىنى دوگىز سولاي قىرىپ كەتتى،
جۇمىسىن ٴبىتىردى-دە ٴجۇرىپ كەتتى؛
سان بايلار جۇگەن ۇستاپ قالا بەرىپ،
ساباسىن كەرەگەگە ٴىلىپ كەتتى.

م. رجاقىپ

دالا بۇرانى.

كۇن باتتى. جاڭا ىمىرت جابىلىپ بارا جاتقان كەزى. شىعىس تۇستان اقشا بۇلت كەنەت كوتەرىلىپ وسە بەردى. ٴبىر كەزدە قار بۇلتى كوك جارتىسىن تۇنەرىپ قۇرساپ الدى؛ ۇاق قاردى سەبە باستادى. بۇرقىراپ بوراسىن ٴجۇرىپ جاتىر؛ جەل ٴدىشىن تارتىپ سوعىپ-سوعىپ جىبەرگەندە: ٴبىر ەسە جاس بالانىڭ ىڭگىرسىپ جىلاعانىنداي، ٴبىر ەسە اش قاسقىردىڭ ۇلىعانىنداي داۋىس ەستىلەدى.

-بالالار! كەش قالدىق. ەندى اتتى قاتتى ايداپ قىيناۋدىڭ ٴجونى جوق. اياڭدالىق. جولدان ايىرىلىپ قالماسىق، قۇداي ساقتار،-دەدى شال.- بەكە!، دەدى شال بۇرىلا بەرىپ ۇزىن بويلى، ۇستاعاندى قارىنداۋ كىسىگە قاراپ:-سەن ارتقا ٴتۇس، تورىڭ جۇردەك بولماعان مەن، سىلبىلعا تانبايدى؛ بولدىرماس؛ ىزىڭدە قالعىمايسىن. مەن العا تۇسەيىن، كىرپىگىڭدى قاقپاي بايقاپ وتىر، بىرەۋ-مىرەۋ يا ارتتا قالىپ يا سوقپاق جولعا بۇرىلىپ كەتىپ اداسىپ جۇرمەسىن،-دەدى. شالدىڭ شاناسىن زورعا دەگەندە العا سۇيرەپ شىعارىستى. بەكەڭنىڭ اتىن كۇرتەككە جولدان بىتەرىپ جىبەرىپ ارتقىلار ٴوتىپ كەتتى. سونان سوڭ ومبىدان شىعارىپ الىسىپ، بەكەڭدى ارتقا سالدى. شال سار تىماعىن باسا كيىپ، شاناسىنا ٴمىندى.

-ال كوكشە!-دەدى قۋانىشتى بولماعان مەن قاتتى داۋىس بەن شال،- قالاي بەت قازادان تۇتقارىپ ەدىڭ، تاعى ٴبىر قىزمەتىڭدى كورسەت، جولدان شىعىپ كەتە كورمە . . . . . . كىرە جىلجىپ قوزعالا بەردى.

قاردىڭ ۇلكەن بۇلتى اسپاننىڭ ٴبارىن جاۋىپ الدى. كۇن قىزىلىن بۇلتتىڭ اق شالى قاپتاپ كورسەتپەي كەتتى. بار ٴكارىن بار قورقىنىشتى قۋاتىن جيناپ الىپ بوران باستالدى. ەركىن دالادا جەل ويناق سالا باستادى. قاردى ۇرلەپ، سۇۋرىپ مامىقشا ۇشىرىپ اسپانعا شىعاردى. اينالا اپپاق بولىپ دىم كورىنبەي، كۇزگى قاراڭعى تۇنەي بولدى. ماڭايدىڭ ٴبارى الاي تۇلەي. جەر، اۋا، اسپان تەڭ بورقىراعان قاردىڭ ۇشقىنىنا اينالدى: ۇشقىن كىرىپ كوزدى اشتىرماي، دەم الۋ تىيىقتالدى؛ جەل ٴبىر ەسە ۇلىيدى، ٴبىر ەسە وكىرەدى، ٴبىر ەسە ىڭقىلدايدى، ٴبىر ەسە سابالاپ، ٴبىر ەسە جۇلقىلايدى؛ ٴبىر ەسە جان جاعىنان استان، توبەدەن شىر اينالادى؛ كەيدە جىلانشا ورالىپ جولىنداعى نارسەنىڭ ٴبارىن بۇۋىندىرىپ ۇيىرلەدى.

تورىقبايمىن دەگەن كىسىنىڭ دە جۇرەگى سەسكەنەدى، قان سۇۋىيدى.

سۋۋىقتان بولماسادا ، قورىققاننان قان توقتايدى؛ ۋيتكەنى بوران كەزىندە اياز باسىلىڭقىرايدى. ارقاداعى تابيعات قىسىنىڭ دولدانعانى وتە قورقىنىشتى. كىسىنىڭ ۋرەيى قاشىپ، ەسى كەتەدى؛ ا قىلىنان اداسادى. كوب بايعۇستاردىڭ قۇربان بولاتۇن سەبەبى دە وسى.

شانالارىنىڭ ۋستىندە جيىرما پوتتان جۇك؛ كىرە مالتىعىپ كوب ۋاقىت ٴجۇردى. جول كومىلىپ قالدى. اتتار تىنباستان ومىبىعا قۇلاپ تۇرىپ كەلەدى. كىرەشىلەر كوبىنەسە مالتىعىپ جاياۋلاپ كەلەدى. ٴبىر كەزدە كولىكتىڭ دە ادامنىڭدا سىلەسى قاتتى؛ ٴبىر تالاي ات بولدىردى. شالدىڭ كوكشەسى الدا جول سالىپ كەلە جاتسادا ٴالى تىڭ؛ سوندادا كىرەكەشتىڭ السىرەيمىن دەگەنىن بايقاپ، شال كىرەنى توقتاتتى.

—شىراقتارىم ! دەدى جۇرتتىڭ ٴبارىن داۋىستاپ شاقىرىپ الىپ شال—امال جوق، توقتاماسقا بولمايدى، ەندى قونالىق. شانانى قورشاپ ىق قىلايىق. تەرتەنى جۇعارى كوتەرىپ بايلايىق. ۋستىنە كيىز جاۋىپ، باس پانا قىلىپ وتىرايىق. قۇدايدىڭ كۇنى اشىلۇىن يا ٴبىر قايىرىمدى جۇرگىنشىلەردى كۇتىپ الماساق بولمايدى، كىم بىلەدى، ٴبارىمىز بىردەي قاتىپ قالا قويماسپىز. شالدىڭ اقىلى قۇلاققا ٴارى جات، ٴارى شوشىرلىق بولدى. ٴبىراق جاندى ساۋعالاۋعا تەك شالدىڭ اقىلىنان باسقا شارا قالعان جوق.

تالايسىزدىققا كىرەشىلەردىڭ ىشىندە جول ٴجۇرىپ ىسىلماعان جاستاردا بار ەكەن. سولاردىڭ اتى تىڭداۋ بىرەۋى شالدىڭ ٴسوزىن تىڭداعىسى كەلمەدى.

—ەباباي! سەنىڭ كوكشەڭ بولدىردى دەپ ٴبارىمىز بىردەي قامالىپ جاتىپ قىرىلامىزبا؟ سەن اسارىڭدى اساپ، جاسارىڭدى جاساپ بولدىڭ، ساعان ٴبارى ٴبىر؛ ٴبىز ٴالى ٴومىر سۇرگىمىز كەلەدى؛ جولداعى اۋىلعا شەيىن 7 شاقىرىمداي قالدى، ونان ارتىق بولا قويماس، جۇرىڭدەر، ازاماتتار! باباي اتى بولدىرعانداردىڭ جانىندا قالا بەرسىن. قۇداي ساقتاپ امان قالساق، ەرتەڭ قايتىپ كەلىپ قاردان اشىپ الارمىز» دەدى الگى جىگىت. كوكشە باسقالاردان كورى تىڭىراق دەگەن شال ٴسوزى دە، قالىڭدار دەگەن بەكەڭ مەن ٴبىر—ەكى ادامنىڭ ٴسوزى دە جاستاردىڭ مىيىنا قونبادى. التى كىسى 12 كولىك بەن تارتىپ ٴجۇرىپ كەتتى.

بوران دولدانىپ كۇشەيە بەردى؛ سول ٴتۇن، كەلەسى كۇن بويىن توقتاماستان سوقتى؛ ٴجۇرىس قالدى؛ تەرەڭ سايلار اق وتاۋ بولدى. ٴبىر كەزدە بوران تولاستاڭقىرادى، الا قانشىقتادى. ايپاق بولىپ تولقىندالىپ جاتقان قاردىڭ ۋستىنەن جاياۋ بوراسىن جۇرە باستادى، اسپان كوكەرىپ بۇلتتار ايىقسادا، سىرىلداپ قار بەتى جۇگىرىپ جاتىر. تاعى ٴبىر ٴتۇن ٴوتتى، قۇتىرعان جەل تىندى؛ جاياۋ بوران

توقتادى. دالانىڭ ٴتۇرى بىردەن قاتىپ قالعان تولقىندى تەڭىز سياقتى. جارقىراپ كۇننىڭ كوزى شىقتى؛ تولقىندالىپ جاتقان قار بەتىندە كۇن ساۋلەسى كۇلىمدەپ ويناي باستادى. بوران مەن توقتالعان كىرە شىلەر، جۇرگىنشىلەر قوزعالا باستادى.

تاپ سول جول مەن ورىنبوردان بوس كىرە كەلە جاتىر ەكەن. الدىڭعى كولىك قار استىنان قىلتىيىپ تۇرعان تەرتەنىڭ باسىنا كەلىپ سوقتى؛ ايналاسىنا كەبەن سياقتانىپ جارلانىپ قار ٴۇيىلىپ قالىپتى. تەرتەنىڭ اينالاسىندا قار استىنان جىلى بۇۋ شىعىپ جاتقانىن جۇرگىنشىلەر كوردى. نە ەكەنىن بىردەن تۇسىنە قالىپ، قولىنا تۇسكەن نارسەلەرى مەن جۇرت قاردى قازا باستادى.

ەڭ اۋەلى ەكى جولداسى مەن بەكەڭدى قازىپ الدى. بۇلار قىستى كۇنى ىنىنە كىرىپ ۇيىقتاپ جاتقان سۇۋىر سياقتى تالماۋسىپ قالىپتى. اينالا قار ەرىپ قالعان. جاتقان جەرى سىرىنتاعى اۋادان جىلىراق. بۇلاردى سۇۋىرىپ الىپ، شاناعا سالىپ، جۇرگىنشىلەر جولدا قالعان اۋىلعا قايتىپ كەلدى. اۋىلدىڭ جاقىن ەكەنىنە راس ەكەن: سالقىن اۋا تالىپ قالعاندارىڭ جانىن كىرگىزىپ شىيراتا باستادى؛ ازىراق قىيمىلداپ كوزدەرىن اشتى. سوندادا ٴالى ەسىن بىلمەيدى: ٴبىر نارسە قاعىپ كەتكەن ٴتارىزدى. ۇيگە كىرگىزبەي تۇلا بويلارىن قار مەن ىسقىلاپ، ىسقىلاپ اراق ىشكىزدى؛ ۇيىقتاسىن دەپ ساكىگە سالدى.

ٴابدان ۇيقىسى قانىپ تۇرعان سوڭ، الگى كىسىلەردىڭ ەسى ەنىپ ولەۋي امان قالدى. جاس باتىردىڭ سوزىنە ەرىپ كەتىپ قالعان، التى اقىلسىزدار شىعا بەرە جولدان اداسقان كورىنەدى. جاياۋلاعان؛ اياقتارى مەن جولدىڭ قاتتى تابانىن ىزدەپ تۇرىنتكىلەي-تۇرىنتكىلەي، تۇس تۇسىنا بىتىراپ كەتكەن؛ ٴابدان دىڭكەلەرى قۇرىپ، ٴبارىدە قاتىپ قالعان. جازعى تۇرى سورلىلاردىڭ سۇيەگىن ٴار جەردەن تاۋىپ الىستى. بىرەۋى الگى اۋىلدىڭ قوراسىنا سۇيەنىپ ۇتىر ەكەن.

ت. اقساق ۇلى.

نان.

(22–1921 جىلعى جۇتتار)

وسى كۇنى كەۋدەدە،
شىقپاعان ۇرجان،
نە بار تىلەك بەندەدە:
نان، نان، نان!!!...
جۇرتتىڭ ٴبارى جالىندى
ولتىرمە دەپ اشتان،

ىنتىق بوپ نانعا ساعىندى،
جەپ ۇيرەنگەن جاستىن،
ٴبىراق ٴالى نان جوق؛
اشىققان قارىن، اشىققان،
نانسىز ولدە ٴسان جوق،
بۇرالىپ ۇتىر اشتىقتان.

قۇداي، ا، قۇداي!
قىراسىڭبا بەندەڭدى،
قوياسىڭبا وڭگەڭدى؟
اشتىق دەگەن ٴبىر بالەڭ،
سالدى ولگە شەڭگەلدى.
كۇنىڭ بارما، كورمەيتۇن،
جاردەمىڭ قايدا بەرمەيتۇن؛
جان بەرگەن، ٴدان بەرەر دەپ،
قۇدايىسىن سەنەتۇن.
ساجدەدە جاتىر قولدارىڭ،
كور عيبادات قىلعانىن؛
ەڭبەكتەرىن ەش قىلىپ،
بالايىڭقا قىرعانىڭ؟
ٴجونى باسقا ورىستىڭ،
ورازا جوق، ناماز جوق،
عيبادات قىلمايسىن دە،
سورلى قازاق قورقاق،
ايىنقالىڭدى ستىبىدى،
ەندىگى وكپەڭ نە؟

مايلى ۇلى بەيمبەت.

تۇندرا.

ارقالىق مۇز مۇقيتىنىڭ جاعاسىن قۇۋالاي ۇزىنىنان ۇزاق سوزىلعان «تۇندرا» تۇندرا دەگەنىمىز وتە زور باتپاقتى مىڭدەي تەگىستىك دالا. سەنتابىر ورتاسىنان تۇندرادا قىس تۇسەدى. ٴىرى-ٴىرى جاپىراقتاپ قار جاۋادى. ٴبىر نەشە جۇمادان سوڭ ٴبۇتىن دالانى قار كومىپ سالادى. قاراساڭ كوزىڭە تەك ۇشى قيىرى جوق اپپاق دالا تۇسەدى. تولىپ جاتقان باتپاقتار بەتىن مۇز جاۋىپ، قار كومىپ تاستايدى. وزەن سۋلار قاتقان. كۇن سالىپ اياز قاتايا بەرەدى؛ كەيدە 50 گرادۋسقا دا جەتەدى.

قار باسقان ٴمىڭ دالانىڭ ۇستىنەن وقتىن-وقتىن بەتىڭدى قارىپ كەسكەندەي سۋىق جەل جورەدى. جەل قاردى بۇرقىراتىپ كوتەرەدى، اۋاعا ۇيىرەدى. الاي-تولەي قىلىپ بۇرىكتىرە قۇۋادى؛ بىيىك-بىيىك كۇرتىك تۇرعىزادى. ونى تاعى ۇرلەي جونەلەدى. تۇندرادا قىس ۇزاق بولادى: كەيدە سەگىز، كەيدە توعىز اي سوزىلادى. اي ساناپ كۇن قىسقارا بەرەدى. دەكابىر ورتاسىندا كۇن جارتى ساعات-عانا كورىنەدى؛ سونان سوڭ باتىپ، قىسقى ۇزاق كۇن باستالادى. سول كەزدە تۇندرادا تۇرىۋ اسا قيىن، قىستى كۇنى تۇندرادا قولاق كەسكەندەي تىم-تىرىس. تەك تۇندە اندا-ساندا جالعىز ٴيتتىڭ ۇرگەنى يا اق جابالاقتىڭ داۋىسى عانا شىعادى.

كۇن ٴتىپتى كورىنبەي كەتكەن سوڭ، تۇندرادا ٴبىر نەشە اي جۇلدىز بەن ايدىڭ ساۋلەسى عانا جىلتىلداپ تۇرادى، كۇنىڭ ورنىنا كەيدە تەك ارقا جارىعى-عانا كورىنەدى. تۇندرا قالقى قاشان كۇن كورىنەدى دەپ كۇتە-كۇتە سارعايادى. ٴبىر مەزگىلدە سارعايىپ كۇتكەن ۋاقىتتا جەتەدى. كوك جيەكتەن كۇلىمدەپ،

ٴجىلى ٴجۇز بەس كۇن كوتەرىلەدى. اۋەلگى كەزدە كۇن كوكتە از تۇراقتايدى. بارا-بارا كۇن ۇزارا بەرەدى، ٴتۇن قىسقارا بەرەدى. جىمالار ونەدى، كۇن ۇزايتۇىن قويمايدى. اۋا جىلىنىڭقىرايدى، وزەندەر بۇزىلادى، باتپاقتار ٴجىبيدى؛ قار كەمىپ، جەر اشىلا باستايدى. ٴبىراق ۇزاق قىس بويى جەر تەرەڭ قاتقان سوڭ، قىسقانتاي جازعا، توڭ ٴبىر ەكى كەتپەن باسى عانا ٴجىبيدى. اپرەل باسىنان «اق تۇندەر» باستالادى: كۇن قىزىلى سەنبەي تۇرىپ، ەكى ساعاتتان سوڭ كۇن قايتا كوتەرىلەدى. ٴبىر ورتاسىنان باستاپ كۇن باتپايدى قويادى. سوندا بارىپ تۇندەرادا جاز باستالادى.

جازدى كۇنى تۇندەرا سۇيكىمدىرەك بولادى. وسىمدىك كورىنەدى. ٴبىراق، بۇلار سورلى وسىمدىكتەر! جەر بەتىن «ياگەل» دەگەن اق سۇر ٴشوپ جابادى: ٴار جەردە سەكسيگەن بۇلدىرگەن، قارامىق كورىنەدى. اندا-ساندا شايا بۇراڭ قايىڭ بولادى. نەشە ٴجۇز شاقىرىم جەرگە شەيىن باياعى اعاشسىز كورىك: كۇن جۇرەسىن، جۇما جۇرەسىن، موكتەن باسقا دىم كورمەيسىن. تۇندەرانىڭ ٴسانىن كەلتىرەتۇن كوپ كولدەرى.

جازدى كۇنى مىڭ-سان قۇس ۋۋ-شۋۋ بولىپ كولدى جاڭعىرىقتىرىپ جاتقانى. تۇندەراعا توپ-توپ ىرنا لەك-لەك قاز، شوق-شوق ۇيرەك، ىزىلگەن قۇۋ، توپتانعان كەگىرلەر، قيىردان ىنتاسىن سالىپ ۇشىپ كەلەدى. بىرەۋلەرى تاماق اسىراۋ ٴۇشىن كەلەدى؛ بىرەۋلەرى وساقتا ۇيا سالىپ، بالالارىن شايقاپ شىعارىپ، كەيىن الىپ جونەلۋ ٴۇشىن كەلەد. بۇلاردىڭ ٴبارى-تۇندەرانىڭ ۋاقىتشا عانا قوناعى. جاز ايلارى ونەدى، قۇستار تۇندەرادان كەيىن قاراي تارتادى؛ كولدەر تامى جەتىمسىرەپ قالادى. ۋىلىلدەۋىن شاشىۋ ٴۇشىن تۇندەرانىڭ وزەندەرىنە جازعا قاراي تەگىزدەن ٴتۇرلى بالىقتار ورلەپ كەلەدى. كيىك كە شەيىن بالا ٴۇشىن وزەننىڭ كەڭ ساعاسىنا جەتەدى. قىراڭ جەرلەردە قاسقىر، تۇلكى، بۇعىلار كورىنە باستايدى. اڭنىڭ سوڭىنان قۋىپ، تۇندەراعا تويتانىپ، قالىڭ ماسالار اتتانىپ كەلەدى. ماسانىڭ كوبىنگى سونشا بولادى، اۋانى تۇتىپ دەم العىزبايدى. «ٴا» دەگەنشە دەنەڭ ۇستىنە ۇيمەلەپ ماسا جابىلىپ قالعانىن كورەسىن. ماسانىڭ ٴۇستى-ۇستىنە شاققانىنان ادام ەسىن تانادى، كەيدە ولەدى دە.

تۇندەرا-كەدەي سورلى جەر. ادامعا جاندىككە، وسىمدىككە وتە كەدەي: ٴشوبىنىڭ كوبى-موك، جاندىعىنىڭ دەنى-ماسا؛ بۇعىسىن قورالاپ، ايداپ كوشىپ جۇرگەن، اندا-ساندا كوشپەلىگە ۇشىرايسىن.

«جىيىۋى رودنەكتەن»

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КССР им. А. С. Пушкина
1955 г.
PK
ГОС. БИБЛИОТЕКА
КаССР им. ...
ИНВ. № С95609
С. Х.
96

شەكىر ٴتتەرگە.

شار تاراپتان جيىنالىپسىز،
جاڭا تالاپ، جاس ۇلان،
ٴعىلىم ٴتۇۋىن قولعا الىپسىز،
قۇتتىقتايمىن باس ۇرام!

بوستاندىقتا قارسى كەپ تۇر،
قالقام، سەنىڭ باعىڭا؛
نە كەرەگىڭ؟ الشى! دەپ تۇر،
ٴتاعى دا الشى، تامىدا.

كۇنىڭ ٴتۇۋدى قارىشتاپ قال،
قالما قاپى قاراعىم؛
بايگى اتىنداي جارىس ساپ قال:
جاسىماسىن تالابىڭ.

قىر قۇۋارىپ، سىر سۇۋالىپ،
كۇيزەلىپ ەد الاشىڭ.
بۇل ۋاقىتتا تۇر قۇۋانىپ
كورىپ سەندەي بالاسىن.

قايعىلى ەدى، قام كوڭىلدى،
سەنى كورىپ، بولدى شات؛
كور كەيت جانىم، ەندى ەلىڭدى
جاڭا ۋسپىرىم ازامات.

كوڭىل قوشى، كوز نۇرىسىز
ەگبەكشىل تاپ قالقىنىڭ،
جارىق جۇلدىز، اي كۇنىسىز
ساۋلەڭدى شاش، جارقىنىم!

شار تاراپتان جيىنالىپسىز،
جاڭا تالاپ، جاس ۇلان؛
ٴعىلىم ٴتۇۋىن قولعا الىپسىز،
قۇتتىقتايمىن، باس ۇرام!

ازامات

[illegible library stamp]

قارا كەسەك تىلەنشى ٴبيى. *)

ارعىن، قارا كەسەك بەك-بولات ٴبيدىڭ بايبىشەدەن توعىز ۇلى بولىپتى، توقالدان تىلەنشى دەگەن ٴبىر ۇلى ٴجانا ٴبىر قىزى بولىپتى. ٴبيى قارتايىپتى-نۇرعىلاس ارعىننىڭ جاقسىلارى كورىسە كەلىپ: «جاسىڭىز بولسا جەتىپ كەلە جاتىر، ورنىڭىزدى ۇستاپ، كىسى بولىۋعا بالالارىڭىزدىڭ قايسىسىن ۇيعارىپ ٴجۇرسىز؟ كوزىڭىزدىڭ تىرىسىندە باتا بەرەيىك دەپ كەلىپ ەدىك» دەيدى. بەك-بولات تولعانىپ ۇندەمەيدى؛ كوزىن جۇمىپ وتىرا بەرەدى. سوندا ارعىنداردىڭ بەك-بولاتتان جاۋاپ كۇتىپ وتىرعانىن، ٴبيدىڭ تىلەنشىنى ايتايىن دەسە بايبىشەدەن جاسقانىپ وتىرعانىن، شىمىلدىقتىڭ ىشىندە كەستە تىگىپ وتىرعان قىزى بىلەدى. قىز شىمىلدىقتىڭ ٴبىر شەتىن كوتەرىپ، جينالعان كىسىلەرگە قاراپ: «قارا كەسەكتەن شىعىپ ون-ەكى باۋلى ارعىن سەندەردى اكەم (بەك-بولات) بيلەۋشى ەدى؛ ايەلدە بولسا، اكەمدى شەشەم بيلەۋشى ەدى؛ اكەم شەشەمنەن قورىقپاسا، ايتپايتىن نەسى بار؟ توقالدان تۋۋدى دەمەسە، تىلەنشى جانىڭ ەل ۇستامايتىن نەسى بار؟» دەپ شىمىلدىقتى قايتا جاپتى دەيدى. (قىز تىلەنشى مەن ٴبىرگە تۋىسقان ەكەن). مانادان تومسارىپ وتىرعان بەك-بولات كوزىن اشىپ: «بالامنىڭ ٴسوزى دۇرىس، سول نەمەدەن ٴۇمىتىم بار ەدى؛ ٴبىراق، ەل جۇمىسقا ويلاعان ۇيى جوق- قويشى تۇلاگىشى مەن ويناي بەرۋشى - ەدى، بويىن ۇستاي بىلمەۋشى ەدى» دەيدى. سوندا بايبىشەسى: «سول نەمەدەن مەنىڭدە ٴۇمىتىم بار ەدى؛ تۇسىمدە ٴبيدىڭ اق بوۋرا بيەسى بار ەدى، ونىڭ اق تايلاق بيەسى بار ەدى؛ ٴالى تۇرىپ، ٴالى شوگە بەرۋشى ەدى؛ ەلدى ٴبىر بۇزىپ ٴبىر تۇزەيمە دەپ ويلايمىن» دەيدى.

تىلەنشى قايدا؟ دەگەندە، تۇرادان جىلقى سۋۋارا كەتىپ ەدى دەيدى. وتىرعان ارعىننىڭ ٴبىلگى جاقسىلارى، ەندى وعان ٴۇرىمىز بارىپ جولىعىپ، سول سۋۋ-دىڭ جاعاسىندا تىلەۋ قىلىپ، باتا بەرەيىك دەسىپتى. بەك-بولات ٴبارى جوردەي كىسى اتتانىپتى. كەلسە، جىلقىمىن سۋۋعا جاۋىپ شىعارا سالىپ، تىلەنشى وزەن بويىنداعى قويشىلار مەن السىپ-جۇلىسىپ ويناپ جاتىر ەكەن. «داعالارىڭ كەلدى» دەگەنسوڭ كيىنىپ، الدارىنان شىعىپ، تىلەنشى سالەم بەرىپتى. سوندا ارعىننىڭ الگى جاقسىلارى تىلەنشىگە تۇس-تۇستان: «اكەڭ بەك-بولات قارتايدى، ون-ەكى

---

*) تىلەنشى «قاز داۋىستى» قازىبەك ٴبيدىڭ نەمەرەسى، بەكبولات ٴبيدىڭ بالاسى (شوقان كىتابى 162 بەت)

ارىس ارعىندى بىلمەي ەدى؛ ادام بولاما دەگەن بالاسى سەن ەدىڭ، قويشى قولاڭىنى مەن الىسىپ-جۇلىسىپ جانىعانىڭ مىناۋ» دەپ ۇرىسا باستايدى.

تالەنشى نوسىپ السا ايتاتۇن ارىزىم بار دەپ، ۇلىقسات بەرىن سويلەيدى:

«اكەم بەك-بولات ەدى، ول ەكى ارىس ارعىن سەتى بىلەب ەدى؛ ارعىنداردىڭ جۇۋانى كەلسە قاباعىن اشىپ، جادىراپ وتىرىپ سويلەسەبە، ارىز مۇڭىن تىڭداۋشى ەدى.

ناشار جىگىتشىكە انانىڭ بالالارى ايداعاردايى كورىپ، ايماتىنان جاسقانىپ، الدىنا كەلمەيتۇن ەدى. كەلسە ارىز مۇڭىن جونىمەن بويىن بىلىپ اينا الماي، كوپى ارام ٴولىپ كەتەتە بارىۋشى ەدى. سوندا ويلاۋشى ەدىم: سونداي ونەردى قولعا بەرەر كۇن بولسا، ارىزى جەتە الماعان ناشارلار جاسقانباي، ارمانىن ايتاتۇن كىسى بولسام دەپ؛ سونىڭ ٴۇشىن، وسى باستان بۇلارمەن ويناپ بويىن ٴۇيىر قىلسام، قورىقپاي ارىز- ارمانىن ايتار ەدى ارام ٴولىپ كەتپەس ەدى دەگەن ويىم» دەيدى. ارعىندار: «بالام، ٴبىز مۇنىڭدى بىلگەن جوق ەدىك، سەنىڭكى ماقۇل ەكەن» دەپ باتا بەرىسىپ تارقاسىپتى.

جانىۋقتار.

دۇنيەدەگى جانىۋقتاردىڭ ٴبارى تابقا بولىنەدى: قايىۋان، قۇس، بالىق، باقا-شايان، قۇرت-قۇمىرسقا.

قايىۋاندار بالاسىن ٴتىرى تاۋىپ، ٴسۇتى مەن اسىرايدى. ماسەلەن، مال مەن اڭدار سياقتىلار. قۇستار بالاسىن ٴتىرى دە تابادى، ٴسۇتى مەن دە اسىرامايدى. ولار جۇمىرتقا سالادى، جۇمىرتقادان باسىپ بالاپان شىعارادى. بالىقتار بالاسىن ٴتىرى تابادى-دا، جۇمىرتقا سالىپ باسپايدى-دا، تەك ۇۋىلدىرىق شاشادى؛ سۇۋدان تىسقارى جەردە تۇرا المايدى. باقا-شايانداء سۇۋدادا تۇرا الادى، قۇردادا تۇرا الادى؛ قۇسىمشا جۇمىرتقا سالاتىندارىدا بولادى، بالىقشا ۇۋىلدىرىق شاشاتىندارىدا بولادى. قۇرت، قۇمىرسقا دەگەنىمىز-ۇساق ماقلۇقتار؛ ولاردىڭ بەلگىسى سول-ٴبارىدە سۇيەكسىز بولادى؛ ماسەلەن، كوبەلەك، قۇرت، قوڭىز سياقتىلار. وسى ايتىلعان ماقلۇقتاردىڭ ادامعا پايدالىسى دا، زيانديسى دا بار. پايدالارىنىڭ ٴبىر سىپىراسىن ادام ۇستاپ قولعا ۇيرەتكەن. كوبى ٴۇيىر بولماي تاعى كۇيىندە قالعان. ماقلۇقتاردىڭ ٴتۇرى كوپ. ونىڭ ٴبارىن ٴبىلۋ قيىن جۇمىس. ادامعا ارتىقشا پايدالىسى قانداي، زياندىسى قانداي؟

سولاردىڭ ٴار تۇرىنەن بولماسادا، كەي تۇرىنەن بىرەن-ساران بەلگىلەرىن تانىپ قويۋ ٴتيىس. پايدا زيانىن انىق ٴبىلىپ وتىرىپ، پايدالىسىن پايداعا اسىرۋعا تىرىسامىز، زياندىسىنىڭ زيانىنان قاشامىز.

ٴبىزدىڭ باتىس ۋتىرعان ٴتورت تۇلىك مالىمىز بار. سولاردىڭ ايتەۋىر
پايدالى ەكەنىن بىلەمىز. ٴبىراق قانداي پايداسى ٴبارىن تۇگەل بىلمەيمىز.
سونىقتان مالدىڭ پايدالى جاعىنىڭ كوبى پايداعا اسپاي دالادا قالادى. مال-
لۇقتاردىڭ ىشىندە ٴشوپ قورەكتىسى دە، ەت قورەكتىسى دە، ەت-ٴشوپ قورەكتى-
سى دە بار. ٴشوپ قورەكتىلەرى جەردىڭ تۇگىن تاماق قىلادى؛ ماسەلەن، تۇيە،
جىلقى، كيىك سىقىلدىلار. ەت قورەكتىلەر ماقلۇقتاردىڭ ەتىن تاماق قىلادى؛
ماسەلەن، قاسقىر، تۇلكى، سياقتىلار. ەت-ٴشوپ قورەكتىلەر جەردىڭ تۇگىن،
ماقلۇقتىڭ ەتىن، ەكەۋىن دە تاماق قىلادى، ماسەلەن، دوڭىز.

قانداي ٴشوپ قورەكتىلەردى بىلەسىڭدەر؟
قانداي ەت قورەكتىلەردى بىلەسىڭدەر؟
قانداي ەت-ٴشوپ قورەكتىلەردى بىلەسىڭدەر؟

قوي

قوي قايۋاننىڭ ىشىندەگى ەڭ مومىنى، ۇرساڭ، سوقساڭ باقىرۋ جوق؛ ٴتىپتى
قاسقىر ەتىنەن جۇلىپ جاتقاندا دا دىبىسىن شىعارمايدى. قوي ۋستاۋعا كونىمدى،
پايدالى قايۋان بولعاندىقتان ادام ەرتە مالدانعان. قويدىڭ تولىپ جاتقان تۇقىمدارى
بار. ٴبىراق تۇبىكى تۇقىمى قوي مەن سارىق بولىپ ەكى ايرىلادى. ەكەۋىنىڭ
اراسىنداعى ايىرماسى قۇيرىعىندا. قىسقا قۇيرىقتىسى قوي دەپ، ۇزىن قۇيرىقتىسى
سارىق دەپ اتالادى.

2 ىنشى سۋرەت: رومان قويى

قويدىڭدا، سارىقتىڭدا مايلى
قۇيرىقتىسى، مايسىز قۇيرىقتىسى
بار. قويدىڭدا، سارىقتىڭدا، تولىپ
جاتقان ٴوز الدىنا تۇقىمدارى بار.
ولاردىڭ ٴبىر سيپاتتارى كوبىنەسە
ەتى ٴۇشىن، ٴبىر سيپاتتارى
كوبىنەسە ٴجۇنى ٴۇشىن، ٴبىر
سيپاتتارى تەرىسى ٴۇشىن ۇستا-
لادى. ٴبىزدىڭ قازاق قويدى
كوبىنەسە ەتى مەن ٴجۇنى ٴۇشىن
ۇستايدى. ٴجۇنى ٴۇي جابۋعا
كەرەك، ورىس قويلارىنىڭ ىشىندە
رومانوۋسكي دەگەن تۇقىمى بار-
ودا ٴجۇنى، ەتى، تەرىسى ٴۇشىن

ۇستالادى. بۇقاردا قارا كول سارىعى بار-ول ەلتىرىسى ۇشىن ۇستالادى. انگليادا
مايدا جۇن سارىق بار-ول كوبىنەسە جۇنى ۇشىن ۇستالادى.

—سۇگىرەت: مەرينوس.

سارىقتىڭ قىمبات تۇقىم-
دارى: مەرينوس بەن قارا
كول. مەرينوستىڭ جۇنى
جاقسى، قارا كولدىڭ
ەلتىرىسى جاقسى. بۇلار-
دان باسقا تۇقىمنىڭ جۇنى
جاقسىسى رومانوۆسكي؛
ەلتىرىسى جاقسىسى ما-
لىش قوي.

قوي مەن سارىقتىڭ قاي
تۇرىنىڭ دە بولسا، ادامعا
پايداسى كوپ: ەتىن
جايدى، سۇتىن ىشەدى. تارىسىنان تون تىگەدى، بورىك ىستەلەدى، جارعاق
جاسالادى، مەس قىلىنادى، جۇنىنەن
كيىز باسىلادى، شەكپەن، قاپ
توقىلادى، پابريكتە نەشە تۇرلى
قىمبات ماتالار ىستەلەدى؛ اياق
كيىمدەر، قالپاقتار جاسالادى؛
مۇيىزىنەن پىشاققا ساپ، شاقشا،
تاراق، تۇيمە سياقتى ۇساق-
تۇيەك نارسەلەر ىستەلەدى، تۇياق-
... قايناتىلادى. سۇيەگىنەن

4—سۇگىرەت: قارا كول.

ىرىنىشكە، تۇرىت، ماي الىنادى،
سۇزبە جاسالادى. مايمەن نان
پىسىرىلەدى، سابىن ىستەلەدى.

قويلار مەن تۇتىمداس قولعا
ۇيرەنبەگەن قايۋاندار بار. ماسە-
لەن: ارقار سياقتى. ولار تاعى
كۇيىندە تاۋلى جەرلەردە جۇرەدى.

5—سۇگىرەت: قازاقى ر قوشقار.

ەشكى.

ەشكى قويما جاقىن مال. قويدان اشاڭ، ساقالى، ٴمۇيىزى بولادى. ٴمۇيىز قويدىڭ ەركەگىندە عانا، وندادا بارىندە ەمەس، كەي بىرەۋلەرىندە عانا بولادى. ەشكىنىڭ ٴمۇيىزسىزى سيرەك بولادى (توقال ەشكى). «ەسى كەتكەن ەشكى جىبادى» دەپ قازاق دۇرىس ايتقان. ەشكى ۇۋاق مالدىڭ ٴسۇتتىسى. ەكى ەشكى ٴسۇتى ٴبىر سيىردىكىمەن جەنە قابا بولادى. اشارشىلىقتا، ساسقاندا، ەسى كەتكەندە ەشكى قول بەرەدى: تاماعىڭدى اسىرايدى. سونىڭ ٴۇشىن ەشكىنى «ٴىنشى تولعان تالاق بولار، بۇتى تولعان بۇلاق بولار» دەيدى. ەشكىنىڭ اسىرەسە پايدالى تۇقىمدارى-انعار، كاشمەر، مامبىر دەگەن تۇقىمدار. ٴبىزدىڭ قازاق ەشكىسى مامبىر تۇقىمنان. انعار ەشكىسىنىڭ ٴجۇنى ۇزىن، جىبەكتەي مايدا، ازىراق بۇيرالاۋ بولادى. كاشمەر ەشكىسىنىڭ قىلشىعى ۇزىن. ٴتۇبىتى قىسقا، ٴبىراق ٴتۇبىتى وتە جاقسى بولادى. مامبىر تۇقىمىنىڭ ٴجۇنى دە كاشمەر جۇنىنە ۇسايدى؛ ٴبىراق ونان گورى تومەندەرەك بولادى.

6 ٴىنشى سۇگىرەت: اق-مەشىت مويى، مەن ەشكىسى.

ەشكىنىڭ قاي تۇقىمىدا بولسا پايدالى. ەنى قوي ەتىنەن تومەن بولعان مەن جەۋگە جارايدى. ەشكىنىڭ ەتى مەن مايى سالقىندا تەز توڭارىلدى. سۇتىنەن ىرىمشىك، قۇرت، ماي الىنادى. مايى شام جاۋىتتارىندا ۇستالادى. ٴجۇنىنىڭ تۇبىتىنەن

قىمبات بوكەباي، ٴشال، قولعاپ سياقتى نارسەلەر توتىلادى. تەرىسىنەن جاقسى جارعاقتار، بىلعارىلار، مەستەر ىستەلەدى. ٴمۇيىزى مەن تۇياقتارى قويدىكىندەي ٴتۇرلى نارسەلەرگە ۇستالادى.

ەشكى باسقا مالدان ٴوسىمتال كەلەدى. كوبىنەسە ەگىزدەتىپ، كەيدە ۇش-تەپ، تورتتەپدە تابادى. ەشكى ٴسۇتتى، جانا ٴسۇتى جاقسى بولعاندىقتان ساۋىن ٴۇشىن ۇستاۋعا قولايلى مال. ەشكىنىڭ ەرگەگى كوسەم كەلەدى. قورالى قويدى سەركە باستايدى. ەشكىنىڭ قولعا ۇيرەنبەگەن تۇقىمدارى تولىپ جاتىر، ولار تاۋدا جۇرەدى، تاۋ ەشكى دەپ اتالادى. ەشكىنىڭ جۇككە ۇيماقتاپ جاردا سەكىرەتىندەرى بۇرىنعى اتالارىنىڭ تاۋدا ٴوسىپ، تاۋعا سەكىرمەلى ادەتىنىڭ قاندا قالعانى.

قارا شەكپەن مەن قوي.

شاقىردى قارا شەكپەن قويدى سوتقا،
كۇيمەيمە بىرەۋ ٴۇشىن بىرەۋ وتقا؟
بەلگىلى قويدىڭ تاۋىق جەمەيتۇنى-
جازىقسىز جازا تارتقان بەندە جوقپا؟

تۇلكى ەكەن سودياسى نەگىزىل دەگەن،
اتاقتان ساۋ ەمەس ەد جەمشىل دەگەن،
ٴبىر كۇنى تالاپكەر مەن جاۋاپكەرگە
شاقىرىۋ قاعاز شىقتى كەلسىن دەگەن.

ەكەۋى ايتقان كۇنى سوتقا كەلدى،
تۇلكى ەكەۋ قويدى كورىپ كوڭىلدەندى.
تەكسەرىپ ٴارلى بەرلى جاۋاپ الىپ،
تەز ٴىستى بىتىرمەككە جاقادتاندى.

تالاپكەر مۇجىق ايتتى:- پالەن كۇنى،
قوتاندا قويدىڭ جالعىز قونعان ٴتۇنى،
جوق بولىپ ەكى تاۋىق ەرتەڭىنە
سۇيەگى، بۇرقىراعان جاتىر ٴجۇنى؛

دەر ەدىم سىرتتان ٴۇرى كەلگەن شىعار،
شىقپادى ٴتۇنى بويىن ٴيتتىڭ ٴۇنى؛
ويىما سالىستىرىپ قارادىمدا،
قوي ەكەن جەگەن دەدىم شەكسىز مۇنى—

قوي ايتىپتى:-شوبكە تويىپ كۇنى بويى؛
قوزعالماي جاتىپ ۇيىقتاپ ٴتۇنى بويى؛
بىلەدى ايماعىمنىڭ ٴبارى، تاقسىر،
جوقتىعىن بۇزىق كوڭىل ارام ويىم.

قۇدايعا ايان ۇرلىق ەتپەگەنىم؛
ورنىنان تۇرىپ تۇندە كەتپەگەنىم؛
جالعىزاق تاۋىقتاردىڭ تۇسىندا ەمەس.
اسلان ومىرىمدە ەت جەمەدىم.-

ال سوندا تۇلكى قالاي ۇكىم ەتتى،
ۇرلاعان تاۋىعادا-دەدى:-ەبنى.
وزگە ٴۇرى كەلمەگەنىن مۇنان بىلەم؛
ۋاقيعا بولمىسى ٴتۇنى ٴيىت ۇرمەيدى؛

كەلمەسە سىرتتان ۇرى، بۇل جەمەسە
جوعالىپ ەكى تاۋىق قايدا كەتتى؟
جان بەرسە ناسىپ بولماس جاقىن جاتىپ،
جەمەدىم دەگەنىنە ٴناتتى ەتتى؛
تەكسەرگەن ٴىس تۇرىنە قاراعاندا
مۇعايىن تاۋىقتاردى وسى جەپتى.
وهال جوق ورنەسەدە مۇنى ۇتقا؛
اپارىپ ولتىرىڭدەر بايلاپ ۇتقا؛
تەرىسى مەن تالاپكەردى رزا ەتىپ،
اپ كەلىپ تابىسىرىڭدار ەتىن سوتقا.-

تۇيە.

تۇيە كوپتەن قولعا ۇيرەتكەن ٴتورت تۇلىكتىڭ ٴبىرى. تۇيەنىڭ ٴتۇرلى تۇقىمدارى بار؛ ٴار ٴتۇرلى جەرىنە قاراي ۇستالادى. تۇيە جىلى جاقتان شىققان قايۋان، وتە سۋىق جەرلەردە تۇرا المايدى. سونىقتان جىلقى مەن سيىر سياقتى كەز كەلگەن جەردە ۇشىراي بەرمەيدى. تۇيەنىڭ تۇبكى تۇقىمى ەكەۋ: ايىر وركەش، جالعىز وركەش. ەكەۋىنەن ٴتۇرلى تۇقىم شىققان. جالعىز وركەشتىڭ جاقسىسى نار. نار-تۇيەنىڭ ناعىز زور، مىقتى تۇقىمى؛ ارتقاندا 30-40 پۇت جۇكتەردى كوتەرەدى، جەككەندە 90-100 پۇت جۇك-

ەردى قىينالماي تارتادى. ونان سوڭعى كۇشتى تۇقىمى قوسباق. كەي جەرلەردە جاقسى قوسباقتى «كۇرت» دەپ اتايدى.

ناردىڭ اردۋانا دەگەن تۇقىمى بار؛ ول كۇشكە ونشا مەس، ٴبىر اق سۇتكە جاقسى. اردۋانا ايىردان 2–3 ەسە ٴسۇتتى بولادى. نار مەن اردۋانادان ايىر مەن قوسباق جۇندەسىرەك.

تۇيە كوبىنەسە كولىك ەسەبىندە ۇستالادى. سۋسىز ىستىق شولدەردەگى جۇرىسكە تۇيەدەن باسقا مال توزبەيدى. ەمىر جول جوق جەرلەردە بورىندا، بول كۇندەدە تۇيەنىڭ قىزمەتى زور. تىزبەك-تىزبەك تۇيە جەتەلەگەن كىرەكەشتەر

7 ٴنشى سۇگرەت: بۇۋراز نار.

سۇۋلى-سۋسىز جەرلەردى تالعاماي كەزىپ جۇرە بەرەدى. سوندىقتان تۇيەگە «قىر كەمەسى» دەپ ات قويىلعان. تۇيەنىڭ شولدەمەيتۇندىگى – دەنەسىندە بولشەك-بولشەك ىدىستارى كوپ. ٴبىر ىشكەندە سولارىن سۋعا تولتىرىپ الىپ شولدەگەندە ازداپ سۋسىنىن قاندىرىپ وتىرادى. شاڭ توزاڭ ۇرىسپەسكە قىسىپ الۋعا تۇيەنىڭ مۇرىنى ىڭعايلى جاراتىلعان. شولگە ٴتوزىمدى، ٴجۇرىسى ٴونىمدى، كۇشتى كوپ بولعاندىقتان كولىك ورنىنا تۇيە ۇگىزدەردەن كوپ ارتىق.

تۇيەنىڭ كولىكتىگىنەن باسقادا كوپ پايداسى بار. ەتى جىلقى مەن سىيىر ەتىنەي ٴدامدى بولماعان مەن جەۋگە جارايدى. ٴسۇتىنەن «شۇبات» دەگەن تۇيە قىمىزى ىستەلەدى. تۇيە ٴسۇتى قويۋ، قايماق سىياقتى بولعاندىقتان، وتە

جۈعمەى بولادى؛ كىسىنى تەز سەمىرتەدى. جۈنىمەن كۆپى ىستەلەدى، شەكپەن، شۈعا، كىلىم، باۋ-شۈۋۈ، توقىلادى، ارقان ^جىب ەسلەدى. تەرىسىنەن بىلعارى، قايىس، تاسىا، كوك، كون، ىدىس ىستەلەدى. مايى بالاۋىز شام جاساۋعا ۋستالادى. تاباننان تۈيمە، تاراق، وقشانتاي سىياقتى نارسەلەر جاسالادى، جەلىم قاينىتىلادى. تەزەكى وتقا جاعىلادى، سۈيەكى قانت زاۋىتتارىندا ۋستالادى.

8 ىنشى سۈگىرەت: يۇۋاز ايىر ىنگەن.

تۈيە كۆپىسىنى ايىر تۈياتتاردىڭ اراسىندا كون تابان تابىنا جاتادى. سورتاڭ جەردىڭ ^شوبىن جاراتادى، تۇزسىز تۇرالمايدى، ىستىقتى سۈيەدى، تە عۇرلىم ىسسى بولسا جانىنا جاعادى. ىسسىدا تۈيە تەز سەمىرەدى. جۇمساۋعا كونىمدى. ناعى كۆپىندە تالعان تۈيە جوق ەسەبىندە تيان-شان تاۋلارىندا ناعى تۈيەلەر ارداب ۋشىرايدى.

جىلقى.

جىلقى جەر جۈزىنە تۈگەل جايىلعان قايىۋانىڭ ^بىرى. ادام جۈرگەن جەرىندە جىلقى جوق جەر از. جىلقىنىڭ ^تۈپ اتاسى قۇلان دەپ ايتىلادى. قۇلاندى قولعا ۋيرەتىپ، باعىپ، بابتاپ جەتىلدىرىپ جىلقىعا اينالدىرعان مونعول مەن ^ارى جۈرتتارى بولعان. سوندىقتان جىلقىنىڭ ^تۈپ اتاسى ەكىگە بولىنەدى: مونعول

جىلقىسى، ٴارى جىلقىسى. باسقا جۇرتتارعا جىلقى ۋسىلاردان تاراعان. مونعول جىلقىنى قولعا ۇيرەتكەلى مۇنان 8 مىڭ جىل شاماسى بۇرىن دەپ ايتىلادى.

جىلقى ادامعا ناعىز پايدالى قايىۋاننىڭ ٴبىرى. كولىك ورنىندا جىلقى سالت مىنىلەدى، اربا شاناعا جەگىلەدى، سوقاعا سالىنادى. جىلقىنىڭ كوشى مول، ٴجۇرىسى ٴونىمدى.

جىلقى سۇتىنەن ٴارى سۋسىن، ٴارى تاماق، ٴارى دارى قىمىز ىستەلەدى. ەتى ٴدامدى، قۋاتتى. تەرىسىنەن بىلعارى، قايىس سىياقتى نارسەلەر ىستەلەدى. جال قۇيرىعىن ساتساڭ پۇل، ەسسەڭ ارقان — ٴجىپ بولادى، تۇياعىنان تۇيمە سىقىلدى نارسەلەر جاسالادى، جەلىم قايناتىلادى. سۇيەگى سابىن مەن قانت زاۋىتتارىندا ۇستالادى. قىسقاسى پايداعا اسىرا بىلگەنگە جىلقى بويىنداعى بار زاتتاردىڭ ىسكە اسپاي قالاتىنى جوق. جىلقىنىڭ تۇقىمى تولىپ جاتىر. ولاردىڭ بىرەۋلەرى سالت مىنۋگە جاقسى، بىرەۋلەرى جۇك تاسۋعا جاقسى، بىرەۋلەرى جارىسقا جاقسى. سالت پەن جارىسقا جاقسى جىلقىلار مونعول مەن ٴارى جىلقىسىنان شىققان تۇقىمدار. بۇل ەكى تۇقىمنان باسقا ورمان جىلقىسى دەگەن بار. ونىڭ تۇقىمى جۇمىسقا جاقسى بولادى. مونعول جىلقىسىنان شىققان قازاق، قالماق، باشقۇرت، قارا بايىر، قاشقار، زابايقال، دون جىلقىلارىنىڭ تۇقىمى. ٴارى جىلقىسىنان شىققان اراب، بىران، تۇرىك، تۇرىكپەن، سەركەش، انگىلشان جىلقىلارىنىڭ تۇقىمى.

9 ىنشى سۇگىرەت: ورىستىڭ جەگىس اتى.

ورمان جىلقىسىنان شىقتىان اردەن، بۇلان، شەرشىرون، بەلگىيا، دانىيا، گوللاندىيا جىلقىلارىنىڭ تۇقىمى. وسى ٴۇش تۇقىمنىڭ ٴبىر ـ بىرىنە شاعىلىستانىنان شىققان جىلقىنىڭ تولىپ جاتقان تۇقىمدارى كوپ.

10ىنشى سۇگىرەت: اق مەشىت قازاعىنىڭ اتى.

جىلقى قايىۋاندار اراسىندا دوڭگەلەك تۇياقتى تابىنا جاتادى. جىلقى مەن تۇقىمداس ٴۇي قايىۋانداردان ەسەك، قاشىر؛ قىر قايىۋاندارىنان قۇلان، زەبىر سىقىلدىلار.

اتتىڭ سىنى.

شوقپارداي كەكىلى بار، قامىس قۇلاق،
قوي مويىندى، قويان جاق، بوكەن قاباق،
اۋىز ومىرتقا شىعىڭقى، مايدا جالدى،
ٴۇي جەلكەلى، ٴزىڭگىرەيگەن بولسا ساعاق.

تەكە مۇرىن، سالپى ەرىن، ٴۇزىن ٴتىستى،
قابىرعالى، جوتالى بولسا كۇشتى؛
ويىندى مىتى ٴبۇب ـ بولەك، ومىراۋلى
قوياندى بۇركىتتەي سالىق ٴتوستى.

جۇۋان، ناقىر باقايلى، جۇمىر تۇياق ،
ىسىناعى قابىرعادان تۇرسا اۋلاق ،
جەر سوعارلى، ٴسىگىرى ، اياعى تىك ،
جاۋىرنى ەتسىز ، جالپاق ناقىنايداي اق.

كەڭ ساۋىرلى ، تار مىقىن ، قالباعايلى ،
الدى ، ارتى بىردەي كەلگەن ، ەرگە جايلى ،
كۇيمە قۇيرىق ، قىل تۇبى ٴالدى كەلىپ ،
كوتەندىگى شىعىڭقى ، الامايلى .

ۇرشىعى تومەن بىتكەن شاقپاق ەتتى ،
ٴوزى ساندى ، دوڭگەلەك كەلسە كوتتى ،
سىرتى قىسقا ، باۋىرى جازىق كەلىپ ،
ارتى تالتاق ، ۇماسى ۇلپەرشەكتى .

شىدەرلىگى جۋاندا، بوتا تىرسەك،
بەينە جەل تىنىشتى، ەكپىندى ٴمىنىپ جۇرسەڭ؛
ەكى كوزىن توڭكەرىپ، قابىرعالاپ،
بەلدەۋدە تىنىش تۇرسىن بايلاپ كورسەڭ.

تىعىلماي ٴام سۇرىنبەي جۇردەك ، كوسەم ،
بيەك قاعىپ ، ەلەرىپ ، جۇرسە اسەم ،
شابىسا جۇيرىك ، مىنسە-بەرىك ، جۋان ، جۋاس ،
ىرازى ەمەن وسىنداي ات مىنبەسەم .

اياگى-تىماقتى الشى كيگىزگەندەي ،
كىسىنى بۇلبىل قاعىپ جۇرگىزگەندەي ،
شاپقان اتقا جەتكىزبەس بوكەن جەلىس ،
ىزا قىلدىڭ قولىما ٴبىر تيگىزبەي! ...

اباي .

سىيىر.

سىيىردا جەر جۈزىنە جايىلعان قايىۋانداردىڭ ^بەرى. سىيىردى ادام قاي ۋاقىتتا قولعا ۋيرەتكەنى بەلگىسىز؛ مۈنان 6 مىڭ جىل بۈرىن قىتايدا قۈقىسى دەگەن پاتشا بولعان. سول پاتشانىڭ زامانىندا قىتاي جۈرتىنىڭ مالدانعانى سىيىر ەكەنى بەلگىلى. بۈرىنعى مىسىر جۈرتىنىڭدا بابىلىمى سىيىر مالى بولعانى ماعلۇم. گىرەك، روم سىياقتى كونە قالىقتاردا سىيىر مالدانعانى تۈۋرالى ماعلۇماتتار كوپ. قالايدا سىيىردى مالدانىۋ ەرتە زاماننان باسىلالسا كەرەك.

سىيىردىڭ ادامعا پايداسى كوپ. ەركەگى كولىك، ۋرعاشىسى ساۋىن. وگىزدىڭ كۈشى كوپ؛ ^بىراق ^جۈرىسى شابان. سوندىقتان جۈك تاسىۋعا، جەر جىرتىۋعا سالىنادى. سىيىردىڭ سۈتىنەن قاتىق ىستەلەدى، ىرىمشىك، قۇرت، سۈزبە جاسالادى، ماي الىنادى، سۈتتەيدە ىشىلەدى. ەتى ^دامدى، بويعا ^سىڭىمدى

11 ىنشى سۈگىرەت: ياراسلاۋ نۈقىسى دەگەن سىيىردىڭ سۈرەتى.

بولادى. تەرىسى جىلقى تەرىسىنەن قالىڭ، بۈلدىراق بولادى. وگىز تەرىسىنەن بىلعارى؛ ۋلتان ^جانا قالىڭ قايىستار ىستەلەدى. سۈيەگى مەن جەر تىيىلاندىرادى. مۈيىزىنەن تاراق، تۈيمە سىياقتى نارسەلەر جاسالادى. تۈياعىنان جەلىم قايناتىلادى. سۈيەگى قانت زاۋتتارىندا ۋستالادى. تەزەگى وتقا جاعىلادى.

سيىردىڭ دا تولىپ جاتقان تۇقىمدارى بار. ولاردىڭ بىرەۋلەرى سۇتكە جاقسى؛ بىرەۋلەرى ەتكە جاقسى، بىرەۋلەرى جۇمىسقا مىقتى بولسا، سو عۇرلىم جاقسى بولماق. ٴبىراق ٴۇش جاعى بىردەي تولىق بولىپ ٴبىر تۇقىمنان تابىلا قويمايدى، ٴجانا ٴبىر تۇقىمدى قاي جەردە بولسا، ۇستاۋعا بولمايدى. سوندىقتان جەر جاعدايىنا قاراي ٴتۇرلى تۇقىمدارى ۇستالادى. ٴبىراق قاي جەردە بولسا، قولدان كەلگەنشە جاقسى تۇقىمىن ۇستاۋعا تىرىسادى، ٴبىزدىڭ قازاقى سيىردىڭ تۇقىمى ەتكە، جۇمىسقا ٴتاۋىر، ٴبىراق سۇتكە جوق. قالماقى سيىر تۇقىمىدا سونداي. سۇتكە جاقسى تۇقىمدار: موشكە، قالماگور، ۆەليكوروس سيىرلارى. جۇمىسقا جاقسى كەتمانسكي دەگەن كوك سيىرلاردىڭ تۇقىمى. ەتكە جاقسى شوتگورىن، دەۋىن، شەركاسكي دەگەن سيىرلاردىڭ تۇقىمى.

12 ٴىنشى سۋرەت: تۇركىستەندەگى قازاق سيىرى.

سيىر قابىلاندار اراسىندا كويسەيتوۋن ايىر تۇياق تابىنا جاتادى. سيىرعا جاقىن اتالاس قابىلاندار ۋندىستانداعى زەبۋ دەگەن وركەشتى وگىز جانا زۋبر، بىزون دەگەن ادامعا ٴۇيىر بولماعان تاعى وگىزدەر.

مىسىق.

مىسىق قولعا ۇيرەنگەن ماقۇلىقتىڭ ىشىندەگى ەڭ پايداسى ارى. مىسىقتىڭ قازاقعا كەلتىرەتۇن پايداسى تىشقان اۋلاعانى. باسقا جۇرتتار مىسىقتىڭ تەرىسىن الۋ ٴۇشىن دە ۇستايدى.

مىسىقتى مىسىر قالقى قولعا ۇيرەتكەنىنە كوپ بولعان. باسقا جەرلەرگە ونان كەيىن كوبەيىپ سوڭ تاراعان. بۇرىنعى گرەك بەن روم جۇرتتارىندا مىسىق اسىراۋ دەگەن ٴتىپتى بولماعان. ەۋروپا جۇرتتارىنا مىسىق تاراعانىنا مىڭ جىلداي-اق بولدى. امەريكە جەرىنە مىسىقتى ەۋروپا ادامدارى الىپ بارىپ تاراتقان. مىسىق اناۋلىقتىڭ ۇيالە ۇستالاتۇندارىنىڭ ٴبارى دە سول مىسىر مىسىعىنان ورىگەن. مىسىردىڭ بۇرىنعى قالقى مىسىقتى قاسيەتتى ماقۇلىق دەپ، قۇدايداي كادىرلەپ، تابىنعان. ٴورت بولسا، بارىنەن بۇرىن مىسىقتى قۇتقارىۋعا تىرىسقان. مىسىق ولسە، قايعىرىپ، ازا تۇتىپ قارا سالعان. مىسىقتى ولتىرگەندەر ولىمگە بۇيىرىلعان. مىسىق ٴوسىمتال ماقۇلىق. جىلىندا 2-3 رەت بالالايدى. بالاسى كوزىن اشىپ، وسە باستاعاندا اق، ەنەسى تىشقان ۇستاۋعا باۋليدى. باۋلۋ ٴۇشىن ٴتىرى تىشقان اكەلىپ بالاسىنا ۇستاتىپ ۇيرەتەدى. مىسىق تىرناعىن جاي كەزدە جوعارى كوتەرىپ، جۇنىنە جاسىرىپ، قالجاسىن ۇستار كەزدەعانا شىعارادى. مىسىقتىڭ مۇرتى، سەزەتۇن بەس سايمانىنىڭ ٴبىرى. ٴبىز قولىمىز بەن سيپاپ بىلەتۇن نارسەلەردى، مىسىقتار مۇرتى مەن بىلەدى. مىسىقتىڭ اۋزىن اداليمىز دەپ مۇرتىن كەسەتۇن ٴبىزدىڭ قازاقتا ادەتى بار. ولارى مىسىققا زور ٴزابىر. مىسىقتىڭ مۇرتىن كەسۋ قولىمىزدىڭ ساۋساعىن كەسۋ مەن بىردەي. تىشقان جەگەن مىسىقتىڭ ارام اۋزىن مۇرتىن كەسۋ مەن اداليمىز دەگەن قۇر اداسقاندىق. مىسىق بەن تۇقىمداس تولىپ جاتقان اڭدار بار. ولاردىڭ ىشىندەگى قازاق بىلەتۇندەرى بارىس، جولبارىس، ارىستان؛ قازاق بىلمەيتۇندەرى ياگۋار، لەوپارت، پۋما. قولعا ۇيرەنبەي تاعى كۇيىندە قالعان مىسىقتاردا بار.

مىسىق بەن تۇقىمداس اڭداردىڭ ادامعا كەلتىرەر پايداسى از، جوق قاسىندا؛ زالالى كوپ. مىسىق تۇقىمدى اڭداردىڭ ٴبارى دە قان قۇمار ماقۇلىقتار. ۇزدەرى مىقتى، ٴبىراق كورىنە تيمەي، مىسىقشا بۇعىپ جاتىپ تيەدى. سوندىقتان ولار بار جەردە ادامدارعا، باسقا اڭدارعا دا زيانى كوپ. اسىرەسە كۇشتىلەرى ارىستان، جولبارىس، ياگۋار، لەوپارت، پۋما. بۇلاردىڭ ٴالى جەتپەيتۇن قايۋاندارى از. ارىستان اقىرعان كەزدە ەستىگەن قايۋاندا ەس قالمايدى.

قاسقىر مەن مىسىق.

ورماننان قاسقىر كەلدى ەلگە قاشىپ؛
الاقتاب نە قىلارىن بىلمەي ساسىپ:
سوڭىنان ٴبىر توب اگىشى قيقىۋ سالىپ،
ٴيت قوسىب كەلەجاتىر شابىقىلاسىپ؛
جالىنىپ قاسقىر سوندا مىسىققا ايتتى،
شەتىندە ٴبىر اۋىلدىڭ ۇشىراسىپ:
ـ«مىسىق جان، بۇل جەردەگى جۇرتتار قانداي؟
جاۋ قۋىپ كەلە جاتىر ارتتان قالماي!
ٴيت ۇرگەن، قيقۋ سالعان ادامداردىڭ
داۋسىن ەستىمىسىڭ تارتقان كەرناي؛
ايتاگور قايىرىمدى ەر بار بولسا
تاسالاب مەنى جاۋدان قۇتقارعانداي؟»ـ
«بار عوي، «مىسىق ايتتى:ـقويان كوزگە!
جىگىت كەم ەر كوڭىلدى ونان وزگە؛
ادامدى اناۋ مىناۋ توقتاتارلىق،
اۋزىنىڭ ەبىدە بار سويلەر سوزگە.»
«ونى قوي!»ـقاسقىر ايتتى: ـ ول جاسىرماس:
جەب ەدىم ٴبىر تۇۋ قويىن وتكەن كۇزدە».
ـ«بارىپ كور، ولاي بولسا، قۇرامىسقا،
ادام جوق جاسىرۋعا ونان ۇستا،
شاماسىز ٴوزى اسقان جاقسى جىگىت،
جالعىزاق تونى كەلتە، قولى قىسقا»ـ
«مىسىق جان، ونىدا قوي وزگەسىن ايت!
جەب ەدىم ٴبىر ۇلاعىن بىلتىر قىستا».
«بيدسى اناۋ ٴۇيدىڭ كوبەرگەن باي،
جاقسىلىق-جاماندىقتى كوب كورگەن باي؛
قوناق جاي ٴوزى اسقان داۋلەتتى ادام،
جاتساڭدا اۋىرلاماس ٴبىر نەشە اي.ـ
«بارىپ عا،ـ قاسقىر ايتتى: ـ جۇرە كىسەنەم:

ونىڭدا قوزىلارىن جەب مە تالاۋ».
«بىلامەيمىن سىلتەرىمدى ەندى قايدا!
بارىپ كور قىيسىق باسقا اناۋ سايدا!
بولعان مەن باسى قىيسىق وڭەرى كورىپ:
ٴار تۇرلى نابىلادى ونان ايلا».—
«مىسىق جان، ونىڭدا ايتىپ اۋرە بولما:
جەپ ەدىم ٴبىر بوزاۋىن وتكەن ايدا».
—«مەن قايران،—مىسىق ايتتى:— ىستەرىڭە!
زالالدان باسقا نارسە ىستەدىڭبە؟
بايدىڭ كوبى، جارلىنىڭ جالعىزىن دا،
ٴتىيىبتى تىڭداپ تۇرسام تىستەرىڭە.
زالالكەر جۇرتقا نەگىس بولىپ ابدەن
ەندى نە ىزدەپ كەلدىڭ ىشتەرىڭە؟
جىندى جوق سەنى امان قۇتىلدىرىپ،
العانداي باله تىلاپ ۇستەرىڭە؟
«نە ەكسەڭ؛ سونى ورارسىن» دەگەن ٴسوز بار،
ور ەندى ەگىنگدى پىسكەنىڭدە!»

ٴبيت.

ٴبيتتىڭ تۇقىمدارى ٴتۇرلى-ٴتۇرلى. مىسىقتاي كىشكەنە تۇقىمنان باستاپ وگىزشەدەي ۇلكەن تۇقىمى مەن ەكى اراسىندا تولىپ جاتقان ٴتۇرلى تۇقىمدارى بار. ٴتۇرلى تۇقىمىن ادام ٴتۇرلى ورىنعا ۇستايدى. بىرەۋلەرىن قورا كۇزەتۋگە، بىرەۋلەرىن اڭعا قوسۋعا، بىرەۋلەرىن ٴىز دەتۋگە، بىرەۋلەرىن سۋعا قۇلاعاندارىدى تابىرىپ الۋعا، بىرەۋلەرىن كولىك ورنىنا جەگۋگە، بىرەۋلەرىن ۇرى تابىرۋعا ۇستايدى.

ٴبيتتىڭ ٴتۇرلى تۇقىمى-جالعىز ۇلكەن كىشىلىگى مەن ەمەس، تۇلعاسى مەن، تۇگى مەن دە ايىرىلادى. ٴبىرى جۇۋانىق، ٴبىرى اشاڭ، ٴبىرى جۇندەس، ٴبىرى تازعىر. بۇلاردىڭ ٴتۇپ اتاسى بىرەۋمە، بولماسا ٴبىر نەشەۋمە، ول شەشىلمەگەن. ٴبىر اق 4-5 مىڭ جىل مۇنان بۇرىن دا ٴبيتتىڭ ٴتۇرلى تۇقىمى بار ەكەنى انىق.

ٴبيت اتاۋلىنىڭ قاي تۇرىدە بولسا، ادامعا ٴۇيىر، دوستىعى ناعىز. ٴبيتتىڭ ٴبىر بىرىنە دوستىعى از بولعان مەن ادامعا دوستىعى كوپ. ٴبيت ادامعا پايدالى

ماتلۇقتىڭ ٴبەرى. پايدالى بولعاندىقتان ٴتەنتى اتام زامانىنان بەرى ادام پايدالانىپ كەلەدى. ٴيىتتىڭ تارالماعان جەرى جوق. ادام بار جەردىڭ بارىندە ٴيىت بار. ٴيىتتىڭ ٴتۇرلى تۇقىمى ٴتۇرلى قىزمەتكە ۇيرەتىلگەن، جانا قىزمەت ٴۇشىن ۇستالادى. ٴبىزدىڭ قازاق ٴيىتتىڭ ەكى ٴتۇرلەسىن عانا ۇستايدى. قورا كۇزەتتەدۇرگە توبەت تۇقىمىن، اڭعا قوسۇعا تازى تۇقىمىن. بۇل ەكەۋىنىڭ قانىسقانىنان شىعاتىن دورەكى تۇقىمى بار. ول توبەتكە جاقىن بولسا، قورا كۇزەتەدى، تازىعا جاقىن بولسا، اڭعا قوسىلادى. باسقا تۇقىمداردان قازاقتىڭ بىلەتىنى باراق ٴيىت.

ٴيىتتىڭ تەرىسىن قاراق تۇتىنبايدى. باسقا جۇرتتار ٴيىت تەرىسىنەن جارعاق، بىلعارى، ىشىك، بوستەك ىستەيدى. ٴيىت تەگى ەت كورگەنى ماتلۇق. قولعا ۇيرەتكەن سوڭ ەتتەن، شوپتەن جەۋگە ينالعان.

18 — ٴبىرى سۇگىرەتتە اق مەشىت ۋەزىنىڭ تازىسى

ٴيىت بەن تۇقىمداس تاعى كۇيدە قالعان قاسقىر، قورقاۋ قاسقىر، شاقال، تۇلكى، قارساق جانا باسقالارى دە كورەكتى. بۇل اڭداردىڭ ادامدار تەرىسىن پايدالانادى. جاز تۇلەگەن كەزدە تەرىلەرىنىڭ ٴجۇنى قىسقا، جاقسى بولمايدى. اڭشىلار ٴجۇنى ۇزايعان قىس كۇنىندە اۋلايدى. اسىرەسە تەرىسى قىمباتى تۇلكى. تۇلكى تۇگى سۇلۋ جانا جىلى بولادى؛ قارا تۇلكىنىڭ تەرىسى ٴتىپتى قىمبات.

قاسقىر، تۇلكى، قارساقتى قاراق قالاي اۋلايدى؟.

ٴيتتىڭ دوستىعى.

ٴبىر بايدىڭ ٴتورت كوز، مويناق توبەتتەرى،
وزدەرى ٴيتتە بولسا ادەپتى ەدى:
تۇندە ٴۇرىپ، كۇندىز ۇرمەي تەك جاتاتۇن،
بولادى ادەپتى ٴيتتىڭ ادەتتەرى.
ٴتوس مەزگىل ەكى توبەت تويىپ جاتىپ،
كەمپىر ناز وكپەلەرىن قويىپ جاتىپ،
اس ٴۇيدىڭ الدىنداعى كۇن شۋاقتا،
سويلەستى ٴار نارسەنىڭ باسىن شاتىپ؛
ٴسوز قىلدى جاقسىلىقتى، جاماندىقتى،
جومارتتىق، مىرزالىق پەن، ساراڭدىقتى؛
دوستىقتىڭ، دۇشپاندىقتىڭ جايىن سويلەپ،
قولعا الدى تاتۋلىق پەن ارازدىقتى.
ٴتىلمارسىپ سول ۋاقىتتا ايتتى مويناق:
— مەنسىز اق قارا ٴتورت كوز، ٴوزىڭ ويلاپ،
دۇنيەدە ونان ارتىق نە نارسە بار؟
تۇرعاننان تاتۋلىق پەن كۇلىپ ويناپ.
دوس بولساڭ قۇشاقتاسىپ جانعا بالاپ،
ٴسوز ايتساڭ ٴبىر-بىرىڭە شىراق-قاراق؛
التى كۇن اشارشىلىق كورسەڭدەرى،
جەمەسەڭ ٴبىرىڭ جوقتا ٴبىرىڭ تاماق؛
دوستىڭ دوس جولدىرماسا جاۋعا تۇگىن،
ەش نارسە ايىرماسا ارا-جىگىن،
ٴبىرىنىڭ قاباسىنا ٴبىرى قاراپ،
بىلمەسە كۇننىڭ قالاي وتكەندىگىن.
نە بار دەپ دۇنيەدە مۇنان ارتىق؟
مەن قالىپ ٴبىر قيالعا تۇرمىن بۇگۇن.
جولدى-اياق، اتساق قۇتپان، جامان سار قۇس،
سولاردا تاپ-تاتۋ ٴجۇر بىزدەر تۇگىل.—
سويلەيدى ماڭىزدانىپ مەندى ٴتورت كوز:

— موينەكە مۇنىڭ ابدەن ايتارلىق ٴسوز،
تۇرمايتۇن ٴبىر كۇن تاتىۋ نەمىز بار دەب،
مەڭداعى ويلاۋشى ەدىم وسىنى ٴار كەز.
نە كەلىب ٴتىرى جۇرسەڭ نە كەتبەيدى،
اراز بوب ەكەۋمىزگە نە جەتبەيدى؟
تاماق توق، ورگەنى ٴوسسىن بەمىزدىڭ:
ٴتيىسسىز سوگىب سوتباي، قۇرمەتتەيدى.
راستى راس دەمەي ناقامىزبا؟
ٴبىر سۇتكە تاتىۋلىق جوق ارامىزدا،
تۇرمايتۇن رەنىشكە ٴسال نارسەگە،
ەكەۋمىز ناالاسامىز بارامىزدا.
مۇنداي ٴىس اراسىندا بولعان ەمەس،
كوز سالساق بۇرىنعى وتكەن بابامىزعا؛
اتانىڭ جولىن قۇۋماي ۇلاقتاندا،
تۇۋرا جول سونان ارتىق تابامىزبا؟ —
بۇل سوزگە كوڭىلدەنىب موينى تاستى؛
ول ۇلكەن ونان كوي ٴتورت كوز جاسقى،
-ٴتورت كوزىم! موينەكەم! دەب ٴبىرىن-ٴبىرى،
دوس بولىب سەرت ايتىسىب قۇشاقتاستى؛
ەكەۋى ٴبىرىن ٴبىرى ٴسۇيدى قۇشتى،
قىزىعى باسىلماعان دوستىق كۇشتى!
اس ۇيدەن ۇلاقتىرعان ٴبىر ومىرتقا،
سولاردىڭ ناق جانىنا كەلىب ٴتۇستى.
كورگەن سوڭ مايلى سۇيەك ٴيىت تۇرارما؟
قۇشاعىن جايىب الا جۇگىرىستى؛
دوستىقتى، ايتقان سەرتتى بۇلاي قويىب،
ەكەۋى ٴبىر-بىرىنە سالدى ٴتىستى،
دوستى-دوس مۇنان ارتىق قالاي سىيلار؟
جۇندەرى بۇرقىراعان اسپانعا ۇشتى،
سۇۋ قۇيىب ۇستەرىنە جيىلعان جۇرت:
ەكەۋىن زوردان عانا ايىرىستى.

◆ ◆ ◆

بۇعى.

بۇعى ادام مالدانعان قايىۋاننىڭ ٴبىرى. بۇعى تۇلعاسىنا قاراعاندا سىبىرعا جاتىن. بۇعىنىڭ تولىپ جاتقان تۇقىمى بار. كوبىنەن بەرى ادام مالدانىپ كەلە جاتقان تۇقىمى ارقا بۇعىسى. قىسى ۇزاق، جازى قىسقا ارقانىڭ سۇۋىق جەرىندە ارقا بۇعىسىنان باسقا مال جوق. ول بولماسا، ارقاداعى سامايەد، لوپار جانا باسقا سول سىباقتى جۇرتتار كۇن ٴولنە الماس ەدى. ولار بۇعىنىڭ ەتىن جەيدى، ٴسۇتىن ىشەدى، تەرىسىن كيىم قىلادى، ۇيگە جابادى، ٴسىڭىرىن تاراميس قىلادى. بۇعىنى كولىك ورنىنا سالىپ مىنەدى، شاناعا جەگەدى. جەڭىلدە ەكەۋ، ۇشەۋىن قوسارلاپ جەگەدى.

14 ٴنشى سۋرەت: ارقانىڭ بۇعىسى.

ارقا بۇعىسىنىڭ سىيىر سىياقتى ەركەك، ۇرعاشىسى، ەكەۋىندە دە ٴمۇيىز بولادى. ٴبىراق بۇعى ٴمۇيىزى سىيىر، قوي، ەشكى مۇيىزدەرىندەي ەمەس؛ بۇعى مۇيىزى تارماق-تارماق بۇتاقتى كەلەدى. جانا سىرتى تەرى ٴتۇستى سۇيەك بولادى. بۇعى ٴمۇيىزى ٴجۇن تولەگەنى سىياقتى ٴتۇسىپ، جاڭادان قايىنا شىعىپ تۇرادى. جىڭىلگەن كەزىندە ٴمۇيىزدىڭ تەرىسى ٴتۇسىپ، سۇيەگى عانا قالادى. شىنداپ ايتقاندا بۇعىنىكى ٴمۇيىز ەمەس شەكەسىنەن شىققان سۇيەك.

بۇعىنىڭ ٴوسىمتالدىعى سىيىردان گورى ارتىعىراق. سەنتيابر ىشىندە قاشىپ مايدىڭ اياعىندا يا ٴيىۋن باسىندا بالالايدى. بۇعى جالعىزدا ەگىزدە تابادى. قىسقا قارسى بۇزاۋى ەمۋىن قويادى. بۇعى ٴسۇتى مايلى بولادى. لوپارلار بۇعى سۇتىنەن ىرىمشىك جاسايدى. بۇعىنى مالدانعان جۇرتتار كوپ قىلىپ ۇستايدى. 4-5 مىڭداپ بۇعىسى بار بايلارىدا بولادى. بۇعىنىڭ تاماعى ازىمۇك، بۇتا، شىرپى سىياقتى نارسەلەردى جەپ سەمىرەدى. قىس تەبىن مەن شىعادى. بۇعىنى قىرانىن اۋىسىل مەن سارىپ. ايۋ مەن قاسقىردىڭدا زيانى كوپ تيەدى.

جاز بۇعىنىڭ مازاسىن ماسا، سىيىر بۇگەلەك الادى. بۇگەلەك شىققان كەزدە ۋقىرالاپ ارىقتايدى. سوندىقتان جاز كەزىندە تەڭىز سامالىنداعى «تۋندرا» دەگەن

سالقىن جەرلەرگە قاشادى. تەگىز ساباسىن جايلاپ، كوزگە قارسى اعاشقا قولايدى. بۇعى مەن تۇقىمداس مارال، بۇلان، ٴلوس، قۇلجا. ارقا بۇعىسىنان باسقالارىنىڭ ەركەكتەرىندە عانا ٴمۇيىز بولادى، ۇرعاشىلارى ٴمۇيىزسىز. ارقا بۇعىسىنان باسقالارىن ادام مالداندىراعان. ٴالى كۇنگە دەيىن بۇعىلاردىڭ كوبى تاعى كۇيىندە. تاعى بۇعىلاردى اڭشىلار اڭدىپ اتادى، سۇڭعا قامايدى؛ شۇقىرعا جىعىپ ۇستايدى.

ارقانىڭ جارقىلى.

ٴسىبىردىڭ تۇندىراسىندا ٴبيت بەن جوڭكىنىپ ٴجۇرىپ كەلەمىز. «نەرمو-مەتىر» (جىلىلىق بەن سۋىقتىقتى ولشەيتۇن قۇرال)38 گىرادۋس ايازدى كورسەتىپ، تۇراقتاماي تومەندەپ كەلەدى. تۇنگە ايالىپ بارادى. قىلتانىاق اعاش كوزگە تۇسپەيدى؛ اينالا كۇڭگىرتتەنگەن قارلى دالا. قالىڭ قىراۋدان ساقالىمىز شاتىسقان سىم سىقىلدى، كىرپىگىمىز مۇز شاشاق سياقتى بولىپ، اشىپ جۇمعاندا كوزىمىز بىرىنە ٴبىرى جابىسىپ وتىرادى. بيتتەر ٴابدان اعارىپ، اق ايۋ سىقىلدى ٴبىر نارسەگە ۇقساي باستادى. اياعىمىزدى ٴۇسىتىپ الماس ٴۇشىن، شانانى قايىرعالاپ جاياۋ جۇگىرە باستادىق. اياعىمىز جانى كەتتۇگە تايانىپ، سىرەسىپ قاتىپ قالعان. كەشكى ساعات 8 دىڭ شاماسىندا كوز ۇشىندا قاراۋىتقان كوردىك. قۋانعانىمىز شۋۋ ەنە تۇسىنىك؛ قاراۋىتقان ورمەن جاعاسىنداعى ازىعانتاي عانا اعاش بولىپ شىقتى. توقتادىق. توقتاسىمەن بيتتەر قار ۇستىنە جىعىلىپ جاتا قالدى. ٴبىز باس پاناقامداي باستادىق. اينالاسى 4 شارشى كەز جەردىڭ قارىن كورەپ جىبەرىپ، ٴۇش جاعىنان اققالا تۇرعىزىپ، وت جاعىلدى. اسقا جۇندەس الا تەرىسىن توسەپ، ۇستىنە كىرىپ ۇيىقتايتۇن قابىشقتارىمىزدى ازىرلەدىك. شاي ىشىپ وتىرىپ اياعىمىزدى وتقا سوزىپ، اڭگىمەگە كىرىستىك.

ٴبيت باسىنا ٴبىر-بىرەۋەن كەبىۋ بالىق تاستاپ، الا تەرىسىنەن ىستەلگەن قابقا كىرىپ، باسىمىزعا شەيىن تىعىپ، ۇيىقتاپ قالدىق. ٴبىر ازدان سوڭ اياعىم قاتىپ باراتقاندا ويانىپ كەتتىم. شىنتاقتاپ كوتەرىلە بەرىپ، جولدىزعا قاراپ، مەزگىلدى بىلەيىن دەپ قاپدان باسىمدى سۋىرىپ. كوككە قاراپ، تاڭدانىپ ايقايلاپ جىبەرىپىن. ۇلكەن جالپاق دوعا، كەمپىر قوساق سياقتانىپ، جارقىلداپ تۇر؛ جوعارى قاراي وقتىن-وقتىن قىزىل، سارى ىڭ سان سىلۋلە اتىلادى. بۇل ارقانىڭ جارقىلى. جولداستارىمدى ويانتىم؛ بارىمىزدا، بىرەۋ باسىمىزدى اينالدىرعانداي بولىپ، تىم-تىرىس جارقىلعا قارادىقتا وتىردىق. ٴبىر كەزدە كوكتەگى

زور دوعا جوماري كەتەرىلە باستادى، مۇنىڭ ۇستىنەن تاعى ٴبىر دوعا شىقتى، بۇلدا جارقىلداپ ٴتۇرلى ٴتۇستى ساۋلەلەر تاراتا باستادى.

تاماشا، ادام تاڭىر قالدىق كورىنىس ۇلعايا بەردى. ٴبىر مەزگىلدە كەنەتتەن، اسپاندى قىپ-قىزىل وت قاپتاعانداي بولىپ، قاردىڭ بەتەن كۇرەڭ تارتتىرىپ جىبەردى. مەن تاڭعىرقاپ ايقايلاعانىمشا بولمادى، ورتتەي قىزىل ٴتۇس جوق بوپ كەتتى. اۋا جانعانداي ەندى سار سىلاۋلە بۇرقى ەتە قالدى. تىنىسىمدى ىشىمە تارتىپ نە بولار ەكەن دەپ قورقىپ قارادىمدا جاتتىم. مەنە جارقىل سونە باستادى.

(15-ىنشى سۋرەت: ارقانىڭ جارقىلى)

الدى مەن اۋەلگى دوعا جىرتىلدى، ارتىنان ەكىنشى دوعادا ايىرىلدى. ٴتۇرلى ٴتۇستى ساۋلەلەر سيرەگەندىك، كۇڭگىرتەك بۇرقىلداۋعا اينالدى. جارتى ساعاتتان سوڭ ٴبىز تاڭىرقاعان كورىنىستەن ىز قالماستان جوعالىپ كەتتى.

ٴتۇسىنىكسىز جارىقتىڭ سوڭعى ساۋلەلەرى سونگەندە، بىزدە قايىمىزعا كىرىپ، ۇيىقتاپ قالدىق.

«جىيەۋوى رودنيەكتەن».

ازاتتىق.

بازار كۇن. ساۋدا قىزىۋ. بازار تولىق. ٴورىسلى-قارىسلى ٴجۇرىپ، تۇراقتاماي ىۇشا اعىپ جاتقان قالىق. جاقىپ بۇگۇن كەشەگىدەي جان جاعىنا الاقتاپ قاراي بەرمەدى قويدى. بايبىشەنىڭ بەرگەن ون ٴتيىن اقشاسىن الاقانىنا ىقىتاپ قىسىپ الىپ، قۇس ساتاتىن جەرگە قاراي جۇگىرە بەردى. ۇۋاق قۇستاردى ساتىپ تۇرعان ٴبىر شالدى الىستان كوزى شالىپ، بالا سوعان قاراي جونەلدى.

شالدىڭ جانىنا جەتىپ كەلىپ، بالا كەشە كورىپ كەتكەن شىبىجىعىن ىزدەي باستادى. كەشەگى تۇرىندە كوزى تۇنجىراپ وتىرعان شىبىجىقتا بالانىڭ كوزى ٴتۇستى -اتەكە، ٴا، اتەكە، مىنا قۇسقا نە سۇرايسىن؟-دەدى بالا شالدىڭ جەڭىن سىلكىپ.

-قاي قۇس؟ قۇستار قىمبات، سەنىڭ قالتاڭ جەتپەيدى-دەدى ماڭدايىن كىرجىتىپ شال.

-مىنا كوك شىبىجىق.

-شىبىجىق؟

شال كوك شىبىجىقتا جاراتپاعان كوزى مەن قاراپ، توردى الا باستادى.

ٴو، سول، سول-دەپ بالا ايقايلاپ جىبەردى.

بۇل قۇس ارزان. سەنەن كوپ سۇرامايمىن. جيىرما ٴتيىن بەرسەڭ بولار.

-اتەكە، مەنىڭ اقشام جيىرما تيىنعا تولمايدى.

-تولماسا، باسىڭ قاتىرماي جونىڭە تارت!

اتەكە، مەن ول قۇستى قويا بەرەيىن دەپ ەدىم.

-قويا بەرەيىن دەپ ەدىم! قاراي كور! قويا بەرگىڭ كەلسە، ون بەس ٴتيىن بەرە قوي. قۇس جاقسى؛ ۋىپىراۋىق!-دەدى توردى سىلكە ٴتۇسىپ شال.

-بولعانى، ون ٴتيىنىم بار، اتەكە-دەدى جالىنىپ اعىنداي بولىپ جاقىپ.

-ون ٴتيىنىڭدى اقشاما! امال جوق! قۇستى الا قوي!

شال توردى الىپ جاقىپتىڭ دىرىلدەگەن قولىنا ۇستاتقاندا، قۋانعانىنان بالانىڭ جۇرەگى اتتاي تۋلادى.

قۇس تىم كىشكەنە، وتە جۇدەۋ. جاقىپ ٴبىر جەرىن ەزىپ جىبەرەمە دەگى ەدىم دەپ قورىقتى. ٴبىر ازىراق اتتاپ بارىپ، ۇشىپ كەتسىن دەپ جاقىپ قۇستى الاقانىنا قوندىردى. ۇيالعان جەردەن شىقپادى؛ قۇستىڭ ۇشىپ كەتۋگە ۋىي-دا بولعان جوق؛ بالانىڭ قولىندا جايعاسىپ جىلىنىپ وتىرا بەردى. بالا: «ٴپىش-ٴپىش» دەپ ەدى، قۇس باسىن بۇرىپ ٴبىر قارادىدا رىزا بەردى.

ەندى نە قىلىۋ كەرەك؟ ٴبىر قولى مەن قوسىن قىسىپ، بالا بايبىشەنىڭ جىبەرگەن جومىسىنا قاراي ٴجۇردى. «ٴبيشارا، توگىپ قالعان عوي، جىلىنعان سوڭ ۇشارە» دەدى بالا. ٴبىر از جەر ٴجۇرىپ، بالا ازعانا اعاشتىڭ ىشىندەگى كوگالعا كەلىپ دەم الىۋعا وتىردى. ماڭايىندا ٴتىرى جان جوق: انادايجەردە قىلتىڭداپ ٴوسىپ بارا جاتقان جۇرگىنشىلەر قاراۋىتادى، كۇن جىلىمىسىپ بالانىڭ ارقاسىن قىزدىرىپ تۇر. بالا ٴوزىن ەسىنە ٴتۇسىردى؛ ەركىندە ويناپ جۇرگەن شاعىن ساعىندى! جەر جىرتىپ، مال قۋالاپ جۇرگەن كەزى كوزىنە ەلەستەدى.

اسپاندا شىرىلداعان ٴبىر قۇستىڭ داۋىسى ەستىلدى: بالانىڭ الاقانىنداعى شىبىجىق ازىراق قوزعالىپ قويدى. «ەندى ۇشىرىپ جىبەرسە بولار» دەدى بالا.

كوك شىبىجىق تاڭدانىپ، جان جاعىنا ەلەڭدەپ قاراپ، كوكتەگى قۇسقا جاۋاپ قايىرعانداي بولىپ شىر ەتە قالدى. سونان سوڭ شىبىجىق باسىن كوتەرىپ، قاناتىن قاعىپ، سىلكىنىپ كەنەتتەن بالانىڭ قولىنان ۇشىپ بارىپ جانىنداعى بۇتاققا توندى. بالا باسىن كوتەردى. كىرپىگىن قاقپاستان قۇستىڭ ارتىنان قاراي بەردى: بۇتاقتان بۇتاققا ىرعىپ ٴمىنىپ، قۇس جوعارىلاپ كونەرىلە بەردى؛ بالانىڭ موينى الىپ بەرگەنىنە ٴتاڭىر جارىلقاسىن ايتقانداي شىرىلداپ، داۋسى كوڭىلىنە بەردى: كۇن ساۋلەسى قالىڭ جاپىراقتى كەسىپ ٴوتىپ تۇر. جىلى جەل سوعىپ كەتىپ، بالانىڭ بەتىنە ٴتيىپ، اعاشتىڭ جاپىراعىن جەلپىلدەتتى؛ كوك شىبىجىق اعاشتىڭ ەڭ تۇبەسىنە جەتىپ، قورتىناي قاناتىن ساباالاپ، كوككە كورىنەر كورىنبەس، بولدىراپ باراتقانى بالانىڭ كوزىنە شالىندى.

جاقسى ٴارى قۋانىپ، ٴارى كوڭىلى اۋىرىپ قۇستىڭ ارتىنان قارادى.

—ەركىنە كەتتى، ەركىنەدەپ جاقسى ەرنىن كۇبىرلەتتى. ماڭايىنىڭ ٴبارى: ەركىنە، ەركىنە! دەگەن اسىل ٴسوزدى سىبىرلاعانداي بولدى.

بۇتاقتاردا ٴوز ارا سىبىرلاستى. قىستىڭ قامىتىنان قۇتىلىپ ەركىنە شىعىپ ٴوسىپ كەلە جاتقان جاس ٴشوبدە سىبىرلادى؛ قۇستاردا سونىڭ جايىنان شىرىلداپ ۇشىپ ٴجۇر قاراعان كىسىگە ٴبىرىن ٴبىرى قۋىپ ورىپ بارا جاتقان كوكتەگى كىربىڭ بۇلتتاردا سىبىرلادى.—ٴارىنىڭ ايتقانى ەرىك! ەرىك! بولدى. ماڭايىنىڭ جاڭعىرىعىندا:

—ەر ٴبىزدىڭ سوڭىمىزدان، شىق ەركىنگە! دەپ سىبىرلادى.

ك. بارانتسەۆيچ.

كيىك .

كيىك ايىر تۇياقى، ٴشوپ جەۋشى، كۇيسىتى قايۋاننىڭ ٴبىرى. تۇلعاسى مەن قاراسى قوي مەن ەشكىگە جاقىن. كيىك ٴالى كۇنگە دەيىن، ادام مالدانباي، تاعى كۇيىندە قالعان قايۋان. ادام مالدانباعان قايۋاندار اڭ دەپ اتالادى. اڭدى اۋلاپ، ۇستاعان ادام پايدالانادى. كيىك ٴبىزدىڭ قازاق جەرىندە كوپ بولعان. ونى اۋلاۋشى دا كوپ بولعان. بۇل كۇندە قازاق جەرىندە كيىك از. كيىك از بولعان سوڭ، اۋلاۋشى دا از. اۋلاعاندار كيىكتىڭ ەتىن جەيدى، ٴمۇيىزىن ساتادى، تەرىسىنەن جارعاق جاسايدى. كيىكتىڭ ەتى ٴدامدى، ٴمۇيىزى قىمبات، ٴبىراق تەرىسى وڭدى ەمەس. كيىك جۇيرىك بولادى. ونى قۋىپ ۇستاۋ قيىن. كوبىنەسە اتىپ الادى، قاقپان قۇرىپ ۇستايدى. مىزعا قامايدى. اڭشىلار كيىكتىڭ سۋ ىشەتىن، جايىلاتىن جەرىن ٴبىلىپ، اڭدىپ جاتىپ اتادى. قاقپاندى شىبىرىپ سۋعا باراتىن جولعا، يا شۇقىرلاپ قازىپ جاتاعىنا قۇرادى. كيىك ساق بولادى. ٴبىراق كۇن ىسىعان كەزدە وقىرالايتىن ۋاقتى بولادى. وقىرا شانشقاق شانشىپ كيىكتىڭ تەرىسىنە جۇمىرتقاسىن سالادى. سول جۇمىرتقادان شانشقاقتىڭ قۇرتى شىعىپ، قيمىلداپ تەرىسىن جەگەن كەزدە بولادى. قۇرت ٴوسىپ تولىققان سوڭ ٴتۇسىپ قالادى. قۇرت تۇسكەنشە كيىك-تىڭ مازاسى بولمايدى. قىشىعانىنا شىداي الماي، تىپىرلايدى، جۇگىرەدى، اۋنايدى، جار تەبىنەدى؛ ابدەن الەككە تۇسەدى، ەسى كەتەدى، ساقتىق جوعالا-دى. سول كەزدە اڭشىنىڭ وعىنادا دۋشار كەلەدى. قاقپانىنادا قاڭعالاقتاپ وڭاي تۇسەدى .

كيىك جارعى تۋىرىم بالالايدى، بالاسى قۇرالاي دەپ اتالادى. قاراقتىڭ قۇرالاي شالقىقتى دەپ ايتاتىن شاعى كيىكتىڭ قۇرالايىن ور كەزىپ اياقتاندىرعان كەزىندە بولعاندىقتان سولاي اتالعان. بالاسى جاس كۇنىندە ۇلكەنىنەي جۇگىرە المايدى. ات بەن قۋىپ ۇستاۋعا بولادى. بالاسىن ۇستاعاندا ەنەسى ادامنىڭ ٴيىتتىڭ قۋعانىنا بولماي، كوزىكە دەيىن ەرىپ قالمايدى. بالاسىن بىرەۋ ۇستاپ الىپ بارا جاتقاندا شەشەسى ٴتوزىپ تۇرا الار ما؟ كيىكتە سول سياقتى.

كيىك بەن تۇقىمداس ەلىك دەگەن جانە باسقا تۇياقتى جاتقان اڭدار بار. بۇلاردىڭ كەيى تۇلعاسىنا قاراعاندا سيىرعا، كەيى جىلقىعا، كەيى ەشكىگە ۇقسايدى. بىرەۋلەرىنىڭ ٴمۇيىزى ىسىنگەنەي ٴتىپ-تىك، بىرەۋلەرىنىڭ قابساعاي قايقى، بىرەۋلەرىنىڭ بۇرعاداي بۇراڭقى. سولاردىڭ ٴبارىدە ايىرتۇياقى، ٴشوپ جەۋشى، كۇيسەتى قايۋاندار تابىنا جاتادى. عىلىم تىلىندە بۇل تۇقىمدى قايۋانداردىڭ ٴبارىن انتيلوپ دەپ اتالادى .

التاي.

ايباتتى التاي تاۋى بۇلتتان اسقان !
باسىك قار قىسى-جازى قىراۋ باسقان .
ايدىندى ازىيانىڭ قاراۋىلى -
شوۋدالى اقباس بوۋرا كوبىك شاشقان .

ٴور التاي ىزبارلانعان كوككە ٴتيىب ،
ٴور كەۋدە اق ماسقتاي ٴتوسىڭ بيىك !
ۋيمەلەب كوكتەن بۇلتتار قورشاب ٴتونىب ،
ايمالاب اق توسىڭدى قوشقان ٴسويىب .

باسىڭنان سۋۋى موزداي ٴبۇلدىر بۇلاق
گۇرىلدەب كوبىك شاشىب، تومەن قۇلاب ،
مىڭ ٴتۇرلى انگە قوسقان سارىندارىن
كوش جەردەن قۇرىش قانىب ەستىر قۇلاق .

باسىڭا جان شىقپاعان شىڭ-قۇز قيا !
جالعىزاق قارا بۇركىت سالعان ۇيا .
توسىڭدە جۇمساق سابا سالقىن ٴييىستى
كوك شالعىن، ٴتۇرلى-شەشەك، وسكەن ميا .

باۋرىڭدا اق بوكەننىڭ ىلاعى ويناب ،
ساعىمداي سۋماڭداعان سالىب ويناق .
ۋا، شىركىن! شىڭ قۇزىڭا كەلىب شىعىب
وتىرساڭ قىزىل جىبەك الەم بايلاب! . . . .

بۇركىتتەي وتىرسام مەن كەلىب قونىب،
اينالا دۇنيەنى كوزدىب شولىب ،
ساڭقىلداب ازىياعا سالساڭ ۇران ،
جيىنالسا قىزىل ەرلەر لەك-لەك بولىب .

تومەن تۇب ەۋروپادا مايدان اشسا ،
سەرت قىلىب بەلىن بايلاب، تۇۋىن جازسا ،
التايدان جاردەم كۇتىب، جاۋدان قايمىقپاي
نە ولەمىك، نە جەڭىمەك بوب ۇراندا سا .

السقان باۋىرلارعا كوزدى سالساق،
ەرلەرىن ازيانىڭ جيناپ الساق،
جاڭعىرتىپ جەر دۇنيەنى، جاۋ قىلىپ الاپ،
لدك-لەك بوپ زور مايدانعا بىزدە بارساق.

قارا جەر قايىسىپ قانات جازساق،
التايدان ەۋروپاعا قاپتاپ اسساق،
بورسىقتاي قانعا سەمىز مىرزالاردىڭ!
قۇتىرعان سەمىزدىكتەن ٴجىنىن باسساق.

جاۋدى ەزىپ، ەۋروپادان ۇستەپ اتتاپ،
دۇنيانى ۇراندانتىپ الساق قاپتاپ،
ورناتىپ جەر دۇنيەگە تەڭگىس تەڭدىك
جوق قىلساق جۇۋاندار دى ەزىپ تاپتاپ.

. . . . ٴۇر التاي، اقباس بۇۋرا كوبىك شاشقان،
تومەن تاپ جەر كۇڭىرەنتىپ مايدان اشقان،
التايدان جاردەم كۇتسە قابىنەر ەدىڭ،
بايگىگە باسىن تىگىپ ۇرانداسقان؟

ساكەن.

قۇرت - قۇمىرسقا.

قۇرت قۇمىرسقا دەپ ۇكشەك ۇساق ماقلۇقتار اينىلادى. قۇرت قۇمىرسقاعا قوسىلاتىندار: ٴبۇيى، شايان، ورمەكشى، قۇرت، شەگىرتكە، كوبەلەك، بيەلىك، شىبىن-شىركەي، قۇمىرسقا سىقىلدىلار. بۇلار تولىپ جاتقان ٴتۇرلى ماقلۇقتار. بىرەۋلەرى ۇشپاي قۇر جەردە عانا جورعالاپ جۇرەدى. بىرەۋلەرى ۇشادى. بىرەۋلەرىنىڭ ۇشپاعان كەزدە قاناتىن جاۋىپ قويىتۇن قالقانى بار. بىرەۋلەرىنىڭ قاناتى اشىق تۇرادى. ٴبىراق ٴبارىنىڭ ورتاق ٴبىر بەلگىسى-دەنەلەرى سۇيەكسىز بولادى.

ٴبارىدە بالالارىن ٴتىرى تاپپايدى؛ يا جۇمىرتقا سىياقتى قابىعى مەن، يا ۇۋىلدىرىق سىياقتى قابىقسىز تۇردە بالالايدى. جۇمىرتقا كۇيدە بولسىن، ۇۋىلدىرىق كۇيدە بولسىن، تاپقاننان كەيىن كەشىكپەي بالاسى شىعادى. تۇكىز، كوبەلەك، بيەلىك، شىبىن-شىركەي بالالارى باستاپقى كەزىندە ۇزدەرىندە ۇساماي، قۇرت بولىپ شىعادى. قۇرت كۇيىندە بالاسى مەشكەي بولادى. جازعى تۇرى ٴشوپ باسقىنا ٴتىزىلىپ تۇراتۇن تۇكتى ٴتۇرلى قۇرتتار وسىلاردىڭ بالالارى. بۇلار ٴتۇرلى تارسىلەردى

جەب شىداتىابىدى. جەب ـ جەب تويادى، وسەدى. ٴابدان تولىعىپ وسكەن سوڭ، ورنىنان ٴوزى ۇيا جاسايدى‌دا، سول ۇياسىنىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە كۇن تىنىش جاتادى.

ول كەزى «قۋۋىرشاق» بولدى دەپ ايتىلادى، ولاي دەپ ايتىلاتۇنى قۋۋىرشاقتاي بەينە جانسىز سىياقتى بولادى. قۋۋىرشاق بولىپ جاتقاندا تولعاسى وزگەرىپ، قانات ٴبىتىپ كوبەلەك بالاسى كوبەلەك بولىپ شىعادى؛ دينەلەك بالاسى دينەلەك بولىپ شىعادى. شىبىن بالاسى شىبىن بولىپ شىعادى. قوڭىز قۋۋىرشاقتارى جاز جاتىپ قالعاننان قىستاي جاتىپ، كەلەسى جىلى جازعا قاناتتى قوڭىز بولىپ شىعادى. قىستى كۇنى كوڭ ويعاندا، اراسىنان شىعاتۇن اقسارى باس قۇرت ـ قوڭىز قۋۋىرشاعى. قۇرت قۇمىرسقادان ادام پايدالاناتۇنى از. بۇلاردىڭ باسقالارعا كەلتىرەتۇن زىيانى كوپ، پايداسى از.

ماسا، شىبىن ـ شىركەي، بۇكەلەك، سونا، مالعا قانداي زىياندى بولسا، شەگىرتكە كوبەلەك، قوڭىز سىياقتىلارى اعاشقا ـ ەگىنگە، جەمىسكە، شوبكە، سونداي زىياندى.

ادامعا پايدا كەلتىرەتۇنى ارا مەن جىبەك قۇرتى. شارۋالىق جوزىندەگى دەنەگەن زىيانى مەن تۇرماي، ادامنىڭ وزىنەدە زىيان كەلتىرەتۇندەرى بار: ماسەلەن: شايان، ٴبۇيى، قارا قۇرت، قاندالا، بۇرگە، كەنە، ٴبىيت، ماسا، شىبىن شىركەي. بۇلاردىڭ ىشىندە جىلان، شايان، ٴبۇيى، قاراقۇرت شاققاندارىنان كىسى ولۇگە بولادى. قاندالا، بۇرگە، ٴبىيت، ماسا، شىبىن ـ شىركەي شاققاندارى دا وتە ناۋىپتى: بۇلار اۋرۇ ادامدى شاعىپ، ارتىنان ساۋ ادامدى شاقسا، اۋرۇ جۇقتىرادى. بۇلاردى سوندىقتان اۋرۇ تاسىۋشىلار دەيدى. ادام شاماسىنان كەلگەنشە قىرادى. ٴبىراق كوپ بولعان سوڭ، ٴبارىن قىرۇ شاماسىنان كەلمەيدى. سۇزەك اۋرۇلارى ٴبىيت، بۇرگە ارقىلى جۇعادى ەكەن. ٴبىيت، بۇرگە جوق جەردە سۇزەكتە جوق. گەرمانىيە، پىرانسىيە جۇرتتارىندا الدا قاشان ٴبىيت، بۇرگەنىڭ قاراسى وشكەن. سوندىقتان رەسەيدە سۇزەك كۇشەيىپ تۇرعاندا گەرمانىيەگە بارساڭ سۇزەك كورمەيسىڭ. سوندىقتان بۇلاردى ۇستاپ جەيتۇن، قىراتۇن ماقلۇقتاردا ادامعا پايدالى ماقلۇققا سانالادى. ماسەلەن ٴتۇرلى تورعاي سىياقتى بۇلاردى كورەك قىلاتۇن ۇساق قۇستاردىڭ ٴبارى دە قۇرت قۇمىرسقالاردىڭ قاسى، ادامداردىڭ دوسى. ول قۇستارعا زىيان تيگىزۋ، ادامعا زىيان تيگىزۋمەن بىردەي.

ۇساق قۇستاردىڭ سونداي پايداسىن بىلەتۇن جۇرتتار ولاردىڭ جۇمىرتقالارىن الماۋعا، بالاپاندارىنادا، وزدەرىنەدە تيگىزبەيدى.

ەكى شىبىن.

ٴبىر وگىز كۇنى بويى تارتىپ سابان،
قايتتى ەلگە سابانى مەن كەشكە تامان؛
مۇيىزىندە قارا شىبىن وتىر ەدى،
كەز بولدى ٴبىر تانىسى جولدا وعان.
تانىسى مۇنى كورىپ كەلە جاتقان،
استىندا وگىزى بار سابان تارتقان؛
— كوزىمە كۇنى بويى كورىنبەپ ەدىڭ،
كەلەسىڭ سويلە دەدى سەن قاي جاقتان!
سوندا بۇل مۇرنىن كوككە كوتەرەدى،
ادامسىپ، ماڭىزدانىپ جوتەلەدى؛
— جەر جىرتىپ كۇنى بويىن شارشاپ كەلەم،
مازالاپ، سۇراپ ساعان نە كەرەگى؟

باقا-شايان.

باقا-شايان دەپ ۇستىندە تۇگى دە جوق، قاناتى دا جوق، تور تەرىسى بار ماقلۇقتاردى ايتامىز. بۇل ماقلۇقتار كوزگە جەسكەنسىز، كوڭىلگە سۇيكەمسىز-ٴتۇسى سۋىق كەلەدى. باقا-شايان دەپ اتالاتىن ماقلۇقتار: كول-باقا، تاس-باقا، قوستاعان-باقا، كەسىرتكە، جىلان. بۇلار ادامعا زالالسىز ماقلۇقتار. ولار قايتا ماسا، شىبىن، كوبەلەك، سياقتى ادامعا، مالعا، ەگىن، پىشەنگە زيانى بار ماقلۇقتاردى الىپ جەپ، قىرىپ جويۋى سەبەپتى پايداسى تيەتىن ماقلۇقتار سانالادى.

جىلاندار ەكى تۇرلى: بىرەۋلەرى ۋلى، ەكىنشىلەرى ۋسىز. جىلاننىڭ قايسى-سىدا بولسا، تيسەڭ شاعادى، تيمەسەڭ شاقپايدى. ابايلاماي ۇستىنەن ادام يا مال باسىپ كەتسە، يا قاعاپ ۋزىنە تيسە سوندا عانا جىلان شاعادى. شاققاندا ۋلى-سىنىڭ شاققانى قاۋىپتى؛ ادام بولسىن، مال بولسىن ۋلى جىلان شاققاندا، ەمدەت-پەسە ولەدى. ۋسىز جىلان شاققاننان قورقىنىش جوق. بىنە شانشىپ العانداي عانا اۋىرادى، ونان باسقا تۇك زيانى جوق. ۋسىز جىلانداردىڭ تابىلا جاتاتىن سۋ جىلاندار.

جىلان ايانىپ شەگىپ ٴتىلىن جالاقتاتقانىن، قازاق ٴتىلى مەن شاعادى دەپ ويلايدى. ونىسى دۇرىس ەمەس. جىلان ٴتىلى مەن شاقپايدى، ٴتىسى مەن شاعادى. جىلاننىڭ تاڭدايىندا ۇزىن، ونكەي ەكى ٴتىسى بولادى. تىستەرىنىڭ تۇبىندە ۋ جيىلاتىن قالتاسى بولادى. ٴتىستىڭ ىشىندە ۇزىن بويىن قۋىلاعان تۇۋىس وزەگى بولادى. شاققان كەزىندە قالتا سىعىلىپ، ىشىندەگى ۋى ٴتىستىڭ قۋىس وزەگى مەن كەلىپ، ٴتىستىڭ كىرگەن جەرىنە قۇيىلادى. ٴتىسىن سۋىرىپ الادى، ۋى ٴتانىنىڭ ىشىندە قالادى. تەزىرەك ەم ىستەمەسە، ۋ بويعا جايىلادى. شاققان ادام يا مال ٴىسىپ كەۋىپ ولەدى.

سار دالاداعى جىلاندار كوبىنەسە ەكى ٴتۇرلى: سارى باس جىلان، ۋ جىلان. سارى باس جىلاننىڭ ٴتۇسى سارى قوڭىر، باسىندا ۇلكەن سارى مەڭى بولادى. كوبىنەسە، سارى باس جىلان سۋ دا جۇرەدى. سارى باس جىلاندا ۋ دا جوق، شاقپايدى. ۋ جىلاننىڭ ٴتۇرى قارا سۇر جىڭىشكە، ٴتىسى ۋلى، ادامدى دا، باسقا جانۋارلاردى دا شاعادى. جىلاننىڭ كەشكى شاققانىنان ەرتەڭگى شاققانى ۋلىراق. ۇيىتكەنى ەرتەڭگى ازىردە ۋى جيناۋلى بولادى، كەشكە قاراي ٴشوپ ول بۇلعا ٴتىسى كوبىرەك ٴتيىپ، ۋى ارىلادى. باقا شاياندار بالاسىن ٴتىرى تاب- بايدى؛ جۇمىرتقا كۇيىندە سالادى، جۇمىرتقاسى قابىقسىز بولادى. كول باقانىڭ بالا- سى ۇسكەنىندە كوپ وزگەرىستەردى باسىنان كەشىرەدى. قازاقتىڭ بالىق دەيتۇنى باقا بالاسى. سونان وزگەرىپ ٴوسىپ بارىپ باقا بولادى. باقا شاياندار قىس توڭـ زىيدى، جاز ٴجىبىپ قايتا تىرىلەدى.

قۇس.

قۇستى باسقا قابۋاتتان ايىرۋ وڭاي. ۇستىندە ٴجاي ٴجۇن ەمەس، قاۋىرسىن ٴجۇن. اياعى ەكەۋ. الدىڭعى اياقتاردىڭ ورنىندا قانات. تۇمسىعىنىڭ ۇشىندا تەرى ورنىنا ٴمۇيىز. دەنەسى ۇشۋعا قايىم بىتكەن. قۇس بالاسى جۇمىرتقا كۇيىندە تابادى. جۇمىرتقاسىن ٴبىر از باسقان سوڭ، بالاپان شىعادى. كەي قۇستاردىڭ با- لاپانى جۇمىرتقادان شىعىسىمەن، تەز اياقتانادى؛ ەنەسىنىڭ سوڭىنان ەرىپ تاماعىن تەرىپ جەۋگە جارايدى. كەي قۇستاردىڭ بالاپانى جۇمىرتقادان شىققان سوڭ دا كوپكە دەيىن ٴوز بەتىمەن تاماق تەرىپ جەمەك تۇگىل، جۇرۋگە جاراماي- دى. ونداي بالاپانداردى، قاناتتانىپ ۇشقانشا، اتا-اناسى اسىرايدى. قۇس بىتكەن- نىڭ قولاعى ساق، كوزى قىراعى بولادى. ٴبىراق ٴدام، ٴيىس سەزۋى ناشار بولادى. قۇستار ٴۇشىپ جۇرە الاتىن بولعان سوڭ قايدا جۇرسە دە ەركىن. ٴبىراق ولاردىڭ دا ۇيرەنىسكەن جەرلەرى بولادى. كوبى ٴبىزدىڭ جاققا جاز كەلىپ، جايلاپ قىستا قارسى جىلى جاققا كەتەدى. ولار جىل قۇسى دەپ اتالادى. جىل قۇستارى دا زىيان كورمەگەن بولسا ۇيرەنگەن جەرىنە قايتىپ كەلەدى.

قۇستار تولىپ جاتقان تابقا بولىنەدى. ول تاپتار تولىپ جاتقان تۇقىمعا بولىنەدى. قۇستىڭ تۇقىم ٴتۇرى ون مىڭنان اسادى. ونىڭ ٴبارىن بىلۋگە قيىن. قۇس

بىتكەن سوڭ اۋەلى جەلىنەتۇن، جەلىنبەيتۇن بولىپ ايىرىلادى. جەلىنەتۇن قۇستاردىڭ ادام ەتىن، جۇمىرتقاسىن جەيدى، جۇنىن، ٴتۇبىتىن، قاناتىن پايدالانادى. بۇلاردىڭ ٴبىر سىپىرالارى ٴشول ساعالايدى. ادال قۇستاردىڭ بالاپاندارى تەز اياقتانادى. بۇل ادال قۇستاردىڭ ٴبىر تولىق بەلگىسى. قۇس بىتكەن 20 تابقا بولىنەدى. ونىڭ ىشىندە قازاق بىلەتىندەرى: قۇۋ، قۇتان، قۇر، ٴبىر قازان، كەكىر، دۋاداق، توقىلداق، تۇتى، بالشىقشى، قاراعۇس، قارعا كوگىرشىن، كوكەك، تورعاي. قۇستىڭ ٴبىر سىپىرالارىن ادام قولعا ۇيرەتكەن. ولاردىڭ بىرەۋلەرىن ەتى، جۇنى، جۇمىرتقاسى ٴۇشىن شارۋاشىلىق بەن ۇستايدى. بىرەۋلەرىن ٴلاستىك بەن ۇستايدى. بىرەۋلەرىن اڭشىلىق بەن ۇستايدى. ەتى، ٴجۇنى، جۇمىرتقاسى ٴۇشىن ۇستايتۇن قۇستار: كوبىنەسە تاۋىق، كۇركە-تاۋىق، قاز، ۇيرەك، قىرعاۋىل. ٴلاستىك بەن ۇستالاتۇن: تۇتى، ساۋىق تۇتى، كوگىرشىن، بۇلبۇل جانا باسقا سايرايتۇن قۇستار. اڭشىلىق بەن ۇستالاتۇن: بۇركىت، سۇڭقار، لاشىن، تۇيعىن، قارشىعا، قىرعي، جانا باسقالار.

ٴۇي قۇستارى.

قۇستى ادام بالاسى قولعا ٴۇيىر اسىراي باستاعانى قاي زاماننان بەرى ەكەنى ماعلۇم ەمەس. تەك مۇنان مىڭ جىل بۇرىن تاۋىق اسىراۋشىلار بولعانى عانا بەلگىلى. باسىندا تاۋىقتى اسىراپ، باققان جۇرتتار ٴۇندى، قىتاي، جاپان. باسقالار سولاردان كورىپ، قۇس اسىراۋدان پايدا بار ەكەنىن بىلسە دە، ول پايدا-سىن ازسىنىپ، قۇس ۇستاۋعا جۇرت كوبىكە دەيىن كوڭىلدى بولماعان. سوڭعى-قى 5 مىڭ جىلدان بەرى قۇس باعۋ كەسىبى ۇلعايماعان. بۇل كەسىپتى پايدالى زور كەسىپتىڭ بىرىنە ساناپ، ەۋروپا جۇرتى قولعا الا باستاعانىنا 50-60 عانا جىل بولدى. بۇرىن شارۋالارعا انا وت باسىنىڭ كەرەگىنە دەپ ازىناۋلاق ۇستايتۇن، ساتىپ پايدا قىلايىن دەپ، ساۋدا ماقساتى مەن ۇستامايتۇن.

بۇل كۇندە قۇستى دا مال سياقتى كوپ اسىراپ، كوپ جىيىپ، كوپ سويعالار مەن ساۋدا جۇرگىزىپ، زور كەسىپتىڭ ٴبىرى بولدى. قۇس كەسىبى-قۇر اسىراعان قۇستىڭ سانىن كوبەيتۋ مەن پايدالى بولمايدى، تۇقىمىن جاقسىلاپ ۇستاۋ مەن بولادى. مالدىڭ ٴتۇرلى تۇقىمىن ٴتۇرلى ماقسات بەن ۇستايدى. قۇس دا سولاي: ەتىنە، جۇمىرتقاسىنا، جۇنىنە بولا ۇستايدى.

قاي جاعىنان بولسادا ارتىقشا پايدالى قۇس-تاۋىق. تاۋىقتىڭ ەتى جاقسى، جۇمىرتقا سالۋى كوپ، ٴجۇنى دە جامان ەمەس، باعۋى جەڭىل، ٴوزى ٴۇسىمتال. ونان سوڭ اسىراۋعا پايدالى قۇستار: كۇركە تاۋىق، قاز، ۇيرەك. قىرعاۋىلدى دا اسىرايتۇندار بار، ٴبىراق جۇرتقا جايىلماعان؛ كەي جەردە عانا ىستەلەتۇن كەسىبە.

وسى ايتىلعان قۇستاردىڭ ىشىندە اسىراۋ تالعامايتۇنى تاۋىق. كۇركە تاۋىق كەڭشىلىك سۇيەتۇن قۇس، وعان كەڭ جايىلىم كەرەك؛ قىلماشاۋ ورىندا وسپەيدى. قاز قولدان كورى دالا جايىلىمى مەن كۇن كورەتۇن، سۋدى سۇيەتۇن قۇس.

ونى اسىراۋعا توعايى، سۋۋى بار جەر كەرەك. ۋيرەككەدە سولاي سۋۋى بار جەر كەرەك. ۋيرەك مەشكەي قۇس؛ قولدا كوب ۋستاپ وتىرۋعا بولمايدى، جەمى باسىلان اسىپ كەتەدى. سونىڭ ۋشىن ونى تەزىرەك ساتىپ، ۋقتىمدىمىن قالدىرىپ وتىرماسا بولمايدى.

قۇس اسىراعاندار پايداسى كوب بولىپ ۋشىن اۋەلى جاقسى تۇقىمىن عانا اسىرايدى. ەكىنشى، تاۋىقتان باسقا جەر ءالعايىتۇن قۇستاردى جەرىنە قاراي اسىرايدى.

اسىراندى قۇستار مەن اعايىنداس قۇستار-اققۋ، تورى الا قاز، سارى الا قاز، قاسقالداق، قارا باس شۇرەكەي. قاز بەن ۋيرەك اعايىندى؛ اق قۇر، قارا قۇر، ءشىل، بەزگەلدەك، بودەنە-تاۋىق بەن كۇركە-تاۋىق اعايىندارى.

اققۋ، شورتان، شايان.

16 نىشى سۋرەت: اققۋ، شورتان، شايان.

جۇك الدى شايان، شورتان، اققۋ ءۇشۇ كۇن،
جەگىلىپ ارتتى ۋشەۋى دۇركىن-دۇركىن؛
ارتادى اققۋ كوككە، شايان كەيىن،
جۇلقىنادى سۋۋعا قاراي شورتان شىركىن.

بۇلاردىڭ ماشاقاتى از بولمادى؛
جۇمىسى ورنىنا كەپ ءماز بولمادى:
ارتسادا بار كۇشتەرىن ايامايىق،
اسلان جۇك ورنىنان قوزعالمادى.

ونشاما ول جوڭ ارتىق لاۋىر ەمەس،
قۇر سىرتىنان پالەن دەۋدە ٴتاۋىر ەمەس،
جوڭ ٴبىراق ٴالى كوڭگە ورنىندا تۇر،
ٴبىر نەگىزى تارتىلعان سوڭ ٴبارى تەكس.

اڭشى قۇستار.

اڭشىلىق قۇستارى دەپ اڭ اۋلاۋعا ۇستالىناتىن قۇستار ايتىلادى ـ ماسەلەن: بۇركىت، قارشىعا، سۇڭقار، لاشىن، تۇيعىن، تۇرىمتاي، قىرعي، بىتەلگى. بۇل قۇستاردى اڭشىلار اڭعا سالۋ ٴۇشىن اۋەلى «باۋلىيدى»، قولعا ٴۇيىر ەتەدى. قۇس باۋلۋ ٴوز الدىنا ٴبىر ونەر: كىم بولسا سول ۇيرەتە المايدى. قۇس ۇيرەتىپ، ٴابدان ٴادىسىن بىلگەن ادامدار عانا قۇستى باۋلىي الادى.

قۇس باۋلۋدىڭ قىسقاشا ايتىلعاندا ٴجون جوسپارى مىناۋ: قۇستى ۇستاعاننان كەيىن اياق باۋلاپ، قولعا قوندىرىپ، ٴۇستى باسىن سيپاپ ـ سيپاپ قويادى. قۇس باسىندا سيپاۋعا كەلە جاتقان قولدان ۇركە قاراسادا، ٴبىرازدان سوڭ ٴۇيىر بولادى. سيپاۋعا ٴۇيىرى قىلىپ جۇرگەندە، جەمدى ـ دە قولعا قوندىرىپ ۇسىنىپ بەرەدى. قۇس قولدان جەۋگە ۇيرەنەدى.

سونان سوڭ اياق باۋىن ۇزىن تاعىپ، تۇعىرىنا قوندىرىپ قويىپ، الىستان ۇسىنىپ، جەمگە شاقىرادى. قولدان جەم جەپ ۇيرەنىپ قالعان قۇس، قولداعى جەمدى كورگەن سوڭ، تۇعىرىنان ۇشىپ بارىپ، قولعا قونادى. سويتە ـ سويتە ٴجۇرىپ الىستان جەمگە شاقىرسادا كەلەتىن بولادى. ونان ٴارى شاقىرعان داۋىسقا ۇيرەنىپ، جەم كورمەسەدە داۋىسقا كەلەتىن بولادى. شاقىرعان داۋىسقا كەلەتىن بولعان سوڭ، قاشىپ كەتەر دەگەن قورقىنىش جوعالادى. اڭعا، قۇسقا سالۋعا بولادى. جوعارىدا ايتىلعان اڭشىلىق قۇستاردىڭ اراسىندا ۇلكەنى ـ دە، كىشىسى ـ دە بار. اسىلى دا، جاسىعى دا بار. اسىلدارى العىر كەلەدى. بۇركىتتەردىڭ قاسقىر الاتىندارى دا بولادى. سۇڭقار، لاشىن، تۇيعىن، قارشىعالاردىڭ العىرلارى قاز، ۇيرەك، دۋاداق، تۇر سىياقتى قۇستاردى الادى. بىتەلگى، قىرعي، تۇرىمتاي ۇساق قۇستاردى عانا الادى. اڭشىلىق قۇستار ارام قۇستاردىڭ تابىنا جاتادى. بالالارى جۇمىرتقادان ناشار، جالاڭاش شىعادى. كوبىكە دەيىن اتا ـ اناسىنىڭ قولىنا قارايدى.

اڭشىلىق قۇستاردىڭ كوزى قىراعى، تۇمسىعى تىرناقتارى ۇتكىر كەلەدى. اڭشىلىق قۇستارى مەن رۋلاس قۇستار: اق ىيىق، ارلان، كۇشىگەن، قارا قۇس، بوكتەرگى، قۇلادىن، كۇيكەنتاي، ۇكى، جاپالاق، بايعىز. سوڭعى ۇشەۋى تۇندە تاماق اۋلاۋعا شىعاتىن بولعاندىقتان، ٴتۇن قۇسى دەپ اتالادى.

ساۋىق قۇستار.

اۋەستنىڭ قۇستارىنى پايداسى ءۇشىن ەمەس، اۋەستنىككە عانا ۇستايدى. بۇل قۇستاردىڭ ادام اۋەس كورەتۇنى يا سۇلۇلىعى، يا داۋىسىنىڭ ادەمىلىكى ياكىي قىزىقتىعى. ءجۇنى سۇلۇ بولعانىنان ادام اۋەستىككە ۇستايتۇن قۇستار تۇتىلار. داۋىسى ادەمى بولعانىنان ادام ۇستايتۇن قۇستار بۇلبۇل، ساندۇعاش. اۋەستىڭ قۇستارىن-دا ادام ۇستاۋى كوپ زاماننان بەرلى. وتە ەسكى زامانداردا توتىنى ۇستاعانداري ماعلۇم. توتى ەكى ءتۇرلى: ءبىرى تاۋىق توتى. مۇنىڭ ەركەگىنىڭ قۇيرىعى ءجۇنى سۇلۇ؛ ءتۇرلى ءتۇس بەن قۇبىلىپ، ءتۇرلى ساۋلە ءتۇسىرىپ قۇلپىرادى. بۇرىنعى زاماندا ادامدار مۇنى اۋلىيە قۇس دەپ اردالقاعان. باتىرلار ءجۇنىن باسىنا تاققان، قىزدار كوركىنىڭ ءۇشىن ومىراۋلارىنا قاداعان؛ ەتى ءدامدى بولماسادا، ۇلى تويلاردا باس تاباققا تارتىلعان. بۇل كۇندە بۇل توتىنى قورا كوركىنە تويعان سەركە سياقتى، قۇس باققاندار قۇس قوراسىنىڭ سالتانىنا ۇستايدى.

توتىنىڭ ەكىنشى ءتۇرى ساۋىق توتى دەپ اتالادى. بۇل توتىنىڭدا ءجۇنى ادەمى، ءبىراق اتى توتى بولعان مەن تۇقىمى اناۋ توتىدان باسقا. تۇرپاتىندادا، تۇلعاسىندادا، بىسىندەدە كوپ باسقالىق بار. تۇمسىعىنىڭ اسىن ءۇستى ەرىن سياقتى قيمىلدايدى. ادامشا سويلەۋگە ءتىلى كەلەدى. جەردە كوپ جۇرە المايدى، ءومىرىنىڭ كوبىن اعاش باسىندا وتكىزەدى. تاۋىق توتىنىڭ بالاپانى تاۋىق سياقتى تەز اياقتانادى. ساۋىق توتىنىڭ بالاپانى ءجۇنسىز شىعىپ كوپكە دەيىن باعىم-قاعىم كەرەك قىلادى. سوندىقتان بۇل ەكى ءتۇرلى توتىنىڭ اتى بولماسا، ارالارىنداعى جاقىندىق، قويى مەن ءبيت اراسىنداعىداي.

ساۋىق توتىنىڭ داۋىسى اششى: بىردە قارقىلداپ كۇلگەن سياقتى، بىردە ىسقىرعان سياقتى، بىردە بۇرقىلداپ اشۋلانعان سياقتى شىعادى. سايرايتۇندا توتىلار بار. مۇنىڭ باسقالاردان ارتىق ءبىر جەرى ءتۇرلى داۋىستى ەلىكتەگىشى. ادام داۋىسىنا ەلىكتەپ سويلەيدى، سىقىلىقتاپ ادامشا كۇلەدى. كوبىنەسە وسىنىسىن قىزىق كورىپ ادام اسىرايدى.

داۋىسىن اۋەس كورىپ كوبىنەسە ادام ۇستايتۇن قۇس بۇلبۇل؛ تۇرىنە قارا-عاندا كىشكەنە سۇرشا تورعايدان ارتىق ەمەس. سايراپ سالعان ءانىنىڭ ادەمىلىگى، تولىقتىعى، كەلىستىلىگى ادام ايتارلىق ەمەس. بۇلبۇلدا ەكى ءتۇرلى: ءبىرى كۇن شىعىستىق، ءبىرى كۇن باتىستىق. الدىڭعىسىنىڭ داۋىسى اشىق، كۇشتى، سىڭعىرى كوپ، ەرەكەسى مولىراق، ءبىراق قايىرىمى قىسقاراق، بۇۋىن بۇۋىنىنا تىنىمى ازىراق بولادى. كۇن باتىستىق بۇلبۇل جايلاپ سىبىر مەن

سايرايدى، بۇۋىن بۇۋىنىنا كوبىرەك توقتايدى؛ داۋىسى مايدا، نازىك، مۇڭدى كەلەدى. بۇلبۇل سايراۋى جەردىڭ شىرايىنا، كۇننىڭ رايىنا، الدىنداعى ۇلگىگە قارايدى. جاقسى سايرايتۇن ٴبىر بۇلبۇل كەلسە، ٴبارى سونان ۇلگى الىپ، جاق-سى سايرايدى. بۇلبۇلدى اۋلاۋشىلار تۇزاق بەن اۋلايدى.

سۋۋشىل قۇستار.

سۋۋشىل قۇستار ٴومىرىنىڭ كوبىن سۋۋدا وتكىزەدى. بىرەۋلەرى سۋۋدا قۇر جۇزەدى، سۇڭگىمەيدى؛ بىرەۋلەرى جۇزەدى دە، سۇڭگيدى دە. سوڭعىلارى سۇڭگۇۋىر دەپ اتالادى. سۋۋشىل قۇستاردىڭ دەنەلەرى سۋۋدا جۇزۋگە قايىم بىتكەن. باۋىرلارى بايلاعان سال سياقتى جالپاق، ٴجۇنى تىعىز، ٴتۇبىتتى، قالقىۋعا قايىم؛ ساۋساقتارى ەسكەكتەي ەسۋگە قايىم؛ اياقتارى دەنەسىنىڭ كەيىنگى جاعىنا بىتكەن (قايىق ەسكەندەردىڭ قايىقتىڭ ارت جاعىنا وتىرعانى سياقتى). قايىقتى قاراما بايلاعان سياقتى، مايلاسا جۇنىنە سۋۋ جۇقتىرمايتۇن قۇيرىعىنىڭ تۇبىندە مايى بار.

سۋۋشىل قۇستار كوبىنەسە سۋۋدىڭ ارالىنا ۇيالايدى. ارال تابىلماعان جەردە يا قۇرعا، يا سۋۋ ۇستىنە ۇيالايدى. قۇرعا ۇيالايتۇنداردىڭ بىرەۋلەرى جۇمىرتقاسىن جەرگە سالادى، بىرەۋلەرى ىنگە سالادى. سۋۋشىل قۇستار جۇمىرتقالارىنىڭ ۇيۋىزى قويىۋ؛ پىسكەندە تىعىز بولادى. سۋۋشىل قۇستار ەكى تابقا بولىنەدى: بىرەۋى قاز، ەكىنشىسى شاعالا تابى. قاز تابىنداعى قۇستار: قازدىڭ ٴوزى، اققۋ، ٴبىر قازان، قىزىل قاز، قاراقاز، تورى الا قاز، سارى الاقاز، قاراشاقاز، قاسقالداق، قوڭىر ۇيرەك، شۇرەگەي، كەگىر، سۇڭگۇۋىر سىقىلدىلار. شاعالا تابىنداعى قۇستار: شاعالانىڭ ٴوزى، الباتروسى، پايەتەن، پەريگەت، وكىز شاعالا، قاراباس شاعالا، قارا بالۋىر.

سۋۋشىل قۇستاردىڭ بىرەۋلەرى تاماعىن سۋۋدان عانا تابادى؛ بىرەۋلەرى سۋۋداندا قۇردانداتابادى؛ سۋۋدان تاباتۇندار: شاعالالار، سۇڭگۇۋىرلەر. سۋۋداندا قۇردانداتاباتۇندار: اققۋ، قاز، ۇيرەك. شاعالالاردىڭ كوبى شاباق اۋلاپ كۇن كورەدى.

سۋۋشىل قۇستاردىڭ ٴبىر سىپىرالارىن ادام قولعا ۇيرەتكەن. تاعى كۇيىندە كەلگەنىندە ادام كوپ اۋلايدى. اسىرەسە ادام كوبىرەك اۋلايتۇن قۇستار: اققۋ، قاز، ۇيرەك، كەگىر؛ بۇلاردى كوپ اۋلايتۇن سەبەبى ەتىنىڭ دامدىلىگى، ٴجۇنىنىڭ جاقسىلىعى. اققۋ مەن كەگىردى تەرىسى ۇشىن اۋلايدى. اۋلاعاندار مىلتىق بەن، قاقپان مەن تۇزاق بەن ۇستايدى. قاناتى تۇلەپ ۇشا المايتۇن كەزىندە قايىق بەن قۋىپ سوعىپدا الادى. ٴبىر قازان، شاعالالاردى ٴجۇنى ٴۇشىن عانا اۋلايدى. بالىق جەگەندىكتەن ەتتەرى بالىق تاتىپ ٴدامدى بولمايدى.

سۋۋشىل قۇستاردىڭ ادام ٴبارىنىڭدە جۇمىرتقاسىن جەيدى.

كەشبەشىل قۇستار.

كەشبەشىل قۇستار دەپ كولشىك، شالشىق سۋۋلاردى ساعالاپ، ٴومىرىنىڭ كوبىن كەشبەدە وتكىزەتۇن قۇستاردى ايتامىز. بۇل قۇستاردىڭ كوبى كولدىڭ، وزەننىڭ جاعالاۋىندا جۇرەدى؛ قار سۋۋىنان بولعان كولدىڭ شالشىعىن سۇيەدى؛ سۋۋ كەشۋگە قايىم بىتكەن اياقتارى ۇزىن كەلەدى. سۋۋ تۇبىندەگى جەمىن الىپ جەۋگە قايىم بىتكەن تۇمسىقتارى دا ۇزىن بولادى. كەشبەشىل قۇستاردى اياقتارى ۇزىن بولعاندىقتان «سىيراقتى» قۇستار دەپ اتايدى. سۋۋشىل قۇستاردىڭ اياقتارى قىسقا بولعان سوڭ، مايماڭداپ جۇرە المايدى. كەشبە قۇستار سىيراقتى، ۇزىن اياقتارى ارشىندى كەلگەندىكتەن جۇرگىش كەلەدى. سۋۋشىل قۇستار ٴتىپتى جۇگىرە المايدى. كەشبە قۇستارى جۇگىرگەندە زىرعىپ، جوسىپ كەتەدى.

كەشبە قۇستارىنىڭ تابىنا جاتاتۇن: تىرنا، كوك-قۇتان، اق قۇتان، وقباق، قىزعىش، تارعاق، تاۋ قۇدىرەت، جىلقىشى، بالىقشى، شىڭكىلدەك، اۋپىلدەك، ٴبىز تۇمسىق جانا باسقالارى. كەشبە قۇستارىنىڭ بارى دە ساق كەلەدى. سوندىقتان ولاردى «باقتاشى» قۇستار دەپ دە ايتادى. كول باسىنا ادام يا باسقا قورقىنىش قىلار بىرەۋ بارسا، قىزعىشى، تارعاعى، تاۋ قۇدىرەتى، جاۋ تيگەندە «اتتان» سالعانداي، ازان-عازان، ۇۋ-شۋۋ بولادى.

بۇلاردىڭ كوبىنىڭ اق ادام ەتىن، جۇمىرتقاسىن جەيدى. ٴجۇنىن پايدا-لانادى. مىڭ ەنى ٴتاتتىسى بالىقشى. كەشبە قۇستار سۋۋى جاقىن جەرگە ۇيالايدى. جۇمىرتقاسى ۇشەۋ-تورتەۋ دەن كوپ بولمايدى، ٴتۇسى جۋۋسان سىياقتى كوك-شۇبار بولادى. جۋۋساندى تاقىرشاقتاۋ جەرگە ۇيالايدى. اپ اشىق جەرگە سالسادا كوزگە تۇسە قويمايدى. ول جەر مەن، جەردىڭ ٴشوبى مەن جۇمىرتقاسىنىڭ تۇستەس بولعاندىعىنان. بۇل قۇستاردى مىلتىق بەن اۋلاماسا، باسقا نارسە مەن اۋلاعاندا تۇسە قويمايدى. تۇزاق قۇرساڭ تۇمسىعى مەن الىپ تاستايدى. ىرىلەرىن قاقپان قۇرىپ دا ۇستايدى.

تىلماقتارى: شايان، بالىق، ٴبىيت بالىق، باقا شايان، قۇرت سىياقتى سۋۋدا جۇرەتۇن ماقلۇقتار؛ شەگىرتكە، جىلان سىياقتى قۇردا جۇرەتۇن ماقلۇقتار. وقباقتار مالدىڭ ولىمتىگىن دە جەيدى.

ورمان پاتشاسى.

(شيللەر-جۇكوۆسكيدەن)

قاراڭعى سالقىن تۇندە كىم ،
اياڭداماي، جەلەدى؟
جانىندا جاس ۇلى بار ،
جولاۋشى جورتىپ كەلەدى.
اكەسىنە دىرىلدەپ،
تىعىلدى ٴبىر ۇياق نارەستە؛
تۇشاقتاپ قىسىپ بالاسىن
جىلىتادى قارت اكە.
نەگە قورقىپ تىعىلدىڭ،
ايتشى كوزىم قاراسى؟-
-كوز الدىما جارىق ەتتى،
جان-اتا، ورمان پاتشاسى،
ساقالى ونىڭ قوپ -قويۋ،
قارا تاج كيگەن، قارا-قان. -
-جوق جانىم، سۋۋ ۇستىندە
تۇمان عوي ول اعارعان. -
-مويىنىڭدى بۇر، نارەستە!
نە تىلەسەڭ مەندە بار:
سانسىز قىزىق كوپ ناستە
قوش بيسكە تولتىرار.
بەرەزە، گۇلدى ماقايىن؛
بۇلاق ارىم مەرۋەت ،
ساپ التىننان سارايىم. -
-جان - اتا، ورمان پاتشاسى
سويلەسەدى مەنى مەن.
مەرۋەت، مارجان، قۋانىش،
بەرەدى التىن كەنى مەن! -
-جانىم جاڭىلىس ەستيسىڭ
(بەرەگەن پاتشا ول نەتكەن؟)
جەل عوي ول جاڭا ويانىپ
جاپىراقتى تەربەتكەن.
- كەلشى ماعان، نارەستەم!
تۇعايىمنىڭ ىشىندە
سۇلۋلارىم كورەرسىڭ،
كورمەگەن ويناي تۇسىڭدە؛
اي جارىقتا سۇلۋلار
توقتاۋسىز ويناردا، ۇشار.
تىلەسەڭدى وين، بال شۇۋ مەن،
ساۋلەم سەنى ۇيىقتاتار!
- جان-اتا، ورمان پاتشاسى.
قاراشى قارا قاستارىن،
اراسىنان بۇتاقتار.
شۇلعيدى قىزدار باستارىن!
- قورىقپا، بالام، قاراڭعى
تۇندە جوق ەش قورقىنىش:
ول اق شاشتى اعاشتار.
جاي عانا تۇرعوي تىپ - تىنىش. -
- جارالدى جۇرەگىم
عاشىق بىن، بالا كورگەنگە:
ەندى ماعان كەلەرسىڭ،
قويماسىن ٴسىرا ەركىڭە! -
- جان - اتا، ورمان پاتشاسى
قۋىپ بىزگە جەتتى عوي! . . .
كەلىپ قالدى مىنە كەي . .
قىسىلدىم، دەم ٴبىتتى عوي! . . .
جولاۋشى ەندى تىسىلىپ،
شاپىپ ايدى ۇشىپ كەلەدى؛
قايعىرادى نارەستە،
نارەستە جىلاي بەرەدى . . .
قۋىنداتىپ جولاۋشى،
ۇيىنە ۇشىپ كەلىپتى،
ٴبىراق ونىڭ قولىندا
نارەستە جولدا ٴولىپتى.

جۇماباي ۇلى ماعجان.

سوالدار: جولاۋشى قانداي جەردە جانا قاي ۋاقىتتا كەلە جاتتى؟ قالاي ٴجۇ-رىپ كەلە جاتتى؟ الدىنداعى بالاعا تۇڭگى ورمانداعى قاتتى ٴجۇرىس قانداي اسەر بەردى؟ بالانىڭ كوزىنە ەلەستەگەن نە نارسەلەر؟ جاي نارسەدەن بالانىڭ قورقۋىنا نە سەبەپ بولدى؟ بالا نەلىكتەن ٴولدى؟ قازاق اراسىندا مۇنداي ۋاقىيعالار بولاما؟ بولۋىنىڭ سەبەبى نە؟ ونداي نارسەلەردەن قورقۋ تيىستىبە؟ ورمان پاتشاسى بار نارسە مە؟ مازمۇنىن قارا ٴسوز بەن ايتىپ بەرىڭدەر!

ورمان قۇستارى.

ورمان قۇستارى دەپ ورماندا ۇيالاپ، ورماندا ٴوسىپ، ٴونىپ، ٴومىرىنىڭ كوبىن اعاش ىشىندە ونكىزەتۇن قۇستاردى ايتامىز. ورماندا ٴوسىپ ونەتۇن قۇستار: قۇر، توتى، توقىلداق، كوكەك، قارعا، قارشىعا جانا باسقالارى. توقىلداق-تىڭ 8 ٴتۇرلى تۇقىمى بار. ولار ٴتۇرلى ۇۋاق بولىپ، ٴتۇرلى ٴتۇستى بولىپ ايىرلادى. كوبىنەسە قار الا، قىزىل شۇبار، قىزىل جاسىل ٴتۇستى كەلەدى. توقىلداق اعاش باسىندا ۇيالايدى؛ اعاش باسىندا تاماق تاۋىپ كۇن ەتەدى: ٴومىرىن اعاش ۇستىندە وتكىزەتۇن قۇستىڭ ٴبىرى. ونداي قۇستاردىڭ ساۋساعىنىڭ ەكەۋى الدىنا، ەكەۋى ارتىنا قاراي بىتەدى. توقىلداق دەپ ات قويىلعانى اعاشتى توق-توق ەتكىزىپ، تۇمسىعى مەن شۇقىعانىنان. تۇمسىعى قاشاۋ شىياقتى ونكىر بولادى. اعاشتى شۇقىعاندا اعاشتى جەپ جۇرگەن قۇرتتى الىپ جەۋ ٴۇشىن شۇقىيدى.

كوكەك ەكى ٴتۇرلى بولادى: بىرەۋى جاي كوكەك، ەكىنشىسى-انشى كوكەك. انشى كوكەك اعاش قۋىسىنا ۇيالايدى. جاي كوكەك جۇمىرتقاسىن باسقا قۇستاردىڭ ۇياسىنا سالادى؛ ٴوزى باسىپ بالا قىلمايدى. ەكى ٴتۇرلى كوكەكتىڭ اتى بىرلىگى بولماسا، ٴتۇرىنىڭ ۇقساستىعى جوق. داۋىستارىدا ەكى باسقا. انشى كوكەك، ۇپ ۇپ! دەپ داۋىستايدى. جاي كوكەك، كۇۋ كۇۋ! دەپ داۋىستايدى.

قارعا تابىنداعى قۇستار: قۇزعىن، قارا قارعا، الا قارعا، تاعان، ساۋىسقان. بۇلار اعاش باسىنا ۇيالايدى؛ ٴبىراق كۇن ەلتىرۋى جەردە بولادى. قۇزعىن، قىس كەتىپ جاز كەلەتۇن جىل قۇسى. تاعان قالاي كەلدى، سولاي جاز بولا باستايدى. سوندىقتان تاعاندى قازاقتار ۇزاق قارعا دەپ اتايدى.

قارعا، ۇزاق، توقىلداقتار ادامعا شىن دوس قۇستار. بۇلار قۇرت، قۇمىرىسقالاردى، شەگىرتكە ۇرلىقتارىن جەپ، قىرىپ كوپ پايدا كەلتىرەدى. الا قارعا مەن ساۋىسقان قىسى جىلى جاققا بارماي قىستاپ‌دا قالادى. قىسناعان قارعا، ساۋىسقاندار ەل ساعالاپ كۇن كورەدى.

«قۇزعىن مىڭ جاسايدى» دەگەن قازاقتا ٴسوز بار. قۇزعىن مىڭ جاساماسادا 200 جىلداي جاسايدى. قاي قۇستاردا بولسا، باسقا ماقلۇقتاردان انا عۇرلىم ارتىق جاسايدى.

تۇلكى مەن قارا شەكبەن.

17 ىنشى سۇگىرەت: تۇلكى مەن قارا شەكپەن.

تۇلكىگە تاماق ىزدەپ ساپار شەككەن
جولىعىپ ايتتى ٴبىر كوكن قارا شەكپەن:
ـ كونىڭ از تاۋىق جەمەي جاي جۇرەتىن،
ۇرلىققا قۇمار جانىسىن مۇنشا نەتكەن؟
سىر اشىپ سويلەسەلىك وڭاشادا:
ەش كىم جوق ەكەۋىمىزدەن باسقا شەتتەن؛
اشىلىپ راس جانىم، تۇلكى، ساعان

ويلاما ايناۋدى دەپ مەكەرلىك بەن؛
جاقسىلىق تىرناعىڭداي بارما سىرا؟
ويلاساڭ كەسىپكەردى وسى ەتكەن.
ۇرلىقتىڭ كىنا ۇياتى ٴور الدىنا،
جۇرگەننىڭ قارعىس، سوگىس ەستىپ كوبتەن؛
تۇلكى كوپ تاۋىق ۇرلاپ قولعا ٴتۇسىپ،
ٴبىر عانا تاماق ٴۇشىن ٴولىپ كەتكەن.
جۇرسەڭدە بۇل ۋاقىتتا ەبىن تاۋىپ،
ٴار جەگەن تاماعىڭدا بار زور قاۋىپ.
تۇرماق جوق دۇنيەدە ٴبىر قالىپ بەن-
باقى بالە الماساتۇن اۋىق-اۋىق.
ٴبىر كۇنى قولعا ٴتۇسىپ ٴولىپ كەتسەڭ،
قۇنىڭا تۇرارما سول جەگەن تاۋىق؟-
تۇلكى ايتتى تومەن قاراپ باقىرسىنىپ،
اي بەيىل سۇيمىلارشا كوڭىلى سىنىق:
-بىردە الداپ، بىردە ۇرلاپ شەككەن ٴومىر،
جاقساڭ دەپ جۇرگەنىم جوق كوڭىلىم تىنىپ؛
قاي نەرسەڭ جوقشىلىقتىڭ جولى قيىن!
ايتپەسە جىن ۇرىپپا ۇرلىق قىلىپ؟
اعاردى ارام اس بەن ساقال شاشىم،
بويىما تارامايدى ىشكەن اسىم،
جوقشىلىق ٴام شيەتتەي جاس بالالار،
سالعان سوڭ قۇداي باسقا نە قىلاسىڭ!
كورمەستەن كۇندىز دامىل، تۇندە ۇيقى:
قامى ٴۇشىن قاتىن بالا ازدى باسىم.
ۇيالىپ جۇرت بەتىنە قاراي الماي،
ٴوتىپ اق بارا جاتىر ٴومىر جاسىم.
جانادا ٴبىر جاعىنان ويلايتۇنىم:
تاۋىق بەن مەن بە جالعىز وينايتۇعىن؟
امالداپ كۇن ەلتىپسەڭ اۋقاتىڭ جوق
جايعاسىپ الدى ارتىڭدى بولجايتۇعىن!
ٴبارى سول جوقشىلىقتىڭ كەسەپەتى،
ۇرلىقتا نەم بار دەيسىڭ، قويمايتۇعىن؟-

سويلەيدى سوندا ٴتۇرىپ قارا شەگىبەن:
-جايىگدى ايتساڭ مەنىڭ ماعان كوبىتەن
كىنادان اللە بولسا قۇتقارايىن،
تاۋباعا قايتساڭ، جانىم، شىن نيەت بەن،
بەرەمىن ادال كەسىپ ساعان تاۋىپ،
جۇرمەيدى قايدا ادام ٴدام تۇز اۋىپ؟
ماعاندا، ساعاندا ونشا تەرىس بولماس
دامەس بوپ بىزگە ٴجۇرىپ باقساڭ تۇۋىپ؛
ٴادىسىن ٴتۇلكىلەردىڭ بىلەسىن سەن:
باقتان سوڭ تاۋىقتاردى جەگىز بەس ەڭ،
بويىڭدى تاماعىڭدى سيلى ەتىپ،
ەش كىمدى مەندە ساعان تيگىزبەس ەم-
تاۋ سالمان سوزدەرىنىڭ ٴبارىن تەرىپ؛
ٴىس ٴبىتىپ ۋادەسىن مىقتاپ بەرىپ؛
ۋرلىعىن قويىپ، تاۋىق باقپاقشى بوپ
اۋلعا تۇلكى كەلدى مۇجىككە ەرىپ.
مۇجىق باي، نارسەسى ساي، قازانى توق:
سەمىردى تۇلكى ابدان تۇلىبتاي بوپ،
باعىمعا تاۋىقتاردى جاقاتى زور-
جالعىزاق نيەت قۇلقى تۇزەلگەن جوق.
قاسقىردان وگىزرارما قويىشى سالىپ؟
تاۋىقشىڭ تۇلكى بولسا سونداي قالىپ؛
زارەدەي قاۋىپ قىلماي مۇجىق جازعان
شىنى مەن تۇزەلدى دەپ ٴجۇردى ناسىپ.
اقىدى تۇزىن قالاي تۇلكى دەگىز:
ٴبىر ٴتۇندى قاراڭعىراق تاڭداپ الىپ،
مۇجىعىم، ۋىقتاي بەر دىپ ٴجۇرىپ كەنتى
جولىندا بار تاۋىعىن تۇرىپان شالىپ.

قيعىرلار.

قيعىرلار دەپ ٴتىسى پىشاقتاي وتكىر ماقلۇقتار اتالادى. ولار 13 تابقا بولىنەدى. ونىڭ ىشىندە قازاق بىلەتىن تابتارى: تىشقان، ٴتيىن، سۋىر، قويان، قوس-اياق، قۇندىز. قيعىرلار جەر جۇزىنە تەگىس تاراعان ماقلۇقتار. بۇلاردىڭ كورەك قىلاتۇن نارسەلەرى بوتانىڭ جاپىراعى، شىبىعى، تامىرى، اعاشتىڭ قابىعى، استىقتىڭ ٴدانى، جەمىس جانا كەي بىرەۋلەرى ماقلۇقتىڭ ەتىن دە جەيدى.

قيعىرلاردان زيان بار، پايدا جوق. ماسەلەن، تىشقاننىڭ قاپ تەسەر، كور-تىشقان دەيتۇن تۇقىمدارىنان تۇك پايدا جوق، زيانى كوپ. ادامنىڭ ازىققا ساقتاعان نارسەلەرىن جەگەنى مەن تۇرماي، قانشا ٴبۇيەمدى قىلىپ، تۇۋراپ، ٴبۇلدىرىپ، قانداي زياندار كەلتىرەدى. سۋىر تابىنا جاتاتۇن سارشۇناق ەگىندى قىرىپ، ىنىنە تاسىپ، استىققا قانداي زيانى تيەدى. قوياننىڭ ەتىن، تەرىسىن ادامدار پايدالانعان مەن اعاشقا، بۇتاعا، اعاش ەككەن باقشاعا شىبىقتارىن قىرىپ، جاپىراقتارىن جەپ قابىقتارىن كەمىرىپ قانداي بۇلدىرەدى.

قيعىرلاردىڭ جاۋى كوپ، باسىن قورعار قارۋى جوق. بۇلاردى اڭدار، قۇستار، ادامدار دا اۋلايدى. سولاردان يا قاشىپ قۇتىلادى، يا ىنىنە كىرىپ جاسىرىنىپ قۇتىلادى. جاۋى كوپ بولسادا، تۇقىمى قۇرىماپتۇعىندىعى ٴوسىمتالدىعىنان. ماقلۇقتار اراسىندا قيعىرلار ٴتولشىل بولادى؛ ماسەلەن، تىشقاندار جىلىنا 5-6 رەت بالالايدى. ٴار بالالاعانىندا 5-6 بالادان تابادى. بالالارى سول جىلدىڭ ٴوزىندە اق ٴوسىپ بالالايدى.

قيعىرلاردىڭ تولعا ۋىرەتىگىن ٴبىر-عانا تۇقىمى بار؛ ول قوياننىڭ كوجەكشە دەگەن تۇقىمى. مۇنىڭ كوجەكشە دەپ اتالاتۇنى: ۋلكەندىگى ور قوياننىڭ اياق-تانعان كوجەگىنىڭ ۋلكەندىگىندەي عانا بولادى. مۇنى ەتى، تەرىسى، ٴجۇنى ٴۇشىن اسىرايدى. باسقا قيعىرلاردىڭ ٴبارىدە ٴالى تاعى كۇيىندە. ولاردى ادام كوبىنەسە تەرىسى ٴۇشىن اۋلايدى. قيعىرلار اراسىندا تەرىسى قىمباتى قۇندىز بەن ٴتيىن. باسقالارىنىڭ تەرىسى ونشا پۇلدى ەمەس. تىشقانداردىڭ تەرىسى تۇك پايداعا اسپايدى. قازاق جەرىندە قۇندىز جوق. قازاق اۋلايتۇنى قويان مەن سۋىر. قوياندى، تازى، بۇركىت، قاقپان مەن ۇستايدى. سۋىردى ىنىنە سۋ قۇيىپ ۇستايدى.

كۇزەن.

كۇزەن تابىنا جاتاتۇن تولىپ جاتقان اڭدار بار. ولاردىڭ ىشىندە قازاق بىلەتۇن تۇقىمدارى: ساسىق كۇزەن، سۇۋسار، كالمىشەت، قانشىر، بورسىق. ساسىق-كۇزەن دەپ ات قويعانى: بۇل تابىتاعى اڭداردىڭ باسىن قورعار كەزدە شىعاراتۇن ساسىق ٴيىسى بولادى. ول ٴيىس وزىنەن كۇشتى اڭدارعا ىستەيتۇن قارۋى. جەتىپ ۇستايىن دەگەن كەزدە ٴيىسىن شىعارسا، جامان ٴيىسىنەن جەرگەنىپ جولاماس دەگەن ٴادىسى.

كۇزەن تابىنداعى اڭداردىڭ ٴبارى ەت كورەكتى اڭدار: تىشقان اۋلايدى، بالىق اۋلايدى، قۇس اۋلايدى. تىشقان اۋلاعان جاعى ادامعا وتە پايدالى، كۇزەن ادامعا پايدالى ماقلۇق. ٴبىراق كۇزەندى ادام اۋلاعاندا زيانى كوبىنكىنەن تۇقىمىن قۇرتۇ ٴۇشىن اۋلامايدى، تەرىسى ٴۇشىن اۋلايدى. كۇزەن تابىنداعى اڭداردىڭ ىشىندە كالمىشەت، سۇۋسار، ساسىق كۇزەن جۇندەرى قىرىلمايتۇن اسىل بولادى. سوندىقتان تەرىلەرى قىمبات بولادى.

سۇۋساردىڭ ٴسوبول دەگەن تۇقىمى بار؛ قانشىردىڭ كورناستاي دەگەن تۇقىمى بار؛ كالمىشەتتىڭ تەكىر كالمىشەتى دەگەن تۇقىمى بار؛ ٴسوبول، كورناستاي، تەكىر كالمىشەتتەرىنىڭ تەرىسىنەن ىستەلگەن كيىمدەر قىمباتتىعىنان ادامداردىڭ تولىق تۇسە بەرمەيدى.

ٴبىزدىڭ قازاق جەرىندە كۇزەن تابىنداعى اڭداردىڭ كوبى جوق. ساسىق-كۇزەن، قانشىر، اق ٴتيىن، بورسىق عانا بار. ساسىق-كۇزەن مەن اق ٴتيىندى اۋلاپ قازاقتار تەرىسىن ساتادى؛ بورسىقتىڭ تەرىسىن ٴتۇرلى اۋرۋلاردى ەمدەۋگە ۇستايدى. بورسىق تەرىسىنەن بۇركىتشىلەر بۇركىت تۇياعى وتپەيدى دەپ قول-قاپ ىستەيدى. بورسىقتىڭ قازاققا كەلتىرەتۇن زيانى دا بار. كوگەندەگى قوزى-لاردىڭ بورسىقتار تۇندە كەلىپ قۇيرىعىن سورىپ كەتەدى.

ايۋ.

ايۋ-ەت كورەكتى اڭداردىڭ ٴىرىسى؛ تۇلعاسى تۇتاس، اياقتارى جۋان، مىقتىعا بىتكەن دەنەسى بار. قۇيرىعى قىسقا، ۇزىن جۇنىنەن اسپايدى. سوندىقتان سىرتتان قاراعاندا، قۇيرىعى ٴتىپتى جوق سياقتى كورىنەدى. جۇرگەندە ادامشا تىرسەگىنەن باسىپ جۇرەدى. تابانى ادام تابانى سياقتى. ٴجاي كەزدە ٴتورت

اياقتاپ جۇرەدى؛ كەرەك ورنىندا ادامشا ارتقى ەكى اياعى مەن تىكتەن جۇرە الادى.

ايۋدىڭ ٴتۇرلى تۇقىمدارى بار: قارا ايۋ، سۇر ايۋ، اق ايۋ، ورىندى ايۋ، تاۋ ايۋ جانا باسقالارى. ايۋدىڭ قاي تۇقىمىندا بولسا، جەيتۇن تاماعى ٴشوپ، اسىنقتىڭ ٴدانى، اعاشتىڭ جەمىسى، ارانىڭ بالى، قۇرت قۇمىرىسقا مەن قايىۋانداردىڭ ەتى. ايۋدىڭ زىيانى مالعا كوپ تيەدى. ۇساق مال تۇكەل جىلقى سيىرعا دا ايۋدىڭ ٴالى كەلەدى. سيىرلاردى سۇيرەتىپ كوپ جەرگە دەيىن اپارۋعا شاماسى كەلەدى.

ايۋ جايشىلىقتا ادامعا تيمەيدى. كورگەن جەردە قاشادى. قاپىلىستا ۇستىنەن شىعىپ قالعاندا، ادام ٴوزى ٴتيىپ جارالاعاندا، يا بالاسىن قورعاۋ كەزدە ادامعا قاۋىپتى. ايۋ بالاسىنىڭ كوزى تۇۋعان كەزدە ٴيىتتىڭ كۇشىگىنىڭ كوزىندەي

18 — ٴشى سۋرەت: ايۋ، ايۋدىڭ بالالارى.

جۇمىق بولادى. تۇۋعانىنان كەيىن ٴبىر ايدان سوڭ، كوزىن اشادى. ايۋ كوبىنەسە 2—3 كۇشىك تابادى. 4—5 كۇشىك تاباتۇندارى سيىرەك بولادى.

قىستى ايۋلار ۇيقى مەن وتكىزەدى. ۇستىنە اڭشىلار كەلىپ قالسا، يا باسقا جاۋلارى كەلسە عانا ويانادى. اڭشىلار ايۋدى قىس كەزىندە ۇيىقتاعان ۇياسىنان، قۋىپ شىعارىپ، اتىپ يا شانشىپ ۇستايدى. جاز كەزىندە جەمىستىڭ جانىندا باعىپ وتىرىپ، يا سۇلى ەككەن جەردە سۇلى ۇرلاي كەلگەنىن اڭدىپ وتىرىپ اتىپ الادى. ايۋدى اۋلاۋشىلاردىڭ بۇلاردان باسقا ىستەيتۇن تاسىلدەرى كوپ.

ايۋدى تەرىسى مەن ەتى ٴۇشىن اۋلايدى. ايۋدىڭ ٴجۇنى ۇزىن بولعاندىقتان تەرىسىنەن جىلى بوستەكتەر ىستەلەدى.

ايۋ قازاق دالاسىندا جوق، رەسەيدىڭ ٴار جەرىندە بار.

بالىق.

دۇنيەدەگى كوپ ماقلۇقتىڭ ٴبىرى بالىق. بالىق وزەن، كول، قارا سۋ سياقتى، تۇششى سۋلاردا، تەڭىز، مۇحيت سياقتى اششى سۋلاردا بولادى. بالىقتار ٴتۇرلى تۇقىمدى، ٴتۇرلى ٴتۇستى، ٴتۇرلى تۇلعالى بولادى. ۇلكەن بىرلەرىدە، قۇرتتاي ۇساق كىشكەنەلەرىدە، جىلان سياقتى ۇشكىشكەلەرىدە، تورسىق سياقتى تومپايعاندارىدا، قولشا سياقتى جالپايعاندارىدا بولادى. بىرەۋلەرىنىڭ باسى ات باسىنا ۇسايدى، بىرەۋلەرىنىڭ باسى بالعا سياقتى، بىرەۋلەرىنىڭ باسى باقا باسىنان اۋمايدى. بىرەۋلەرىنىڭ دەنەسىندە ەتتەرى سۇيەككە ٴبىتىپ، سىرتى قابىرشاق بەن قاپتالعان. بىرەۋلەرىنىڭ سىرتى سۇيەك بەن شەگەلەنگەن سياقتى. بالىقتار قانداي تولىپ جاتقان ٴتۇرلى بولسادا بارىنە بىردەي ورتاق بەلگىسى جوق ەمەس. بالىقتاردىڭ بارىدە جەلبەزەك بەن دەم الادى. جەلبەزەك بەن دەم الاتۇن ماقلۇقتار سۋ اۋاسى مەن دەم الادى. بولماسا، قۇر اۋامەن دەم الالمايدى. بالىق بىتكەن بالاسىن ٴتىرى تاپپاي، ۋىلدىرىق كۇيىندە شاشادى. بالىق بىتكەننىڭ بارىندە قول-اياق ورنىندا قانات سياقتى ايىرقشا قارىۋى بولادى. بىرىندە اۋعا تولعان تورسىلداعى بولادى. بالىق دەگەن سۋدان شىقسا كوپ تۇرالماي، تۇنشىعىپ ولەدى.

بالىق ٴوسىمتال ماقلۇق. ٴبىر بالىق ٴبىر تەشە ۋىلدىرىق شاشادى. ۋىلدىرىقتىڭ كوبىن بالا بولماي تۇرعان شاعىندا، بالا بولعان سوڭ دا باسقا ماقلۇقتار جەپ قويادى، بالىقتىڭ ٴوسىمى دە، ولىمى دە كوپ. بالىقتى ادامدا، اڭ دا، قۇس دا اۋلاپ جەيدى. اسىرەسە ادام كوپ قىرادى. ٴبىراق بالىق قانشا قىرسا دا تاۋسىلمايدى. بالىق ەتىن ادام ٴتۇرلى كۇيىندە تاماق قىلادى. سۋدان شىققان جاڭا كۇيىندە اسىپ، قۋىرىپ جەيدى. تۇزداپ، كەپتىرىپ، ىستاپ، ٴسۇر قىلىپ دا جەيدى. ٴپىسىرىپ، مايعا بولەپ، قاڭىلتىرمەن قاپتاپ ٴسۇر قىلىپ دا ساقتاپ جەيدى. سوڭعى ٴتۇرمەن ٴسۇر قىلعان بالىقتار ازباي كوپكە ساقتالادى. بالىقتىڭ قازاق اتىن بىلەتۇن تۇقىمدارى: جايىن، شورتان، سازان، مەكىرە، كوك سەركە، اق سەركە، الا بۇعا، اق بالىق، تابان، قۇرتپا، شاباق، شوقىر، ماي شاباق، ەتى وتە دامدىلەرى-مەكىرە، شوقىر، اق سەركە، كوك سەركە، سازان، اق بالىق. بالىقتى مال سياقتى باعىپ، ٴوسىرىپ پايدالانتۇن ەلدەردە بار. قازاق ىشىندە اق تەڭىز، ارال تەڭىزى، بالقاش ايناالاسىنداعى ەلدەردىڭ ىقتى كەسىبى بالىق. قازاقتىڭ باسقا جەرلەرىندە بالىق كەمىستىگىنەن بالىق اۋلاۋدا كەمىس.

ەمەننىڭ تۇبىندەگى شوشقا.

(19-ىنشى سۋرەت: ەمەننىڭ تۇبىندەگى شوشقا)

تۇبىنە ٴبىر ەمەننىڭ شوشقا كەلىپ،
جەمىسىن جەرگە تۇسكەن جەدى تەرىپ،
تويعان سوڭ كەلىستىرىپ ۇيىقتاپ الىپ،
ەمەننىڭ ٴتۇبىن قازدى تۇرە كەلىپ.
شوشقاعا سول ۋاقىتتا ٴسوز ايتادى،
اعاشتىڭ باسىنداعى قۇزعىن كورىپ:
— تامىرىن قازىپ ارشىپ تاستاعان سوڭ،
قالمايما ەمەن قۋراپ كەۋىپ، سەمىپ؟
— قۋراسا قۋرايدى دەپ قينالمان كوپ،

قۋارماي تۇرعان مەنەن نەمە ول سەب؟
قۋراسىن ماعان سالسا كۇيىپ كەتسىن،
قايىرمان ونىڭ ۇشىن ۋايىم جەپ!
قۇدايىم جەمىسىنەن ايىرماسىن،
قىلاتىن مەنى سەمىز سولار عوي تەك. -
سول شاقتا كوكىرەنىپ سويلەدى ەمەن
شوشقاعا ايتىپ تۇرعان وسىلاي دەپ:
- ييە شىركىن جاقسىلىقتى بىلمەيتۇعىن!
بىلسەڭ سەن نە بەتىڭ بار بۇيى دەيتۇعىن،
جوعارى قاراي السان بىلەر ەدىڭ،
شىققانىن جەمىس قايدان سەن جەيتۇعىن!-

بەكبولات ٴبيمەن ابىلاي قانىڭ ٴتۇيىسۋى.

ارعىن، قارا كەسەكتەن شىققان قاز داۋىستى قازبەكتىڭ بالاسى بەكبولات ٴبي سەگىز اعايىندى ەكەن. سونىڭ كەنجە ٴىنىسى جورىقتا جۇرگەندە، جاڭىلىس ابىلايدىڭ ٴبىر ايعىر ٴۇيىر جىلقىسىن قولىنا ٴتۇسىرىپ، ٴسىڭىرىپ كەتىپتى. سوڭىنان ابىلاي ٴبىلىپتى. مەنى باسىنعانى عوي دەپ، نامىستانىپ اتتانىپ بەك-بولاتتىڭ اۋىلىنا كەلىپ ٴتۇسىپتى.

بەكبولات ابىلايدىڭ الدىنا ٴتۇسىپ جورعالاقتاپ: «... توعىز ايىپ بەن جولىڭىزدى الىپ كەشىڭىز، بايقاۋسىزدا بالالىق بەن قىلىنعان كانە شىعار» دەيدى.

قانىڭ قاسىنداعى ارعىننىڭ بەكبولات بەن باق كۇندەس كىسىلەرى: «بۇل سىزگە بوي تەڭەلدىك قىلعان ٴىسى، مۇنى باسۋىڭىز كەرەك» دەپ شاعىستىرىپ وتىرعان سوڭ: «مەن مال مەنەن ۋانا المايمىن عوي، تەنتەك ٴىنىڭدى ولتىرمەي، اشۋىمىز باسىلمايمىز عوي» دەيدى ابىلاي.

بوكبولات: «ٴوز ٴىنىمدى ولتىرۋگە مەن دە ۋستاپ بەرە قويمايمىن عوي» دەيدى.

ابىلاي ۋندەمەي كەتىپ قالادى. قايتا ٴۇش جۇزدەي كىسى مەن كەلىپ ٴىنىسىن ۋستاپ الىپ، موينىنا ارقان تاقتىرىپ جونەلەدى. سول كۇنى تۇسقىنىككە قانىڭ شاتىرى ٴبىر كوگال جەرگە كەلىپ قونعان سوڭ، «سوڭىمىزدان ەش كىم كەلمەس بەكەن قاراپ تۇرىڭدار» دەيدى ابىلاي. الدەن ۋاقىتتا «ٴبىر قارايعان كورىنەدى» دەگەن سوڭ، ول بەكبولات بولار، كەلگەن سوڭ ٴتۇسىپ اتىن ۋستاڭدار دەيدى. اينقانىنداي بەكبولات ەكەن.

تۇسىبەي، اتىنىڭ باسىن ٴارى قاراتىپ، ارت جاعىن ابىلايدىڭ شاتىرىنىڭ اۋزىنا قاراتىپ تۇرىپ سويلەدى دەيدى: «ٴاي، ابىلاي، ابىلاي، ٴمۇلان بۇرىن جولداستىقا مەن قانداي ەدىم، قاسىڭداعىلار قانداي ەدى؟».

— سەن ٴبىر توبە، ولار ٴبىر توبە ەدى. —

— ەندەشە، — دەپ بەكبولات كەلگەن جاعىنا قاراي قايتادان شاۋىپ كەتىپ، الدەن ۋاقىتتا قايتىپ شاۋىپ كەلىپ، الگىندەي تەرىس قاراپ تۇرىپ:

— ورال تاۋدىڭ ور تۇلكىسى، ايىنالا قۇۋسا ٴبىت جەتپەس، ورال تاۋدىڭ اق بيەسى، سوندادىعى مەرتىت ەتپەس، — دەپ بايلاۋلى تۇرعان ٴتىسىن شەشىپ الىپ، جونەلە بەرىپتى.

بەكبولات كەتكەن سوڭ، قاسىنداعىلاردىڭ تۇسىنە الماي، تاڭىرقاپ وتىرعانىن ٴبىلىپ ابىلاي:

— مانا مەن بەكبولاتقا، سەن ٴبىر توبە — بۇلار ٴبىر توبە ەدى دەگەنىمە تامسا-تانعانداي بولىپ ەدىڭدەر-اۋ، تامسانىپ تانىساڭدار، بەكبولاتتىڭ كەلىپ كەتىسىنەن نە سەزىپ وتىرسىڭدار! جاڭا نە ايتىپ كەتتى؟ ايتىڭدارشى! — دەپتى.

— سول اراسىن اڭعارا الماي وتىرمىز، — دەگەن سوڭ، ابىلاي:

— اشى، بىلمەسەڭدەر، ەندى ونى مەن تالاس قىلىپ وكپەلەمەڭدەر، — دەپ سوزگە كىرىسىپتى دەيدى:

— «ورال تاۋدىڭ ور تۇلكىسى» دەپ ٴوزىن ايتتى. «ايىنالا قۇۋسا ٴبىت جەتپەس» دەپ سەندەردى ايتتى، «ورال تاۋدىڭ اق بيەسى» دەپ مەنى ايتتى. «اق بيەڭ كەلسە، تەڭ كەتپەس» دەپ، كەلىپ قالعان سوڭ اشۋ مەن ٴىنىمدى الىپ شىعارسىن دەگەنى، «سوندادىعى مەرتىت ەتپەس» دەگەنى، قانشا قالىڭ كۇشتى، قالىڭ قىتاي بىلمەكسىز، قاندا بولساڭ اقىلىڭا سالىپ، ٴىنىمدى جىبەر؛ ٴجاۋابىڭ بولسا، ايتىپ الىپ بىتەرسىن دەگەنى دەپتى.

ايتقانداي بەكبولات ٴنوعاي ايتىپ جىبەرىپتى. «كوپ تورقىتادى، تەرەك باتىرادى» دەگەن وسى؛ ابىلاي سىقىلدى ازۋى التى قارىس قانىڭ دا، قالىڭ جار كوكىرەكتىلىگىنە ٴدىم قىلا الماي، سەسكەنگەنى.

جۇباتۋ.

مىنە، اي. تاڭ الدى... اۋىل تۇرا بويىندا. اسپاندى تونەرگەن قاربۇلت قاپتاپ، قارا تۇندى ونە مەڭىرەۋ تىلسىز تۇر. شارشاپ كەلىپ، جايىلا قونعان اۋىل ۇيقى تۇتقىندا جاتىر. توڭىرەك ٴتىنىش.. كۇن شىعىستان ەسكەن مايدا قوڭىر جەل جوتالاردىڭ، شوبەردىڭ باستارىن تەڭسەلتىپ، ىزىڭداتىپ تونەرگەن تالداردىڭ جاپىراقتارىن قالتىراتىپ، اقىرىن-اقىرىن سىبىرلاتىپ تۇر. جالعىز اق جەل مەن بۇتانىڭ مۇڭدى

ٴىزىڭعىنان باسقا، تال، جاپىراقتاردىڭ جات ٴتىلدى سىبىرلارىنان باسقا، الدىڭعى لۇلىدان ٴبىر ٴنۇرلى سىڭگىسىعان ٴىزىڭ ەستىلەدى، ٴۇزىلىپ-ۇزىلىپ، ٴتىڭگىداپ، قۇلاعىمىدى سالا، ٴىزىڭعا قاراي ٴجۇردىم. بۇل ٴىزىڭنان كوكىرەكتى قارسى ايىرعان جاسىرىن كۇيىنىش، قاسىرەت ەستىلەدى؛ مۇڭدى، قايعىلى زار ەستىلەدى. تۇنەرگەن-سەمگەن-ۇ قارا تۇندە ٴار ٴىمىرجان ٴۇزىن ۇيقىعا، تىنىشتىققا بەرىپ جاتقاندا، بۇل نەندەي سىزىلعان مۇڭدى ٴىزىڭ؟ بۇل ٴىزىڭ نەگە جۇرەكتىڭ مۇڭدى تامىرىنا تيەدى؟ نەلىكتەن جۇرەك ٴدىسىلدەپ ەلجىرەپ تولقيدى؟ الىستان ٴىزىڭ ەستىلەدى:

سورلى انام بۇل الدە، قاراعىنان ايىرىلعان، قاراكەعى تۇندە زارلاعان؟
قۇلىنىق بىيە بولاما، قۇلىنىنان ايىرىلىپ، قۇلىنىن ىزدەپ ەڭىرەگەن؟
الدە بالا ەكەن الدە ۇق ٴتيىپ، جان تالاسىپ سارناعان؟

تايانعان سايىن سىڭگىسىعان ٴىزىڭ انىقىراق شىعادى. تايانعان سايىن جۇرەك ەلجىرەپ، ىسىيدى.

تەز باسىپ، دامىعىپ كەلسەم، وزەننىڭ جاعاسىندا ٴبىر ٴتۇپ تالدىڭ تۇبىندە كوزىنەن ىستىق جاسىن اعىزىپ، ەگىلىپ، زار جىلاپ وتىرعان مۇسلىما جان ەكەن...

-قارىنداسىم نەگە جىلادىڭ؟ مۇڭدى، زارلى، ارمانىڭ، قارىنداسىم نەگە جىلادىڭ؟ نەگە زارلاپ ىستىق جاسىڭدى توگەسىڭ؟ مۇڭدى، سورلى قارىنداسىم، تۇيسىقان باۋىرىم؟ مەڭىرەۋ قارا تۇندە داۋىسىڭدى ەستىپ كەلدىم. كۇيىنىش، قاسىرەتىڭدى ەستىپ كەلدىم. سەنىڭ ٴىڭىرسىعان جىلاۋىڭ ماعاندا قايعىلى، قاسىرەت سالدى، جۇرەگىمدى ەلجىرەتتى... كوزىمە ىستىق-ىستىق جاستار كەلتىردى... جانىم-جانىم....

سەنىڭ قاسىرەتىڭدى بىلەمىن. جىلاما! جالعىز سەن ەمەس، سەندەي ٴشەرلى، مۇڭدى كوزىنىڭ جاسىن بۇلاعان قازاقتىڭ سورلى قىزى كوپ. سەندەي قايعى، باقىتى اشىلماعان، سوري ارىلماعان قازاقتىڭ قىزى كوپ. ولاردا جىلايدى، سەندە كوبىرەك جىلايدى.

مەن بىلەمىن: قاۋساعان شالدىڭ قولىندا، كۇڭگىرىنىدە ٴجۇرىپ سارعايعان قازاق قىزىن. مەن بىلەمىن: نادانىڭ قايۋان ٴنابىسىنىڭ ٴۇشىن ەكى ٴۇش قاتىنىنىڭ ٴبىرى بولىپ قىسپاقتا جىلاپ جۇرگەن قازاق قىزىن. مەن بىلەمىن: ٴشىن ماقابات بەن سۇيگەن عاشىعىنا قوسىلا الماي سارعايىپ «ۋۋ-ھ!..» دەگەندە كوكىرەگى قارسى ايرىلىپ جۇرگەن قازاق قىزىن.

قارىنداسىم، ٴشەرلى قارىنداسىم، مۇسلىما جان! جىلاماتىي، كوزىڭنىڭ جاسىن! وتە قايعىلى قارا ٴتۇن: سەنە راۋاندىعان تاڭ بەلگىسى، اشىلار باقىتىڭ. زۇلمات قارا ٴتۇندى تۇرىپ، جارقىراپ، تاڭ اتار: دۇنيەگە التىن نۇرىن شاشىپ، جەر كوكتى شاتتاندىرىپ قارسى الدىڭعان كۇن شىعار.. سەنە اقىرىنداپ ەسكەن، بەتتەن سۇيگەن مايدا جەل. سەنە باقىت بارشىسى. سەنە جارقىراعان ەرىك تاڭى... سەنە باقىت تاڭى-قارا الدىڭعا! كۇتىپ ال باقىتىڭدى..

ساكەن.

مايمىلدىڭ ٴتىلى.

قايۋاندار ٴبىرى مەن ٴبىرى سويلەسە الاتىنىن جۇرتتىڭ كوبى بىلەدى. ٴبىراق ولاردىڭ ٴتىلىن ۇيرەنىپ الىپ سويلەسۋگە ادامعا بولادى دەپ ەش كىم ويلاي قويارما ەكەن.

امەريكانىڭ گارنەر دەگەن ٴبىر پىروفەسسورى مايمىلدار مەن سويلەسىپ ۇيرەنگەن. گارنەر-قالاي قايۋاندار مەن سويلەسىپ ۇيرەندى دەگىز:

مايمىلدار مەن سويلەسۋ ٴۇشىن گارنەر «فونوگراف» پەن دوستاس بولعان. فونوگراف دەگەن ماشينا نە دىبىس بولسادا، بۇلجىتپاي جازىپ الادى. ماسەلەن «فونوگراف» دىڭ الدىنا كەلىپ ٴبىر كىسى ٴسوز سويلەسە، يا ولەڭ ايتسا، ٴسوز داۋىسى بۇلجىماي الگى ماشيناعا ٴتۇسىپ قالادى. سوڭىنان ٴبىر نەشە جىل وتكەن سوڭدا، فونوگراف سويلەگەن كىسىنىڭ ٴسوزىن، داۋىسىن، ايناتپاي سالىپ بەرەدى. جانا قانشا رەت قايتارىپ سال دەسەڭ، سونشا رەت قايتارىپ سالادى. ماشينا سويلەپ تۇرعاندا، مانادعى سويلەگەن ادامنىڭ داۋىسى مەن ٴسوزى ەستىلىپ تۇرعانداي بولادى. سويلەتۋ ٴۇشىن ماشينانىڭ تەتىگى بار. گارنەر مايمىلداردىڭ قاسىنا فونوگراف قويىپ، بوس ۋاقىتتا ۇيىندە وتىرىپ ماشيناعا مايمىلداردان ەستىگەن سوزدەرىن، داۋىسىن بىرنەشە قايتارىپ ايتقىزاتىن بولعان. جانا بولەك-بولەك سوزدەرىن بايقاۋعا تىرىسقان. پىروفەسسور ٴبىر كۇنى مىناداي تاجىريبا جاساعان: كوبىنەن بىر كەزدە تۇرعان ەرلى زايىپتى ەكى مايمىلدى ەكى بولمەگە ٴبولىپ قويعان. گارنەر اۋەلى فونوگرافتى ۇرعاشى مايمىلدىڭ قاسىنا قويىپ، سونان سوڭ ەركەكتىڭ قاسىنا بارىپ ايىرىلعان جۇبايىنىڭ ٴسوزىن ماشينا مەن سويلەتكەن. ەركەك مايمىل اۋەلى تاڭ قالىپ، ارتىنان ورىمشە جاۋاپ قايىرعان. سونداي تاجىريباتى ٴبىر نەشە رەت ىستەگەن سوڭ، پىروفەسسور مايمىل تىلىندە ٴۇنىم سويلەتەتىن دىبىسى بار ەكەنىن، داۋىستى دىبىس پەن داۋىسسىز دىبىستى قوسىپ، ايتۋعا بولاتىنىن اڭعارعان. باسقاشا ايتقاندا ٴبىر مايمىلدىڭ نەشە سوزدەرىن ۇيرەنىپ ەبىندە بولسا، ادامعا ايتۋعا كەلەتىنىن بىلگەن. مۇنان سوڭ پىروفەسسور ٴبىر قاتار سوزدەرىنىڭ ٴمانىسىن ۇيرەنىپ، ايتالاتىن بولعان. ەڭ اۋەلى ۇيرەنگەن ٴسوزى-ٴسۇت بولعان. سول ٴسوز بان كەز كەلگەن سۋسىندى اتايدى ەكەن. سونان سوڭ مايمىلداردىڭ تاماق، قول، كۇن دەگەندەردى نە دەيتىنىن بىلگەن. قايۋاندار كۇن دەگەن ٴسوزدى كوپ سويلەيدى: كۇننىڭ رايى قايۋان تۇرمىسىنا وتە كەرەكتى بولسا كەرەك.

جەتى جىل وقىعان سوڭ، گارنەر ەندى مايمىل مەن اۋىزبا اۋىز سويلەسۋگە

بىل بايلاعان. اۋەلى مايمىلدار تاڭ قالىپ، ارتىنان قۋانعان بەلگىلەر بىلگىزە باستاعان. پىرافەسسور ٴبىر ٴسوز ۇيرەنگەن، ول ٴسوز قاۋىپ ٴولىم، ياعني ٴبىر تورتىنشىنى نارسە دەگەنگە كەلەدى ەكەن. ٴابدان قولعا ۇيرەنگەن ٴبىر مايمىلدىڭ الدىنا كەلىپ ەڭ ٴبىرىنشى رەت گارنەر الگى سوزدى ايتقاندا، مايمىل قورىققانىنان قالتىراي باستاعان؛ مايمىلدى ارەڭ جۇباتىپ تىنشايتقان ەكىنشى رەت ايتقاندا الگى مايمىل شوشىپ كەتىپ، ٴتوردىڭ ٴبىر الىس بۇرىشىنا بارىپ، جاسىرىنىپ قالعان. الگى ٴسوزدى ٴۇشىنشى رەت ەستىگەندە مايمىلدىڭ قورىققانى سونشا-قىمىستىڭ قولىنان تالماۋىلىپ جەۋدى قويىپ، ۇستىندە سىيپاي-بايتىن بولعان. بۇل ٴوزى بۇرىن قولدا وسكەن مايمىل. ٴتىلىن وقىپ، گارنەر 8-9 باسىنى دىبىستارى بار ەكەنىن بىلگەن. ٴبىر اق دىبىستارى تۇرلىشە ەكەنىن بارلىق دىبىسى 35-كە شەيىن باراتۇنىن بىلگەن. مايمىلدىڭ ٴار تۇقىمىنىڭ ٴتىلى ٴار باسقا. ٴبىر اق ٴبىر تورعا قاماپ قويسا، ٴار تۇقىمى ٴار تىلدە سويلەگەن مەن دە تەز ارادا ٴبىرىن-ٴبىرى ٴتۇسىنىپ كەتەدى.

ا. م. نيكولسكي.

باتىردىڭ جاۋعا شىققاندا ٴۇيى مەن قوشتاسقانى.

قوبلاندى سىندى باتىردىڭ
تاي بۇۋرىل اتقا مىنەدى،
اق ساۋىتىن كيەدى،
قاراسپان تاۋىن بوكتەرلەپ،
باتىر قوبلان جونەدى.
توقسانداعى توقتارباي،
الپىستاعى انالىق،
قارىنداسى قىز قارلىعا،
تورتەۋى قالماي سوگىنان،
كەسىپ كەت دەپ قولىنان،
قوبلاندىنىڭ ىزىنەن
بۇلاردا ەرىپ كەلەدى.
ۇستىنە جەرگە كەلگەندە،
قارلىعاش تۇرىپ سويلەدى:
كوڭىلىڭ سۋىسا قالمايسىن
جۇرت ويلاعان تالابقا.
سىپاتىپ بىلەك ٴبىر الدى
بالداعى التىن بولاتقا،
اق سوڭقار سەنىپ ۇشادى
قۇيرىعى مەنەن قاناتقا
جالعىز اعام، جان كوكەم،
بەلىن بۋدى تالابقا.
سايعا بىتكەن قوقتى مىن،
بورك ىشىندە شوقتىمىن.
وسى كەتكەن ساپاردان
جان كەكەم ەسەن كەلگەنشە،
ەلى جۇرتىن كورگەنشە،
ايتىپ كەتكەن قودايعا
قوڭىر شوناق توقتى مەن.
باسىمدا باردى التىن شوق،
جان كوكەم باردا كوڭىلىم توق.
كوكە جان سەنى كورمەسەم،

باسمنان كەتەر دۇنيە بوق.
سىزگە دەگەن قۇدايىڭ
ماعان ٴتيىسىن اجال وق.
بىرگە تۋۋب، بىرگە وسكەن،
كىندىكگمدى بىر كەسكەن،
قارعانىڭ ٴجۇنى قاتتا اسىم،
ۋيرەكتىڭ ٴجۇنى وتتەسىم
بىرگە تۋۋعان تەكتەشىم،
قىسلعان جەردە تۇپتەسىم،
جەلى تولعان تۇيەڭ بار
ونى كىمگە تاپسىردىڭ؟
توعاي تولعان جىلقىڭ بار،
مۇنى كىمگە تاپسىردىڭ؟
توقسانداعى اناڭ توقتارباي،
جان كوكە كىمگە تاپسىردىڭ ؟
الپىستاعى اناڭ انالىق،
اۋ كوكە، كىمگە تاپسىردىڭ؟
ٴوزىڭ مەن بىرگە تۋۋسقان،
بىرگە تۋۋب بىرگە وسكەن،
كىندىكگمدى ٴبىر كەسكەن،
كوكە جان دەب جىلاعان،
مەن سوردى كىمگە تاپسىردىڭ؟
بۇل دۇنيەدە مۇڭداسىڭ،
توسەكتە جاتسا سىرلاسىڭ،
ول دۇنيەدە جولداسىڭ،
كوكەلەن قىزى قۇرتقانى،
قۇداي قوسقان جولداسىڭ،
مۇنى كىمگە تاپسىردىڭ؟

قوبلاندى سوندا تارىقتى:
ەسىركەب كوب ٴبىر قالىقتى؛
قارلىعاش داۋسى شىققان سوڭ،
قوبلاندىداي ٴبورىگىز،
اق نايزاعا سۇيەنىب،
وكسىب جىلاب قامىقتى.

كوزدەن اققان قارا جاس،
قانى جاسى ارالاس،
قارلىعاشقا كورسەتبەي،
قوبلاندى ٴسۇرتتى جەڭمنە.

قوبلاندى سوندا سويلەيدى:
-تاۋدا بولار تارعىل تاس،
تارىقسا شىعار كوزدەن جاس،
تار قولتىقتان وق تيسە،
سۇيەب شىعا قارىنداس؛
قارىنداسىڭ بولماسا،
جاۋدا قالار قايران باس،
ارقاڭدى جابقان قولاڭ شاش،
قاراعىم سىزگە قولاق اس،
مەن كەشىكسەب كەلمەسەم،
سىزدەردە بول تەلەكتەس،
قاراسپان تاۋىن جايلاعان
قالىڭ قىپشاق قارىنداس.
قارلىجان، مەن اينالسام،
اعىزبا قالقام كوزدەن جاس!
جاس شىعارما كوزىڭنەن،
ساي سۇيەگىم سىرقىرار
جان كوكە دەگەن سوزىڭنەن؛
اتادان تاق بالامىن،
جاۋعا اتتانىب بارامىن،
جاسىم ۇلكەن اعامىن،
اللە قانداي بولامىن،
ارمانسىز بولىب كەتەيىن،
ايەلدە بولساڭ ٴبىر تۋۋدىڭ
ناشار دەب سەنى نەتەيىن،
قارلى جان، بۇرشى مويىنىڭدى
بەتىڭنەن ٴسۇيىب كەتەيىن.
قارىنداسىم، قارلى جان،
جەلى تولعان تۇيەڭدى،

سارى سوۋعا تاپسىردىم.
توعاي تولعان جىلقىگدى
جاسانعان جاۋعا تابسىردىم.
قورا تولعان قويىگدى
اش بورىگه تاپسىردىم،
ازبۋ ٴتىسى بالعاداي
جاس بورىگه تابسىردىم.
توقساندا اتاڭ توقتاربای،
قۋدىرەتىگە تابسىردىم،
الپىستاعى اناڭ انالىق
ٴبىر باتىاعا تابسىردىم.
قارىنداسىم، قارلىعاش،
قارا شاشقا تابسىردىم.
جار توساعىم قىز قۇرتقا،
پالۋان تىزعا تابسىردىم.
سەندەر ـ تورتەۋ، مەن ـ جالعىز،
ورمان اعاش ورتاگدا،
مەن سوردى كىمگە تابسىردىڭ؟

قارلىعاش سوندا سويلەيدى:
كوپ قايراتىڭ تىيەدى
جانىڭدا قوگسى سىبايعا.
كوز سالمادىڭ، جان كوكە
بىر كە تۋۋعان جۇبايعا،
ادالدان جيعان مالىگدى،
زالىمدارعا تابسىرىب،
وسىنىڭ، كوكە، ۋنايما؟
كوكەم مەن كەلگەنشە،
قالقام بىسىڭ دەگەنشە،
ولى جۇرتىن كورگەنشە،
شىبىنگدى تابسىردىم
ٴبىر جاشاعان قۇدايعا.

قۇرتقا سوندا سويلەيدى:
جۇردىگىزبە سىرت كەسىب،

نرۋسىزمەنىڭ كومىسىم،
وينىم مەنەن كۇلىسىم؛
سۇلتانىم، سىزگە باس قوسىب
كەگدىيىب ەدى ٴورىسىم،
ارىستانىم، امان بول!
وسى كەتكەن ساپاردان،
قيىن بولار كەلىسىڭ!
توقتاماسقا مەگزەيمىن،
جالعىزىمنىڭ شاماسىن،
كەتەر بولساڭ، سۇلتانىم،
ەنەكەمنىڭ ەمىب كەت
توسىندەگى ەكى ماماسىن!
ٴتىل بىلمەگەن دۇسپانعا،
سۇلتانىم، جالعىز باراسىڭ!
قوش سۇلتانىم، امان بول،
اللە قانداي بولاسىڭ!
توقساندا اتاڭ توقتاربای،
بۇتىندا جوق دىنانى،
تىزەسىنە تون جەتپەي،
اق تايلى بوب كاپىركە
قوي باققاندا كەلەرسىن!
الپىستاعى اناڭ انالىق،
ارقان ەسىب، ٴجۇن ٴتۇتىب،
قايعى مەنەن قان جۇتىب،
قۇرت قايناتىب جۇرگەندە،
سۇلتانىم، سوندا كەلەرسىن!
قارىنداسىڭ قارلىعاش،
بوتەن جاۋدىڭ ەلىندە
قىزىل باستىڭ شەنىندە
ٴشاي (؟) قايناتىب جۇرگەندە
سۇلتانىم سوندا كەلەرسىن!
كوب كاپىردىڭ مىقتىسى،
كوزگى جەردىڭ شىقتىسى،
سەنەن قالعان مەن سوردى
ٴبىر دۇسپانىنىڭ مىقتىسى،

الامن دەپ تۇرعاندا،
قاراكٴەی ۋيكە سالعاندا،
كوكٴىلگە قايعى تولعاندا،
سۇلتانىم، سوندا كەلەرسىن!
بۇل دۇنيەدە كورەمەسىڭ،
قۇرتقام بىسىلكٴ دەمەسىڭ،
قازاكٴ جەتىپ بۇل جولدان،
ارىستانىم، جونەلسەڭ
جۇبايىم باردى دەگەيسىڭ!

دەنەكە مىلتىق تيگىزبەس،
ۋستىڭگە كيگەن حالاكٴقان؛
قىناپتارى سارى التىن،
ۋستاعان جەرى ساپ التىن،
بالداعى التىن شار بولات
شىراعىمنىڭ شىبىن جان-
بارىنگە بىردەي امان ات!
قالعىپ كەتسە قامىپ ٴجۇر،
اداسىپ كەتسە باعىپ ٴجۇر،
كول بيەسى، قامبار اي،
شول بيەسى، قامبار اي،
قامبار ٴوزىڭ قولداساڭ،
قولداماپتۇن كىم باراي؟!

انالىق سوندا تولعايدى:
ـٴبىر جىلقىدان كەم شاپپاس،
كەلىنجان باتقان بۇۋرىل ات،

قوبىلاندى باتىر مەن تاي بۇۋرىل،

اۋەلى، اللا انايىم!
اق جاراتقان قۇدايىم؛
ۋشپاقتا ۋرلەر سىمباتتى،
ۋيدەگى قۇرتقا جۇبايىم،
جۇبايىم ولقى بولدى دەپ
جەمەيمىن بۇۋرىل ۋۋايىم.
شەشەڭ تولپار دەۋشى ەدى،
شەشەكٴىڭ ٴسوزىن سىنايىن،
جان سەرىگىم، بۇۋرىل ات!
جايىڭ قالاي، بۇۋرىل جان،
قالقام بۇگۇن بولايمىن!
جان سەرىگىم، جالعىز ات!
ٴتورت اياعىڭ سوم بولات،
قولتىعىڭدا قوس قانات،
ۋستىڭدە مەن امانات؛
ۋكىلى قۇيرىق، مايدا جال،
كەسەر باسىڭ سارى التىن،
ۋستىڭگە بىتكەن تۇكتەرىڭ

جارىـ كۇمىس، جارىـ التىن؛
بىرعالا باسىپ ٴجۇر جارقىن!
قۇرتقام باققان تاي بۇۋرىل
تەرلەمەسىڭ كۇن سالقىن!
جىلقىدا تولپار سەن ەدىڭ،
جىگىتتە سۇڭقار مەن ەدىم،
سەن استىمدا ساۋ تۇرساڭ،
قىدىرا جالدى، قىل قۇيرىق
سەنەن وزباس دەپ ەدىم،
اياعى ەكەۋ، ٴبىر باستى،
مەنەن وزباس دەپ ەدىم؛
بۇگىنگى كۇن، تاي بۇۋرىل،
قولقا سالدىم وزىڭە،
تولاعىڭ سال سوزىمە!
قىرىق كۇنشىلىك قازالى،
كورسەت بۇگۇن كوزىمە!
ٴمىنىڭ اۋىل الدىندا،
لىزبولسا كوپ جاۋدىڭ

جىلقىلارى قامىستا . . .
قاسا تۇلپار ات بولساڭ،
بارىڭدى بۇگۇن قارىشتا؛
قاتىن قوبلان قالدى دەپ
كەشەگى كەنگەن كوپ قولعا
تويامىسىن نامىسقا؛
قىرىق كۇنشىلىك قازانعا
ٴبىر مەزگىلدە جەتۋگە،
سەندەي مالعا الىسپا؟
ۇرىۋشى ەدىڭ قىپشاقتىڭ
تاي بايگى مەن جارىستا؛
جانىم-ٴتانىم، بۋۇرىلجان،
بارىڭدى بۇگۇن قارىشتا!-
قوبىلاندى سونى ايتتى دا،
توبىلعى سابتى قامشىنى
تولعاپ ٴبىر ۇردى سانىنا،
جان سەرىگى بۋۇرىلدىڭ،
قاتتى باتتى جانىنا؛
جانىنا باتپاي نە قىلسىن؛
ساۋىسقان قاراعا تويىندى
تاي بۋۇرىلدىڭ سانىنان
قامشىدان اققان قانىنا.
سانىنا قامشى باتقان سوڭ،
قانى سۋداي شىققان سوڭ،
جوعارعى ەرنى جىبىرلاپ
تومەنگى ەرنى قىبىرلاپ
تاي بۋۇرىل ات سويلەدى:
-جان جولداسىم، قوبىلاندى ەر!
ايتقان ٴسوزىڭ شەكەر بال؛
اياماي تارتتىڭ قامشىنى .
باتىر تۋعان قوبىلان نار؛
ولمەسەمدە كەۋدەمنەن
شىعا جازدى شىبىن جان؛
جاپاندا جالعىز دوستىڭعا،
الدە قانداي كەكىڭ بار؟
قىزىل باستىڭ جۇرتىنا
ەرىنشا بولدىڭ ىنتىزار!
جالعىزدىق كەگىن مەنەن ال،
جانباسىما قامشى سال .
قالالى جەردە قارعىرمىن
قازىپ سالعان كىدىك ورعا؛
اق سۇڭقار قۇس تۇسەدى
تاماق ٴۇشىن اق تورعا.
ٴتورت اياعىم تەڭ جورعا،
ۇستىمدە سەن ەسەندە،
استىڭدا ٴوزىم ەسەندە،
قاجىپ بارما مەن سورعا!
ات قىلىپ تاگىرى جاراتتى
مەنى ىسقىلدى لايعا؛
حىكمەت ادام قىسىلسا،
ٴبىر تاگىرىنگە جىلايما.
قىرىق كۇنشىلىك قازانعا.
جالعىز كۇندە جەتتەيسىز،
ۇشقان قۇسقادا وكايما؟
قيىندا بولسا، قوبىلاندى،
قينالامىن كايتەيىن،
ۋادە گىز سولايما؟!
نامازدىگەر وتكەنشە،
ناماز شامعا جەتكەنشە،
قازان اعاش باعىسىن
تۇسىرمەسەڭ جۇزىنگە
كورسەتپەسەم كوزىنگە
جان سەرىگىڭ بۋۇرىلدى
ەول جەردە سال قۇدايعا!

———

سونان سوڭ قوبىلان قۋانىپ:
شىراعىم بۋۇرىل شۋ! دەدى.
شۋ دەگەندە گۋلەدى.

قاباتى تاسقا تىيمەدى.
قاۋمەنەن تاستى كورمەدى،
تەرشىققان سايىن ورلەدى.
اسقاردى كوزى كورمەدى،
كولدەن جاتقان كوك تاسقا
تەكتەپ تىيگەن تۇياعى،
سالىپ بالشىقتاي بىيلەدى.
جاتقىن قىلدى الىستى،
جەرسىن كىمكە تامەستى؟
كۇن تۇبەدەن اۋماياق،
تۇزدى بىرۋزىل شابىستى،
قوس قۇلاعى تىكىلدى؛
قىيرانعا بىتكەن قامىستاي؛
قوس اۋعان سوڭ بۇكتەلدى
جىلاۋى جەتكەن قايىستاي؛
جىلاۋلى مالداي شەشىلدى؛
قورت اياعىن كوسىلدى.
ايىرەسىمدەي ەسىلدى.
كەشەگى كەتكەن كوپ قولعا
جەتەمىن دەپ قوبلاندى،
جوق مدى ءتىبتى ەسىندە،
الىقى قاتتى بىزۋرىل مەن
جەتتى كەلىپ باسىندا.
قوبىلاندى باتىر دەم الىپ
الدىڭعى جاقتا قارادى؛
كوز جۇشىندا ءبىر ادام،
شاۋىپ ءوتىپ بارادى،
شاۋىپ جەتىپ قاراسا
قول سوڭىندا بارادى،
قارا بوتان جاۋرىنشى.
بوتانعا كەلدى: «اۋما!» دەپ،
الدىڭدا كىسىڭ بارما؟ دەپ.
بىقدا بوتان سويلەدى،
سويلەمەنە بەرەدى:

-جىلقى بىشىندە الادى،
قىلىشالىڭ ءجوندى قارادى،
اتى قالار دەبىبە ەدىڭ؟
وزىڭنەن ۇلكەن اعاڭى.
وسىناۋ ءدوڭنىڭ استىندا
قوس داۋلەت كەتىپ بارادى.
تاي بۇۋرىل اتى قۇتىرتىپ،
وعاندا كەلدى سىپىرتىپ:
«ۇلكەن ەدىڭ ارما!» دەپ،-
«الدىڭدا كىسىڭ بارما!» دەپ.
ودا ايتادى: «الانى،
جوق دەپ ەڭ قوبلان بالانى!
وسىناۋ بەلدىڭ استىندا
اتقوزى كەتىپ بارادى».
تاي بۇۋرىلدى قۇتىرتىپ،
وعاندا كەلدى سىپىرتىپ:
«ۇلكەن ەدىڭ ارما!» دەپ،-
«الدىڭدا كىسىڭ بارما!» دەپ.
اتقوزى سوندا سويلەيدى:
«الىستان ايقىن كورىنگەن،
جىلقى بىشىندە الادى،
قىلىشىق ءجوندى قارادى،
اداستى دەپ ويلاپ ەڭ،
قوبلاندى سىندى بالانى؛
ەڭداسا تاقىرى ساپاردى،
پەندەنىڭ بولماس شاراسى؛
قىزىل ءتىلدى سويلەتكەن،
تاۋسىرما جاقتىڭ اراسى،
جەتكەندى دەپ ويلايمىن،
ءوز كوڭىلىمە شاماسى؛
كەشەگى كۇن شابقالى،
كورە الماديق شىراعىم،
قۇرداسىڭنىڭ قاراسىن؛
مىقتى الدىڭدا قارامان،

ـ جەتسەڭ سوعان باراسىن.
بولاتىبداعان بوۋرىلعا
تاعى سوقتى قامشىناي،
تاي بوۋرىلدان تەر اقتى،
كوكتەن جاۋعان تامشىداي؛
نايزاسى تۇسىپ قولىنان؛
جولدىزى تۇۋدى وڭىنان؛
بوقانعا جەتكەن بەسىندە،
قاراماننىڭ شوبالتىپ
جانا جەتتى سوڭىنان.
ارتىنان جەتىپ سويلەدى؛
سويلەگەندە نە دەدى:
ـ بولعانىڭ با، دوسىم ـ اي!
ماقتاعان اتىڭ وسىماي؟
ون ەكى كۇندە جەتەرسىن،
مەنىڭ جاۋعا تىككەن قوسىم ـ اي؛
تاۋعا بىتكەن تاتىر ـ اي!
جاراسار تىككەن شاتىر ـ اي!
اناۋ كۇنى: قاتىن دەپ،
قاراماي كەتكەن، باتىر ـ اي!
قاتىن دا بولسا بىلدىڭبە،
قورتقامنىڭ اسىل زاتىن ـ اي!
قاتىنىڭ باققان اتى وزدى،
قالساڭ ۇلىم جاقىن ـ اي!
جورمەيسىنبە قارامان،
ۇش كۇن كەيىن سوڭ قالىپ،
بەسىندە وزىپ بارامان.»
ەلەكتى وتسەڭ ەسەنبەي،
قىس ـ قىستاۋعا بورسىق جاي،
قوبلاندى شاۋىپ جونەلدى،
كوب قىياتعا قاراماي،
قالىڭ قىيات كوپ قىسىن،
بارى قالدى ارتىندا
ۇيىر ەرتوگە جاراماي.

شىنى مەن قوبلان شوۋ! دەدى،
قوبىلىپ بوۋرىل كوۋلەدى،
امان بايدىڭ اق تىككەن،
اسا قارعىپ جونەلدى؛
قارسى كەلگەن قاباقتان،
قارعىپ اسىپ جونەلدى؛
سەكىر ـ سەكىر تاۋلاردان،
سەكىرىپ اسىپ جونەلدى؛
ول توبە مەن بۇل توبە،
بازىرى شوبار كول توبە،
ونان دا ۇتىپ جول شەكتى،
بوكتەرگىلى بوگىل ساي،
سوۋ توسبەگەن تەرەڭ ساي،
سىپسىڭ بىتكەن قاراعاي،
ونان دا ۇتىپ جونەلدى؛
قامىستىنىڭ قازدى كول،
قوعالىنىڭ قۋلى كول،
جەگەندىنىڭ جالعىز كول،
شاباقتىنىڭ شاگدى كول،
شاعالالى شالقار كول،
قىزعىشتىنىڭ قىزدى كول.
قارا قۋناي قوس كولدەن،
اينالاسى بەس كولدەن،
كودەردىڭ قارا دوڭگەن،
بەسىندە ۇتتى دەگەنەن.
بارلى ـ بارلى ـ بارلى تاۋ،
باسى ۇبىيك قارلى تاۋ،
ۇبى جايلاعان الا تاۋ،
قان جايلاعان قارا تاۋ،
تويە موينان ۇبىر تاۋ،
قىز ەمشەكتى ۇسۋيىر تاۋ،
ونان دا ۇتىپ جونەلدى.
اتا سوۋ مەن ماناسشى،
مال وتتاۋعا وتى اششى،

ىشەيىن دەسەڭ سۋى اششى،
بۇل جەردەن دە ٴوتىپ جونەلدى.
قامىس كومەيى قاسىنان،
جەم تەمىردىڭ باسىنان،
قالباعايلى، بۇلدىرعان،
قاسقالداقتى بىلدىردان،
تۇيەلىلى نۇرادان،
سەكسەۋىلدى جىرادان،
بايالىشتى قۇمايتتان،
بۇلدىرگەندى شىڭعىتتان،
جالعىز ٴوتىپ جونەلدى.
استىنداعى بۋىرىلدىڭ
جوعارعى ەرنى كوك تىرەپ،
تومەنگى ەرنى جەر تىرەپ،
جاۋعان كوندەي كوز كىرەپ،
جاڭبىرداي تەرى سىر كىرەپ؛
ومىراۋى ەسىكتەي،
ويىندى ەتى بەسىكتەي،
سەرتى سولۇۋ بۋىرىلدىڭ
قومداۋدان قازعان كوسىكتەي؛
قوس قۇلاعىن قامشىلاپ،
بوتتان تەرى تامشىلاپ،
تاۋ سۇۋىنداي سىلپىلداپ،
اق ساۋىتى جىلتىلداپ،
توبىق ەتى بولتىلداپ،
قوبىلىپ ويناپ جەرباستى،
الدىڭعىدان ارىتقىسىن،
سىنىق سۇيەم كەم باستى،
جالعاسىپ ۇشقان قوڭىر قاز
توزاڭىنان اداستى.
اسقار تاۋدا بەل ەدى.
بىردە شاۋىپ جەلەدى.
كولدەنەڭ جاتقان كوكتالاسقا
تىكتەپ تيگەن تۇياعى

ۇرشىعىنان ەندى.
قوبىلىپ ويناپ جەر باسىپ،
دوڭگەلەنىپ كەلەدى.
ساداقتىڭ باۋى سارتىلداپ
جانىندا قىلىش جالتىلداپ،
ماساتىدان شالباردىڭ،
سالا قۇلاش بالاعى،
جەل سوققانداي جالپىلداپ.
بەلەگىنەن اسقى بىلقىلداپ،
توزاڭى شىقتى بۇرقىلداپ؛
تابانىنا تاش تيسە،
تۇندە شاققان شاقپاقتاي،
وت شىعادى جىلتىلداپ.
اتىنىڭ جولى قازىلدى،
ۇمتىلعاندا قىسىلىپ،
بەس ٴجۇز قۇلاش جازىلدى.
ومىراۋ تەرى كوپىردى؛
بۋىرىلجان كوككە سەكىردى.
شابا-شابا شاتىلدى،
تۇياعى مەن ۇشقان تاس،
قىزىلباس مىلتىق وعىنداي،
اسپان كوككە اتىلدى
تۇياعى مەن توزدىردى
بوتاسىز مايدان تانىردى.
تاقياداي كورمەدى
ۇستىندەگى مىنگەن باتىردى.
بۇلاڭداپ شاپقان بۋىرىلدىڭ
ماڭدايىندا ماسات بار
مارال ىشسە تاۋسىلماس؛
قۇيرىعىندا قۇدىق بار
قۇلان ىشسە تاۋسىلماس.
قابىرعاسى قالقان تاۋ
قاندار مىنسە تايىسپاس.
ومىرتقاسى ورمان تاۋ

ەرلەر مىنسە مايەسباس،
ارالداي اۋزىن اشادى؛
ايامىن توپتاپ باسادى؛
ٴبىر توبەنىڭ توزاڭىن
ٴبىر توبەگە قوسادى!
كەشكە تامان بۇۋرىلجان
جىن قاقانعا ۇسادى.
قۇلان مەنەن قۇلجانىڭ،
مارال مەنەن بۇعىنىڭ،
ۇزاتىباي الدىن توسادى.
كول جاعالاب وتەرعان
كوك قۇتان مەن قارابايى
كوتەرىلىپ ۇشقانشا
بەلىنەن كەسە باسادى.
دۇۋاداق بەن جەك قالدى.
ٴبىر قازان قۇس كوپ قالدى.
الدە وتىرىك، الدە شىن،
اقسارى باس لاشىن
ولگەن قۇستى جەپ قالدى.
ەبەلەك ۇشپاس ەلسىزدەن،

قۇلا مىيدەي شولدەردەن،
قان ساسىعان جەرلەردەن،
باتپاق ىلاي كولدەردەن،
اسقار-اسقار بەلدەردەن،
جالعىز شاۋىپ جول شەكتى،
ٴۇمىتىن ٴۇزىپ كەلەدى.
قاراسپان تاۋدى جايلاعان
قالىڭ قىپشاق ەلدەردەن
نامازدىگەر وتكەندە،
ناماز شامعا جەتكەندە،
بەلەس-بەلەس بەل كوردى،
استىندا بەلدىڭ ەل كوردى.
مۇنى كورىپ بۇۋرىل ات
قوس قۇلاعىن قادادى،
شابىسىن تۇزەپ الادى،
كوزدەرى وتتاي جانادى،
ناق ىمىرتتىڭ كەزىندە
تازان ەردىڭ كوپ جىلقى
سالىپ جەتىپ بارادى...

سىرگەلى ەلشىبەك باتىر.

قالماق قازاق دالاسىنىڭ ٴبىر ۇلكەرىنە كىرىپ، بەكىنىپ الىپ، كىرمەي اۋىزعا كىمىڭ اتاتۇن سيراقتى قارا ملتىق بەن ٴبىر مەرگەن قويىپتى. مەرگەنىڭ ملتىعى مىرتىستىڭ ارعى بەتىندەگى كىيىككە تيەدى ەكەن. ٴبىر نەشە باتىر ادامدار وقشا ۇشقان سوڭ، ەش ٴبىر باتىردىڭ وقتىڭ بەتىنە بارۋعا جۇرەگى داۋامايتى. سول مەزگىلدە سىرگەلى ەلشىبەك باتىر قوللىڭ نشنەن سارىات بەن سۇۋىرىلىپ شىعىپ، قالماققا قاراي بۇلكىلدەپ جۇرە بەرىپتى. جۇرتتىڭ ٴبارىنىڭ جۇرەگى دۇپىلدەپ، وپىرماي قازىر وقشا ۇشىپ، انتان قۇلايدى دەپ كوز ايىرماي قاراپ تۇرىپتى. ەلشىبەك سول بۇلكىلى مەن مەرگەنگە تايانىپ كەلىپ، كەنەتتەن اتىنىڭ باسىن توكىپ جىبەرىپ ۇمتىلعاندا، قالماق بىلتە سالىپ اتسا، ملتىعى

وت بەرمەي قالىپتى. قايتادان بىلتە سالىپ اتامىن دەگەنشە، باتىر قىلىش بەن ەكى ايىرىپ تاستاپتى.

قايتىپ كەلگەن سوڭ، اۋەلگى كەزدە كىل بولكىل مەن نەگە ٴجۇردىڭ دەپ سۇراپتى. سوندا باتىر: «قالماق اتىمدى العىسى كەلىپ، مەنىڭ جاقىن كەلگەنىمدى كۇتىپ تۇردى؛ مەن ويلادىم: جاقىنداعانىمشا مىلتىقتىڭ بىلتەسى ٴابدان جانىپ، كۇلى كوبەيىپ، اتقاندا وق بەرمەي قالادىعوي دەپ» دەپتى.

شوقان.

نوعايلى ماماي باتىر ولگەندە كەمپىر شەشەسى قارىۋلەكتىڭ جوقتاپ ايتقانى.

اي، ۋراعىم، ۋراعىم!
جالعىز قالدىڭ قاراعىم؛
ماماي جان ەدى بىرىسىڭ،
ٴبىر نوعايلىدان دۇرەگەن،
ەكەۋ ەدى تۋىسىڭ،
ەكەۋىڭ جاۋعا بارعاندا،
قالماقتى جەڭدى ۋرىسىڭ،
سەرىكسىز قالدىڭ ۋراعىم،
دۇنيەشىركىن قۇرىسىن.
قاراعىم ۋراق، اي ۋراق!
اي بالتاسى قاندى، ۋراق،
الاشتاپ ۋران شاقىرسا،
قۇربىسىنىڭ الدى، ۋراق،
ماماي كەتىپ الدىندا،
تۋعانسىز جالعىز قالدى ۋراق!
اتىڭدى دۇشپان اتاسا،
ماماي ەدى سەرىگىڭ،
ور كوزەدى كولىگىڭ،
ارتىندا جالعىز سەن قالىپ،
ولمايدىڭ كوردىم ولگەنىن؛
ماماي جان بويعا بىتكەندە،
ارىستان ٴبورى ەدىن جىپ،
قاتىپ ەدى جەرىگىم.
ماماي ەدى تۋعانىڭ،
ەكى جىل شولگە قامادى،
قالماقتىڭ بەرمەي سۋعانىن،
ايقاي، ەندى كۇن قايدا؟
قويعا تيگەن بورىدەي،
جاپىرا قالماق قۋعانىن.
قولىنى ولگەن اق بايتال،
ەندى ساعان كۇن قايدا،
ونداي بالا تۋعانىن.
ماماي ەدى جولداسىڭ
قاسقا اسكەر ەرتىپەي،
ماماي ٴتىرى جۇرگەندە،
وتكىر ەدى الماسىڭ،
قالماقتىڭ باسى قارامان،
ونى ۋستاپ ٴولتىرىپ،
كەسىپ ەدىڭ قان باسىن؛
قاتى قان اتتى قالماقتىڭ،
ٴۇش اتتانىپ كەلگەندە،
وتقا جاقتىڭ قانباسىن؛

مەنگى بايلاپ اتقاندا،
دارىمادى ەدىنە،
قوي بوعەنداي قورعاسىن،
سول قىزىقتىڭ ۇستىندە،
نەگە ولمەدىم، سور باسىم؟
ماماي ەدى دارمەندىڭ،
ەكەۋىڭ قاتار جۇر كەندە،
ٴبىتتىب ەدى ارمانىڭ.
ٴبارىن مىنەدىڭ قاتارلاپ،
ەلدەگى سۇلۋ جورعانىڭ.
ەسىم قانىڭ ارى ٴۇشىن
قاتتى قانداي قالماقتىڭ
جەتى بوزدىڭ قورعانىن.
ماماي جان ٴتىرى جۇر كەندە،
ەلىڭدى جاۋعا بەرمەدىڭ،
قولىڭدى ارعا سەرمەدىڭ؛
ورمامبەت ٴبىيدى قالدىرىپ،
نوعايلىنى تەركەدىڭ؛
التىن تاقتىڭ ۇستىندە،
قان مەن قاتار كولبەدىڭ؛
دمەرەكسىز دۇنيە قايتەيىن،
ەكەۋىڭنىڭ الدىڭدا،
قازام جەتىپ ولمەدىم.
اينالايىن، وراعىم،
جاۋ جايلاتىپ جاراعىم،
تايدى جەگەن بورىدەي،
تاۋداي ەدى تالابىڭ؛
تارقاماسا جاقسى ەدى،
تاۋ بەتىندە قوناعىڭ؛
دۇشپاندارعا تيرەگەن،
اۋماسا بيگى ەدى تابانىڭ؛
سارى الا تۇۋىڭ سالبىراپ،
قالماقتىڭ بوزدىڭ قامالىن،
قاندارىڭ بىلدىڭ امالىن.
كوزىمىنىڭ مامىي نۇرى ەدى؛
قان كەگەسى قوزىلسا،
سىمباتى سۇلۋ تورە ەدى؛
جاۋ كەگەسى قوزىلسا،
جاسقانباي شاپقان ەر ەدى؛
ساسقاندار اقىل سۇراسا،
وبى تەرەڭ سەرى ەدى؛
قان تارىعىپ، قالىڭ سىلسا،
جابىقپاگىلدار، نوعايلى،
جاۋىڭ قايدا، دەر ەدى!
بەلدەمشەسىن بەلدەنگەن، ماماي،
كوكمەرەگى جەلدەنگەن، ماماي،
قارا توشقىل قان جۇتىپ،
قان جۇتباسا شەرلەنگەن، ماماي،
قالماقتىڭ جەرىن جەرلەنگەن، ماماي،
بولاتىن شارعا قايراعان، ماماي.
بەدەۋ اتىن بايلاعان، ماماي،
شىلعانىنىڭ بەتىن شالق قىلىپ،
ٴتورت تولىك مالدى ايداعان، ماماي،
ويەلدىڭ سىرتىن شالق قىلىپ،
جەلقىنى توپتاپ بايلاعان، ماماي،
وردانىڭ ٴۇستىن قۇرساتىپ،
تەلق ازامات جيناعان، ماماي،
كۇندەردىڭ كۇنى بولعاندا،
ماكىدايىما سيىماعان، ماماي!
كۇمىستەن وجاۋ ويدىرعان، ماماي
قاساق ٴبىر قارا ساباتى
تۇس-تۇسىنا قويدىرعان، ماماي،
التى قانات اق وردا
تىشىنە جىبەك ٴجايدىرعان، ماماي،
ەگەسكەن قاندى كۇنىندە،
التىن تاقتان تايدىرعان، ماماي؛

قاراڭغۇ شەبلەر جوتقاغان، ماماي،
دېيىم الاش ماقتاغان، ماماي،
دۇشپاندى جەرگە تاپتاغان، ماماي،
دوستى سېلاپ ماقتاغان، ماماي،
ابەڭكە سىندى باتىردىڭ،
بامەن گەسپ كۆنىندە،
اش بورىدەي اتقاغان، ماماي،
اق سۇڭگىنىڭ قىياغىن،
كۆمەس بەنەن قاپتاغان، ماماي،
تۇغايلىنى جاۋ السا،
ۋىدە قاراپ جاتباغان، ماماي،
اق كىرەۋكە ساۋىتىم، ماماي،
اش قورساعىم اۋىرىتتىڭ، ماماي،
جالاي، جالاي جالىقتىم ماماي،
قايعى جۇتىپ جابىقتىم، ماماي،
تاس ەمشەگىم جىبىتتىڭ، ماماي،
قىزىل سۇيەگىم ەرىتتىڭ، ماماي،
وكپە باۋىرىم سوگىلتتىڭ، ماماي،
قاراڭغۇ شەبلەك قايعى مەن،
اعىر بولاق قورىتتىڭ، ماماي،
بىلىك عۇمرى جۇرگەندە،
داۋىرىڭدى ۋردىردىڭ ماماي،
توقساندا شەشەگەدى،
قايرانىڭ مەن مار قىلدىڭ، ماماي،
قايعىڭ مەنەن كۈيىنىپ،
بۇرنەم جەلگە تۇردىردىڭ، ماماي،
سارى الا تۇۋدى تولاتتىڭ، ماماي،
ەل جۇرتىڭدى جىلاتتىڭ، ماماي،
قۇداي سالدى مەن كۆندىم،
بۇل ساپاردى ۋنالتىڭ، ماماي،
جۇرتىڭدى قالماق قامادى، ماماي،
اق ورداڭدى تالادى ماماي،
ارتىڭدا قالعان جاس بالا،
قاشان سەندەي بولادى، ماماي،
قىرىق ۋل تۇۋسا بىر كۆندە،
ورنىڭ قالاي تولادى، ماماي،
جۇرتىڭدى قالماق، تىرىلدى ماماي،
كىم مىنىپ اتقا قورىدى، ماماي،
جەردى قورىتقان جەز اياق،

مەندەي، تۇسبەي ارىدى، ماماي،
كەزىنىڭ جاسى كول بولىپ،
قارىڭلەك شەشەگە قاردى، ماماي،
اق ۇيىمنىڭ ارىستانى، ماماي،
بور ۇيىمنىڭ بوستانى، ماماي،
السا كەتىپ كەلمەدىڭ، ماماي،
جاسىم جەتىپ مەگەدىم، ماماي،
الما قارا كۆن سالدىڭ، ماماي،
ەرتەگىدى كەش تۇن سالدىم، ماماي،
جاۋانون كۆندەي قورساندىڭ، ماماي،
داۋدى كورىپ زەك سالدىڭ، ماماي،
ۋكىم تۇسىم بىلە الماي،
ۋنەگىدى كەش تاماساندىم، ماماي،
ارتىڭدا قالدى جىبانىڭ، ماماي،
قارقاب گەتتى مىمانىڭ، ماماي،
ۋلىڭ، ماماي، قور بولدىڭ،
ەرلىگىڭ، زور بولدىڭ،
دۇشپانعا تۇرعان تور بولدىڭ،
قارىڭلەك شەشەك زار بولدى،
ساۋىتىڭ قالدى ماندىقتا،
العانىڭ قالدى قورلىقتا،
اكەلسەڭ دۇشپان كوپ ەدى،
ەلىڭ قالدى نارازىقتا،
قارى ۋلەك شەشەڭ تەرمەندە،
تاقداي بولعان كوكىلىم،
ەل بويىڭدى كورگەندە،
ناعىلىپ ۇترى ۋتىرمىن،
ماماي جان بۇگىن ۋلگەندە،
ۋلىڭ ماماي قور بولدىڭ،
قارادان تۇۋىپ قان بولدىڭ،
ەرلىگىڭ، مەن بىلگىڭ،
... سان التى نوعايعا،
كەرسە كۆندە تاڭ بولدىڭ،
باۋلارعا جول بولدىڭ،
اتلارعا تال بولدىڭ،
ۋلدىڭ، ماماي، كۆل بولدىڭ،
كۆل ۋشىرعان جەل بولدىڭ،
... ايىباي نەمەلە،
بويراق بەنەن تەڭ بولدىڭ!

اۋباكىردەن.

ٴادىل ٴبي.

ٴبىر ادام دالادا جول جاعالاپ كەلە جاتسا، جابىلىپ جۇرگەن ٴبىر تۇيە تۇيەگە ۇشىرايدى. وزىنە جول اشپاق ٴۇشىن قولىنداعى تاياعىن تۇيەلەرگە تامان لاقتىرىپ جىبەرەدى. تاياعى قۇرعىر ۇشىپ بارىپ ٴبىر تۇيەنىڭ كوزىن شىعارادى. تۇيەشى جولاۋشىدان تۇيەنىڭ كوز قۇنىن داۋلايدى. بۇل بالەدەن قۇتىلايىن دەپ، تۇيەنىڭ كوزىن شىعارعان ادام تۇرا قاشىپ، ٴبىر بيىك جاردىڭ كەمەرىنەن سەكىرىپ تۇسەدى. سول ۋاقىتتا جار استىندا كولەڭكەدە ٴبىر قارت كىسى ۇيىقتاپ جاتىر ەكەن. قاشقىن سەكىرىپ تۇسكەن سالماعى مەن بيشارا قارتتى باسىپ ولتىرەدى. مۇنى سول ماڭدا جۇرگەن قارتتىڭ بالاسى كورىپ قالادى.

جولاۋشى قاشادى. مۇنى تۇيەشى مەن قارتتىڭ بالاسى قۋىپ كەلەدى. سورلى قاشقىن ٴبىر دارىيانىڭ جيەگىنە كەلىپ جەتسە، قايىقشىعا ۇشىرايدى. ساسقانىنان قايىقشىعا: «مەنى دارىيانىڭ ارجاعىنا شىعارىپ سال، ٴبىر شىرەك ەت بەرەيىن» دەيدى. قايىقشى قاشقىندى ارجاققا وتكىزەدى. ال ەندى قاشقىننىڭ قايىقشىعا تولەۋگە ەتى جوق. نە قىلارىن بىلمەي داعدارادى. قايىقشى قاشقىندى جاعاسىنان الىپ، جىبەرمەيدى. ٴسويتىپ تۇرعاندا كەيىنگى ەكى داۋگەر كەلىپ جەتەدى. داۋگەر ەندى ۇشەۋ بولادى: بىرەۋى تۇيەنىڭ كوزىن، ەكىنشىسى اكەسىنىڭ قۇنىن، ٴۇشىنشىسى قايىق پۇلىن سۇرايدى. قاشقىن نە قىلارىن بىلمەيدى. قايىقشى قاشقىنعا ايتادى:

— ەگەر تولەۋگە ەتىڭ بولماسا، بالتىر ەتىڭدى كەسىپ بەرەسىڭ،-دەپ،

بۇلار قانشا داۋلاسسادا كەلىسە المايدى. اقىرىندا سول ماڭداعى ٴبىر دانىشپان بيگە بارىپ جۇگىنىسەدى.

ٴبي تۇيەشىگە ايتادى:

— ٴاي، بالام! ٴبىر تۇيەنى مەن اناداي جەرگە تۇرعىزايىن؛ سەن قولىڭا تاياق الىپ، سول تۇيەنىڭ كوزىنە ٴدال تيگىزسەڭ، تۇيەنىڭ كوزى تۇگەل، ٴبۇتىن تۇيەنىڭ ٴوزىن ۇكىم قىلايىن، تيگىزە الماساڭ ٴوزىڭ جازالى بولاسىڭ.

بۇل ٴسوزدى ەستىگەن سوڭ، تۇيەشى ويعا قالىپ، داۋىنان كەشىپ، كەتىپ قالادى. ٴبي ەندى قارتتىڭ بالاسىنا ايتادى:

— شىراعىم، مەن وسى ادامدى جاردىڭ استىنا جاتقىزىپ قويايىن، سەن جارعا شىعىپ، ۇستىنە سەكىرىپ ٴتۇس: ەگەر ٴوزىڭنىڭ سالماعىڭ مەن قاشقىندى ولتىرسەڭ، مەن ساعان ٴوز جانىمنان اكەڭنىڭ قۇنىن تولەيىن؛ ولتىرە الماساڭ، ٴوزىڭ ولەسىڭ.

بۇل ٴسوزدى ەستىپ، قارتتىڭ ۇلىنىڭ زارەسى ۇشىپ، تۇن داۋلاۋدان قاشادى. ال ەندى جالعىزاق قايىقشى قالدى.

دانىشپان قايىقشىعا ايتادى:

— مىنا ادامنىڭ بالتىرىنان ٴبىر شىيرەك ەت كەسىپ ال، ٴبىراق ٴبىر شىيرەكتەن ٴبىر مىسقال ارتىق دا، كەم دە بولماسىن؛ مۇنان نە ارتىق، نە كەم بولسا، ٴوز وبالىڭ وزىڭە، باسىڭدى الامىن.» —

مۇنى ەستىپ قايىقشى قاشادى.

بۇل ەرتەگىگە قوسىمشا ولەڭ مىناۋ:

ٴادىل ٴبىيدىڭ الدىنان ٴىس كەتپەيدى،
جەبىرلىكتى ٴتابىسى ٴۇشىن ىستەتپەيدى؛
ەردىڭ قۇنىن ەكى اۋىز ٴسوز بەن ەبتەپ،
ابىرويىن كىسىنىڭ ەش توكپەيدى.

ولار جاقسى تۇيىمەنى، توبە دەيدى.
ٴجونىن تاۋىپ ٴار ٴىستىڭ جويەلەيدى؛
جامان بولسا تورەشىڭ ەبىنەي الماي،
اق ٴىستىڭدى قارالاپ كۇيەلەيدى.

دۇسپاندارى جاقسى ٴبىي دوس قىلادى،
داۋىڭا داۋ جامان ٴبىي قوستىرادى؛
بۇ ٴبىر ماقال: «كىيىكتى اتالماعان،
اتامىن دەپ ۇركىتىپ بوستىرادى».

ۇرىسقاندى جاقىن ادام تابىستىرار،
اقىل مەنەن جابىساردى قابىستىرار؛
جامان ادام وت قىلىپ جاندىرماققا،
ٴسونىپ جاتقان شالاعى قاعىستىرار.

جاقسىلارعا جالىنىپ وت ساز بولادى،
جاتقان بالە جاماننان قوزعالادى؛
جاقسى مەنەن جاماننىڭ پارقى باسقا،
ايتا بەرسەڭ ٴبىر تالاي ٴسوز بولادى.

ديۋاني ۋاي اۋباكىر.

پاراشىلعا.

اقشا دەسە ارىن توككەن،
پاراشىلسىن قارنى كەڭ!
ازاپ كورىپ جانىن جەككەن،
جۇمىستىڭ جوق جارلى مەن.
سەن ٴبىر بورسىق، قاندى سورعان،
اق قاراسىن تالعاماي،
ۇل ٴبىر جەمتىك ساعان بولعان،
جىرتىق تىماق جالباعاي.
بايعا قاراپ، جەلى ۇشىراپ،
جاقىن تارتىپ كۇلمەڭدەپ،
ۇيدان قىردان ٴسوزدى قۇراپ،
جارامساقتاپ كۇيبەڭدەپ.
كىسى ٴولتىرسىن، ۇرلىق قىلسىن،
جەسىر داۋى جاناداي،
بەردى قۇداي ٴىشىڭ ٴبىلسىن،
ٴىستىڭ تۇبىن قاراماي!

قايدا جۇرسەڭ جالعىز قارىن—
ٴار، بيمانىڭ، نامىستىڭ.
ۇيالىمسىڭ جۇرتتىڭ قامىن،
بولسا ٴوزىڭنىڭ تابىستىڭ:
تالاي سورلى، تالاي مومىن،
كوزىنەن جاسى سورعالاپ،
مۇڭىن شاعىپ، ايتىپ جوعىن،
تىرىپ ەتە الماي قورعالاپ.
بۇلت اشىلىپ، نۇر شاشىلىپ،
تۇۋدى كۇنى كەدەيدىڭ،
ىمىر جاسىرىپ، قور باس ٴۇرىپ،
دەرسىڭ: «جۇرتتى جەمەيمىن»؟
بويىم ەرىپ، كوڭىل بەرىپ،
انا قالمان مەن ساعان.
جۇرە الماسپىن ەندى سەنىپ،
باتسىن، جانىم، كەت قاراڭ.

جونەۋ.

قۇربان قىيا.

(قازاقشاعا اۋدارۋشى قىر بالاسى)

قۇربان قىيا دەگەن وتىز ولكەسىندە ٴجۇرىپ، قايدان قاراساڭ، سونان كورىنەتۇعىن جارتاس. سىرتىن وتىز اۋلىنا بەرىپ، بەتىن ەسكى قىونىم ورەنىنا قاراتىپ، ەڭكەيىڭكىرەپ، باسىن تومەن سالبىراتىپ، بەينە زور قالىڭ ويعا قالعان سياقتى كورىنەدى.

كۇن شىعىپ كەلە جاتقاندا، ارجاعىنان كەلىپ قاراساڭ، جار تاسقا ٴبىر ٴنان ادام تىرمىسىپ شىعىپ بارا جاتقان سياقتى بولادى. ٴبىر قولى مەن جارتاستىڭ توبەسىنەن ۇستاپ، ەكىنشى قولى مەن تاستىڭ جانجاعىنا تىرەپ، ورمەلەپ، تاسقا جابىسىپ، قۇلاماسقا تىرىسقان كىسى سياقتى. سونى تاس بولعان قويشى دەسەدى. بىراق وتىرىگىن كىم ٴبىلسىن؟ ٴبىراق سولاي دەگەن جۇرتتا اڭىز بار.

وتىزدا («وتىز» تاتار اۋلىنىڭ اتى. 1779 جىلى قىرىمنان گرەكتەردى

تۇۋعانداء وتىز ئۇي كىرەك قالعان ەكەن؛ سونان اۋىل وتىز اتانعان ... وتىز ۋيانى دەگەن ـ قىرىمداعى ەڭ ادەمى جەردىڭ ئبىرى دەپ ايتىلادى). قۇربان مەيىرامى بولعاندا، اقساقالداردىڭ ەسىنە سورلى قويشى تۇسىپ، قۇربان تىپاعا قاراپ وتىرىپ سونى ئسوز قىلادى.

بۇرىن قويشىلار كوپ بولعان. ئار ئبىر اۋقاتتى نوعايدىڭ ئوز الدىنا بۇلارى بولعان. ئبىر اق سالاقيتدىن مالىنان ارتىعى بولعان ەمەس؛ ونىڭ اۋىشىسى ۋسەن دەپ جاعىمدى مالشى بولعان ەمەس. ۋسەن بىلمەيتۇن تاۋ ەشتەڭە سوقپاق بولماعان، اعاش بەتىندە الاڭ بولماعان، ساي بەتىندە سۋ بولماعان. سالاقيتدىن قويشىسىنا بۇزا بولىۋى سونشا، جالعىز قىزىن ۋسەنگە بەرمەكشى بولادى. ئامينا ـ جالعىز قىز؛ جالعىز قىزىڭ ئۋشىن نە ىستەمەسسىن؟

ئامينانىڭ كوڭىلى كوبىنەن راپىق جاندا ەدى؛ اۋىلداعىلار جىگىتشىكەلىگىنەن ارىق راپىق جان دەۋشى ەدى. ئامينانىڭ بۇل جايىن ۋسەن قويشى ئبىلىپ، راپىق داندى جەك كورەتۇن. ئبىر جەتىدەن سوڭ راپىق جان تاۋدان قۇلاپ، جان تاپسىرادى.

قۇربان مەيىرامىنىڭ كۇنى ەدى؛ ۋسەن قۇربانعا شالاتىن قويدى الىپ كەلەدى. راپىق جان ئولىپتى دەپ ايتقاندا ۋسەن مۇرتىنان كۇلەدى دە:

ـ ئار كىمنىڭ ئوز كۇنى وزىنە ـ دەيدى.

قويدى باۋىزداپ، قولىن قانعا جۋعاننان كەيىن تاعى مىيىعىنان كۇلەدى دە:

ـ ئوزى جىعىلعان وكىنبەس دەپ بابالارىمىز ايتقان عوي ـ دەيدى. قويشىنىڭ ئسوزى سالاقيتدىنىڭ قۇلاعىنا جاعىپ كەتىپ، قورادا كەتىپ بارا جاتقان ئامينانى كورسەتىپ، باي ۋسەنگە كوز قىسادى. ۋسەن ئامينانا كەمپىردەن ئسوز سالادى. كەمپىر ۋسەنگە كەلىپ: راپىق جان جىعىلعان قىپاعا شىققانىڭ، ساعان تيمەسىن دەپ ايتتى، دەيدى. ئامينانىڭ اكاسى ـ سالاقيتدىن باسىن قاسىيدى؛ ول قىپاعا ەش كىم شىقپاعان ەدى، دەيدى.

ـ مەن شىعارمىن ـ دەيدى.

ۋسەن ـ ماقتاناسىڭ عوي، ـ دەيدى سالاقيتدىن، ماقتاناسىن عوي دەگەنمەن نامىسى كەلىپ، ۋسەن سەرت قىلىپ:

ـ سول قىپاعا شىقپاسام، ئوزىم قىپا بولايىن ـ دەيدى. كەشكە تامان كۇن باتاردا ئامينا كورەدى: قويشى ورمەلەپ، قىپانىڭ باسىنا تايانعاندا، ئبىر ۋلكەن قيۋ تاس ارىلىپ، بىرقىراتىپ، شاگداتىپ، تومەن ئتۇسىپ كەتەدى. جۇرت قويشى قۇلاپ ولگەن شىعار دەپ بارىپ قاراپ، تابالمايدى. ەكىنشى كۇنى تاڭ ەرتەڭ تاعى كەلىپ قاراسا، قويشى ۋلكەن تاس بولىپ قاتىپ قالعانىن كورەدى.

جۇرت اگىز قىلىۋىنشا: قويشى قىپانىڭ باسىنا شىعا بەرگەن كەزدە، كورىنە راپىق جاننىڭ ساۋلەسى تۇسەدى. قويشى قورىققانىنان تاس بولىپ، قاتىپ قالادى.

نوعايلار . . . . جارتاسقا قۇربان قىپا دەپ ات قويىپتى. وسىلاي دەگەن ئسوز بار، بىراق وتىرىگىن كىم ئبىلسىن.

(قىرىم ئسوزى ماركىستەن).

ەنكى تاۋ.

(قىرىم ٴسوزى ماركستەن)

قالى ٴارى سۇلۋ، ٴارى مەرگەن! سەنى كىم ۇمىتار؟ سەنىڭ ىستەگەن ٴىسىڭ جۇرت اۋزىندا ٴسوز بولىپ اتادا بالاعا قالىپ، قۇس اسپىنىن قىرىمدى تەمىر جول جارىپ وتكەن، قۇستان بەتەر ادام اسپاندا ۇشىپ شارىقتاعان زامانعا كەلىپ جەتتى. جان سەرىگىڭ جەل جەتپەسكە ٴمىنىپ الىپ، وت اربادان وزالارما ەدىڭ، ونىڭدى ٴبىلا المايمىن. ٴبىراق، ادام بالاسىن ورىمەن وزدىرمايمىن دەپ، اتىڭدا وزىڭدە ماميت بولار ەدىڭ. سەن جەل جەتپەسكە ٴمىنىپ اپ جوسىتاندا، ۇشقان قۇستى جازىمسىز جالعىز وق بەن جالپيتقاندا، سەنى كونىر كەمەيتۇن وتىزدا بوز بالا بارما ەدى؟ وتىز ولكەسىندە سەنەن اسقان مەرگەن بارما ەدى؟ اكەڭ قانجىعا قانداي قايتقان كۇنىڭ بولدۇشما ەدى؟ ٴشيتى ملتىق اسىنىپ، ادام اياق باسپاعان ەشكى تاۋدىڭ باسىندا عالى كورىنگەندە، تاۋ تەكەلەرى قالتىراپ، قايدا بارارىن بىلمەي ساسىۋشى ەدى. سەنىڭ سۇيەگىڭنىڭ اسىلدىعى سول: ۇلاعىن ەمىگەن ەشكىكە ەش كەزدە تيمەيتۇشى ەدىڭ. سەنىڭ ادامشىلىعىڭ ادام تۇگىل اڭدادا بار ەدى.

ٴبىر كۇنى تاۋ ەشكىسىنىڭ جاس ۇلاقتارىنىڭ ماڭىراعان داۋىسى ەستىلگەن كەزدە، قالي ٴۇرمياڭىڭ ۇيىنە كەلەدى. ۇرميا-قالي سوزىنگەن، قاليعا سۇيگەنى كورىنىپ ٴۇشىن تىرناق شاشىن ٴىيىستى قىناعا* بوياعان جەسىر جاس كەلىنشەك.

ۇرمياگە قالي كوڭىلى سونشا كەتكەن، ايتقانىن ەكى ەتپەي، تاپ دەسە قۇس سۇتى بولسادا، تابۋعا تالاپ قىلاتۇن. كۇيىندە تىلەپ دەپ اۋرالەيتۇن.

قاليعا قىيىن ٴىستى ىستە دەرىنلەگى قارايتۇن، مەگەر كوزى مەن قاراپ، ٴبىر نارسەگە تالىپدى جۇمسايىن دەدى. ەرتەڭ ماعان تاۋ ەشكىسىن اتىپ اكەپ بەرشى دەدى.

— بولمايدى! ۇلاعىن ەمىزىپ جۇرگەن ەشكىنى اتۋعا بولاما؟ بۇنە تىلەك!-دەپ قالي تاڭىرقادى.- مەن كەرەك قىلعاندا، ۇلاعىن ەرتكەن ەشكى بولسادا. اتساڭ قاينەدى؟ - دەدى ٴۇرميا.

— اتالمايمىن!

— اتالماساڭ، كەت! ٴسوز ٴبىتتى.

*) قىرىمدا نوعاي ايەلدەرى تىرناق شاشىن قىنا سياقتى نارسەگە بويايدى.

قالي تۇرىپ، مىنە تىرىق دەگەندەي بولدىدا ەسىككە قاراي باسىپ:

— اقىلسىز قاتىن!— دەدى.

— اقىلسىز قاتىنعا نەگە كەلىپ ٴجۇرسىن؟ دەدى ٴۇرمىيا. سەيىت مامەت بۇيتىپ ٴتىل قايىرمايدى. سەن اتىپ اكەلمەسەڭ، سەنەن باسقا اكەلەر. ايتەۋىر، تاۋ ەشكىسىن مۇندا اكەلىنەدى. مەيلىڭ ەبىلسىن!— دەدى ٴسۇر جىلان ٴۇرمىيا.

قالي ٴۇيىنە قايتىپ كەلدى، نازالانىپ قالىڭ ويعا كىردى. اعاشتا بۇلبۇل سايراپ سىڭعىرلاتىپ جاتىر. باقشادا شىر-شىر ٴان سالعان شەگىرتكە داۋىسى. كوكتە ٴبىر-بىرىنە جىلىسىپ جاقىنداسقان جۇلدىزدار. ٴبارىنىڭ اتقارعانى سۇيىسكەندىك بورىشى. جاردىڭ مۇنداي تۇنىندە ۇيقى ەش كىم ۇيىقتاعان جوق؛ قاليدا ۇيىقتامادى. ۇرمىيا ٴابدان ارباپ العان. ونىڭ جامان ەكەنىندە بىلەدى: سوندادا بارمايى شىداپ تۇرا المايدى «سەن اكەلمەسەڭ، سەنەن باسقا اكەلەر» دەدى اۋ! جوق! بۇل بولماس. مەنەن بۇرىن ەش كىم اكەلمەس دەپ قالي تۇرە كەلدى.

تاڭ جاڭا بەلگى بەرىپ كەلە جاتىر ەدى. قالي تاۋعا قاراي تانىس سوقپاق بەن جونەلگەندە، تاڭ سەمەرى جەر بەتىن جاڭاعانا ٴسۇيىپ ەدى.

ەشكى تاۋ جىلقىن. قالي تىرمىسىپ، تىرمالاپ ٴبىر تاۋدىڭ باسىنا شىقتى. قارسى قاباقتا تاۋ تەكەلەر بۇل كەزدە كوپ بولاتىنى ٴوزىنە ايان. ارادا جالعىز اق «جەر قۇلاعى» بار. ەشكى تاۋدى ەكى بولگەن ۇڭگىردى قىرىم جۇرتى جەر قۇلاعى دەيدى. جەر قۇلاعىنىڭ تەرەڭدىگى سونشا تۇبى جەردىڭ تاق ورەكىنە بارىپ توقتايدى . دەسەدى. جەر قۇلاعى دەيتۇندەرى، جەر استىندا بولىپ جاتقان جاقسىلىق، جاماندىقتىڭ بارىنە جەل قۇلاعى ارقىلى ەستىپ ٴبىلىپ جاتادىمىس.

قالي جەر قۇلاعىنا جاقىن كەلگەن كەزدە، كوزىنە ٴبىر اقساقال شال ٴتۇستى. ساقالىنىڭ ۇزىندىعى سونداي، ٴۇشى ۇڭگىر تۇبىنە كەتكەن.

— امان با، قالي، قولقىن سارىدىن تاۋ تەكە اناۋعا كەلگەنىڭ قالاي؟— دەدى شال.

— سولاي، كەرەگى بولدى،— دەدى قالي.

— ٴبارى ٴبىر، ەش نارسە اتىپ الالمايسىن!— دەدى شال. قالي شالعا جاقىنداعىراپ ەدى، شال ۇڭگىرگە جوعالىپ كەتتى.

— كىم سەن؟ دەپ سۇرادى، جاۋاپ بولمادى. قوپارىلعان تاستار تومەن قاراي دومالانعان ٴدىبىستارى عانا ەستىلدى. قالي قانشا تىڭداسادا، قايدا توقتاعانىن بىلە المادى. تاۋعا قاراي كوز جىبەرىپ ەدى، قۇلاعىن تىگىپ اپ، ادەمى تاۋ ەشكى قالىپعا قاراپ تۇر.

مىلتىعىن كەزەنىپ، كوزدەپ ەدى، ەشكىنى بىرەۋ ساۋىپ وتىر. ساۋىپ وتىرعان ايەل تانىس سياقتى. بەينە ٴوزىنىڭ ولگەن قارىنداسى.

مەلتىمقتى كەزەنىۋدى قويىپ، كوزىن ٴسوزىپ قاراب ەدى، ەشكى باياعى ورنىندا تۇر؛ ٴبىراق جانىندا ەش كىم جوق. مەلتەڭ ٴالى كەزەندى، ٴالى ەشكى جانىندا ايەل كورىندى. ايەل قالىبىمدا قاراب قويدى. قالىبدىڭ ٴجۇزى سۇپ-سۇر بولىب ٴتۇسى قاشتى. قالي شەشەسىن تانىپ كەتتى. شەشەسى قالىبقا قاراب باس شايقادى، قالي مەلتەڭ تاستاب:

ـ اجەكەم! دەدى.

قۇيىن ٴجۇرىب قىيا ٴتوبەن شاگىدانتى. ەشكى ٴالى تۇر، قوزعالمادى.

ـ ٴوكىم بە؟ ٴتۇسىم بە؟ دەب قالي ٴۇشىنشى رەت مەلتىق كەزەندى. ەشكى جالعىز، ٴبىراق قاسىندا ٴبىر ۇلاق كورىندى. انشەيىن كوزىم قاراۋىتقانىنان ەكەن عوي دەب ويلاب، ٴبىر وقتان سەبەبي قاتىمىن دەب، ٴدال جۇرەكتى قاراۋىلعا بايلاب كوزدەدى.

سەرپىندى جاڭعا باسا بەرگەندە كوزىنە ٴتۇستى: ەشكىنى ەمىب جاتقان. قالي ٴوز بالاسىنداي ەركەلەتىب جاقسى كورىب سۇيەتىن ٴورمىيانىڭ جاس قىزى.

قالىبدىڭ تۇلا بويى مۇزداي بوب، قالتىراب كەتتى! ٴورمىيانىڭ جاس قىزىن اتىب تاستاي جازدادى اۋ. ەسى اۋىب تالىب قالادى. كوب بە، از با جاتقانىن بىلمەيدى. سونان بەرى قالي جوعالدى. تاستان قۇلاب ولگەن شىعار دەب، جۇرت كوب ىزدەيدى، تابا المايدى. بۇل «جەر قۇلاعىنا ٴتۇسىب كەتكەن شىعار؛ ولاي بولسا، ىزدەب ارام تەر بولمايىق» دەب جۇرت كۇدەرىن ٴۇزدى.

قالىبدىڭ ٴورمىياسى جالماۋىز كەمپىر سىياقتى بولىب قارتايدى. ٴورمىيانىڭ جاس قىزى الدا قاشان بوي جەتىب، كوبەۋگە ٴتىيىب، بالالى، ٴۇيلى-ٴشۇيلى، نەمەرەلى بولدى. قالىبدىڭ قۇربىلاس جىگىتتەرىنىڭ ٴبارى ٴولىب ٴبىتتى. كەيىنگى جاستارعا قالي تۇۋرالى وتىرىك-شىندى ارالاس جۇرت اۋىزىندا سوز قالادى.

ٴبىر كۇنى مەكەدەن اسان دەگەن قاجى قايتادى. جيىلعان جۇرتقا جاقسىلى، جاماندى كورگەنىن سويلەيدى. بارىنەندە تاماشاسى سول: قالىبدى اسان ٴوز كوزىمەن ىستانبۇلدا ٴداريۋىش بولىب جورگەنىن كورەدى. . . . . . .

. . . .

تانىعان سولڭ «قالي» دەب شاقىرعان. قالي مۇنىڭ بەتىنە قاراب، اربراق نوقتاب تۇرادى-دا، تاعى. . . . . جۇرە بەرەدى.

قازاقشاعا اۋدارۋشى: قىر بالاسى.

ەلەس.

مۇنان ٴجۇز جىلداي بۇرىن ٴبىر الكەدەگى مىسىر جەرىندە سوعىس بولدى: پىرانسۇزدار مىسىر مەن سوعىستى. سوعىس كەزىندە پىرانسۇز اسكەرىنە ٴبىر مەزگىلدە ٴشول مەن جۇرىۋگە تۋرا كەلدى. مىسىر ٴشولى جالپاق قۇم بولادى؛ يا سۋ، يا ەشتەڭە اعاش دەگەن ٴتىپتى بولمايدى. جەرى ىستىق. كۇن قىزدىرعانداي كۇيدىرىپ تۇرعانىمەن كەلە جاتقان ادامداردىڭ ٴىشىنىڭ تاۋىلىپ، دەم الۋ قيىن بولدى. زاۋال ٴوتتى. سالداتتار ٴشول مەن وتە ۇزاق ٴجۇردى. قارىندارى اشتى، ىستىق ٴوتىپ سىلدەرى قاتتى، اۋىر قىمدى جول شارشاتتى. اسىرەسە شولدەن السىرەپ، تىلدەرى اۋزىنا سيمادى. ەندى سەپىرا سالداتتاردىڭ ٴتىپتى جۇرۋگە ٴالى قۇرىپ، قۇلاپ جان تابسىردى.

ٴبىر مەزگىلدە كەنەتتەن بەلەس، ار جاعىنان ٴموپ - ٴمولدىر سۋى بار ۇلكەن ايدىن، كول جارق ەتە قالدى. كولدىڭ جاعاسىندا بۇتالار كوگەرىپ تۇر؛ قورما اعاشتارى ٴوسىپ تۇر؛ اعاشتىڭ ساياسىندا اپپاق ۇيلەر كورىنەدى. سالداتتار:-سۋ! سۋ! دەپ شۋ ەتە قالدى. شىپىراكتىراپ، بار كۇشتەرىن جيناپ الىپ، كولگە قاراي جۇگىرە بەردى. ٴبىراق مىناداي نارسەنىڭ ۇستىنەن شىقتى: سۋعا قاراي قانشاما جۇگىرسەدە، كول بۇرىنعىسىنداي قاشىق كورىنەدى. اۋىل ٴارى جىلجىسا بەردى. كول قاشىقتاي بەردى؛ قانشا جۇرسەدە سۋعا جەتە المادى. مۇنان ٴشول قايتا بۇرىنعىدايدا بەتەر كەبىنىرە باستادى. جۇرۋگە بۇرىنعىداندا قيىن بولا بەردى.

ٴشولدىڭ سالداتتار كەلە جاتقان جەرىندە ەش قاشاندا كول بولعان ەمەس. بۇلاردىڭ كورگەنى ەلەس-بولىپ شىقتى. كەش بولىپ، كۇن باتقان سوڭ، كولدەن جاعاسىنداعى كوكەرايدا، اۋىلدا دىم قالماستان، تۇمان سىقىلدانىپ، جوق بوپ كەتتى. كەلەسى كۇنى ٴتۇس كەزىندە كەشەگى ەلەس تاعى كوردى. بۇل سياقتى ەلەستەر سيرەك ەمەس. مۇنى كوپ ادامدار كورگەندە، وسى كۇنى كورىپ دە ٴجۇر. كوبىنەسە مۇنى شولدە تۇراتىن ارابتار كوپ كورەدى. بۇل ەلەستەردى ساعىم دەيدى. مۇندايلار تەڭىزدىڭ دە، جەردىڭ دە ۇستىندە بولادى. جالى، سۋدىق جاقتاردادا بولادى؛ ٴبىراق تىنىق كۇنى كورىنەدى.

ٴوز كوزى مەن كورگەندەر ەلەس جايىندا تاڭ-تاماشا قالارلىق نارسەلەر ايتادى. سول تۇستىڭ تەڭىزدە ٴبىر وت كەمە جۇزىپ كەلەدى ەكەن. كۇن تىنىق. ٴبىر كەزدە كەنەتتەن سۋدىڭ ۇستىندە كەمە كورىنەدى. كورىنگەن كەمە سۋدىڭ بەتىنەن جوعارى جوسىلىپ كەلەدى. ادامدارى، زەكىرە كەتەرى

وراتىپ تۇر. اۋادا سۋۋ بەتىندەگى دەي راۋلاتىپ كەلە جاتىر. اۋا كەمەسىن كورگەن سوڭ جۇرت شوشىپ كەتتى. ٴجانا بۇلاردىڭ اراسىندا كوبىنەن ٴبىر مەلەس جايىندا اكىمز سوزدە بار مەدى. مەندى مەلەس ٴبارىنىڭ كوز الدىنا كەلدى. كاپيتاندى [1] شاقىرىپ الدى. بولمەسىنەن جوعارى شىعىپ، اۋا كەمەنى كورگەن سوڭ اق، كاپيتان تۇسىنە قالدى. اۋاداعى كەمە بۇلارعا الدىندا جولىققان كەمەدەن ايىرسا تانىعىسىز، جازىلعان اتىدا تاپ سول. ول كەمە الدا قاشان كورىنبەي كەتكەن. اۋاداعى سونىڭ سۋگىرەتى، ساۋلەسى ەكەن. اسپان تالپ اينا سىقىلدانىپ كەمەنىڭ سالۋلەسىن كورسەتىپ تۇر ەكەن.

ول كەمە مەلۋ، الپىس شاقىرىم كەتىپ قالعان؛ ونى كورۋگە بولمايدى. ٴبىراق اۋادا ساۋلەسىن كورۋگە بولعان. مەگەر جوعارى جەردىڭ ۇستىنە زور اينا ٴىلىپ قويىپ ايناننىڭ بەتىنە جەردەن قاراساقتا، الگىنى كورەر مەدىك. تىنىق كۇنى اۋا ٴدال وسىنداي اينا بولادى. سونى مەن تەڭىزشىلەر اسپاندا كورگەنى مەلەس ەمەس، السقا ۇزاپ كەتكەن كەمەنىڭ ساۋلەسىن كورگەن. اۋا، اينا ٴتارىزدى، كەمەنى دە. تولق مەندىدا تەڭىزدىدە كورسەتكەنىن تۇسىنگەن.

ٴبىر سۋگىرەت سالۋعا شەبەر كىسى ايتادى: جولاۋشى كەلە جاتىپ، ٴبىر كەزدە اسپاندا ٴبۇتىن قالا كوردىم. مۇناراسىدا زيلەرىدە تۇر. جوق بوپ كەتپەي تۇرعانىندا سۋگىرەتشى مەلەستىڭ سۋگىرەتىن سالىپ الا قويعان. مەلەس جوق بولىپ كەتكەن سوڭ، جولى مەن جۇرە بەرگەن. ٴبىر نەشە ساعات جۇرگەن سوڭ، ٴبىر كەزدە كەمەتتەن بەلەستىڭ استىندا الگى سۋگىرەتىن سالىپ العان قالاسىن كورگەن. ٴبىراق بۇل قالا اۋادا ٴىلىنىپ تۇرعان جوق، جەردە تۇر. مۇنىڭ مەلەس دەگەنى-ساعىم. پەتىربوردان وتىز سەگىز شاقىرىم جەردە «ارانيەنباۋم» دەگەن كىشكەنە قالا بار. جايدا مۇنان پەتىربور ارەڭ-مارەڭ قىلتىلداپ كورىنەدى. ٴبىراق كەيدە پەتىربوردىڭ ساۋلەسى اسپاندا كورىنىپ قالادى. سول كەزدە، اينا سىياقتانىپ، اۋا «نەۋا»نىڭ وزەنىندە، التىن كۇمبەزدى ىسقاقتىڭ سابورىندا، [2] جەل كەمەلەردىدە، وت كەمەلەردىدە كورسەتەدى. مۇنداي مەلەسدى العاش كورگەندە كىسى تاڭىرقايدى، بولماسا ٴتىپتى شوشىپ كەتەدى؛ ٴبىراق ٴبىر نەشە رەت كورگەن ادامعا تاڭىرقارلىقتا ەش نارسە جوق.

كىسى جايدا كورمەيتۇن جانا ٴوزى تۇسىنبەيتۇن نارسەسىنە تاڭىرقايدى، كەرەمەت دەپ ويلايدى. ٴبىر نەشە رەت كورىپ، سەبەبىن تۇسىنگەن نارسەگە تاڭىرقاۋدى دا قويادى.

---

[1] كاپيتان-كەمە باستىعى.

[2] سابور-حىرىستيانداردىڭ زور شىركەۋى، ونىدا مۇپتى سىياقتى ۇلكەن مولدالارى يىمام بولادى.

تەڭىزشىلەر ايتادى: اۋادا كەمەنىڭ ساۋلەسى تۇسكەندە كەيدە توڭكەرىلىپ، كەيدە ەدىرەس تىك كورىنەدى دەپ. بۇل دا اۋا، اينا سىياقتى، نارسەنىڭ ساۋلەسىن تۇسىرگەندىكتەن: ايتانى توبەگە ۇستاساڭ، ٴوزىڭنىڭ باسىڭدى تومەن، اياعىڭدى جوعارى كورەسىڭ؛ ايتانى الدىڭا ۇستاساڭ، دۇرىس تۇرعان كۇيىڭشە، اياعىڭدى تومەندە كورەسىڭ.

ولەس جوعارىدا بولماي، كەيدە ٴبىر بۇيىردەن دە كورىنەدى. ٴبىر كۇزگى شۇۋىتسارىياداعى جەنەۆ كولىندە ٴبىر قايىق ٴجۇزىپ كەلە جاتسا، ولەس قابىرعاسىپ ٴجۇزىپ وتىرعان. ادام ايتانىڭ الدىنان كەسە وتكەندە دە تاپ وسىنداي بولادى: كىسى دە جۇرەدى، ونى مەن قابىرعاسىپ ايتاداعى ساۋلەسى دە جۇرەدى.

ايتانىڭ جاقسىسى، جامانى بار ەكەنى ٴار كىمگە بەلگىلى. سول سىياقتى اۋادا ساۋلەنى كەيدە اپ-انىق، كەيدە كىرەۋكە كورسەتەدى. تىنىق كۇنى تەڭىزدە اينا سىقىلدى جىپ-جىلتىر بولىپ، كوك دە، جيەك دە اپ-انىق كورىنەدى. تىنىق كۇنى جاقسى اينا ٴتارىزدى تەڭىز انىق كورسەتەدى. جەل مەن ٴسال تولقىندانسا، ساۋلە كورىنگەن مەن، كومەسكى كورىنەدى: بۇلدىرايدى، ٴبىر دەسە تويتانىپ، ٴبىر دەسە بىلعاپ كەتە بەرەدى. تىنىق كۇنى كولدىڭ سۋى دا، ٴجاي تۇرعان شىلەكتەگى سۋدا سونداي. ايناسى جوق قازاقتىڭ كەربەزدەۋ جاس ايەلدەرى جاۋىنىن شەلەكتەگى سۋداعى ساۋلەسىنە وتىرىپ دا ورايدى. اۋدا ٴار قاشان جاقسى قىلىپ ساۋلە تۇسىرە المايدى. جاقسى انىق ساۋلە ونە تىنىق ۋاقىتتا عانا بولادى.

وڭ تۇستىك ايتاليانىڭ «مەسسىن» دەگەن شىعاناعىندا؟ كۇن شىعىپ كەلە جاتقان كەزدە، بۇلارداندا تاماشاراق كەيدە ولەستەر بولادى. كەنەتتەن تەڭىز ۇستىندە جوعارى اۋادا ادەمى سارايلار، مۇنارالار، قاتارلانعان دىڭگەكتەر، تەرەزەلى، بالكوندى 1) ۇيلەر، مال جايىلىپ جۇرگەن توعايلار، سىداي اتتىلار، جاياۋ جۇرگىنشىلەر كورىنەدى. ولەستەر قوسىلىپ، ايىرىلىپ، شۇۋماقتالىپ، سۋ ۇستىندە ٴبىرىنىڭ رەتىمەن ٴبىرى قولدىيلاپ، اسىعىپ جوگىرسەدى. بۇل ولەستەر تاماشالىعى سونداي: نەشە ٴجۇز جىل مۇنى «مورعانا» دەگەن پەرى قىزىنىڭ ولەستەگەنى دەپ جۇرگەن، شىنىندا بۇل ولەستە ەش ٴبىر كەرەمەت جوق. سۋ ۇستىندە كورىنەتۇن سارايى، مۇنارا، ۇيلەر، دورىسىندا، تەڭىز ۇستىندە ەمەس، جەردە جاعادا بار بولعان سوڭ، مۇندا ٴتىپتى كەرەمات جوق. بۇلاردى اۋا كوتەرىپ، ساۋلەسىن تۇسىرەدى

---

1) بالكون-ۇيدىڭ سىرتىنداعى كەرەگەسىنە جابىسرا شىعارا سالعان توبەسى اشىق ورىن.

اۋا دىرىلدەپ قالتىراسا تونىدانىپ تالادى. تۇسىنبەگەن كىسىگە عانا بۇل كارامات كورىنەدى. بۇل جەردەدە اۋا اينا سياقتى ساۋلە تۇسىرگەن مەن، ار قاشاندا جاقسى ساۋلە بولمايتىنىن كورسەتەدى.

كەيدە اۋا جاقسى تۇنىق، ٴتىپتى جانسىز. نارسەلەردىن ايىرسا تانىعىسىز قىلىپ ساۋلە تۇسىرىپ، وقىعان تۇسىنىكتى ادامداردىڭ دا كوزىن الدايدى. سول تۇستىڭ اپرىكادەگى (الجىر) جازايىر دەگەن جەردەگى تۇبەنىڭ اراسىندا وتكەل جىرا بار. مۇنى «ولەستەر جىراسى» دەيدى. سول جاقتا قىزمەت ەتكەن ٴبىر پىرانسۋز اپسەرى وسى جىرا جايىندا مىنانى ايتادى: «ٴبىر كۇنى دەم الۋعا جىرانىڭ كىرەر اۋزىنداعى تاسقا وتىردىم. كەنەتتەن مەنەن ونىڭ تاياقتاي جەردە تاس ۇستىندە وتىرعان ادام كوردىم. ول كىسى دە مەن سىقىلدى ەنىر- مەن وعان قاراي ٴجۇرىپ ەدىم، ول ماعان قارسى ٴجۇردى. جاقىنداعان سوڭ ولدا اپسەر ەكەنىن ٴبىلدىم. ونىڭ ۇستىندەگى كيىمى دە مەنىڭ پولكىمنىڭ پورماسى. ول ماعان تايانىپ كەلگەندە، مەن تاڭ-تاماشا قالدىم: تاپ مەنىڭ ٴوزىم! ۇقساستىعىما سونداي شوشىپ كەتىپ، مەن وعان قولىمدى سوزدىم؛ ول كىسىدە قولىن سوزدى. قىلىشىمدى قىنابىنان سۋىرىپ الىپ، ۇمتىلدىم؛ ول دا ٴسۇيتتى؛ -قىلىشتى جالاڭاشتاپ الىپ ماعان دۇرسە قويا بەردى. ٴبىر ەكى اتتاپ جۇرگەنىمشە ەلەس جوق بوپ كەتتى.

سونداعانا اپسەر نە ەكەنىن ٴتۇسىنىپتى. قورىققانىنان ٴوزى ايىلدى. نەدەن قورقىپ قالدى؟ ٴوزىنىڭ ەلەستەگەن ساۋلەسىنەن قورقىپ قالدى.

وسى جىرادا باسقا اپسەرلەر جانا سالداتتاردا سول سىقىلدى ەلەستەر كورگەن، ٴبىر سالدات. قورقىپ كەتىپ، قىلىشىن تاستاي قاشقان. تۇرعانعا كەلىپ، ارتىنان ٴبىر توپ ەلەس قۋىپ دەپ ايتقان. ەلەس جايىندا اڭگىمە جۇرتقا تارالعان دۇرىسىندا، مۇندادا ايناداعىداي ساۋلە: سالدات ەلەستەن قاشقاندا ەلەس دە ارتىنان جۇگىرگەن.

تاماشا ەلەستەر تاۋ اراسىندا بولادى. گەرمانيادا «بىروكەن» دەگەن الاساۋ تاۋ بار. بۇعان كوپ ادامدار-تابيعاتتىڭ عاجايىپ قۇبىلىسىن قاراۋعا بارادى. بۇل قۇبىلىس تاۋدىڭ اتىنان «بىروكەن ەلەسى» دەلىنەدى. كىسى كۇن شىعىۋىنا قارسى كەلەدى. ٴبىر جولاۋشى ايتادى: كۇن شىعا تاۋعا كەلدىك. كوك ٴجۇزى اپ-اشىق، سىدىراي ٴموپ-ٴمولدىر؛ تاۋ ەتەگىندە جەل تومەندى ايداپ تۇر. كۇنگە ارتىمدى بەرىپ، تاۋدىڭ تاس توبەسىندە تۇرىپ، كوككە قارادىم. ٴبىر كەزدە كەنەتتەن كوكتە اۋادا ٴبىر ٴداۋ كىسى كوردىم. كۇن ارتىمنان تۇسكەن سوڭ-

الكي ءداۋ ۋنه زور ادامنىڭ كولەگكەسى يا سۋلدەسى سىياقتى كورىنەدى. اۋادا تۇرىپ، ءداۋ دۋدان جوعارى كوتەرىلدى. سول كەزدە جەل سوعىپ كەتىپ، قالپاعىمدى ۇشىرىپ جىبەرە جازدادى. قالپاعىمدى باسىۋعا قولىمدى كوتەرىپ ەدىم، داۋدە قولىن كوتەردى. جولداسىم جانىمداب كەلىپ ەدى، بۇرىنعى ءداۋدىڭ قاسىندا تاعى ءبىر داۋ تاپ بولدى. بىز نە ىستەسەك، ەكى ءداۋ سونى ىستەدى. بۇل داۋلەر كىم؟ بۇل ءبىزدىڭ كولەگكەمىز؛ جوعارى كوتەرىلگەن تۇماننىڭ بەتىنە جارعا تۇسكەندەي، ءبىزدىڭ كولەگكەمىز تۇسكەن، ءبىر ازدان سوڭ جەل تۇرىپ، تۇماندى ايداپ كەتتى، داۋلەردە جوعالدى. ارتىنان تاۋدىڭ ەتەگىنەن تۇمان تاعى جوعارىلادى؛ داۋلەر تاعى تاپ بولدى. (سەگيەدى. قازاق).

بروكەن تاۋىنداعى ەلەس

ىسىنداي ەلەستەر كوپ تاۋلاردىڭ اراسىندا بولادى (الساق: قىرىمدا «اي پەتري» دەگەن تاۋدا ەلەس كوپ كورىنەدى.

تۇسىنبەگەن ادامدار مۇنداي ەلەستى ءداۋ پەرى دەپ قورقىۋعا ءتيىستى ەدى. تىلسىم قالىۋعا بولادى. ەسىن تانىپ قالسا، تۇسىنبەگەن قازاق سىياقتى ەلدەر داۋدىڭ، پەرىنىڭ سالقىنى سىيلى دەيدى. ول جاراتىلىستىڭ زاڭىنا تۇسىنبەي؛ تۇسىنبەگەنى «كەرەمات» دەپ ۇعىنىپ، تۇرمىسقا ناقۇس كورىنەتىن رۋ ۋباي پەيدەن

سۇراۋلار: الدىڭعى ەكى تاۋداعى «قالىپتىڭ تاۋعا بارعان ەرگەلەن، كورگەن شالىن، ادام - دارىن ۋسى ەالالاداعى اگكىمەلەر مەن سالىسە - تىرىڭدار! قالىپ ەسىن نەدەن تاندى؟ كورىنگەن نارسەلەر نەلىكتەن جوق بولىپ كەتتى؟ قالىپ ولاردى نەدەپ ويلايدى؟ قالىپ جاراتىلىستىڭ قۇبىلىسىنا ۇسىنىقتى كىسى مە؟ ءداۋ جوعالۋىن قالىق ءدارىس تۇسىندى مە؟ قازاق مۇنداي قۇبىلىستى تۇسىنە مە؟ نە دەپ ويلادى؟ ولاردى نە دەيدى؟ تاۋدا، جەردە جىن، پەرى، ءداۋ بار ما؟ قالىپتىڭ ەستاسىۋىندا جولىقتى مە؟ ءوز ەرلىگىندە سونداي، اگكىمە ويلاپ تاۋىپ تۇسىندىرىڭدەر!

بەيشارالار.

حاكىمرلاندلان، داۋىلدلانقان، قاقارلى قاراڭغى تۈن. كەدەي بالىقچىنىڭ لاشىمىدا جىن قايىقچىنىڭ مىكى كەتكىنىن جامابە ونقا ئۆگىلىپ جىنى ونىر، جان ئۈۋىلىمىپ، نەكىمز كۆرىلدەپ، سۆز سىلىدىرلاپ، تولقىن سۈرىلداپ، حاكىمر ملتەر. لاپ، ايىنەكىنىڭ نارس - تۆرس مىكىنى جانيدىنىڭ قۇلاغىدا مىنىلەدى. قاراڭغى تۈرا. قارا داۋىل سارتتا - سۆرت. تەك كەدەي بالىقچىنىڭ لاشىمى جىپ - جىلى ۋيادا، جىيناقتى بەشتىنىڭ نشىدە شوبىدە شىمرلاپ جاتىپ، ونى كۆرىلدەپ. مارداپ جاتىپ جاتىر. ئۆي نشىدەكى سەنتر جۆيىمى. ئىبىراق ناب نازا، جىردە ۋلىكىن يوستەكىنىڭ ۋستىدە ۋيمە - جۆيىمە يوت جاتقان ئۆبىرلى - ئىشۆبىرلى بەس بالا. ۋلارغا كۆرىلدەگەن نولقىننىڭ داۋسى انالىسىنىڭ اللىيلەگەنى مەن سەردەي ئاتتى ۋيقىغا باتىپ جاتىر.

بالىق اۋلاي مانا كەتكىن ئجانيدىنىڭ جۆيابى بۆل ۋاقتتا نەكىمزدە ئىجىر. مۆنداي داۋىلدى، جاۋىندى قاراڭغى تۈندە نەكىمزدە بالىق اۋلاۋ قاندای كەتەر! قانداي قورقىنىش! امالى بارما، قايتسىن؟ ئىبىر ئۆيلى جاندى اسىراماي. تىلەنتى، قاكىمرتىپ جىبەرسىن بە؟

ئجانيدىنىڭ قۇلاغىدا نەكىمزدىنىڭ كۆرىلدەگەنى، جەلدىڭ ۋلىغانى، ۋتتالىشەكتە شاكۆ مىكىن شاغالانىڭ اشىلى داۋسى تىبەدى. جاكىمر قۆيىپ تۆر. جانيتىدە زارە جوق. داۋىل كۆنى نەكىمز بۆۋىرقانىپ، تولقىن ايداپ، ناسقا سوعىپ، نالقان - نالقان بولعان كەمەلەردىڭ، قالبالاكداپ جان نالاسىپ سۆۋعا باتىپ باراتقان كەمەشىلەردىڭ سۆلدەسى ئجانيدىڭ كۆزىتە ەلەستەكەندەي بولادى. ئجانيدىنىڭ ۋرەيى ۋشادى.

بالالار ۋيىقتاپ جاتىر. ئجانيدى وي باسادى، ۋيلانىپايتۆن ناي ئىبىر جاقسى تۆرمىسى بار؟ ئىمىنۆت ساپىن بالە مەن قازاغا باسىن ۋسىتىپ، جانىن ئىبىر تىنىدەي كورمەي، كۆندە كوك نەكىمزگە بالىق اۋلاي كەتەتۆن قوساعى مىنە ئىبىر نۆسىدى. ئۆزى بولسا، مرتەدەن قارا كەشكە دەيىن تىنىم كورمەي بەينەتتە جۆرگەنى مىنە ەكى نۆسەدى. بەينەت بەن نابالتىن نابىسى قاي ئىبىر جارتىمدى؟ شىيەتتەي بالالارى قىسى، جازى جالاڭاياق دىردەكتەپ بۆل جۆرگەنى. اق نان كورەرگەندە قايىسالماپدى. قارا نان كەيدە باردا، كەيدە جوق. بار جالىمزبا قىلاتۆنى بالىق؛ بار ۋۋالىشى بالالارىنىڭ دەتدەنلىك ساۋلىمى. اي، جاساعان - اي! نەكىمز قالاي كۆرىلدەپ باراڭدى؟ جەل ناعىپ سىقىرىپ، كۆشەيىپ بارادى؟ الكى قايدا ئىجۆر مەكەن؟ سوتى امان ساتاتاي كور. جاساعان سوعان مەيىرىم قىلا كور؟

ل . انىڭ مەزگىل ٴالى بولا قويعان جوق. جولىم كورىنبەي مە ەكەن، تولقىن باياۋلادى-ما ەكەن، جەل تولاستادى-ما ەكەن بىلىنبەي دەپ. ٴجانى قالىڭ قارا ساسىن جىلىنىپ، شىراق الىپ، تىسقا شىعادى. ٴالى قاپ-قاراڭعى؛ ۋساق جاڭبىر سىركىرەپ، بۇركىپ تۇر. قالادان شىققىرى تەڭىزدىڭ قاباعىندا مىڭىرايىپ، قۇلاعالى تۇرعان، تورعان ەسىگى بار، ەسكى ٴۇي بولاتىن. جەل تىسقىندا سوققاندا الگى ٴۇيدىڭ ەسىگى سىقىر-قىر ەتەدى. تاپ جاڭا ٴۇيدى قۇلاتقالى سوققانداي. جەل ٴىشىن تارتىپ، ەگىلىپ سوعىپ-سوعىپ قويادى. ەسىك ٴبىر سىقىرلايدى، ٴبىر شىڭعىرادى، ٴبىر ىڭىرسيدى. ٴۇي توبەسىندەگى ەسكى سابان بەينە جىلاعان ادامشا سىبىرلاپ، سىبىرلاپ دەمىگىپ جاتىر. ٴجانى ەسكى ۇيگە كەلىپ، قىڭىرايعان اينەگىنەن سىعالايدى. ٴۇيدىڭ ٴىشى تاستاي قاراڭعى. «ناۋقاس بايعۇستى كورەيىنشى، ۇمىتىپ كەتكەن ەكەنمىن عوي، كەشە كوبى دىماقى ناشار ەدى، . . . جىلدان جالعىز . . . سورلىنىڭ كەلىپ كوڭىلىن سۇرايتىندا ادام جوق . . .» دەپ ويلاپ، ەسىگىن ىرسىلداتادى. تىڭداسا، تىم-تىرىس. ٴۇن جوق. ٴجانى ويلايدى: ٴۋي، بايعۇس! ٴبىر ٴۇيدى اسىراپ تۇرعان سورلى ەدى . . . ٴوزى اۋرۋ؛ نە جانى جاتىر ەكەن؟ كوپ بولماعان مەن ەكى بالانىڭ تاماعى وڭاي ما؟ ٴوزى جەسىر قاتىن، سۇيەنەرى، سۇيەكتەنەرى جوق؛ بار مىندەت وز موينىندا؛ ونىڭ ۇستىنە اۋرۋ قاباتتاسىپ . . ۋھ . سورى قايناعان، بەيشارانىڭ! . . . ٴجانى كۇرسى-كۇرسى، ەپ دۇركىن-دۇركىن داۋىستاپ قاقسادى، دىبىس جوق.

ٴجانىبەكتىڭ بويى مۇزداپ، قالتىراپ، توڭا باستادى، جاڭا ۇيگە قاپتالعا تۇرعاندا، ەكپىندەپ، سوققان ۇيتقىمالى جەل ەسىكتى سارت ەتكىزىپ شالقاسىنان ٴتۇسىردى. ٴجانى ۇيگە كىردى. شىراقتىڭ كىرۋىنە جارىعى دەۋسىز ەلەڭدەپ تۇنەرگەن، قاراڭعى ٴۇيدىڭ ٴىشىنە ساۋلە ٴتۇسىردى. ٴۇي ەسكى قالعان، سۇيەكتەن، وت جاعىلماعان، تورداعى ارپاپ تۇر. ەسىككە تاياۋ تورگە دە ٴتوسەك-لامپىنىڭ ۇستىندە جەسىر قاتىن ٴولىپ جاتىر؛ تۇرىنەن ادامنىڭ ازا بويى تىك تۇرادى؛ سولعان جانسىز قولى ٴبىر دەمەگە ۇستىعانداي سالعان بويىلا سالبىراپ جاتىر. ولىكتىڭ ەكى قادامداي جۇردە شوقىتىنىڭ ۇستىندە ۇيلىگىپ، ٴبۇرىسىپ بوزارىپ شاشى ٴۇرپيىپ ۇيىتقىپ، جاس بالاپانداي ەكى بالا جاتىر. ولار داۋىلدىڭ داۋسىنان، اتالسقان ايىرىلىپ جەتىم قالعانىن سەزەتىن ەمەس؛ مۇڭعىماستان ۇيقىدا. بايعۇستاردى قىمتاپ، ەسكى شاپانى مەن جاۋىپ سالىپ، شەشەسىنىڭ ەرشىسى كەلگەن ەكەن، توبەدەن اققان تامشى ولىكتىڭ بەتىنە تامشىلاپ، كوزدىڭ جاسى تاردىرىپ ەتىپ اعىپ جاتىر.

كوپ تۇرالماي، قويىنىنا تىعىپ كوتەرگەن ٴبىر تارسەسى بار، بەرە قۇعانداي، ارتىنا قاراۋعا باتالماي، جۇگىرە باسىپ ٴجانى ۇيىنە جونەلدى، كوتەرگەن تارسەسىن ۇيگە اكەپ، توسەكتىڭ ۇستىنە سالىپ، جالماڭىن شىمىلدىقتى ٴتۇسىردى. ٴوكى بۇرىلىپ، جىلەگى ۇزىلىپ، ۇكىسكەن ادامداي بىر جاققا كەلىپ سۇيەنىپ وتىرىپ.

قىلالىسىدا ەالكى نە دەر ەكەن؟.. نە بىستىم؟ ۋىرەڭدەدە بەس بالا بار... ولاردىڭ ھەممىسى ازبا؟.... نەگە الدىم ەكەن؟ ۋرىب ولتىمىسە قايتامەن؟... ولتىرەلمەدە ەدىنى بار. ۋۋەلا دەب قويدى.

جەكىمەر بلىملەدى؛ تاڭ اتتى. جەل ۋرىنەدىسىنداي كوۋبلەپ، نەكىمەر كىرىلەب جاتىر. ھەبىر ەزگەلدە ەسدىك اشلەپ، نەكۇزۇنلىك قوكىمو سالقىن دەمى ۋبدى كەرىپ كەلتى. بەتىن جەل قاعىپ تونمىقان ەككەزەردەي بالمقشى سزاپسۋۋ اۋىن سۆيلەپ:

– جانى، مەندە جەتتىم!... دەپ كمەرىب كەلدى.

– اكەلدىلىقبەلەدەپ كونەرىلە تۆسىپ، بەتىنە قاراپ جانى قايتا ۋتىرا كەلتى.

– ۋل نەدەگەن ئۇن! نەتكەن داۋىل!

– بىە، بىە، داۋىل كۆشتى بولدى، ولجا قالاي؟

– ۋيباي، توق جوق؛ نەككە اراپتانىپ، اۋەلدى بەتەشەت قىلدىم... ھۆندا دائىلدى ۋەمىرىمدە كۆرگەنىم جوق، اي جەلدە بەلگەندەن قىلدى!. قايىقتى دىرىناي بلا ئۆرىب بوشىتقاندا، ارقان ئۆزىلەپ، قايىق باتىپ كەتەمە دەپ زارەم قالمادى. بالىق تۆرىسىن، جانىم مەن قايرى بولدىم... امان كەلگەنىمىڭ ئۆزى ولجا بولعان جوقبا؟...»

ەكەۋلەدە ئۈن-تۈن جوق ۋتىرىستى.

ئبىر ازدان سوڭ جانى قىلمىستى كىسىشە جالتاقتاپ، بالالماي، قالتىراپ ئايتا ابتتى: «كورشىڭ قايتقانىن بلدىڭبە؟ كەشە سەن بارعانىڭ ارتىنان ۋنگەن بلدە. سىرلىنىڭ تىشقانداي ەكى بالاسى قالدى؛ ئبىرىنىڭ دە ئتلى شىقمان جوق»...

جانى ئسوزىن توقتاتتى. بالمقشى قاباعى تۆسىپ سالبىراپ ھۆكلىپ، بىرەىنى كەلىپ قامىمالاداي بولدى. ۋتىرىپ-ۋتىرىپ ۋۋەلاپ:

– مەنە قيىن جۇمىس!...، دەپ باسىن قاسىدى:

– ەندى قايتەمىز، السۋ كەرەك. ويانعاندا ئولىپ جاتقان شەشەسىن كورەدى-داۋ... نە جاقسى دەيسەن؟ قايتەمىز امالداپ-سالداپ كۆنى ەلتەرەمىز. بار، تەزىرەك الىپ كەل-دەدى. جانى قوزعالماتى.

– سەن نەمەنە؟ جاقتىرماي ۋتىرسىڭبا؟ قورقاسىڭبا؟ العىڭ كەلمەيدىمە؟ جانى، ساعان نە بولدى؟... – جانى ئۆندەمەستەن تۆرەگەلىپ، بايىن جەتەلەپ توسەكتى جاققا اپارىپ شىمىلدىقتى كوتەردى. شىمىلدىقتىڭ ئىشىندە ولگەن بيشارادىڭ كۆزى ەدى ۋتىتىپ، جاماستان تەپ-تەمىش قاتا ۋيىقتاپ جاتىر ەدى. ەكى سورلى جاس بالاسى ەدى.

(ۋيكتور گيۇگودان)

تاعدىر (جازمىش)

(شىعىس قالقىنىڭ اڭگىمەسى)

ٴبىر كۇنى ۇلايا، دارىنۇ، پۇرانا دەگەن ٴۇش قارت مەشىت الدىندا وتىر ەدى. ۇلاردىڭ جانىندا ليشاۋ دەگەن قاتىنىڭ. كەنەت انتى جىگىت بالاسى كەلدى. جىگىتتىڭ ٴوڭى قاشقان، كوزىنىڭ جانارى سونگەن، قاباعىن قايعى باسقان.

قارتتار بىرىنە ٴبىرى جالتاقتاپ قاراسىندا، ۇلايا سۇرادى: كەنەت، ٴبىز ۇشەۋىمىز ساعان جاقسىلىقتان باسقا ەش نارسە ويلامايمىز؛ سونىڭ ٴۇشىن جاسىرماي شىنىڭدى ايتشى، وسى سەنى جەگىدەي جەپ جۇرگەن نە قايعى؟ بالا كۇنىمەن سەن كەم تارلىق كورمەسەڭدە، كەشە عانا ۇلگەن مالايىڭنىڭ جۇدىرىعىنىڭ ٴدامىن تاتقان اكەڭنىڭ سورلى قۇلى «جۇۋاق» ٴتارىزدى ەكەنسىڭ تۇمان ٴتۇسىپ كەتىپتى».

—سورلى جۇۋاق بىزگە ارقاسىنىڭ ٴورىم-ٴورىم جاراسىن كورسەتتى،—دەپ دارىنۇ قارتتا ٴسوز قىستىردى.

—شىراعىم، كەنەت، ٴبىز مۇنى ساعان ايتپاعانى ەدىك،—دەدى پۇرانا قارت. جىگىت ورنىنان ۇشىپ تۇرە كەلىپ، بۇرىنعى باياۋلىعىن تاستاي،—الىپ، قارتتاردىڭ ٴسوزىن اياقتاتپاي:

—ٴمۇلايىمسىپ مەنى قاجاماي، مۇنتانى قارتتار، تىلدەرىڭدى تارتىڭدار؛ جۇۋاق قۇلىمنىڭ ەتىنە باس مالايىم تاڭبا سالعانى جايىندا، مەن سەندەرگە ەسەپ بەرۋگە ٴتيىستى دەپ ويلايتۇن شىعارسىڭدار عوي. بىرەۋدىڭ ٴىسى تۇگىل، ٴوز ٴىسىم تۋۋراسىندا دا مەن بىرەۋگە ەسەپ بەرمەككەمىن دەپ سەنە المايمىن،—دەدى.

قارتتار بىرىنە ٴبىرى حالتاق-جالتاق قاراسىپ، ۇلايا:

—بالام، وزىڭە ۇناسا ٴسوزىڭدى ايتا بەر،—دەدى.

—ۇناسا دەيسىڭدەر بە؟ ٴبىر نارسە ماعان ۇنايتۇنىن، ۇنامايتۇنىن وزىم دە بىلمەيمىن. ٴوزىم تىلەگەن ، ٴوزىم قالاعان نارسەم ۇناۋعا كەرەك پە؟ بولماسا مەنىڭ ٴۇشىن بىرەۋ تىلەپ، بىرەۋ قالاۋى كەرەك پە؟ اڭگىمەنىڭ شەشەتۇن ٴتۇيىنى مىنە وسى،—دەپ جىگىت شالداردى كەكەتتى.

جىگىت ٴسوزى ٴبىتتى.

ماكايدىڭ ٴبارى تىندى.

ٴبىر مەزگىلدە جەل سوعىپ كەتىپ، اعاش باسىن قيمىلداتىپ، ٴبىر جاپىراق پۇرانانىڭ اياعىنا كەلىپ ٴتۇستى. كەنەت جاپىراققا قاراپ تۇرعاندا، كۇن كوزىنىڭ قىزىلۋى مەن بالقىعان جارتاسىنىڭ ٴبىر مۇيىسىنەن تايماتاي تاس

ومىرلىپ ٴتۇسىپ، وزەننىڭ جيەگىنە ىرعاناپ باردى. سول كەزدە وزەن جاعاسىندا ٴبىر توستاعان باقا راقتتانىپ، كولبەپ-سولاپ دەم الىپ جاتىر ەدى... بۇل توستاعان باقا كۇندە وسى جەرگە شىعىپ، الدىڭعى ەكى اياعىن كوتەرىپ، كوزىن مولدىراتىپ، جىمىپ، قارتتاردىڭ كەلەلى سوزدەرىن تىڭداعان سياقتى بولىپ قالشا قاراپ تۇرۋشى ەدى. سول كەزدە كوك توستاعان باقانىڭ ىشىندە ٴبىر دانىشپان مولدانىڭ جانى تۇر دەپ ويلاۋعا بولاتىن ەدى. بۇل جولى ول جانعا كوك كەبىرتەگىن ىشقىنىپ شىعۋعا جولىعانى تاس ۇلقسات ەتتى.

كەسسەپ بىرەۋدى كەكەتكەندەي بولىپ ەزۋ تارتتى.

— ال ٴمولايىم قارتتار سوراڭدارشى! — دەدى، كەسسەپ. — مىناۋ جاپىراق، مىناۋ تاس، مىناۋ توستاعان باقادان. جاپىراق ٴوزى تىلەپ ٴوزىلىپ ٴتۇستى مە ەكەن، تاس ٴوزى ۇناتىپ سىنىپ كەتتى مە ەكەن؟ توستاعان باقا ٴوزى تىلەپ تاستىڭ استىنا ٴتۇستى مە ەكەن؟ جوق، مەنىڭشە ۋاقىت بىتكەن سوڭ، جاپىراق ۇشتى، تاس دا ومىرىلدى، توستاعان باقا مۇنان بۇلاي سەندەردىڭ ٴسوزىڭدى ەستىمەيتىن بولدى. مۇنان باسقا دىمدا جوق. بولۋعا مۇمكىن دە ەمەس؛ ٴبىزدىڭ بارىمىزدە مىنا وسى سياقتى. ايتپەسە، سەندەر مۇنىڭ ٴبارى دە باسقاشا بولۋعادا مۇمكىن دەيسىڭدەر مە؟ —

— باسقاشا بولۋعا مۇمكىن ەمەس، نەگە دەسەڭ بولعان نارسەنىڭ ٴبارى دە جالپى ۋاقيعالار تىزبەگىنىڭ ىشىندەگى ٴبىر شىعىرشىق، — دەدى ٴبىر اۋىزدان قارتتار.

— ولاي دەسەڭدەر، جۇۋاقتىڭ ارقاسىنداعى تاياق تاڭباسى دا، جالپى ۋاقيعالار تىزبەگىنىڭ ىشىندەگى ٴبىر شىعىرشىق بولۋعا ٴتيىس. ونى سۇراساڭ، ٴار ٴبىر جاراننىڭ ٴوزى اۋەلدەن اقىرعا دەيىن تاعدىر كىتابىندا جازۋلى تۇرۋعا كەرەك. مەن دە الگى تاس، الگى جاپىراق، الگى توستاعان باقا، مىنا اعىپ جاتقان وزەننىڭ سۋىنىڭ ىشىندەگى تامشى مەن بىردەي، مەن دە جالپى ٴومىر اعىسىنىڭ ٴبىر بوتاعىمىن. سۋدى اعىستىڭ كۇشى ىتىلىسقا قاراي زىرعىتىپ ىسىرىپ بارا جاتىر عوي. سەندەر مەنىڭ ٴوزىمدى ىسىرىپ الىپ بارا جاتقان اعىسقا قارسى كۇرەس دەيسىڭدەر مە؟ — دەدى كەسسەپ. ايتىپ بولىپ، قانعا بويال-عان ناستى اياعى مەن قاعىپ جىبەرىپ، سۋعا ٴتۇسىرىپ، كەسسەپ تاعى قارتتاردىڭ قاسىنا كەلىپ وتىردى.

كەسسەپتىڭ كوزى قايتا تۇنجىراپ، مۇنارلانا باستادى.

دارىنۇ قارت جۇمعان اۋىزىن اشپادى، پۇرانا قارت باسىن شايقادى، ساۋىقتاعا ۋلايا قارت كۇلىمسىرەپ بۇلاي دەدى:

— كەسسەپ! الدىڭعىدا ويىعان مىنا دارىنۇ مەن پۇرانا قارتتاردىڭ ەرتەرەك زاماندا باستارىنان كەشىرگەن ۋاقيعالارىن ساعان مەن ايتۋىمدا تاعدىرعا سىزىلعان

شىعار. سول ۋاقىيعالار تارىيحىن سەن مەنىڭ اۋزىمنان تىڭداۋىڭدا سول كىتاپتا جازىلعان بولار.

قارت جولداستارى جايىندا تومەندەگى عاجايىپ اڭگىمەنى سويلەي باستادى. جولداستارى يا دۇرىس يا بۇرىس دەپ بۇزباستان كۇلىمسىرەپ وتىرا بەردى.

II

ۇلوتوس دەگەن شاراپاتتى ٴشوپ وسەتٸن جانا شاراپاتتى وزەن سۋٸي سىلدىراپ اعىپ جاتقان جەردە دارىنىۋ مەن پۋرانادان دانىشپان، بۇلاردان ارتىق «ٴدىن» شارتتارىنىڭ جايىن بىلەتٸن يا عالىم يا مولدا بولعان جوق،— دەدى قارت.— ٴبىراق جاستارى جەر ورتاسىنان اۋىپ، ساقال مۇرتتارىن بوز قىراۋ باسقان مەزگىلگە شەيىن، بۇلاردىڭ ٴوز كوڭىلدەرى وزدەرىنە تولمادى؛ جىلدار جىلجىپ وتكەن سايىن، كورگە ٴبىر تابان جۇۋىقتاعان سايىن، اقيقات دەگەن نارسە بۇلاردان ۇزاپ، قار ۇزىپ جىراقتاي بەردى. سول كەزدە ٴولىمدى جىراقتاتۋ، قولدان كەلمەيتٸنىنە كوزدەرى جەتىپ، ەندى اقيقاتتى وزدەرىنە جاقىنداتقىسى كەلدى. جولاۋشىنىڭ كيىمىن كيىپ، بەلىنە سۋ تولتىرىپ اسقاباقتىڭ قاباعىن بايلاپ، قولىنا مىقتى تاياق الىپ، الدى مەن دارىنىۋ جولعا شىقتى. ەكى جىل كەزىپ، بارماعان جەرى، باسپاعان تاۋ قالدىرماي، ٴبىر بيىك تاۋعا كەلدى. تاۋدىڭ بۇلت قونىپ وتەتٸن جوعارعى توبەسىندە قۇلاعان ەسكى «مەشىت» كوردى.

كەلە جاتقان جولىنان اۋ، دەيتٸن جەردە توعايدا مالشىلار مال باعىپ جۇر ەكەن. سولارعا كەلىپ دارىنىۋ: — مىناۋ نە «مەشىت»، مۇندا قانداي ادامدار تۇرعان، قانداي قۇدايعا سىيىنعان؟— دەپ سۇراي باستادى. مالشىلار نە ايتارىن بىلمەي داعدارىڭقىراپ تۇردى دا، تاۋعا ٴبىر قاراپ، دارىنىۋعا ٴبىر قاراپ: «ٴبىز وسى ولكەنىڭ تۇرعىن ەلى بولساقتا، ساعان نە جاۋاپ بەرەرىڭگە بىلمەي تۇرمىز. ٴبىراق ٴبىزدىڭ ارامىزدا وسى تاۋدا كوپتەن مال باعىپ كەلە جاتقان ارجا دەگەن قارتىمىز بار ەدى؛ جاۋاپ بەرسە، سول بەرەر دەستى. مالشىلار شالدى شاقىرىپ الدى.

— قانداي ادامدار، قاي زاماندا، قانداي قۇدايعا سىيىنىپ، بۇل مەشىتتە تۇرعان شالعانىن مەندە بىلمەيمىن،— دەدى شال.— ٴبىراق مەنىڭ اكەم، اتامىز ارعى بابامىزدان ەستىگەن ەكەن دەپ ايتاتٸن ەدى: بۇرىنعى وتكەن زاماندا تاۋدىڭ ەتەگىندە دانىشپان- كەمەڭگەر ەل تۇرىپتى. سولار وسى مەشىتتى سالىپ العان سوڭ، ٴبىرى قالماي قىرىلىپتى؛ ول قۇدايدىڭ اتى تاقىر ەكەن دەپ.

— تاقىر دەيسىڭ بە؟ ول قۇدايدىڭ ٴتۇرى قانداي ەكەنىن، بۇل مەشىتتە ٴالى تۇراتٸن، تۇرمايتٸنىن بىلمەيسىڭ بە؟ دەپ جەردەن جەتى قويان تاۋىپ العان ادامداي، دارىنىۋ سۇرادى.

— ٴبىز اتابى ادامبىز، سەنىڭ تەرەڭ سۇراۋىڭا جاۋاپ بەرە المايمىن،— دەدى شال.— جاس كەزىمدە، مەنىڭ جاس بولعانىمنان بەرى كوپ زاماندار

ٴوتىپ كەتتى، وسى تاۋدىڭ كۇنگەيىندە مال باعىپ ٴجۇردىم. سول كەزدە جىلقى قارا تاسقان ويعان قۇدايدىڭ بۇتى تۇراتۇن ەدى. تاۋدىڭ جايىن بىلەسىڭ عوي، داۋىلى ٴجيى بولادى. داۋىل سوققان كەزدە مالىمدى ەشىككە قۋىپ ھارىپ قورعالايتۇن ەدىم. قاتارلاس مال باعىپ جۇرگەن انعاپال دەگەن ٴبىر ايىلدا، داۋىلدان قورقىپ، ۇرەيى ۇشىپ، قالتىراپ-قالتىراپ ەشىككە جۇگىرىپ تىعىلاتۇن ەدى. مەن قۇشاقتاپ، قولتىعىما قىسىپ الگى قىزدى جىلىتقانىمدا، قۇدايدىڭ ەسكى پۇتى بىزگە قاراپ ىرجيىپ كۇلىپ تۇراتۇن ەدى. ٴبىراق ول قۇدايلار بىزگە زىيان تيگىزىپ كورگەن جوق؛ انعاپال ايىنالاسىنا كۇل بالاتۇن ەدى؛ بالكىم تيمەيتۇنى دە سونان بولار. ٴبىراق ايتقىشىلار . . . دەدى دە، كۇدىكتەنگەن ەي دارىنۋعا جالت قاراپ، ايتا بەرۋگە ۇيالعانداي بولىپ، توقتاي قالدى.

- ايتقىشىلار نە دەيتۇن ەدى اياعىنا دەيىن ٴبىتىر، - دەدى دانىشپان - جۇرتتىڭ ايتۋىنا قاراعاندا بۇل قۇدايعا عيبادات ەتۋشىلەردىڭ ٴبارى تەكىس قىرىلعان جوق. ٴبىر سىپىراسى بەت بەتىنە تۇزىپ كەتكەن كورىنەدى. كەيىن سولار سەن سەكىلدەنىپ كەلىپ، ەشىكتىڭ جولىن سۇراپ، بۇرىنعى قۇدايىنان اقىل سۇراۋعا كەتەدى. بارعانىنىڭ ٴبارىن قۇداي تاس قىلىپ تاستايدى. شالدار تاس بولىپ قاتىپ قالعان، ايىنالاسىن شىرماۋىق وراعان ەشىك نىشانىنا ادام سيپاتتى تاس باعانالار كورگەن. بۇلاردىڭ كەي بىرەۋلەرىنىڭ باسىنا قۇستاردا ۇيالايتى. ٴبىر ازدان سوڭ، قاتقان ادامدار توپىراققا ايىنالادى. شالدىڭ ٴسوزى دارىنۋدى قالىڭ ويعا باتىردى. ايىرمالى، ىزدەگەن ماقساتىما ەندى جەتكەن شىعارمىن دەپ ويلادى نەگە دەسەڭىز سوقىرشا كورمەيتۇن، ساڭىراۋشا ەستىمەيتۇن، اعاششا سەزبەيتۇن، قوزعالمايتۇن ادام تىنىشتىق الىپ ٴبىلىمنىڭ تۇبىنە جەتەتۇنى بەلگىلى.

- دوسىم، ەشىككە الىپ باراتۇن جولدى سىلتەا - دەدى دارىنۋ.

سىلتەپ بولىپ، كومەسكىلەنىپ قالعان جول مەن تاۋعا كوتەرىلىپ بارا جاتقان دانىشپاننىڭ ارتىنان ٴبىر از قاراپ تۇرىپ، جاس جولداستارىنا شال ايتتى:

- ەگەر كەشىكپەي ەسكى قۇدايعا تاعى ٴبىر قۇربان شالىنباسا، مەنى قارت مالشى دەمەي اق قويىڭدار، قوزىنىڭ ەڭ جاسى دەگەندەر؛ ماعان ۆگىزشە مۇيىنىما قامت كيگىزىڭدەر، ەسەكشە ۇزىن جۇك ارتىڭدار - دەدى. تىڭداپ بولىپ مالشىلار تاراستى.

ولكەدە بۇرىنعىداي تىراعايلاپ مال جايىلىپ، كۇن شىعىپ، ٴتۇن بولىپ، ادامدار جۇمىستارىن ىستەپ، دانىشپان دارىنۋدى ويلاعان جاندا بولعان جوق.

ازبا، كوبىبە زامان وتكەن سوڭ، تاۋدىڭ ەتەگىنە تاعى ٴبىر سونى جولاۋشى كەلىپ، مالشىلاردان ەشىككە شىعاتۇن جول سۇراپ الىپ، تاۋعا كوتەرىلىپ اسا بەردى.

شال جەلكەسىن قاسىپ:

— مىنە تاعى بىرەۋ،— دەدى.

پۋرانا تابالماي اقيقاتتى دارىنۋ ىزدەپ تابتى دەپ ايتپاسىن دەپ، دارىنۋدىڭ سوڭىنان ىزدەپ كەلە جاتقان بۇل پۋرانا ەدى.

III

اقيقات ىزدەپ بەينەتتەنىپ ادام سيرەك شىعادى: جولدىڭ تابانىن ٴشوپ قاپتاپ كەتكەن؛ ورەڭ دەگەندە دارىنۋ تاۋعا شىعىپ، قۇلاعان قاقپانىڭ اۋزىنا كەلدى. قاقپا ماڭايىنداعى: «مەن تاقىر-بارلىق ٴىستىڭ قوجاسىمىن» دەگەن جازۋدى وقىدى. كەرەگەدە يا باسقا سۋرەت يا باسقا ورنەكتەن دىمدا جوق. تەك ادام تۇسىنبەيتىن ٴبىر ەسەپتەر، سيپىرلاردىڭ بولىنشەكتەرى كورىنەدى.

دارىنۋ مەشىتكە كىردى؛ ەسكى كەرەگەدەن تەك ٴولىم مەن جوبىلۋدىڭ عانا ٴيىسى شىعادى. ٴبىر جاعىندا بيىكتەۋ جىلتىر قارا تاستان ىستالعان پۇت تۇر. مەگىندە سىلدىراپ سۋ اعىپ جاتىر. ٴبىر نەشە قۇرما اعاشتارى سۋ جاعاسىندا كوككە كوتەرىلىپ كونەرىپ ٴوسىپ تۇر. دارىنۋدىڭ ەرىكسىز نىقىلاسى قۇلاپ، تۇسىنىكسىز قۇدايدىڭ سىرىن بىلگىسى كەلدى؛ سالقىن بۇلاقتان قاۋاشاعىنا سۋ تولتىرىپ، جەرگە قۇيىلعان جەمىستى تەرىپ، كىتاپ ايتقانىنداي اقيقاتتى زەرتتەۋگە كىرىستى.

ەڭ اۋەلى قارت تىزەرلەپ پۇتتىڭ قارسى الدىنا وتىردى. ٴتۇن ٴتۇسىن بايقايىن دەپ كوزىن ايىرماستان كوككە دەيىن قارادى. ٴبىر ازدان سوڭ قارىن جالاڭاشتاپ، كىندىگىنە ٴۇڭىلىپ قاراي باستادى. نەگە دەسەڭىز، جوقتىق-بارلىقتىڭ اراسىندا ادامنىڭ كەرەك ٴبىلىمى بولماق. سونىڭ ٴۇشىن اقيقات كىندىكتەن بىلىنبەك. سول قاراعاننان قاراپ دارىنۋ وتىرا بەردى. كۇن باتتى، تاڭ اتتى، كۇندەر مەن تۇندەر تىزبەكتەلىپ ارتىنا بۇرىلماستان وتە بەردى. تەك اندا-ساندا سۋ مەن قۇرماعا قولىن سوزىپ، قوزعالماستان دارىنۋ وتىرا بەردى... بارا-بارا دانىشپاننىڭ كوزىنىڭ جانارى ٴسوندى؛ دەنەسى سىرەسىپ جانى كەتە باستادى. العاشقى كەزدە قيمىلداماي وتىرعاندىقتان دەنەسىنىڭ قۇرىسىپ اۋىرعانىن سەزسە دە، سوڭىنان بۇل سەزىمىنەن دە ايرىلدى.

ٴىراق دانىشپاننىڭ كوز الدىندا بۇرىن كورمەگەن نارسەلەر شۋلاماقتالىپ كورىنە باستادى. كورىنگەن نارسەلەر دانىشپاننىڭ تىلەگى مەن، ەركى مەن ٴىسى جوق؛ ٴوز بەتى مەن تىزبەكتەلىپ ٴجۇرىپ جاتىر.

قانشا ۋاقىتتار وتكەنى بەلگىسىز. ايتەۋىر قاۋاشاقتاعى سۋ كەۋىپ ٴبىتتى، قۇرما جەمىسى دانىشپان قويدى. اشتىق، ٴشول دەگەندى بىلمەدى، ۋمىتتى؛ اقىرىندا كوزىنىڭ جارىعىمەن، ٴتۇننىڭ قاراڭعىلىعىن ايىرا المايتىن كۇيگە جەتتى.

سول كەزدە دارىعۇ كوزىنىڭ ىنتاسىن قوزىپ ىزدەگەن اتيقانى كەلىپ ٴولەستەدى. كىندىگىنەن ۇزىن تەرەك ٴوستى. باس جاعى قامىستاپ بۇۋىن اتتى؛ بۇۋىندارىنان تۇس-تۇسىنا تاعى بۇۋىن شىعىپ-اقىرىندا ٴولىۋ بىۋىن بولىپ توقتادى.

قارتتىڭ جاسى دا ٴولىۋدە ەدى.

اعاشتىڭ باسىندا، جاقىنىراق كۇلىنىڭ ورنىنا بۇتاقتا مەگزەس ٴبىر نارسە ورنادى. مىنە سول نارسە دارىعۇدى مىسقىلداپ كۇلىپ، قاراپ تۇرىپ: - بيشارا دارىعۇىم-اي ماشاقاتتانىپ مۇندا نەگە كەلدىڭ، ساعان نە كەرەك؟ دەدى.

- مەن اتيقات ىزدەپ ٴجۇرمىن، - دەدى دانىشپان.

- بەرى ماعان قارا، وسى مەنىڭ ٴتۇزىم ساعان ۇناماي تۇرعان سياقتى، كورىنەدى. ۇناماسا ىزدەگەنىڭ مەن، - دەدى بۇت.

- سەنى ٴتۇسىنىۋ قيىن، - دەدى دانىشپان.

- اعاشتىڭ ٴولىۋ بۇۋىنىن كورىپ تۇرسىڭ عوي.

- ٴولىۋ بۇۋىن مەنىڭ جاسىمنىڭ سانى، - دەدى دانىشپان.

- مەن بارلىق بۇۋىنىنىڭ تاس توبەسىنە ٴمىنىپ وتىرمىن: نەگە دەسەڭ مەن-تاقىرمىن؛ مەن بارلىق ٴىستىڭ قوجاسىمىن. بارلىق جاندىكتەر، بارلىق ٴومىر، دەم الىس، قيميلداۋ، قىبىرلاۋ، مەنسىز بولمايدى. تاقىر ارقاسىندا عانا جاندىكتەر ماقساتىنا جەتەدى. اناگىنان شىر! ەتىپ جەرگە تۇسكەننەن بەرى تاپ وسى كەزگە دەيىن جاسىڭنىڭ ٴولىۋ بۇۋىنىن مەن بيلەپ كەلەمىن. ومىرىڭدە جاقسىلىقتى يا جاماندىقتى سەن ٴوز بەتىڭ مەن، ٴوز ەركىڭ مەن ىستەپ كورمەدىڭ. تىلەنشىگە اياپ بەرەر ار تابىرىڭ، اشۋلانىپ بىرەۋگە تيىگەن تاياعىڭنىڭ ۇشى، قولىڭ مەن وتىرتقان نازىك كۇل شىبىعىڭ، كەسكەن اعاشىڭ، ٴاتتا بەتىڭدەگى شاقپان ماساني ولتىرۋىڭدى-بارىندە مەن كۇن بۇرىن ەسەپتەپ جازىپ قويعانمىن. نەگە دەسەڭ مەن-تاقىرمىن. كەيىپ، كۇيىنىپ، قۋانىپ، ٴسۇيىنىپ جۇرەگىڭنىڭ سوققانى، قالىقتى ۇگىنىۋگە ايتقان ٴسوزىڭ، بارلىق قيميلداپ، قوزعالعانىڭدى-كۇن ىلگەرى سىزىپ قويعانمىن. سەن مۇندا اتيقات ىزدەپ كەلدىم دەيسىڭ. سەن قاي كۇن، قاي ساعات، قاي مينۇت كەلەرىڭدى دە جازىپ قويعانمىن؛ نەگە دەسەڭ مەن-تاقىرمىن. سەنىڭ قىلعانىڭدا مەن كۇلەمىن. كۇلمەسكە بولمايدى. سەن دانىشپان، بيشاراسىڭ عوي!-

- سەن ماعان ٴبىت ەتىنەن دە جەكسۇرىنسىڭ دەدى، - دانىشپان.

- تۇسىنەمىن: سەن ٴوزىڭدى ەركىنى سانايسىڭ، مەن سەنىڭ قيميلىڭنىڭ قوجاسى بولعان سوڭ جەك كورەسىڭ عوي. -

سوندا دارىعۇ اشۋلانىپ، كىندىگىنەن ٴوسىپ تۇرعان اعاشتى ۇستاپ الىپ ىلاقتىرىپ جىبەردى؛ كۇل تالقانى شىعاردى. مەن ٴولىۋ جىل سەنىڭ قولىڭدا

وينشمق بولىپ جۇرگەن ەكەنمىن عوي. مۇنان بۇلاي مەن ساعان باعىنبايمىن؛ مەن سەنەن بەزىپ، قول كوتەرىپ شىعىپ، ٴوز بەتىمشە، ٴوز ەركىمشە تۇرامىن،- دەدى دارىنۋ. مۇنى ەستىگەندە كورىنبەي تۇرىپ تاقدىر:

— بىيشارا، دارىنۋىم، سوندادا سەن مەنىڭ بىيلىگىمدە بولاسىن، نەگە دەسەڭ مەن-تاقدىرمىن،-دەپ اۋەز بەردى.

دارىنۋ كوزىن اشىپ قىيمىلداپ، كەرەگەدەگى ساندارعا قارادى؛ قۇرىسىپ قالعان مۇشەلەرىن جازۋعا ويلاعاندا، ويى كەرەگەدە جازىلىپ قالعانىن كوردى.

دانىشپانعا تاقدىردىڭ كومەكشى داۋىسى ەستىلىپ:-بىيشارا دارىنۋ، تۇرساڭ تۇر، دەنەڭ قۇرىسىپ قالدى عوي، كەرەگەدەگى ساندارىدى كوردىڭبە! - ٴبىر ٴتۇۋىسقاندارىڭنىڭ 999.998-ى وسىنى ىستەيدى. وسىلاي دەنەنىڭ قۇرىسىن جازۋ تاقدىردىڭ ٴىسى،-دەدى.

— مەن ەركىنمىن؛ مەن تاقدىرعا كونبەيمىن؛ تاقدىرعا تىزگىن بەرۋشى كوپتىڭ ىشىنەن مەن بولەك شىققان بىرەۋ بولامىن،-دەپ دارىنۋ قوزعالماستان ونىرىپ الدى. كوزىن كوتەرىلدى؛ ىستىق دارىنۋدى قىزدىرا باستادى. دارىنۋ قۋاتتانا سوۋىنا قولىن سوزدى. دارىنۋدىڭ ٴۇيى وىيىندا 999,998 دەلىك ىشىنە كىرىپ، كەرەگەگە جازىلىپ قالدى. سول كەزدە: «دانىيشپان بىيشارام، ساعان قازىر سۋىق ٴىشىۋ تاقدىرعا سىزىلعان؛ سۋسىنىڭدى قانىدىرا عويشى!» دەگەن تاقدىردىڭ داۋىسى كەلدى.

دارىنۋ قاۋاشاعىن قويا سالىپ:-ولاي بولسا، مەن دىندى ٴىشپەي سۋىق ىشپەيمىن، مەنىڭ ٴوز ەركىم وزىمدە،-دەدى.

سول اعاش باسىنان ٴبىر قۇرما جۇلىنىپ ٴتۇسىپ، دارىنۋدىڭ تاپ قولىنا كەلىپ ٴتۇستى:—كەرەگەدەگى ٴبىر سىيپىر وزگەرىلدى.

دارىنۋ، بىيە . . . بۇل مەنىڭ ەركىمە قول سۇعايىن دەگەن تاقدىردىڭ امالى ەكەن دەپ عۇسىندى.

تۇرمانى جەمەيمىن؛ نەگە دەسەڭ مەنىڭ ٴوز ەركىم وزىمدە، دەدى دانىيشپان. مۇشەت ىشىندە تاعى بىرەۋ كۇلدى؛ «دارىنۋ بىيشارا»-دەگەن داۋىس ەستىلدى.

دانىشپان اشۋى بويىنا ۋىلى اسەرىن جايدى. جانىنا تۇسىپ-ٴتۇسىپ جاتقان جەمىسكە، بۇراڭ قاعىپ سىلكىنىپ، مەنى ٴىش دەپ اعىپ جاتقان سۋعا قاراماي، مەنىڭ ەركىم وزىمدە، مەنىڭ ەركىم وزىمدە، دەپ تەك ىشىنەن قايتارا سويلەپ كۇبىرلەپ وتىردىدا قويدى. ەركىسىز جەمىستىڭ ٴبىرى اۋىزعا ٴتۇسىپ كەتپەسىن دەپ، مىقتاپ ەرنىن قىسىپ الدى.

وتىرا-وتىرا دارىنۋ ٴىشىم-جەم ۋاقىتىن، ٴتۇن مەن كۇن،-بارىن دە باىيقامادى.

ۇمىتتى. ىشىنەن تەك مەنىڭ ەركىم ورىندالادى-عوي دەگەندى-عانا قايتالاپ ايتا بەردى. قوزعالماي وتىرعان ادامعا ۇيرەنىپ، ٴبىرازدان سوڭ ەكى تورعاي ۇشىپ كەلىپ باسىنا قونىپ، بويىن ۇيرەتىپ، ەركىنى دانىشپاننىڭ باسىنا ۇياسالىپ، قانشاما قاپەرسىز، ٴبىر مەزگىلدە بالاپاندارىن شايقاپ شىعاردى.

— اقىماق ۇستاز-اي! وسىنىڭ ٴبارىن ەرىك ورىندالادى-دەگەن بولماعان سوڭ، تاقىردىڭ زاڭىنا باعىنىپ ىستەپ جۇرسىڭدەر عوي، دەدى دارىنۇ. بىرەۋلەر سياقتى قۇس ساقسا، اقماقتار، مۇنىدا تاقىرعا كونىپ، ەركسىز ىستەپ جۇرسىڭدەر عوي.-دەدى دانىشپان. ٴبىر زاماندا دانىشپاننىڭ دەنەسىن، شىرماۋىق وراپ باستادى.

IV

ٴبىر كۇنى دارىنۇ بىرەۋدىڭ تاڭىرقانعان داۋسىن ەستىگەندەي بولدى. كوزىن اشسا، دانىشپان پۇرانا كەلىپ تۇر ەكەن. پۇراناداي جازىۋلاردى وقىدى. ٴبىراق پۇرانا دارىنۇ سياقتى قاسارما، ەرىك ىزدەگەن ەمەس، تىنىشتىقتى ٴتاۋىر كورمەيتىن ەدى. مەشىتتى اينالىپ، قۇدايعا سيىنىپ، مىناۋ ٴوسىپ تۇرعان قۇرما اعاشى، مىناۋ اعىپ جاتقان ٴمولدىر سۋ، مىناۋ ىرجيىپ كۇلىپ تۇرعان قۇداي، وسىلاۋعا مۇنان ارتىق قانداي جەر كەرەك؟ مىناۋ دارىنۇ باسىنا قۇستار ۇيالاپ وتىرعان. دارىنۇدا راقاتتا وتىرعان بولار؛ ماڭ قىبىلىقتى سۇيەتىن ەدى. ٴبىراق مەن ونشا قىبىلىق بەن راقات تابامىن دەمەي اق، جەگىلەرەككە ۇمتىلايىن، ەلگە قايتادان بەرگى جەردىڭ راقاتىن اينالامدا جىنەر، دەدى پۇرانا.

اپ-دەگەننەن قۇرماعا قارىنى تويىپ الىپ، سۋۋدىدا قۇرساقتا ارمانسىز تويىپ جىبەرىپ، دارىنۇعا جاقىنىراق وتىرساليپ وتىرىپ، قارىنىن جالاڭاشتاپ، پۇرانادا كىندىگىنە قاراپ وتىرا باستادى. ٴبىراق دارىنۇدان كورى مۇنىڭ ۋاقىتى جايىراق ٴوتتى؛ اندا-ساندا سۋۋمەن قۇرماعا اينالاقتاي بەردى.

ٴبىر كەزدە پۇرانا كىندىگىنە قامىس شىقتى. ول وزايدى. 50 جاسىنىڭ ماڭىنداي، 50 بۇۋىن شاشدى. قامىس باسىنا تاعى تاقىر شىقتى، مۇنارعا ارالاسىپ تۇرىپ، پۇراناعا قاراپ كۇلگەندەي بولدى.

— تۇرىڭ ٴسۇپ-سۇيكىمدى، كىم ەدىڭ؟-دەدى پۇرانا.

— مەن تاقىرمىن، ومىرىڭنىڭ ەڭ جەلىن بيلەۋشى قوجاڭمىن،-دەدى تاقىر.

— اينامىندالىق، باقسام، ماعان تەك كەلگەن جوق ەكەنسىن. باقىتتى بولعىراي، مۇنان بۇلاي مەنىڭ جۇمىسىمدى دا، ٴوز جۇمىسىڭدى دا سەن ىستەرسىڭ! مەن تەك ساعان قاراپ دا جاتايىن،-دەدى پۇرانا. سونى ايتىپ جاتقان جەردەگى جەمىسكە قولىن سوزىپ، اۋزىنا سالىپ، قالۋا شاعىنار سۋ جۇتىپ پۇرانا وتىرا

بەردى. ٴبىر لىزدان سوڭ قول جەتەر جەردەگى جەمىس تاۋسىلدى. پۇرانا قاشىقتا تۇلىن سوزىلدى جاقتىرماي، اشىعىپ وتىرا بەردى. ـ تاقىردىڭ جان بەرگەنگە «ٴدان» بەرەم دەگەن ۋادەسى بار؛ ولاي بولسا، مەن ونى ٴوزىم الىپ جەپ ماشاقاتتانبايمىن، جازعان تاقىردىڭ ٴوزى جوعارىدان اۋىزعا تۇسىرەر ـ دەپ پۇرانا قوزعالمادى. سوينسەدە تاقىردىڭ جەمىسىن جەگىلمەگەنىمەن دەپ، اعاشتىڭ باسىنا قاراپ اۋىزىن اشىپ وتىردى.

ٴبىر از زامان ٴوتتى. جەمىس پۇرانانىڭ اۋزىنا كەلىپ وزدىگىنەن كىرمەدى. دانىشپان اردى، سارعايدى، تامىرى بىلەۋدەي بولىپ شىعىپ كەتتى. ٴبىر كۇنى پىسكەن ٴبىر جەمىس اعاشتان ٴوزىلىپ ٴتۇسىپ، دانىشپانىڭ مۇرنىنا ٴتيىپ كەتتى، اۋزىنا كىرمەسىنەن، سەكىرىپ جەرگە ٴتۇستى. پۇرانا جەمىستىڭ سالماعىن دا باىقامادى؛ ەكى تورعاي مۇنىڭ باسىنا ۇيا سالىپ، بالاپاندارىن شىعارىپ، مۇنىڭ دەنەسىندە شىرماۋىق ورالا بەردى. ٴبىر نەشە زامان وتكەن سوڭ پۇرانا تاقىر مەن ۋستاسقان، قارىسپا جولداسىنان ايرىلىپ تاڭىرعا كەلمەيتىن بولدى.

كۇندەر ٴوتتى، بۇراڭداعان ٴمولدىر سۋ سىلدىر قاعىپ اعا بەردى. پىسكەن جەمىستەر بۇتاقتان سىتىلىپ جەرگە سەكىرىپ تۇسە بەردى. بىرەۋ تاقىر جوق، كونبەيمىن دەپ؛ بىرەۋ كونەمىن دەپ؛ راقاتتانىپ ەكى دانىشپان قاتىپ قالا بەردى.

٧

دانىشپاندار كۇن مەن ٴتۇندى ايىرمايتىن بولدى. اندا ـ ساندا دارىنۋدى كەلەتىن كۇلگەن تاقىردىڭ داۋىسى كەلسە، دارىنۋ نىسىنە بىرەۋ پىشاق سۇققانداي بولادى. ٴبىشارا دارىنۋ، سورلى دانىشپان، سەن مەنەن ايرىلىپ، مەنەن بەزىپ، مەنىڭ قامىتىمنان قۇتىلىپ تاس بولىپ، قالىپ ٴوز ەركىڭدى ٴوزىڭ الىپ كەلدىڭ ـ دەپ قۇداي سىقاقتاپ قويادى. وعان دارىنۋ نىسىنەن، مەنىڭ ەركىم وزىمدە، سانسىز كەرتىڭ نىسىندە دەگەنىڭە جۇرمەيتىن ـ مەن، ٴامىرىڭدى بۇزىۋشى ـ مەن، دەپ جاۋاپ قايىرىپ قويادى. ٴبىر كەزدە دارىنۋ، بەرى قاراشى ـ دەگەن داۋىس كەلدى.

سول مەزگىلدە كەرەگەدەگى بارلىق جازىۋ مەن سىپىرلاردىڭ ماعىناسى تاعى دارىنۋدىڭ كوز الدىنا كەلدى. سىپىرلار اقىرىنداپ وزگەرىپ، ٴوز ورنىنان كوبەيىپ، ٴوز ورنىنان ازايىپ تۇرعاندا، ٴبىر ساندا دانىشپانىڭ كوزى ٴتۇستى. بۇل 999٬998 دەگەن سىپىر ەكەن. سول سىپىرعا قاراپ وتىرعانىندا، بۇلاردىڭ ۇستىنە تاعى ەكىلىك سىپىر كەلىپ ٴتۇسىپ، ٴبىر ميليونعا تولتىردى. دارىنۋ سەلك ەتتى، تاقىر مىرس ەتىپ كۇلدى.

سوندا تاقىر: ـ ٴبىشارا دانىشپان، مۇنى تۇسىندىڭ بە؟ مەنىڭ ٴال ٴبىر

مىلليون تولدارىمنىڭ ىشىندە سەندەي ٴبىر قارىسپا، پۇرانا سىقىلدى ٴبىر جالقۋ بولادى. مۇنىڭ سەبەبى تولتىرعان دانىشپاندار، اقىلدى بولىڭدار-دەدى.

سول كەزدە دارىنۋدىڭ سونگەن ەكى كوزىنەن ەكى تامشى جاس تامدى.

كۇندەر تاعى ۋنە باستادى. ٴبىر كەزدە داۋىل تۇردى. ٴبىر اقىماق قويشى بالا مەن ٴبىر اقىماق قىز داۋىلدان قاشىپ، مەشىتكە قورعالاپ تۇرىپ، قۇشاقتاسىپ ٴسۇيىسىپ، كۇلىسىپ ويناسىپ، ۋزدەرىنەن باسقا 999،999 اقىماق جۇبىلارشا، ماۋىقتارىن باستى. — وي اقىلسىز اقىماقتار-مۇنى تاقدىر دەگەن قوجاسىنا كونىپ، جاعىنامىن دەپ تىنىپ جاتىر-دەپ دارىنۋ ويلادى.

داۋىل تىندى، قويشى بالا قويىن ىزدەپ كەتتى، قويشى قىز مەشىتتە قالىپ، جاڭا عانا كورگەن قىزىعىنىڭ قىزۋى مەن ايالا ٴجۇرىپ، ولەڭ ايتىپ، قۋبىلانىپ ٴان شىرقادى. پۇتتىڭ باسىنا گۇل اكەلىپ سالدى؛ ٴبىر از ۋزىنەن ٴوزى كۇلدى. سوڭىنان بۇلاردا جابىرقاماسىن دەپ دانىشپانداردىڭ باستارىنا دا گۇل قويۋعا ويلاندى. پۇراننىڭ باسىنداعى ويانى بوزعىسى كەلمەي، دارىنۋدىڭ جانىنا كەلىپ، قۇستىڭ دارەتىن سىلكىپ الىپ تاستاپ، دانىشپاننىڭ بەتىن جۋدى؛ بۇعاندا مىسە تۇتپاي، الگى كورگەن قىزىقتىڭ اسەرى مەن قىز دارىنۋدىڭ بەتىن ٴشوپ ەتكىزىپ ٴسۇيىپ الدى. ٴبىر ازدان سوڭ قويىن تاۋىپ قويشى كەلدى. قىز بەن ەكەۋى ولەڭدەتىپ ٴان قوسىپ، كۇڭىرەنىپ كەتىپ قالدى. سول ۋاقيعالار كەزىندە دارىنۋدىڭ سونۋگە تايانعان ويى قايناپ، بۇلاقتاي اققىپ شىعا باستادى. تولىق ٴبىر ساعات ويلانىپ دارىنۋ:

-الگىلەر تاقدىردىڭ دەگەنى مەن بولدى،-دەگەن ٴسوز تاپتى.

تاعى ٴبىر ساعاتتان سوڭ: اقىرىندا مەن دە تاقدىرعا كونىپپىن، دەگەن ٴسوز تاپتى.

ٴۇشىنشى ساعاتتا: جەمىس جۇلعانىم، مەنىڭ دە تاقدىردىڭ زاڭىنا كونگەنىم، دەگەن ٴسوز شىعاردى.

ٴتورتىنشى ساعاتتا: تاقدىردىڭ دەگەنىنە كونبەگەنىمنىڭ ٴوزى كونگەن بولىپ شىقتى،-دەدى.

بەسىنشى ساعاتتا: اقىماقتاردىڭ ٴبارى دە تۇرادى، ٴسۇيىسەدى، ٴومىر سۇرەدى، دانىشپان پۇرانا ەكەۋمىز ولگەلى قالدىق،-دەدى.

التىنشى ساعاتتا:-ٴولۋىمىز تاقدىر بولسا بولار، ٴبىراق ماعىناسى جوق، دەپ ٴسوز ٴتاپتى: پۇرانا ەكەۋمىز ولسەك، قازىر ٴولىپ قالۋىمىز تاقدىر ٴىسى ەكەنى انىق؛ ٴبىراق، قازىر ٴولۋ اقىماقشىلىق. مەنىڭ ٴوزىمدى دە، جولداسىمدى دا، قۇتقارۋ قولىمنان كەلەدى. قازىر ولىمنەن قۇتىلۋىمىز تاعى تاقدىر ەكەنى انىق، ٴبىراق قازىر ولىمنەن قۇتىلۋىمىز اقىلدىلىق. ال، ٴبىز ەندى قۇتىلۋىمىز ٴتيىس؛ قۇتىلۋىمىز ٴۇشىن ەركىن كۇش كەرەك،-دەدى دارىنۋ.

دانىشپان قالغان ھەركىسنىڭ ئىزىنى جىپتاپ الدى. ھەركى مەن تونۇشۇپ سىرەشىپ قالغان قاياغىنى اشتى، سول كەردە ئىنالا جارىق بولدى. دارىنغۇنىڭ كوزىنە جولداشنىڭ ئاس بولۇپ قېتىپ باراتقان دەنەسى مەن ئولۇپ باراتقاندا كەرىقىن چىقىپ شەفقان بەتنىڭەگى چاس كورىندى. سوندا دانىشپان جولداشى پۇرانالى ايلپ ئىيىپ كەتتى، دارىنغۇ بۇرىنغىدان دا بەتەر ھەركىن چىپىپ اۋەلى ئوزى قىيلداپ، چايلاپ ئورە كەلدى. جولداشنىڭ تول، اياغى ن بۇقالاپ تورلتە داستادى، حەپ چاقىپ، قايرىمدى ئاقتىر، ۋادەگىدى ۋرىقداپ، مەننىڭ اۋزىما چىقىسىنى كەرگىزە بىلمىگان ەكەنسىڭ، دەپ ۋېلاپ وتىرىپ، قاسىدا قامىن داپ جورگەن ئىنىتى تۇداي ەمەس، جولداشى دارىنغۇ ەكىن ئىلىپ پۇرانا ايتتى:

— ايداي الەمدى، سەنى مەن مەنى ئاقتىر ئوز دەگەنى مەن جورگىزەدى. مەنى نەگە وياتتىڭ؟ راناتقا چاڭاكىرىپ باراتىر ەدىم ـ دەدى.

راناتنىڭ چاقىسى ئوي، ئىمراق ۋلمەكە ۋقىپ كەتىپسەن، ـ دەدى دارىنغۇ.

— سوقىرشا كورمەگەن، ساگىراۋشا ەستىمەگەن، ئانشا سەزبەگەن ادام راقاتتا شومعانى، دوستىم، ئالماغىم جىبىنىزگە ماغان ئاغى سولۇ الىپ بەرشى ـ دەدى پۇرانا.

— ئۇنا سولۇ ئىش ـ ئەتتىگە چاس ئاممىنى، راقات قىسىپ شعاردى ما؟ ـ دەپ دارىنغۇ سورادى. مۇنان سوڭ دانىشپاندار ئوش جەقتى تورىپ، دەتالارىن ئجورىس تورىسقا ۋيرەتتى. 4 ننشى جەتىمنىڭ باسىندا تولاغان مەشىقتىڭ ەسكىنە كەلدى. تومانىدە كوگەرىپ جايقالغان تاۋدىڭ ەتەگى، وناڭ ئارى ايناداي جالتىراغان وزەننىڭ بۈكەلى، سامساغان اۋىلدار، ئتورلى قىزمەت ستىپ بۇرگەن ادامدار، چان جانۋارلار، جىبرلاغان مالدار كورىندى. دانىشپاندار مەشىقتىڭ ناباللىرىنى ياسىپ تورىپ، ئايدالاداغى تابىعاتقا قاراستى، كوزى كورىنۇدىن قالغان پۇرانا:

— دوستىم، دارىنغۇ، قالاي جورەسىز؟ مەشىقتىڭ كەرەگىسىندە جول سىلتەگەن رەقىيردىڭ چارىقى جوقپا؟ ەكەن دەپ دارىنغۇدان سورادى.

— ەندى مەشىقتىدە، تۇدايدىدا ماشالاتقاندىي ئوز چايلارىنا قوي. ولارغا سەشتىنىق بەر؛ وكەا جورساقدە ئەقىيردىڭ توسۇۋى، سولغا جورسەقدە چارىقى بولادى. ئىبىزدىڭ ھەركىمىز بەن ۋناتىپ، تەلاپ ستەگەن جوسسمىزدىڭ يارىمىدە تۇداي مەننىڭ قوسۇۋىم سولاي دەپ بويىردىن قوسىلىپ، چابىساتۇنىن، دوستىم، بايقامادىڭبا!؟ ئاقتىر دەگەن بىزگە جومىس قىلدىراتۇن، ئسىمىزدى باسقاراتۇن قوجا ەمەس؛ ئبىزدىڭ سەمىردىڭ ئتك جانسىز ەسەبىستى، ەسەبىسى ئتك بولغاندى ەسەبكە سالادى. الداغى ۋاقىتتا سەتەردى بولعىزار ـ بولعىزباس ئاقتىر قولىمىزدا ەمەس، ئوز قولىمىزدا دەدى دارىنغۇ.

— ۋلاي بولسا...

— ۋلاي بولسا، ەرىنباستىڭ كەمى كورىنگەننىڭ ئوز ەركى مەن ستەگەن

ٴسىن مەن سىنادىم دەپ بۇيىردەن كەسە ارتىلىپ، ەرتەبەسىنەك ەسەبىناي بىر دەپ تاقىلىرعا ۋلەفسات بەرىپ، ٴبىز ٴوزىمىز ادام باۋىرىمىزعا اداسىرماي، تۋرا الىپ باراتىن جولعا تۇسەلىك-دەدى دارىنىڭ.

ەكى دانىشپان ايالداماي، ۋايىم قايعى، سۋىبىسكەنىنەك بەن تۇۋىسقانىنىق-كۇلكى مەن كوز جاس، تۇرمىس بەن ٴومىر بۇلاقشا قايناپ، اعىپ جاتقان ولكەگە قاراي ناۋدان تۇۋانا-تۇۋانا ٴتۇسىپ جونەلدى. كەسەپ، ٴسىزدىڭ باس مالايىڭىز جۇۋان تۇلىگىزدىڭ ارقاسىن ەتىلىم-ٴتىلىم قىلىپ جاتقان جەرگە جونەلدىك-دەدى كەكەتىپ كۇلىپ، دانىشپان دارىنىڭ.

مىنە ساۋىقشوي، ۋلايا قارتىنىڭ ۋيى مەن جالعاۋلىقشا تۇسكەن ليشاۋ قانىنىڭ بالاسىنا ايتقان اڭگىمەسى. دارىنىڭ مەن بۇرانا اڭگىمەنى بۇزباستان كۇلىمسىرەپ-باستان اياعىنا دەيىن تىڭداپ وتىردى.

كەسەپ تىڭداپ بولىپ، قالىڭ ويعا باتىپ، اكەسىنىڭ سارايىنا قاراي تارتتى.

ٴجۇرولەنكو.

ٴدىن ۋيرەتكەنگە.

قارمانباي قاراپ جاتىپ باق كىنىڭگە،
بىزدەنىڭدى الا سۋرىپ، تاڭ كۇنىڭگە،
تاقىلىردا ٴبىر تاقتايدا جازۋلى دەپ
ٴار بىسكە كىم ۋيرەتتى، شاق كۇنىڭگە؟

شارق ۋرىپ، مەككە ۋمتىلعان ۋشقىر جاندى،
قايناعان تامىرداعى ىستىق قاندى،
تۇتقىن قىپ كىم قامادى؟ كىم سۋۋتتى؟
كىم الدى قولىڭ قايرات، كۇشتى ٴالدى؟

كەشەگى ارىستانداي ايبىنى زور،
جۇرەكتى جولبارىستى قايراتى مول،
ايىرىپ ار، نامىستان كۇشتەن، ەستەن،
كىم قىلدى شالا جانسار ٴبىر قورقاق قول؟

اقىلعا جان جۇرەككە كىسەن سالدى،
كورمەيتۇن قىلدى قورقىپ ارتتى الدى؟
ۋيرەتىپ «ٴدىن» دەپ-قولدىق، قورقاقتىقتى
قانداي قول بىزگە مولدا بولا قالدى؟!

وبلاماي قورقاق قۇلدىڭ تىلىنە ەرىپ،
جاي جاتىپ، تاڭەكەلگە تىزگىن بەرىپ،
مىنەكەي ايىرىلدىق قوي باقتان، اردان،
قايتەيىن اسىرەسە ەسىل ەرك!
جوق ەندى جاتىۋ بولماس بوس ەگبەكسىز،
جالبارىپ، جاساعان دەپ جاس توككەن كەز،
وزىڭ دە، سوزىڭ دە كەت بىزدەن اۋلاق،
جانى ولگەن، جۇرەگى ولگەن، مۇندار كەكسىز!
مىنە كۇن ساۋلەسى التىن جاردى قۇشتى؛
جارىققا قۇۋانىسىپ قۇستار ۇشتى؛
ەزگى وي مەن ەرك تىلەپ، جارىق تىلەپ،
ۇشامىز بىزدە جىبىپ ەستى، كۇشتى!

جۇماباي ۇلى ماعجان.

كۇن كورىۋ.

ءار كىم كۇن كورىۋ ءۇشىن وزىنە كەرەكتى تابا بىلىۋ كەرەك. ادامعا كەرەك تاماق، كيىم، ءۇي، باسقا تولىپ جاتقان نارسەلەر، سونىڭ ءبارى قانشا بولسادا، تابيعاتتان تابىلادى. كۇننىڭ ءازىر جىلىۋى مەن، جارىعى مەن تەگىن پايدالانامىز. وزەننىڭ، كولدىڭ، بۇلاقتىڭ ءازىر سۋلارىن تەگىن ىشەمىز. ءازىر اۋانى تەگىن جۇتامىز. بۇلار تابيعاتتا ءازىر تۇرعان نارسەلەر. (تاعى قانداي ءازىر نارسەلەر بار؟) ءبىراق بىزگە كەرەكتىڭ ءبارى تابيعاتتا ءازىر تۇرا قويمايدى. تابيعاتتا شيكىلىك، تۇمسالىق بار. دايىن كۇيىندە تابىلاتۇنى از. كوبى ەڭبەك سىڭگىرگەننەن كەيىن عانا ادام كەرەگىنە جارايدى. سوندىقتان دۇنيەدەگى كەرەك نارسەلەردى ادام بالاسى، اۋەلى، تابا ءبىلىۋ كەرەك. ەگىنشى الا ءبىلىۋ كەرەك. ءۇشىنشى ۇقساتا بىلىۋ كەرەك. قىسقاسى ەڭبەك سىڭگىرە بىلە كەرەك. مۇنىڭ ءبارى ءبىر ادامنىڭ قولىنان كەلە بەرمەيدى. بىرەۋ ونى، بىرەۋ مۇنى ىستەمەك بىرەۋلەر اڭ اۋلايدى؛ ەگىنشىلەر مال باعادى؛ ۇشىنشىلەر ەگىن ەگەدى؛ تورتىنشىلەر قولىنىڭ شەبەرلىگى مەن كۇن كورەدى؛ بەسىنشىلەر وي شەبەرلىگى مەن كۇن كورەدى؛ التىنشىلارى پابرىك زاۋىتتاردا قىزمەت ەتەدى. ءسويتىپ، ءتۇرلى كەسىپتەر تۋادى.

پابرىك زاۋىتتاعىلار توقىعان ماتالارىن، جاساعان ماشينا قۇرالدارىن وزدەرى تۇتاس تۇتىنا المايدى؛ ولارىن ەگىنشىنىڭ استىعىنا، مالشىنىڭ ەتىنە ايىر-

بىلسايدى. سوگىلار استىمى مەن ەتىن وزدەرى جەپ تاۋىسا المايدى. اۋىسقانىن ماقاعا، ٴتۇرلى قۇرالدارعا ايىرباستايدى. ەگىنشى كولىكتى مال باعۋشىدان، مال باعۋشى استىقتى ەگىنشىدەن ايىرباستاپ الادى. باسقا كەسىپتە كەلەردە سونداي. سونى مەن ادام بالاسى ٴبىرى مەن ٴبىرى تىمەسىعاش السىۋ-بەرۋ-سىۋدە، قاتىستى جاعىسىۋدا.

كەسىپتەر ٴتۇرلى بولۋىنا تابيعاتتا سەبەبكەر بولادى. ادامعا كەرەك نارسەلەر ٴبىر جەردەن تۇگەل تابىلمايدى. ٴبىر جەردە ٴبىرى تابىلعاندا، ەكىنشىسى باسقا جەردەن تابىلادى. ٴبىر جەردە ٴبىرى كوپ بولسا، ەكىنشى جەردە ول از. ٴبىر جەردە وڭاي تابىلسا، ەكىنشى جەردە قيىندىق بەن تابىلادى. ماسەلەن: اق تەڭىز جاعاسى سىقىلدى جەردە بالىق اۋلاماسا بولمايدى. سۋىق قارى قالىڭ جەرلەردە ٴبيتتى كولىك قىلماسقا امال جوق. ەگىسى جوق الابىن سۋ شايىپ، توعاي بولاتىن وزەندەر جاعاسىندا امالسىز مال باعۋ كەرەك.

كەسىپ ٴتۇرلى بولۋىنا تۇرمىستا سەبەبكەر بولعان. تۇرمىس-تالاس تارتىس. «ۇشقان قۇس، جۇرگەن اڭ، ٴبارى تاماقتا» دەگەن ماقال. تاماق قيىندىق بەن قولعا تۇسەدى. ٴبىراق تاماقتا مەيلى تارتاتىندار كوپ. ٴبىر ٴتۇبىر تاماقتا الدە نەشە اۋىز اشىلىپ، الدە نەشە قول سوزىلىپ تۇرادى. ۇلەستەن قۇر قالىپ اشتان ٴولىپ كەتپەس ٴۇشىن ٴتىرى جان تىرباڭداپ، تاماقتى وڭايىراق، تيىمدىرەك تابۋ ٴادىسىن قاراستىرادى. كوپ ٴتاجىريبالار ارقالى كۇن كورۋدىڭ جەڭىل وڭاي جولىنا تۇسىپ بىلگەرىلەپ وتىرادى.

ادام جەر ٴجۇزىنە تارالۋى.

باياعىدان بەرى ادام بالاسى ٴبىر جەردەن ەكىنشى ورىنعا قونىس اۋدارىپ مەن كەلەدى. نەعۇرلىم ٴمادانيياتى تومەنگى ساتىدا تۇرسا، ادام بالاسى سوعۇرلىم قونىسىن جيىراق، كوبىرەك اۋدارادى. نەعۇرلىم ٴمادانيياتى جوعارى بولسا، قونىسىن اۋدارۋ جۇمىسى سوعۇرلىم سيرەك، از بولادى. كەيدە قونىس اۋدارۋ توقتالدى دەۋگە دە كەلەدى. قونىس اۋدارۋدىڭ قاشاندا، قايدادا بولسا ٴتۇپ سەبەبى-تاماق ىزدەۋ.

اڭشىلىق بەن كۇن كورىپ تۇرعان ەل بولسا، ادامنىڭ سانى الدە نە ۋاقىتتا كوبەيمەدى. اڭشىلىقتان تۇسەتىن تۇرعان جەرىنىڭ پايداسى بەلگىلى ساندى ادامدارعا عانا جەتىپ، ارتىعىنا جەتپەيدى. مال باعاتىن ەل اراسىندادا جايىلىم جەتپەي، قونىس تارىلادى. ەگىنشىلىككە اينالعان ەل اراسىندادا سونداي كۇيلەر بولادى. ەل جاڭا قونىس ىزدەيدى. ٴبىراق، اڭشىلىق بەن مال باعۋ

عانا بار جەرلەردە ٴتۇسكەن تابىس ەگبەكشىلەردىڭ ٴوز تۇتىنۋىنا ۇستالادى
بۇلار قونىسى شىن تارىلادى. ەگىنشىلىككە اينالىپ، ٴوندىرىس جەتىلگەن جەرلە-
دە ەگبەكشىلەر تابىسىنىڭ كوبىن ەگبەكسىز تۇراتىن مىقتىلار قاقشىپ الادى
ەگبەكشىلەردى اش-جالاڭاشتا قالدىرادى. مۇندادا قونىس تارىلعان بولادى.
ٴبىراق بۇل قونىستىڭ شىن تارىلۋى ەمەس بۇركەمەلى تارىلۋى بولادى.
قونىس قالاي تارىلسادا ادام بالاسىنىڭ اشارشىلىقتان قۇتىلۋعا ىستەيتىن ٴبىر
ٴادىسى- قونىس اۋدارۋ، بوس جەر ىزدەۋ. نەگە دەسەڭىز ٴمادانياتتىڭ جوعارعى
ساتىسىنا ٴمىنىپ، سول تۇرعان جەرىنەن ٴوندىرەتىن تابىستى ارتتىرۋ وتە قيىن
جۇمىس؛ قيىنشىلىق بەن جۇزەگە شىعاتىن ٴىس. قونىس تارىلۋىنان
ەل ٴبىردەن ٴمادانياتتىڭ، ٴوندىرىس ٴادىسىنىڭ جوعارعى تۇرىنە شىعا
قويمايدى. سوندىقتان نەشە زاماندارعا شەيىن كوپ جۇرتتار قونىس اۋدار-
مەن بولادى.

تاماق ىزدەپ، ٴومىر بويى سىرعاناپ قىدىرىپ جۇرەتىن جابايىلار ٴالى بار.
بۇلار ورمانداردا، جازىقتاردا، شولدەردە قىدىرىپ جۇرەدى. بىتىر ابتابدا، توبتانىبدا
شۇبىرىپ جۇرەدى. بۇلاردىڭ تۇراقتى ورنى جوق. كەي بىرەۋلەرى ٴاتىن بالاسى،
مالى، مۇلكى مەن كەزىپ جۇرەدى. ٴبىزدىڭ رەسەيدەگى جوگىلەر (تاسىعاندار)
وسىلاي كۇن ٴوتەدى. امەريكەنىڭ تەمىر قازىقتان ۇڭ تۇستىگىندە الدە نەشە مىڭ
شاقىرىم جەرگە، جاياۋ اۋىپ كەلگەن اڭشى يندەيتىس دەردى جولاۋشىلار
كوردىك دەسەدى. بۇل يندەيتىستەر ونىڭ زاماندا تۇۋعان ٴولىنەن ٴبولىنىپ شىققان.
نەشە جىلدار اڭشىلىق قىلىپ شولدەردە جاياۋ كەزىپ جۇرگەن. تالاي زور تور-
قىنشىلاردى ياسىنان وتكىزىپ، اقىرىندا ۇڭ تۇستىك امەريكەگە كەلگەن. بۇل
يندەيتىستەر جالعىز قادالى بىتىراپ اۋىپ كەلگەن. جولاۋشىلار ايتادى: ٴبىر جەردەن
ەكىنشى جەرگە جالعىز قاداق جابايى اڭشىلارعانا اۋىپ كەلمەيدى، كەيدە ٴبۇتىن
ۇرىلى ەل بولىپ اۋىپ كەلەدى دەپ. ٴبۇتىن ۇرىلى ەل بولىپ اڭشى ەلدەر
تۇگەل مال باعىپ تۇرعان جۇرتتاردا اۋادى. مال باعىپ تۇرعان ەلدەر ٴبىر جەردەن
ەكىنشى جەرگە قورالاپ مالىن ايداپ كوشەدى. قوراسىندا الدە نەشە مىڭ مالدا
بولادى. مالدارى الدە نەشە مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە ايدالىپ بارادى. مال باعاتىن
ەل كوبىنەسە كيىز جابىلعان ۇيلەردە، لاشىقتاردا تۇرادى. مال باعاتىن ەلدەردىڭ
كوشىپ قونىپ جۇرەتىن مەزگىلدى قونىسى بولادى. ٴبىراق قونىسىنىڭ اۋداتى كەڭ
بولعان سوڭ الىستا كوشەدى. بۇرىن ٴبىزدىڭ بابالارىمىز سولاي ٴومىر سۇرگەن.
ۇسى كۇندە ۇڭ تۇستىكتەگى كوشپەلى ۇرىلارىمىز، تاپ بۇرىنعىداي بولماسادا،
مىڭ شاقىرىمداپ كوشەدى. سول سىقىلدى ۇرىلار دەپ ادايلاردى، تورعاي
ۇيەزىندەگى قىزىل جىڭعىل بولىسىنىڭ، اتباسار ۇيەزىنىڭ نايماندارىن، قارا وتكەل

ۋيەزىنىڭ ۇلى تۇستىك كەشى ٴجۇز بولىستاردىڭ ابىنوعا بولادى. ٴبىراق بۇلاردىڭ مالى بۇرىنعىداي كوپ ەمەس.

كوشپەلى ۇرىلار اراسىندا جايلىم مەن قونىسقا تالاس، سوعىس بولادى. كۇشتىرەك ەل السىزدەۋ جۇرتتىڭ قونىسىن تارتىپ الىپ قۋىپ جىبەرەدى. سونداي سوعىستار سالدارىنان، يا جايلىم كەمىستىگىنەن، بولماسا جۇت بولعاننان ۇرىلى ەل قونىسىنان اۋادى. مىنە وسى سەبەپتى قونىستان اۋىپ قاشقان بىرى بولىپ كەلە جاتىر. اراب، قىتاي، يونان، باسقا ەلدەردە جازىلعان ەسكى كىتاپتاردا جايلى جانا كوشپەلى قالىقتاردىڭ قونىستان اۋعانى جايىندا جازىلعان سوزدەر كوپ. سونداي اۋعان ەلدەردە كوپ بولعان. ولاردىڭ اتىن اتاپ يا سانىن ساناپ جەتكىزۋگە بولمايدى.

ازيانىڭ ەسكى دالالارىنان ەدىل مەن قارا تەڭىز جاعالارىنا بۇرىن ٴبىر ەلدەن سوڭ ٴبىر ەل اۋىپ كەلىپ تۇرعان. قازاق دالاسىنىڭ ۇستى مەن اۋىپ وتكەن ەل وتە كوپ. قازاقتىڭ ەسكى جىرلارىندا: «ادىرا قالعىر بۇل قونىس-قايىرسىز ەكەن ەجەلدەن، جەتى جۇرت كەتىپ جول العان» دەگەنى قازاق دالاسىنىڭ ٴۇستىن كوپ ەل باسىپ كەتكەندىگىن كورسەتەدى. ٴبىراق ەسكى تارىيح سوزدەرىنە قاراعاندا، سارى دالادا تەك عانا ٴبىر جەتى جۇرت ەمەس، الدەنەشە جەتى جۇرت اۋىپ وتكەن. ماسەلەن، مۇنان ەكى جارىم مىڭ جىل بۇرىن ەسكى قازاق دالاسى جاقتان وسى كۇنگى ورىس ىشىنە قاراي «ەسكىيت» دەگەن ەل كەلگەن. ەسكىيتتى «سارمات» دەگەن حالىق كەلىپ قۋعان. سارماتتى «اۋار» حالقى كەلىپ ىسىرعان. مۇنان مىڭ جارىم جىلداي بۇرىن اۋاردى «عۇن» دەگەن تۇقىم اۋىپ كەلىپ ىسىرىپ جىبەرگەن. بۇلاردىڭ سوڭىنان الدەنەشە جۇرت كەلىپ وتكەن. مۇنان سەگىز ٴجۇز جىلداي بۇرىنىراق تاتار مەن قازاق كەلىپ ورناعان. سونى مەن ٴتۇرلى جۇرتتار ٴبىرىن-ٴبىرى كەيىن كەتىپ، ىسىرىپ، اۋدىرىپ وتىرعان. اۋعان ەل ٴارى قاراي تالاي جىلدىق جەر بارادى. قالىقتىڭ قونىستان اۋعانى داۋىل كەزىنگى ٴبىرىن ٴبىرى قۋىپ، ٴبىرىن-ٴبىرى يتەرگەن تولقىن ٴتارىزدى. سول سەبەپتى تالاي جۇرتتىڭ اۋعان تولقىندا ايماق بولىپ قالعان، تالاي ەلگە ۇستىنەن جول بەرگەن جەردىڭ ٴبىرى وسى كۇنگى قازاق دالاسى. بۇرىن ازيادان اۋىپ بارعان ەلدەردىڭ تۇقىمى وسى كۇنگى ەۆروپادا كوپ. اۋسترياداعى مادىيارلار وسى قازاق دالاسىنان كەتكەن جۇرتتىڭ ۇرپاعى.

بۇدا كوشۋ قىدىرۋ، ٴبىراق شوعىرلانىپ، تويتانىپ، بۇتۇن ۇرۋلى ەل تۇتاس كوشەتۇعىن كوشۋ. سول سەبەپتى كوشكەن ەلدەر الدەنەشە ٴشاقىرىم ٴجۇرىپ، ٴبىر ولاياتتان ەكىنشى ولاياتقا وتەدى. نەشە دارىيالار مەن شولدەردەن اسادى. مۇنداي كوشۋدى قونىستان اۋۋ دەيدى.

كەي ەلدەر جاۋدان ۇركىپ، تۇناسى مەن بەتى اۋعان جاققا قاراي قاشقان. بۇرىنعى قونىستارىندا تەك تۇرعانداري، مولالارى عانا قالعان. ەسكى كىتاپتاردىڭ سوزىنە قاراعاندا، جۇرتتىڭ قونىستان اۋۋ جايى ۇيرەنشىكتى ٴىس سىقىلدى ەكەن. ٴتىپتى ەش ٴبىر جۇرت ٴبىر قونىسقا يە بولىپ تۇردى دەۋگە بولمايدى. يۋنان، ەمەس، ياسقا سىلاۋانداردىڭ بابالارى دا بۇرىن ۇندىستان جاقتان اۋىپ كەلگەن. وسى كۇنگى اڭگىلشان جەرىنە بارىپ ورناعان ـ سول جابايى نەمىس ۇرۋلارى. ازيانى ادام بالاسىنىڭ بەسىگى اتايتىنى: ەلدىڭ كوبى جانا وسى كۇنگى ەۋروپاداعى ٴمادانياتتى قالىقتاردىڭ بابالارى ازيادان شىققاندىقتان.

ەل ازيادان تەك شىعىسقا عانا بىلمەگەن، ازياعا قاراي دا اۋعان. بەرى كەلە، كاپيتال تۋىپ، كىسىنى ـ كىسى بۇرىنعىداي سورىپ شىعاتىن سوڭ، ەۋروپا قالقى سورىپ ٴوشىن ازياعا كوشىپ اۋا باستاعان. كەيدە ەۋروپادان ازياعا ەگىپ كوشى جۇرت ٴوز ەركى مەن، كەيدە ەكىنشىلاردىڭ زورلىعى مەن اۋعان. ٴسىبىر، تۇركىستان، قازاق دالاسىنا ەۋروپالىق رەسەيدەن الدە نەشە مىليون قارا شەكپەندەر كوشىرىلۋى دە سول قونىستان اۋۋدىڭ ٴبىر ٴتۇرى.

ىسقاسى، ادام زاماننان بەرى قاراي، قاي ەل، قاي جۇرت بولسادا ٴبىر قونىستا وتىرعان ەمەس؛ قوزعالىپ، اۋىپ شۇبىرىپ، امالسىز، جەر جۇزىندە ەرسىلى قارسىلى كەزىپ تەنتىرەگەن. ٴبىر ورىننان ەكىنشى ورىنعا، ٴبىر جەردەن ەكىنشى جەرگە اۋىپ تەكتەلى قونىس ىزدەۋ مەن كۇنى كەشكەن. تۇرۋعا، كۇن كورۋگە، تاماق اسىراۋعا قولايلى ورىن قاراعان.

ادام بالاسى جەر جۇزىنە وسىلاي تاراعان.

ادام بالاسى ادام زاماننان باستاپ اق تەك قۇرعاق جەردى عانا باسىپ شۇبىرمادى، سۋ مەن دە ٴدۇرىپ كۇنى كەشكەن. قولايلى قونىس ىزدەۋ، تاماق ىزدەۋ، تىنىشتىق بەرمەي سۋ بەتىن دە كەزدىرگەن.

قايىق جاساۋ قاشان شىققانى ادام بالاسىنىڭ ەسىندە جوق. ٴبىراق، وتە ەرتە زاماندادا، جابايى كۇيىندە جۇرگەنىنىڭ وزىندە اق، قايىق جاساعانى انىق. جولاۋ ـ شىلار ايتادى: ەڭ جابايى ەلدەدە بورەنەلەردەن سال جاساپ، وزەن مەن كولدەردەن وتەدى دەپ. كەي ٴبىر جابايىلار سال تۇگىل، اعاش قابىعىنان جەل قايىق دا جاساي الادى: اعاشتىڭ ۇلكەن ـ ۇلكەن قابىقتارىن سىدىرىپ الىپ، بايلاستىرىپ، جارىعىن شايىر مەن، سار بەن جاپسىرىپ، جەل قايىق ىستەيدى. سونداي جەل قايىقتارعا ٴمىنىپ جابايىلار وزەن مەن كولدەردە جۇزە بەرەدى.

سالقىن جاقتا تۇرعان جابايىلار قايىقتارىن اڭنىڭ تەرىسى مەن سىيپەگەن ىستەيدى. سونداي قايىقتار مەن جابايىلار مۇقيتتا دۇرىلۇكدە جۇرە كىسىنبەيدى. ەڭ سولتۇستىك جاقتا، مۇحيت جاعاسىندا «ەسكيموس» دەگەن جابايىلار تۇرادى. ەسكيموستار تەرىدەن جاساعان قايىقتارىنىڭ ىشىندە ادام قاپشىق ىشىندە

وتىرعانداي بولادى. ٴدۇرىپ كەلە جاتقانداي، قايىقتان كىسىنىڭ تەك باسى مەن عانا قولى كورىنەدى. كەي ٴبىر باتىل ەسكيموستار قايىعى مەن بىرگە باسى توبەن اياعىن جوعارى كوتەرىپ، اۋدارىلىپ كەتىپ، قايتادان سۋ استىنان دانىمە كورىنە كەتەدەي بولىپ شىعا كەلەدى.

اسىرەسە تەڭىز، يا مۇحيت جاعاسىندا، يا ارالىندا تۇرعان جابايىلار اق قايىقتى تاماشا جاسايدى. بۇلار ٴۇلكەن، مىقتى قايىقتاردى دا ىستەي الادى: قايىقتارىنىڭ ۇزىندىعى ون تاياقتاي بولادى. مۇنداي قايىقتار جەلكەن مەن دە كۇرەك بەن دە جۇزەدى. كەيدە قىرىق شاقتى كۇرەك ەسەدى. اۋمالى بولماسىن دەپ ەكى قايىقتى بىرىكتىرىپ بايلاستىرادى.

كەي جابايىلار ٴتورت بەس قايىقتىڭ ۇستىنە سال توسەپ، جۇگى مەن بىرگە ٴجۇز قارالى ادام جۇزەدى. سالدارىنا جەلكەندى قولدان توقىلعان جوكەدەن كەرەدى. جولاۋشىلار ايتادى: جابايىلاردىڭ ٴۇش ٴجۇز كۇرەكتى ەسىپ جۇرگەن قايىقتارىن كوردىك دەپ.

مىنە وسىنداي قايىقتارىنا ٴمىنىپ الىپ، جابايىلار مۇحيت ۇستىندەگى ٴبىر ارالدان ەكىنشى ارالعا قاتىناسادى. بۇلار الدە نەشە ٴجۇز شاقىرىم جەرگە دەيىن دۇزىۋگە قورقپايدى. سوندادا ايىرىلىپ اداسىپ قالماس ٴۇشىن، قۇرعاق جەردەن كوز جازبايدى، تەك ٴبىر ارالدان ٴبىر ارالعا جاعالاپ بارىپ وتىرادى. «مارشال» دەگەن ارالداعى جابايىلار بۇلاي دۇزەدى دەيدى جولاۋشىلار: ون-ون بەس قايىق بىرىگىپ الىپ مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە شەيىن دۇزەدى؛ ٴبىراق بىرىنەن-ٴبىرى كوز كورەرلىك جەردەن قاشىق دۇزىپ وتىرىپ، بەلگى مەن قابارلاسادى. بىرىنەن-ٴبىرى قاشىق دۇزىۋىنىڭ سەبەبى-ىزدەپ كەلە جاتقان ارالدى بايقاماي ٴوتىپ كەتپەلىك دەگەن وي. تۇندە بۇلار توسىلىپ تۇنەپ، كۇندىز تاعى ايىرىلىسادى.

ٴبىراق مۇحيتتاردا، تەڭىزدەردە بىلعي امان-ەسەن دۇزىپ جۇرىۋگە بولمايدى. كەيدە قاتتى داۋىل تۇرادى. قايىقتاعى ەر جۇرەكتى دۇزگىشتەر زور قازاعا ۇشىرايدى. كەي بىرەۋلەرى سۋعا باتىپ ولەدى، كەي بىرەۋلەرىن جەلمەن تولقىن ٴۇلكەن مۇحيتتارعا قۋىپ ايداپ كەتەدى؛ كەي بىرەۋلەرىن تۋعان جەرىنەن مىڭ، ەكى مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە اكەلىپ تاستايدى. ورىستىڭ «كانسەبۋ» دەگەن جولاۋشىسى 1816 جىلى «ەدەك» دەگەن ارالدا «ۋۋلىيە» دەگەن ارالدىڭ جابايىسىن كورگەن. ەكى ارالدىڭ اراسى ەكى جارىم مىڭ شاقىرىم جەر. ٴالگى جابايى ايتقان: ٴۇش ادام بالىق اۋلاۋعا شىققانىمىزدا، قايىعىمىزدى جەل قۋالاپ كەتىپ، نەشە كۇندەر اش ٴجۇرىپ، وسىندا كەلىپ شىقتىق دەپ.

مۇنداي ۋاقيعالار جيى بولادى. مىنە وسىنداي رەتپەن مۇحيتتار ورتاسىنداعى ارالدارعا ادام بالاسى تاراپ قونىستانعان.

بۇل جول مەن ادام بالاسىنىڭ جەر ۇستىنە، ارالدارعا تارالۋى وسىمەن بىتكەنىڭ

ٴدائىن جەل الىپ كەتىپ، ەلسىز جەرگە اپارىپ تاستاعانى مەن بىردەي. بارعان جەرىندە شوپ تە، ادام دا ٴوسىپ ٴونىپ تۇرا بەرەدى. ەل اراسىنداعى ەسكى قىسالاردا ۋسىناي كەمەلەرىن جەل قۋىپ، ادامدارى جات جەرگە شىعىپ كەتكەنى جايىندا اڭگىمەلەر كوپ ايتىلادى.

ٴبىزدىڭ زامانىمىزدا وت كەمەلەردى جەل الىپ سالىپ قۋالامايدى، تۇرالادارى اداستىرمايدى. ٴبىراق سۋۋ بەتى مەن قىدىرىپ، شىبىرىپ ادام بالاسى بۇرىنعىدان دا اسىرماسا، كەمىتكەن جوق. قونىستان سۋۋ بەتى مەن اۋىپ دا قالعان جوق. تىنايدان، ەۋروپادان تالاي مىڭ ەگىنشىلەر جۇمىس ىزدەپ مۇقيت ۋستىمەن امەرىكەگە بارادى، امەرىكە اشىلعان سوڭ ەۋروپانىڭ كوپ جۇرتى سوندا اۋدى. وسى كۇنگى ٴمادانيەتتى امەرىكە قالقىنىڭ بابالارى بۇرىن وسى ەۋروپادان كەتكەن.

سۋۋنى مەن مۇقيتتى، تەڭىزدى كەزىۋ وتە ەسكى زامانداردان، ادام بالاسىنىڭ ەسىنەن شىعىپ كەتكەن زامانداردان بىلىنەدى، ٴالى توقتاماي كەلە جاتىر. ٴبارىن جۇرگىزەتىن ٴىمىر تامىق.

كەنە-سارى قونىستان اۋعاندا دوسقوجا اقىننىڭ ايتقانى.

قانارىڭنان ارتىقسىن،
قايرانى ٴتۇبىسىز، تەرەڭىم!
اناڭىز جاۋلاپ ٴوتىپتى
قالماقتىڭ ۋسا، سەرەڭىن،
ٴبىز قونىستان كەتكەن سوڭ
كورەمىزبە ٴدۇنيە-اي!
مىنا جاتقان ەسىلدىڭ
كوك ورايى نارتقان ۋزەنىن؟
كۇنشىلىك جەردەن كورىنگەن،
كورىنسە كوگىل بولىنعان،
الشاڭداتىپ ات مىنگەن،
مۇنار بولىپ كورىنگەن،
كيشى اۋىلدىڭ قىستاۋى.
بايان اۋىل، قازىلىق،
ۋدەرە كوشكەن بايلاردىڭ
جولى جاتىر قازىلىپ.
جازعى تۇرى بولعاندا،

جالعىز- جالعىز اۋىل بوپ،
وتىرىۋشى ەدىك جازىلىپ،
مىنا جاتقان سارعايىپ-
سالىندى قوپا قامىسىم،
سالىق اۋىلى قىستاعان
ىرگەم تيگەن تانىسىم.
بۇل قونىستان كوشكەن سوڭ
كورەمىس بە كەن الىسىڭ!
ايناالايىن، ارالىم!
ىشىڭدە سەنىڭ بارەدى
ارقا مەن قولجا مارالىڭ؛
قونىسىم سەنى قيا المايى
ۋش جىلداين قامالدىم؛
ەندى قايلام تاۋسىلدى
قوش امان بول، قارالىم!
ايناالايىن، اق ناتىر!
ايناالا قوردىم اق شاتىر.

تاپيا اربۋاق بۇل جانىر!
قاسىگىدان، قالقام، كەتكەن سوڭ
ورىس‌دا مالىن قۇلاتر!
كورەدى اتىنىڭ تاڭداعىن،
اربالى‌بوزدىڭ شاڭداعىن ،
كوردىڭىزبە بيەسىز
ارىۋاقتىڭ قالعانىن؟!
امان بول قالدىڭ كوكەرىپ،
باستارى سامال، تاۋلارىم!
اراسى بيە بۇلارىم؛
كەتەمىن دەگەن ەستە جوق،
كوشىردى دۇسپان جاۋلارىم!
سارقىراپ اققان تاستاقتان،
ساباداعى سالقىن قىمىزداي،
سارقىراپ اققان، بۇلاعىم!
توبىلعىلى قالىڭ توعايدان
ەسەبىسىز ورگەن تىشقانداي
التىنىبى قىزىل تۇلكى ەدى
ۋلدارىم كيىگەن تىماعىم.
قادىرىڭدى بىلمەدىم
امان بۇل قايران ، شىراعىم!
جازعى تۇرى بولعاندا،
ار جەرگە بەس كۇن وتىرىپ،
ساۋىنعا سابا تولتىرىپ،
ات شاپتىرىپ توي قىلىپ
تۇت مەرەكە بولعان، تاۋ!
قۇتتى تاۋ دەگەن تاۋ ەدى،
اراسى بيە باۋ ەدى،
بار ايەبى قايىۋانعا
بورىسى قاتتى جاۋ ەدى؛
تۇبىنە كەلىپ قونعاندا،
بايلارىم قوس‌قوسى توبەت‌
اسىراپ،
قورانىڭ قارسى شەتىندە،

كەڭ قاباقتىڭ بەتىندە،
باي توبەتىم ۇرگەن، تاۋ!
جارلى بايىم بەلگىسىز
اراس كوشىپ جۇرگەن تاۋ !
جاپىراعى جالبىراپ،
كولەڭكەسى اۋەدەن
تومەن قاراي سالبىراپ،
سىۋىلداپ تۇرعان قايىڭنىڭ
قىز بوز بالا باس قوسىپ
ساياسىندا ويناپ كۇلگەن تاۋ !
مۇنشا ماقتاپ نەتەيىن
ا، داريعا دۇنيە‌اي!
اتىرى بۇيىپ بۇلگەن تاۋ!
ينالاسى قوعالى
سىزۋى تۇنىق كولدەرىم!
كوك شالعىندى جاپىرىپ
جاعالاي قونعان، ەلدەرىم!
ارتقى كوشىم كەلگەنشە
اتساقال شالدار جينالىپ،
باۋىرىندا اتىن شىدەرلەپ،
باتىر مەن بيلەر باس قوسىپ
اڭگىمە قۇرعان، بەلدەرىم!
شاعىرلى جۇۋسان، بيزەنىم !
قونىستان اۋىپ كۇيزەلدىم!
بىلدىبى جوق، ۇرى جوق.
ات تايمانار حەرى جوق،
جازىپ سالعان ماقبالداي،
امان بول، قۇمايت جەرلەرىم!
وسىلار ەسكە تۇسكەندە،
قايعىرماسسىزبا ەرلەرىم؟!
ازامات اتتىڭ جالىندا،
ەلىم ناردىڭ قومىندا،
كوشپەلى قازاق بولعان سوڭ
بالانىڭ بىلدىك شولدەرىن.

ارتىمدا قالىپ باراسىڭ،
قاراعايلى شوبارىم!
قىزىعىن كورگەن ەلىمنىڭ
ەندى ٴبىلدىم جىلارىن.
اعاشىم ەستەن كەتەرمە؟
جاپىراق شاشىپ گۇلدەنىپ
كوكەرىپ تۇرعان مۇنارىپ!
قاراعايىم-قايىڭىم!
جوق ەدى قونىس، ايىبىڭ،
التاي جازداي ٴبىر كوشبەي
لاپكەدە بىينە مەتكەلدەي
كىرشىكسىز ەدىڭ زايىبىم!
جازدىڭ كۇنى بولعاندا،
ەل وزەنگە قونعاندا،
بالدىرعاندى بالقاشتان
تۇۋلاتىپ شانشقان جايىنىم!
تالما تال ٴتۇس بولعاندا
بايلار قىمىز ىشەردە،
سارى نارداي ىڭىرانىپ
بايىبىشە سابا پىسەردە
ٴبىر قازانداي وتىرعان؛
بوز بالاسى قۇرالىپ
داۋلەتتى ۇيگە تۇسەردە.
ٴىربىتى سارى سامارعا
ساپىرىپ قىمىز قۇيدىرىپ
سالقىن جەركە توگىلدىرىپ،
سالتاناتقا ٴدوندىرىپ
ساۋقىم سالعان زامان-اي!
وزەننىڭ سۋۋى تۇنعىم
اساۋىمدى توقتاتقان
قارا مويىل قۇرعىم !
قۇبىلادان سوققان تۇنەرىپ
قىزىل جەلدى توقتاتقان
قايىڭنىڭ جالى سىرعىم،

و، دارىعاي، دۇنيەي
قايتەيىن جەردىڭ قىلعىن!؟...
بۇل قونىستان كەتكەن سوڭ
ىزدەسە قالقىم تابارما؟
ٴبىر قۇۋراعان شىبىعىن!
ارتىمدا قالىپ باراسىڭ
كوگەرىپ جاتقان وزەنىم
وزەننىڭ بويىن بوس قويىپ
سىرتقى كوگىن جەگەنىم ە
قۇر اتىما نە كەلگەن
جازعى مىنگەن كوبەگىم؛
قونىسىم قولدا تۇرعاندا
بولمۇشى ەدى دەگەنىم.
ات ەمىنىپ جاراق اسىنعان
ساعىنتار مىرزا ٴوز ەلىن.
كۇندە بازار ەسىلدى
قالىقىڭىز ناعىپ ساعىنباس؟
بۇل قونىستان كەتكەن سوڭ
كەمىمەس بەكەن جارىم جاس-
ەتى ٴتاتتى ٴسۇتى بال،
ٴبيسى جۇپار اڭقىعان،
سارى قاردا جايىلعان،
سارى ايازدا جۇۋساعان،
كوك ەسىلدەن كەتكەن سوڭ.
جىلقىنىڭ قونىسى تابىلماس!
سەمىرتۋشى ەدى جىلقىنى
قوم جاساتقان تۇيەگە
الا بوتا تارلاۋ مەن
قارا ويعا بىتكەن بەتەگە،
ادىرا قالعىر قۇلمانبەس
كەنەكوم سەنەن ايرىلدى!
قاۋ بولىپ دۇسپان جاۋلارى-
كورپىلدەگەن كورپەدەي
بولمۇشى ەدى، دۇنيە اي.

بالقاشقا جەلى تارتتىرىب
بايلاساڭ بىيە ياۋلارى!
بۇرۇنعىنىڭ سوزىنە
تۇس بولماساق بىگى ەدى،
ايتقان ەكەن بولار دەب
داۋلەت بەن باقىت اۋمالى .
وتىرىۋشى ەدىك ورداد‌ا
بىسنى ايعىر داي اقىرىب؛
ورداىنىڭ ٴىشى بىسى دەب
جاپىراعىن جاۋدىراب،
كولەڭكەسى ساۋدىراب،
سۇۋسىلداب تۇرعان قايىڭنىڭ
تۇبىنە كىلەم سالدىرىب،
ٴىربىتى سارى سامار مەن
وردادان قىمىز الدىرىب،
سىلدىرماقتى سارى وجاۋ مەن
وتىرۋشى ەدىك ساپىرىب.
وسىلار ەسكە تۇسكەندە

قايعىرماسىمىزبا، ا، ۇرىب؟!
بۇل بارعاننان بارارمىز
ارادا ٴالىم شومەنگەن،
ەركىندەب جايلاب ەسىلدى
ەركەلەب وسكەن قالىق ەدىك،
بۇل قونىستان كەتكەن سوڭ
زار بولماساق بىگى ەدى
تاي مەنەن قۇنان، دونەنگە؟!
قونىستان اۋماق بولساڭىز
جىبەرىڭىز تەز قابار
جوعارعى دۋۋلات ٴتورت اۋىل:
جازى، ساڭىرىق ەرلەر مەن،
بايۇزاق، باتىر بەكەنگە.
ەكىر ەدەي باسىن تاسقاسا باعان،
ارانعا تۇسكەن ايۋداي
قايعى مەن ٴىشى جاراعان،
بايۇزاق نەگە توقتاسىن
سىز كوشەمىن دەگەندە.

جاندىقتاردىڭ جەر جۇزىنە تارالۋى.

ەش نارسە توقتاۋ قىلماسا، ٴتىرى جاندىقتىڭ ٴبارى دە تەز وسەدى. كەي ٴبىر شىبىندار تاماشا تەز كوبەيەدى. ەركەك، ۇرعاشى ەكى شىبىننان ٴبىر-ەكى ايدا الدە نەشە مىليون بالا تۋۋادى. قۇرساقتى سىيىرەك كوتەرەتۇن جاندىك-ٴپىل. سول ٴپىلدىڭ دە ۇرپاعى ٴبىر نەشە ٴجۇز جىلدا الدە نەشە مىليونعا جەتۋگە بولادى. ادامنىڭ كوز الدىندا عانا تەز كوبەيگەن جاندىقتار بار. مۇنان ٴتورت ٴجۇز جىلداي بۇرىن امەريكادە ٴبىر جىلقى دا بولماعان. ەڭ اۋەلى امەريكاگە كەمەسىنە سالىب يسپان قالقى جىلقى اكەلگەن. لەزدە الگى جىلقىلار كوبەيىب، امەريكادە قورا-قورا جىلقى بولعان. ول جىلقىلاردىڭ كوبى قاشىب تاعى بولىب كەتكەن، وسى كۇنى امەريكانىڭ كەڭ دالالارىندا قورا-قورا تاعى جىلقىلار جايىلىب جۇرەدى. دالا كەڭ، ٴشوب مول، تۇرۇۋعا ەش نارسە توقتاۋ بولمايدى.

مۇنان ٴتورت ٴجۇز جىل بۇرىن امەريكادە ٴبيت دە بولماعان. بيتتەردى دە ەۋروپادان كەمەمەن الىب بارعان. سول بارعان بيتتەردىڭ كوبى تاعى بولىب

كەتىپ، وسى كۇنى قىلىعىر سەكىلدى ادامعادا، مالعادا وتە قاۋىپتى. ارالى دا
امەريكەگە ەۋروپادان الىپ بارعان. وسى كۇنى كوبەيىپ، ارا امەريكەنىڭ
كەر كەلگەن جەرىندە بولادى. امەريكەنىڭ تۇرعىن «بيفلەجيتس» دەگەن
قالقى ارانى «اڭگىلشاننىڭ شىبىنى» دەپ جەك كورەدى. بيفلەجيتەر ويلايدى:
ارا جۇرگەن جەردە ەۋروپادان كەلگەن اق وكىمدەر جۇرەدى دەپ. اق وكىمدەر
بيفلەجيتەردى تەپكى سۇرىپ، بەزەر قىلعان. سونى مەن كوپ اڭدارادى،
جاندىقتاردى جەر جۇزىنە ادام بالاسى تاراتقان. بۇلاردى ادامنىڭ ٴوزى الىپ
بارعان، ەگىن ۇيىرىق تەشقان سياقتىلار كەمەلەرگە ۇردەرى ەرىپ بارىپ قالادى.
كەيى ٴبىر قۇستاردا كەمەگە ەرىپ بارىپ مۇقىيت ورتاسىنا بارعاندا شارشاپ كەمەگە
قونادى؛ سونىدا جەمەرىپتىقا سالىپ، بالاسىن شابىقاپ شىعارادى. كەمە توقتاعان شەت
جەردە سولاردىڭ قالعاندارىن كەمەشىلەر ايتادى.

مۇقىيت ورتاسىندا، جيەكتەن وتە الىس جەردە ارالدار بار. بۇل ارالداردا
ٴتۇرلى جاندىقتار بولادى. ولاردىڭ ىشىندە ٴتۇرلى كەسىرتكەلەر، جىلاندار بار-
لار وندا قالاي باردى؟ جىلاندى، كەسىرتكەنى ادام كەمەسىنە سالىپ تاسىپ
جۇرمە؟ ارينە، تاسىپ جۇرمەيدى. ادام بالاسى كوبكە شەيىن جاندىقتار جەر
جۇزىنە قالاي تاراعانىن بىلە الماي جۇردى. بۇل كۇندە ادام بالاسى جاندىقتاردىڭ
جەر جۇزىنە قالاي تارالعانى جايىندا كوپ نارسەلەردى ٴبىلدى.
جاندىقتاردى جەر جۇزىنە تاراتاتىن سۋ مەن جەل ەكەن.
جەر جۇزىنە جاندىقتار ٴتۇرلى بوەبەن تارالادى. ماسەلەن، قارا قۇرىمداي
شەگىرتكەنى جەل كوتەرىپ كەتىپ، تەڭىزدىڭ ارعاعىنا شىعارعان ۋاقىتتارى
بولعان. قاتتى جەل قۇس، كوبەلەك، قوڭىزداردى دا الىپ كەتەدى. قاتتى قويىن
(سەمەرتمش) قۇرت، قۇمىرسقا، باقا، شايانداڭ كوپ جەرىنىڭ ۇستىنەن شىعىپ،
قالاي بوەت كوتەرىپ كەتكەن. اسپاندا كەمەرگى جوق، جەل قاتتى سوعادى.
سولدىقتان ٴوزى ۇشا المايتىن جاندىقتاردى دا جوعارى شىعارىپ، جەل ۇشىرىپ
كەتىپ، الىسقا الىپ بارىپ تاستايدى. سونداي وقيعالار تالاي بوەت بولعان.
جەل كولاسىاعان كەزدە بۇلار اسپاننان قۇيىلىپ، جاڭبىرشا جاۋىپ، تۇرعان ەلدى
تالا قالدىرادى. بۇرىنعى كەزدەيناردا كوكتەن جاندىق جاۋعانىن جازىپ قالدىرعان.
ماسەلەن 1806 جىلى گەرمانيادا شايان جاۋعان. 1841 جىل ييۋننىڭ 18-ىندە
ۇلىكە، مەرىك دەگەن جەردە (شۆەتسياداعى) اسپاننان ٴبىر جارىم ساعات جاڭبىر
مەن ارالاس شورتان، الابۇعا، شاباق، بيقە بالىق جاۋعان. ارينە، اۋادا بالىق
ٴولىپ، جەرگە جانسىز تۇسەدى. ٴبىراق شايان، قۇرت، شەگىرتكە سياقتىلاردىڭ
ٴتىرى تۇسەتۇنى دە بولادى. مۇنى مەن ٴتۇرلى جاندىقتار بۇرىن تۇرماعان جەرلەرىنە
بارىپ ٴتۇسىپ كوبەيەدى.

جاندىقتاردىڭ جەر جۇزىنە تارالۋىنا جەل جاردەمشى بولادى.

ٴبىرى جاندىقتاردا امالسىز جەر جۇزىنە تارايدى. مۇقيت ورتاسىندا «اۋليەۋيكەنتۋيدىڭ ارالى» دەگەن ارال بار. مۇندا بۇۋىندىرعىش دەگەن ۇلكەن جىلان بۇرىن بولماعان. (بۇۋىندىرعىش دەگەن ۇزىن جۋان جىلان بولادى. تىسىندە ۋى جوق، ٴبىراق قايۋاندى وراپ الىپ قىسىپ ولتىرەدى). ٴبىر جىلى سول ارالعا تولقىن مەن ٴبىر اعاش كەلىپ تىرەلگەن. اعاشتى قاتتى جەل قوپارىپ كەتكەنى يا وزەن جاعاسىندا ٴوسىپ تۇرعاندا سۋ قۇلاتىپ كەتكەنى بەلگىسىز. ايتەۋىر سول اعاشقا ورالىپ ۇزىنىنەن ٴبىر ـ ەكى تاياق ۇلكەن بۇۋىندىرعىش جىلان كەلگەن. ٴوزى ۇرعاشى جىلان ەكەن. اعاش ارالعا كەلىپ توقتاعاندا جىلان جازىلىپ جەرگە تۇسكەن. ماڭىندا قورالى قوي جايىلىپ جاتىر ەكەن. اش جىلان قويدان اداسىپ قالعان ٴبىر ساۋلىقتى ۇستاپ الىپ، بۇۋىندىرىپ ٴولتىرىپ، جۇتىپ قويعان. قالقى قوي جوعالا بەرگەنىن سەزگەن. اقىرىندا جىلاندى كورىپ ولتىرگەن. جىلاندى ولتىرمەگەن بولسا، ارالدا ٴبىر ازدان سوڭ قورقىنىشتى جىلاندار كوبەيەر ەدى.

سۋۋىق جاقتا، مۇز تەڭىزىندە، ۇلكەن مۇزدارعا ٴمىنىپ اق ايۋلار جولاۋشىلاپ ٴجۇز مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە كەتەدى. ىستىق جاقتاردا اعاشقا ٴمىنىپ جاندىقتار جۇزىپ جۇرەدى. قاتتى جەلدەر سوققاننان تەڭىزدەردە اعاشتار قالقىپ جۇرەدى. كەمەشىلەر ايتادى: اعاشتار تەڭىزدە كوپ جۇزەدى، اعىسى بۇلاردى جيەكتەن ٴارى الىپ كەتە بەرەدى. اعاشتاردا كەسىرتكەلەر، جىلاندار، قوڭىزدار، باسقا ٴتۇرلى جاندىقتار وتىرادى، دەپ. وڭ تۇستىك امەريكادا دۇزگەن اعاشتار سونشا كوپ كەلەدى: السىتان ارال ٴدۇزىپ كەلە جاتقان سىقىلدى كورىنەدى سونداي ۇزىندىعى ەلۋ شاقىرىم، ەنى ٴجۇز تاياق ارال ٴبىر ۇلكەن وزەننىڭ ساعاسىنا توقتاپ قىرىق جىل تۇرعان. ۇستىندە قۇم ٴتۇسىپ، ٴشوپ، اعاش شىعىپ جەر بولىپ كەتكەن. قۇستار ۇيا سالىپ، اڭدار ٴىن قازىپ تۇرا بەرگەن ارينە، بۇلار ٴار جاقتان تەك قالاي بولسا سولاي جيىلعان جاندىقتار. ٴبىر جىلى قاتتى داۋىل تۇرىپ، الگى ارالدىڭ تاستالعانىن شىعارعان. سىنىقتارىن تەڭىزگە ايداپ الىپ كەتكەن. جولاۋشىلار ايتادى: «سول ارالدىڭ ۇستىندە اعىپ بارا جاتقان ٴتۇرلى جاندىقتاردى كوردىك. ٴبىر جەردە ايىست (كوك قۇتان سىقىلدى قۇس) وتىر؛ وعان جۋىق ٴبىر توپ مايمىل تۇر . . . ەكىنشى ٴبىر دۇزىپ كەلە

جاتقان ارالدا جابايى ۇيرەكتەر مەن ٴبىر توپ ٴتىيىن وتىر. بۇلاردىڭ سوكەننەن ٴدەۋىپ كەلە جاتقان ٴبىر ۇلكەن اعاشتىڭ ۇستىندە ۇلكەن «كىروكادىيل» (ونە ۇلكەن زىياندى ٴتىستى كەسىرتكە) جاتىر. قاسىندا ۇلكەن جولبارىس بەن مىسىق تۇر؛ ەكەۋى بىرىنە ٴبىرى سەنىسپەگەن جاۋلىق كوزدەرى مەن قاراسىپ قويادى» دەپ. ٴبىر جەلى امەرىيكەنىڭ «مانتەۋىيدەو» دەگەن قالاسىنىڭ جانىندا تۇندە الگىندەي تۇزگەن ارال مەن كەلىپ امەرىيكەنىڭ ٴتورت جولبارىسى (بۇۋما) ٴتۇسىپتى. ەرتەڭ ەل تۇرسا، ٴتورت جولبارىس كوشەدە زەڭ سالىپ تايراقتاپ جۇردەيدى. جۇرت شوشىپ كەتكەن.

جانۋارلاردىڭ جەر جۇزىنە تارالۋىنا سۋۇ ۋسلاي جاردەم بەرەدى.

جەر جۇزىنە تارالۋعا ٴبىر ٴتۇرلى جانۋاردىڭ ەكىنشى ٴتۇرلى جانۋارعا قولعابىسىن ٴتيگىزەدى. قۇستىڭ ارقاسىندا بالىقسىز كولدەرگە بالىق كەلەدى. جابايى قازدار، ۇيرەكتەر، باسقا قۇستار جازعىتۇرى يا كۇزدى كۇنى قايتقانىندا بالىقتىڭ ۋىلدىرىعىن جەيدى. قۇستىڭ تەزەگەنىڭ ىشىندە ۋىلدىرىق بولادى. بارىنەن تاماشاسى سول: كەيدە ۋىلدىرىقتاردىڭ ٴتىرىسى دە بولادى. قۇستىڭ تەزەگى سۋعا تۇسەدى. سۋدا ٴتىرى ۋىلدىرىقتان بالىق شىعادى. بالىق وسەدى، كوبەيەدى، كولدى قونىس قىلادى. سونى مەن تاۋدىڭ بيىك باسىنداعى كولدەردە دە بالىق تاپ بولادى.

كەيدە وزەن جاعاسىنا شومىلاتىن بالشىقشى قۇستاردىڭ قاناتىنا ۋىلدىرىق جابىسادى. قۇس قاناتى مەن جابىسقان ۋىلدىرىقتى وزەننەن كولگە، يا ٴبىر وزەننەن ەكىنشى وزەنگە الىپ كەتەدى. قوڭىزداردا ۋىلدىرىقتى الىپ كەتەدى: ۇيتكەنى گەل سۋدا تۇرىپ، تۇنگە قاراي بىيىككە شىعاتىن قوڭىزدار بار. كەيدە سول قوڭىزدار كولدەن كولگە، يا وزەننەن وزەنگە ۇشىپ كەتەدى. بۇلار كەيدە ۇساق ۋىلدىرىقتاردى ونە الىسقا الىپ بارادى. قۇستار قوڭىزدى دا، ٴتۇرلى قۇرت قۇمىرسقالاردى دا، باسقا جانۋارلاردى دا جابىستىرىپ الىپ كەتەدى.

سىسى جاقتاردا، جاڭبىرلى ۋاقىتتا، ويپاڭ جەرلەردە كوپ ۋاقىت قاق تۇرادى. ٴبىر ازدان سوڭ قاق كەۋىپ كەتەدى. سول قاقتاردا بالىق بولادى. بالىقتىڭ اتى بالىق، سۋۇسىز تۇرالمايدى. بۇل قاقتارعا بالىقتى كىم اكەپ جىبەرەدى؟ ارىينە، سول قۇستار مەن قوڭىزدار اكەپ جىبەرەدى.

قاق كەپكەن سوڭ، بالىقتار قىرىلىپ قالادى. كەلەسى جىلى جاڭبىر كىرىپ جاۋىپ قاق تۇرسا، تاعى بالىق بولادى.

مىنە، سونى مەن جەر جۇزىنە ٴتۇرلى جانۋارلار تارايدى.

دۇنىيەدەگى تۇرمىس، بىرىنە ٴبىرى ٴبىلىنىپ، ٴبىرى مەن ٴبىرى بايلانىستى، ٴومىردىڭ دوڭگەلەگى سولاي ايналىپ تۇرادى.

ن. تكۇۇ كينن‌ندن.

اڭ مەن قۇستاردڭ اۋۋى.

قونستان اۋۋ، شۋبىرۋ، كوپ جەرلەردى كەزىپ كەتەتۇن جالعز ادام بالاسى عانا ەمەس. اڭدا، قۇس-دا، مال-دا قونستان اۋادى. ادام بالاسىن-دا ەركىنە قويماي كوشىرەتۇن، اۋدراتۇن-اشارشلق، تاماق، قىزىل وكەش اكىدى، تۇستى-دا اۋدراتۇن-سول جاۋلار. سۋۋق-دا قونستان اۋۋعا سەبەپ بولاتۇن مىقتى جاۋ.

وقتىن-وقتىن اڭدار توپ-توبى مەن قونستان اۋاتىنى ادام بالاسىنا بەلگىلى. قونستان ٴتۇرلى اڭدار اۋاتىنىدا بەلگىلى قونستان اڭدار جالعز-قادا قاپتاپ-دا، تۇبىنەسپ، مىڭداپ، مەليونداپ، مەليارتتاپ-دا اۋادى. اڭنىڭ ونە كوپ جىينالىپ قونستان اۋۋى جىيى بولىپ تۇرمايدى؛ ون جىل، كەيدە 20-30-40-50-جىلداردا ٴبىر رەت بولادى. نە سەبەپتى اڭدار قونستان اۋادى؟ قانداي جاۋ بولاردى اتا قونستان قۋالايدى؟

بولاردى قونستان قۋاتىن جاۋ-اشارشلق پەن سۋۋق. كوبىنەسە، قونىس اۋداراتۇن تىشقاننىڭ ٴتۇرلى توقىمدارى. ارقانگەل گۋبرنەسىندە، سۋۋق ەلسىز باتپاق دالادا «شۇبارشا» دەگەن، سۋۋر سىياقتى، ۇلكەندىگى سارشۇناقتاي، ٴار جەرىندە شۇبار مەڭ بار تىشقان بولادى. «شۇبارشا» ونە ٴوسىمتال بولادى. جىلىنا الدە نەشە رەت بالالايدى، جانا بىردەن 5-6 بالا تابادى. جاز جىلى جاقسى بولسا، شۇبارشا كوبەيىپ، جەرگە سىيماي كەتەدى. جاز تاماق مول، كوبەيىپ، ٴومىر سۇرىپ وتىن سالىپ شۇبارشا تولا بەرەدى. ٴبىراق كۇز بولا وت، ٴشوپ ارايا بەرەدى؛ شۇبارشانىڭ كۇيى ناشارلاي باستايدى. كەيدە ٴتىپتى قاتتى بالەگە ۇشىرايدى: تاماق جوق، سۋىق ٴتۇسە ٴشوپ بىتكەننىڭ ٴبارى قۋرىيدى. جەرلىك نارسەنىڭ ٴبارى جەلىنىپ بىتكەن. جانجاقتان اجال ٴتىلىن جالاقتاتا باستايدى. سورلى تىشقاندار اراسىندا كۇن سايىن اشارشلق ارتادى، تۇس-تۇسىنا سانداپ تاماق ىزدەيدى، تابارلىق نارسە جوق. شۇبارشالار اراسىندا زور قورقىنىش ۋايىم كىرەدى. توپ-توپ بولىپ جىينالىپ ٴتاۋىر قونىس ىزدەپ، تىشقاندار جوڭكىپ اسا باستايدى. بەتى اۋعان جاققا قاراي دالباسالاپ تىكە جۇرە بەرەدى. ٴبىر قوراسىنا تىشقاننىڭ تاعى ٴبىر قوراسى قوسىلادى. قورا-قورا تىشقان بىرىنە-ٴبىرى قوسىلىپ، قىبىرلاپ، جەر ٴجۇزىن قايستىرىپ كەلە جاتقان ٴبىر اسكەر سىقىلدى بولادى. ٴارى اش، ٴارى توڭعان تىشقاندار ىلگەرى اسا بەرەدى؛ ىلگەرى قاراي جوڭكىپ شۇبىرا بەرەدى. جارعىتۇرعى تاسىپ كەلە جاتقان سۋ سىياقتى جەردىڭ بەتىن قاپتاپ، توقتاۋدى بىلمەيدى. تىشقاندار

قاتارلاسىپ الىپ جۇگىرەدى؛ قاتارلارىنىڭ اراسى سونداي جاقىن: ارتقىلارىنىڭ باسى الدىڭعىلارىنىڭ قۇيرىعىن تىرەپ وتىرعان سىقىلدى كورىنەدى. شۇبارشالاردىڭ قۇرتتاي اياقتارى، مۇكتى تاپتاپ ىزدەك جول سالىپ كەتەدى. تىشقان شۇبىرعانى قارلىعان جول الىستان ٴبىلىنىپ جاتادى. ۇزاعان سايىن تىشقاندار قاتتىراق جۇگىرەدى. جولدا ۇشىراعان ٴشوپ-اعاش بولسا، دەم الىپ الماي تالاسىپ وتىپ جەپ كەتەدى. ٴبىر ەكى ساعاتتا كەيى ٴبىر جەرلەردى جالاڭ جالاعانداي قىلىپ كەتەدى، ارتقىلارىنا جەرلىڭ ٴتىپتى ەش نارسە قالمايدى. قارنى اشقان سايىن الدىنان ٴۇمىتتى بولىپ، تىشقاندار جۇگىرە بەرەدى. الدىنان نە كەلسە دە قورقپايدى، دىلگىرى اسا بەرەدى، ەسى شىعىپ كەتكەن ٴتارىزدى ەش نارسەنى تىڭدامايدى. ادام قارسى كەلسە، يىقتىن قايتپايدى. اياعىنىڭ اراسىنان ٴوتىپ تىشقاندار جۇرە بەرەدى. كوشتى قۋسىنار كەزدەسسە، جاتىپ تۇرىپ توبەلەسەدى.

جولدارىندا وزەن، كولدەر سۋقتادا بۇرىلمايدى، تۇزىپ وتە بەرەدى. ٴبىراق مەڭگداب سۋىعادا كەتىپ ولەدى. بوسقىن سورلىلاردىڭ ارتىنان تۇلكى، قاسقىر، ٴبيت، قۇس سياقتى جاۋلارىدا ەرىپ وتىرادى. سورلى تىشقانداردى بۇل جاۋلار ٴشىمتە سىبعالىنشا الىپ جەي بەرەدى. سۋدان ٴوتىپ بارا الماعان السىرەگەن تىشقانداردى شاعالا مەن بالىقتاردا ولجا قىلادى. اۋرىۋدان، اشتان ولەتۇن بوسقىن تىشقانداردىڭ ەسەبى بولمايدى. جولاي جەر تەزەكتەي بولىپ قىرىلعان تىشقاندار قالا بەرەدى. مۇنداي اۋىپ، بوسقىندىڭ اياعى نەمەن تىنادى؟ تاماعى جەتكەندىكتى جەرگە تىشقاندار جەتە الما، جوقپا؟ بەلگىسىز. ٴبىر نەشە جىل جۇرىنەي ورنىندا شۇبارشا كورىنبەيدى. ارتىنان تاعى كوبەيە باستايدى؛ ٴبىر بەلگىسىز جەردە جان ساقتاپ قالعان از-مۇز تىشقانداردىڭ ۇرپاعى وسە بەلەنبەيدى. ٴبىر از جىلدان سوڭ تاماق جەتىسپەي تاعى بوسىۋ باستالادى.

تىم كوبەيمەسە دە، ٴشوپ، تاماق جوق اشارشىلىق جىلى جاقسى جانعا قاراي اڭدار اۋادى. جالعىز تىشقاندار ەمەس، ٴتۇرلى جانۋارلار بوسادى. اق ٴتيىن، تۇلكى، قاسقىر، كيىك، بالىق، قۇس، ٴبارى دە اۋادى. ۇۋاق جانۋارلاردى جەيتۇن اڭدار، سول جەيتۇن جانۋارلارىنىڭ ارتىنان، بىرگە ەرىپ وتىرادى. نە گە دەسەڭىز جەيتۇن جانۋارلارى اۋىپ كەتكەن سوڭ، اشتان ولمەس دەپ قورقادى. ۇۋاق يا مەس كىمگە ٴالى كەلمەيتۇن اڭدار اشارشىلىقتان قاشىپ تاماق ىزدەيدى. شيەڭ جانىن قورعاپ اۋادى. شيەڭ جاندى قورعاپ ٴتۇرلى امال قىلادى. قۇرمىس وكاي ەمەس. قۇرتتاي جاندىقتا شايىن ٴومىر بويى مۇقتاجدىق، كەمشىلىك بەن ارپالىسىپ تىنىم تاپپايدى. تۇرمىس-تالاس دەگەن سول، ەسى كوپتى قازاق دالاسىندا قارساق، قاسقىر تۇلىپ كەتكەن، بۇلاردا وسىلاي اۋىپ كەلگەن.

كەيى ٴبىر جانۋارلارجانى جەرلەردى ٴابدان ٴبىلىپ الىپ، جاز قولايلى

جەردە جاز تۇرادى؛ قىس قولايلى جەردە قىس تۇرادى. جايلاۋى مەن قىستاۋىنىڭ اراسىندا ٴومىر بويى كوشىپ جۇرەدى. سونداي جاندىقتار دەپ قۇستاردى ايتۋعا بولادى. قۇستار قىسقا قاراي تۇككە جايتىن، قار جاۋمايتىن، تاماق تابىلاتىن جىلى جاققا كەتەدى. جازدى كۇنى تۇرۋعا قولايلى سالقىنداۋ جاققا ۇشىپ كەلەدى؛ جازى قىسى ٴبىر جەردە تۇراتىن قۇس بولمايدى. قۇس ٴبىزدىڭ كوشپەلى اداي سياقتى. قۇس جىلىنا ٴارلى-بەرلى الدە نەشە مىڭ شاقىرىم جەر ۇشادى. جىلدىڭ قاي كەزىندە قاي جەردە تۇرۋ قولايلى ەكەنىن بىلەدى. رەسەيدەگى جاز جۇرەتىن قارلىعاشتار، قىسقا قارسى مىسىرعا ۇشىپ كەتەدى. مىسىرعا ادام وسى كۇنى ٴبىر نەشە ٴجۇما جۇرىپ بارسا، قۇس ٴبىر نەشە عانا كۇندە جەتەدى. قىردا جۇرەتىن كەكىلدى بوز تورعايلار باسقا ۇۋاق قۇستاردا مىسىرعا ۇشىپ كەتەدى. كوك قۇتاندار مىسىردىڭ ٴار جاعىندا ٴبىر مەزگىلدەي جەرگە ۇشىپ بارادى. كوكەك، بۇلبۇل، بودەنە، تىرنالار ودان ٴارى كەتەدى.

ٴار قۇستىڭ جۇرەتىن جولى، قىستايتىن، جايلايتىن جەرلەرى بار. كەي بىرەۋلەرى قورالانىپ، كەي بىرەۋلەرى ٴۇيىر-ٴۇيىر بولىپ ۇشادى. ۇشۋلارىدا ٴتۇرلى-ٴتۇرلى. كەي بىرەۋلەرى وتە ۇشقىر بولادى، ماسەلەن قارلىعاش ساعاتىنا ٴبىر ٴجۇز وتىز شاقىرىم ۇشادى دەسەدى، لاشىن ساعاتىنا الپىس شاقىرىم الادى دەسەدى.

كەي ٴبىر قۇستار قايتقانىندا ٴتىپتى دەم الماستان ۇشىپ، بىردەن قىستايتىن جەرىنە بارىپ قونادى، ماسەلەن قايتقان تىرنالار قىستايتىن جەرىنە جەتكەنشە توقتاماستان ۇشادى. كەي ٴبىر ۇشالمايتىن قۇستار اندا-ساندا دەم الىپ ۇشادى. ۇشۋعا ولاق قۇستار كۇندىز ۇشسام، ۇشقىر، جىرتقىش قۇس ولجا قىلىپ كەتەدى دەپ بۇعىپ وتىرىپ، تۇندە ۇشادى. ماسەلەن ۇشۋعا ولاق وقپاق دەگەن قۇس قايتقاندا جورعالاپ جۇرەدى، يا تۇندە ۇشادى. جاقسى جۇزەتىن كەگىر سياقتى قۇستار كوبىنەسە وزەندەر، تەڭىزدەر مەن جۇزىپ قايتادى. ۇشۋعا ولاق جۇزە المايتىن قۇستارعا جالپاق ەندى تەڭىزدەردەن ٴوتۋ ٴتىپتى قيىن. ولار كەيدە كەتىپ بىراتقان كەمەلەرگە قونىپ دەم الىپ كەتەدى. داۋىل كۇنى تەڭىزدەن ٴوتۋ قۇستارعا وتە اۋىر تيەدى؛ قاناتىن تالدىرادى، ٴالىن قۇرتادى، السقا اداستىرىپ ايداپ كەتەدى، قاتتى جەل كۇنى تەڭىزگە جاقىن ۇشۋ قۇسقا قاۋىپتى بولادى.

كەي ٴبىر قۇستار قاتارلانىپ، تىزگەن تۇيە سياقتى، بۇرىشتانىپ ۇشادى، ماسەلەن، قاراشا قازدار سولاي ۇشادى. ولاردىڭ جولدى جاقسى بىلەتىندەرى الدا وتىرىپ، بالالارى مەن شەشەلەرى ارتتا وتىرادى.

كەي ٴبىر قۇستار وتە كوپ بولىپ ۇشادى. قازاق دالاسىندا قاراشا وتە كوپ بولىپ ۇشادى. باسقا جەرلەردە ونان دا كوپ بولىپ ۇشاتىن قۇستار بار. ەڭ كوپ بولىپ قايتاتىن امەريكە كوگەرشىندەرى. ٴبىر اعىلشىن ايتادى: ٴبىر مەزگىلدە جان جاقتى، اسپاندى كوگەرشىن قاپتاپ كەتتى. اسپاندا ۇشقاندا ٴبىرىنىڭ

استەمندا ٴبىرى ۇشىپ كوك كورىنبەي تۇناسىپ كەتتى. سونداي قالدىڭ كوگەرشىن بەس ساعات ۇشقاندا بارىپ سىبىرەي باستادى. سوندا ارتتا قالعاندارى ۇلكەن-ۇلكەن توپ بولىپ، وتىپ جاتتى. ون ساعات وتكەندە قۇس ارىلىپ بولدى دەپ كوگەرشىننىڭ ۇشقان ٴۇزىنى ٴتورت ٴجۇز، ەنى ون شاقىرىمنان اسۋۋ، ەگەر ٴبىر قاباتى بولىپ ۇشسا ٴۇش مەلليارتتاي بولار ەدى (ٴۇش مەلليارت دەگەن بىرەۋ كۇن-تۇن قالتىپ بىرىندەپ ساناي باستاسا، ٴۇش مەلليارتتى ٴبىر ٴجۇز ون بەس جىلدا شاققا ساناپ بىتىرەر ەدى). مىنە وسى قۇستاردىڭ بارىدە ٴبىر تاماق ەۋشىن، ٴبىر شىبىن جانىن ساقتاۋ ٴۇشىن اۋادى. دۇنيەدە قانداي ۇلكەن، نەندەي كىشكەنە جاندىق بولسادا، تەك شىبىن جانىن ساقتاپ، تاماق اسىراۋ ٴۇشىن تىرباڭداپ، تىرشىلىك ەتەدى، امال جاسايدى.

كەي جاندىقتاردىڭ قىستى كۇنى جان ساقتاۋى.

قىبىرلاپ جۇرگەن جاندىققا اشتىقتىڭ ىستىقتىعىتىنى جوق. اش جاندىق ورتەمە كەشىبە ولەدى. ولمەس ٴۇشىن، شىبىن جانىن قايتتاپ جاندىقتار ٴتۇرلى امال، ٴادىس، ٴىس جاسايدى. سۇۋىقتا وسال جاۋ ەمەس. سۇۋىقتا شىداماي دا ٴتۇرلى جاندىقتار ٴتۇرلى امال قىلىپ، جانىن امان الىپ قالمۇعا تىرىسادى. تاماق تابىۋ مەن سۇۋىقتان قۇتىلىۋ ەكاي جۇمىس ەمەس. كوپ جاندىقتار تۇزىمىستىڭ تەگەۋرىنىنە شىداماي قىرىپ كەتەدى. تۇرمىسنا كەم سىباعاسىن الىپ جەرلىك بولسا، سول امان قالىپ، باسقالار قىرىلا بەرمەك. سىباعا الىپ جەۋگە ەبىنلەردىڭ تۇتىسى علنا كوبەيىپ وسىبەك. جانىن سالقتاي الاتىن جاندىق دۇنيەدە ٴومىر سۇرمەك. ادام تۇرمىسىدا سول سىقىلدى. بۇل تابيعاتتىڭ زاكى.

ٴتۇرلى اڭدار اۋىپ، جاقسى جاققا بوسىپ جان ساۋعالايدى. قۇستار جىلى جاققا ۇشىپ كەتىپ قىستى كۇنى جانىن امان الىپ قالادى. ٴبىراق، جاندىقتىڭ ٴبارى اشتىقتان قاشىپ، اۋىپ جان ساۋعالامايدى؛ قىسى، جازى ٴبىر جەردە تۇرىپ دا اشتىقتان، سۇۋىقتان قورعانادى؛ دەنەسى، تۇرمىسى، تابيعاتى ٴبىر جەردە تۇرىپ دا كون كورۇگە، اشتىقتان قۇتىلۇعا داعدىلانادى. بۇل سىقىلدى جاندىقتار قىس باستالا ٴبىر ىڭعايلى جەر تاۋىپ الىپ، ۇيىقتاپ جاتىپ، جازعىتۇرى قايتا ويانادى. قۇرت قۇمىرىسقا، ماسا شىبىن، تىشقان، جارقانات، كىرپى؛ ايۋ سىقىلدى جاندىقتار ٴبىر ىڭعايلى ورىن ياكي ٴىن تاۋىپ الىپ، كۇزگى سالقىن باستالا، كىرىپ بۇرسەدىدە جاتادى. مۇنى قازاق ولەدى دەپ تۇسىنەدى. ول قاتا. بۇل جاندىقتار ولمەيدى، تەك تالماۋسىپ، جۇرەگى سوعىپ، قيمىلداماي، ۇيىقتاعان سىقىلدى بولىپ جاتادى. ەۋروپانىڭ ٴالپى دەگەن تاۋلارىنىڭ سۇۋىق باسىنداعى كەي ٴبىر سۇۋىرلار سەگىز اي جىلىنا ٴىنىنىڭ تۇبىندە تالىپ جاتادى.

سۋىرلار بولاي ۇيىقتايدى. قىس ۇيىقتاۋعا ارىب، شەبەرلەپ، تەرەڭ، ۇزىن ٴىن قازادى. ٴىنىنىڭ اۋزىن تار قىلىپ، قىسقا قاراي پىشەن يا ٴشوپ بەن بىتەپ تاستايدى. ٴىنىنىڭ تۇبىندە جاتاعى بولادى. كوز جاستالعى تورىپ اق جاتاتۇعىن جەرىنە پىشەن توسەيدى. ٴشوپتىڭ ٴتىسىمەن قىيىپ، كۇنىنىڭ كورىنىندە كەپتىرىپ كىر كەتىپ توسەيدى. كۇزگە قاراي سۋىرسەمىرەدى؛ سۋىق تۇسە ٴىنىنە كىرىپ جاتا قالادى. ٴبىر ٴىنىندە سۋىرلاردىڭ ٴۇي ٴىشى مەن بولادى. جاتار الدىندا ٴىنىنىڭ اۋزىن ٴبىر قولاشتاي جەرگە دەيىن ساز، پىشەن، تاس بەن بىتەيدى. جۇمىس ٴبىتىرىپ الىپ، سۋىرلار ٴىنىنىڭ قۋىسىنا ٴبىرى تۇمسىعىن تاياپ تىعىپ ۇيىقتايدى. جازعىتۇرى كۇن جىلىنا سۋىرلار ويانا باستايدى. ەڭ اۋەلى جاسىراق جانا قوزاتىسراعى تۇرادى. ەڭ سوڭىنان قارتايعاندارى مەن كۇشسىزدەرى تۇرادى.

جارىقتا، ٴشوپ اراسىنا، ىنگە، ۇڭگىرگە كىرىپ قىسقا قاراي جىلان، كەسىرتكە، باقالاردا ۇيىقتايدى. بۇلار يا جالعىز يا كوپ بولىپ جاتادى. ور قازعاندا اعاش ٴتۇبىرىنىڭ استىندا جىلاننىڭ ۇيىقتاپ جاتقان ورىندارى شىققان. بالىقتار، باقالار اناۋ مىناۋ سۋىقتا ٴتىپتى ولمەيدى. سۋىق جاقتاردا كەي ٴبىر وزەن مەن كولدەر تۇبىنە دەيىن قىستى كۇنى قاتىپ قالادى. ىشىندەگى جاندىقتارىدا قاتادى. جاندىقتاردىڭ السىزدەرى قىرىلىپ، الدىلەرى، تۇرىمسقا قولايلارى جازعىتۇرى قايتادان ٴتىرىلىپ كەتەدى. سولار مەن بىرگە وامەي قالعان بالىقتار مەن باقالاردا تىرىلەدى. مىنە قىسقا قاراي ۇيىقتاۋ كوپ جاندىقتاردىڭ جان ساقتايتۇن ٴبىر ٴادىسى. ۇيىقتاعاندى كوتەرە المايتۇن السىزدەرى قىرىلىپ قالادىدا، كوتەرە الاتۇندارى ٴتىرى قالادى. ارىنە ولگەن جوعالادى، تىرىدەن تۇقىم قالادى. بۇلاردىڭ تۇقىمىنىڭ ىشىندەدە ەڭ كۇشتىسى قالىپ، ٴالسىزى ولەدى. سونى مەن تۇقىم جاڭارادى. دۇنيەدە جانىن ساقتاي الاتۇندار دىڭ ٴوزى مەن تۇقىمى عانا كۇن كورە الادى. دۇنيەدە ٴور تاماعىن ٴوزى الىپ جەي المايتۇن، جانىن قورعاي المايتۇن جوق بولا بەرەدى.

جاندىقتىڭ تاماق الىپ جەيتۇن جان ساقتايتۇن قاسيەتتەرى تۇرلىشە بولعان سوڭ، سول جان ساقتايتۇن قاسيەتتى مىقتىلارى مەن، مولدارى باسقالارىنان ارتىق، اسىل، جاقسى، كۇشتى بولعانى.

العاشقى ادامداردىڭ تۇرمىسى.

كۇن شىعاۋ؛ اۋا جىلى. كوك ٴشوپتىڭ اراسىندا كىشكەنە وزەن بۇراڭداپ، بيرىلىپ اعىپ جاتىر. ورمان وزەنگە ٴبىر وسە ٴتونىپ كەلىپ، ٴبىر وسە قاشىقتاپ كەتىپ تۇر، بۇتاقتان بۇتاققا سەكىرىپ تۇستار اۋانى جاڭعىرىقتىرىپ ءان سالىپ ٴجۇر. ادام زاتىنىڭ تۇرعان بەلگىسى بىلىنبەيدى. ٴبىر كەزدە ۋاق اڭدار مەن،

قۋستار ۇركىپ، جاسىرىنا باستادى. كەشكىبەي ورماننان الاڭعا كەلىپتى كەلمەگەن ەكى جانىندىق شىقتى: الٴ دەۋگەدە كەلمەيدى، ادام دەۋگەدە كەلمەيدى. الاڭعا شىققان سولٴ بۇلار الٴ ەمەس، ادام ەكەنى انىق كورىندى. الدىندا تاپا ساقال، دەمبەلشە ەركەك. قولىندا بۇتاقتى تاياق، ارتىندا قولىنا بالاسىن كوتەرگەن قاتىن. بۇلار ەكٴ العاشقى ادامدار.

•كەۋىندەگى ۇستىندە تۇك كيىم جوق، تىرداي جالاڭاش. كۇنگە كۇيىپ دەنەسىنىڭ تەرىسى قارايىپ كەتكەن. تاياندارى تۇيەنىڭ تابانى سياقتى بولىپ قالعان: ناۋ تاس، تىكەن ٴۇستى مەن قالاي بولسا سولاي جۇرە بەرەدى. شاشتارى ۇيىسىپ قالعان دۋدارداي، بەلىبۋارىنا تۇسەدى.

21-ىنشى سۋرەت: العاشقى ادامدار.

بۇلار ەرتەڭىنەن بەرى ورماندا تاماق ىزدەپ قاڭعىرىپ ٴجۇر. ٴبىراق قولدارىنا
ٴالى جارتىمدى نارسە تۇسكەن جوق. وزەن جاعاسىنا كەلىپ، ەركەك قولىنداعى
تاياعى مەن بۇتانىڭ ٴشوبىنىڭ اراسىن شۇقىلاپ قازا باستادى. قاتىن ەمىزۋلى ١
بالاسىن جەرگە قويىپ، وزەن جيەگىندە ٴولىپ جاتقان ءبىر بالىقتى تاۋىپ الىپ
كەلدى. سۋ جاعاسىنا شىعىپ قالعان ٴبىر ۇزىن تاياق سۇيرەتە كەلدى. الىپ
كەلگەن بالىقتى ٴبولىپ جەپ، قاتىن مەن ەركەك جەردى قازىپ، ٴشوبىنىڭ
تامىرىن، قۇرت، باقا-شايان سىقىلدىلاردى تاۋىپ الىپ، كەمىرمەستەن اۋىزدارىنا
قاعىپ سالىپ جەپ جاتىر. كەي ٴبىر ٴشوبىنىڭ تامىرىن اۋزىنا سالىپ ٴدامىن
تاتىپ، جەمەي لاقتىرىپ تاستايدى. ٴبىر كەزدە ەركەك باقىرىپ، جەردى تاياعى

مەن جازىلا بەرىپ سالىپ قالدىدا، ۇلكەن ٴبىر جىلاندى قولى مەن كونەردى. ٴتىسى مەن جىلاندى جۇلقىپ-جۇلقىپ ايىرىپ ٴبىر بولىگىن ٴوزى جەدىدە، قالعانىن قاتىنىنىڭ سىباعاسىنا قويدى. جىلاندى جاپ ٴبىتتى. بۇلاردىڭ بۇگۇن جەلى وكىنان تۇردى: مەركەك تاعى ەمىر نەشە كەسىرتكە ۇستاپ الدى، قاتىن بۇتانىڭ اراسىنان جەمىستەر تاۋىپ الدى. ەرلى زايىپتى ەكى ادام تاماقتا ٴابدان تويىپ الىپ، سول جەردىڭ وزىندە دەم الىپ جاتتى. شەشەسى بالاعا ەمشەك بەردى. قاۋ تاسىندا جاتىر. تويعان ادامدار ۇيقتاپ قالدى.

بۇلاردىڭ ەش نارسەدەن كاپەرى جوق. كەنەتتەن بالە كەزدەسەر دەگەن وي جوق. ٴبىراق، بالە جاقىندا: اگداپ باسىپ ورمانان جولبارىس ىسقىلدى ەبىر زور الۋ شىقتى. الۋ اۋانى بىيسكەلەپ، ولجانىڭ ٴيىسىن سەزىپ، قۇۋانىپ كوزى وتتاي جايناپ كەتتى. جەر باۋىرلاپ، ەبتاپ باسىپ ۇيىقتاپ جاتقان ەكى ادامعا تايالدى. سول كەزدە مەركەكتى بىرەۋ ٴتۇرتىپ جىبەرگەندەي شوشىپ ويانىپ، اكىدى كورىپ ايقايلاپ ۇشىپ تۇرە كەلىپ، جالماجان تاياعىن ۇستاي الدى. الۋ اتىلدى. كىسى جالتارىپ كەتىپ سويىل مەن اكىنىڭ باسىنا ٴبىردى قوندىردى. الۋ تاياقتىڭ اشۋى مەن وكىرىپ جىبەرىپ، قايتا اتىلدى. بۇل جولى الۋ ٴدوپ سەكىردى: ادام دا الۋ دا جەرگە قۇلادى. ادامنىڭ باقىرعانى مەن اكىنىڭ اقىرعانى قۇلاقتى جارىپ باراتى. كىسى اكىدى ٴتىسى مەن تىستەپ، قولى مەن جۇلقىلاپ، شىبىن جانىن امان الىپ قالۋعا ايانباي جاتىر. ٴبىراق كۇشتەرى تەڭ ەمەس؛ الۋ جەڭىپ ادامدى جەي باستادى.

بۇلار الىسىپ، جۇلىسىپ جاتقاندا، ايەل ٴبىر از جەرگە الدە قاشان بارىپ قالعان. بالەنىڭ باستالۋ بويىنا قاتىن بالاسىن باۋىرىنا قىسىپ الىپ اسىتى. قالىڭ اعاشتى قورىت جەگەن ۇڭگىرى باردى؛ بۇل ۇڭگىر سول ادامداردىڭ قورعالايتىن جەرى بولاتىن. بالاسى مەن ايەل كەلىپ سوندا جاسىرىنىپ قالدى. ٴالسىز جانداساتاردى تاماق قىلىپ جۇرگەن مەركەكتى، وزىنەن ٴالدى جولبارىس كەپ تاماق قىپ كەتتى.

مىنە ەڭ العاشقى ادامداردىڭ تۇرمىسى! قۇرال جوق؛ ولگەن بالىق، ۇۋاق جانىندىق، ٴشوپ، ٴشوپتىڭ تامىرى، جەمىس-جيدەنىڭ تاماعى. ولاردا ٴورتىس تابىلا بەرمەيدى. وت جاعۋدى بىلمەيدى، قولعا تۇسكەنىن شيكى جەپ جۇرە بەرەدى. قۇرالى-جۇيرىك اياعى، مىقتى قولى مەن ٴتىسى. تاماق بۇگىن باردا ەرتەڭ جوق. ٴبىر جاعدان اشتان ولمەسكە تاماق تابۋۇ كەرەك، ەكىنشى جاعدان كۇشتى اڭداردىڭ تىسىنە ٴتۇسىپ كەتپەسكە ساق بولۋ، قورعانۋ كەرەك. تۇرمىس قيىن. ۇستە ٴۇي، بويدا كيىم جوق. ٴۇي دەگەنى-اعاشتىڭ، جاردىڭ، تاۋدىڭ ۇڭگىرى اعاشتىڭ جاپىراعىنىڭ استى. وندادا ۇنەم تۇرمايدى. كيىم

دەنەنى جاپىراق، الگى تەرىسى، مۇندا ٴۇرتىس جامىلىپ جۇرمەيدى. سونى مەن بۇرىنعىلاردىڭ جامىلعانى جاپىراق، توسەنگەنى توپىراق دەۋگە بولادى. سول كەمشىلىكتەردىڭ ورتاسىندا ٴولىپ كەتپەسكە ايلا تابىۋ كەرەك. كەز كەلگەن جەردە جۇرەدى: جەر سەنىكى مەنىكى جوق؛ كەز كەلگەن اڭدى ۇستاپ جەيدى: مال سەنىكى مەنىكى جوق. تابقان تاپىلعانىن تەڭ ٴبولىپ جەيدى: مۇلىك مەنىكى سەنىكى جوق. ەش كىمدە اۋىسقان نارسە جوق: بىرەۋدىڭ ٴتىبەگىن بىرەۋ جەي المايدى. بار نارسە كوپكە ورتاق، العاشقىلار تۇرمىسى- كاممۋنيزىم تۇرمىسى.

العاشقى ادامداردىڭ قۇرالدارى.

بۇل كۇندە قۇرالدىڭ ٴتۇرى كوپ. نەشە ٴتۇرلى جاقسى، جامان قۇرالدارىمىز بار. ەڭ جەتىلگەن قۇرالدار مەن بۇل كۇندە ادام بالاسى كوككە ۇشادى، سۋدىڭ استىندا، ۇستىندە جۇزەدى؛ پابرىكتەردە ٴتۇرلى ماشينالار مەن جۇمىس قىلادى؛ نەشە مىڭ شاقىرىم جەرگە وت اربا مەن ٴبىر نەشە كۇندە بارادى. بۇل قۇرالداردى ادام بالاسى بىردەن ويلاپ تابقان جوق، تۇرمىس بىلەرىۋى مەن بىرتە-بىرتە نەشە مىڭ جىلدار ىشىندە تابقان.

ەڭ العاشقى ادامداردىڭ قۇرالى، قارىۋى-اياعى، قولى، تىسى، قول قىسقا، سىڭكەنەگى جەمىستى ٴۇزىپ الا المايسىڭ، يا انادايى جەردەگى كەتىپ باراتقان اڭدى سوعىپ الا المايسىڭ. تاياق ۇستاساڭ قولىڭ ۇزارادى؛ سوقتى ۇستايىن. مىنە وندى ەڭ العاشقى قۇرالدار شىقتى. بۇل قارىۋلار بويعا بىتكەن قول اياق سىقىلدى قارىۋلاردىڭ جالعاۋى، سولاردىڭ ۇزايعانى، سولاردىڭ كۇشىن ارتتىرادى.

تۇرمىس قىيىن: تاماق دا تابىۋ كەرەك، كۇشتى اڭدارداندا قورعانىۋ كەرەك. كۇندە كەسىپ قىلماساڭ بولمايدى. وندى الگى قۇرالداردىڭ ٴبىر ادام ول جەرىن، ٴبىر ادام بۇل جەرىن وڭداپ، ولاردىڭ باسىن قۇراستىرىپ، بىرىكتىرىپ تاۋىپ وتىرا بەرەك قۇرالدار شىعارادى. سوقتى مەن اڭنىڭ باسىنا قويىپ قالىپ باسىن ىڭعايلاندىرىۋعا بولادى؛ ەگەر تاياقتىڭ باسىنا وتكىر تاس يا سۇيەك بايلاپ السا، ٴبىر جەرىن جارالاۋعا تىلىۋگە بولادى. بۇلاردى بايلاستىرىۋعا ٴجىپ مول: ولتىرگەن اڭدارىنىڭ تارامىسى تارام-تارام تاسپا سىقىلدى؛ شوبەنەردىڭ تالى ٴجىپ بولادى. ۇلكەنىلەنگەنە، ۇزىندىعىنا قاراي بايلاستىرعان قۇرالدارى نايزا، بالتا يا پىشاق بولادى.

اۋەلگى كەزدە جابايىلار تاس، سۇيەك كەنىڭ ىڭعايلىسىن ىزدەپ تاۋىپ، سوگىنان ۇزدەرى قولدان وڭداپ دا الادى. ٴبىر تاستى ٴبىر تاسقا قايراسا، ۇشى

جوقارىپ، يالتاء، ىمشاق، نايزانىڭ ٴۇشى بولادى، ىيمەك سۇيەكتەر قارماق، ٴىنشى جىڭىشكە سۇيەكتەر ٴىنە، ىينە بولادى. ٴىمراق، بۇلار مەندە قاشىقتاعى اڭدى ولتىرۋگە بولمايدى: قانشا ايتقان مەن الىسقا بىلاقتىرىۋعا كىسىنىڭ ارى جەتپەيدى. مىنەي بىرتە-بىرتە جاق شىعادى. جاقتىڭ باسىن تارامىس سىباقتى ٴشۋىنى ەسىپ ٴجىپ بايلايعا قىيىن ەمەس. جاق پەن الىستاعى اڭدى دا اتىپ ٴتۇسىرۋگە بولادى. ٴالكى ٴبىرەۋ بىيتەلەر مەن اڭنىڭ تەرىسىن كوكتەپ كىيىم قىلىۋعا بولادى. قۇرال ازدا بولسادا تۇزەلەيىن دەدى.

شالدار، قاتىن بالالار جەمىلمەرەك جۇمىس قىلىپ، ٴشوپتىڭ تامىرى يا جەمىس تەرەدى. ەركەكتەر اڭعا شىعادى. جۇمىس بولمىسۋىنىڭ ٴتۇرى وسى. وزەن، بالىقتى

22-ٴنشى سۇگىرەت: گەرمانىيە، ىمرانسىيالاردا تابىلعان تاس قۇرالدار.

كول بار جەردە بالىق اۋلايدى. بالىق اۋلايتۇن قۇرالىنىڭ ٴتۇرى ىيمەك سۇيەك، شىبىقتاردان توقىعان اۋ.

تەمىردەن قۇرال جاساۋ تۇگىل، جەر ۇستىندە تەمىر بارىن دا بىلمەيدى. قايدان بىلسىن؟ تەمىر تەرەڭ جەر استىندا جاتادى. جەر استىندا نە بارىن بىلسىن؟ ٴوزى تاماققا جارىماي، ٴومىر بويى قارنىن تويعىزۋدا جۇرگەن كىسى، جەر استىندا نە بار ەكەن دەپ قازىپ جاتاما! وعان ۋاقىتى بارما؟ تاماق ىزدەۋدەن قولى بوسا-پ، قارنى تويسا، دەم الادى، ۇيىقتايدى. ۇيقىدان تۇرا تاعى تاماق ىزدەيدى. ٴزاۋزى مەن تەمىر زاتىن تاپسا، ونى ەرتىپ، ٴىس سوعاتىن ونى ٴازىر تۇرما؟ تاماعىن دا ٴپىسىرىپ جەيدى. ٴار نارسەنى سالىستىرىپ ويلاپ ونىرۋعا تاماق ىزدەۋدەن قولى تيمەيدى: جابايىلاردىڭ اقىلى از، ويى دوعال بولماسقا نەمەنە؟

ٴبۇرى ٴىلگەرى جابىلىپ ۇستاماسا، جالعىز جارىم كىسىنىڭ ٴالى كەلمەيدى. ور قازىپ، قامالاپ بارىپ، ناس بەن ۇرىپ سوعىپ الادى.دا بولسا ەدى، جابايى بولساڭدا، بىرىگىپ، قوعام بولىپ تۇرماسقا امالىڭ جوق.

ەڭ ەرتە زامانداعى ادامداردىڭ قابىرىسى-تەك تاماق تابۋ؛ زەيىندى كۇشتى الدىمەن قۇرعانى. تاماق ىزدەپ ٴجۇرىپ امالسىز ٴار نارسەنى كورىپ ىسىلادى، ٴادىس الادى؛ ايلا تابادى؛ ەگىندى، اۋاننىڭ جايىن بىلەدى؛ الىستان كورگىش كوزى قىراعى؛ شاماسىنشا قۋىسا جەتىپ، قاشسا قۇتىلاتىن اياعى؛ جۇمىسقا ۇيرەنگەن كۇشتى قولى بولادى. مىنە وسى قاسيەتتەرى العاشقى ادامدارعا جارىم بەرەدى. بۇلاردىڭ اراسىندا ٴالى ادامدى ادام قىلۋ جوق. ادام تابيعاتىنىڭ قولى قاتىناس جوق، ٴبىر قوعام مەن ٴبىر قوعام ٴبىت ولگەن جەرگە جايىلىپ قىدىرىپ قاتىناسسىن با؟ كولىك جوق. جولدا جۇرگەن جولبارىس سىياقتى الىك ولجالاپ دا كەتەدى.

بۇلاردى تاس ٴداۋىرىنىڭ ادامى دەيدى.

نەگە دەسەڭىز بۇلار ٴالى تەمىردەن قۇرال ىستەۋگە جەتكەن جوق.

وسى كۇنگى ەڭ مادانيەتتى اڭگليا، فرانسيا، گەرمانيا، رەسەي سىقىلدى جەرلەردەن جەر استىنان تاس قۇرالدار تاۋىپ الادى (قارا سۋگىرەتتى). بۇلار بۇرىن جەر ۇستىندە قالىپ، بىرتە-بىرتە قۇم باسىپ قالعان. بۇلاردى كىم الىپ كەلىپ تاستاعان: ەش كىم الىپ كەلىپ تاستاعان ەمەس. سول جەردە بۇرىن تۇرعان حالىقتىڭ قۇرالدارى. ولاي بولسا، وسى كۇنگى مادانيەتتى جوعارى تۇرعان ەۆروپانىڭ ەلى دە بۇرىن جابايى بولعان؛ تاس ٴداۋىرىن باسىنان وتكىزگەن. تۇرىك-مانعولداردا بۇرىن سونداي بولعان. سونداي قۇرالدار قازاق حالقىنىڭ استىنان دا تابىلادى؛ بۇلار مۇزەيلەردە ساقتاۋلى.

سونداي ناشار تۇرمىس بىرتە-بىرتە جىلجىپ، نەشە مىڭ جىلداردا وسى كۇنگى باسقىشقا جەتكەن.

زيرەكتىك.

ەكى جولاۋشى كەلە جاتسا الدىنان ٴبىر ادام قارسى شىعىپ: «بەيسەۋگە ات جۇرگەن تۇيە كوزدەرىڭگە تۇسپەدى مە؟» دەپ سۇرايدى. جولاۋشىنىڭ بىرەۋى: «تۇيەڭىزدىڭ وڭ كوزى سوقىر ما ەدى»؟ دەيدى

جارشى: «يە» دەپ باسىن يزەيدى.

ەكىنشى جولاۋشى: «تۇيەنىڭ سول جاق ارتقى اياعى اقساق پا ەدى؟» دەپ سۇرايدى.

جارشى: «دۇرىس، سول جاق ارتقى اياعىنىڭ اقساعى بار ەدى» دەيدى. سونان سوڭ اۋەلگى جولاۋشى: «تۇيەنىڭ قۇيرىعى شولاق پا؟» ەدى دەپ سۇرايدى.

جوقشى: «يە، قۇيرىعى شولاق» دەپ اسىعىس جاۋاپ بەرەدى دە، ول تۇيەنى قايدا كوردىڭدەر دەپ سۇراي باستايدى.

جولاۋشى: كورگەنىمىز جوق، دەيدى.

كورمەسەڭدەر تۇيەمنىڭ بەلگىسىن قايدان بىلدىڭدەر، تۇيەمدى سەندەر ۇرلادىڭدار ما دەپ جاتادى دا جابىسادى.

جولاۋشىلار: «اۋ، جانىم، دەنىڭ ساۋ ما، تۇيەڭدى ۇرلاماق تۇگىل، كورگەنىمىز دە جوق»-دەيدى. جوقشى بۇل جاۋاپقا قاناعاتتانباي، ۇشەۋى ٴبىر بيگە كەلىپ جۇگىنەدى. ٴبي سۇراستىرا كەلە: «ۇرلاماساڭدار، كورمەسەڭدەر، ول تۇيەنىڭ بەلگىلەرىن كورگەن كىسىدەي، جانە انىقتاپ، ٴبىر كورگەن كىسىدەي قايدان بىلدىڭدەر» دەيدى

جولاۋشىلار: «ٴبىز ۇرى ەمەسپىز، مال باققان، مال مەن كۇنىمىز شىققان شارۋانىڭ بالاسىمىز، سوندىقتان بىلدىك، ٴبىز ۇرىلار ەمەسپىز»-دەپ جاۋاپ بەرەدى.

«قالاي بىلدىڭدەر» دەپ ٴبي قايتا سۇرايدى.

جولاۋشىلار: «تۇيەڭنىڭ وڭ كوزى سوقىر ما ەدى؟ دەگەنىمىز، تۇيەسى بارا جاتىپ تەك جولدىڭ سول جاعىنداعى ٴشوپتى شالىپ جەپتى، وڭ جاقتاعى ٴشوپتى جەمەپتى؛ ارتقى سول اياعىنىڭ اقساقتىعىن بىلگەنىمىز: تۇرىپ وتىرعان جەرىندە تۇيەسى ارتقى سول اياعىن كوتەرىپ تۇرىپتى؛ تۇيەسىنىڭ شولاق ەكەنىن بىلگەنىمىز: قۇمالاق تاستاعاندا، الىسقا شاشىراپتى؛ شولاق تۇيەنىڭ قۇمالاعى الىسقا ۇشادى، قۇيرىقتى تۇيە قۇمالاعىن الىسقا تاستاي المايدى»-دەپتى.

سەزىم.

كىسى كوزى مەن كورەدى، قۇلاعى مەن ەستيدى، مۇرنى مەن يىسكەيدى، ٴتىلى مەن تاتىپ، قولى مەن سيپايدى. ٴبىر كىسىنىڭ كوزى جاقسى كورسە، ەكىنشى كىسىنىڭ كوزى ناشار كورەدى. بىرەۋ ساق قۇلاق، بىرەۋدىڭ قۇلاعى مۇكىس. بىرەۋدىڭ سەزىمى كۇشتى، تيمەردەن عيىس مۇرنىنا ساپ ەتە قالادى. بىرەۋ شىرىگەن ەتتى مۇرنىنا تاقاپ تۇرىپ يىسكەسە دە، ەش نارسە سەزبەيدى. بىرەۋ سيپالاپ، كورمەسە دە نە نارسە ەكەنىن بىلەدى؛ بىرەۋ سيپاعان مەن دالدا سەزبەيدى، قاعازدى اعاشتان ايىرا المايدى. بىرەۋ ٴتىلىنىڭ ۇشىنا تيگىزەر

تيگىزبەستەن ٴدامدى ايىرا قويادى، بىرەۋ جۇنىن سالسادا اششى مەن تۇشىنى ايىرا المايدى.

سول سىقىلدى، ٴار اڭدىڭدا ٴار سەزىمى كۇشتى بولادى. ٴبىراق ادامنان گورى قاي اڭدىڭ بولسادا سەزىمى كۇشتىرەك. ادام ٴبىر نارسەنى بىلگىسى كەلسە، قولىنا الىپ قارايدى، داۋسىن تىڭدايدى، كەيدە يىسكەپ ٴدامىن دە تاتادى؛ كوبىنەسە ادام نارسەنى سىيپاپ بىلەدى.

ەندى اڭدى الايىق. اڭدىڭ قايسىسى بولسادا نارسەنى يىسكەۋى كەرەك. جىلقى، سيىر، قاسقىر، ٴيت، ايۋلار نارسەنى يىسكەمەي تۇرىپ بىلە المايدى.

جىلقى قورقسا جاقسىراق ٴيىسىن الۋ ٴۇشىن پىسقىرىپ مۇرنىن تازارتىپ الادى؛ ٴابدان ٴيىسىن الىپ بولعانشا، جىلقى ۇركە بەرەدى.

ٴيت ەسىنىڭ ٴىزى مەن جۇگىرىپ كەلە جاتىپ، ٴوزىن كورسە تانىماي قورقىپ ۇرە باستايدى؛ قاشان يىسكەلەپ تانىسقانشا ۇرگەنىن قويمايدى.

سيىر تۇقىمداستارىن قاسابشى قىرىپ جاتقانىن كورە تۇرىپ، قۇرباندارداڭ وكىرگەن داۋسىن ەستە تۇرىپ، نە ەتەلىپ جاتقانىن تۇسىنبەيدى. ٴبىراق، سيىر قانى توگىلگەن جەردىڭ ۇستىنەن شىعىپ يىسكەلەپ ٴتۇسىندى دەگەنشە، سيىر وكىرىپ اياعى مەن قۇم شاشا باستايدى؛ ول جەردەن سيىردى قۋىپ شىعارا المايسىڭ.

ٴبىر شالدىڭ كەمپىرى اۋىرىپ قالىپ، سيىرىن ٴوزى ساۋا بارعان. سيىر پىسقىرىپ، بايبىشەسى ەمەس ەكەنىن ٴبىلىپ ىيمەگەن.

سوندا بايبىشە بايىنىڭ باسىنا ورامالىن تارتىپ، ۇستىنە تىسكىن كيىپ بارۋعا اقىل بەرگەن. سيىر ٴيىپ قويا بەرگەن. شال بىلگەنىن اشىپ جىبەرگەندە، سيىر يىسكەلەپ تاعى دا مەلشيىپ ىيمەي قالعان.

اڭ ىيتتەرى اڭ ىزعاندا ومىردە ٴىز بەن جۇگىرمەيدى؛ جيىما قادامداي ٴىزدىڭ ٴبىر ٴبۇيىرىن الا جۇگىرەدى. جاڭا اڭعا شىققاندار ىزگە سالامىن دەپ ٴيتتىڭ تۇمسىعىن ىزگە تيگىزسە، ٴيت قارعىپ شىعىپ كەتەدى. ۇيتكەنى ٴىزدىڭ ٴيىسى ٴيتتىڭ مۇرنىن جارىپ كەتە جازدايدى دا اڭنىڭ قالاي كەتكەنىن ايىرا المايدى. ىزدەن قاشىقتاۋ كەتكەن سوڭ ٴيىسىنىڭ دەنى قاي جاقتا ەكەنىن سەزىپ، ٴيت اڭنىڭ قالاي كەتكەنىن بىلەدى. ٴيتتىڭ مۇنىسى- ٴبىزدىڭ قۇلاعىمىزدىڭ ۇستىنە كەلىپ دابىرلاپ سويلەگەندە، قاشىقىراق بارىپ تىڭداپ، نە ايتىپ تۇرعانىن تۇسىنەتىنىمىز سياقتى.

ٴيت ٴبىرىن ٴبىرى ٴبىلىپ، بىرىنە ٴبىرى ٴيىس بەن قابار بەرەدى.

بارىنەن دە قۇرت قۇمىرسقالاردىڭ سەزىمى نازىك بولادى. ارا تىپتەنىك كەرەك گۇلىنە ۇشىپ بارادى. قۇرت ۇرىنە كەرەك جاپىراقتا-عانا بارىپ جورعالايدى. قاندالا، بۇرگە، ماسالار ادامدى قاندالانىڭ تەسە ٴجۇز مىڭ ادامىنداي جەردەن سەزەدى.

ل. ن. تولستوي.

جاندىقتىڭ اشارشىلىق بەن الىسۋى.

كەي ٴبىر قايۋاندار اشارشىلىقتان، سۋىقتان، ىستىقتان، شولدەن ٴبىر جاققا اۋىپ كەتەدى. جەر استىنا، بولماسا ٴتىيىستى جەرگە قورعالاپ جاتىپ ۇيىقتاپ ۇيىقتايدى. ٴبىراق قايۋاننىڭ ٴبارىنىڭ دەنەسى دە جامانشىلىق كەزدە تالىپ جاتىپ كۇتىپ، جاقسىلىق كەزدە جەر ۇستىنە شىعاتىن بولىپ داعدىلانباعان. تالىپ جاتىپ جاقسى ۋاقىتىنا عانا تۇرە كەلۋشەك ۇكاي جۇمىس. ىقىلىمستان اۋىپ كەتىۋ مۇنان گورى قيىنىراق. بارىنەن دە قيىنى-تۇرعان جەرىندە قوزعالماي ٴومىر ٴسۇرىپ، تۇرمىستىڭ دۇرىستاۋ. سۋىق بەن اشتىقتان قۇتىلۋ ٴۇشىن، قايۋاننىڭ ٴبارى دە جۇمىس ىستەۋى كەرەك. جۇمىس ىستەگەندە قانداي ىستەۋ كەرەك؟ مىنە وسى جۇمىستا جاندىقتىڭ ٴومىرى قالماستان تۇتاستان كەتەدى.

ٴتۇرلى جاندىقتار تۇرلىشە، قولىنان كەلگەنىنشە، جۇمىس قىلادى. قۇس ماناتى، تۇمسىعى، اياعى مەن جۇمىس قىلادى. مايمۇلدار ٴتورت قولى تۇگەل قۇبىرعىندا جۇمىسقا سالادى. جىلاندار بارلىق دەنەسىن جۇمىسقا قوسادى؛ ٴبۇتىن دەنەسى مەن ولجاسىن وراپ الىپ قىسىپ ولتىرەدى.

قىسقاسى كىمنىڭ دەنەسى قالاي داعدىلانسا، ٴسول سولاي جۇمىس قىلادى. كەي جاندىقتار ٴشوپ جەي المايدى. ۇيتكەنى ٴتىسى ٴشوپتى شايناي المايدى. كەي جاندىقتار ەت جەي المايدى؛ كەي بىرەۋلەرى كەز كەلگەن نارسەنى العاماي سوعادى. قاي تاماقتى بولسادا تاۋىپ الۋ كەرەك. تاماقتى تابا بەرۋ كەزدە بولمايدى. ۇيتكەنى ٴار ٴبىر ٴتۇيىر تاماققا تالاسكەر كوپ. ٴبىر ٴتۇيىر تاماققا جانجاقتان اۋىز اڭداپ تۇرادى: بىرەۋى جەپ قويسا، باسقالارىنا از قالادى. سونى مەن بارلىق قايۋاندار تىنىم تاپپاي تاماق ىزدەۋ جابىعىندا؛ ٴارقايسىسى كەرەك تاماعىن ىزدەيدى. ۇلكەن دە، كىشى دە الدا، قۇس دا، جىلان-شايان دا بالىق دا، قۇرت-قۇمىرسقا دا، قوڭىز دا، بىلقىلداق دا، نەلەردە-قىسقاسى جەر ۇستىندەگى بارلىق جاندى نارسەلەردىڭ ٴبارى دە تىنىم تاپپاي، سەكەي سوعىلىسىپ، جۇمىس قىلۋدا. ٴار اڭنىڭ تاماق تاباتۇن ٴادىسى، ادەسى بار. بۇل جۇمىسقا جالعىز كۇشتەن باسقا اقىل دا، ايلا دا، ساقتىق دا، داعدى دا، شەبەرلىك دە كەرەك. اسىرەسە بۇل قاسيەتتەر ەت جەيتۇن، باسقا قايۋانداردى تاماق قىلاتۇن جاندىقتارعا كەرەك.

ٴار اڭنىڭ اللە نەشە باسقا قايۋانداردان جاۋى بار، ولجا قىلىپ، جۇتقىسى كەلەدى سالام دەپ قويانى قاسقىردا تۇلكى دە، ٴيت دە، مىسىق دا، بۇركىت دە، ۇكى دە، قارعا دا، قۇزعىن دا، قارشىعا دا، ساۋىسقان دا اۋلايدى. ۇلكەن مارالدىڭ ٴوز الدىنا جاۋلارى بار. قاسقىر، جولبارىس. ايۋ كوبىنەسە مالدى قىستى كۇنى قار قالىڭ كەزدە ولتىرەدى. ايۋ مارالدىڭ ورداسىنا جاقىنداپ باعىپ جاتىپ، اڭقاۋ بىرەۋى شەتكە شىقتى دەگەنشە باس سالادى. ٴبارىنەن دە مارالعا جولبارىس-بالە: اعاش بۇتاعىندا جانىنان مارال قاشان وتەدى دەپ كۇتىپ وتىرعانى؛ مارال وتە بەرگەندە اتىپ بارىپ ۇستاپ كۇرە تامىرىن قيىپ جىبەرەدى. جانى شىققانشا سورلى مارالدان قان اتقىپ جاتقانى-

سوندا بارىب جولبارىس مارالدىڭ ولگەن دەنەسىنىڭ ۇستىندە تويىن تويلايدى. بۇعىنىڭ ارتىنان قاسقىر كوزەتىپ جورەدى. شۇبارشا تىشقاندارىدىڭ ارتىنان قۇس، اڭ سىقىلدى جاۋلارى باعىپ جورەدى.

قوڭىز ەكەش قوڭىزعاشىيىن شۇبارشانىڭ شىرىگەن دەنەسىنىڭ ۇستىنە ٴمىنىپ الىپ، اساپ-اساپ جەيدى. ٴبىراق، قوڭىزدىڭدا جاۋى بار. ول جاۋى-قۇس. قوڭىز جەپ جاتقان قۇستى ساسىق كوزەن سىقىلدى جاۋلارى اۋلايدى. ٴبىرىن-ٴبىرى اۋلاپ جەۋ-ۇزىلمەيدى، تاۋسىلمايدى.

رەۋبا كيىننەن.

قارعا مەن تۇلكى

32-نشى سۇگىرەت: قارعا مەن تۇلكى.

ٴبىر تۇيىر ىرىمشىكتى تاۋىپ الىپ،
اعاشقا قارعا قوندى ۇشىپ بارىپ،
تويى سالىپ ىرىمشىكتى كەمىرمەك:
جەي قويماي ويلانىپ وتىرەدى ويعا قالىپ،
قاشاننان بەلگىلى اكەۋ الا قارعا!
نەسىپكە بۇيىرماعان شارا بارما؟

سەعتىن شعاسىعا بولىپ سەبەپ،
اعاشتى تۇلكى زالىم ارالاۋعا؛
قىستەگەن برىمشىگەن تۇلكى
كورىپ،
اياعىن ەبتەپ باسىپ جاقىن كەلىپ:
سەۋۋا! ــ دەدى، ــ كورەتىندە كوزىن
بار ەكەن!
جۇرىۋشىم سىرتتان عاشىق بولىپ
ۇلىپ.
تاماشا قاراعاندا تۇرىڭ قانداي!
مىناۋ كوز! مىناۋ موينىن! مۇرىن
قانداي!
گاۋ اردای تاناتتارىڭ جارقىراي‌دى،
كەلىستى تالاي بىتكەن جاناماڭ داي!
كور كەمدىك سيپاتىڭنان تابىلعاندا،
داۋىستىڭ دا بولسا كەرەك شىرىن بالداي!
كوبىنەن اق دا بىسسەڭ دى ەستىسەم دە،
بولعان سوڭ كەلە الماديم جەرىم
شالعاي.
سەنى بىز جوپ كەلىپ تۇرمىن الىس
جەردەن؛
سۇلۇۋدىڭ ماقتاعان سوڭ اركىم
كوز كەن.
قالىق ايتسا، قالىپ ايتپايدى
دەگەن راس؛

ارمان جوق جاندا سەنى كورىپ
ولگەن!
كور كەمدىگى بىتىرە المان جازىپ قالتقا،
باسىپ ەلەپ جەتكىزە المان ايتىپ جانتقا؛
مەن قايران ناعىز باتشا قويماعان دەپ
داۋسىڭ دا اسپانىڭ داي بولعان شاتتا
تۇرىڭدى كوزىن سە كەلدى كورىپ
تۇرمىن.
شىراماي بويىم بالقىپ ەرىپ
تۇرمىن؛
داۋسىڭدى نەم بولماسا ءبىر
شعارشى.
ەستىۋگە قۇمار بولىپ ۇلىپ
تۇرمىن!
ءماز بولىپ، ماقتاعانعا ناساتتانىپ،
قايتپاسىن دەپ ويلادى ساعى ستنىپ،
المىستان ارىپ اشىپ بىزدەپ كەلگەن،
بايعۇستىڭ كەتسىن دەدى كوڭىلى
تىنىپ.
وتىرىڭ ماقتاعاندا قارعا ەرىپ،
قارىق ەتتى پارە ەتىپ شە جاعىن
كەرىپ!
ورىمشىڭ قارىق ەتكەندە جەرگە
ءتۇسىپ،
جەتىپ الىپ تۇلكى كەتتى جورتىپ
جەلىپ.

قاسقىر مەن قوزى.

بۇلاقتا سۋ ىشىۋگە كەلدى قوزى،
جانىندا سەرىگى جوق جالعىز ءوزى،
ءبورى جوق دەگەن شعار بورىك
استىنان،
بالە مەن قازا الس با كەلسە كەزى؛
قاڭعىرعان تاماق ىزدەپ ءبىر
اش ءبورى

قوزىعا جەتىپ كەلدى جايلاپ كوزى،
جەمەككە كىنا قويىپ سول ارادا،
جالاعىپ، مىنە قاسقىر ايتقان ءسوزى:
سەن، قوزى! نەككە قاراپ
جۇرە المايسىڭ،
سۋ تىنىقپا ماعان دەسەم ءتىل
المايسىڭ،

مويىنىڭدى قازىر جولدىب الايىن با؟
سۇۇىمدى نەگە بىلماب بالالايسىڭ؟ـ
قوزى ايتتى:ـ قاسقىر تاقسىر توقتا
ازىراق!
نەرگەڭىز كىنام بولسا ٴادىل ٴبىراق؛
ٴىزىڭىز جاتقان جەردەن تومەن
كەلىب ،
ىشقىم مەن جوز تاداماداي قاشىعىراق؛
بۇل جەردەن ەڭ از بولسا ٴبىر ٴجۇز
قادام ،
مۇمكىن بە لالالاۋعا وسى ارادان؟!
سىز تۇگەل وزگەگە جوق تىيانىم،
نەشارا، جەتكەن بولسا بۇگىن قارام!ـ
ـبەكەرمە؟ـ قاسقىر ايتتى: ـمەنىڭ
ٴسوزىم؟
بىلەسىڭ جالعانشى دەب كىمدى
ٴوزىڭ ؟
اكەڭدى الدىڭعى ٴانىمەسىڭ
بالام سەن بايقاب قارا اشىب كوزىڭ؟
وسىنداي سوزدەر مەنى كۇيدىرەدى،
دەسەمدە شىدايىن اق ەتىب ٴتوزىم؛
ەسىمەن ٴول ـ ولگەنشە كەتە قالماس
بىلمەرعى وسى ـ لىادا سوككەن
ٴسوزىڭ !ـ
ـكەزەك بەر ٴبىر ازىراق سوزگە،
تاقسىر !
كەلمەسىن ەجارتى جاسقا كوزگە ،
تاقسىر !
جارالىب دۇنيەگە ٴبىيل كەلسەم،
تيەمەن بىلمىرناعىب سىزگە ،
تاقسىر !ـ
ـول ٴاشى سەن بولماساڭ،
سەنىڭ اعاڭ ،
ويلارىڭ مەنى جويماق كەلسە شاماڭ،
ٴيىت بولسىن ، قويشىڭ بولسىن،
قوجاڭ بولسىن ،

جاۋىزدىق ويلايسىڭدار ٴبارىڭ ماعان !ـ
ـتانساڭىز، اعامدا جوق، ٴىنىمدە جوق،
وعايرى ناشار لىقتان ٴمىنىم دە جوق،
تاقاقتان مەنى، تاقسىر، كۇزىلدىرەسىز،
جاۋىزدىق سىزگە ويلاعان كەيىنىمدە
جوق ـ
ـول ساعان الدە كۇيدىڭ، الدە ن ا؟
سۇيمەيدى قوي اتالى مەنى ٴبىرىڭ!
يا بولدىڭ، يا جيەنىڭ، يا تاعاشىڭ:
ايتەۋىر ساعان ۇقساس ەدى ودا .
قوي زاتى تالاي جابىر بەردى ماعان،
سولاردىڭ مەندە بىتەيمىن ەلدى
ساعان .
كەكەمىدىڭى قويدان الماي كىمنەن
الام ؟
ٴتۇسىبا و دەب، بۇدەب ٴسوزدى
وعان، ـ
ـتاقسىر اي ! ەش جازىعىم جوق
قوي مەنىڭ !
جابىرعوي بىرەۋ ٴۇشىن كۇيدىرگەنىڭ ـ
ـۇندەمە، جەتەر! قازىر پۇرساتىم
جوق .
تۇرۇۋعا اق قاراڭدى نەرگەب سەنىڭ،
الىبسىڭ جامان ادەت قارسىلاسىب،
سەنىڭ مەن تۇرامىبا ەلدى
مىلجىڭدىب اسىب !
ايتايىن بىلگىڭ كەلسە قوزىم ساعان
كىنالى سول ـ جەگىم كەب تۇر
قارنىم اشىب ـ
شوشىيدى قوزى بايعۇس قولقىن
تانىب،
قولتىلار بىلگەن مەنەن ونان ناعىب؟
بولسىنبا قوزى جەمىس قاس ـ
ەكەگە،
جونەلدى بىحمنا سالىب النىب .

جاندىقتىڭ جاۋىنان قورعانۋى.

جاندىقتار ٴتىك ناماق ىزدەپ ٴتابقانى مەن جانىن ساقتاي المايدى. ٴار جاندىقتىڭ ٴتۇرلى جاۋى بار. سولاردان ساقتانۋ قورعانۋ كەرەك. قازاقتىڭ «جاۋ جوق دەمە جار استىندا، ٴبورى جوق دەمە بورىك استىندا» دەگەنى جاندىقتار تۇرمىسىنا ٴدوپ كەلەدى. ماسانى كول باقا جەيدى، كول باقانى كوك قۇتان جەيدى، كوك قۇتاندى ادام اتىپ الادى. قويدى قاسقىر تارتادى، قاسقىردى ارىستان سياقتى كۇشتى اڭ ولتىرەدى، ارىستاندى ادام ۇستاپ الادى، ادامدى قارا قۇرت شاعىپ ولتىرەدى. مىنە جاندىق تۇرمىسىندا تەك ناماق تاۋىپ، جان ساقتاۋدان باسقا، تولىپ جاتقان جاۋدان قورعانىپ دا جان ساقتاۋ كەرەك.

ٴتۇرلى اڭ جاۋدان ٴوزىن ٴوزى ٴتۇرلى رەتپەن قورعايدى. كەي بىرەۋلەرى جاۋعا قارسى تۇرادى؛ كەي بىرەۋلەرى قاشىپ قۇتىلادى؛ كەي بىرەۋلەرى بىلىنبەي قۇتىلادى؛ ەش ٴبىر جاندىق تەگىننەن تەگىن ولگىسى كەلمەيدى.

جازدى كۇنى قويان ور، قىستى كۇنى قارداي اق. ور ٴتۇسى جازعى شوپتەن، اق ٴتۇسى قىسقى قاردان كورىنبەيدى؛ جاۋى بايقامايدى. توعاي كەسىرتكەسى جاسىل، قىر كەسىرتكەسى سۇرعىلت. جاسىل كەسىرتكە كوك توعايدا، سۇرعىلت كەسىرتكە بوزدىڭ اراسىندا جاۋىنا كورىنبەيدى، بىلىنبەيدى.

ٴسال مەزگىلدە ٴتۇرلى تۇسكە كىرەتۇن «قامەلەن» دەگەن كەسىرتكە بار. تۇلكى جاۋدان ايلاسى مەن، كىرپى جاۋدان نايزاسى مەن قۇتىلادى. كىيىك سىقىلدى اڭدار جۇيرىك اياعى مەن، سيىر سىقىلدى اڭدار مۇيىزى مەن قۇتىلادى. كەي بىرەۋلەرى قىراعى كوزى مەن، كەي بىرەۋلەرى ساق قۇلاعى مەن، كەي بىرەۋلەرى كۇشتى تۇياعى مەن جاۋدان قۇتىلادى.

كەي ٴبىر اڭداردىڭ جاۋدان، قاۋىپ كاتەردەن قورعانەتۇن ايرىقشا قۇرالدارى بولادى. قاراق دالاسىندا ۇسىراق قوڭىز دەگەن ٴبىر جاندىق بار. ٴورى كىشكەنە الىسا-جۇلىسا جاۋدان جەڭىلەدى، قاشىپ قۇتىلۋعا جۇيرىك ەمەس، شاعۋدى بىلمەيدى. بىرەۋ ٴتيدى دەگەنشە، الگى قوڭىز ساسىق ٴيىسىن جىبەرەدى ماڭىنداعى ادامنىڭ ٴبارىن قاشىرادى. سىرىن بىلگەن كىسى ۇسىراق قوڭىزعا تيمەيدى. امەريكەدە كىشكەنتاي-عانا ٴبىر ادەمىشە اڭ بولادى. بويى مىسىقتان ٴسال بيىگىرەك، تىرناعى، ٴتىسى وتكىر ەمەس، مۇنداي كىشكەنە اڭنان قورقۋدىڭ ٴجونى جوق سىقىلدى. ٴبىراق، بۇل اڭنان ادام دا، باسقا اڭداردا قورقادى؛ ٴوزى تورىقپايدى. ادام قاسىنا كەلسە دە كەتپەيدى. سول ادەمىشە اڭنىڭ اتىن جۇرت «ساسىقشا» قويعان. ساسىقشانىڭ قۇيرىعىنىڭ تۇبىندە ايرىقشا قالتالارى

بولادى؛ سول قالتالارىنان ونە ساسىق سۇۋى شاشىپ كەلىپ جىبەرەدى. جاۋدان قورعانۋىنىڭ جالعىز قۇرالى سول. الگى جامان ىيىسكە اگداردا ىشىداپ تۇرا المايدى. ٴبىر جولاۋشى ايتادى: «ٴبىر كۇنى قورانىڭ ورتاسىندا اشىق اۋادا قونەۋىمە تۇۋرا كەلدى. تۇندە قوراعا ساسىقشا كەلدى. قورادا سويىلعان قوي جاتىر ەدى. ٴيت كورىپ ساسىقشانى قۋىپ جىبەردى. ٴبىر مەزگىلدە قورانىڭ ىشىندە ساسىق ٴيىس كەلىپ شىعىپ ەدى، تۇنشىعىپ ٴولىپ كەتەمىن بە دەپ قورىقتىم. سيىرلاردا موڭىرەي باستادى» دەپ. ساسىق سۇۋىن بۇركىپ جىبەرگەن جەتتەردى ٴبىر نەشە كۇن تۇراعا جولاتۋعا بولمايدى.

مۇقيمىتتاردا بىلقىلداق دەنەلى كاراكاتيتسا دەگەن جانىدىق بولادى. كاراكاتيتسانىڭ دەنەسىندە قارا بوياۋ تولتىرعان قالتالارى بولادى. جاۋدان قاشاردا كاراكاتيتسا الگى قالتاسىنان بوياۋىن شاشىپ جىبەرەدى. سۇۋ قاپ-قارا بولىپ كەتەدى. قارا سۇۋدا كاراكاتيتسا كورىنبەي جاۋىنان قۇتىلىپ كەتەدى.

كەي جانىدىقتار بىرىگىپ، قوسىلىپ، كۇش بىرىكتىرىپ جاۋدان قورعانادى. ٴبىر جانىدىقتار ٴالسىز ناشار بولسادا، توپتانىپ كۇشتى جاۋلارىنان قۇتىلادى. «كوپ قورقىتادى، تەرەڭ باتىرادى» دەگەن ماقال بار. كوپتىڭ تولىمان قانداي اۋىر جۇمىستاردا كەلەدى. سيىر-جۇۋاس مال. ٴبىراق، قاسقىر تيسە، بۇرى سيىرلار مۇيىزدەرىن سىرتقا شىعارىپ، ورتاسىنا بۇزاۋلارىن الىپ اينالا تۇرا قالادى. قاسقىردان الدىر ماي جولدىرماي امان قۇتىلادى؛ كەيدە قاسقىردى مۇيىزدەرى مەن جانىشىپ ولتىرەدى. امەريكادە «بيزون» دەگەن جابايى سيىرلار بار. قاسقىردىڭ ٴيىسىن سەزسە، بۇزاۋلارىن ورتاسىنا الىپ اينالا تۇرا قالادى. سيىرلار باسىن سىرتقا شىعارىپ، مۇيىزدەرىن بىلگەرى قويىپ تۇرادى. قاسقىر جولاي المايدى. اگشىلار ايتادى: جابايى شوشقالاردا تورايلارىن ورتاسىنا الىپ، باسىن سىرتقا شىعارىپ، قاسقىر كەلسە ٴبىرلىپ تۇرا قالادى. قاسقىر اينالاسىندا تورىپ قالاي ٴىلىپ كەتسەم ەكەن دەپ جۇرگەندە، شوشقا ٴتىسى مەن قاسقىردىڭ ٴىشىن جارىپ جىبەرەدى، دەپ. جىلقىلاردا بىرىگىپ قاسقىردان قۇتىلادى. قازاق جىلقىسىندا دا قاسقىر الاتىن ايعىرلار بولادى. قۇستاردا بىرىگىپ جاۋدان قورعانادى. تەگىز قارلىعاشتارى جيىنالىپ، توپ جاساپ الىپ، «تەگىزشى» دەگەن قۇسقا شابۋىل جاسايدى. تەگىزشى گوبىنەسە باسقالاردى تالاۋ مەن كۇن كورەدى. قارلىعاشتاردىدا تالاپ كەتەتىن كەزى بولادى. ٴبىراق قارلىعاشتاردى قاشاندا بولسا تالاپ كەتەۋگە بولمايدى. ۇۋاق قارلىعاشتاردا ەلدىك قىلىپ، جاۋدان قورعانادى: كوپ بولىپ جيىنالىپ الىپ، قارلىعاشتار تەگىزشىنىڭ ۇستىنە ٴتونىپ، سوعىس شىعارادى. كوپ قارلىعاشقا ٴالى كەلمەيتىن بولعان سوڭ، باسى-كوزى ساۋ قورعانىپ، تەگىزشى ۇشىپ ناشىپ كەتەدى.

كۇش بىرىكتىرىپ جاۋدان قورعانۋىن جانىدىقتار ٴتىپتى كوپ. ادامدا

جاندىقتىڭ ٴبىر ٴتۇرى. كۇشتى جاۋدى جەڭۋ ٴۇشىن ادام بالاسىنادا كۇش قوسىپ بىرىككەسە بولمايدى. جاندىقتىڭ، ادامنىڭ كۇن كورەتۇن، جان ساقتايتۇن نارسەسىنىڭ كەم قول سۇقسا، كەم نارسىنى كۇشىمەن السا سول جاۋ. ەڭبەكشىل-دەردىڭ ەڭبەگىمەن ونگەن نارسەلەردى زورلىق بەن الىپ دەپ قول سوعاتىندار بولادى. ولار ەڭبەكسىز جاتاتۇن بايلار، كاپيتالشىلار. سىيىردىڭ جاۋى قاسقىر بولسا، ەڭبەكشىلدەردىڭ جاۋى-كاپيتالشىلار. بۇل جاۋلارىنان قۇتىلۋ ٴۇشىن ەڭبەكشىلدەردە كۇش بىرىكتىرەدى. رەسەيدەگى بارلىق ەڭبەكشىلدەردىڭ كۇشى بىرىككەن سوڭ، انا جاۋى كاپيتالشىلاردى 1917 جىلى جويىپ جىبەردى. جەر ٴجۇزىنىڭ ەڭبەكشىلدەرى كۇش قوسىپ، ٴبىرىن تىرەسىپ جاۋعا اتتانسا، ٴبۇتىن جەر جۇزىندەگى كاپيتال تۇرمىسى جويىلماق.

كۇش بىرلىكتە: جاۋدان قورعانۋ يا جاۋدى جەڭۋ ٴۇشىن بىرلىك كەرەك.

قامالەۋدىن: *)

(قازاقشاعا اۋدارۋشى قىر بالاسى).

كۇن ىستىق. قالا بازارى. دۇكەن اشىق. الۋشى جوق. ساۋدەگەرلەر قالعىسىپ ٴوتىر. بازاردا تىلەنشىلەردە كورىنبەيدى. پاليتسيا نادزيراتەلى وشۇۋمەلوپ بازار جاعالاپ كەلە جاتىر. بارىمتالاپ العان ٴبىر شەلەك قارا قانتتى كوتەرىپ، قاسىندا جاندارىم كەلەدى.

— ۇستا كەڭدار! جىبەرمە! سەن وكىعان قاباتۇن نەمەسىن عوي!-دەگەن داۋىس وشۇۋمەلوپتىڭ قۇلاعىنا ٴتيدى. قاڭسىلاعان ٴيت-كۇجىنگەن كىسىنىڭ داۋىسى شىققان جەرگە، كوزدى اشىپ جۇمعانشا، ۇيقىدان ويانعان دۇكەنشىلەر، وتىنان قايتقان كىسىلەر تولىپ قالدى.

— بۇل نەمەنە، ناقىسىر! جانجال بولىپ قالدى ما ەكەن؟-دەدى جاندارىمعا وشۇۋمەلوپ سول جاعىنا بۇرىلا باسىپ، توبقا قاراي تارتتى.

جىبىلعان توبقا، ٴبىر شالاماس ادام قولىن كورسەتىپ تۇر: «قولعا تۇسىنىڭە تونامايى جىبەرمەيمىن» دەگەن ٴتۇرى بەتىنەن كورىنىپ تۇر. بۇل كىسى وشۇۋمەلوپكە تانىس، زەرگەر قىرىۋكين دەگەن ەكەن، توپ ورتاسىندا قالتىراي

---

*) قامالەۋىن-ازعىن كىسىرتكە. قورققاندا ٴىسىپ، كەۋىپ، تىسقارىسىن ۋزارىپ، كوگەرىپ، قىزارىپ تۇسى الادى. اينالا، قۇبىلعىش ادامدى دا ورىس قامالەۋىن دەيدى.

ىرىلدەپ، ٴبىر سارالا كۇشىك جانىنا ۇشىپ كەلىپ، توبەتى جارىپ كىرىپ كەلىپ: «بۇنە! كىم ايقايلادى؟» دەدى.

— تاقسىر، مەن كەلە جاتىر ەدىم، مىنا كۇشىك قولىمدى قاۋىپ العانى، مەن ٴبىر جەتى بىتپەن قالامىن؛ ساباۋسىز بالامىن. كۇشىكتەن ٴجابىر كورىپ، بىلاي تارتسىن دەگەن زاڭ جوق. كۇشىك قابا بەرسە، ٴبىتىپ كورگەن كۇنىم قۇرسىن؟ — دەدى قىرۋكين.

— جاراپادى، بۇل ٴوزى كىم ٴبىلىنبەي ەكەن، ا! ٴبىتتى بوس ۇستاۋ قالاي ەكەنىن كورسەتەرمىن. ۇكىمەت جارلىعىن ورىنداماي كەلتىرمەگەندە، اكەسىن تانىتارمىن! بارسا كەلمەسكە جىبەرەيىن؛ ايىپ سالام! ەلدىرين اكىم، ايتى ەكەنىن ٴبىل، تەكسەرىپ تاپ، پوروتاكول جاسا: كىم بىلەدى، بۇل قۇتىرعان ٴيت شىعار، قازىر ٴبىتتى ٴولتىر! ايتىڭدارشى، بۇل ٴوزى كىم ەكەن؟ — دەدى وشۋمەلوپ.

بىرەۋ تۇرىپ: «مەن بىلسەم، بۇل جانارال جىگالوپ ٴيتى بول-عىرەك» دەدى.

— جانارال جىگالوپ دەيمە؟ ۋۋ! ەلدىرين، جەڭىم تارتشى! تەرلەپ-پىسىپ كەتتىم عوي. كۇن قانداي ىستىق، قايتەر ەكەن، جاڭبىر جاۋارما ەكەن. مەن ٴالى تۇسىنسەم نە دەيسىڭ! بۇل كۇشىك سەنى قالاي قاپتى؟ كۇشىك قورتاي، سەن ەڭگەزەردەيسىڭ؛ كۇشىك ٴوزى سەنىڭ قولىڭا قالاي جەتتى؟ ٴور قولىڭدى ٴوزىڭ قاناتىپ الىپسىڭ، كۇشىككە جالا جاۋىپ، اقشا العىڭ كەلدى مە؟ مەن بىلەمىن، سەندەي زالىمنىڭ ويىن... دەپ قىرۋكىنگە وشۋمەلوپ ەڭكىرە باستادى.

بىرەۋ تۇرىپ: «قىرۋكين ويناعان كىسى؛ كۇشىكتىڭ پاپيروسپەن تۇمسىعىنا تۇرتىپ بىلدىرتتى؛ كۇشىك تىزا بولىپ قولىن قاۋىپ قالدى» — دەدى.

— وتىرىك ايتپا، بىلشىلداما، سوقىر! ايىپقا سۋ قۇيداي وتىرىك. سەن ٴتىپتى كورگەنىڭدە جوق. تاقسىر، ٴوزى بىلەدى، كىم وتىرىك ايتىپ تۇرعانىن. مەن وتىرىك ايتسام سوتيا تاپار. سوتيانىڭ قولىندا زاكونى بار. بۇل كۇندە كىسىنىڭ ٴبارى قورداس... بىلگىلەرىڭ كەلسە، مەنىڭ ٴوز اعامدا جاندارىم قىزمەتىندە.

— ۇندەمە ٴوشىر! دەپ قىرۋكىنگە وشۋمەلوپ اقىرا بەرگەندە، جوق: — بۇل جانارال كۇشىگى ەمەس، جانارالدا مۇنداي كۇشىك جوق. جانارال ٴيتىنىڭ ٴبارى تازى، — دەدى جاندارىم ەلدىرين.

— انىق بىلەسىڭ بە؟

— انىق، تاقسىر...

— مەن ٴوزىم دە بىلەمىن، جانارال ٴيتىنىڭ ٴبارى تازى. مىناۋ ٴبىر جامان كۇشىك قوي! نە ٴجۇنى، نە كەسكىنى جوق. ىسقىرداي ٴبىتتى جانارال ۇستاۋشى ما ەدى؟ وسى سەندەردىڭ اقىلدارىڭ قايدا كەتكەن؟ بۇل يا پەتىربور يا ماسكەۋدە كوزگە

ٴتۇسە، نە بولاتۇنىن بىلەسىڭدەرمە؟ قىرىۋكين، سەن بۇل ٴىستى ٴتۇپتەمەيء دەرەكسىز تاستاما! ٴبىتىن بوس جىبەرەتىن مىرزالاردى ٴۇيرەتۋ كەرەك،-دەدى وشۋمەلوپ. ٴسوي دەگەن كەزدە جاندارىم تۇرىپ: -ٴبىت بەتىندە جازىۋ بار ما؟ كىم بىلەدى، جانارال كۇشىگى بولسا، بولىپ دا قالار؛ جانارال قوراسىندا ٴوسى كۇشىكتى كورگەن سياقتى ەدىمء-دەدى.

- ارينە، سولاي! بۇل كۇشىك، براس، جانارالدىكى،-دەدى توپ ىشىندە بىرەۋ.

-بىشىشا! جەل سوعىپ كەتتى عوي. توڭايىن دەدىم... شىنەلىمدى اكەلشى، كيەيىن. ەلدىرين، سەن كۇشىكتى جانارالعا اپار، سۇرا! مەن تاۋىپ الىپ، جىبەردى دەگەيسىن... ەندى ورامعا شىعارا كورمەسىن. بۇل كۇشىك قىمبات ٴبىت شىعار. كەز كەلگەن شوشقا پاپيروس بەن تۇمسىققا تۇرتسە، نارەستە شىراعىما ٴجابىر بولار... سەن قليپادان تولعانىڭدى كوتەرمە، ٴوزىڭ ايىپتىسىڭ...

- بيە! جانارال قازانشىسى كەلەدى ەكەن، سونان سۇرايىق...

-ەي، پروقور، بەرى كەلشى: مىنا كۇشىك سەندەردىكى مە؟

-تاپقان ەكەنسىڭدەر! بىزدە بۇل سياقتى ٴبىت ومىردە بولىپ كورگەن جوقء-دەدى پروقور.

-مۇنى سۇرايتىنداي كەرەگى جوق؛ بۇل قاڭعىباس، بۇرالقى كۇشىك. ەندى كوپ سويلەسىپ، باس قاتىرۋ نە كەرەك. مەن قاڭعىباس دەسەم، قاڭعىباس بولادى دا قويادى، جىلدام ولتىرۋ كەرەك،-دەدى وشۋمەلوپ،

-بۇل ٴبىزدىڭ ٴبىت ەمەس، جانارالدىڭ اعاسىنىڭ كۇشىگىء-دەدى قازانشى.

- ا! جانارال اعاسى، ۆلاديمير يۆانىش كەلىپ پە ەدى؟ مەن بىلگەنىم جوق ەدى. قوناققا كەلدى مە؟ اپىرماۋ مەن بىلمەسپىن مۇنى،- دەدى وشۋمەلوپ تۇرە.

- بيە، قوناققا...

- ياپىرماي، جارىقتىق تۋىسقانىن ساعىنعان عوي. مەن ٴتىپتى بىلگەنىم جوق دەدى. مىناۋ ٴسوپ-سۇيكىمدى، ٴۇرىپ اۋىزعا سالعانداي نارەستە جانارالدىڭ اعاسىنىكى مە؟ ٴتىپتى جاقسى بولدى. قۋانىپ قالدىم عوي! قانداي اپ-ادەمى كۇشىك! اپ-اپ دەپ مىنا بىرەۋدىڭ قولىن تىستەپ ٴالىپتى. اۋزىڭنان اۋ سەنىڭ! قا-قا-قا! كۇشىم-كۇشىم، شىراعىم، نەگە قالتىرايسىن؟ ەش كىم تيمەيدى؛ قورقىپا، بىرىلداما، قاراعىم! قانداي سۇيكىمدى؛-دەدى وشۋمەلوپ تۇرە.

پەروقور كۇشىكتى ەرتىپ جونەلدى. قىرىۋكين توبقا كۇلكى بولىپ قالا بەردى.

- مەن ساعان كورسەتەرمىن! دەپ قىرىۋكينگە جەكىرىپ، قارىن تىڭكىپ وشۋمەلوپ تۇرە جونىنە كەتتى.

ا، پە شەقوۆ.

ادام وت جاعۋدى قالاي ۋيرەنگەن.

ورماندى ارالاب، جەمىس، ٴشوبتىڭ تامىرىن، اڭ ٴىزدەپ عىزىرت-بەس اڭشى جابايى-العاشقى ادامدار كەلەدى. اۋا اشىق، كۇن تىنىق، جىپ-جىلى. ٴبىر كەزدە قارا بۇلت كوتەرىلىپ شىعىپ، داۋىل تۇرىپ، كۇن كۇركىرەپ، نايزاعاي ويناي باستادى. كۇن جاۋدى. جالاڭاش ادامدار ٴبىر ۇلكەن اعاشتىڭ جاپىراعىنىڭ استىنا بارىپ قورعالادى. كۇن قۇلاقتى جارعانداي شارت ەتە قالىپ، اناداي جەرگە ٴبىر ەسكى قۋ اعاشتىڭ ۇستىنە جاي ٴتۇستى. اعاش ىشتىرلاپ جانا باستادى. جەل كوتەرىپ جالىنىن ماڭىنداعى اعاشتارعا بالاقتىرىپ تاستادى. ۇلكەن ٴورت باستالدى. اڭدار اعاشتان سىرتقا قاشا باستادى. قۇستار قاپالاقتاپ، شۋلاپ جوعارى كوتەرىلىپ ۇشا باستادى. ورمان ٴىشى قۇستىڭ شۋىلداعانى، اڭنىڭ ۇلىعانى، مايمۇلدىڭ جىلاعانى مەن ۋ-شۋ بولدى. جالاڭاش ادامدارعا دا قورقىنىش كىردى. وتتان اۋلاققا قاشىپ جونەلدى.

ٴبىر كۇنى جابايىلار ۇلكەن ٴبىر اڭدى ۇستاپ الىپ الاڭدا ٴبولىپ، جەپ جاتقانىندا، داۋىل تۇرىپ كەتىپ نايزاعاي ويناپ، شارت ەتىپ، قاشىعىراق جەرگە جاي ٴتۇستى. جەر ورتەنە باستادى. ٴتۇتىن ۇلعايدى، جالىن كۇشەيدى؛ السىتا بولسادا قىزىقتىرعانداي الىپ بارادى. سىباعالارىن قولتىقتاپ، جالاڭاش ادامدار تاعى اۋلاققا قاشا باستادى.

مۇنىڭ ٴبارى ۇمىتىلىپ كەتتى. ٴبىر كۇنى اعاش جاعالاپ ٴالگى جابايىلار جاي ٴتۇسىپ ورتەپ كەتكەن كويىكتىڭ ۇستىنەن شىقتى. داعدارىستى. قاشۋعا ىڭعايلاندى. سول كەزدە كويىك ورتاسىندا ٴولىپ جاتقان ەبىر اڭعا كوزى ٴتۇستى. بارىپ السىعا قورقىستى، الماينى دەسە تاماق كەرەك. ٴبىر از ودىرايىپ تۇرىستى. ٴىشىنەن ەستىرەك بىرەۋى سۋىرىلىپ شىقتى. كويىكتىڭ ٴۇستىن باسىپ، كويىپ قالعان اڭعا قاراي ٴجۇردى. ول امان ساۋ جەتكەن كەزدە، باسقالارى دا الدىڭعى جولداسىنىڭ سوڭىنان بارىۋعا ويلاندى. اڭدى سويىپ، بولىسۋگە ىڭعايلاندى. ەتىن جەپ قاراسا، تىسكە جۇمساق، تىلگە ٴدامدى؛ شيكى ەتتەن ارتىق. تويىپ الىپ اڭشىلار تاعى ىلگەرى كويىكتىڭ ٴۇستىن باسىپ جۇرە بەردى. ٴار جەردەن ەڭكەيىپ جەمىس تەرىپ الادى. جەمىس ٴورت بەن ٴپىسىپ قالعان. ٴدامى اۋىزدى ٴۇيىرىپ بارادى. ٴار جەردە كۇل استىندا قىزارىپ كويگەن اعاشتان قالعان شوق جاتىر؛ ونى مەن ادامداردىڭ ٴىسى جوق.

ايلار، جىلغىلار ئۆتتى. جالاڭگاش ئاتلىقلار تالاي زوڭ ئۆرلەنگەن جەردە ئېسىپ قالغان ئاتتى جەمسىنى، ئاكىسى ئالىپ جەددى. كۆل ئېتىكىدا جاتقان شوقتى كۆردى. ئوكسىپ كەلە جاتقاندا قاسىدان ئۆتسە جىلى لەپى كەلەدى. ئالدىدا ئىراق تىنىمسىزدى. زىيانى جوق. جىلغىزى سۈيكىمىدى. ئېسىرىپ قالدىغان جەمە- ئەرى مەن ئاكىلارىنىڭ مىنى ئادامدى. شوق بەن ئالى جاپايىلارداڭ ئىسى جوق.

ئىبىر كۈنى سولداي جاڭا ئۆرتەنگەن جەردەڭ ئۈستىمەن شىقتى. كۈن سۈۋىق. جالاڭگاشلار ادامدار توڭىپمىن دەدى. سولدا تۇرىپ ئىشتەتە ئالدىدا ئۆتۈۋى تۇيشىۋى جىدىپ ئالىپ ئىبىر سوتىمەي بىتەمەپ ساتقان شالاڭ ئىشتىنە سالىپ ىدى، ۋە دادى. جالاڭگاشلار جىلىنىپ ئەر بولدى، كۆلىمىنى، ۋە ئاتلىغىسە كۆرستى، ئۈزۈۋاندى.

جىلىنىپ بولغان سوڭ، جالاڭگاشلار ئىبىر شالا جادىن كەلەدەكتى سولدۇرمەي ئىبەلەكى قاتتىن بالالارىنا الا قىيتقى. جولدا كەلە جاتىپ بۇلار ئىبىر بورسىق سوعىپ الدى. ئوكۈن بۇلاردىڭ ئىيىمىدەگە جەكادان جارالغان سىقىلىقى ياقتتى كۆنى بولدى: قىيىنە ۋە الا قايتتى، تاماق دا تاۋىپ قىيتتى. كەلسە قاتتىن بالالارى ۋە ئەكىمردە سۈۋىقتا توكىپ ئۆرسەت، جاۋرايدى، ئاكىمىلار قاشان كەلەر كەن دەپ كۈتىپ ئۆتتى.

ئاستان جاقتىسىلا ئاتقان ئارى، ئاكىمىلار شات بولىپ قايتقاتىن ئىبىلدىرىپ، سەكىرىپ، داۋىسالىپ، ئۆۋانىش بەلگىسىن بىلدىرە باستادى. ئۆۋاق بالالارى جۈكىرىپ الدىدان شىقتى. قاتىنداري دا قارسى شىقتى.

ۋتان قاتتىن بالا ئاۋىلى قورقايمىن دەدى. ئۆلكەندەر ايتىپ تۇسىندىرگەن سوڭ، بۇلاردا قۇۋانىپ، سەكىرىپ، كۈلىپ، ئاز-مايران بولدى. بۇلارعا ئەركەكتە توسىلىپ، قاتىدان قۇۋانىشتى. بىرنەمەن سوڭ ئىبىرى جاڭا توۋعان بالاداي تولىقا الىپ كوتەرىپ، قاراپ، قۇۋانىپ مەن ۋتنى ئۆيلەرىنە الىپ كەلىشتى. قاتىندار جۈگىرىپ ئاسىرىپ شوينىڭ تەردى. السىپ كەلىپ ۋە تاپانىپ، جاعىپ، جىلىنىپ ماسايراستى.

ەتكە تويىپ، ۋتقا جىلىنىپ، ئۈتۈنى مەن ادامدار ۋيداپ كۈلىپ تويى قىلىپ شىقتى. جاتاردا ۋتنى كۆلىك كومىپ باسىرىپ قويىپ، ەرتەڭ تورا تاعى جاقتى. جالاڭگاشلار ۋتقا قوجا بولدى.

ۋتنى سوندىرمەيدى، كومىپ قويادى؛ ئسونىپ قالسا، قايتا ئۈتاندىرا المايمىز دەپ قورقىپ، كۈندىز ەرسەكتەرى اكەلە، جەمىس تەرە كەتكەندە، بالاعا ۋتنى كۈزەتتىرىپ كەتەدى.

ئارى بەرىدەن سوڭ جاپايىلار ۋتقا تاماق ئيىسىرىپ جەيتىن بولدى. كۈندىز ادامدى جەيتىن زىيانىدى اڭ كورسە، ۋتنى ئۈتىنى مەن جاعىپ قويادى. ۋتتان اڭنىڭ قاشقاندارىن تالاي كورگەندەرى بار. بۇرىن اڭ تاۋسىلسادا، جىلى جەردە تۇرانىن سۈۋىق جەرگە توكامىز دەپ قورقىپ ئىزدەپ بارمايتىن جاپايىلار، جىلىناتىن ۋتى بولعان سوڭ، اكىنىڭ سوكى مەن سالقىن جاققادا كوشىپ كەتەتىن بولدى.

ادامنىڭ ۋتتان كورمەگەن پايدالىگى بولمادى. ئاسپاتنان نۇسكەن ۋتنى ادام ساقتاۋعا ئۆيرەندى، ئىراق، ئسونىپ قالسا الى جاعالمايدى.

وت ٴسوندى.

وت كوزەنتەرىپ كەتكەن اش بالانىڭ قولاعىنا قاتتى وكىرگەن داۋىس كەلدى. ياتىل بالا تولىنا تاس بالتاسىن ۇستاپ، دالاعا جۇگىرىپ شىعا كەلسە، مۇز ٴۇستى مەن جارالى، قانى سورعالاپ «ماموۋنت» كەتىپ بارادى ەكەن (ماموۋنت بۇرىن بولعان ۇلكەن ٴپىل سياقتى ٴتۇلان). ۇگىنگە قايتىپ كەلگەندە بالا جۇرەك شوشىرلىق ٴبىر زور بالەنىڭ بولعانىن بىلدىرەتىن اق سەزەدى: وت ٴسونىپ قالعان، كۇل ٴالى جىپ-جىلى. بالا يار كوزىمەن سالىپ كۇلدى ۇرلەدى، ەكپەگى ..ابا كەتتى. تىم بولماسا ٴبىر شوق دا تۇتانبادى. قانداي بالە بولعانىن بالا ٴتۇسىندى. ۋاقىت قىس. ادامدار وتسىز قاتىپ قالادى. وتسىز جابايى اڭدار دا كەز كەلگەن مەزگىلدە جاپ كەتۋگە كەلەدى. بالا وزىنە جارا بولاتىنىن سەزدى: بالانى كورەتىپ وتىرعان وتىنىڭ ٴسونىپ بولدىڭ دەپ ولتىرەدى. تۇۋىسقاندارى مەيىرىمسىز؛ اڭشى الا اۋلاپ ٴجۇرىپ ايالىن ولتىرە بەرۋگە ەنى ٴولىپ كەتكەن. ٴورتىس اڭشىلىق ولاردى مەيىرىمسىز، تاس باۋىر قىلىپ ۇيرەتكەن. ولاردىڭ ٴار قايسىسى قىسىن عاجايىپ، تۇرمىستىڭ اۋىر ساباعىن الىپ داعدىلانعان؛ ەش قايسىسى كىنالى بالاعا ارا تۇسپەيدى. بالا قاشۋعا بەل بايلادى. ۇگىنگى مەن توسىناسىردا بالا تاس قۇرالدارىن الا شىقتى. تاس قۇرال بايلىقتىڭ بارىپ تۇرعان جەرى. تاس قۇرال مەن ادام اڭعا شىعادى، ەت كەسەدى، سۇيەك شاعىپ مايىن سورادى، اعاشتان يۇداق كەسىپ الادى، وتىن شابادى، جارادى، ٴشوپتىڭ تامىرىن قازىپ الادى، باسقا قۇرالدارىنىڭ سابىن جونادى. تاس بالتا، تاس بالعاسى بولسا، كەسى باقىتتى مەن دەيدى، ولار بولماسا ولەدى.

بالا ورمانعا كەلدى. كەلسە، الاڭدا تۇۋىسقاندارى ناماق جەپ جاتىر، اڭشىلار ۇيگە قايتىپ كەلە جاتىر ەكەن؛ جانىندا ٴبىر بۇعى، ٴبىر شوشقا ولجاسى بار. الاڭدا الدارىنان قاتىن بالالارى قارسى شىعىپ، اس جەۋگە كىرىسكەن. اش ادامدار تاس پىشاق بەن ەت كەسىپ جاپىرىپ اساپ جاپ، سۇيەك شاعىپ سورىپ جاتىر. ەۋستى باستارى بالاس-اق. جۇۋىنۋ دەگەن ۇدىسىندە جوق شاشتارى دۋۋدا-دۋۋدا، نايىپىعان الاسا كەدايلارى بار؛ كۇشتىلىگى تۇرلەرىنەن كورىنىپ تۇر. مىناۋ ساقال مۇرتىن قىراۋ باسقان شالدىڭ كىم؟ بالانىڭ ومىردە كورگەن شالى ەمەس. بۇل اڭشىلارعا قوسىلعان شال. ٴوزى كەيىم جوق، تۇۋىسقاندارىنىڭ ٴبىر قاتارى ٴولدى. ەبىر سەندىرعىلارىن جاۋ تۇتقىنعا الىپ كەتتى، جالعىز تورىلۋ قىيىن: كەز كەلگەن اڭ ٴولتىرىپ كەتەر دەپ كەلدىم، دەيدى شال.

شال كوپ جاساعان، كوپ كورگەن، كوپ ەستىگەن، كوپ بىلەدى. بۇل شال بىلىگى مەن اڭگىمەلەرگە پايدا كەلتىرەدى. سونىڭ ٴۇشىن اڭگىمەلەر ىشىندە كىرگىزىپ العان اش بالا تۇۋىسقاندارىنىڭ حەگەنىنە قاراپ وتىر. اقىرىندا اشتىق باياعى قورقىنىشتى ۇمىتتىردى، اڭگىمەلەردەن ەت سۇرادى. «ونىڭ قايدا؟» دەپ اڭگىمەلەر بالادان سۇرادى؛ «ٴسوندى» دەدى بالا. جۇرت ٴىشىن ٴبىر اق تارتتى. سۇۋ سەبىكەندەي تىم تىرىس. جۇرت تەگىس جەۋدى قويدى. وت سونىپ، قىرىلدىق دەپ ويلادى. ٴبىر مەزگىلدە ٴبارى ٴبىر اۋىزدان: «ٴولسىن بالا!» دەپ شۋۋ ەتە ٴتۇستى. تەك شال مازاسىزدانعان جوق. شۋۋ باسىلعاندا، شال: «بالانى ولتىرمەگەنەر، مەن وت جاعىپ بىلەمىن، وت تاۋىپ بەرەيمىن» دەدى ٴبارى ۇگگىرگە ٴجۇردى. شال ورتاسىندا شۇقىرى بار ٴبىر كەلدەڭ الىپ، شۇقىرعا تاياق تىعىپ، اينالدىرا باستادى. قاتتى، ىسقىلاعاننان اعاش قىزىپ، تۇتەپ، وت شىقتى. جۇرتتىڭ ٴبارى قۋانعاننان ايقايلاپ جىبەردى: ەش كىم بۇلاي وتتاي وت شىعادى دەپ ويلاعان ەمەس. بالا، ٴتىرى قالدى. شال بالانى، بالاشالدى جاقسى كورەتۇن بولدى.

شال سۇگىرەت سالىۋدى ٴتاۋىر كورەتۇن؛ بالاعا مامونت سۇيەگىنە ايۋ سۇگىرەتىن سالىپ ۇيرەتتى؛ جاق اتىۋدى، شاقپاق تاستان نايزا، وقتىڭ ۇشىن جاساۋدى، تاس بالتا، تاس بالعا سىتەۋدى، بالىق اۋلاۋدى، قۇرت، جىلان ىز دەۋدى ۇيرەتتى. شال مەن بالا بىرىگىپ تاماق ىسىرەتۇن بولدى. ەمەس، قارىن ىشىنە سالىپ تاماق اسادى. مەسكە سالىپ تاماق پىسىرۋگە شەبەرلىك كەرەك. مەستى وتقا جاقىن ۇستاساڭ جانىپ كەتەدى، الىس ۇستاساڭ سۋى جىلىنبايدى، ەت پىسبەيدى. ولار قالاي پىسىرەدى؟ ۇۋاق تاس جىيناپ الىپ، وتقا تاستاپ قىزارتادىدا، قىزارعان تاستى ىشىنە ەت بەن سۋۋ سالعان مەسكە تاستايدى، - سۋۋ قاينايدى، تاماق 24 ٴتىنشى سۇگىرەت: اعاش ىسقىلاپ وت شىعارۋ. پىسەدى. عىيراق پىسكەن مەن سورپا قانداي لاس! تاس بەن بىرگە سورپاعا ٴبىر تالاي كۇل تۇسەدى.

بۇل قاي جەردە بولدى دەپ ويلايسىڭدار؟ ناشان بولدى دەپ ويلايسىڭدار؟ مۇنداي نارسەلەر مۇقيەت ورناسىنداعى جابايىلار اراسىندا عانا بولادى دەپ ويلاماڭدار. مۇنداي تۇرمىس بۇرىن وسى كۇنگى مادەنيەتتى ياۋروپادا بولعان. وسى كۇنى ياۋروپادا جەر استىنان سول تاس قۇرالداردى تاۋىپ الادى. ۇڭگىرلەردەن ىدىس اياقتارىن، كيىمدەرىن، مال سۇيەكتەرىن، وتىنىڭ كۇلىن تاۋىپ الادى. سالعان سۇگىرەتتەرىن تاۋىپ الادى. ٴۇستىن باسىپ قالعان جەردىڭ قالىڭدىعىنا قاراي قانشا جىل وتكەنىن دە بىلەدى. قانشا جىل وتكەنىن بۇل كۇندە ٴتىپتى انىق بىلەدى. ٴبىر جەردە كوپ تۇرىپ، بەلگىلەپ تۇرا بەرسەڭ، سول جەردىڭ ۇستىنە شاڭ، توپىراق ٴتۇسىپ بەتى وسەدى. سول وسكەنىنە قاراي ون جىلدا، ٴجۇز جىلدا، مىڭ جىلدا قانشا قالىڭدايتۇنىن بىلەدى. ماسەلەن ٴبىر جەردە جىلىنا جەر كىتابىنىڭ قالىڭدىعىنداي وسەدى. ەكى مىڭ ٴبىر ٴجۇز جىلدا ٴبىر ارشىن وسەدى. مىنە وسىلاي جەر استىنداعى نارسەلەردىڭ قاي ۋاقىتتا قالعانىن بىلەدى. تاس ٴداۋىرى ياۋروپانىڭ باسىنان وتكەنىنە كوپ زامان بولدى. اعاشتى اعاشقا ىسىپ وت شىعارۋدى الدە قاشان بولعان. ول كەزدە جازۋ جوق. مىنە وسى ايتىپ وتىرعان زامانىمىزدى عىلىمدا «تاريحتان بۇرىنعى» زامان دەيدى.

مال اسىراۋ قالاي شىققان.

بالالار جاردى كۇنى كەيىكتىڭ قۇرالايىن، قاسقىردىڭ بولتىرىگىن، تۇلكىنىڭ كۇشىگىن، قازدىڭ كوگىلدىرىن، ۇيرەكتىڭ بالاپانىن اسىرايدى. تاماق بەرىپ باعادى؛ سولار مەن ويناپدى، كوڭىلىن كوتەرەدى، ەيىنشا، اياعىنا ٴجىپ ٴتاعىپ جەتەلەپ جۇرەدى؛ وسكەن سوڭ كەرەك بولسا، ۇلكەندەر سويادى.

بۇرىنعىلار اۋەلى قايۋان ۇستاپ باعۋعادا وسى جول مەن جەتكەن.

اڭشىلار اڭنىڭ ەنەسىن ۇستايدى. جاس بالاسى سوڭىنان ەرەدى. ٴسۇيتىپ اڭنىڭ جاس بالاسىن ۇيىنە الىپ كەلەدى. ۇيىندە ياسقا ٴتىرى اڭنىڭ ەتى بار؛ ەتتەن بولا جاس قايۋاندى كەلىپ بويىنا سويماسادا، ٴۇي ٴىشى اشىعاتۇن ەمەس. جاس قايۋاندى ٴتىرى قويا تۇرۋعا بولادى: بالالار ويناي دەيدى. بالالار جاس اڭ مەن ويناپ، ٴشوپ جۇلىپ بەرىپ اسىراپ كۇتەدى.

جاسىنان قايۋان قولعا ۇيرەنەدى. بالالار ويناپ جۇرگەن ەرمەگىنە ۇلكەندەر تيىمەيدى. جاز جاس قايۋانعا كوك ٴشوپ جۇلىپ بەرەدى؛ قىس تۇۋ ٴشوپ بەرەدى؛ اڭ بالاسى وسەدى. كىسىگە ەلىگەدى. قول بالا بولادى. ٴۇي ماڭىندا جۇرەتۇن بولادى.

ال ەندى قىساڭشىلىق جىل بولادى. اڭعا بارعاندار بوس قايتادى؟ جەمىس، ٴشوپ تامىرى از. ادامدار اشىعا باستايدى. ەندى قولدا وسكەن اڭداردىڭ كەرەگىنىڭ كەزى بولدى. ونى سويىپ، ەتىن جەيدى.

ٴىستىڭ باستالۋى قيىن. باستالسا، ارتى جوندەلە بەرەدى. اۋەلى مال اسىراۋدا سول سياقتى. اڭدى اسىراپ مال قىلۋ اڭشىلىقتاي ەمەس. اڭشىلىقتا بۇگىن الىپ ۇستاساڭ، ەرتەڭ ۇستاي الماي قالۋىڭ كادىك، اش قالۋىڭ مۇمكىن. سول اڭدى قولدا باقسا ەكىنشى اڭگىمە: دالاداعى اڭدى ۇستا - ۇستاما ٴبارى ٴبىر، تاماق قولدا. ەرتەڭگىنى ويلاپ قورىقپايسىڭ.

سوڭى مەن ادام قايىۋاندى قولعا ۇستاپ باعا باستايدى. قولعا ۇيرەنگەن قايىۋاندى مال دەيمىز. ماسەلەن، قولداعى جىلقىنى مال دەيمىز، جابايى جىلقى - قۇلاندى اڭ دەيمىز. قولداعى قويدى مال دەيمىز، جابايى قويدى - ارقاردى اڭ دەيمىز.

بىراق كەز كەلگەن اڭدى قولعا ۇيرەتىپ الۋعا، مال قىلۋعا بولمايدى. ماسەلەن، قاسقىر، ايۋ سياقتى اڭدى قولعا ۇيرەتە المايسىڭ. قولعا ۇيرەتۋگە كەلمەيتۇن اڭ كوپ. وقىمىستار ساناپ شىعارعان: قۇس جانا قايىۋانداردىڭ بارلىق 140 مىڭ اتالىمدىعىنىڭ ىشىنەن وسى كۇنگە شەيىن بولعانى 50 ٴتۇرلىسىن عانا اتاسىنىڭ ۇلىن ادام قولعا ۇيرەتىپتى.

ونىڭ ەسەسىنە كەي ٴبىر قايىۋاندار ادامعا پايدالى دا، قولعا تەز ۇيرەنگىشتەر. قولدا تۇرىپ اق ٴوسىپ ونە بەرەدى. ولاردى ادامدار تەك تاماق بەرىپ، جاۋىنان قورعاسا بولادى.

«جەرىنە قاراي قۇلانى، سۋىنا قاراي شاباعى». ٴار جەردىڭ ايۋانى ٴار ٴتۇرلى. سونىڭ ٴۇشىن ٴار ٴتۇرلى جەردە تۇرعان ادامدار ٴار ٴتۇرلى قايىۋان ۇستاعان. قولعا ۇيرەنەرلىك قايىۋانى جوق جەردە ەل امالسىز مال باعۋدان قۇر قالعان. ماسەلەن امەريكە جىلقى باققالى تەك 400 جىل شاماسى بولدى.

امەريكەدە بۇرىن جىلقى بولماعان سوڭ، قالقى باعالماعان. جىلقى ەۋروپادان كەمەمەن الىپ بارعان سوڭ عانا امەريكەدە جىلقى اسىراي باستاعان. قولايلى جايىلىم بولماسادا، مال باعۋعا بولمايدى. ماسەلەن، قالىڭ ورمان ىشىندە، ساز باتپاق ورتاسىندا، شولدە مال باعۋعا كەلمەيدى. امەريكەدە ابستىراليادا يتتەن باسقا مالى جوق قالىقتار ٴالى بار.

ٴيت ولارعا اڭ اۋلاۋعا جاردەم بەرەدى.

نەشە جىلدار وتكەن سوڭ، مال كوبەيەدى. ٴبىر كەزدە اڭشىلىعىن تاستاپ، تەك مال باعۋعا كىرىسەدى.

سوٴنى مەن بۇرىنعى اگىنشىلار بىرتالاي بىرتە ەندى مال شارۋاسىنا اينالادى.

قاي قالىقتىڭ ٴبىرى اتالارى بولسادا، مال باعۋ داۋىرىنە مىنە وسىلاي بىرتە-بىرتە تۇسكەن. قازاق قاشان اگىنشىلىكتى تاستاپ مال اسىراعانى بەلگىسىز. ٴبىراق وتە ەرتە زاماندا قازاق مال باعادى ەكەن.

مال باعۋعا اگىنشىلىكتەن كورى جەردە ار كەتەدى. ەگىن ەگۋىنشە ٴبىر اگىنعا كەرەك جەردە ون مال باعۋشى تۇرا الادى. زامان ىلگەرىلەگەن سايىن ەل كوبەيە بەرەدى، ٴبىراق جەر كوبەيمەيدى. سوندىقتان قونىسى تارىلادى. قونىس تارىلسا جەردەن ونەتۇن تاماق اگىنشىنىڭ سىباعاسىنا از تيەدى. مال باعۋ اگىنشىلىكتەن كوپ پايدالى. ەل كوبەيگەن سايىن اگىشى مال باعۋعا كىرىسپەسكە امالى جوق. بولماسا اشتان ٴولىپ قالادى.

مال باعۋ شىعىقانى ادام بالاسىنا ۇلكەن ىرىس بولادى. مالعا ٴمىنىپ الىس جەرگە جولاۋشى جۇرەدى؛ ەل ٴبىرى مەن ٴبىرى ارالاسىپ، ٴبىرىنىڭ جاقسى ٴىسىن ٴبىرى كورىپ تانىسىپ، ۇيرەنەدى. سول جاقسى ٴىستى ىستەيدى. مال باقسا قولدا تاماق ٴازىر. ەرتەڭ نە كۇنگە تۇسەمىن دەپ قورىقپايدى. شارۋاشىلىق ورنىعا-ىراق بولادى. كوڭىل-ٴتۇن قانىپ تاماق ىزدەپ ادام كەزىپ جۇرمەيدى. بوس ۋاقىتى قالىپ، ٴتۇرمىسىن داقىلاۋعا، ويلاۋعا، ۇيرەنۋگە قولى بوسايدى.

قول ۇستايتىن قۇمىرسقا، مال باعاتىن قۇمىرسقا

قۇمىرسقا

جاندىقتار اراسىندا تاماق ٴىشىن سوعىس ونە كوپ بولادى. قۇمىرسقالاردا باسقالاردان جاۋىزگىكەرلىك جاعىمارى قالىسپايدى. ادام سىياقتى، قۇمىرسقالار سوعىستارىنىڭدا ەنۋلى سەبەبەرى بولادى.

قۇمىرسقالار جەرگە تالاسىپ سوعىسىپ، قىرىلىسىپ قالادى. قۇمىرسقالار يە ۇيىنىڭ ماڭىنداعى ٴشوبىنىڭ، اسىنىڭ ٴدانىن قىيىپ الىپ ىنىنە جىياتىن. جاقسى جەردەن ىسقا قۇمىرسقالار كەلىپ جاڭادان يەنەۋ سالسا، ٴتۇرعىن قالىق جاڭا كوپشىلىرىن استىنقا ورتاق بولار دەپ جاراتپايدى. جاڭا سالىنعان يەلەنگە اتتانىپ بارىپ توبەلەس شىعارادى. سوعىستا ەكى جاعىنان دا كوپ قۇمىرسقالار قىرىلىپ قالادى.

ەگىنشى قۇمىرسقالاردىڭ ەگىپ قويعان استىعىن باسقا قۇمىرسقالار ۇرلاپ الىپ كەتەيىن دەپ كەلسەدە قىتتى قاندى سوعىس باستالادى.

كەي ٴبىر قۇمىرسقالاردىڭ كەيبىر باسقالاردى تالاۋ، سوعىستا قولىنا قۇل ٴتۇسىرىپ الىپ، جۇمىسقا سالۋ بولادى.

قۇمىرسقالاردىڭ ٴتۇسى، دەنەسىنىڭ جاراتىلىسى، ٴتۇلعاسى ٴتۇرلىشە بولادى. سولاردىڭ ىشىندە قىپ قىزىل قاه سىياقتى ٴبىر ٴتۇقىمى بار. مىنە وسى قان ٴتۇستى قۇمىرسقالار ٴتۇل بيەلەنەدى. بۇلار اۋەلى باسقا ٴتۇقىمداردىڭ بيلەۋىنە بارشى جىبەرەدى. بارشى بيلەۋدىڭ ەسەبىن تەسىگىن ٴبىلىپ قايتقان سوڭ، بيلەۋشىنىڭ توبەسىنە جىيىلىسىپ قۇمىرسقالار كەڭەس قۇرعانداي بولادى. ٴبىر ازىراقتان سوڭ ىشىندەگى سوعىسشىلارىن شۇبىرتىپ الىپ شىعىپ، جورىققا اتتانادى. سوعىسقا كەلە جاتقان قۇمىرسقالار ىسكەر سىياقتانىپ، قاتار-قاتار بولىپ، اللە نەشە مىڭ بولىپ شىعادى. ٴتۇنىپ كەلگەندە بۇلاردىڭ الدىنان باسقا بيلەۋدىڭ سوعىسشىلارى شىعىپ توبەلەس باستالادى.

بالالارىن قۇلدىققا ودان بەرە قويمايدى. كەيدە اتتانىپ كەلگەندەردىڭ بيلەۋىنە كىرىپ قۇرت ـ قىلدى بالالارىن اۋىزدارىنا تىستەپ الىپ قايتىپ قول-دارىنا تاپسىرادى. قۇلدارى بوتەن قۇمىرسقالاردىڭ بالاسىن اسىراپ ساقتايدى. ٴوسكەن سوڭ جاۋدان الىپ كەلگەن بالالاردى قوجالارى قۇلدىققا سالادى. كەيدە اتتانىپ كەلگەن قۇمىرسقالار جاۋىنىڭ بيلەۋىن تاماپ قورشاپ جاتادى. ماسەلەن اسكەردىڭ قامالدى قاماعانى ٴتارىزدى قاماپ جاتىپ ارتىنان كەلەتۇن اسكەرلەرىن كۇتىپ الادى. جاۋىن شىعارمايدى. جاۋىن سىرتقا بالاسىن اۋىزعا تىستەتىپ شىعارمايدى. بالاسىن جولدا تارتىپ الىپ قالادى. بالاسىزدارىن قويا بەرەدى. بيلەۋگە بالاسىن تاستاپ جاۋلارى قاشىپ بىتكەندە بيلەۋىنە كىرىپ بالالارىن قۇلدىققا الىپ كەتەدى. قۇمىرسقانىڭ قۇلدارىدا بولادى. دامىلسىز جۇمىس قىلىپ، قوجالارىن اسىرايدى. ولاردىڭ بالالارىن ٴتاربيالايدى. كەي بىرەۋلەرى قۇلدارىن جارىققا شىعارماي، جەر استىنداعى جۇمىسقا سالادى. كوشكەندە اۋىزدارىنا تىستەپ الىپ جۇرەدى.

كەي ٴبىر قۇمىرسقالار مىڭداپ قۇل ۇستايدى. قوجالارى جۇمىستى ار ىستەپ قۇلدارىنىڭ ورنەدەن كەشكەدەيىن جۇمىستان قولى بوسامايدى. بۇلاردىڭ بايى مەن قاتىنى ٴتىپتى جۇمىس قىلمايدى. سوعىسشىلارى تەك سوعىسۋدى بىلەدى. جۇمىستىڭ ٴبارىن قۇلدارى تىندىرادى. قۇل ۇستايتۇن قۇمىرسقالار پاتشا ۇكىمەتىنىڭ الپاۋىتتارى سىياقتى: وزدەرى بيلەۋىندە سالا المايدى. بالالارىندا اسىراي المايدى. كوشكەن كەزىندە قوجالارى قونىستىدا قاراپ تابالمايدى، قونىستىڭ جايىن بىلمەيدى. قولايلى قونىس قاراپ تاباتۇن قۇلدارى بولادى. كوشكەندە قۇلدارى قوجالارىن اۋىزىنا تىستەپ كوتەرىپ جۇرەدى. كەي ٴبىر قۇل بيەلەنۋشى قۇمىر-سقالار وزدەرى اۋىزىنا تاماق الىپ جەۋدىدە بىلمەيدى. قوجالارى مەن قۇلدارىنان

ٴبولىپ الدارىنا وزدەرىنىڭ سۇيەتۇن بالىن سالىپ قويساڭ، ٴلزىر بالدى جەيـ ـالماي ٴـتان ولەدى: بۇلاردىڭ جاعىنىڭ داعدىلانۇى سولاي ـ شاعىۇعا كەلدى: شايىۇى كەلمەيدى. سونىڭ ٴۇشىن بۇلار تەك قولدارى اۇزىنا سالعان تاماقتى عانا جۇتادى.

35 ـىنشى سۇگىرەت: قول قوسىرسقا قوجاسىنا تاماق بەرىپ جاتىر.

قوجالارى باسقالاردىڭ جاردەمىنسىز يا ٴىشىۇ يا جەۇ دەگەندى بىلـ ـمەيدى. ٴبىراق، توبەـ ـلەسكە وڭ قولداي بولاـ ـدى: جاعى شاعىۇعا جاتىمقان بولادى، قۇلـ ـدارىنا ٴابدان سەنىپ ەتىپ بۇلار بىلەۇ جاساۇدان دا، تاماق جەۇدەن دە، بالاسىن تاربيالاۇدان دا قۇر قالعان. ول جۇمىستاردىڭ بارىدە قولىنان كەلمەيدى. باسقالار ىستەپ بەرمەسە ٴولىپ قالادى.

ٴتىيىستى جۇمىسىن اتقارىپ تۇرماسا، دەنەنىڭ قاي مۇشەسى بولسادا ىستەن شىعىپ قالۇى، قۇرىۇى تابيعاتتىڭ راكى.

العاشقى ادامداردا ەگىن ەگىۇ قالاي باستالعان.

بۇرىن ادام بالاسى اڭ اۇلاعان، باسقا كەسىپتى بىلمەگەن. اڭ اۇلاۇدەن جەمىس، عشوبىتىڭ تامىردىن جىناۇدى دا اينا ۇعا بولادى. بۇلاردىڭ ٴبارىن تابيعات ٴوزى ازىرلەپ ۇسىنىپ تۇرعان نارسە. ادام تەك ٴازىر نارسەنى الىپ جەگەن.

ەرتە زەمەندا مال باعىۇ شىقپانىن بىلەمىز. سول ەرتە زاماندا ەگىن سالىۇ دا شىققان. وبلاما گدار، ەگىن سالىۇدى ادام بالاسى ٴبىر كۇندە، ٴبىر ايدا، يا ٴبىر جىلدا ۇيرەنە قويعان شىعاردەپ. جوق، نەشە ٴجۇز جىلدار وتكەندە ادام بالاسى جەرتە ـ بىرتە ەگىن سالىۇعا ۇيرەنىپ، ەگىندى كەسىپ ەتەن دەپ تانىعان.

ەگىننىڭ ٴتۇبى بۇرىنعى جەمىس بەن ٴشوبىتىڭ ٴدانىن جىناۇدان شىققان. اگشىلارشا قىدىرما بولعان مەن، بەلگىلى ٴبىر جەردىڭ ىشىندە جۇرەدى. «ەر كورمەن دەگەن جەرىن عۇش كورەدى، ات باسبان دەگەن جەرىن ٴۇش باسادى» بۇرىن ٴبىر جەمىس تەرىپ، ٴدانىن الىپ كەتكەن جەركە ٴبىر از مەزگىل وتكەن سوڭ قايتا ورالىپ كەلەدى. جا بايلار بۇرىن دىمىن قالدىرماي

جەمىس بەن ٴدانٴىن الىپ كەتكەن اۋىمدىقتىڭ باسىندا قايتادان جەمىس ٴدان ناپ بولعانىن كورەدى. تاعى ٴبىر زاماننان سوڭ ايىنالىپ سوققاندا تاعى جەمىس ـ ٴدان ٴوسىپ قالعانىن كورەدى. سونان دانىكىپ جاباي بۋرىنعى ادامدار السكى جەرگە مەرزىمدى كەزىندە كەلىپ جەمىس ٴدان جيناپ الۋعا داعدىلانادى.

قازاقتىڭ كوشكەن جۇرتىندا، قىتنىڭ ٴتىمرى قايناتقان جەر وشاعىنىڭ باسىندا توگىلگەن تارىدان، يا ٴبيدايدان، يا باسقا ٴبىر استىقتان كەلەسى جىلى استىق شىعىپ تۇرعانىن كورەمىز. اسىرەسە ۋىداي استىقتار ساباندالىپ، ۋىرعان جۇرتىندا كوپ شىعادى. بۇرىنعىلاردىڭ دا ۋىرعان جۇرتىندا ٴوزبەتى مەن ٴزاۋى مەن توگىلگەن جەيتۇن جاباي ٴشوبىنىڭ ٴدانى بولادى. ٴوزبەتى مەن ەش كىم ەكپەي اق ٴشوپ شىعىپ، باسىنا ٴدان بىتەدى. جۇرتتىڭ ورنىندا ادام، مال كوپ جۇرەدى، اياعى مەن جامان ٴشوپتى تاپايدى؛ كەيدە ٴتىمرىن قيىپ، جەردى بوساتىپ كەتەدى. مىنە بۇل ايدالعان جەر سىقىلدى وسكەن ٴدان مۇندا جاقسى ونەدى. ادام قايتىپ كەلسە، جۇرتىندا ٴدان ٴوسىپ تۇرعانىن كورەدى؛ الىپ جەيدى. كوپ زامان مۇنى ادام بالاسى استىق بولادى ەكەن، ەكىن سالۋ دەگەن بار ەكەن دەپ ويلاماي جۇرەدى. ٴبىراق، الگىندەي تۇقىمى زاۋى مەن شاشىلىپ شىققان جەمىس ـ ٴدان شىعا قالسا، الىپ جەيدى. اشىققان كەزىندە الگىندەي مەرزىمدى جەردە وسەتىن جەمىستى ارناپ بارىپ جەيدى. جەمىس جەگەندە (جەمىس دەپ استىق ٴدانىن ايتۋعادا بولادى) ٴبىر ازىراعى جەرگە ٴتۇسىپ قالادى، تاعى ونەدى. بۇرىنعىلار تاپتاعان، باسقا كەرەكسىز ٴشوپ ارالاسپاعان جۇرت سىقىلدى جەردە توگىلگەن جەمىس جاقسىراق بولىپ شىعاتۇعىن ٴبىر ازدان سوڭ اڭعارىپ، جەيتۇن جەمىس شىعاتۇن جەردى كەتەرىندە تازارتىپ كەتەدى. ەركە كەتەردىڭ الدى اۋلاۋدان قولى تيمەيدى. جەردى بالا باعىپ، ٴۇي ايالاسىندا قالاتۇن، ايەل تازارتادى. مىنە بۇل ەكىن سالۋدىڭ باسى (ەگىنشى قۇمىرسقالار دەگەن ماقالانى قارا). سونى مەن ەڭ اۋەلى ەكىن سالا باستاعان ايەل بولادى.

جىلى جاقتا ٴشوپ تەز شىعادى. سوندىقتان ەڭ اۋەلى ەگىنشىلىك جىلى جاقتا باستالدى دەپ ۋيعارىسادى. ارينە، جەرىنىڭ تۇگىنە قاراي بىتكەن جاباي استىقتى ەگە باستايدى. قولدا، جەردە جوقتى ەگە المايدى. امەريكەدە كوبىكە شەيىن جۇگەرى ەگىپ جۇرگەن. ەۋروپادا كوبىكە شەيىن ارپا مەن تارى ەگىپ جۇرگەن. جەيتۇن جاباي ٴشوبتى ەگىپ ٴوسىرىپ ۋىرەتسە استىق بولادى. ٴبىز بىلەمىز، قولدان ەگەتۇن جۇۋا بارىن دا، جاباي جۇۋا بارىن دا، قۇمدا جاباي كەشىر بارىن دا، باقشادا قولعا ۋيرەنگەن كەشىر بارىن دا، جاباي ٴبيداي بارىن دا؛

ەگىستە قولعا ۇيرەنگەن ٴبيداي بارىندا. مەسەلەن وسى كۇنگە شەيىن جۇرتى بول جىلى بىرعىز ۇيەزىنىڭ ٴار جەرىندە جابايى ٴبيداي شىعادى. سونداي جابايى بيداي ومىردە ادام قونباعان، ايداماعان جاپان دالادا 1922 - جىلى جاردى كۇنى بىرعىز ۇيەزىندە كوپ شىقتى.

بىرتە-بىرتە جابايى استىق ينالاسىنداعى جامان شوپتەردى جولىپ-قانا قويماي، ادام بالاسى قولدان ەگە باستايدى ٴبىراق، ويلاماڭدار، وسى كۇنگى سىقىلدى ەگە باستاعان ەكەن دەپ. جوق.

ەڭ العاشقى جەر جىرتاتىن قۇرال-ۇشتاعان تاياق بولعان. جەردى تاياق ۇشى مەن شۇقىر قىلادى-دا بىشىنە استىقتىڭ تۇقىمىن تاستاپ، بەتىن جاسىرادى. وسى كۇنگە شەيىن افريكادا استىقتى وسىلاي ەگەتىن جابايىلار بار. بول ەگىن سالۋدا ەتىننىڭ جۇمىسى بولعان. ەركەكتەر المستان اڭ ىزدەپ كەزىپ كەتەدى. ۇيدە دالانىڭ قاسىندا قالعان ايەل قاراپ وتىرماي، تاياق بەن شۇقىپ ەگىن سالادى.

21-نەشى سۇگىرەت: تاياق بەن شۇقىپ جەر جىرتىپ جۇرگەن افريكەدەگى تاعى ەلدىڭ ايەلى.

بەرى كەلە تاياقتىڭ باسىنا كولدەنەن تاعى اعاش بايلايدى. بول ەندى شوت سىياقتى بولدى. تاياق بەن شۇقىپ جاتقاننان ورگىز شوت بەن شاۋىپ-شاۋىپ، تۇقىم شاشقان وڭاي. وسى كۇنى باقشاشىلار قازاق دالاسىندا شوت بەن شاۋىپ باقشا ايدايدى عوي. ٴبىراق بۇرىنعىلاردىڭ شوتى تەمىردەن ەمەس، بەرى كەلە اعاش ٴدۇيتتى ۇلكەيتىپ، سوقاعا اينالدىرعان. سوقا بۇرىنعى تاياقتان شىققانىن اتى-دا كورسەتەدى: سالاۋان قالقىنىڭ تىلىندە سوقا تاياق دەگەن ٴسوز. ٴبىزدىڭ زامانىمىزدا ماشينا سابان مەن ەگەن ايدايدى. سول ماشينا سابانىمىز تاياقتان شىققان. بۇعان تۇسىنبەگەن كىسى نانارما؟ اعاش سوقانىڭ قىلشىن، تۇرەنىن تەمىردەن دە قىلاتىنىن بىلەمىز. ۇستايتىن جەرىندە تەمىردەن قىلا باستايدى. جەڭىل بولسىن دەپ تەمىر سوقانى تەگەرمەشكە مىنگىزەدى. بول تەمىر سابان ەماي نەمەنە؟ مۇنى مەن بۇرىنعى اتا بابامىزدىڭ جابايى كۇنىندەگى تاياق ايەل قولىنا ۇسكەن مولا سوقا، سوقادان سابان بولىپ كەتكەن.

بۇرىنعىلار ەگىن سالعان مەن ٴبىر جەردە وتىرماعان، ەگىن ەگىلگەننەن كەيىن ەگىنشىلەر ەكى بار جاققا كوشىپ كەتەدى. مال باعۋشى شارۋا جايلاۋىن ىزدەپ كوشىپ كەتەدى. ەگىن ەگىلگەننەن ازىردە ەلدە وتىرىپ ورىپ الىپ، ٴناعى كوشەدى. ەگىن ٴالى كەسىپتىڭ نەگىزى ەمەس. يا ەگىنشىلىكتە، يا مال باققان شارۋاشىلىقتا قوسىمشا سەپ بولعان. جەر تارىلىپ، اشارشىلىق بولعاندا ەگىن سالۋدى كوشپەلى كوشىپ، ەل وتىرىقشىلىققا ايناليپ، ەگىن سالادى. ەگىن باسقا كەسىپتىڭ نەگىزى بولادى. رەسەي، قىتاي سىقىلدى ەلدىلىق وسى كۇنى تەگىستەن ەگىنشى. ارينە، كەز كەلگەن جەرگە ەگىن سالۋعا بولمايدى، قولايلى جەرگە عانا سالۋعا بولادى. وزەن بويى، وزەن تاسىعاندا ەگىن شەعارلىپ بىلاي توساپ قالعان جەرلەردە، قارا توپىراقتى جەرلەردە ەگىن سالۋعا بولادى. سونىڭ ٴۇشىن ەگىنشىلىككە جۇرت سونداي وزەندەر بويىندا، قارا توپىراقتى جەرلەردە ايناليسىپ، سول جاقسى جەرلەرگە وتىرىپ قالعان.

مال باعۋعا كەڭ جايلاۋ، تاۋ اراسىنداعى الاپتاردىڭ كوك ورايى ٴشوبى كەرەك. سوندىقتان تاۋ، جايلاۋدى جازىق دالاداعى ەلدەر مال باعىپ جۇرگەن. بۇل ادامنىڭ كەسىبىنە تابيعات جاعدايىنىڭ بەرەتۇن اسەرىن كورسەتەدى.

ەگىنشى قۇمىرسقا مەن باقشاسى قومىرسقا.

ٴىسىنىڭ ٴبارىن كادىمگى ەگىنشى سىياقتى جۇرگىزەتۇن، جەر ايداپ، ەگىن ورىپ، پىشەن شاباتۇن، توزعان جەرىن تىنىلاندىراتۇن، ىلگەرگى قىبىنشىلىق كۇندەرىن ويلاپ قور جىيناتۇن جاندىقتار بار. وسى ىستەرگە اسىرەسە قۇمىرسقالار شەبەر بولادى.

قۇمىرسقانى جۇرتتىڭ ٴبارى بىلەدى. قۇمىرسقالار ىيلەۋدە تۇرادى. كەي ٴبىر ىيلەۋدە، ۇلكەن قالانىڭ ادامىنىڭ سانىنداي، نەشە مىڭداپ قۇمىرسقا بولادى. ٴبىر ىيلەۋدە الدە نەشە ٴتۇرلى تۇمىرسقالار تۇرادى. ولاردىڭ ىشىندە ەرلى زايىپتىسى بولادى. بۇلارىنىڭ جۇمىسى تۇقىم كوبەيتۋ. سول ىيلەۋدە تۇرعاندارىنىڭ ٴبىر قاتارى جۇمىسشى بولادى. جۇمىسشىلارىنىڭ دەنەسىنىڭ جاراتىلىسى ٴبىر باسقا: جۇمىرتقا سالىپ، كوبەيۋگە ولاردىڭ قولىنان كەلمەيدى؛ ولاردىڭ جۇمىسى-ىيلەۋ جاساۋ، جەم تاسۋ، ەرلى زايىپتىلارىن اسىراۋ، جۇمىرتقا مەن بالالارىن كۇتۋ. سونى مەن ٴۇي قىزمەتىنىڭ ٴبارى جۇمىسشىلار مويىنىندا بولادى. قۇمىرسقالاردىڭ كەي ٴبىر تۇقىمدارىندا «سوعىسشىلارى»دا بولادى. سوعىسشىلارىنىڭ دەنەسىنىڭ ٴبىتىسى ٴبىر ٴتۇرلى ەركەك، ۇرعاشى، جۇمىسشىلارىنا

ولار ۋقسامايدى؛ جاعى مەن جاۋلارىن شىمشىۋعا، شاعىۋعا، جىرتىپ تاستاۋعا قولدانا
كەلەدى. سوعىسشىلاردىڭ ٴىسى بىلەۋدى قورعاۋ.

ٴسۋيتەپ بىلەۋدەگى قۇمىرسقالار جۇمىسىنا قاراي ٴۇش ٴتۇرلى بولادى: ەرلى
ۇرعاشى جۇمىسشى جانا سوعىسشى. بۇلاردىڭ دەنەسىنىڭ جاراتىلىسىندا، قىزمەتىنە
ۇيلەسە بولسا، ٴىستىڭ كوبى جۇمىسشىلاردىڭ موينىندا. قۇمىرسقانىڭ كەي
ٴبىر تۇقىمدارىنىڭ جۇمىسشىلارى ەكى ٴتۇرلى بولادى. قۇمىرسقانىڭ ٴبىر تۇقىمىن
سونىڭ ٴۇشىن ەگىنشىلەر دەپ اتايدى. ەگىنشى قۇمىرسقالار امەريكادا مەن
ياۋروپانىڭ جىلى جەرلەرىندە تۇرادى. ەگىنشى قۇمىرسقالار ۇياسىن جەر استىنان
سالادى. ۇيالارىن سالۋى وتە شەبەر، تاماشا: ىشىندە تۇرلى ەسىكتەرى، اۋىزدارى،
قولىپ جاتقان بولمەلەرى بولادى. بولمەلەرى ٴبىرىنىڭ ۇستىندە ٴبىرى تۇرادى.
ەڭ تومەنگى بولمەسى كەيدە جەر استىندا ٴبىر جارىم ارشىنداي تەرەڭدىكتە
ورنىقتى بولادى. كەي ٴبىر بولمەلەرىنە استىق جينايدى، استىقتىڭ ٴدانىن كوپ
ەگىپ قىلىپ وزدەرى جيناپ الادى. جۇمىسشىلارى ٴدان ىزدەپ كەيدە الىستاعى
ورمانعا، توعايعا بارادى. ٴدانى تاسىۋعا، جەر بوتەگە ىڭعايلى بولسىن دەپ قۇمىرسقالار
ٴشوپتى اراسىندا جول سالىپ الادى: ٴشوپتى قيىپ، جولدىڭ جيەگىنە تاستايدى.
جولدارىن تازا ۇستايدى. جولىنا ٴشوپ شىقسا، قۇمىرسقالار دەرەۋ قيىپ، الىپ
تاستايدى. جول بىلەۋگە قولاتادى. بىلەۋ ۇستىندە ۇلكەن كىشى ٴۇيدىڭ ورنىنداي
جەردى جۇمىسشىلارى وتاپ قىرمان سياقتى تازارتىپ قويادى. تاقىرىن تازارتىپ
ٴتوڭىرىن تەگىستەپ قويادى. بۇل تازارتىلعان جەرگەدە ٴشوپ شىعارمايدى. ٴبىراق
تەك ٴبىر شوپكەعانا تيىمەيدى. بۇل ٴشوپتىڭ اتى-قۇمىرسقا كۇرىش.
قۇمىرسقا كۇرىش ىلعي تاقىردىڭ جيەگىندە وسەدى. قۇمىرسقانىڭ ەگەتۇن
ٴشوبى-سونە وسى كۇرىش ٴشوپ. بۇل ٴشوپ اراسىندا باسقا ٴشوپ ارالاسىپ
شىعايىن دەسە، قۇمىرسقالار الىپ تاستاپ، پىسكەن سوڭ كۇرىش ٴشوپتىڭ
ٴدانىن جيناپ الادى. بارلىق تۇسكەن استىعىن باياعى قويمالارىنا الىپ بارىپ
جيناپ قويادى. كەي ٴبىر كورگەن كىسىلەر ايتادى: كۇرىشتى قۇمىرسقالاردىڭ
ٴوزى سەبەدى دەپ.

قىسقاسى، بۇل قۇمىرسقالاردىڭ ٴوزىنىڭ ەگىنى بار، ەگىنىنىڭ وراتۇن
جەرگىلى بار.

جالعىز قۇمىرسقا كۇرىشى مەن مۇسە ٴتۇتپاي، بۇلار قويمالارىنا ٴتۇرلى شوپتەردىڭ دە
ٴدانىن جينالايدى. ٴبىر كورگەن كىسى ايتادى: «قۇمىرسقالار ٴداندى جينايتۇنىن
ٴبىلگىم كەلىپ، بىلەۋدىڭ جانىنا جەرگە ۇزىنىڭعى ون ەبىرشۇكتەي استىقتىڭ
باسىن شاشتىم. سول ساعاتىندا اق قۇمىرسقالار باسىنا شىعىپ، ٴدانىن جيناي
باستادى. ٴبىر باسقا 12 ياكي ونان دا اسىۋ قۇمىرسقا جينالىپ جۇمىس قىلدى.
ٴدانىن قيىپ جەرگە تۇسىرە بەردى، جەردەگىلەرى قاعىپ الىپ قويماسىنا تاسى

بەردى، قۇمىرسقالاردىڭ دانىنىڭ ٴوزى جەرگە ٴوسىرىپ كۇتەدى، ورىپ جيىپ باستاعانىنا تاڭ قالماسىم»-دەپ.

قۇيمادا جاتقان ٴداندەردىڭ ەگىنشى قۇمىرسقالار وتە قاتتى كۇتەدى. ٴدانى دىمقىل تارتىپ، كوگەرىپ، ٴوسىپ كەتپەسىن دەپ قورقادى. دىمقىل تارتقان ٴداندى قۇمىرسقالار سىرتقا كۇنگە شىعارىپ، كەپتىرىپ الادى. ول تۇستىك امەريكادە بۇلاردان دا گورى تاماشا قۇمىرسقالار ٴتۇرادى. بۇلاردى جاپىراق قيۋشى قۇمىرسقالار دەپ اتايدى. بۇلار تۇتانىپ اعاشتىڭ باسىنا شىعىپ، ٴارقايسىسى ٴبىر جاپىراقتى تاڭداپ ٴتىستىنە تىستەپ الىپ، جاعى مەن ولكەن ٴبىر شەتىن قيا باستايدى. قيىلعان جاپىراق تاپ قايشى مەن كەسكەندەي بولادى. قيىلعان جاپىراقتى اۋزىنا تىستەپ، كوپ ەگىپ بەن قۇمىرسقا جەرگە الىپ تۇسەدى؛ «قۇمىرسقانىڭ بۇل جۇمىسىنا قاراساڭ تاڭ قالاسىڭ، ۇياسىنا ٴبىرىنىڭ ارتىنان ٴبىرى شۇبىرىپ قايتقاندا، جوعىن باسىنىڭ ٴۇستىنە تىگە ۇستاپ جۇرەدى»، دەيدى ٴبىر كورگەن ادام. ۇيلەرىنە جەتكەندە بۇلاردىڭ الدىنان جۇمىسكەر قۇمىرسقالار قارسى شىعادى.

جۇمىسكەرلەرى ۇيلەرىنەن قاشىق كەتپەيدى، جاپىراقتى بارمايدى. بۇلاردى الا الاۋ جۇمىسكەرلەردىڭ ٴوزدەرىنە قىزمەتى بار: بۇلار كىرەشىلەرىنەن جاپىراقتى الىپ قالىپ، ۇساق قىلىپ تۋراپ ايدىدا، ىنىندەگى قۇيمالارىنا الىپ كەتەدى. بارىنەن تاماشاسى سول: جيناعان جاپىراقتارىن قۇمىرسقالار جەمەيدى، قۇيمالارىندا جاپىراقتى جايىپ قويادى. جاپىراقتا ٴبىر ساڭىراۋ قۇلاقتار وسەدى. مىنە وسى ساڭىراۋ قۇلاقتى عانا قۇمىرسقالار جەيدى.

قۇمىرسقالار ەلگى ورىندارىنا تاماققا كەرەك ساڭىراۋ قۇلاق وسەتىن عانا جاپىراقتاردى جينايدى، بۇل جاپىراقتار كەز كەلگەن اعاشتا بولمايدى؛ قۇمىرسقالار سول جاپىراقتى قانداي اعاشتان قيىپ الۋ كەرەك ەكەنىن تۇسىنەدى.

قۇمىرسقالار ەلگى ساڭىراۋ قۇلاقتارىن وتە جاقسى كۇتەدى: تۇرعان جەرىن وتە بىلعاندى قىلمايدى، يا وتە سۋىقتا قىلمايدى. ساڭىراۋ قۇلاق ەگىلگەن بولمەلەرىنىڭ اۋاسىن جاڭارتىپ تۇرادى. ونىڭ ٴۇشىن ەلگى بولمەلەردەن تازا اۋاعا بۇۋلىق شىعارادى. دىمقىل كۇنى بۇۋلىقتى مىقتاپ بەكىتىپ تاستايدى. ۇيلەرىنە قۇمىرسقالار ٴومىردە سۋلى، بىلعال جاپىراق كىرگىزبەيدى. جاپىراق تاسىپ كەلە جاتقاندا جولدا جاۋىنعا ۇرىنسا، ۇيلەرىنىڭ الدىنا قۇمىرسقالار جاپىراقتارىن ٴۇيىپ قويادى؛ كۇن كوزى شىققاندا جايىپ كەپتىرىپ الادى. قىسقاسى بۇل قۇمىرسقالار كادىمگى جاقسى باقشاشى سياقتى جۇمىس قىلادى.

ن. ر. ۋۋباكين.

ساتەمىر .

ساتەمىر جەتى جاسار كۇنىندە اتاسىنان جەتىم قالىپتى. كۇندەردە ٴبىر كۇن ساتەمىر دالادا ويناپ ٴجۇرىپ، ٴبىر ەسكى تامنىڭ تۇبىندە شارشاعان سوڭ سۇيەنىپ جان جاعىنا قاراپ جاتسا، ٴبىر اياعى اقساق قۇمىرسقا تامنىڭ تۇبەسىنە قاراي ورمەلەپ بارادى-دا، ورتا شەنىنە جەتكەندە، قۇلاپ تۇسەدى. تۇرا سالىپ تاعى-دا ورمەلەيدى، ماناعىدان گورى جوعارىراق بارعاندا تاعى قۇلاپ تۇسەدى. ۇشىنشى رەت ورمەگىشى جاتا تىرمىسادى. اقىرىندا بار كۇشىن سالىپ، تىمىسايا مىسايا بارىپ تامنىڭ تۇبەسىنە شىعىپ كەتەدى. مۇنى كورىپ، ساتەمىر ويعا قالدى: جان جانۋاردىڭ ەڭ كىشكەنتايى — وسى قۇمىرسقا، ٴالى ٴتىپتى ازء ٴتورت اياعى-دا تۇگەل ەمەس؛ سوندادا تىنباي جۇمىس جۇمىستاپ ٴجۇر، اقساڭ-داپ ٴبىر تىرمىسىپ، جىعىلىپ، اقىرىندا قويماي، مۇراتىنا جەتتى. تامنىڭ باسىنا شىقتى. مۇنى كورىپ وتىرىپ، مەنىڭدە تالاپ ىزدەمەي، جۇمىسسىز ويناپ جۇرگەنىم اقىلسىزدىق ەكەن دەپ ٴۇيىن تاستاپ، قالاعا باردى. قالادا ٴبىر زور ٴبىلىمدى، وقىمىستى كىسى بار ەدى، سوعان ٴۇي سىپىرۋعا جالدانىپ، اقىسىنا وقۋ وقىپتى .

اقىرىندا سول ساتەمىر اسقان دانىشپان ٴبىلىمدى بولىپ، جۇرتتى اۋزىنا قاراتىپتى .

العاشقى ەگىن كولىكتەرى .

تاياقتان شوت بولدى. سوقاعا تۇتقا جاساعان سوڭ، سابان سىياقتى بولدى. قۇرال وزگەردى. سابانداي ٴبىر ادام جۇرگىزىپ تارتا المايدى. ەندى قۇرال وزگەرگەن سوڭ، سوقا-سابانعا كوپ ادام جەگىلىپ تارتاتۇن بولدى.

ەرتەدەن قارا كەشكە شەيىن سابان سۇيرەۋ وڭاي جۇمىس پا؟ ادام ەندى ساباندى ٴوزى تارتپاي، قول جەگەتۇن بولدى. بۇرىنعى ەگىنشىلىككە اينالعان قالىقتار قول جەگىپ سابان سالعان. اسىرەسە قول مەن جەر جىرتۋ ەسكى قۇلدى ٴبىر سابانعا جەككەن .

مەسىر قالقىندا كۇشتى بولعان. التى-جەتى-ۇناندا ارتىق قۇلدى ٴبىر سابانعا جەككەن. قول قايدان شىقتى؟

كوشپەلى ەل قونىس تارىلسا، جايىلىمعا تالاسىپ، يا قونىسىن كەڭىتەمىن دەپ كورشىلەرى مەن سوعىسادى. قولعا تۇسكەن ادامدارىن تۇتقىن قىلادى.

ەگىنشى قالىق دا كوشپەلىلەر مەن، يا ٴبىرى مەن ٴبىرى جەرگە تالاسىپ

سوعىسادى. بىرىنەن ٴبىرى تۇتقىن الادى. بۇرىن اڭشىلىق داۋىردە ادامنىڭ ٴبارى تەگىستەن تەڭبايى تاماق ىزدەيتىن كەزدە، تۇتقىندى قوجالارى قول بالا قىلىپ ٴوزدەرى مەن بىردەي تاماق ىزدەتەدى. سەن تۇتقىن ەدىڭ دەپ قوجالارى شالقى- سىنان جاتىپ، تۇتقىنعا جۇمىس قىلدىرىپ قويمايدى، ٴوزدەرى بىردەي ىستەسەدى. بولماسا جالعىز تۇتقىن تاپقان تاماعى بارىنە بىردەي جەتپەيدى، تۇتقىنعا سەنىمىن دەپ ىشتەن قىرىلىپ قالادى. مال باعىپ، ەگىن سالىپ شىققان سوڭ تۇتقىن مەن وجاننىڭ اراسى ٴوزگەرەدى. ەگىندى ورىپ العان سوڭ، كوپ ۋاقىتقا شەيىن ازىنىڭ توق بولا تۇرىپ كوزىنىڭ جەتەتەدى؛ جۇمىس قىلماساڭدا بولادى. مال باعىپ كاسىپتەرى ٴونىمدى؛ بەرەكەتتى؛ مال جارعىنتۇرى تولدەيدى، كوبەيەدى. ٴتۇلى ٴبىراز ۋاقىتقا تاماعىڭدى كوتەرەدى. مالدى تەك باعۋ كەرەك. قوجاسى باقپايى باسقا ادام باقسادا بولادى، تۇتقىن باقسادا بولادى. قوجا قاراپ وتىرسادا شارۋاعا زيان شامالى. ەندى ەگىنشى مەل باعۋشى قالىقتار جۇمىسىن بالعى تۇتقىنعا ىستەتىپ قويىپ، ٴوزدەرى سىرتتان سەرسالىپ تۇرسادا بولادى. ەندى تۇتقىن ٴولتىرەتىن قارا كەشكە شەيىن ساليقتاپ بايعا مال باعادى، ياعنى جىرتادى، تۇتقىن منە ەندى قۇل بولدى. تاپقان تايانعانى قوجانىكى، تەك جۇمىس قىلۋى، بايلات شەگۋ قۇلدىڭ سىباعاسىنا ٴتيىدى. سونى مەن قۇل سوعىستا تۇتقىنعا تۇسكەن ادامنان شىعاتىن بولدى.

بۇرىنعى كەزدە قونىسقا تالاسىپ جۇرت كوپ سوعىسادى (قازا، اداممنىڭ قونىس اۋدارۋى دەگەن ماقالالاردى). سوعىستان تۇتقىن كوپ تۇسەدى؛ ٴبارى قۇل بولادى. منە بۇرىن قۇلدىڭ كوپ بولعان سەبەبى وسى. مىڭداپ جۇزدەپ قۇل ۋستاعاندار دا بولعان. ٴاردايە، ەل باسىنداعى اقسالداردا كوپ قۇل ۋستايتىن ەدى. قۇل بۇرىن مالدان دا ارزان بولعان؛ ساتىپ سويۋعا ٴتيىمدى بولعان؛ قازاق بۇرىن قىزىن ۋزاتقاندا شاگىرتقى تويىسىنا كۇڭ قۇل مىنگىزىپ بەرگەن. منە قۇلدىڭ مال ورنىنا جۇرگەنى! قۇل جۇمساۋ ٴتيىمدى بولعان سوڭ تۇتقىن ۋستاپ قۇل قىلىپ الۋ ٴۇشىن دا ەل ٴبىرى مەن ٴبىرى سوعىسقان؛ جورىققا اتتانىسقان. ماسەلەن، تورتكىبىدەنىمەر قىزدى باستان بالا الىپ كەلىپ قۇل قىلۋ ٴۇشىن بۇرىن ورىسقا شىققانىن قازاق بىلەدى.

ٴبىراق دۇنيەدە ٴوزگەرمەيتىن ەش ٴبىر نارسە جوق. نە نارسە بولسادا دۇنيەدە ۋاقىتشا بولىپ تۇرىپ، ارتىنان ٴوزگەرىلەدى. ٴبىر كەزدە، قۇل مەن جەر جىرتۋ قالىپ، مال مەن جەر جىرتاتىن ۋاقىت تۋدى. مال ادامدى كوتەرىپ جۇرەدى، كولىك بولادى، ٴوزى-كوشتى. مالدى ساباۋعا جەگىپ كورسە كايتەر ەدى-

جەر جەرتانۇن كەزدە ەندى ادام وگەز جەتەلەب شەعەب، مويننا قامىت كىبكەزىپ، باشىن ۋستاب تۇرۇپ، سابانعا جەكتى، اۋەلى، ۋيرەنبەگەن وگىز وكەرىب الا جونەلدى. ٴبىر ەكى تاياق جەركە يارعان سوڭ، سابانىدى بۇرازنادان شىعارىپ اۋدارىپ كەتتى. ٴبىراق تىلگەن اۋدارعان. بۇرازناسى ادەمى بولىپ شىقتى، «ەاە» مۇنان ٴبىر نارسە شىعادى ەكەن. كوبىنەب كومەكتەب وگەزدى تاعى بۇرازناعا ٴتۇسىردى. وگىز تاعى تۇۋلادى. ٴبىراق ٴارى بەرى دەن سوڭ شارشاپ تۇۋلاۋىن قويدى، جۇۋاسىدى. ٴىسىنىڭ باستالعۇى قيىن، باستالعان سوڭ بىربە-بىرتە تۇزەلە بەرەدى. «قوس جۇرە تۇزەلەدى».

ادام ەندى تەڭ كولىكتى ياسقارىپ وتىراتۇن بولدى. سوگىنان سابانعا جەلقى، تۇيە سالاتۇن بولدى. كولىك جەككەن سوڭ جۇمىس ٴونىمدى بولدى، جەڭىلدەندى. ول تۇسىنىكتىدە. ادام قانشا كۇشتى بولعان مەن مالداي كۇشتى ەمەس، ماسەلەن ات ادامنان سەگىز ەسە كۇشتىرەك. ەندى ادام ورنىنا اۋىر جۇمىستى مال ىستەيتىن بولدى. بۇلدا از، سەگىز كىسىنىڭ جۇمىسىن ٴبىر ات ىستەيتىن بولدى، كىسى جەر جىرتۇدى ۋلعايتتى، استىق كوبەيدى، تاماق توعايدى. تور مولايدى. كىسىنىڭ تۇرمىسىنا كەرەك باسقا جۇمىس قىلۇعا اۋىسىپ بوس ۋاقىتى قالاتۇن بولدى، ول بوس ۋاقىتىن تۇرمىس جاقسارتۇعا جۇمساۋعا بولدى، ەمادانيات ارتتۇعا كەڭ جول اشىلدى. مىنە تۇرمىستىڭ ٴتۇرلى ناراۋلارىنىڭ ٴبىرى مەن ٴبىرىنىڭ بىلگە شەكتىگى. ٴبارىن ايداپ، بىلگەرى قۇۋالاپ وتىرعان شارىۋاشىلىق، تاماق ىزدەۋ.

سونى مەن اۋەلى قۇرال وزگەردى، وزگەرگەن قۇرالى مەن ەكىنشى ٴتۇرلى كەسىپ ىستەلدى؛ كەسىپتىڭ ەكىنشى تۇرىنە قاراي ادام اراسىدا وزگەردى. ادام اراسى وزگەرىۋىنە قاراي تۇرمىس ٴمادانيات جوليدا وزگەردى.

كەدەيدىڭ كەيىستىگى.

ايت!... بورازنا!... باۋىزدالعىر كوك شولاق!
اي-اي...، مىرقىمباي... جۇگەندەمەي، نوقتالاپ...
وك-ك... وك-ك.. ارام قاتقىر، كوك سيىر!
نەگە ەتىڭدەدى؟ نەگە ٴجىبي نوقتالادى؟

اي-ي قۇداي اي-كورسەتتىڭ-اۋ كورمەدى!
كورىم قىلماي، بەرسەڭ ەدى ٴولمەدى!...
بۇگۇن ۋيدە جاتاتۇعىن ەكەن مىن،
مىرقىمباي مەن جىبەرىپ اق كەلىندى.

جاتقان مەنىن جانىڭ تاعى توزبەيدى:
كەلىن، بالا كۇن ونەرىن سەزبەيدى.
جاڭا كەلىپ سامالىقتىڭ بالاسى:
— ۇن بەس جەردەن بيداي سەبەتىڭ ٴبىز-دەدى،
قايىت دەيدى ەكەن، مەن سەپپەيىن دەدىم بە؟
ۇيرەنبەگەن ەكى سيىر جەگىنگە؟
ٴوزى قۇنىر، ٴوزى ارىق كوك شولاق
مەزگىلى مەن جەي المايدى جەمىندە.
قاي ٴبىر تۇقىم — ٴۇيىدىڭ ساتتىم كەيىزىن،
كوبىسىنگەندەي ەكى سيىر ٴمۇيىزىن،
اي-ي اۋىلناي قىلدىڭ اۋسەن بايىسىن دەپ.
نان تابالماي جۇرگەن ٴمەنى ٴبىر ٴۇزىم...
جۇتتان قالقان ەكى سيىر، جالعىز ات،
بۇزاۋ سويدىم سوعىمىما جالعىز اق؛
ماعان دەم جوق... تۇتتىم الدى كەدەي بوپ
جيىدىرما شاقتى قاراسى بار جانۇزاق!
اي-ي قۇداي-اي، اۋىلناي اق قورلادى اۋ!
سوعان تىبىۇ، سوعان جازا بولمادى اۋ!
ايت، بورازنا!... كوك شولاق ٴبيت تارتپاۋىن...
بار ەكەلدى اي، ساۋىن سيىر سورلادى اۋ...
جەلدىڭ تىنىپ، ٴتۇننىڭ داعى شىعۋىن،
اتتەگەنە اي ٴۇزدى كوك ٴبيت شىعىمىن!...
اي، مىرقىمباي، جاتىرما ەكەن بايلانىپ،
ٴبىر كەلىننىڭ كورىپ بولماي قىزىعىن.
اۋكىم-اۋكىم... اۋنزى نەگە كوبىردى؟!
قاپ-قارا نەر، سۋۋعا تۇسكەن سەكىلدى-
شىجىق بولىپ كۇيىپ مەن اق ولەم اۋ،
ٴبىر ٴۇي تولعان باعامىن دەپ جەتىمدى.
اۋكىم-اۋكىم... شانىشقاقپا، نەمەنە؟
كوك ٴبيت نەگە شەگىنەدى، تەبەمە؟
كۇن ٴتۇس بولدى، جۇرت سوقاسىن توعاردى،
اپىرماي، بۇل، مىرقىمباي، ٴبيت كەنەمە؟
ون بەس بيداي نەبار جەرگە سىڭگەنى،
شاشىلاتىن تارىنىڭ تور ٴبىر جەرى،
قالامبايدا ون تاياق جەر شاشتىرماقى،
ول سورلىنىڭ جالعىز مەن عوي بىلگەنى...

بوستنىدا جىمجىتى بالاسىن،
بايعوس بيل كوردىمە ەكەن اعاسىن . . .
اۋلىنابى ەنۋبىردا قىل بەرگەن جوق.
ەندى قلاي وعان نۋتىم ناپارىسىن ! . . .

رسىباي جۋر قايىر تىلاب دوربا مەن ،
كەشە كورىب سوبلەسىب ەم جولدا مەن،
تۋقىمدىدا، مالدىدا وزدەرى الدى دەپدى،
باي، بولمستار قوسىلىب اب مولدا مەن. –

نەگەستىرەت دەيتۋن ەدى كىدەيدى؛
كىدەيدى ەش كىم دە سۆۋشى ەدى جەمەيدى ،
جۋۋانداردىڭ ازىۋ تىسىن سىندىرىب،
وسالدارعا نەگە وسالسىن دەمەيدى.

ەمناسى كىم؟ . . . ەمنا بىزدىڭ قاتىن-با؟
تۋۋرالايدى، ماعان كەلە جاتىرما؟
داۋدە بولسا سۋت كەرەككەن شىعار عوي،
. . .-جەك بولعان جەتىمدەرگە باتىرعا.

اشۋلى عوي بىزدىڭ قاتىن بۇرەراق،
اينالاتۋن جەر قالىب ەد بىرەراق.
كورمەيسىن بە ساۋ شۋ جىقتى وزگەنىن،
باۋىزدالعىر، ۋاقتىندا جۇرەر ناق . . .

اۋكىم . . . اۋكىم . . . . شاتىشقاق با، نەمەنە؟
كوك ەيت نەگە شەگىنەدى، تەبەمە؟
بىر شاقىرم جەردەن ۋرسا كەلەسىن،
ويناقتاب اق بولدىڭ، قاتىن، توبەمە! . . . .

ايت، بورازنا! باۋىزدالعىر كوك شولاق!
كىبرتىكدەب شەگىنۋىن توقتاماق.
وك-ك وك-ك! ارام قاتقىر كوك سىيىر!
نەگە ەنتىگەد؟ ەندى نەگە توقتالاد ؟! . .

شاشقان .

باستاب تەمىر تۇتىنۋ.

تەمىردەن قۇرال جاساۋدى ەڭ اۋەلى قالىق قالاي ۇيرەنگەنى باتاشان ۇيرەنگەنى بەلگىسىز. ٴبىراق ايسا تۇۋماستان ەكى مىڭ جىل بۇرىن كەي ٴبىر قالىقتاردا تەمىر قۇرال بولعان.

تەمىر تاۋىپ قۇرال جاساۋ ادام بالاسىنىڭ ەڭ ٴبىر ىلگەرى باسقان قادامى. ٴار جەردە تەمىردى ٴار ٴتۇرلى كادەگە اسىرعان. اڭشى قاۋىمدار مەن كوشپەلى قالىقتار تەمىردەن پىشاق، قىلىش، نايزا، بالتا، وق، ساۋىت جاساعان. ىلگەرگى كەزدە دىيقانشىلاردا تەمىردەن سابان سىباقتى قۇرال ىستەۋدى بىلمەگەن. بەرى كەلگەن سوڭ ادام بالاسىنىڭ تەمىردەن ىستەمەگەن قۇرالى جوق.

تەمىر جەردە تازا ٴوزى ٴبىر ىكعاي بولىپ جاتپايدى، باسقا نارسەلەر مەن ارالاسىپ، توت باسىپ جاتادى. وندايى تەمىردى تەمىر دەپ ويلاۋ قيىن، تاس دەپ ويلاۋعا بولادى. سونداي بوتەن نارسە مەن ارالاسىپ جاتقان تەمىردى كەن دەيدى. اۋزى بىتەۋ پەشكە سالىپ، وت جاعىپ قىزدىرسا، تەمىر ەرىپ، ارالاسقان نارسەلەرىنەن تازارىپ، قورعاسىن سىقىلدانىپ بالقىيدى. بۇرىنعى كەزدە جەردەن پەش قازىپ، وعان وت ۇرلەيتۇن كورىك قوندىرعان. كەندى پەشكە سالىپ، وت جاعىپ كورىك بىلەن ۇرسە، تەمىر بالقىپ ايىرىلىپ شىعادى. ايىرىلعاندا ۇسى كۇنگە شەيىن سولاي تەمىردى قورىتىپ الاتۇن تاعى ەل بار. قاي قالىقتىڭ اتالارى بولسادا تەمىردى بۇرىن سولاي قورىتىپ العان.

بەرى كەلگەن سوڭ اعاش، تاس قۇرالداردىڭ ورنىنا تەمىر قۇرالدىڭ ٴتيىمدى ەكەنىن اڭعارىپ، ادام بالاسى قۇرالدارىن تەمىردەن جاساي باستايدى. تاس ٴداۋىرى قالىپ، تەمىر ٴداۋىرى باستالادى. سوقالارىنىڭ ۇشىن دا جۇزىن دە تەمىردەن ىستەۋگە اينالعان، سوقالارىنا تۇنقا قوندىرعان، ەندى تەمىر سابان بولدى.

تەمىردى ادام بالاسى قاشاننان قادىر-قۇرمەت تۇتادى. تەمىردى جاي نارسە ەكەن دەمەيدى. سونىڭ ٴۇشىن بۇرىنعى زاماندا ۇستالار وتە قادىرلى بولعان. قازاق ىشىندە ۇستالار ٴالى قادىرلى: ۇستا دۇكەنىنىڭ ورنىن قورقىپ باسپايدى. كەي ٴبىر اۋرۋلار دۇكەنگە تۇنەسە قالادى دەپ تۇسىنەدى.

وتتان سوڭعى ادام بالاسىنىڭ تاپقان زور ىيگىلىگى تەمىر. تەمىر ۇستاسىن قاي ەل بولسادا بۇرىن قادىر قۇرمەت قىلعان. ماسەلەن بۇرىن اگگىلىيدە پاتشانىڭ سارايىندا نوي بولسا، ۇستا، پاتشا، قانىم ٴبىر داستار قانداس بولاتۇن ادەت بولاتۇن. بۇل كۇندە ادام بالاسى تەمىردى قورىتۋدىڭ وڭاي ٴادىسىن بىلەدى: تەمىردەن ٴتۇرلى قۇرال، ماشينالار، ۇيلەر سالادى.

ەرتە زامانداعى قازاقتىڭ قارۋ قۇرالدارى.

ەسكى زاماننان بەرى قازاقتىڭ ەكى ٴتۇرلى قارۋى بولعان. ٴبىر ٴتۇرى جايشىلىقتا مالعا بارعاندا ۇستايتىن بولماسا ٴۇي اراسىنداعى توبەلەستە جۇمسايتىن قۇرالدار. ەكىنشىسى سوعىستا كەرەك قارۋلار. اۋەلگى ٴتۇرى: قامشى، قۇرىق، سويىل. قامشىنى بۇزاۋ تەرىسىنەن ٴورىپ، ورتاسىنا وزەك سالىپ، ۇزىندىعىن جەتى تۇتامعا دەيىن، جۋاندىعىن ەكى ساۋساقتىڭ جۋاندىعىنداي ەتىپ ىستەگەن. ورىمدى سابقا سابتاپ، سابىنىڭ ۇزىندىعى ٴتورت بەس تۇتام بولعان. سابىن ىرعايدان، كوبىنەسە قىزىل توبىلعىدان جاساعان. ەشكى، ارقار مۇيىزىنەن دە ساپ ىستەپ، كەيدە كۇمىس شابىتىرعان. ٴبىراق، مۇنداي قامشىنى تەك ايەلدەر ۇستاعان؛ ەركەكتەر قامشىسىنىڭ سابىنا مىس قاپتاۋ سىپايى كورىنگەن، ايتسەدە ەركەك قامشىسىنىڭ سابى كوبىنەسە اشەكەيسىز بولعان. ٴبىر ەمەن سابىنىڭ اراسىندا الاقان بولعان. ٴبىر جەمەردا ٴتورت قىر بولعان.

24-ٴنشى سۋرەت: قامشىنىڭ الاقانى.

كۇمىس، مىس جالاتقان سابقا استىنان قالاقشا ٴسۇيىر ٴتىل شىعارعان. مۇنى بۇلدىرگى دەگەن. قۇرىقتى جىلقىشىلار قايىڭنان يا سويىلدان ىستەگەن. سويىلدا

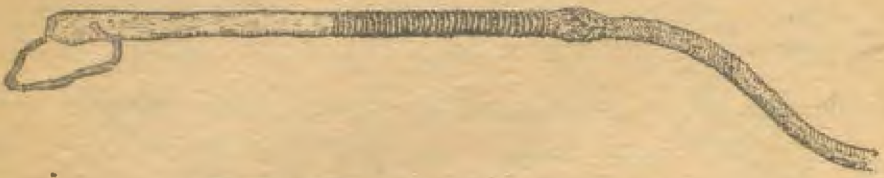

25-ٴنشى سۋرەت: بۇرىنعىنىڭ قامشىسى.

قۇرىق سىياقتى ۇزىن تاياق. ٴبىراق، باس جاعىندا بۇۋىلتىق نامىر بولادى. جىلقىشىلار جاۋ ۇستىندا قارعى ٴىلىپ ٴجۇرۋ ٴۇشىن باۋى بولادى. سوعىس

26-ٴنشى سۋرەت: سويىل.

ۋاقىتىندا ۇستالاتىن قۇرالدار: قىزىلباسى، تۇركى، قىيعالىق، بۇقارى قايقى قىلىشتار بولعان. قىزىلباسى قىلىشتاردى «الداسپان» قىلىش دەيدى. قىزىلباسى قىلىشتاردى قازاق «نار كەسكەن» دەپ وتە قىمباتقا ساتىپ، الاتىن. بەرى كەلە قازاقتار «ساپى» قاپى دەپتە ايتادى دەگەن ورتا ازيادا ۇستالاتىن تۇزۋ قىلىشتاردى دا

وستاعان ٴبىراق قازاق بۇرىن سالپى ۇستاماعان. قازاقتاردىڭ وزدەرى كىشكەنە قىلىش ٴتارىزدى-ۇزىن ٴتۇزۋ «سەلەبە»، جەكە «اۋىز» دەگەن پىشاقتار جاساعان. سەلەبەدەن جەكە اۋىز ٴسال تەسقاراق بولادى. سەلەبە مەن جەكە اۋىز سابتارىنىڭ توبەسىندە بەلبەۋگە قىستىرۋ ٴۇشىن شىعىڭقى بولعان. وزدەرى سوققان قانجارىن

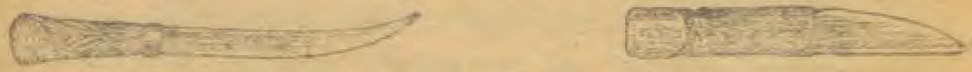

27-نشى سۋرەت: سەلەبە، جەكە اۋىز، بۋىن پىشاق.

يا قىنىۋا پىشاقتارىن جانىعا سالىپ جۇرگەن. قانجارى قايقى ەمەس ٴتۇزۋ بولعان. بەلبەۋگە بايلاپ جۇرمەي، سەلەبەشە سالىپ جۇرگەن. بۇلاردان باسقا، ار قازاقتىڭ جانىندا ۇيىندە سابىن كىسىك، ەشكى مۇيىزىنەن بولماسا ىرعايدان ىستەگەن «بۋىندا پىشاق» دەگەن پىشاق بولعان. بۋىندا پىشاقتىڭ موينىنا ساقىنا سالىپ ەكىتكەن.

28-نشى سۋرەت: ساۋىت بۇزار. 29-نشى سۋرەت: قوزى جاۋىرىن. 30-نشى سۋرەت: الۋەكى.

قازاقتىڭ سابىن قاراعايدان ىستەپ ۇشىنا ەكى قىرلى سۇڭگى قوندىرعان. سۇڭگىنىڭ جوعارعى جاعىنا قارا جىبەك يا قارا قىلدان شوق قاداعان. سابىنىڭ ورتەنگەنىڭ ۇشىندا بۇلدىرگەسى بولعان. «ساداق»، «جاقتى» قازاقتىڭ وزىدە ىستەگەن. سوندادا بۇقارى جاق بەن باشقۇرتتان ساتىپ العان. ساداقتى ارتىراق كورگەن؛ سۇڭگى كەزدە قىستاي جاقتاردا ۇستاپ كەتكەن.

وقتى قايىڭنىڭ شىبىعىنان، ٴتۇپ جاعىنا ٴتورت قىرلاپ قانات جابىستىرىپ،

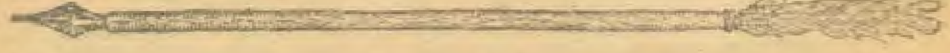

31-نشى سۋرەت: ساداقتىڭ وعى.

قازاقتىڭ ٴوزى جاساعان وقتىڭ ماساعى ٴۇش ٴتۇرلى بولعان: الگى ارنالعانى ەكى قىرلى، ساۋىت جىرتۋعا ارنالعانى-ٴتورت قىرلى «ساۋىت بۇزار» دەلىنگەن. اتتان تۇسىرۋگە ارنالعانى- جاۋىرىن ٴتارىزدى قالاقشا «قوزى جاۋىرىن» دەلىنگەن. وققا كۇشىگەنىنىڭ قويلىق ٴجۇن، كۇشىگەن مەن قاسقالداق قاناتتارىن قاداپ، مۇنى تازا قارانىڭ تايلىق «ٴجۇن» دەگەن.

وقتى دا سادا قتى دا قابىقا سالىپ جۇرگەن، وقتىڭ قابىن «قورامساق» دەگەن. قورامساقتى بەلبەۋدىڭ سول جاعىنان، ساداقتى وڭ جاعىنان ىلگەن. اۋقاتتى ادامدار قورامساقتارىن قىزىل بىلعارىدان ىستەتىپ، ويىۋ شايىمىرىپ، كۇمىس تاس ورنالدىرتقان؛ جارلىلارى تۋيە تەرىسىنەن ىستەتكەن.

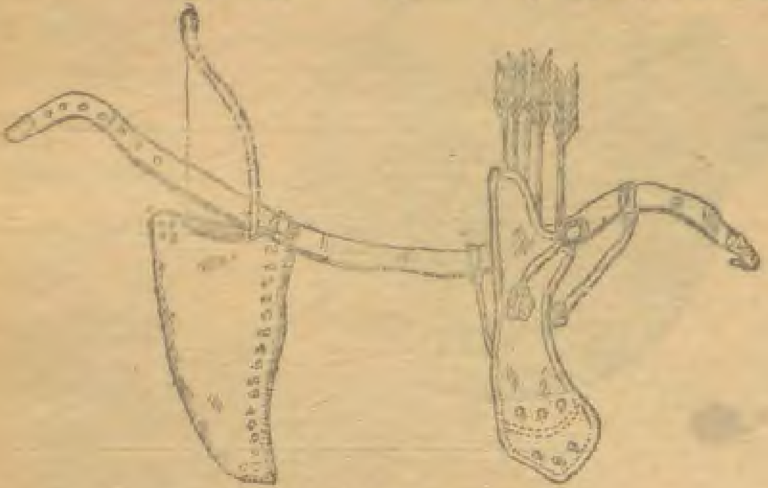

32-ىنشى سۋرەت: قورامساق.

مىلتىق دالادا سيرەك بولعان. بۇلا قالسا اتادان بالاعا قالعان. بۇرىن «قوزكەز، كۇلدىر ماماي» دەگەن مىلتىقتار بولعان. بۇلاردى بىلتە سالىپ، قورعاسىن-وق بەرىن اتقان. مىلتىقتى قازاقتىڭ وزى دە ىستەگەن، قالماق بەن باشقۇرتتا جاساعان بۇل مىلتىقتار تيىسكەن، قاراۋىلى مەن نىساناسى مىسىن بولعان. بۇلار قازاق

33-ىنشى سۋرەت: كىسە-كىسەگە جالعاس: قوتى، وقشانتاي، قىن.

اراسىندا بولعانىمەن وسى كۇنگى شالدار بىلەدى. باي سۇلتاندار ورتا ازيانىڭ جەتى جۇز قادامداعى جەردەن تيەتىن «شامحال» دەگەن مىلتىعى بولعان.

مىلتىق سايماندارى :

كىسە: كىسەگە جالعاسى قوتى. كىسەدە شاقپاق، بولات، ىرتىق بىلتە، مىلتىق

مايلايتىن تولك ماي، بىلتە تىعاتىن مۇيىز-شاقشا ساقتالعان. ىقتىمال ٴدارى بولعان.
ۋعان تەنە ۋقسانتى، ۋشاتقايعا جالعاس قىن تۇرعان. كىسەنى شابىنىپ ٴار
كىم النە قاراي، الىپ كەلەتىن يا ەمەس شابىنعان. سۇگىرەتتە كىسەنىڭ
بۇرىنعى زاماندا ٴتۇرى
سالىنعان. بۇلاردان باسقا
ەرگەندەر كىسەكتىڭ
مۇيىزىنەن ىستەلگەن
«بىزار» دەگەنگە ٴازىر
ۋق تولتىرىپ موينىنا-
سالىپ جۇرگەن. ٴبىراز
ارۋ ىستىڭ پاتىرۋناش»
دەگەننىڭ ورنىنا جۇرەدى

35-ىنشى سۇگىرەت: ايبالتا.

ەرتەدە ٴبىر قۇرال ايبالتا بولعان.

شوقتىنان.

كوشپەلىنىڭ ٴتۇرمىسى.

كوشپەلىنىڭ بايلىعى، جيعان تەرگەنى مال. كوشپەلىنىڭ كۇرەك جاراعىنىڭ ٴبارى دە مالدان شىعادى، مالدان ازىقلادى. يا مالعا، مالدان ۋنگەن نارسەگە ۋزاندە جۇعىن ايىرباستاپ الادى. سونىڭ ٴۇشىن كوشپەلىنىڭ بارلىق تۇرمىسى مال جايىنا قاراي بولادى؛ مال جايىنا ۋيلەسەدى. مالعا نە جايلى بولسا، كوشپەلى سونى ىستەيدى.

جاز مالعا كەلە جايىلىم ىزدەپ ٴبىر جەردەن ٴبىر جەرگە قونادى. قىس جىلى جاققا كوشەدى. ٴبىراق، بۇل كوپتە، قازاق كوشپەلىلەرى قىس ٴبىر جەردە شىم ۋيدە تۇرىپ، مالىنا پىشەن ازىرلەيدى. جاز شامالاپ ەگىن دە سالادى. ٴبىراق ەگىننەن قازاق ىشىندە ٴالى مال باعۋ كەسىبى باسىم. پىشەن جيناعانىن كوشپەلى شامالى، ولار ولك تۇستىكتە عانا بولادى. مال باقسادا كوشپەي، كوشە-سەدە از كوشەتىن قازاقتاردا بار. ولار ۋمبى، كەرەگەۋ ۋيەزىندە تۇرادى. ارينا جاقتاعى ۋيەزدەردىڭ قازاقتارى ەگىندە سالادى، مالدا باعادى. بۇلاردىڭ كوشۋى شامالى، قىستاۋلارىنان الىسقا كەتپەيدى. مالىن قىستى كۇنى پىشەن مەن اسى-رايدى. جىلقىلى بايلارى عانا جىلقىلارىن تەبىن مەن شىعارادى. كوشپەلى، شالا

كۇنبەلى قازاقتار جىلدى بولاي ۇتكىزەدى. جازعى تۇرى سابان ايدايدى. سە-
بىن تۇعارىلعان سوڭ ٴبىر ايدان سوڭ پىشەن شابادى. پىشەن شابىلىپ بىتە بەر-
گەندە ەگىن پىسەدى؛ ەندى ەگىن ورۋعا اينالادى. ەگىن ورىپ بولعان سوڭ
وڭ تۇستىكتەگىلەرى باستىرىپ السا، سول تۇستىكتەگىلەرى شالا باستىرىپ،
پىشەنىن جيناۋعا كىرىسەدى. ارقاداعى ەل باسالقاي ٴالعان استىعىن قىستى كۇنى
باستىرىپ الادى. پىشەنىن جيناپ بولىپ، قىستاۋىن قورا قوپسىسىن تۇزەتۋگە كىرى-
سەدى. ازاماتتارى پىشەن، ەگىنمەن اينالىسىپ جۇرگەندە قاتىن بالالارى شالدارى
قاداعالاسىپ مالعا قارايدى. قىس قازاقتىڭ قاتىن بالاسى، ەركەگى جابىلا مالعا
قارايدى. اسىرەسە مالعا قازاقتىڭ قاداعالاسىپ باعاتىن كەزى جازعىتۇرعى ۋاقىت.
جازعىتۇرى ارىق مال باتپاقتا قۇلاپ ٴولىپ قالادى. مال بالالاسا جاس ٴتول ٴولىپ
قالادى. جازعىتۇرى ٴبىر مالعا ەكى كوز قاراۋ كەرەك دەيدى قازاق.

36-ىنشى سۋرەت: بيە ساۋىپ جاتقان قازاقتار.

كۇزدى قازاق جاز بولاي ۇتكىزەدى: كۇزىن شىعاتىنىپ سۇۋىرىپ قىدىن
ۇرگىزىپ جىبەرەدى. ايەلدەر ەرتە كۇن مەن تۇرىپ سيىرىن، تۇيەسىن ساۋىپ
قالادى. مال ورىسكە كەتكەندە جاس ٴتولىن ۇنقا جىبەرەدى. ەرتەڭگىسىن قوزىنى
اعىتاردا قوراتىن، ٴبيەنىن قاراپ، لاس قوزىلارىن تازارتىپ جىبەرەدى. تۇيەسىنىڭ
دە قورتىتاعان جەرى بولسا قاراپ، قىيمايلاپ جىبەرەدى. مال ورگىزىپ جىبەرگەن
سوڭ ٴبىر قاتارلارى ۇيىقتايدى؛ كوبىنەسە ۇيىقتاۋشى ەركەك بولادى. ايەلدەرى
تەزەك تەرىپ، قۇرت ەرمشەك قايناتىپ، ورمەگىن تىرقىپ ەرتەڭگىسىن جاتپايدى.
قازاقتىڭ ايەلدەرى ەرتەڭ تۇرىپ جۇمىس قىپ جالقىباينىن تۇرعاي سياقتى.

ساسكەدە جىلقى ۋلايدى. سول كەزدە ەركەكتەر تۇرادى، بىيە بايلاپ، قىمىز ىشۋگە كىرىسەدى. قىمىز الدىمەندا قاتىندارى شاي قايناتىپ قويادى. جىلقى ارتىنان سۋعا سىيىر تۋلايدى. قاتىندار تۇستە سىيىردى تاعى ساۋادى تۇسىنە

37 - ىنشى سۋرەت: نار ساۋىپ جاتقان اداي ايەلى.

38-ىنشى سۋرەت: تىروىيسكە ۋەزىنىڭ قولتمەندەگى قازاق اۋىلى.

سۋعا قوي كەلەدى، ەركەكتەر قوي سۋارادى. قويدىڭ تۇرىسىن قارايدى. سۋعا ىشىپ قوي جاتادى كوبىنەسە، قاتىندار بىيە ساۋادى.

ٴتۇس اۋا قوي، سىيىر ٴورىپ كەتەدى. قىمىز ٴىشىپ بولىپ تۇستە ەركەكتەر تاعى ۇيىقتايدى. كەيدە ايەلدەردە ۇيىقتايدى. زاۋال اۋىپ سالقىن تۇسكەن سوڭ، قويى قايتا كەلەدى، ايەلدەر قوساقتاپ ساۋادى؛ بالالار قوزى باعىپ كەتەدى.

كەشكە جاقىن اۋىلعا تۇيە سىيىر قۇلايدى. ەركەكتەر مال سۋارادى. كۇن باتار الدىندا بيە اعىتىلادى، سۋارىلىپ ورىسكە كەتەدى. ايەلدەر ٴسۇت ٴپىسىرىپ، ٴۇي جۇمىسىن قىلادى.

39-ىنشى سۋرەت: قوستانايلىق شوبار-تەڭىز بولىسىنداعى ٴۇي-ٴىشى.

جاز قازاق كيىز ۇيدە تۇرادى. كيىز ٴۇي جاز تۇرۋعا وتە قولايلى: اۋاسى سالقىن تازا بولادى. كوشىپ قونۋعا ىقشام كەلەدى. كيىز ٴۇيدىڭ ٴتۇرى كوپ: ۇلكەنى دە كىشكەنەسى دە، جاقسىسى دا، جامانى دا بولادى. كيىز ٴۇيدىڭ ۇلكەنى ادەمىسى قوستاناي ۋەزىندە.

قوستاناي ۋەزىندەگى كيىز ۇيلەردىڭ ىشى دە، كەرەگەسى دە ادەمى بولادى. كەرەگەسى ادەمى ٴتۇرلى سىرعا بوياعان بيىك تور كوز بولادى.

ول ٴتۇستىڭ كوشپەلىلەردىڭ ٴۇيى كىشكەنە، وتتى كوپ جاققاندىقتان قوڭىر كەلەدى. ٴىشى دە كوپ وڭدى تازا بولمايدى. كەرەگەسى تەك جۋسامەن بوياعان جەل كوز بولادى.

ارقاداعى ۇيەزدەردىڭ قىستاۋ ۇيلەرى دە جاقسى. ٴبىر قاتارلارىنىكى قالانىڭ ۇيىندەي بولادى. اعاشتان، قىش كەرپىشتەن سالىنعاندارى دا بولادى.

ول تۇستىڭ ۇيەزدەردىڭ قىستاۋ ۇيلەرى شىمنان، شيكى كەرپىشتەن سالىنادى.

كوبىنىڭ ٴىشى لاس بولادى. اقمولا ويەزدەرىنىڭ ولا ٴۇستىڭكىلەرى كەي ٴۇيدى شىم ٴۇيلەرىنىڭ تەرەزەسىنىڭ كوزى قارىستان‌دا بولادى. قازاق ٴۇيى كوبىنەسە ٴبىر بولمە، تاۋىرلارىنىكى ەكى-ٴۇش بولمە بولادى. ارقا جاقتا جەتى-سەگىز بولمەلى ٴۇيلەردە بار.

جاز ۇيىراتىن كيىز ٴۇيلەرىنەن باسقا اۋقاتتى قازاقتار اس ٴۇيى، قوناق ٴۇيى تىگىپ قويادى.

بۇرىنعى كەزدە قازاقتىڭ بابالارى دا لاشىق تىگىپ جۇرگەن. بەرى كەلە شالمشىپا قوس شىققان، بۇل كۇندە شالمشىپا قوستا جاردى كۇنى كەيدە مولدالار بالا وقىتادى؛ قىستى كۇنى كەرەشەلەر ۇستايدى، جىلقىشىلار تۇرادى. بەرى كەلە

40 - ٴىنشى سۋرەت: جەتى سۋداعى ٴۇي.

جولىمۇي شىققان. بۇل كۇندە قازاق جولمۇيدى يا جىلقىشىلار تىگەدى، يا اس ٴۇيى قىلادى. ونان سوڭ جەل كوز ٴۇي شىققان، بۇل كۇندە ولا ٴۇستىڭ كوشپەلىلەرى كوبىنەسە جەل كوز كەرەگە ۇستايدى. ەڭ سوڭىنان تور كوز ٴۇي شىققان. تور كوز ٴۇيدىڭ ەڭ ۇزى توستاناي ٴۇيەزىنىڭ تەروبسكى قولىنىكىندا. ۇقىمستىلار ايتەۋىنشە قاراعاندا، كوشپەلى ەلدەر ىشىندە قازاقتىڭ كيىز ٴۇيىندەي ىڭعايلى، قولايلى، ادەمى، جاقسى ٴۇي جوق. كوشپەلى قالىقتىڭ ٴۇيىنىڭ ەڭ جاقسىسى بارىپ تۇرعان جەرى قازاقتىڭ كيىز ٴۇيى دەسەدى. كوشىپ جۇرگەندە وسى كۇنگى قازاق ٴۇيىنەن ارتىق ٴۇي تابىلۋعا قيىن.

دیقانشنیڭ تۇرەسی.

(دیقانشی کوشه الاما ؟)

دیقانشی قالای ناماق نابادی؟ جازعتۇری ونمرتقشی اۋىل ناالقی قوزعالا باستایدی، جازعتۇری ولارعا جۇمس ۋاقتی باستالادی. قستای بلتیر کۇزدی کۇنی جرتلب قویلعان ەندی جازعتۇری ەگەتۇن استعین شاشىب، باقشاسن ونرتدۇ کەرەك. بۇلاردان‌دا باسقا جۇمس تابیلا بەرەدی: معنا ʼبىر جەردە قیبسایعان کەرەگەنی تۇزەتىۋ کەرەك، انا ʼبىر جەردە ʼۇي تۇبەسىن وکداۋ کەرەك، سابان، نەرما، ارباتی جوندەۋ تاعی کەرەك.

قستعی تنەستىلك ارنەدان ʼار قورالنڭ ىشندە جۇمس قىزا باستایدی، ʼبىر کەزدە ازىرلەنىۋ جۇمسی بتەدی. جەر جىرتىۋ باستالادی، مەلشیب ناراب تۇرعان دالاعا جان کیرەدی انا جەردەدە، معنا جەردەدە: «ا، شۇ، جانیم، مرتبە، اسىق!» دەگەن داۋس ەستلەدی. سابانعا تاباتب، دیقانشی ʼتىۋ، شۋلەب اتىن ایدایدی، بورازنا سوکمان بورازنا اۋدارادی.

جەر جىرتلب بولعاندی. سۇلی ەن ارپا سەبىۋ کەرەك. بۇلاردان سوڭ بیەت کارتوپ، کەندىر گەرەتشیقاعا کەلەدی. ʼبىر جۇمسىتی بتىرەر بتىرمەستەن، ەکنشی جۇمس ەلنی دستە دەب کۇتب تۇرادی. دیقانشی ەگسکە تاڭ ساریدەن کەتب‌بەرىتقا قیتادی، تنز ناماعین ىشب بولاسالا ۇیقعا کەتەدی. ەرتەڭ تاڭ سارعایا تاعی جۇمسقا بارىۋ کەرەك..

جەر شاشلب بولدی. ازىر دەم العان سوڭ تاعی جۇمسقا کرسەدی: ʼشوب شاۋىب، پشەن جیناۋ کەرەك. ونىڭ ارتىنان استق حیسب قالمانن ʼبراق بلەسىن، ەندی جازعی جۇمسنڭ باسنا دەگەن ۋاقت تۇۋادی. استق قیرمانعا جیبلب سارایعا تۇسکەنشە دیقانشی کوب ەکبەك جۇمسایدی، کوب ماکدایینڭ تەرین سیپرادی استق جیعالعان سوڭ دەم الۇ کەرەك سىقلدی. جوق ʼالی دەم الۇعا ەرتەرەك: قستام استقتی شاشب تاستاۋ کەرەك.

جلما جل مەنە وسەلای، جازعتۇردان باستاب کۇزدىڭ ایاعنا شەیىن ʼبىر جۇمستان سوڭ ʼبىر جۇمس کەزەکتەسدی‌دە وترادی. دیقانشلار جەر جرتادی، تۇقم سەبەدی، استق جیینایدی. تاعی جرتادی، تاعی سەبەدی، تاعی جیینایدی. ʼار جۇمستی ماۋسىمدی کەزىندە ىستەۋ کەرەك، ۋاقتندا شاشب، ۋاقتندا جیماساڭ استقسز قالاسىڭ. دیقانشنىڭ جۇمسی مىنە وسی. بۇل

ەگىپ‌ەك-اۋىر ەگىپ‌ەك. دىيقانشىنى كوشىرمەي ٴبىر جەردە وسىتايتىن ەگىپ‌ەك. قىسى جازى دىيقانشىنىڭ ٴۇي ىشىن ەگىن اسىرايدى. دىيقانشى ەگىندى «انام» دەپ بوسقا ايتپايدى. ەگىستەن قاشىققا كەتىۋگە بولمايدى، ٴبىر جاتقا كوتەرىپ كەتىۋگە كەلمەيدى ەگىنەن قاشىققا كەتىۋگە بولار، ٴبىراق وندا قارىندىق اشار. دىيقانشى ەگىن‌مەن ەگىن سالىپ تۇرىۋعا داعدىلانعان. اكەسى، باباسى سول جەردى ايداپ كەتكەن سونىڭ ٴۇشىن دىيقانشىلار ٴبىر جەردەن كوشپەيدى، وتىرادى. ماسەلەن ورىس قالقى وسىلاي تۇرادى.

ۇلكەن قىتايدا دىيقانشىلىق جەرى. قىتاي بىيىكتى ورىس بىيىكتەن جەگىل ەمەس. قىتايدا ەڭ كوپ شاشىلاتىن استىق كۇرىش. كۇرىشتى ەگىۋ وتە قىيىن جۇمىس. كوشپەلى مەن دىيقانشى ەكەۋى ەكى ٴتۇرلى جول مەن تاماق تابادى. سونىڭ ٴۇشىن تۇرمىستارىندا تۇرلىشە. كوشپەلى مەن دىيقانشى تۇرمىسىنىڭ اراسىنداعى ايىرماشىلىق تەك بىرەۋ كوشىپ، بىرەۋى وتىرعاندا يا بىرەۋى از، بىرەۋى كوپ جۇرەتىندە ەمەس. بولماسا بىرەۋى مال، بىرەۋى ەگىن سالعاندا ەمەس. دىيقانشىدا جىلدا از جۇرمەيدى: ەگىن سالادى، پىشەن شابادى. الىس بازارعا الىپ بارىپ استىق سانادى؛ نە داۋىر الىس جەردەن وتىن الىپ كەلەدى ونان باسقادا جۇرىستەرى كوپ. دىيقانشىدا مال وسىرايدى، كولىككە مىنەدى، مالدىڭ سۇتىن ىشەدى، ەتىن جەيدى، كۇشى مەن پايدالانادى... ايىرماشىلىق ەگىپ‌كەنىڭ ىشكى جاعىندا. كوشىپ مال باققانان كورى ەگىنشىنىڭ ەگىپ‌ەگى جەرگە ارتىعىراق سىڭەدى. مولشەرى بىردەي جەردەن دىيقانشى وتىرىقشى ەگىپ‌ەگى ارتىق سىڭگەن سوڭ ٴتۇسىمىندە ارتىق بولادى. كوشپەلى سول مولشەرلى جەرگە ەگىپ‌ەگەن كەمىرەك سىڭىرگەن سوڭ ول جەردەن شىعاراتىن تۇسىمىدە كەمىس بولادى. سونىڭ ٴۇشىن ەگىن سالىۋدان گورى مال باعىۋعا جەر ارتىق كەرەك.

مال باعىۋشىلاردا وتىرىپ قالا بولىۋعا مۇمكىن. ماسەلەن: ياۋروپادا ەڭ مادانىياتتى مەملەكەتتىڭ ٴبىرى سۆىيتسارىيادا قالقى قالا بولىپ وتىرىپ مال باعادى. جەرى تاۋ، جايىلىمى جاقسى، ەگىن سالىۋدان دا، مال باعىۋ ٴتىيىمدى. شۆەيتسارىيانىڭ، ىرىمشىگى، مالىنىڭ ٴسۇتى ٴبۇتىن جەر ٴجۇزىنە تارالادى.

رەسەيدىڭ استىعى شەت مەملەكەتتەرگەدە ساتىلادى. رەسەيدە استىعى وتە موتە كوپ سالاتىن جەر ۋولگا تۇستىڭ ۇدانىنداعى ۋكراينا مەن ۋكراينانىڭ سول تۇستىڭ، ماسكەۋدىڭ وڭ تۇستىڭ جاعىنداعى گۋبەرنالار. بولاردىڭ جەرى ەگىسكە قولايلى. بۇل ۇدان رەسەيدىڭ استىعىنىڭ قويماسى دەپ اتالادى.

كىيىز ٴۇي مەن اعاش ٴۇي.

1876 نشى جىلدا مەن ٴبىر بولىس تۇرعانىمدا، ەكى ادام ٴبىر ٴبىرى مەن ۇرىسىپ ارىزعا كەلدى. بىرەۋى قازاق، بىرەۋى مەششەر. ەكەۋىدە شەبەر، قازاقتارعا جەر ٴۇي، اعاش ٴۇي سالىپ كوپ مال تاۋىپ ٴجۇرۋشى ەدى. ۇرىسقاندارىنىڭ سەبەبى، مەششەر ايتىپتى: «قىستىڭ كۇنى توڭارمىز، وزىمىزگە ٴبىر جەر ٴۇي سالىپ الالىق». قازاق ايتىپتى: «جوق، كيىز قوس ىستاپ الالىق، قىستىمىزعادا، جازىمىزعادا قولايلى، بىرەۋ جۇمىسقا شاقىرسا، قوسىمىزدى قىس بولسىن، جاز بولسىن ارتىپ جۇرە بەرەمىز» مەششەر ايتىپتى: وي، كيىز ٴۇيىڭ قۇرىسىن، نە كۇندىز، نە تۇندە ٴبىر جىلىنباي ٴبۇرىسىپ وتىرعانىڭ قازاق ايتىپتى: «سەنىڭ اعاش ٴۇيىڭ قۇرىسىن كوشسەڭ ارتۋعا كونبەيتىن». سونى مەن بىرەۋى كيىز ٴۇيدى، بىرەۋى اعاش ٴۇيدى ماقتاپ تالاسىپ وتىرىپ، ٴبىرىن-ٴبىرى سوگىپ، اقىرىندا قايسىمىزدىڭ ٴسوزىمىز دۇرىستىعىن بىلىگە سىناليق دەپ ماعان كەلىپتى. ەكەۋىندە وزدەرە بەلگىلى اق كوڭىل، بەينەتقور ادامدار ەدى. ٴىستىڭ سەبەبىن بىلگەن سوڭ، سۇرادىم: ايىنا ەكەۋىڭ قانشا مال تاباسىڭ؟ ولار ايتتى: «ەكەۋىمىز 50-40 تەڭگە تابامىز». قوس پەن جەر ٴۇيدىڭ ٴباسى نە بولادى؟ ولار ايتتى: «ەكەۋىمىزگە كەشكەنتاي عانا قوس، كەشكەنتاي جەر ٴۇي بولسا بولادى. جۇمىس ٴورىمىز ىستەيمىز، وتىزداي تەڭگە مەن ىستەپ بولار دەستى. بۇرىن قايدا تۇرىپ، ٴجۇرۋشى ەدىڭىز؟ ەل جايلاۋىنا كەتكەندە بىرەۋدىڭ كيىز ٴۇيىن جالداپ، اجارتا 15-10 تەڭگە بەرۋشى ەدىك، قىس بولسا كەز كەلگەن ٴۇيدە جاتىپ، تۇرۋشى ەدىك، نە بولماسا ٴبىر ۇيدە مەنشىكتەپ جاتساق، وعاندا اقى بەرۋشى ەدىك. سونان سوڭ ايتتىم: «ەكەۋىڭىزدىڭدە سوزدەرىڭ دۇرىس. كيىز ٴۇي كوشىپ، قونىپ جۇرۋگە قولايلى: جاز ەل جايلاۋعا كەتكەندە سىزدەر قىستاۋدا قالىپ، ٴبىر قىستاۋدان ٴبىر قىستاۋعا كوشىپ جۇرۋگە كيىز قوس قولايلى؛ جانا جاز قوستىڭ، اۋاسىدا اعاش ۇيدەن جاقسىراق بولادى. سونىڭ ٴۇشىن سەن قازاق ٴبىر شاعىن قوس ىستاپ ال؛ قىس قازاق ٴۇي سالقىندايدى، ول ۋاقىتىندا سىزدەر ۇيدە وتىرىپ ٴار ٴتۇرلى ۇۋاق جۇمىس ىستەيسىز. كۇن بويى دالادا جۇرگەن جۇمىستى ادامعا تۇندە ٴبىر مازىمدى جىلى جەردە كەرەك، دۇرىستاپ دەم الىپ، جانا جۇمىسقا رەنجىمەي دايار بولۋعا كەرەك. سونىڭ ٴۇشىن سەن مەششەر ٴبىرجەر ٴۇي ىستەپ ال. سونىڭ مەن جاز قوستى الىپ ٴجۇرىپ سولدا تۇرارسىز، قىس جەر ۇيدە تۇرارسىز. جانا جىل سايىن كىسى ٴۇيىن جالداپ الىپ جۇرگەن اقشاڭىزعا

نەشە قوس بەن ٴۇي ىستەپ الساڭىز اقىرىندا بىزگە پايدالى بولار دەيمىن.
ەكەۋىدە تورە ماعان ٴتيدى دەپ، بىرەۋى قوس ساتىپ الامىن، بىرەۋى جەر ٴۇي سالامىن دەپ شىعىپ بارا جاتقاندا جاڭا شاقىردىم. ەكەۋىڭ جەر ٴۇيدى بىرىگىپ ىستەيسىڭدەر مە، جوق باسقا ىستەيسىڭدەر مە؟ دەپ سۇرادىم. قازاق ايتتى: ٴۇيىن مەشەر ٴوزى ىستەي بەرسىن، مەن قوس ساتىپ الامىن. سونان سوڭ بىلايشا تورە بەردىم: «سەن مەشەر جاز بولسا مىناۋ قازاقتىڭ الىن قوسىندا بىرگە تۇراسىڭ، سونىڭ ٴۇشىن قوستىڭ جارتى پۇلىن سەن تولە؛ سەن قازاق قىس بولسا، مىناۋ مەشەردىڭ جەلى زەمليانكەسىندە بىرگە تۇرارسىڭ، سونىڭ ٴۇشىن زەمليانكەنى سەنىمەن بىرگە ىستەسىن...
ەكەۋىدە مەنىڭ دۇرىسقا شىقتى دەپ ٴجۇرىپ كەتتى.

التىن سارى ۇلى ىبىراي.

جاندىقتاردىڭ ٴۇي سالۋى.

جاندى نارسەلەردىڭ بارىدە (جاندى نارسەنىڭ ىشىنە ادامدا كىرەدى) ىلە ۋلى تاماقتى كوبىرەك ىزدەسەم ەكەن دەيدى، جانا سول تاماعىم تاۋىر بولسا ەكەن دەيدى؛ جاۋدان قورىنىۋدا مىقتى جومىس. بۇل ەكەۋىنەن باسقا سۋىقتان ساقتانۋ، ىسسىدان قورىنۋ تاعى كەرەك: ٴۇي، باس پانا سالۋ تىيىس. سونى مەن جاندىقتار امالسىز شەبەرلىك قىلىپ، ٴۇي سالادى. ادام اراسىندا شەبەر ولاي جومىسشىلار بولسا، باسقا جاندىقتار اراسىندادا شەبەر، ولاقتارى بولادى. ٴۇيسىز، كوپ ٴۇيسىز جۇرەتىن ادامدار بار. ٴۇيسىز، كوپ ٴۇيسىز جۇرەتىن جاندىقتار بار. ادەمى ٴۇي سالىپ تۇراتىن ادامداردا بار. ادەمى ٴۇي سالىپ تۇراتىن جاندىقتارda بار. جاندىقتار اراسىندا تاماشا شەبەرلەرى، تاسشىلارى، ۇيشىلەرى، ونجەنەرلەرى تىگىنشىلەرى، ورمەكشىلەرى ۋيۋشىلارى بار.

تىشقان، قۇمىرسقالاردىڭ ٴبىر قاتارى جەر استىنان قازىپ، ٴتۇرلى بولمە ەسىك، جول، ور شىعارىپ ٴۇي جاسايدى. قۇستىڭ كوبى ۇيالارىن ادەمىلەپ ازدان جابىسىرىپ، ىشىنە جۇمساق ٴنارسە توسەپ ىستەيدى؛ كوبىسى ٴىشى سىرتىن دۇرىستاپ سىلايدى. تەرمىيت دەگەن اق قۇمىرسقالار كادىمگى قالا سالادى: تەرمىيتتىڭ ۇيالارىنىڭ بيىكتىگى ۇش ىاياقتاي، ۇزىندىعى ون بەس ىاياقتاي بولادى؛ ٴوزى مىقتاپ سالىنادى؛ توبەسىنە ادام تۇگەل مال شىقسادا كوتەرە بەرەدى. ۇيلەرىنىڭ ىشىندە بالالارى تۇراتىن، تاماقتارى تۇراتىن، قاراۋىل شىلارى تۇراتىن جومىسشىلارى، سوعىسشىلارى، باستىقتارى تۇراتىن بولمەلەرى باسقا-باسقا بولادى. سىزۋ اعزاتىن بولمەلەرىنىڭ ىشىندە ارىقتارىدا بولادى.

قىسقاسى تەربيەلەۋلەردىڭ تۇراتۇن جەرى ادەمى سالىنعان قالا سىياقتى. ازىبانىڭ ۇلى تۇسىنىڭ جيەگىندە «دىۋا» «دارنە ـ ۋ» دەگەن ارالدار بار. سول ارالداردا «سالانعانا» دەگەن قارلىعاشتار تۇرادى. ۇيالارىن الۋعا قىيىن جەرگە سالادى. سولاردىڭ ۇياسىنا تىنايلار كوپ اقشا بەرىپ ساتىپ الىپ، اۋىزدىڭ ٴدامىن الاتۇن ٴتاتتى تاماق جاسايدى. سالانعانا ۇياسىن كىل سىلەكەيىنەن ىستەيدى. سىلەكەيى اۋادا تۇرىپ كەبەدى. ۇيا جەلىمنەن ىستەگەن سىياقتى بولىپ قاتىپ قالادى. كۇن تۇسسە، كىل تالىمىستان ىستەگەن سىقىلدى تارام ـ تارام بولىپ شاعىلىسىپ تۇرادى. ٴبىر ۇيانى ورلى زايىپتى سالانعانا ەكى ايدا جاساپ شىعارادى. مىنە جۇمىستىڭ قىيىندىعى. ارا ۇياسىن بالاۋىزدان جاسايدى: بالاۋىز ارانىڭ دەنەسىنەن شىعادى. دەنەسىنەن بالاۋىز شىعارىپ ٴۇشىن اراكۇلدىڭ سۇۋىقتا، بالعا تويىپ الىپ بىلەۋىنە كەلىپ ٴبىر-ٴبىرىنىڭ قاباتىنا ٴبىرى جابىسىپ قوزعالماستان اسىلىپ تۇرادى. سوندا ارانىڭ تەرىسىنىڭ استىنان قارىنىنىڭ ۇستىنە از ـ موزداپ بالاۋىز شىعا باستايدى. باسقا ارالار شىققان بالاۋىزدى جىيناپ الىپ، دومالاقتاپ الىپ قويادى دا ونان ۇيا جابىسرادى.

ۇيانى ارالار بىرىگىپ ىستەيدى. ۇيا سالعاندا ارانىڭ ٴبارى جۇمىستى بىردەن باستايدى. ٴبىرى جىلدامىراق، ياعنىمىراق قىيمىلداۋدى ٴبارى بىلمەيدى. ٴبىردەي قىيمىلدايدى. ەر ارا بالاۋىزدان ىستەگەن دومالاعىنىڭ ۇلكەندىگىن باسقالاردىكىمەن ٴدال ٴبىردەي قىلۋعا تىرىسادى، سول دومالاقتارىن ارالار قاتارلاستىرىپ ٴۇيا بەرەدى بىلەۋىندە ورىن تار بولعان سوڭ ارالار دومالاقتارىن بىرىنە-ٴبىرىن ارالاسىندا اشىق بوس جەر قالماستاي قىلىپ جابىسرادى. ايامايي ۇستاۋعا ارانىڭ بالاۋىزى داري كوپ بولمايدى. سونىڭ ٴۇشىن ارالار ۇيالارىنا نە عۇرلىم از ورىن، از بالاۋىز كەتسىن دەپ امالسىز تىرىسادى. بالاۋىزدان ىستەلگەن دومالاقتاردى ۇزىننان ٴبىر قاتارعا قويىپ بولعان سوڭ ارالار ەكىنشى قاتاردى قۇراستىرا باستايدى. قانشا بوس جەر قالدىرمايمىن دەگەن مەن دومالاقتاردىڭ اراسىندا از ـ موز قۋىس قالادى. سول قۋىستى ارالار بالاۋىزبەن سىلاپ، دومالاقتاردىڭ ٴىشىن ۇڭگىپ، ارتىق بالاۋىزدى جىيناپ الادى الىگى دومالاقتار ەندى التى بۇرىشتى ۇيا بولادى، تاپ سىزىپ الىپ ىستەگەندەي قالاي رەتتەستىرىپ سىزۋسىز التى بۇرىش ۇيا شىعارعانىنا ادام تاڭ قالادى.

ارالار تىنباستان جۇمىس قىلادى. جۇمىستىڭ ٴبارى اقىلعا سالىپ ويلاپ ىستەپ جۇرگەن سىياقتى بولادى. ٴبىر كورى كورگەن ادام ايتادى: «ٴبىر ارا بالاۋىزدى ۇزگەلەرىنىڭ بەتىنەن باسقاراق ورىنعا قويىپ ەدى. ۇيالاردىڭ قاتارى قىيسايا باستادى. مۇنى ٴبىر ارا بايقاپ، ولاق ارانىڭ جانىنا جۇگىرەلەپ كەلىپ، جامان جاسالعان ۇيانى بۇزىپ، ٴوزى دۇزەي باستادى. دۇزەپ بەرگەن سوڭ ولاق

ارا قايناداں جۇمىسقا كىرىسەتى. سوندا شابىر ارا جۇمىستىڭ دۇرىلىگەنىن كورىپ ٴوز ورنىنا كەتەتى.

ۇيا ارالارعا كەرەگى سول، گۇلدەردەن بال جيناپ ۇيالارىنا سالادى، بالدى وزدەرىدە جەيدى، بالالارىندا اسىرايدى. ۇيانىڭ تاعى ٴبىر كەرەگى سول، انالارى ۇيانىڭ ىشىنە جۇمىرتقالارىن سالادى. جۇمىرتقادان بالا شىعادى. ارانىڭ بيلەۋىندە، قۇمىرسقالار سياقتى، ٴبىر نەشە ٴتۇرى بولادى: ٴاربيلەۋدە اناسى، جۇمىسشىسى جانا جۇمىس قىلمايتىن جاتىپ ىشارلارى بولادى. ارالاردىڭ ٴبارىدە الگى اناسى سالعان جۇمىرتقادان شىعادى. انالارى

41 - ىنشى سۋرەت: ارانىڭ ۇياسى.

كەي ٴبىر جۇمىرتقالارىن ەڭ ۇلكەن ۇياعا سالادى، ونىسىنان جاڭا انا شىعادى؛ ٴبىر سىپىرعى جۇمىرتقالاردى تارلاۋ ۇيالارعا سالادى؛ بۇلاردان الگى جاتىپ ىشەرلەر (ترۋتەن) شىعادى. ەندى ٴبىر جۇمىرتقالارىن انالارى ەڭ تار ۇيالارعا سالادى. بۇلاردان جۇمىسشىلار شىعادى. بىلەۋ سالاتىن، بال جينايتىن، قۇرتتارىن اسىرايتىن ٴتۇرلى جۇمىسشى ارالارعانا بولادى.

ارانىڭ ٴبارى ٴبىردەي بالاۋىزدان ۇيا سالا بەرمەيدى. ارانىڭ باس شىعاراتىن ۇستاسى دەگەن انالارىنىڭ ولدارى بار. تاس ۇستاسى دەگەن ارالار ايرىكانىڭ تەمىر

قارىق جاعىندا الجىر دەگەن جەردە تۇرادى. بۇلار باقاننىڭ قابىعىنا ۇيا سالادى. باقاننىڭ قابىعىن اۋەلى قازارتادى سونان سوڭ تاماق الىپ كەلىپ سالادى. مۇنان سوڭ جۇمىرتقاسىن سالىپ ٴوزىن سەدەنەت بەن تاستاي تەلىپ بەكىتەدى. مۇنداي قانتى سىعىنتى تەك ارالاعانا جاساي الادى. اعاش ۇستاسى دەگەن ارالار اعاش ٴدىڭىن كەۋلەپ ٴىنىن جاسايدى. ٴار جەرىندە بولمە - بولمە تەلىپ بولەدى؛ بولگەندە اعاشتىڭ ٴتۇبىن ٴبىر نارسە مەن بەرىكتەپ جابىسرادى. ٴار بولمەگە ٴبىر جۇمىرتقاسىن سالىپ، قاسىنا تاماق جيناپ قويادى.

بولمەلەرىنەن باسقا سىرتقا شىعاتىن ٴوزىن شولان جاسايدى. سول شولان-نان بالالارى دالاعا كۇننىڭ كوزىنە شىعادى.

ٴوڭتۇستىك ازيا مەن امەريكادا ٴبىر تۇقىمدى بىلعىنىڭ تاماشا قۇستار بار؛ بۇلارعا تىگىنشى دەپ ات قويعان. بۇلاردىڭ ۇيالارى كيىزدەن ىستەگەن سياقتى. بۇلارداي ۇيانى شەبەر سالاتىن قۇس جوق. ۇيالارىن قۋقا جاپىراقتاردى بىرىنە-ٴبىرىن تىگىپ بايلانىستىرىپ تۇقىپ سالادى. سالعان ۇيالارى ٴتىمىز جۇۋان تۇتاتىن كەزدەمە سياقتى بولادى.

ٴۇندىستاندا ٴبىر كىشكەنە ساۋىق قويى قۇس بار. اتى «تىگىنشى» قۇس. تۇرىسىندا ٴوزى دە تىگىنشى. تىگىنشى قۇس ولاق قاتىن تۇگەلى اتاۋ ممكىن شەبەر قانىمدىلار مەن دە ٴىس تىگۋگە ياسە كەلەسە الادى. ٴوزى ۇياسىن ادەيلەپ تىگىپ ىستەيدى. اۋەلى تىگىنشى قۇس بۇتاقتىڭ جەرگە جاقىن ٴبىر ۇلكەن جاپىراعىن تاۋىپ الىپ ايالا تەسەدى، بيىنىڭ ورنىنا بىرەۋدىڭ تۇمسىعىن جۇمسايدى. تەسىپ بولىپ ٴجىپ ىزدەيدى. ٴجىپ كوپ: ٴشوپتىڭ تالشىعى ٴجىپ بولادى. ٴجىپتى تۇمسىعى مەن تەسىپ جاپىراقتىڭ ٴبىر جاعىنداعى تەسىكتەن وتكىزەدى. سونان سوڭ ەكىنشى جاعىنداعى تەسىكتەن وتكىزىپ تارتىپ، جاپىراقتىڭ ەكى جاعىن قاۋىسىرادى. سونان ٴار قاراي ەكى جاعىنان كەزەك بەن وتكىزىپ تىگە بەرەدى. اقىرىندا جاپىراق قالتا بولادى. ٴبىر جاپىراق جەتپەسە، ەكىنشى جاپىراق الىپ كەلىپ تىگىپ قۇرايدى. ٴاب-ادەمى ۇيانى قالتا سياقتاندىرىپ تىگىپ الادى. ۇيا بىتكەن سوڭ ىشىنە ماماق توسەپ جۇمىرتقاسىن سالادى.

كەي ٴبىر جاندىقتار وزدەرى ٴۇي سالماي، باسقالاردىڭ ٴۇيىن تارتىپ الادى. كەي بىرەۋلەرى سونى كەسىپ تىلىپ الادى. ماسەلەن، تۇلكىلەر كوبىنەسە بور-سىقتىڭ ٴىنىن تارتىپ الادى. بورسىق ٴۇيىنىڭ تازا بولعانىن ٴتاۋىر كورەدى. تۇلكى كەلەدى دە بورسىقتىڭ ٴىنىنىڭ اۋزىن بىلعاي بەرەدى. ساسىق يىسكە شىداي الماي بورسىق امالسىز ٴىنىن تاستاپ كەتەدى. تۇلكىگە ٴىن بوساپ قالادى. بىز تورعايدا قارلىعاشتىڭ ۇياسىن تارتىپ الادى. سونداي بىرەۋلەردىڭ سالعان ۇياسىنا توسەك سالعىن ۇيىنە توسەنىپ كەلىپ يە بولاتىن جاندىقتار كوپ. ٴار كىمگە تاماق كەرەك، ٴۇي كەرەك. تورمىس - تارتىس.

زىيرەكتىك

اڭگىلشان جۇرتىندا «بىراۋىن» دەگەن ٴبىلىمدى، شەبەر، ۇستا كىسى سوۋدىڭ ۇستىندە ٴبىر قولايلى، بەرىك كوپىر سالۋعا ٴجۇرىپتى. قالايشا سالسام ىڭعايلى، نىق بولار ەكەن دەپ ويعا قالىپ كەلە جاتسا، جولدىڭ ۇستىندە كەسە تارتقان ورمەكشىنىڭ ورمەگىنە كوزى ٴتۇستى. مۇنى كورىپ، بىراۋىن تولعاي قالىپ، ويلاندى: بۇل ورمەكشى مىناۋ جولدان كەسە كوپىر سالىپتى، استىندا تىرەۋ جوق، وسىنداي كوپىر قولايلى بولار ەدى دەپ. سونىڭ مەن كەلدى دە سوۋ ۇستىنە ەكى ۇزىن شىنجىر تارتىپ، ورتاسىنان تاقتاي سالىپ، ەكى جاق باسىن قۇرعاق جەردەن بىيىك، نىق باعانالارعا بەكىتىپ كوپىر ىستەيدى. كوپىر قولايلى دا، بەرىك دە بولىپ شىعىپتى. شىنجىر مەن كوپىر سالۋ سونان قالعان ۇلگى.

ٴۇش ناۋبەتتى ەگىس.

«اشتىق ەش كىممەن بىرگە تۋىسقان جوق» دەگەن بۇرىنعىلاردىڭ ماقالى بار.

جەر جۇزىندە جاندىنىڭ بىتكەنىنىڭ ىزدەگەنى تاماق. اشتىق سالدارىنان تاماق ىزدەپ ادام بالاسى تاعى كەزىندە اق ەگىن سالۋعا كىرىسكەنىن بىلەمىز. بۇرىنعى زاماندا ەل از، جەر كوپ. ٴبىر جەردى توزعانشا ايداپ، توزعان سوڭ ونى تاستاي بەرەدى، تىڭ جەردەن بارىپ ايدايدى. بەس-التى جىلدان سوڭ بۇل جەر تاعى توزادى، ديقانشى ٴۇشىنشى جەرگە بارىپ سوقاسىن تۇسىرەدى. سونى مەن توزعان جەردى قالدىرىپ تىڭ جەردى جىرتا بەرەدى. ورمان ىشىندە تۇرعان قالىڭ بولسا، اعاشىن وتاپ يا ورتەپ، اعاشتان تازارتىپ الىپ ەگىن سالادى. توزعان جەرىن بۇلاردا تاستاپ كەتە بەرەدى. جەر كەڭ ەش كىممەن تولقاۋ جوق. جىيىرما بەس جىلدا جەر قايتا جاڭعىرادى، تىڭلانادى. ديقانشى جىيىرما بەس جىل شاماسى وتكەندە باياعى جەرىن قايتا ايدايدى. مۇنى اۋدارمالى ەگىس دەيدى.

ەندى زاماندار وتكەن سوڭ، ەل كوبەيەدى وسەدى؛ ٴبىراق جەر وسپەيدى، قونىس تارىلادى. جۇرتتىڭ بارىنە بىردەي ەگىسكە قولايلى جەر جەتپەيتىن بولادى. ٴبىراق ادامنىڭ بارىنە دە تاماق كەرەك. ەندى قالاي قىلۋ كەرەك. اشتىقتان قۇتىلۋ ٴۇشىن ٴبىر نارسە ويلاپ تابۋ كەرەك.

ايدالعان جەردى جىيىرما بەس جىل تىڭسىراتىپ قالدىرۋدىڭ ورنىنا ەندى

ٴبىر اق جىل قالدىراتۇن بولدى. جەردى ٴبىر جىل ەگىپ، كەلەسى جىل بوس جاتقىزىپ، ٴۇشىنشى جىلى تاعى سابان تۇسەيدى. ٴتورتىنشى جىلى تاعى دەم العىزادى. سونى مەن ەكى، ناۋبەتتى ەگىس شىقتى.

بەرى كەلە ادام سالاسى جەردىڭ تىڭ جاراسى جىلىنا بوس جاتقىزۋدىڭ تىيىمسىز ەكەنىن ٴتۇسىندى. ەندى ديقانشى جەرىن ٴۇش تاناپقا ٴبولىپ ەكى تاناپقا ەگىن سالىپ ٴبىر تانابىن دەم العىزىپ قوياتۇن بولدى. سونىمەن ٴۇش ناۋبەتتى ەگىس باستالدى. ەكى ناۋبەتتى ەگىستە جىلىنا جەردىڭ جارتىسى بوس جاتسا، ٴۇش ناۋبەتتى ەگىستە جىلىنا جەردىڭ ٴۇشتەن ٴبىرى عانا بوس جاتادى. بۇرىنعى قايتا-قايتا جەر جاڭعىرتىپ، ٴبىر جەردەن ەگىنشى جەرگە تىنباي شورشىپ تۇسىپ ەگەتۇن ەگىنشىلىكتى ٴبىر ناۋبەتتى دەۋگە كەلەدى. ۇيتكەنى جەر تاناپقا بولىنبەيدى، جەردىڭ ٴبارى ٴبىر تاناپ سىقىلدى.

بۇل كۇندە جەرى قۇناقى تەز تۇراتۇن ولكە تۇستىك ۋەزدەردە قازاق جەردى ٴبىر ناۋبەتتى ەگىس جولى مەن ايدايدى. ارقالىق قارا توپىراقتى ۋەزدەردە ەگىس ٴۇش ناۋبەتتى. قازاقتىڭ ٴۇش ناۋبەتتى ەگىسكە تۇسكەنىنە جيىرما-وتىز جىلدىڭ شاماسى بولدى.

رەسەيدە ٴۇش ناۋبەتتى ەگىس XV عاسىر زاماندا شىققان. وسى كۇنى رەسەيدىڭ قاي جەرىندە بولسادا، ٴۇش ناۋبەتتى ەگىس بار. ەۋروپادا ٴۇش ناۋبەتتى ەگىس مۇنان مىڭ جىلدىڭ ارجاعىندا شىققان.

سونى مەن اۋەلى ٴبىر ناۋبەتتى، مۇنان سوڭ ەكى ناۋبەتتى، مۇنىڭ سىرتىنان ٴۇش ناۋبەتتى ەگىس شىققان. مۇنى اينىعا جەتكىل بولعان مەن، تورمىس جۇزىندە وزگەرىلى مۇنىڭ كوپ ۋاقىتتار كەتكەن. ماسەلەن سىلاۋا-لدار ٴبىر ناۋبەتتى ەگىستەن ەكى ناۋبەتتى ەگىسكە تۇسكەنشە مىڭ جىل شاماسى وتكەن.

كوپ ناۋبەتتى ەگىس.

بۇرىنعى زاماندا تىزعان جەرگە نەگە 25 جىل دەم العىزاتۇن ەدى؟ جەر-دەگى كەرەك تاماعىن ەگىن جەپ تاۋسقان سوڭ، جەردە قالعان تاماق ەگىننىڭ جەۋىنە كەلمەگەن سوڭ دەم العىزاتۇن ەدى. ٴبىر از جىل وتكەن سوڭ جەر استىنداعى تاماق بىرتە-بىرتە جۇمساپ، سىيىلىپ ەگىننىڭ جەۋىنە كەلەدى. ٴبىراق، ٴار ٴتۇرلى وسىمدىكتىڭ بىرەۋى ٴبىر تاماقتى كوپ جەيدى، ەكىنشى تاماقتى از جەيدى. ەكىنشى اناۋىڭ از جەگەنىن كوپ جەپ، كوپ جەگەنىن از جەيدى. وسىمدىكتە مىل سىقىلدى. ماسەلەن جىلقى اششى ٴشوپتى از جەپ، بوزدى كوپ جەيدى. تۇيە اششىنى كوپ جەپ، بوزدى از جەيدى.

ادام بالاسى سوئنى سەزگەن، ٴبىر وسىمدىكتى بىر جەرگە قايتارىپ ەكسەڭ ٴبىرازدان سوڭ شىقبايدى. ٴبىر جەرگە الدە نەشە ٴتۇرلى وسىمدىكتى الماستىرىپ ەگىپ ونىرسەڭ شىعا بەرەدى بۇل نەلىكتەن؟ ونىڭ سەبەبى ٴبىر ٴتۇرلى وسىمدىكتىڭ جەگەن تاماعىن ەكىنشى ٴتۇرلى وسىمدىك از جەيتىندىكتەن. سونىڭ ٴۇشىن ادام بالاسى كوپ ناۋبەتتى ەگىس شىعارعان.

كوپ ناۋبەتتى ەگىس بار جەردە بارلىق جەردى بەس، التى يا ونانداارتىعىراق تانابقا بولەدى. سونىڭ ىشىندە ٴبىر تانابىن عانا دەم العىزادى. بولماسا ودا جوق. ٴار تانابقا ٴار ٴتۇرلى استىق وسىمدىك ەگەدى. ماسەلەن ٴبىر تانابقا ٴبيداي، ەكىنشى تانابقا ارىش، ٴۇشىنشى تانابقا سۇلى، ٴتورتىنشى تانابقا جوڭىرشقا، بەسىنشى تانابقا كارتوپ سىقىلدى نارسەلەر ەگەدى. بيداي ٴشوپ يا كارتوپ سىقىلدى نەرسە ەككەن تانابتارعا اينالدىرىپ استىق تۇقىمدارىن ەگەدى.

استىق ٴشوپ بەن كارتوپ سىقىلدى داقىلداردىڭ ارتىنان جاقسى شىعادى ەكەن. ٴۇيتكەنى بۇل داقىلداردىڭ ٴۇزىن تامىرلارى جەرگە تاراپ جەمساتىپ بوساتادى؛ جەردە قالىپ سول تامىرلار ٴشىرىپ جەرگە جەم بولىپ تىڭايتادى. كوپ ناۋبەتتى ەگىس بولعاندا ادامعا تاماق، مالعا پىشەن كەلتىرەدى ٴونىپ تۇرادى جەر بوس جاتپايدى. مىنە ادام بالاسى ٴبىر ناۋبەتتەن باستاپ بىرتە-بىرتە كوپ ناۋبەتتى ەگىسكە تۇسكەن. ٴبىر ناۋبەتتى ەگىس كەزىندە ٴبىر ٴۇيلى جان تاماق اسىرايتۇن جەردەن ەكى ناۋبەتتى ەگىستە ٴۇش ٴۇيدىڭ ٴىشى، ٴۇش ناۋبەتتى ەگىستە ٴتورت ٴۇيدىڭ ٴىشى، كوپ ناۋبەتتى ەگىستە التى ٴۇيدىڭ ٴىشى تاماق اسىرايدى. باسقاشا ايتقاندا ٴبىر ناۋبەت كەزىندە ٴبىر ادام تۇراتۇن جەرگە كوپ ناۋبەت كەزىندە التى ادام تۇرۋعا بولادى. مىنە سوتى مەن ول تەمىزدالادى.

ەۋروپادا وسى كۇنى كوپ ناۋبەتتى ەگىس قولدانادى. رەسەيدىڭ كوپ ناۋبەتتى ەگىس كەيى جەرلەرىندە عانا از موزداب بار. قازاق ىشىندە جوق.

جۇمىرتقاداي بيداي.

(قازاقشالاندىرعان قىر بالاسى)

بالالار ويناپ ٴجۇرىپ، جۇمىرتقاداي ٴبىر نارسە تاۋىپ الادى. ورتاسىندا بيدايدىڭ سىزاتىنداي سىزاتى بار؛ تۇرپاتى ناق ٴبيداي.

ٴبىر جولاۋشى بالالاردان بەس تيىنعا ساتىپ الىپ، قالاعا اپارادى؛ تۇلا-تۇسبەيتۇن نارسە دەپ، پاتشاعا قىمباتقا ساتادى.

پاتشا دانىشپاندارىن ٴجيىپ: بۇل جۇمىرتقا ما؟ بيداي ما؟ دەپ سۇرايدى.

دانىشپاندار ولاي دا، بۇلاي دا قاراپ، پاتشانىڭ سۇراعان سوزىنە ٴجوندى جاۋاپ بەرە المايدى.

نەرەزە الدىندا جاتقان نارسەنى تاۋىق كەلىپ، شۇقىپ 1—2 تەسەدى. جۇرت بيداي ەكەنىن ٴبىلدى. دانىشپاندار: بۇل كادىمگى ارىش بيداي ەكەن دەدى.

پاتشا بيدايدىڭ تاماشا قىلىپ قايدا، قاي ۋاقىتتا شىققان بيداي تابىڭدار دەپ دانىشپاندارعا جارلىق قىلادى. دانىشپاندار ٴارى ويلادى، بەرى ويلادى؛ تالاي كىتاپتاردى ٴتىنتتى، تۇك تابالماي، ٴبىز تۇك تابالمادىق، كىتاپتا بۇل تۋرالى ەش نارسە ايتىلماعان ەكەن، مۇنىڭ جايىن مۇجىقتان سۇراۋ كەرەك، دەستى.

پاتشا شابارمان شاپتىرىپ، كارىنىڭ كارىسى شال مۇجىق تاۋىپ اكەلۋگە بۇيىرادى. ايتقانىنداي شالدى تاۋىپ، پاتشاعا الىپ كەلدى. بيەكتە ٴتىس، بويىندا كۇش، تانىندا ەت جوق، كوز كىرەۋكە، قۇلاق مۇكىس، ادام سىقى جوق، كەۋدىرەپ تۇرعان ٴبىر شال ەكى تاياققا سۇيەنىپ، پاتشاعا كەلەدى.

پاتشا ٴبيدايدى كورسەتەدى. شالدىڭ كىرەۋكەلەنگەن كوزى وڭدى كورە-الماي، كورگەنىن كورىپ، كورمەگەنىن قولى مەن سيپاپ قارايدى.

— اقساقال، بۇل ٴبيداي قايدان شىققانىن بىلەسىڭبە؟ ٴوزىڭ مۇنداي ٴبيداي-دى ەگىپ كوركەنىڭ بارما؟ بولماسا ساتىپ العانىڭ بارما؟ قايدا، قاشان ساتىل-عانىن بىلەسىڭ بە؟ دەپ پاتشا شالدان سۇرادى.

شالدىڭ قۇلاعى اۋىر ايتقان سوزدەردى ازار ەستىدى، ارەڭ ٴتۇسىنىپ زورعا جاۋاپ بەرەدى.

— جوق، مەن مۇنداي ٴبيدايدى ەگىپ تە، ورىپ تا، ساتىپ الىپ تا كور-گەنىم جوق. ساتىپ العان ٴبيداي، مۇنداي ٴىرى ەمەس، قۋشولمەك بولاتىن. مۇنى مەنىڭ اكەمنەن سۇراۋ كەرەك، سول بىلمەس پە ەكەن، دەدى. — ولىمتىك شال.

پاتشا شالدىڭ اكەسىنە كىسى جىبەردى. جىگىتتەر تاياققا سۇيەنگەن ٴبىر شالدى الىپ كەلەدى. پاتشا بۇعان ٴبيدايدى كورسەتەدى. شالدىڭ كوزى كورەدى ەكەن، ٴبيدايدى الىپ قارايدى.

پاتشا الدىڭعى شالدان سۇراعانىن مۇنان دا سۇرايدى؛ قۇلاعىنىڭ ٴسال مۇ-كىسى بولسا دا، بالاسىنان انا عۇرلىم قۋاتتى، سەرگەك، جاس كورىندى.

— جوق، مەن مۇنداي ٴبيدايدى ٴومىرىمدە ەككەنىم دە، ساتىپ العانىم دا كورگەنىم دە جوق. مەن ٴومىرىمدە اقشا دەگەندى ەستىگەنىم جوق. ٴبىزدىڭ زامانىمىزدا قالىق ٴوز نانىن ٴوزى جەيتىن. اشارشىلىقتا بار نانىن كورشىسىمەن ٴبولىپ جەيتىن. ٴبىزدىڭ ٴبيداي بۇل كۇنگى ٴبيدايدان شىعىمدى دا ٴىرى دە بولۋشى ەدى؛ ٴبىراق، ناق مۇنداي ٴىرى بولمايتىن ەدى. اكەم ايتۋشى ەدى: ونىڭ زامانىنداعى ٴبيدايلار وتە ٴىرى جانا شىعىمدى بولۋشى ەدى دەپ. سونان سۇراساڭ ەكەن دەدى بۇل شال.

پاتشا شالدىڭ اكەسىن الدىرتادى. بالاداي ويناپ، جىمىڭداعان قۋپ قۋۋناق شال پاتشاعا جۇگىرىپ كەلىپ، سالەم بەردى. قولاعى ساپ-ساۋ، كوزى جايناعان شوقتاي، ٴسوزى سۋۋداي سىرعىدى.

پاتشا ٴبيدايدى شالعا كورسەتەدى. شال ٴبيدايدى قولىنا الىپ ايالدىرىپ قارادى.

— شىراعىمدى كورمەگەلى كوپ زامان بولدى دەپ، شال ٴبيدايدى تىسىنەپ ٴۇزىپ الىپ شايناپ، ناق ٴوزى،— دەيدى.

پاتشا بۇرىنعىسىن بۇل شالدان دا سۇرادى.

— مەنىڭ زامانىمدا،— دەدى شال، بۇل ٴبيداي قايدا بولسا سوندا شىعاتىن، مەنىڭ جەپ وسكەن نانىم، كورشىلەرىمدى سيلاعانىم وسى ٴبيداي. مەنىڭ ەگىپ تەنىم دە، ورىپ باستىراتىنىم دا وسى ٴبيداي ەدى.

— بۇل ٴبيداي، اتا، ٴوزىڭ ەگىپ پە ەدىڭ؟ جوق ساتىپ الاتىن با ەدىڭ؟— دەپ پاتشا تاعى قايتا سۇرادى.

شال ميىعىنان كۇلدى.

— ٴبىزدىڭ زامانىمىزدا ساتقاندى كىم كورگەن؟ ساتقان كۇنا ەمەس پە؟ وندا اقشا دەگەندى كىم بىلگەن؟ ءار كىمنىڭ ٴوز نانى ٴوزىنە جەتەرلىك بولاتىن، دەدى شال.

— بۇل ٴبيدايدى قايداعى ەگىندىككە ەكتىڭ؟ ول ەگىندىك وزىڭدىكى مە ەدى؟ - دەپ پاتشا تاعى سۇرادى..

— مەنىڭ ەگىندىگىم قۇداي جەرى. قاي جەردى جىرتسام، سول جەر مەنىڭ ەگىندىگىم. ەڭبەگىم تەرىم سىڭگەن جەر مەنىكى. قۇداي جەرى، كىم ەڭبەك سىڭىرسە، سونىكى. جەردىڭ سەنىكى، مەنىكى بولۋىنىڭ شارتى، جالعىز اق ەڭبەك. جانا تابان اقى، ماڭداي تەر سەنىكى، مەنىكى بولادى. جەردىڭ سەنىكى مەنىكى بولۋى، تابان ەت، ماڭداي تەر سىڭبەۋىنەن، دەدى شال.

تاعى ەكى اۋىز سوزىمە جاۋاپ ايتشى، اتا، دەپ پاتشا سۇرادى:

— بۇرىن نەگە مۇنداي ٴبيداي شىعاتىن، ەندى نەگە شىقپايدى؟ بۇل ٴبىر. سەنىڭ نەمەرەڭ ەكى تاياق بەن زورعا سۇيەنىپ كەلدى؛ بالاڭ تاياققا سۇيەنىپ كەلدى؛ سەن تاياقسىز كەلدىڭ؛ كوزىڭ شوقتاي جايناپ تۇر، ٴتىسىڭ ٴتۇپ تۇگەل، پىشاقتاي ٴوتكىر، ٴسوزىڭ اپ انىق ساقيانىڭ تاسىنداي، دەنەڭ قۋ-ناق، كەسكىنىڭ جانسى، ٴپىشىنىڭ ٴتۇزۋ، بۇل نەلىكتەن مۇنشا ەكى ٴتۇرلى بولدى، — دەدى.

— ادام بالاسى.... تابان ەتى، ماڭداي تەرى مەن كۇن ەلتكەن تازا جولدان شىعا جايىلدى. ەڭبەكسىز مال تابقىسى كەلەدى بۇرىنعىلار ٴوز تابان ەت، ماڭداي تەرىنە جالىنعان..... ەندىگى ادام ىزدەگەنى ارامزالىق، تەككە بىرەۋدىڭ ەڭبەگىنەن پايدالانباق. سەن سۇراعان ەكى ٴتۇرلى، كوي وسىدان بولعان دەدى شال.

لەپ نيكولاي ۇلى تولستوي.

قۇستاردىڭ ماسا-شىبىن، قوڭىزدى قۇرتۋى.

كوپ قۇس ەت جەپ كۇن كورەدى. قوڭىز، كوبەلەك، ٴتۇرلى ماسا شىبىندى جەپ قۇرتاتۇن قۇستار ٴتىپتى كوپ. ماسا - شىبىن، قۇرت-قۇمىرسقانى اسا كوپ قىراتۇن قۇس ۇزاق، قارعا. بۇلار جەر جىرتىپ جۇرگەن سوقانىڭ سوڭىنان جۇگىرىپ ٴجۇرىپ قوڭىزدىڭ قۇرتىن ەسەپسىز كوپ جەيدى.

مونان 50 جىلداي بۇرىن ارقالىق امەريكەنىڭ ٴبىر جەرىندە ەلى ۇزاق، قارعانى. قىرعان؛ قىرىۋ ٴۇشىن اڭشىعا بۇلار كوپ اقشا تولەگەن. ٴبىر جىلدان سوڭ بۇلار ۇزاققا زار بولىپ سول قۇس جيىلاتۇن بولسا، بۇرىنعىدان اقشانى ەكى ەسە ارتىق تولەۋگە بەل بايلاعان. ۇزاق، قارعا قۇرىعان سوڭ، ەگىنگە قوڭىزدار-ەن، كوبەلەكتەر زور زىيان تيگىزە باستاعان.

ادامعا قارا تورعايدىڭ دا پايداسى وتە كوپ. ٴبىر جەردە قارا تورعايدى قىرعان. قاراتورعايدى قىرىۋ بويىنشا قوڭىزدار سونشا كوبەيىپ، توعايداعى بارلىق ٴشوبىتى جەپ قۇرتقان. قىسقا قاراي امالسىز الىستان پىشەن ساتىپ الىپ تاسىۋعا تۋرا كەلگەن.

امەريكە قالقى ٴبىر قاتار قۇستاردى باقشالارىنا قىزىقتىرىپ كەلتىرەدى. نەگە دەسەڭىز بۇل قۇستار باقشالاردى زىياندى قۇرت-قۇمىرسقالاردان امان ساقتايدى. سارعالداق دەگەن تورعاي سىياقتى كىشكەنە سارى قۇستى ۇيدە ۇستايدى: سارعالداق مازاسىز شىبىندى اۋلايدى.

قۇرت-قۇمىرسقا، ماسا-شىبىندى جەيتۇن قۇستاردىڭ ادامعا كەلتىرەتۇن پايداسىن سانابى جەتكىزبۋگە بولمايدى. بۇل قۇستار اعاش باقشالارىندا، توعايدىدا، ورماندىدا، ٴجۇزىم باقشالارىندا، ەگىندىدە امان ساقتايدى ولاي تۇستىڭ رەسىدە ەگىنگە شەگىرتكە يا باسقا قۇرت-قۇمىرسقالار وتە ۇلكەن زىيان كەلتىرىپ تۇرادى. قۇرت - قۇمىرسقا كورىنە باستاعان جەرگە، قۇستار جينالىپ زىياندى جاندىقتاردى توبىتاپ قىرا باستايدى. شەگىرتكەنى اسىرەسە «دىروزد» دەگەن قۇس كوپ قىرادى. شەگىرتكە قايدا جۇرسە، دىروزد دا سوندا جۇرەدى. بوز - تورعايدىڭ دا پايداسى ولقى ەمەس: ٴشوپتى جاۋجاپىراقتاي قىيراتاتۇن تۇكتى الا قۇرتتار مەن، شىبىندى تورعاي كوپ قىرادى. ەرلى زايىپتى-ەكى تورعاي بالالارىنىڭ تاماعىنا ٴبىر جۇمانىڭ ىشىندە، ٴۇش مىڭ ٴۇش جۇز الپىس تۇكتى قۇرتتى ۇستاپ اكەلىپ بەرگەن؛ سوندا كۇنىنە بالالارىن اسىراۋ ٴۇشىن 480 قۇرت قىرعان بولادى؛ بۇلاردان باسقا تورعايلاردىڭ ٴوزىدە ٴبىر جۇمانىڭ ىشىندە قاماق اۋىز تيىپ ٴجۇرۋى كەرەك.

قارلىعاشتار تەك شىبىن قۇرت سەكىلدىلەر مەن عانا قورەكتەنەدى. قۇرعاقشىلىق كەزدە ماسا شىبىن قۇرت - قۇمىرىسقا جوعارى ۇشادى دا، دىمقىل ۋاقىتتا تومەندەپ ۇشادى. بۇلاردىڭ ارتىنان قارلىعاشتار ۇشىپ قۋىپ وتىرادى. سونى مەن قارلىعاشتاردىڭ ۇشقانى اۋانىڭ يا قۇرعاق يا دىمقىل ەكەنىن كورسەتەدى دەسە بولادى. ٴبىر انگلىچان ساعاتىنا قارلىعاش قانشا شىبىن ۇستايتىنىن بىلگىسى كەلىپ-ۇيانىڭ اۋزىنا وتىرىپ، بالاپانىنا قارلىعاش نەشە رەت ۇشىپ كەلىپ كەتەتىنىن ساناعان. ٴار كەلگەنىندە قارلىعاش ٴبىر شىبىن تىستەپ كەلەدى. ٴبىر ساعاتتا قارلىعاش قىرىق شامالى شىبىن ۇستاپ العان.

كەي ٴبىر قۇستار ماسا-شىبىندى، قۇرت - قۇمىرىسقانى ٴبىر ٴتۇرلى ٴادىس بەن ۇستايدى. توقىلداقتار اعاش قابىعىنىڭ استىنان اۋلايدى؛ اۋەلى قابىق استىنداعى اعاش جەيتىن قۇرتتى تاۋىپ الادى. سونان سوڭ قاتتى تۇمسىعى مەن الگى جەردى تەسە باستايدى. اعاش جەيتىن قۇرت توقىلداقتان ۇمىردە قۇتىلا المايدى؛ قابىقتى تەسە سالا توقىلداق تەسىكتىڭ استىنا ٴتىلىن تىعىپ جىبەرەدى. ٴتىلى ۇزىن ٴجانا ۇرلىعا كەلگىش بولادى. ٴتىلى مەن قابىق استىنداعى قۇرتتى سۋىرىپ الادى. توقىلداقتىڭ كەي ٴبىر تۇقىمدارى، تەسىككە شانشقان سەكىلدى، قۇرتتارعا ٴتىلىن تيەرىپ الادى.

قۇرت - قۇمىرىسقا، ماسا، شىبىندى قىرعاندا قۇستار تەك ۋسىملىككە عانا ەمەس، مالعا دا پايداسىن تيگىزەدى. ماسەلەن: بوگەلەكتەردىڭ مالعا تىنىشتىق بەرمەيتىنى جۇرتقا ٴمالىم. قۇستار بوگەلەكتىڭ سازايىن تارتتىرادى. ٴبىر سيىر بوگەلەكتەن قالاي قۇتىلۋعا بىلمەي، ۇيرەكتەر ٴجۇزىپ جۇرگەن قارا سۋعا باۋىرلاپ تۇسىپ كەتكەن. ۇيرەكتەر سيىر ۇستىندە بىزىڭداپ ۇشىپ جۇرگەن كوپ بوگەلەكتى كورگەن. سونان سوڭ بارلىق ۇيرەك قالماستان سيىردىڭ قاسىنا كەلىپ قامالىپ الىپ، بوگەلەكتى اۋلاي باستاعان. مەنىڭ كوز الدىمدا ۇيرەكتەر ۇتىمىن-ۇتقىنىن سەكىرىپ، بوگەلەكتەردى ۇستاپ الىپ جاتتى-دەيدى. ٴبىر كوزى مەن كورگەن كىسى. ۇيرەكتەر جان جاعىن قورشاپ، كەيدە تۇمسىعى مەن شىمشىپ جۇلقىسادا، سيىر ۇيرەكتىڭ قىزمەتىن تۇسىنگەن سياقتى قوزعالماي تۇردى دا قويدى. قازاق دالاسىندا شەگىرتكەنىڭ ۇرلىعىن قارعا كوپ قىرادى. قارعا بىزگە دوس.

ن. رۇباكيننەن.

وسىمدىكتى قالاي قورەكتەندىرەدى، توزعان جەردى قالاي داعىرتادى.

ادام مەن قايۋانعا تاماق بەن سۋ سەن كەرەك. بۇلار تۇگەل وسىمدىكتە تاماق بەن سۋسىز تۇرا المايدى. ادامنىڭ تىلدەسكەن ٴباي تەرەككىدەجەر يەتىندە تەرىپىپ جاتقان بوزعانانقادا تاماق-سۋۋسىن-اۋا-جارىق كەرەك. قويماعا استىق جىيناپ قويساق، اۋا مەن جارىق بولسادا كوكتەمەيدى. تۇرا بەرەدى. سول استىقتىڭ ٴدانىن ىعالدى جەرگە سەپسەڭ ٴبىر از ۋاقىتتان سوڭ جاپىراق بەن جاپىراق شىعادى.

بۇل وسىمدىككە اۋا مەن ىعالدان باسقا تاماق كەرەك ەكەنىن كورسەتەدى؛ ول تاماقتى وسىمدىك جەردەن الىپ جەيتىنىن كورسەتەدى. ولاي بولسا وسىمدىك جەيتىن تاماعى جەردە بولادى. قايتاعى استىق ادام جەگەن سايىن تاۋسىلا بەرەدى. اقىرىندا ٴبىر تۇيىرىندە قالمايدى؛ ول قايىدا قايتادان تاماق سالماسا، ادام اشتان ولەدى. وسىمدىككە سولاي. ەككەن ەگىن جەردەگى وزىنە كەرەك تاماعىن الىپ جەي بەرەدى، جەردەگى تاماعى بىرتە-بىرتە ازايا بەرەدى. ٴبىر جەرگە ەگىندى قايتارىپ سالا بەرسەڭ، ول جەردەگى كەرەك تاماقتى ەگىن جەپ بولادى؛ جەردە ەگىن جەرلىك تاماق قالمايدى. ول جەرگە ەندى ەگىن جەرلىك تاماق سالماساڭ، ەگىندىك اشىعادى، شىقپايدى. ەگىندىك توردى دەپ وسىنى ايتادى.

ادام بالاسى مۇنى الدە قاشان اڭعارىپ، جەرگە دەم العىزاتىن بولدى. ادام جۇمىس ىستەپ شارشاسا دەم العىسى كەلەدى. دەم السا قايتادان جۇمىسقا جارايدى، بۇرىنعى كۇشى قايتىپ كەلەدى؛ بولماسا ادام جۇمىسقا جارايدى. جەردە سول سىقىلدى. كوپ ەگىلگەن جەر توزعانى-شارشاعانى؛ دەم الدىرماساڭ بولمايدى. سونىڭ ٴۇشىن ادام بالاسى شارشاعان جەرگە دەم العىزىپ، بۇرىنعى قۋاتىن قايتارىۋ ٴۇشىن ەكى ناۋ بەتتى، ٴۇش ناۋ بەتتى ەگىس شىعارعان. ٴبىراق ٴبىر ەكى جىلدا جەردىڭ كۇشىن تۇگەل جاڭعىرتۋعا بولمايدى؛ ٴبارى ٴبىر، بۇل جەرگە استىق تىڭ جەردەي شىقپايدى. ونىڭ بەرجاعىندا ٴال ٴوسىپ تاماق بۇرىنعىدايدا ارتىق كەرەك بارادى. ەندى نە قىلماق كەرەك؟

ەندى جۇرت جەردى تىڭايتىۋعا باستايدى. جەردىڭ ٴوزىنە الىپ بارىپ كوڭ توگەدى. ٴبىراق، ارىقتىڭ جەتكىلىكتى كوڭى ٴازىر تۇرا ما؟ سونىڭ ٴۇشىن ايلاعان جەر اشىعا باستايدى. ىشىندە تاماعى مول نوق جەر تاعى جوق. ەندى

استىق ٴجوندى شىقپايتىن بولدى. ٴشوب بالاسى، جەر اناسى سىقىلدى اش جەر-ٴشوب بالاسىنا ەمشەكتىن بەرگەن مەن ٴسۇت شىعاما؟ ەل وسكەن سايىن استىق جەتىسپەيتىن بولدى. جەردى اسىرايتىن ٴادىس تابىلماسا بولمايتىن بولدى.

ٴشوب بەرىپ اسىراماساڭ اش سيىر ٴسۇت بەرمەيدى. تاماق بەرىپ اسىرا-ماساڭ اشىققان جەر استىق شىعارا المايدى. جەردى قالاي اسىراپ اشىقتىرماس جايىن ۇيرەنۋ كەرەك. سونى زەرتتەگەن وقىمىس نەمەس لىبيىق دەگەن ساباز.

وسىمدىكتىڭ ٴومىرىن، تىرشىلىگىن، قانداي جەيتىن، قانداي تاماق قانداي وسىمدىككە ٴتيىمدى ەكەنىن ٴبىلۋ ٴۇشىن بىنەتتەنىپ، تاجىريبەلەر جاساپ لىبيىق وتىز بەس جىل ٴومىرىن سارىپ ەتتى. اقىرىندا لىبيىق وسىمدىك جەۋگە پوسپور، سەلىيتىرا، ٴىزبىز سىقىلدى نارسەلەر كەرەك ەكەنىن بىلگەن. سول نارسەلەر جەردە جاتىپ وسىمدىك جەيتىن تاماققا اينالادى ەكەن. سول تاماقتار بولماسا وسىمدىك اشىعادى ەكەن. مۇنى مەن قويماي لىبيىق قانداي وسىمدىككە قانداي تاماق كەرەك، قانشا كەرەك ەكەنىن ەسەپتەپ شىعارعان. سول بىلگەنىنىڭ ٴبارىن دانىشپان كىتاپ قىلىپ جازىپ جەر جۇزىنە تاراتقان. لىبيىق ەسەبى مەن ٴار نارسەدەن قوسىپ جۇرت جەرگە تاماق بەرىپ اسىراي باستاعان. مۇنى جەردى قولدان اسىراۋ دەيدى. بۇل كۇندە سول نارسەلەردى جاساپ شىعاراتىن پابريكتەر بار. لىبيىق جەتپىس جىل ٴومىر ٴسۇرىپ 1873 نشى جىلى دۇنيەدەن قايتتى. ٴالى مىڭداعان ادامدار، شارۋالار، اگرانومدار لىبيىق كىتابىن وقىپ پايدالانادى. لىبيىقتى ادام بالاسىنىڭ قامقورى دەسەدى. لىبيىق تۋعان جەرى «دارمشتاتتا» جانا مۇنىقىن دەگەن ۇلكەن قالادا قالقى ۇمىتپاستىق بەلگى سالدى.

بۇرىنعى زاماندا جەر 25 جىلدان سوڭ تىڭايسا، لىبيىق ايتقان ادىسپەن جەردى جاقسارتقاندا ٴبىر جىلدىڭ ىشىندە تىڭايادى. 25 جىل بوس جاتقان جەردەي بولادى.

استىق جاقسى شىعۋ ٴۇشىن تۇقىمدا جاقسى بولۋ كەرەك. الا ايعىردىڭ بالاسى الا-شۇبار ايعىردىڭ بالاسى شۇبار تۋادى. وسىمدىكتە سولاي؛ جاقسى تۇقىمنان شىققان استىقتار جاقسى بولادى، . جامان تۇقىمنان شىققان استىق جامان مىش بولادى . ادام بالاسى مۇنى لىبيىقتاندا بۇرىن اڭعارىپ، سەبكەندە جاقسى تۇقىم سەبە باستاعان. جاقسى تۇقىمنان استىق كەيدە ٴۇش رەت ارتىق تۇسەدى: «نە سەپسەڭ، سونى ورارسىڭ» دەگەن وسى.

بۇل كۇندە وقىمىستار لىبيىق ٴىسىن ۇلعايتىپ، تەرەڭدەتىپ، ارتتىرعان. رەسەيدە جەردى قول مەن اسىراۋ XIX-عاسىردىڭ اياعىندا شىقتى. قازاق ىشىندە ٴالى جوق، جەردى قول مەن اسىراۋعا ارىنە كوپ قاراجات كەرەك. وعان ٴبىر جاعىنان ۇكىمەت جاردەم بەرمەسە، ەكىنشى جاعىنان ەلدىڭ ٴوزى كۇشىن قوسىپ بىرىكپەسە بولمايدى.

تەمىر سابانعا قالاي جەتكەن.

بۇرىن ۇشتاعان تاياق بەن شوقىپ ادام بالاسى ەگىن سالعان. تەمىر قۇرالدى ۇستاماق تۇگىل تۇسىندە بۇرىنعىلار كورگەن جوق. بۇل كۇندە تەمىر قۇرال كەم بولسا سونىڭ قولىندا. ەڭ اۋەلى تەمىر بالتا شىققاندا ادام بالاسىنا تاڭسىق كورىنگەن. ۇستالاردى قۇرمەتتەپ، تەگىن كىسى ەمەس دەپ تۇسىنگەن.

اۋەلى كەتپەن سوققان داۋىت پايعامبار دەپ قازاق باسقا پايعامبارلاردان گورى داۋىتتى كيەمىنىڭ ىشكى باۋىنداي كورەدى؛ ارتىق سانايدى. ەگەر كەتپەندى ەڭ اۋەلى داۋىت سوقسا، داۋىتتى ارينە، باسقا پايعامبارلاردان گورى ادامعا پايدالى دەۋگە بولارەدى. ٴبىراق اۋەلگى كەتپەندى داۋىت سوعىپ سوقپا-عانى ەكى-تالاي داۋىتتىڭ قارادۇ كەتپەن ۇستاعان دەپ قازاق ۇستانى ٴالى قۇرمەتتەيدى؛ باسقاەلدەردە سولاي بولعان. مۇنىڭ ٴبارى تەمىردىڭ ادام تۇرمىسىنا وتە ماڭىزدى ەكەندىگىن كورسەتەدى.

42- ىنشى سۇگىرەت: استىق سۇزۋ راتۇن ماشىينا.

بۇل كەزدە تەمىر سابان شىقتى. ونىسى مەن قويماي ٴبىرىنەن-ٴبىرى تۇرەندى بولىپ شىقتى. العاشقى تەمىر بالتا، تەمىر كەتپەن تاڭسىق بولسادا الدە نەشە تۇرەندى تەمىر سابان ونانىدا گورى تاڭسىق. سابان سوڭىنان تۇرلى ەگىن قۇرالدارى، ماشىينالارى شىقتى. تەمىر مولايدى، تەمىر زاۋىتتارى كوبەيدى. ادام ەگىبەگىنىڭ ٴونىمى ارتتى. ەل ٴوسىپ، ٴونىسى تارىلعاندا، بۇل ٴدۇبى كەلگەن ٴىس بولدى. بۇرىنعى قۇرالدار مەن جۇمىس ىستەۋ ٴمادانيەتتى ونە كەنجەلەپ قالعان جۇرتتارعانا ارا سىندا ساقتالىپ قالدى.

بۇل كۇندە ٴمادانياتتى ەلدەردە، رەسەيدە دە جەردى ماشينا سابان مەن جىرتادى، تەمىر تىرما مەن تىرمالاتادى، ماشينا مەن ەگىن ورادى، ماشينا مەن ەگىن باسادى، ماشينا مەن سۇۋرادى، ماشينا مەن تۇقىم شاشادى.

بۇلاردان سوڭ ٴوزى بىردەن ورىپ، باۋلاپ كەتەتىن ماشينالار شىقتى. بۇل ماشينا ٴبىر كۇندە ون ادامنىڭ جۇمىسىن ىستەيدى.

43-نشى سۋرەت. ەگىن ورىپ بايلايتىن ماشينا.

بۇل ماشينالاردىڭ ٴبارى دە كولىك بەن جۇرەدى؛ ادام تەك باسقارىپ تۇرادى. جاڭادان جەردى كولىكسىز ٴوزى ٴجۇرىپ جىرتىپ، تۇقىم شاشىپ، تىرمالاپ كەتەتىن «تىراكتور» دەگەن ماشينا شىقتى؛ مىنە ادام بالاسى تالاي ىزدەۋ مەن، تۇرمىس تاجىريبەسى مەن تاپقان باسقا امالسىز «تىراكتور»عا كەلىپ جەتتى. سونىڭ ٴبارىن ىستەگەن ادامنىڭ ەكى قولى مەن ٴمىيى.

قازاق شارۋاشىلىعى.

قازاق كەسىبىنىڭ نەگىزى ٴالى مال. ارقاداعى وتىرىقشىلىققا اينالىپ كەلە جاتقان ەل ٴتورت تۇلىك مال ۇستايدى. مالدىڭ ىشىندە كوبى جىلقى، قوي، سيىر بولادى. تۇيە از. وڭتۇستىكتەگى كوشپەلى قازاقتار قوي، جىلقى، تۇيەنى كوپ ۇستاپ، سيىردى ٴتىپتى ۇستامايدى؛ ۇستايتىندارى از ۇستايدى. كوشپەلى سيىردان قاشاتىن سەبەبى-قىس تەبىن مەن كۇن كورە المايدى، جاز ۇزاق كوشكە ەرىپ جۇرە المايدى دەيدى. ەل كوشپەلى ەلگەننىڭ ٴبىر بەلگىسى-تۇيە كوپ، سيىر ازدىق. وتىرىق-شىلىققا اينالعاننىڭ ٴبىر بەلگىسى-سيىر كوپ، تۇيە ازدىق. تۇيەنىڭ جاقسىسى

ورال، بوگدیلكنه بولادی. سمیردیڭ جاسىن بوكەیلیڭ قازاعی باعادی. ولاردیڭ سمیری كمیڭ سقیلدی ادەمی گمل قزیل سمیر بولادی. كوك، الا، قارا، تارعیل •تۇسنی قازاق سمیرین كورسە بوكەیلیڭ مازاق قپ كولەدی. جیلقینیڭ جاقسىسی ادایدا بولادی. بولاردیڭ جیلقیسی تۇرىكپەن بەدەۋلەری مەن قانی ارالاسعان.

44 نشی سۇگەرت: قازاق مالداری. قۇدىقتان مال سۇۋارىپ جاتقان ادایلار.

«ادایدیڭ تاس باسقانی» دەپ قازاق ماقتایدی. قویدیڭ جاقسىسی ٴبرسی انباسار ۇیەزىنیڭ باعانالیسىندا. باعانالی قوی رەسىیدە اتاقتا شىققان. ۇۋدانعا سالىپ قاراعاندا توگكەرستەن بۇرىن اقمولا، سەمەي جاقتاعی، ورال تورعای قویلی، تۇیەلی بولاتىن ەدی. ارقاداعی

ٴۇيەزدەر سىبىردىدا كوپ قىلىپ ۇستاپ كەلەجاتىر ەدى. سونىمەن ول مەكەننان اتۋ جىلقى ايداعان كىسىلەر جاڭادا عانا بولدى. تورعاي ۋيەزىندە ول مەكەننان اتۋ قويلاردا ەداۋىر جاڭا كەزدە ٴوتتى. ورال، تورعايدا مىڭعا جاقىن تۇيە ايداعان بايلار وسى جيىرماشى عاسىر ىشىندە بولدى. تۇيەنى جۇزدەپ ۇستاعان، كوپ ايداعان اق مەشىت جاپپاستارى.

كوشپەلىلەر ايتادى: ٴار مالدىڭ ورنى باسقا دەپ. بۇل ماعانالى ماقال. قويدىڭ السانى، قويدىڭ ىسكە اسىرماعان جەرىن قازاق قالدىرمايدى. قويدىڭ ەتى ٴتاتتى:

ماڭىزدىلىعىنا قاراي قويدىڭ ٴسۇتى قورعاسىن دەيدى قازاق. قويدىڭ قازاق ەتىن جەيدى؛ سۇتىنەن قاتىق، ىركىت، قۇرت، ىرىمشىك جاسايدى، ماي الادى. جۇنىنەن ارقان ىستەيدى، قاپ، شەكپەن توقيدى، كيىز باسادى، باۋ توقيدى؛ بايتابا (قوي جۇنىنەن توقىعان شۇلعاۋ) جاسايدى؛ جاباعىسىنان كۇپى تىگەدى. تەرىسىنەن ىلاپ تون تىگادى. «توعىز قابات تورقادان، توقىشاعىم تەرىسى ارتىق» دەيدى شارۋا تەرىسىنەن تاعى مەس قىلادى، ىدىس جاسايدى. ولكەن قويدىڭ سۇيەگىندە جەردە قالمايدى: قاسىقتار ماين قايناتىپ الىپ سابىن جاسايدى، جىلىگىنەن بالالارىنا شۇمەك ىستەيدى. قويدىڭ قۇمالاعىندا دالادا قالمايدى: قيىماي جاسايدى، قىي قىلىپ وتقا جاعادى. قويدىڭ تەزەگىنىڭ قيىقشىمدا جەردە قالمايدى: قىستىگۇنى مال استىنا كوڭ بولادى. قويدىڭ قارنى، اشىعىندا كادەگە اسادى: قارىنعا ماي سالادى، اشىعىن بالالار ويناپايدى. قوي باعۋعا تاعى وڭاي: قىس جاقسى جىلى اياعى مەن كۇن كورىپ شىعادى. ۇزاق كوشتەن قالمايدى؛ قازاق قويى كەبىك سىقىلدى: جۇرىسكە، قىسقا ازىرلەنىپ تۇۋعان. ورىس سار-ىمىنداي قىسقا توكالتۇن يا جۇرگەندە تىمزەسىنە سوعاتۇن قويىرىعى جوق؛ قازاق قويى ەتىنىڭ جەگىش ٴتورىپ العان كىسى سىياقتى. «اۋەلگى بايلىق دەن ساۋلىق، ەكىنشى بايلىق اق جاۋلىق، ٴۇشىنشى بايلىق ەگىز ساۋلىق» دەپ قازاق تەككە ايتپاعان.

كوشپەلىگە تۇيەنىڭ ورنى ٴبىر باسقا. تۇيە كوشكەندە ٴۇيىن، بالا-شاعاسىن كوتەرىپ جۇرەدى؛ ۇزاق جولعا، اشارشىلىققا، سۋسىزدىققا شىداي بەرەدى. «تۇيە شولدىڭ كەمەسى» دەگەن ورىستىلاردىڭ ناقىل ٴسوزى بار. تۇيەنى قازاق وتە كادىرلەپ «تۇيە بالاسىن تورە بالاسى» دەيدى. تۇيە تازا مال، لاستىقتى سۇيمەيدى، جامان ٴشوپ، جامان سۋ ىشسە ٴولىپ قالادى. تۇيەنىڭ ەتى تاماق، ٴسۇتى شۇبات، ٴجۇنى جىبەك سىياقتى. جۇنىنەن شەكپەن، جاباعىسىنان كۇپى كونىنان قايىس، موينىنان كونەك، تورسىق ىستەيدى. اربا شاناعا، سابانعا جەگىسەگەندە تۇيە جۇرە بەرەدى. قىس قاتتى بولىپ كەتسە، تۇيە ٴوز تاماعىن ٴوزى الىپ جەيدى.

جىلقى قازاقتىڭ بۇرىنعى جاۋگەرشىلىك كەزىندە وتە كەرەكتى مالدىڭ
ٴبىرى بولعان. «ات ەردىڭ قاناتى». ٴات قازاقتىڭ وت ارباسى، بۇرىن جاۋگەر-
شىلىك كەزدە ات بەن بارلاپ كەلەدى، قاشسا قۇتىلادى، قۋسا جەتەدى. اتىمىز
قازاق قاناتىنان ايىرىلعان قۇس سياقتى بولعان. قىس جىلقى تەبىن مەن شىعا-
دى؛ قوجاسىنا ماسىل بولىپ، شوبكە تەلمىرىپ تۇرمايدى. ٴسۇتى قىمىز بولادى.
ەر ۇستىنە قازاق قىمىزىنىڭ جاقسى اتاعى جايىلىپ بولعان. ەۋروپانىڭ اۋرۋ-
لارى قازاق ىشىنە قىمىز ٴىشىپ جازىلۋعا كەلەدى. تەرىسى قايىس، سابا بولادى.
ەتى ٴتاتتى. قازاقتىڭ ەسكى جىرلارىندا جىلقىنى «ەتى ٴتاتتى، ٴسۇتى بال-

45-نشى سۋرەت: ارقان ەسىپ جاتقان اق مەشىت قاتىندارى.

سارى قاردا جايىلعان، سارى ايازدا جۋساعان» دەيدى. جال قۇيرىعى ارقان، تو-
ساۋ، شىدەر، شىلبىر بولادى. جۇمىسقا جىلقى ٴارى بەرىك، ٴارى كۇشتى.

سيىردى بۇرىن قازاق جازعا ايداۋعا جورە المايدى. قىس اياعى مەن
شىعا المايدى دەپ ۇستاماعان. بۇل كۇندە كوپ جەردە سيىر ۇستايدى. اسى-
رەسە، وتىرىقشىلىققا اينالا باستاعان، ساتۋعا بازارى جاقىن جەرلەردە كوبىرەك
ۇستايدى. سيىر پايدالى مال.
سيىردى كوبىنەسە ٴسۇتى مەن ەتىنە بولا ۇستايدى. وگىزى جۇمىس قىلادى.
مال باعۋدان باسقا قازاق ەگىن سالادى. ەگىندى ارقاجاقتاعىلار كوپ سالادى؛
قارا شەكپەندەردەن قالىسپايدى دەۋگە جاقىندايدى. ولار تۇستىكتەگىلەرى از

سالادى. ەگەنۇن استىقتارى ٴبيداي، تارى، سۇلى. ارپانى قىر قازاعى جاگادا سالا باستادى تۇركستاندا ارپانى بۇرىننان سالادى.

قولدان جوگەرىشقا ەگەتۇن تۇركستاندا قازاق كوب. قىردا سەمەي گۇبەر-ناسىنىڭ ٴار جەرىندە سالادى. ەگىندى وڭ تۇستىكتە قازاق كوبىنەسە قول مەن سۋۋارىب سالادى. سۋۋدى شىعىر مەن تارتادى.

قازاق اراسىندا ەگىنشىدە بار. ٴبىراق بۇلار باسقاجۇرتتىڭ ەگىنشىلەرىندەي كەل ەگىن ەگىب وتىرمايدى، باسقا كەسىبدە قىلادى. تازا ەگىنگە قاراعان قازاق قالادا بولادى. قازاق اراسىندا ٴۇيشىلەر بار. كەرەگە، ۋۋىق، شاگىراقتى قازاق قولدان ىستەب الادى. تور كوز ۇيدىڭ جاقسىسى قوستانايدا بولادى.

46 ـ ىنشى سۇگىرەت: ورەدەك توقىب وتىرعان ايەل.

وزىندە كەرەك زاتىنىڭ بارىن دە قازاق قولدان ىستەب الادى. تەمىر ۇستالارى دا قازاق ىشىندە كوب زەرگەرلەردە بولادى.

قازاننىڭ ٴار جەرىندە ٴار ٴتۇرلى ٴبىس جانسى ىستەلەدى. بوكەيلىكتە ويۇدىڭ ادەمىسى بولادى. قازاق دالاسىندا ويۇعا بوكەيلىكتەن شەبەرى جوق.

ەردىڭ ادەمىسىن ىرعىز ۇيەزىندە ىستەيدى. قازاقتا ىرعىز قازاعىنىڭ كوك-پاس ەرىندەي ەر بولمايدى. ەردى تارامىستان قۇيىب، توقىمدارىنا شەبەن بۇلعارىدان شاۋىب، ويىب، كەستەلەب شىعارادى. اعاشقا ويۇ سالۋدىڭ تاماشاسى ىرعىز بەن قازالى ۇيەزىندە. ىرعىز، قازالى ۇيەزىندە ويۇلى كەبەجە، ساندىق، كەرەۋەت وتەادەمى ىستەلەدى. قازاق ىشىندە شەكىمىنىڭ ادەمىسىن

شەكى توتىپدى تۇركىستان قازاقتارى مەن تورعاي ۋيەزىنىڭ قازاقتارى توقىپ-
دى. اتوبد ۋيەزى كەستە توگۋگە سەبەر. اتباسار، اقمولا ۋيەزدەرى تەكەمەت،
كيىز باسۋعا ۋستا بولادى. قازانى بشەنب، اتباسار دىڭ «بەتبەس» *) دەگەن تەكە-
مەتندەي تەكەمەت جايتۇن جەر جوق. اتباسار ۋيەزى كەسە دىستۇگە شەبەر.
سەمەي وبلىسى وتەموتە تاعىرگە كوممىس شابىرۋعا ۋستا بولادى

٦٤ - نەشى سۇگەرەت. تۇركىستاننىڭ شەھەرى.

قويشى.

تىنىق تۇن تابىيعاتتى ماۋجىراتقان؛
قوتاندا قوي مەن سيىر جۇۋساپ جاتقان؛
كومەسكى ايدىڭ نۇرى كوزگە ىنتەنب،
مارجانداي اسپان، جۇلدىز جىمىڭ قاققان.
جەل تىنىق، قوزعالمايدى شوبىنىڭ باسى؛
ايدىن كول قۇراعى مول ەلدىڭ قاسى؛
ايناداي تىنىق سۇۋدا ەركىن جۇزىپ،
شىعادى سىڭقىلداعان قۇستىڭ داۋسى.

*) بەتبەس-تۇس كيىز ەكەۋى ەبەر.

ٴبيت ۇرمەي، ادام جۇرمەي تنعان كەزى؛
تنشتق جان بتكەننڭ قالعان كەزى؛
قوتاندا قوي شەتندە ارپالسب،
توبەكشب قويشى جاتر جالعز ٴوزى.
جول قۇم ىر جاستاعانى، توقم توسەك؛
ۇيرەنبەي وسكەن جانباس كورپە توسەب؛
تاقر جەر باتپاق تۇكل جۇنساداعى
رەنجب ونى سرا قلمايدى ەساب.
ول تۇگل كوركەن سورلى ونان زورن؛
ارقاسن تر-تر قاسب الماي قولن؛
ۇستندە كرلى كويلەك پارا-پارا،
قورلقتان كورمەگەنى بارما وندڭ؟
كەلەدى قويشى بولب ون بەسنەن،
كەتپەستك ٴبر ميقنات زەردەسنەن؛
اتا-انا تۇۋب وسكەن، تۇربى قورداس،
ەش كەزدە شعارمايدى ەلدى ەسنەن.
جاستانب جەل قۇم ىرن جاتسا قويشى،
قسنب اۋر ويعا باتسا قويشى،
جلى ٴسوز شراعم دەب ايتار جان جوق،
جۇرگەنن ەسكەرەدى جاتتا قويشى.
اناۋ باي جۇۋان قارن شۇيدە جەلكە،
قولندا اق تاياعى تۇرب ەرتە:
«اتاڭا نالەت، ٴبيت - اۋ، تۇرسايشى!» دەب
بۇيرن اۋرتادى تە-تە-تۇرتە.
توبەكشب تۇنى مەنەن وي ويلاعان
قيالن جان سەرگى قويالماعان؛
سارتلداب اق تاياق تا ٴتيدۋشى ەدى،
كەزندە ٴتاتتى ۇيقدان ويانباعان.
بايبشە مناۋ جۇرگەن بلق سلق ەتكەن،
«قويشى ٴبيتتڭ بالاسى»! دەب كۇندە تەبكەن.
جالشنى قارسلاسقان قارعاب سلەب،
جەرى ازبا قۇۋب شعب تەنترەتكەن؟
مۇنشاما تاۋسلمايتۇن نەتكەن قورلق!
جاراتقان مۇنشا نەگە قۇداي قورعب!

قارعىسبا «قويشى» دەگەن تاعىلعان ات،
كورەتۇن ومىرىنە جۇرتتان زورلىق.
اتاعان نۇل سورلىنى قايدان قويشى؟
جاقسى اتتى المايتۇعىن بايدان قويشى،
تۇتىندەي سار ماساعا كورەك بولىپ
ىستىقتا ورىسكە قوي جايعان قويشى.
جارالىپ دۇنياعا نەگە كەلمەك؟
كەنەدى جۇيرىك قيال جوعارى ورلەپ.
كىرپىگى قاعىلمايدى ٴبىر-بىرىنە
ٴتاتتى ويدى تاڭ الدىندا قىلىپ ەرمەك.
ٴبىر ەسە ەلەستەيدى تۋعان ەلى،
كوبەلەك بالالار مەن قۋعان ەلى،
وتكەلدىڭ قۇمدارىندا قارىق سالىپ،
ويناعان اسىق توپاي تانىس جەرى.
الدىلەپ الدىنا الىپ سۇيگەن انا،
قوسىلىپ قايعىسىنا كۇيگەن انا،
«قالقام»! «دەپ بىمانى مەن قاباق اينىپ
ماڭگىلىك اق كەبىندى كيگەن انا.
كەتپەگەن قىزىق داۋرەن ونان ٴارى،
ەزىلىپ كۇرگەنىنىڭ بەينەت ٴبارى؛
قايىرىپ جاس جۇرەگى قانعا تولىپ
جارىقتا ٴبىر شىعا الماي كەلەدى ٴالى.
جان بولىپ جارالۋدان ماقسات نە ەدى؟
دەگەن وي كوكىرەگىن قۇرتتاي جەدى؛
قارعالعان قويشى دەگەن اتتى تاعىپ
بايعا قۇل ٴجۇرىپ ماڭگى ٴجۇرۋمە ەدى؟
بولماسا ٴبىر جارىق تاڭ اتپاقشى ما؟
سورلىلار ەركىن تۇرمىس تاتپاقشى ما؟
جويىلىپ دۇنيەدەن قارعالعان ات
داڭقىن بوستاندىقتىڭ تاتپاقشى ما؟
كۇن قىزىپ مىڭنوت سايىن جەلدە تىنىپ،
سار ماسا اسپان ٴجۇزى ىڭى-ىڭ بولىپ؛
مەيىرىمسىز ٴبىر جاعىنان مازالايدى،
ٴبىرەۋى تولعا، ٴبىرەۋى بەتكە قونىپ.

ىستىقتا تاڭداي قىلىپ، ەرىن كەۋىپ،
ٴبىر جۇتىم ساۋمال ٴۇشىن ەلگە كەلىپ؛
ساباعا كوزدى قاداپ ىنتىقسادا،
ايايتۇن بايبىشەمە قىمىز بەرىپ؟
جاس جانىن ۋۋداي جايلاپ، قۇرتتاي جەگەن،
«تىلەكى- قويشىلىقتان شىقسام» دەگەن.
بىردەي بوپ باسقالار مەن كىر، كورىستە،
«ۋا جاستىق! ۋلەسىمدى السام» دەگەن.
ىڭىرسىپ جۇۋساعان قوي، كۇيىس بىرت-بىرت.
ٴتۇرتۇلى، ەسىكتەرى ۋيقىدا جۇرت؛
تالىقسىپ تابيعاتتىڭ قىلمىسىنا
مۇڭدانىپ باسىن يىگەن دالا جىمجىرت.
قاسىنىپ قوتانىندا قويشى جاتىر،
تىنسايشى مازالاماي ىبىيت باتىر!
تاڭ كەلەد، بايدا كەلىپ قالاما دەپ
كىردى ول ٴتاتتى ۋيقىعا بالداي تاتىر.

بيەبەت

جىلقىشى.

قىسىراق جەلدەپ كەتكەن. جىلقىشى كۇدىرىس سونى قاراپ، كەشەدەن جوق. كۇدىرىستەن ورگەلەرى جوق تابا المايدى: ول قاراۋدىڭ ٴجونىن بىلەدى.

-يا-پىر-اي! نەعىپ كەلمەي اتىر!؟ تابا المادى-اۋ بۇل! قولدى بولماسا-جارار ەدى...-دەپ وردىباي وتاعاسى دامىل-دامىل ايتانۋسەدى.

مىنە، ساسكە بولدى. كۇدىرىس جوق. جىلقى كەلدى. بيە بايلاندى. كۇ-دىرىس جوق. بيەنىڭ باس ساۋىمىن ساۋىپ، كونەكتەرىن قولداسىپ، بيەشىلەردە كىردى. كۇدىرىستەن قابار جوق. قىرداي ۇلكەن سار تەگەكەنى، اياقتاردى، وجاۋدى جيناپ، جۇۋعالى تىسقا الىپ شىقتى. انەكەي ٴبىر بالاعى تىزەسىنە دەيىن ٴتۇرتۇلى، ومىراۋى جالاڭاش تابالدىرىقتا كەلىپ سابانىڭ باۋىن شەشىپ الىپ، كومىستى پىسپەكتى كۇنىڭ نۇرىنا شاعىلىستىرىپ، يىلەگەن ەمىزىكتى قارا سابانى كۇرىپ-كۇرىپ پىسە باستادى.

مىنە توسەگىنىڭ اياق جاعىندا قىمىز قۇيىۋعا ازىرلەنىپ بەس بيەنىڭ ساباسىنداي بوپ اق ماناردای ايى تۇۋار بايبىشەدە ومىراۋىن جەلپىتىپ وتىر. توسەكتىڭ باس جاعىندا كۇپىسىن جامىلىپ، جاستىققا شىنتاقتاپ، ساۋساعى مەن

ساقالىن تاراقتاپ ورداباي وتاعاسىندا جاتىر. ٴتوردىڭ الدىندا تاماعىن كەنەپ، المسقا تۇكىرىپ كۇيىنە تۇسكەن قىرانداي، قىمىزعا ازىرلەنىپ، قوبىدىلانىپ ەكى قوناقتا كۇتىپ وتىر. كۇندەگى قىمىزعا كەلەتىن توگەرەكتىنىڭ جامان تى- ٴماتىنارىندا كەلە باستادى.

ٴبىر ۋاقىتتا دالادان: «اكەتتى اكە-كەتتى! تارت - تارت!... دەسكەن شۋىل- داعان ايقاي شىقتى. باي توسەكتەن باسىن كوتەرىپ الدى. ەسىككە موينىن سوزىپ قاراسادا، ەسىك الدىندا ۋيەزدەپ تۇرعان جىلقى ٴىش دەگەنى كورسەتپەدى! قىرتاي ىلدىس اياقتاردى الىپ ۋيگە كىردى. باي - ونە دالاداعى ايقاي؟ -دەپ سۇرادى قىرتايدان. قىزىل بەستىگە بۇعالىق سالىپ ەدى، ٴبارى جابىلسادا ايىرىلىپ قالدى. باي :

- كۇدىرىس بولماسا جىلقى ۇستاي الۋشى مە، ەدى! قاراشى شوشىتىپ العانىن. بار! قويسىن دە اتتى قيناماي. كۇدىرىس ٴوزى ۇستار.

كۇدىرىس بايدىڭ سەنىمدى، مىقتى جىلقىشىسى. ورداباي دىڭ جىلقىسىن باققالى مىنە ٴبىيىل بەسىنشى جىل. سودان بەرى تۇرىعى قۇنتتى بولدى: مالى امان. كۇدىرىس، ەر. ۇرىعا جىلقى بەرمەيدى. الدىڭعى جىلى ٴۇش ۇرى تۇسىرگەن. بىلتىر ەكى ۇرى ٴتۇسىردى. كۇدىرىس حاز جىلقىنىڭ كۇندىزگىسىنە بارادى. كۇزگە سالىم ەل جايلاۋدان قايتقاندا، ۇرى قاتايادى؛ سول كەزدە كۇزەتكە بارادى. قاتتى قايىرىم جۇمىسقا كۇدىرىس جۇرەدى: ول بوراندا جىلقى ىقتىرمايدى. ٴبىر جەڭگە شەيىن دىم تاتپاۋعا بەيىل، جىلقىدان ايىرىلمايدى؛ اۋزىنا مالىنا سالىپ جۇرە بەرەدى. اساۋدى كۇدىرىس ۇستايدى. شۋ اساۋدى كۇدىرىس ٴمىنىپ ۇيرەتەدى. بويلاۋىقتى كۇدىرىس توقتادى. زىم زىيا بولىپ شىعىپ كەتكەن قىسىراقتى، ۇركىپ كەتكەن جىلقىنى، كۇدىرىس قاراپ تاباتىن. جايشىلىقتا كۇدىرىس جۇيرىك ايىلاردى جاراتىپ الىپ ناسقىر سوعادى. كۇدى- رىستە جالعىز، شار شاۋ جوق: نە قۇرلىم جان قىينارلىق جۇمىسقا جانى قۇمار. قول اياعىن قايىرىپ دوملانىپ بايلاپ ۇرى تۇسىرىپ اكەلسە؛ اق كوبىگىن اعىزىپ سەندەلتىپ اۋزى باسىن قان قىپ، بىستى اساۋدى باستىقتىرىپ كەلسە؛ كوزىن قىزارتىپ، قاسقىر سوعىپ اكەلسە؛ قىرىپ جەمىپ شىعىپ ٴتاننان بۇراپ، بۇۋىندىرىپ قايىرعاسى مەن جەمىلا تارتقىزىپ، قاشاعاندى ۇستاپ كەل- تىرسە كۇدىرىستىڭ جاعاسى جايلاۋ، توبەسى قىستاۋ.

كۇدىرىستىڭ مىنەزى اۋىر. ويىن كۇلكىسى تارپايى. ول كوپ سويلە- مەيدى، قالجىڭعا شورقاق. كۇدىرىستى جۇرتتا اشۋلانىدىرالمايسىڭ. ونەمى جىميىعان، كۇلىمسىرەگەن ىسپەتتى، جابىرقامايدى. «كۇدىرىس اۋدارىسىڭ بارما؟» دەسە، «بالا، قويساڭ قاي تەدى» دەپ جىميادى؛ «كورەسىڭ بارما؟» «قايىرعاڭ

كۇرەپ قالار». كەل اۋدارىسالىق، كەل كۇرەسەلىك دەپ سۇيرەي جونەلەدى. «ٴۇلدىم-ٴۇلدىم» دەسە، «ا، سولايما» دەپ تويە بەرەدى ونىڭ جارى قىسى تاۋ-سىلمايتىن ٴبىراق ونىڭ بار

«مالىڭ-مالىڭ كەر كە كىلىك كەلتەن جىلىك مايدا.
بال تاتىر قوسسا كامپيت قاراشايدا.
المستان ات ارىقسىپ كەلگەنىمدە،
اۋىلى قالقا قايدا الدە قايدا؟!».

وسىنى قوڭىراۋلاتىپ، الدە قايدا جىرەدى. ويىن ساۋىقتا كودىرىسكە ولىڭ ايت دەسە، قۇتى قالمايدى، تەرودانىدا-بۇداندا كەتەدى. ەڭ قىسىلعاندا عانا «مالىڭ-مالىڭ كەردى» قوڭىرلاتىپ جىبەرەدى.

قىزىل باستىڭكە قۇرىق جىبەرگەندە، بايىلىك بىزدەگەن كۇدىرىس وسى ەدى. كۇدىرىستىڭ قارىۋىن قايىراۋ ن ايتىپ، باي تۇناقتارىنا ماتاپ ەدى. دجەلمەنى جەلەنداي كىسى باعادى دەپ بۇرىنعىلار ايتىپتى عوي. سولار بىردەمە بىلگەن عوي!؟ مۇنداي جىلقىشى قىلدىرلى مالعا كەز بولادى عوي» دەپ قوناقتار قوشەمەت ەتتى.

قىمىز قۇيىلدى. ٴۇي تولدى. اي تۇۋار بىيىشە بالا شاعاعا شەيىن قور تاستاماي قىمىز بەرىپ وتىر. باي قوناقتارىنا: «العەزدار» دەپ بىرىنە ٴبىرى اياقتارىن ۇسىنىپ، كوتەرىسىپ وتىر.

ورتا بويلى، كۇدىس جوتالى، ەمبەلدەۋ كەلگەن قارا سۇر جىگىت ۇيگە كىردى. ۇستىندە ەكى جەگەن بەلبۋاردان شورت بايلاعان، ۇزىن تۇيە ٴجۇنى شەكپەنى، بەلىندە كونە توز بىلعارى كىسەسى. باسىندا جەلەن قابىشا جاپىر ايلعان قارالتىرى تىماعى، اياعىندا سىدىرما قىپ تىككەن، بايپاعىنىڭ قونىشى سالپىلداعان جۇۋان سابتاما ەتىگى، قولىندا عورىمى تۇيە مۇرىندىق ىرعاي سابتى قامشىسى بار. اياعىن الشاكداي تۇيەشە ىرعالا باسىپ جۇكتىڭ بۇرىشىنا تامان كەلەپ جالىپىپ وتىرا كەتتى. وتىرعاننىڭ بويى تىم الاسا كورىندى: بەلىن بۇكشيتىپ، باسىن سالبىراتىپ، موينىن ىشىنە تىعىپ وتىرىۋ-دى ادەت قىلعان عوي. قوشقىلا تارتقان قالىڭ بەتى كەزەرگەن جالاق ەرنى، جاگا شىعىپ كەلە جاتقان سەلدىر تۇلكى مۇرتى، بابالاۋ ٴجىنى قاسقىردىڭ كوزىندەي قارا شەگىر كوزى، بەزەۋلى قاتپار شوتپاق ماڭداي ىيى، قالىڭ قاستى جارقاباعى، كەلتەلەۋ كەڭ تاناۋلى مۇرنى، كەشكەنە شويىن قۇلاعى، قارا كۇرەڭ موينى، ومىراۋى، قىسقاسى بۇكىل دەنە بەرنەسى ونىڭ قىسقى اياز بەن جازعى دىستىقتى كوپ كورىپ، جەل-مەن كوپ كۇنىڭ وتىنا شىنىققاندىعىن كورسەتىپ تۇر.

جىگىتتىڭ كىرىپ كەلگەنى ۇيدەگىلەرگە سۇرەگەن ٴبىلدىردى: باي

مويىنىن سوزىپ: «اي، ورىن بەرىڭدەر!» دەدى. قوناقتاردا مويىنىن قيسايتىپ قارادى. تومەنگى جاقتاعى جامان تىماقتى جالماعامبەتتە، ماعان ايتىلمادا كەلەدەي، تىلالاقتاپ، قاعىلىپ ورىن بەرە باستادى. وسى كەلگەن بايلاردىڭ ءداربىتى جىلقىسى كوبدەرىس ەدى. باي بەيەگەن كونەرىپ: — وا، بارما، جانىم، جوعالىڭ؟

— بار دەدى كوبدەرىس باپاۋعانا. — قايدان تابىلدىڭ؟ — ءبىيت جانباستان.

باي: «بارعان جەرىن قاراشى . . . بۇگۇن قايدان شىقتىڭ؟ ءىش قايدان سۇۋسىن ىشتىڭبە؟» دەپ ءبىرتالاي ءسوز سۇرادى. كوبدەرىس نىستا-قىسقا جاۋاپ بەردى. ۇيىتكەنى ۇلكەن سارى اياق تولى قىمىز قولىنا ۇسىنالىپ قالىپ ەدى. شاكىر-

48 ىنشى سۋرەت. قوستاناي ۋيەزىندەگى اۋىلدىڭ ساۋىن جىلقىسى.

قاپ، تۇن قاتقان كەسەنى باس قويىپاي تۇرا المادى. كوبدەرىستىڭ باسى شارا اياقتىڭ تاساسىنا ءتۇسىپ كەتكەن سوڭ بايلار سۇراۋىن دوعاردى.

جىگىتتى جوق تاۋىپ كەلگەن سوڭ، باي بۇرىنعىدان دا كوتەرىلىپ، تاۋسا لماي ونىرعانى ورتا اياق قىمىزىن جۇتا سالدى. ىمىز ىشىلگەن سايىن اڭگىمەدە دۋىلادى، كۇلكىدە كوبەيدى، دۇۋلىقتا شىعا باستادى. بۇز بالالاردىڭ ءبىر تالايىنىڭ اڭگىمەسى:

ءبىز ۇيىستىڭكە ىمقاپ يدىك ەلاي بۇعالىق سالعانى، جىگىتتەردىڭ جابىلعانى، جۇلىندايى ۇشىرعانى، ءبىرىن بىرىنە سوققانى. كوبدەرىس بالەن دەگەن جوق- جىگىتتەردىڭ ءبىرى كوبدەرىس جالعىز ءوزى جاياۋ ۇستاتادى دەپ، ەندى ءبىرى: كوبدەرىس اتپەن بولسادا، ۇستاتا المايدى دەپ تالاستى. قىمىزدان سوڭ، قىزىل بەستىنى ۇستاۋعا ىسقا شىقتى.

ٴۇش-ٴتورت جىگىت اتقا ٴمىندى. ٴبىر توپ جىلقى مەن قىزىل بەستىنى جەلى باسى مەن ايداپ وتكىزبەكشى. كودىرىس جاياۋ قورىق سالماقشى. بەستىنىڭ مويىنىنداعى ارقان ٴۇزىلىپ، ىلمەگى قالىپتى. ٴبىر سىپىراسى بۇعالىق سال دەستى، بىرەۋلەرى ٴوزى ٴبىلسىن دەستى. بالالار بىرىنە ٴبىرى كودىرىستى ماقتاسىپ ٴجۇر. «شىراعىم-اۋ! كودىرىس بارعوي! بويلاۋ ق كوك ايعىردىڭ بارعوي، مويىنىن شىرت ەتكىزىپ تۇسىرگەنى!» «و، وندا مىندە بارمىن» دەسىپ، بىرىنە ٴبىرى كوزىن باجىرايتىپ، اۋزىن تولتىرىپ، ەتتىگىپ سويلەسىپ جاتىر.

كودىرىس قايىڭ تۇرىققا قىل باۋدى مىقتاپ تاقتى. شەكپەنىنىڭ جەڭىن سىبانىڭقىرادى. بەلىن مىقتاپ بۋىندى. قولىنا قۇرىعىن كولدەنەڭ ۇستاپ، جەلىنىڭ دالداسىنا كەلىپ، بيەلەردى بىتىنە ۇستاي بۇعىپ وتىردى.

بالالار ٴبىر ەسە و جەرگە ٴبىر ەسە بۇ جەرگە شوشاڭداپ سەكىرىپ بايىز تابا الماي ٴجۇر. شۋلاعان داۋسقا قولىن قۋۋ ب ۇيرەنگەن ۇلكەن ٴۇيدىڭ اق توبەتمەنە، كوك قانشىعىدا قولاعىن ٴتىرىپ، جەلى باسىنا تامان كەلدى. 20 شاقتى بوز بالا اناداي جەلىنى قورشاي دوڭگەلەنىپ بۇعىپ-بۇعىپ وتىر. اۋىل جاقتاعى ۇرشىق يىرگەن قاتىندار ناگىسىق كورىپ قاراسىپ تۇر. بايدا تىسقا شىعىپ، سارا قىلىپ، قوناقتار مەن ٴۇي ارتىنداعى ارنانىڭ قاسىندا سويلەسىپ تۇر.

كوپ ۇزاماياق، ماناعى ٴۇش ٴتورت جىگىت ٴبىر توپ جىلقىنى جەلى باسىنا يىرمەلەپ ايداپ كەلدى. جىگىتتەر جان جاعىنان قاماپ الىپ، كودىرىسكە تامان يعىستىردى. ادەگەنشە بولمادى ٴوتىپ بارا جاتقان اساۋدى كودىرىس تۇسا قاعىپ، تارتىپ قالدى. دونباي ٴتۇسىردى. قورىق شىعىپ كەتتى. ورنىنان تۇرعانشا، كودىرىس باسىنا قونا ٴتۇستى. كوتەرىپ وكىرە تۇرە كەلدى. الدىڭعى ەكى اياعىنان وراپ الىپ تاعى الىپ ۇردى، تۇرعىزبادى. باسىپ جاتتى.

باي تۇرىپ: «يا سابازىم!» قوناقتار: «جىگىتىم جارايسىن» دەستى. جىگىتتەر جۇگىرىسىپ كەلىپ بەستىگە جابىلىپ كودىرىستىڭ قولىن بوساتتى. بالالار الاقانىن شاپاقتاپ، قۋانعاننان ىرشىپ-ىرشىپ ٴتۇستى. مال كوزدەپ كەلگەن اقساقال كودىرىسكە كوزى ٴتۇسىپ كەتىپ: «تاپقان اناگادا بولايىن، وزىنگەدە بولايىن» دەپ، قوڭىرلاشىق ۇيىنە كىرىپ كەتتى.

جۇسىپبەك.

کوش.

جازعىتۇرعىمەن جازعى كۇزگى كوشتەردىڭ اراسىندا كوپ ايىرماشىقتار بار.
جازعىتۇرى مىتول جاقا تۇۋىپ اياقتانىپاي جاتقان كەزدە، كەز كەلگەن جەردەن وت بەن سۋ ٴازىر مەزگىلدە، قازاق كوشپەيدى، تەك ٴبىر جەردەن ٴبىر جەرگە جىلجىپ شورشىپ قونا بەرەدى. ۇزاق ارتا كوشۋگە قوزى شار-شايدى، كەز كەلگەن جەردە قالىڭ بوزدىڭ اراسىندا جاتىپ جوعالىپ قالادى. ساسقا كوتەرىلىپ، كۇن قىزا سۇتكە تويعان قوزى ٴتىپتى جۇرمەيدى. كوش ۇستىندە قانشا قوي قوزدايدى. قاشان كورسەگە قويشىلاردىڭ ەكى قورجىنىنىڭ باسى تولى قوزى. جازعىتۇرعى كوشتى ٴبىز بالالار اسا جەك كورەتۇن ەدىك. قالاي ٴتاۋىر كورەسىڭ؟ اجەڭ ەرتە تۇرعىزىپ ماتىقتا تويعىزىپ، جوم رىڭا سۇۋسىن قۇيىپ بەرەدى دە، شىراعىم، اۋىل كوشەدى، بالا بىتكەن بارىڭدا قويدىڭ ٴىشى مەن كەنەسىندەر، قوشاقاندارىڭ جاتىپ قالادى: قوناتۇن جەرگە دەيىن ويناپ قالىپ، قوزىلارىڭدى جوعالتىپاي، ايداسىپ باراسىندار دەيدى. كوزىڭدى ۇقالاي-ۇقالاي قولىڭا شىبىرتقىڭدى الىپ قوي سوڭىنان كەتەسىن.

ەندى سەن ويناپ قالماي، قوناتۇن جەرگە دەيىن قوزىڭدى ايداپ بارۋعا ايلا تاپ! قوزىسى بار بولعىرلار اۋىلدان اۋ! دىرىلدەك جەرگە شىققان سوڭ اق بىرىندەپ جاتا باستايدى. ٴار قوزىنىڭ قاسىنا بارىپ قايتادان وياتىپ تۇرعىزىپ جۇرەسىن؟ قولىڭداعى شىبىرتقىڭدى وراپ-وراپ الىپ شارت ەتكىزىپ جىبە-رەسىن؛ قوزى شوشىپ ورنىنان سەكىرىپ تۇرىپ، ماڭىراپ قويدىڭ ارتىنان جۇگىرە باستايدى. ٴبىر از جەر جۇرگەن سوڭ، قوزى كوبىرەك جاتا باستايدى. شىبىرتقىنىڭ شارتىلىنان دا قايرات بولمايدى: قاسىنا بارىپ ٴتۇرتىپ تۇرعىزاسىن؛ كەي بىرەۋلەرى تۇرتكەنگە دە تۇرمايدى. شارشايسىن؛ شولدەيسىن! قويدىڭ الدىن توقتاتىپ، جاتىپ دەم الاسىن. ارتقان كوشكە كەلەدى. شارشاعان قوزىلاردى كوشكە بەرىپ، تاعى قويىڭدى ىلگەرى ايداپ جۇرەسىن.

ٴبىر از جەر وتكەن سوڭ قوزىلار سولىقتاپ تاعى جاتا باستايدى. تاعى شىبىر-تقىنىڭ شارتىلى جىبىراق شىعا باستايدى؛ تاعى شارتىلدان قايران كەتە باستا-يدى؛ تاعى شارشاي باستايسىن؛ ۋۋ! ەندى اۋىلعا جەتسەڭ ەكەن!

بىنەگە تەمەن سوڭ الدىڭنان ات، قوزى سالۋعا قورجىن كەلەدى. شارشاعان قوزىلاردى قورجىنعا تولتىرىپ الىپ، اتقا ٴمىنىپ، قويىڭدى ايداپ اۋىلعا قولايسىن.

ٴالى سەنىڭ جۇمىسىڭ بىتكەن جوق! ايران دىشىب العان سوڭ، كوكال جەركە قاعىپ ازىرلەپ قويعان كوكە نىگە اكەلىپ، قوزىلاردى كوكەندەۋىڭ كەرەك. قوزى ٴالى ەسى كىرمەگەن، بولىۋكە كەلمەيدى، ٴار قايسىسىن قولمەن ۇستاپ كوكەندەۋ كەرەك. قوزىنىدا كوكەندەپ بولدىڭ. قوي ٴورىپ كەتتى. ەندى ويناۋ كەرەك.

شارشاپ كەلگەن بالالارعا باسقا ۇلىداعى جولداستارىن تاۋىپ الىۋدا وڭاي جۇمىس ەمەس: ۇۋاق ٴتول ارالاسىپ كەتەدى، تانىپ الىۋى قيىن دەگەن سىلتاۋمەن، جازعىتۇرى اۋىل اراسى داليادا الىس قونادى. ۇلكەندەردىڭ بالالارعا ول قىلعان قۋۋلىعى بولار تەگى: اۋىل اراسى جۇۋىق بولسا، بالالار ويىنعا ايناليپ جازعىتۇرى مال باسىنا ٴبىر ادام كەرەك دەي كەزدە، مالعا قارامايدى دەگەن. جازعىتۇرعى كوش بەن اۋىل اراسى قاشىقتىعىنىڭ بالالارعا قولايسىز ايى..

ٴبىراق، جازعا سالىم كوشكەندە بالالاردىڭدا قىز قاتىنداردىڭدا ۇلكەندەر-دىڭدە مۇرالى بەرەدى. ٴۇيدى كەشە كەشكى سالقىن مەن جىعىپ بۇۋىپ، ٴتۇيىپ قويعان؛ تۇيە اي جارىعى مەن جازىلانىپ جاتىر؛ سۇتتى ەرتە يىسىرىپ، ۇيتىپ قويعان. ەرتەڭ قونعان جەردە ايران كەرەك. تاڭ بىلىنە ايەلدەر تۇرىپ تۇيەگە جۇك قويىپ جاتىر؛ قويشىلار نوساۋلى اتتارىن اكەلىپ سۇۋارىپ ەرتتەپ ٴمىنىپ الىپ قويىن ٴورگىزىپ باراجاتىر. ەركەكتەر كەشە جىلقىدان الىپ قالعان بالا شاعالارىنىڭ ماتاستىرۋلى اتتارىن سۇۋارىپ ەرتتەپ جۇر. بالالار اتتىڭ باسىن ۇستاپ تۇر. كۇن شىعار الدىندا كوش جونەلە باستايدى. جۇرتتان شىعا بەرە قاتىندار تۇيەنىڭ مويىنىنا ىرعىپ ۇستىنە ٴمىنىپ، قاتار - قاتار، ٴتىزبەك - تىزبەك بولىپ بەلەستەن شىعىپ كەلە جاتقان كۇن مەن جاۋلىقتارى شاعىلىسىپ اسىپ باراجاتىر. اتتىلار جۇرتتا قالىپ اتتارىنا ٴمىنىپ، جۇرتتى ٴبىر ايناليپ، بۇلاردا جۇرىپ كەتەدى. جۇرتتان شىعا بەرە اقساقالدار كوش باستاپ، ٴوز باسىن الىپ جۇرە المايتۇن ۇۋاق بالالاردى جەتەكتەپ بارادى. بوز بالا قىزدار ٴبولىنىپ قالىپ جىلقى بىزدەۋگە شىعادى. اتقا تاقىمى قاتباعان اشا مايداعى بالالار جىلقى ايداۋعا بارامىن دەپ جىلاسا، اتقا جۇرە المايتۇن نەمەنى الىپ كەتپەيمىز دەپ قىز- بوز بالا مازاقتاپ قاشادى.

شىعا بەرە جارىس! اتتىڭ باسىن جىبەرىپ ۇتىرىپ، توكۇۋمەن كەلىپ، كەشە بىلگەرى شىعارىپ جىبەرگەن جىلقىنى تاۋىپ الاسىن. تۇس - تۇستان شاۋىپ جۇرىپ جينايسىن. بەينىن دۇرىستاپ الىپ، ايقايلاپ تويناپ، جوڭكىتىپ كوش- تىڭ ارتىنان جەتەسىن. جەردىڭ بەتىن اق قىزعالداقتاي جاۋىپ كەتىپ باراجاتقان قورا - قورا قوي قويدىڭ اراسىندا كوك تەگىزدەي جوزگەندەي جىمىرلىپ، سوز- ىلىپ، تىزبەكتەلىپ باراجاتقان لەك - لەك كوش! كوشپەلى كەڭ قورىپ دالانى

ٴجۇگىرىپ جۇرىپ بارا جاتقان قاتىنداردىڭ داۋىسى، ٴجىلقىنى ٴتۇزىپ كوشىنىڭ الدىنا سالاسىن. جازعا سالىم جىلقىنى قۇۋىپ ايدادىڭ دەپ ۇلىكەندەر كەيىمەيدى. نەگە كەيىمەيسىن؟ «جىلقىنى ەرعىتىپ قۇۋىپ ايدا، كوزدى كوزگە جايىپ ايدا» دەيدى قازاق.

شولدەمەنىڭ كەلىپ جەتكەندەرىنىڭ كوشىنەن تىمىز ىشەسىن. قىمىزدار ىعاندا موسە تۇتىپايدى، ىرىمشىك، قۇرت، ماي بەر دەپ جابىسادى؛ ولاردا جوق دەگەنىنە بولماي، قامشىلارىمەن ۇرىپ، جەتكەندەرىنىڭ ىستىنداعى ۇيەلەرىن تۇۋىلانا باستايدى. ادەل جوق، كوشىنى توقتاتىپ ۇيىپ تاماقى بەرىپ قۇتىلادى.

49 ٴسۋرەت: اق مەشىتتىڭ كوشپەلى جاپپاستارى سۋدان ٴوتىپ جاتىر.

جىلقىعا جەتكەنشە تاعى جارىس. قىمىزدار، جورعاعا مىنەدى؛ جورعالارى شابقان اتتان قالىپ باراجاتسا، ولاردا شابادى. جارىستا ٴتىپتى سىلتاۋ تابىلماسا، ٴبىرىنىڭ اتىن ۇرىپ قاشادى. جارىس، باستالادى. قالىڭ بوز؛ شابقان، اتتىڭ ايداعان جىلقىنىڭ دۇسىرى مەن انا جەردەن ۇيرەك، مىنا جەردەن دۋاداق ۇشىپ جاتىر؛ ۇشقان جەرىنە وزىپ بارعانى جومىرىنقاسىن الادى.

ىنە الىستان كوگەرىپ قوناتىن كول كورىنەدى؛ جىلقىنى ىسىرىپ جىبەرىپ، كولگە قاراي جونەلەدى. ينالا كوك وراي شالعىن. ٴار جەردە اتتارىن قاڭتارىپ قويىپ، ٴبىر نارسە ىزدەپ قىدىرىپ جۇرگەن كوش باسشىلار؛ كول جاعالاي جومىرتقا ىزدەگەن ماناعى كەتكەن ۋاقى بالالار. كەلىۋ بويىدان كىدىرمەي

قىز-بوز بالا كول ورتاسىنداعى قامىسقا جۇمىرتقا ىزدەۋگە تۇسەدى. سۋ تەرەڭ، اتتىڭ قولاڭساسىن الدا قاشان شايدى. وعان قارامايسىن. ەندىگى دۇزدىرە مۇزدىرە بارىپ، قامىستان قازدىڭ جۇمىرتقاسىن تىماقتا، ەتەككە، دورباعا سالىپ الىپ جۇرەسىن. سەن قايتار كەزدە سۋعا جىلقىدا قۇلادى. كۇمپ ەتىپ كولدە-نىڭ تىنىق تەرەڭ جەرىنە بارىپ كەتتى. سۋ ٴىشى سالقىن-سۇلقىن. سالقىن-سۇلقىن تىنىم جوق.

قاباقتان سول مەزگىلدە تۇيەدەكتەنىپ كوشتە قولادى. ٴوزى تىگىسىڭگە قىزدار جارىسىپ قايتىپ كەتتى. اۋىل جابىرلاپ قونىپ جاتىر؛ ٴوزى تىگىلىپ جاتىر. جەلى تارتىلىپ جاتىر؛ اۋىلعا ساۋىن جىلقىنى ايداپ سەندە قايتاسىن.

سول كوشۋدەن ول ٴارقاداعى ەگىنشى ەلدەر ىشىنە كەلىپ جايلايدى. مايسىز اربالارىن باقىرتىپ-شاقىرتىپ، كوك شولاقتارىنا ۋگىزدەرىنە كەپىن اراكىدىك تۇيەلەرىنە جەگىپ ەگىنشىلەردە كوشكەن بولادى. ونى ٴبىز باقالشى نوعايدىڭ قوسى كەلە جاتىر دەپ كەلەمەشتەيمىز، اي، بالا كۇندەگى جازعى كوش دەگى قىزىق نارسە ٴالى كورگەنىم جوق! ٴار جاقتا جۇرتتا قونعاندا نۇر اتقا مىنگەندەگى كوڭىلدىڭ ٴبىر كوتەرىلەدى.

باي مەن جارلى بالاسى.

اسان دەگەن باي بالاسى، ۇسەن دەگەن جارلى بالاسى ەكەۋى قۇرداس ەكەن. ٴبىر كۇنى ەكەۋى قىر استىندا اسىق ويناپ جۇرسە، ەلى كوشىپ كەتىپ، ەسكەرىلمەي بالالارى جۇرتتا ۇمىت قالىپتى. ٴبىر مەزگىلدە ويگە بارالىق دەپ كەلسە، اۋىل جوق. جۇرتى جاتىر. اسان ايقاي سالىپ جىلاي باستادى، ۇسەن ەبىن ويلاپ از تۇرىپ ايتتى: جىلاعان مەن تۇك بىتپەس، ونان دا كوشكەن اۋىلدى ىزدەپ تابالىق.-ەلدى قايدان تابامىز، قاي جاققا كەتكەنىن دە كورگەنىمىز جوق، دەدى-اسان. ۇسەن ۋاي مەستەن، اساندى ەرتىپ جۇرتقا كەلدى. جۇرتتا كوزى سىنعان ٴبىر بيىنە جاتىر ەكەن. ونى الدى؛ جانا ٴبىر يشاقتىڭ سىنىعىن، ٴبىر ەكى ۇيسىتاي قىل تاۋىپ ونىدا الدى. سونان سوڭ اۋىلدىڭ جۇرتىنان ىنالا جۇگىرىپ ٴجۇرىپ، كوشتىڭ كەتكەن سورلەۋىن تاۋىپ، سول سورلەۋگە ٴتۇسىپ جۇرە بەردى.

ٴبىر از جەر جۇرگەن سوڭ، سورلەۋ ەكى ايرىلدى. مۇنى كورىپ اسان جىلاي باستادى؛ ەندى قايسىسىنا تۇسەمىز دەدى. ۇسەن قاراپ ٴجۇرىپ بىرەۋىنە ٴتۇستى. مىناۋ سورلەۋ بۇگىن جۇرگەن كوشتىڭ سورلەۋى ەكەن، مالدىڭ جاس تەزەگى جاتىر دەدى.

ٴبىراز جۇرگەن سوڭ اسان قارنىم اشتى دەپ جىلاي باستادى. ۇسەن ۇندەمەي كەلە جاتسا، ەكەۋىنىڭ الدىنان ٴبىرەۋ ۇيرەك پىر ەتىپ ۇشىپ، ۇزاماي قونىپ، جورعالاي بەردى. اسانىڭ ونى مەن ٴىسى بولماي جۇرە بەردى؛ ۇسەن جۇگىرىپ بارىپ سيپالاپ ٴجۇرىپ، دىيرەكتىڭ ورنىنان التى جۇمىرتقا تاپتى. اسان تۇۋانىپ جۇمىرتقانى الايىن دەپ ەدى. ۇسەن الدىرماي: «جولدان اداسىپ كوپ كۇن جۇرسەك بىزگە تاماق كەرەك بولار ۇيرەكتىكىن ۇستاپ الامىق» دەدى «الاي ۇستايىمىز» دەپ اسان تاڭ قالدى. ۇسەن: «مەن اكەمنىڭ ۇستاعاندارىن كورىپ ەدىم» دەپ ماناعى جۇرتتان تاۋىپ العان قىلدى ەسىپ تۇزاق قىلدىدا، ونى اپارىپ ۇيرەكتىڭ ۇياسىنا قۇردى. مۇنان سوڭ اساندى شاقىرىپ الىپ، ەكەۋى ٴبىر تاسا جەرگە، قالىڭ قوپىنىڭ اراسىنا بارىپ جاسىرىنىپ جاتتى. كوپ ۇزاماي ۇيرەك قايتا ۇشىپ كەلىپ مويىنىن سوزىپ جانجاعىنا قاراپ، ادام كورىنبەگەن سوڭ ۇياسىنا ۇشىپ قوندى. بەتەگەنەدەن سوڭ ۇسەن تۇرەگەلىپ، جۇگىرىپ ۇياعا بارىپ ەدى، ۇيرەك ۇشالماي، دالبىرلاپ قالدى؛ قاراسا ۇيرەك مويىنىنان تۇزاققا ٴىلىنىپ قالعان ەكەن. اسان: «ۇيرەكتى تىرى الىپ ۇيتاپ الامىق» دەدى. ۇسەن: «جوق، اكەم، ۇيرەك، قاز اداق تۇستارى مۇقاجىلىقتا ولاردى جاۋىگە بولادى. ٴبىراق، تىرىلاي باپلاپ الىپ اۋرەلەۋ وبال دەۋشى ەدى» دەپ ماناعى جۇرتتان تاۋىپ العان پىشاقتىڭ سىنىعى مەن باۋىزداپ الدى.

مۇنان سوڭ كەلە-كەلە جاتىپ، تۇس اۋعان كەزدە، ەكەۋى ٴبىر وزەن سۋىنىڭ بويىنا جەتتى. سۋ ٴىشىپ، سۋسىندارىن قاندىرعان سوڭ، ۇسەن ايتتى: «ەندى ٴبىر تاماق پىسىرىپ جەلىك» دەپ. اسان: «وت جوق، قالاي پىسىرىپ جەيمىز» دەدى. ۇسەن ۇندەمەي سۋ جاعالاپ جۇگىرىپ كەتىپ، ٴبىر شاقپاق تاس تاۋىپ اكەلدى؛ شاپانىنىڭ كەشكەنتاي جىرتىلعان جەرىنەن ارعانا ماقتا سۋىرىپ الىپ، تاستىڭ ۇستىنە قويىپ، بارماعىمەن قاتتى قىسىپ تۇرىپ، ماناعى پىشاقتىڭ سىرتى مەن قاتتى ۇرىپ ەدى وت شىعىپ، ماقتا تۇتاندى؛ سونان سوڭ ايالاسىنا ازعانا تەزەك ۇگىپ سالىپ، ۇسەن ۇزى ٴۇرىپ تۇتاندىرىپ جاتىپ، اساندى قۇۋ تال جىيىپ الىپ كەل دەپ جىبەردى. تال كەلگەن سوڭ وت جاعىپ، اۋەلى جۇمىرتقانى وتقا سالىپ ٴپىسىردى. ونان سوڭ ۇيرەكتىڭ ٴجۇنىن جۇلىپ، بۇتارلاپ ٴبىر تالدان ىستىقتىڭ ىستىپ، ۇيرەكتى وتقا قاقتادى. پىسكەن سوڭ ەكەۋى جەپ تويىپ الىستى.

تاماعى تويعان سوڭ كوڭىلدەرى ۇايىمى شىعىپ، اسان سۋ جاعالاپ جۇگىرىپ كەتتى. ٴبىر مەزگىلدە داۋىستادى؛ «ۇسەن، ۇسەن؟ مىناۋ تايىز جەردەگى بالىقتاردى قاراشى!» دەپ. ۇسەن وعان قاراماي، ماناعى جۇرتتان تاۋىپ العان ينەنى وتقا سالدى؛ ينە عىبىر ازدان سوڭ وتتىڭ قىزۋىنىڭ كۇشى مەن ەرىپ قىزدى؛ سول كەزدە پىشاق بەن ينەنى الىپ، ەتەپ ٴيىپ قارماق ىستەدى. سونان سوڭ اساندى شاقىرىپ: «سان شەگىرتكە تەرە بەر!» دەدى دە وزى ماناعى

قىلدان ەسىپ قارماقتا باۋ بايلاپ، تالدان كەسىپ ۇعان سابى ىستەدى. قارماعى ابىزالى مەن دايار بولعان سوڭ، ۇسەن سۋعا بارىپ، اسانىڭ جيەنىنان شەگىرتكەمەن جەمگە شانشىپ، قارماعىن سۋعا سالدى — سۋ ادەمى، اينادايى تازا. ىشىندەگى ۋىناعان بالىقتارى كورىنىپ جۇرەدى ەكەن. اۋەلى شاباق كەلىپ: بىر-ۋى-بىر ەكىسى-ەكى جەمدى ىيسكەپ، ٴتيىپ قاشىپ جۇلقىپ ٴۇزىپ ٴجۇردى ٴسۇيتىپ ٴتۇرعاندا شاباقتار دۇركىرەي كەلە قاشتى. قاراسا ٴبىر شورتان كەلگەن ەكەن. شورتان جەمگە قاراماي مەن مەنسىنبەي، جايى مەن بولاڭداپ ٴوتىپ جۇرە بەردى. شورتان ۇتكەن سوڭ مانايى بىتىراپ كەتكەن شاباقتار تاعى جالماجان جيىلىپ كەلىسىپ، جەمنىڭ اينالاسىندا ۇيىپ، ٴبىرى-ٴبىرىن قۋىپ، جەمگە ٴتيىپ قاشىپ، جوق بوپ كەتتى. قاراسا ٴبىر بولەك الا بۇعالار كەلگەن ەكەن؛ جەمدى ەڭ بۇرىن كورگەن بىرەۋى تۋقتالماستان كەلىپ اساپ قالعاندا ۇسەن قارماقتى تارتىپ قالىپ، ۇنى قىرعا شىعارىپ تاستادى-سول قالىپشا ۇسەن ٴبىر تالاي الا بۇعا الدى.

بالىقتىڭ المىعان قىزىعىنا اينالىپ تۇرىپ، بالالار كۇننىڭ كەشكە تايانىپ قالعانىن اڭعارماعاندا ەكەن. ٴبىر مەزگىلدە ۇسەن كۇنگە قاراپ، «وۋ! كۇن كەش بولىپ قالىپتى عوي، جارىقتا ۇيگە تاۋىپ الالىق» دەپ ۇستاعان بالىقتارىن بىرەۋىنىڭ شاپانىنا وراپ الىپ، بىشاق، قارماقتارىن قالدىرمەي ۇيگە الىپ جۇرمەستى. ۇسەن كەلمەستەن مانايى سورلەۋدەن ۇيمەن جەرىن تاۋىپ الىپ، سولا جەردەن ۇتە شىقتى.

ٴبىراز جۇرگەن سوڭ كۇن كەش بولدى جانا ٴبىرازدان سوڭ ۇمىت جابىلىپ جول كورىنبەدى. ٴتۇن بولعان سوڭ بالالاردىڭ ەكەۋىندە قورقايىن دەدى. سۇيتسەدە ۇسەن سىر بىلدىرمەدى، ەندى جۇرسەڭ اداسارمىز دەپ تۇتتاپ تەزەك تەرىپ، وت جاقتى. كۇندىز كوپ ٴجۇرىپ شارشاعان بالا، اسان ارى بەرى دەن سوڭ ۇيىقتاپ قالدى ۇسەن ويلادى:

«اكەم، اينىۋشى ەدى، ەلدى جەردىڭ ۇرىسى، دالالى جەردىڭ بورىسى بولادى» دەپ. ۇيىقتاماي كۇدىزدى العان بالىعىن ەپسىرىپ ورمەك ەنىپ ۇيرا بەردى، ەستىمۋى بار ەدى، وت جاعىپ وتىرسا، قاسقىر كەلمەيدى دەپ. قاراپ وتىرسا، ٴبىر مەزگىلدە ٴبىر توپ كىيىك كەلدى، ولار الداعىدا ۇدىرايىپ قاراپ تۇرىپ ٴوز ۇزىنەن ۇركىپ جونەلدى. ٴبىرازدان سوڭ قۇلىن تابى بار ٴبىر ٴۇيىر قۇلان كەلدى؛ ايعىرى الدىندا باسىن تىكشيتىپ، قۇيرىعىن شانشىپ ۇسقىرىنىپ ۇزگەلەرى تاڭدانىپ قاراپ تۇردى-تۇردىدا، ولار شاۋىپ جونەلدى. ٴبىر مەزگىلدە جاقىن جەردەن قاسقىر ۇلىدى. السىراقتا ۇگىز شاعالا ادامشا شىڭعىرىپ، ٴبىرەسە جىلاعان بالاشا، ٴبىرەسە تارقىلداپ كۇلگەن ادامشا، ٴارتۇرلى داۋىسقا سالدى. ۇسەن تۇيىسىندىكىرەپ، بۇيى مۇزداپ ۇلىنا مانايى قارماقتىڭ دايىعىن

قىساڭقىراپ ۇستاپ جانا ونىرا بەردى. ٴسۇيتىپ ٴار جانۋارلاردى كورىپ، جانا وتىنىڭ جارىعىنا جىبىلعان قۇرت-قۇمىرسقا، كوبەلەكتەردى قاراپ، بۇل كوبەلەك قوڭىزدار نەگە كورىنە ٴولىم ىزدەپ وتقا تۇسەبەرەدى ەكەن دەپ، ٴار ٴتۇرلى ويعا قالىپ سۇيەنىپ جاتىپ تاڭدى اتىردى.

كۇن شىعىستا تاڭ التىن مەن بوياعانداي قىزارىپ، جانجاقتا جايىلا-جايىلا بارىپ، اقىرعى قىزىلى تاراپ اعارا باستادى. سول كەزدە ۇسەن اساندى ويانا باستادى: «جۇرەر ۋاقىت بولدى» دەپ. اسان دالادا ەكەنىن ٴۇمىتىپ، ۇيدەگى قالىبىنشا جوعارادا وياناباي دەگىرىسسادا، ۇسەن قويماي ويانىپ الىپ، قاسىنا ەرتىپ جولعا شىعىستى.

ساسكەگە شەيىن ٴجۇرىپ وتىرىپ، بالالار ساسكەدە ٴبىر قاتاڭ شاقاتتاۋ جەرگە ٴتۇسىپ سۇرلەۋ كورىنبەي كەتتى. ەكەۋى ەندى قاي جاققا جۇرەرىن بىلمەي داعدارىپ تۇردى. جان جاققا قاراپ ۇڭىرسا، بىلگەرگى الدىندا ٴبىر بيىك قىر ۇستىندە ۇلكەن مولا كورىندى. سوندا اكەسىنىڭ ٴسوزى ۇسەننىڭ ويىنا ٴتۇستى. دالادا جۇرىپ اداسساڭ مولالى جەردە سۋ بولادى. سۋلى جەردە ەل بولادى دەيتىن. سول اقىل بويىنشا ۇسەن اساندى ەرتىپ، مولاعا قاراي ٴجۇردى.

مولاعا جاقىنداعان كەزدە قازدىڭ قاڭقىلداعان داۋسى شىقتى. جاقىن جەردە كول بار ەكەنىن ۇسەن ەندى ٴبىلدى: نەگە دەسەڭ قاز سۋسىز جەردە جۇرمەيدى. كەلىپ ەكەۋى مولالى دوڭگە شىقتى. قاراسا قىردىڭ جىعىلاراستى ۇلكەن كول ەكەن. كولدىڭ جاعاسىندا، ىشىندە جىڭقىلداعان مال: جىبەكتەگى جىبەكتەي جاپىرىلعان كوك ورالي شالعىندا قورا-قورا قوي، توپ-توپ جىلقى. جىلقىنىڭ ٴبىر ازى كول ىشىنە كىرىپ بەلىنەن قۇراقتى وراپ ٴجۇر. ەندى ٴبىر جاق قابىرعاسىندا سورتاڭدا شوق-شوق تۇيەلەر جايىلىپ ٴجۇر، ٴبىر قاتارى شاڭداقتاۋ جەردە شوگىپ جاتىر. بۇلاردى كورىپ، بالالار قىردان ٴتۇسىپ، جۇگىرىپ مالعا كەلدى. كەلسە ٴوز اۋىلىنىڭ مالى. مالشىلار اسان ۇسەندى كورىپ قۋانىپ، بىرەۋى اكە شەشەلەرىنەن ٴسۇيىنشى سۇرايمىن دەپ شاۋىپ كەتتى. وزگەلەرى بالالاردى اتقا مىنگىزىپ اۋىلعا الىپ ٴجۇردى. جولدا كەلە جاتىپ مالشىلار ايتتى: سەندەردىڭ جوعالعاندارىڭدى ٴبىلىپ، كەشەدەن اۋىلدىڭ جان بىتكەنى قالماي ىزدەپ كەتىپ ەدى، دەپ.

ناق ٴتۇس اۋا بالالار امان ەسەن ۇيلەرىنە كەلىپ، اكە شەشەلەرىنە قوسىلدى.

ۇلى ورىس.

ۇلى ورىس اۋلى كورمەگە كورىكسىز. باقشا دەگەن جوق ەسەبىندە؛ ٴۇي ماڭىندا كوگالدا شىمالى. كوشەنىڭ ەكى بەتى ٴۇي؛ ٴۇي ايمالاسىندا قورا قوبىسى مەن جاسىل دالا جاز ماڭىنداعى ورمان اۋىلدى كوگىلدىرەك قىلادى. كۇزدى كۇنى قارا جاڭبىر كەزىندە كوشەلەرىنىڭ بىرەگىكى كەتەدى. قىس اۋىلدى قالىڭ قار باسىپ سالادى: كوشەدە، قورادا، ٴۇي توبەسىندە قاردان كورىنبەيدى؛ كۇرتىك ونىسىزدا كىشكەنە تەرەزەلەرىنىڭ ورتا بەلىنەن قىلىپ كومىپ سالادى.

كوبىنەسە، قارا شەكپەن ٴۇيى جۇۋان بورەنەدەن سالىنادى؛ بورەنەلەردى بۇرىشىنا سالىنعان 4 تاسقا ورناتادى. تەرەزەلەرىن سىرتىنان سالادى؛ كەيدە قوراعادا قارايدى. ٴۇي توبەسى يا سالام يا تاقتاي بولادى. كىرەر جەردە كەڭ شولان تۇرادى. ٴۇي ەكىگە بولىنەدى؛ ٴبىر جاعى اس ٴۇي. اس ٴۇي ىشىندە زور پەش. كەي گۇبىرنەلەردە پەشى مونشا ورنىنا ۇستالادى. سوندىقتان ونە زور بولادى.

ۇلى ورىس ٴۇي ٴىشىن ادەمىلەۋگە تىرىسپايدى. تەك كەسىپشىل باي گۇبىرنەلەردە عانا ۇيلەرى تازا، ىشىندە ورىندىق سەكىلدى مۇلىكتەرى بولادى. قارا شەكپەن ۇيلەرىنىڭ ٴىشى كوبىنەسە بىلاس، تىنىشسىز بولادى.

قارا شەكپەندەردىڭ تاماعى ونە جۇپىنى، ٴتۇرسىز بولادى. سارى ورىستىڭ جاقسى كورەتىن تاماعى بوتقا مەن كاپۋستا كوجە. «بوتقا مەن كوجە ٴبىزدىڭ تاماعىمىز» دەيدى، قالىق. بۇلاردان باسقا كارتوپ بەن ارزان بالىقتى دا تاماق قىلادى. ەت سانىمەك سانالادى: بولسا ميرامداردا عانا جەيدى. ميرامدا تويماق بەن اراسىنا ٴبىر نارسە سالعان ناندار جەيدى. اق ناندى مۇجىق كورىنۋ جوق؛ كوپ گۇبىرنالاردا اق ناندى پىسىرۋدى دە بىلمەيدى.

ورىس قارا شەكپەننىڭ تۇرمىسى ٴبىر ىڭعاي جۇپىنى، ارقاسىن جازباستان ىستەيتىن جۇمىسى، مۇجىقتىڭ نارسەلەردى كوتەرەتىن جاس بالالارىنان باستاپ، ەڭكەيگەن شالدارىنا شەيىن ەڭبەك قىلادى.

ورىس قارا شەكپەنى تۇرمىسىنىڭ جاقسى مەزگىلى جىلى جاز؛ قالىق ايتۋىنشا «قىزىل جاز». جاز ٴتىنىشۋ سالىق ۇيدە ىتىرۋدىڭ كەرەگى جوق؛ كۇنى بويى مۇجىق دالا اۋادا بولادى. جازدى كۇنى مۇجىقتىڭ تاماعىندا ار ٴتۇرلى.

ٴبىراق، جاز جۇمىسىنىڭ ەڭ قىزىۋدا كەزى. كوزدى اشىپ جۇمعانشا جاز وتەدى. استىق باسىلىپ بىتكەن! ۇزاق قىس تايانادى.

كوپ جەرلەردە قىزدار قىستى قارسى الىۋعا ازىرلەنەدى. قازاقتىڭ باستاعىسى سىياقتى « سىپىكى » دەگەندەرى باستالادى. قىزدار توپتانىپ ٴۇي قىدىرىپ تاماق جەيتايدى.

كەگىرەك ٴۇي تاۋىپ الىپ سىرا قايناتىپ، تۇرلى تاماق پىسىرەدى. سول ٴۇيدە قىز بوز بالا جىينالىپ ولەڭ ايتادى. بىيلەيدى، تاڭ اتقانشا وينايدى. مۇنان سوڭ قازاق اۋىلدارىنىڭ ىسكە ٴبىرىن ەبىرى كومەككە شاقىرعانى سىياقتى «سۋپىرىيانكە» دەگەن باستالادى. كەلىندەردى كوبىرەك جىيناعان ٴبىر بايبىشە قىزدارىن كومەككە شاقىرادى. قىزدار جىينالىپ تۇسكى استان سوڭ ٴجۇپ بيىرۋگە كىرىسەدى. جۇمىس ٴونىمدى بولسىن دەپ، جۇمىس قىپ وتىرىپ قىزدار قوسىلىپ ولەڭ ايتادى. ەرتەگى ايتىسادى: ٴتۇرلى نارسەنى اڭگىمە قىلىپ سويلەسەدى.

سونىڭ اراسىندا جاڭا جىل مەن ماي مەيرام كەزىندە بوز بالالار جىينالىپ ٴتۇرلى ويىن قىلادى. قىزدار قانداي كوڭىلگە شىعامىز دەپ بال اشادى. ٴتۇرلى بۇيىمدارىن ىستەيدى. وتىنۋ تارالعان سايىن بۇيىمدار كەمىپ كەلەدى.

كىشى ورىس.

جازعى اشىق كۇندە كىشى ورىس اۋىلىن ارالاپ قالاي تۇراتىنىن قارالىق. اۋىلدا الىستان، اسىرەسە تاۋدان، قاراعاندا اق جاسىل اعاشتىڭ مولدىعىنا تاڭ قالاسىن. ۇيلەرىنىڭ اراسى قالىڭ-قالىڭ؛ ٴار قايسىسىنىڭ اينالاسى تولعان اعاش باقشاسى مەن كارتوپ، قاربىز، كاپۋستا باقشالارى. كوگال اۋىلدىڭ ٴسانىن كەلتىرىپ كوڭىلدى قىلادى. اسىرەسە تۇراعىمى ادەمى. تۇراعىمى ۇزىن، جاپىراعى جوعارى قاراپ شىعاتۇن اعاش؛ مۇنى ۇكىراينا قالقى وتە جاقسى كورەدى؛ بارىنەن ارتىق كورەتۇنى شىيە اعاشى: شىيە اعاشسىز باقشا جوق.

ٴبىز ماڭداي الدىمىزداعى شەتكى ۇيگە تۇسە قالدىق. اعاشتىڭ جاسىل جاپىراقتارىنىڭ اراسىنان كۇلىمسىرەپ كىشكەنە تەرەزەلەرى قارايدى. باقشانىڭ ٴىشى تاپ تازا، ۇيادايى. باقشانىڭ ارعى شەتىندە ەسىك الدىندا ٴۇي يەسى جاس جىگىت كورىنەدى. ٴۇي قوجاسى راقاتتانىپ قىسقاعانا نايىن تارتىپ وتىر: دەم الىپ تۇرسا كەرەك. قوناق جاي كىشى ورىستىڭ ادەتى بويىنشا جاس جىگىت بىزگە كەلىپ، ۇيگە شاقىرادى. ٴجۇرىسى شابان، سويلەگەنى جاي، اۋزىنان نايىندا بالاۋلاۋ شىعارادى.

كىشى ورىستىڭ ٴۇي سىرتىنان ناپ نازا اپپاق سىلانعان؛ كوز امالسىز

سۇيسىنەدى. ٴۇي ايناالاسىندا جاۋىن شاشىندا جۋىس قىلمۋعى تۇبەسى، جابىلعان جانجاعى اشىق كۇن قالتالارى بولادى. ٴۇي اينالا قۇم توكىكەن. مۇنىسى قىس سۋۋىق جىبەرمەيدى، جاز ۋدىرعىش بولادى. ۇيگە كىرەردە باسىڭدى كاتتىرەك بۇقباساڭ بولمايدى؛ ۇيىنىكەنى ماڭدايىڭا سوققانداي، وتە الاسا، تابالدىرىعى وتە بيىك بولادى؛ بايقاماساڭ ماڭدايىڭدى سوعىپ الۋىڭ يا ٴسۇرىنىپ كەتۋىڭ وپ وڭاي. اۋەلى شولاىعا كىرەسىن. ٴبىر جاعىندا ٴۇي، ٴبىر جاعىندا كىلىت ٴۇي بولادى. مىنە ۇيگە كىردىك. جاز ىسسى كۇندەدە ٴۇي ٴىشى سالقىن. سالقىندىعى ٴىشى مەن سىرتىنان سىلاعان ساز دەمەۋ بولادى. كوبىنەسە، ايەلدەر بيدەنىنە سۋۋ سەۋىپ، ٴيىستى شوب توسەپ تاستايدى. ٴۇي ٴىشى تاپ تازا، جىپ-جيىناقتى. كەرەگە، ۋىق، پەش، ٴبارى اعارتىلعان.

ٴۇي ٴىشى كوب بولمايدى: بايبىشە مەن ٴبىر ەكى بالالارى. ۇكىراينادا ەر جەتكەن بالالارى ۇيلەنگەن سوڭ اكەسىنەندە اعا ىنىلەرىنەندە ٴبولىنىپ ەنشى الىپ كەتەدى. سوندىقتان ٴۇي ٴىشى كوب بولمايدى.

جاس بايبىشە جىلى شىراي مەن قارسى الادى. ۋتىرعىزىپ بولىپ قوناق جاي بايبىشە كەشىكپەي مۇزداي سۇت اكەلەدى؛ ٴىشىپ شولىڭدى باسىپ راقاتتاناسىن. «ىشكەندەرىڭدى بويلارىنا تاراۋعا جارىسىن» دەيدى. باسىن ييزەپ بايبىشە.

·II

كىشى ورىس شەتىنەن ەگىن سالادى؛ ٴبىراق، جاڭا ەش نارسە ويلاپ تاپامىن دەمەي، اتا باباسى قالاي ەكسە، بۇلاردا سولاي ەكەدى. ەگىن سالاتىن كولىگىنىڭ مىقتىسى وگىز. وگىزدى كىشى ورىس وتە جاقسى كورەدى. قارا قوپىراقتى تەرەڭ اۋدارۋ كەرەك، سوندىقتان ۇلكەن اۋىر ساباندار جۇرگىزىلەدى؛ ٴبىر سابانعا ەكى ٴۇش پار وگىز جەگەدى.

كىشى ورىس ەگىن مەن جەردى جاقسى كورەدى. جەر جىرتۋدىڭ باستى كەسىبى؛ باسقا شەبەرلىك بەن از شوعىلدانادى. كىشى ورىس ۇيىندە قاسىق، شەگە، ارقان سىقىلدى تۇتىنۋعا كەرەك نارسەلەردى دە كورەسىن؛ ٴبىراق بۇلاردى ۇلى ورىس ىستەيدى.

ۇنام زامانىنان بەرى ۇكىراينادا كىرە سالۋ بار. بۇلار كىرەنى «شۇمما كۇۋانيە» كىرەشىنى «شۇۋماك» دەيدى. شۇۋماكتار قىرىمعا بارىپ تۇز، يا قارا تەڭىز بەن ازاۋ تەڭىزىنە بارىپ بالىق تاسيدى. تاسىعان نارسەلەرىن شۇۋماكدار يا ٴوز اۋلىنا الىپ كەلەدى، ياسىباي جارمەڭكەلەرگە الىپ بارادى. شۇۋماك-ۇكىراينانىڭ ساۋدەگەرى. ەلى شۇۋماكتى كادىر تۇتادى؛ سويلەسەڭ شۇۋماك كوب نارسەلەردى بىلەدى.

سوڭعى كەزدەردە وت اربا تارالعان سوڭ جۇك وت اربا مەن تاسىلىپ شۇۋماكدار كەمىدى.

جيبوي رودنەكتەن.

كٷرىش .

جەر ٷستىندەگى ادامنىڭ جارتىسىنان كوبى كٷرىش جەپ كٷن كورەدى . كٷرىشتىڭ ٴبىيداي ، سۇلى مەن تۇقىمداس ؛ ٴبىراق جىلى جاقتا سۋلى جەردە وسەدى . كٷرىشتىڭ ٴونىمى جاقسى: ٴبىر پۇت تۇقىمنان ەلۋ پۇت ەگىن جينالىپ الىنۋعا بولادى .

كٷرىش قىتايدا جىلىنا ەكى رەت ورىلادى. كٷرىشتىڭ ايداۋى، كٷتۋى وتە قيىن سالۋلىقتادا زيياندى جۇمىستىڭ ٴبىرى: باتپاقتى تىزەدەن كەشىپ ٴجۇرىپ جۇمىس قىلىپ، بۇزىلعان اۋا مەن دەم الادى. قىتاي، ٷندىستان، جاپان سياقتى ٴىستى جەرلەردە كٷرىش الدە نەشە مىليون ادامنىڭ ٴبىر جاعىنان تاماعىن اسىرايدى ، ەكىنشى جاعىنان ، جۇمىسشىلاردى دا قىرادى ؛ كوبىنەسە بەزگەك سىقىلدى اۋرۋعا ۇشىراتادى .

تابيعاتىنىڭ ٶزى ازىرلەپ قويعان كٷرىش سالارلىق سۋلى باتپاق جەر جوق. سونداي جەردى ادام ٶزىنىڭ كٷشى مەن ىستەيدى. كٷرىش جايىن ەلگە جاقسى بىلەتىن قالىڭ قىتايلار. سۋدى كٷرىش ەككەن جەرگە ارىق بەن جىبەرەدى. ارىقتارى كەرەك كەرەگىندە سۋدى جىبەرىپ. كەرەكپەسە توقتاتۋعا ىڭعايلانىپ ىستەلگەن. سۋدىڭ تابانى تومەندە بولسا جوعارى شىعارۋ عۇشىن ماشينالار قويۋ كەرەك .

كٷرىش جەر بەتىنە شىقپاي يا جاڭا شىعىپ كەلە جاتقان كەزدە ەگىستىڭ بەتىن سۋ جاۋىپ ، كول سەكىلدەنىپ تۇرادى . اراسىنا شىققان شوپتەردى جۇلىپ تازارتار كەزدە ، سۋدى بوگەپ ەگىسكە جىبەرمەي قويادى . كٷرىشتى ورعانىندا تىزەدەن سۋ كەشىپ ٴجۇرىپ ورىپ ، قىيمىلعان ساباقتارىن كىشكەنە تايقىشاعا سالا بەرەدى . كٷرىشتەن ٷن تارتپايدى ، بوتقا يا جالپاق نان سىقىلدى تاماق پىسىرەدى. كٷرىشتەن اراق، سىرا جاسايدى. بىزدە ٴبىيداي قانداي بولسا، كەي ٴبىر جەرلەرگە كٷرىش تە سونداي. تۇركىستاندا كٷرىش سالادى. قازاقتا ەت قانداي قادىرلى تاماق بولسا ، سارتقا كٷرىش سونداي قادىرلى تاماق. قازاقتىڭ ياسقا جەرلەرىنە كٷرىشتى تۇركىستاننان الىپ كەلىپ ساتادى.

شاي جانا ونىڭ ازىرلەۋى .

شايدى بىزگە كوبىنەسە قىتايدان الىپ كەلەدى. ٴبىراق باسقا جىلى جەر-
لەردەدە شاي ەگەدى . سوڭعى كەزدە ٴبىزدىڭ قاپقازدادا شاي ەگە باستادى .

شايدى شاي اعاشىنىڭ جاپىراعىنان ىستەيدى. جىلىنا ٴبىر اعاشتان جاپىراق
ٴۇش رەت الىنادى . ەڭ جاقسى شاي اۋەلگى ورعان جاپىراقتان شىعادى. ۇيىن-
كەنى اۋەلگى جاپىراق ۇۋاق، جاس بولادى. ىسىنداي جاس كەزىندە جاپىراق
نازىك جانا بەتىندە كوممىستەي جىلتىراعان ٴجۇنى بولادى . سول جاپىراقتان
ىستەلگەن شايدى اق قۇيرىق شاي دەيدى ؛ بىراق قۇيرىعى جوق بولادى .
جاپىراقتى وتە كۇتىپ ، ساقتىق بەن جىينايدى . كەي جەرلەردە جاپىراقتىڭ
كەگىرىپ قوش ٴيىسىن بۇزباسىن دەپ جۇمىسشىلارعا بالىق سياقتى تاماق-
تاردى جەگىزبەيدى. جاپىراقتى ايەلدەر جىينايدى. بۇلاردىڭ الدىندا ومىراۋىندا
يا بەلىندە دەربالارى جۇرەدى. قولدارى بوس بولادى. سول قولى مەن جۇمىسشى
ۇزىنە بۇتاقتى تارتىپ ، وڭ قولىنىڭ تىرناعى مەن ابايلاپ ٴار جاپىراقتى بولەك
ٴۇزىپ الىپ، دورباسىنا سالادى. جاپىراعى مەن بۇرشىگىن جۇلعانى شاي اعاشىنا
زىياندى ، اسىرەسە جاڭبىر بولماسا زىيانى مىقتى . سونىڭ ٴۇشىن جاپىراقتى
از جىينايدى . سونىقتان بۇل شاي وتە قىمبات بولادى. اۋەلگى ٴۇزىۋ جازعى
تۇرى اپرەل باسىندا بولادى .

مايدىڭ اياعى ، ىيۇننىڭ باس شەنىندە ەكىنشى رەت جۇلىنۋ بولادى . بۇل
كەزگە قارسى جاپىراقتار زورايىپ ٴوسىپ، بىرشىلداق بولادى. ەڭ ماڭىزدىسى
ەكىنشى ٴۇزىۋ. ۇيتكەنى وسى جولى جاپىراق كوپ جىينالادى .

ٴيۇل اياعىندا ، اۋعوست باسىندا ٴۇشىنشى ٴۇزىۋى بولادى . ٴۇشىنشى
رەتتە جاپىراقتار بۇرىنعىلاردان زورىراق جانا جامانىراق بولادى . بۇلاردان ارزان
تومەن قول شاي ىستەلەدى. كەلەسى جىلى ٴبىرىنشى ٴۇزىۋ جاقسى بولسىن دەپ
كەيدە، ٴۇشىنشى رەت جاپىراق الىنبايدى .

ٴۇزىپ العان جاپىراقتاردى اۋەلى قارامىنا قاراي بولەدى . ٴسوۇيتىپ ايىرىپ
بولعان سوڭ، شىي سەكىلدى توقىماعا سالىپ، ٴبىر تاۋلىكتەي اۋاعا قويىپ اسقا-
باي جايىلاپ كەپتىرەدى؛ جاماندارىن تەز ٴبۇلىنۋ ٴۇشىن كۇنگە قويىپ كەپتىرىپ،
جاۋىن بولسا ٴتىپتى شوتىنىڭ ۇستىنە قويىپتا كەپتىرىپ الادى . كەپكەن سوڭ
جاپىراقتار توڭقاي تارتىپ قوش ٴيىستى بولادى.

سونان سوڭ جاپىراقتاردى ارناۋلى كارزىنكالارعا سالىپ كەپتىرەدى . ٴتىيىپ
كەتسە سىنىپ كەتەرلىك جاپىراق كۇيرەك تارتسا، شاي ازىرلەنىپ بولدى دەپ

ەسەبىنەيدى. شايدى شوقتان الىپ، توقىعان شارداققا جايىپ سالقىنداتادى. سونان سوڭ ايەلدەر جاقسى جاپىراق اراسىنان كۇيگەن جاماندارىن سابىقتارىن تەرىپ الادى. مۇنان سوڭ ازىر بولعان شايدى كوزىنىڭ تارلىعى ٴار ٴتۇرلى ەلەكتەرگە ەلەيدى. سوندا ۇۋاعىراق جاپىراقتار ىرىرەك جاپىراقتاردان ايىرىلىپ، شايدىڭ ٴار ٴتۇرلى سورتى شىعادى.

كوبىنەسە شاي ساۋدەگەرلەرى ٴتۇرلى شايدى وزدەرى ارالاستىرىپ جىبەرىپ، تىلەگەن ٴتۇرىن جاساپ الادى. سونىڭ ۇشىن شاي ساتاتۇن ساۋدەگەردىڭ شايلارى ٴار ٴتۇرلى بولادى.

ەسكى جاپىراقتار مەن ەلەگەندە توسەۋىن شاڭدا كادەگە اسادى. ولاردى ارالاستىرىپ، ىشىنە قوم سالىپ، قاپ بەن بۇۋ ۇستىندە ۇستايدى. بۇل قۇراما نارسە جۇمساپ بوساعان سوڭ، مۇنى ٴتورت ٴبۇرىشتى اعاش قالىپقا سالادى دا، ۇستىنەن اۋىر نارسە مەن باستىرادى. مىنە وسى قوقىم سوقىمنان ارالاستىرعان نارسە كەرپىش سىياقتى بولادى. كەرپىش شاي دەپ ساتاتۇنى سول. كەرپىش شايدى اسىرەسە كەي ٴبىر كوشپەلى قالىق ٴتاۋىر كورەدى؛ ولار كەرپىش شايدى. ٴسۇت، ماي، ۇن مەن قوسىپ سورپا ەسەبىندە ىشەدى.

قىتايدىڭ وزىندە شايدى ەش نارسەگە ارالاستىرماي ىشكەندى ٴتاۋىر كورەدى. قىتايلار ٴبىر شۇقىم ٴشاي الادى دا اق شىنەككە سالىپ، قاقپاعىن جاۋىپ، ٴابدان شىعارادى. سونان سوڭ قانتسىز، ەش نارسە قوسپاي ىشەدى. ونىڭ ورنىنا ٴبىراق قىتايلاردىڭ قايناتقان ٴشايى ٴدامدى، قوش ٴيىستى بولادى. قىتايداي ىرىسەيدە ەش كىم ٴشاي قايناتالمايدى دەسە بولعانداي.

الەۋىدان.

كۇزدم.

سەنتەبىردىڭ باس شەنى. كۇزەم مەزگىلى تايانىپ قالدى. ەل تىنىباي كوشىپ جەرى ۇت، سۇۋى مول بۇرىنعى وزدەرىنىڭ كۇزىپ جۇرگەن مەرزىمدى قۇدىقتارىنىڭ باسىنا، قوسوردى حاعالاي قونعان؛ ۇلكەن ۇيلەرىن تىككەن؛ اسىعىپ-ۇسىگىپ كۇزەمگە ازىرلەنىپ جاتىر.

سەنتەبىر باسى. مىيزام شۇۋاعى. كۇن اشىق، تىنىق، ادەمى. قونعالى ەكى كۇن ٴوتتى. جۇرتتا ٴالى ٴتىنىم جوق: ەركەكتەر تىڭ مەن مال ورگىزىپ، سۇۋارىپ بولىپ، جالاعاشتانىپ، قۇدىق قارىۋعا تىمىسەدى؛ ويلارى كۇزەمگە ىۋ مولايتپاق: جەتپەسە قايتا قۇدىق قازىپ يا ارشىپ جۇرىۋگە كۇزەم باستالعان

سولاي قول تيمەيدى. ايەلدەر، قىز، كەلىنشەكتەر دالادان تەزەك، تۇيەلەرى سەقىلدى وتىنداردى جيناب ٴۇي الدارىنا ٴۇيىب جاتىر؛ وتىندى كوبىرەك جيناعان قاتىن باسقالاردان-كورى مارقايىڭقىراب ٴجۇر. مالشىلار، شالدار تۇيلاردى جاقىن جەردەگى اق كولدەن تۇعىتىۋعا ايداب كەتكەن.

ەركەك ازامات ادامى جوق دوسەكەڭ اۋىلىندا قاراب وتىرعاي تىرشىلىك قىلىب جاتىر: قىز، قاتىن، كەلىن-كەپشەكتەرىنە شەيىن جەڭىل كيىنىب شالبار-لانىب الىب قۇدىق قازىۋدا.

دوسەكەڭ اۋىلىنىڭ قىز-قاتىندارى قۇدىقتى ەركەكتەندە بەتەر قازادى دەسەدى باسقالار. ول راسىندا بولار؛ ەركەكتى اۋىلىدان قالىسبايمىز دەب قاتتى قيمىلداسا، قيمىلداردا. ٴۇشىنشى كۇنى ەكى ٴابدان مولايدى، قۇدىق قازىلىب ٴبىتتى، دوسەكەڭ اۋىلىندا قۇدىعىن دۇرىستاب بولدى. سول كۇنى اق قاتىندار مالشىلارىنىڭ ازىرلەب قويعان بەس تۇيە وتىنىن قۇلاتتى.

ەرتەڭ تۇرا جۇرت ەسىك الدىنان، قوي قىرقاتۇن جەر قىرشي باستادى. جەل داۋىل بولاما دەب ساقتىق بەن جۇك، استىق سەقىلدى نارسەلەر اۋىل قونعاندىاق بۇرىن قىرمان ورنىنا جاعالاي جيىلعان. الدىڭعى كەزەك قويىنىڭ باسى بار جاكەڭ اۋىلىنا كەلدى. تاڭ مەن-اق كۇزەم الاتۇن اۋىلدىڭ قويى بيىرلىب كوگەندەلىب جاتىر؛ تۇس-تۇسىنا قىرىقتىعىن الىب قىرىقتىقشىلاردا كەتىب بارا جاتىر. ٴبىر ازدان سوڭ كۇرسىلدەتىب كوتەرە سوققان ساباۋ داۋىسى سوردىڭ باسىن جاڭعىرىقتىردى.

ساباۋ داۋىسى شىققان سوڭ قىز، قاتىندار ساباۋعا كەتتى؛ شاشىۋ ٴۇشىن تاباققا قۇرت مايلارىن تولتىرىب كەمپىرلەردە بۇكشەڭدەب استى. قۇرت قاجاب، ماي جالاعىسى كەلگەن بالالاردا كەمپىرلەر سوڭىنان شۇبىرىب بارادى. قىرىقتىق-شىلارعا كەلگەن كىسىلەر «قىرقار كوبەيسىن!» دەيدى، ٴۇيگە ساباۋشىلارعا بارعاندا «ساباۋ تاسىسىن!» دەيدى. بۇلارعا «ايتسىن!» دەب جاۋاب قايىرادى.

بالا شاعا، كەمپىرلەر ٴجۇن جيناب قابقا تولتىرىب ساباۋ بولىب اتقان ٴۇيگە ٴۇيىب ٴجۇر؛ شالدار ٴبىر شەتتە قىرىقتىق قايراۋ مەن بولىب وتىر؛ ەركەك ازاماتتار قىرقۋدا؛ كىم قويىدى كوب تۇرعىزدى دەب باسەكەلەسۋدە؛ اندا، ساندا قىرىقتىق تويدىڭ ٴبىر جەرىن جالاب كەتسە، قويشىلار تۇكىرىب-تۇكىرىب تۇز، اشۋداس سەقىلدى نارسەلەردى سەۋىب قويا بەرەدى. كوگەندى ٴبىر جاعىنان بوساتىب، قايتادان تولتىرىب، بوساتىلعان جاعىنداعى قويلاردى جاڭا كوگەندەلگەندەردەن بۇرىن قىرقىب جىبەرەدى: ول وتىنان قالماسىن دەگەن وي. قىرىققان كەزدەدە قوي اراسىندا تەكەنىڭ ساقتالادى.

اندا، ساندا تاباق-تاباق ماي سالعان قۇرت، قىمىز كەلگەندە عانا ٴسال ۋاقىتقا جۇمىستى توقتاتىب دامىقتانىب الىب تاعى ىسكە كىرىسەدى، ٴتۇس اۋعاندا مال سويىلىب، تاي قازان مەن تولى بوقا اسىلىب جاتىر.

ۇيگە كىرسەڭ تولعان قىز قاتىن جاعالاي وتىرىپ ٴجۇن ساباۋدا. جۇمىس قىلىپ وتىرىپ وينايدى، ويناپ وتىرىپ جۇمىس ىستەيدى. ونان جۇمىسقا كەلەر-كەمىس جوق. كوبىرتىپ ساباعاندا ٴبىر قىزدىڭ ارتىنان دۋدالانىپ ٴجۇن تۇسسە، باسقالارى «كۇيەۋىڭ ساقالدى بولادى» دەگەن دەپ كۇلكىگە كوتەرەدى؛ ٴبىرىن-ٴبىرى قاجاپ كۇلىپ وتىرعاندا ٴبىر ازسابام جۇن الىنىپ قالادى. كۇلكى ارتىنان ەداۋىر ۋاقىت جابىلانىپ ٴجۇن سالىپ وتىرادى. ۇيگە ٴجۇن ازقالاپ بالا كىرەدى. بالانى ىمداپ شاقىرىپ الىپ، قىزدار دالادا وت جاعىپ جۇرگەن قالامقاس دەگەن جەڭگەسىن الداپ شاقىرتىپ الۋعا ايتالادى. بالا بارىپ اعەم سۇۋسىن ٴىشىپ كەتسىن دەپ شاقىرىپ جاتىر دەپ، قالامقاستى ۇيگە الىپ كەلەدى، قالامقاس قىز؛ ەسىكتەن وتسەدە، ىلگەرى جۇرمەيدى، ەسىك الدىندا تۇرىپ تىمىز ٴىشىپ كەيىن قايتقىسى كەلەدى؛ ەسىك بۇرىلىسىندا ونى بىرەۋ اڭدىپ تۇر؛ كوتەرىپ اكەلىپ ٴتوردىڭ الدىنا شىعارادى. ٴتور الدىندا وت بارداي-اق، كۇيىپ كەتەمىن دەپ قورىققان كىسىدەي قالامقاس تىرمىسىپ كەيىن قاشۋعا ايتالادى؛ قىز-بوز بالا جىبەرمەيدى؛ ٴۇيدىڭ يەسى كەمپىر كەلىپ ايىرىپ جىبەرەدى. باسقا قاتىندار قالامقاسقا بولىسۋعا ۇزىمىزدى دە تورگە شىعارادى دەپ قورقادى. ويناپ دەم الىستى، تاعى جۇمىس قىزادى.

كەشكە ايتالادى. مىڭعا تارتا قويدى ون ەكى، ون ٴۇش قىرقىتقىشى قىرقسا، بولادى. ۇلكەن ٴۇيدىڭ ەسىك جاعى تولعان ٴۇيمۋلى ساباۋسىز ٴجۇن، ٴتور جاعى ادەملىپ جىينالعان ساباۋلى ٴجۇن. قوي قىرقىلىپ بولار الدىندا بەستەن، ونىنان، جىيىرمادان بولەك-بولەك كوگەندەلگەن جۇنسىزدەۋ ساۋلىق بەرىن تۇتقىلار. بۇلار قويسىز ۇيلەردىڭ قىرقىپ الۋعا قويىلعان قويلار. اندا-ساندا سىرتقا شىعىپ بايپىشە ۇياڭ جۇندەس قويلاردىڭ ٴجۇنىن بيرۋگە بولەك قاپقا تىعىپ الادى؛ ٴبىراق، بالاسى بۇراڭ تىۋادى دەپ قوشقارلار ٴجۇنىن بيرۋگە المايدى.

ەت جەپ، بوتقا تويعان سوڭ ەركەكتەر تاراسادى. ٴجۇن ساباۋعا بوز بالالار قالادى؛ ٴىمىرت جابىلا ساباۋشىلاردا تارايدى. ەرتەڭ باسقا اۋىلدىڭ قويى قىرقىلادى.

كەشەگى اۋىلدا ەرتەڭ تۇرسا تاعى ٴبىر جاعىنان ساباۋ، ٴبىر جاعىنان شاباق داۋىسى شىعادى.

كىيىزگە ارناپ ىستەلگەن ەندى ەكى قانات شىيدى ەندەستىرىپ، ۇشتارىنا تاعى ەكى شىيدەن جالعاپ، ەكى جەردە ەكى شاباقشا شەبەر كەمپىرلەر ايەلدەر، ٴبىر تىزەلەپ سابالعان ٴجۇندى جۇقالاپ ٴشىپ-ٴشىپ ەتكىزىپ شاباقتاپ وتكەن سوڭ، باسقا قاتىندار شاباقتالعان جەرگە ىسسى سۋ سەۋىپ، شىي مەن شىيىرشىقتاپ دومالاتىپ تۇر. شاباقتىڭ ٴبىر بەتى بىتكەن سوڭ، ەكىنشى بەتىن شاباقتايدى،

ۇستىڭگى بەتىن جىبەك قويىپ، استىڭعى بەتى شاباقتالعان سايىن جايىپ، قوسىپ دومالاتادى. شاباقى بىتكەن سوڭ، ٴىشى ۇستىنەن تاعى ىسسى سۋ سەۋىپ، ٴبىر از مەزگىل تەبەدى. كيىز تەبۋ دەگەننىڭ ٴمانىسى كيىزدى شيكە وراپ الىپ ٴىشى سىرتىنان ارقان مەن شاندىپ، ارقاننىڭ ەكى ۇشىن ەكى كىسى ۇستاپ تۇرىپ، باسقالارى اياعى مەن تەۋىپ دومالاتىپ، كيىزدى پىسىتادى. كيىز شيىسىز ۇستاۋعا كەلىپ بىسقان سوڭ، شيىنەن شىعارىپ، ۇزىنىنان وراپ، جىر-تىلىپ كەتپەسكە ٴار جەردەن بايلاپ، بىلەكتەيدى. ەركەك ايەل قاتار جۇگىنىپ وتىرىپ، بىلەكتەرىن سىبانىپ، الدىنا العابقىش بايلاپ الىپ، كيىزدى بىلەگى مەن باسا بەرەدى، بىلەكتەنەكى ٴۇش-ىرەت ٴار جەردەن باسىپ الىپ، كوتەرىپ تاستاپ،

50 ىنشى سۋرەت: كيىز تەۋىپ جۇرگەن ادايلار.

قايتادان بىلەكتەيدى. كيىزدىڭ ەكى شەتى اۋىسىپ كەتپەسكە ەكى باسىندا كانىگى كىسىلەر بولادى. كيىز ٴابدان پىسقان سوڭ قايتا جازىپ، ەنىن وراپ باسادى؛ ەنىن شىعارادى. كيىزدىڭ ەنىن ٴبىر نەشە رەت اۋدارىپ بىلەكتەگەن سوڭ بارىپ، قارپيدى. قارپىردا اۋەلى شۋدا ٴجىپ بەن ۇزىنىنان قاپ سىقىلداندىرىپ تىگىپ جۇپ - جۇپ بولىپ وتىرىپ، التى-سەگىز ادام ٴبىر ىلگەرى، ٴبىر كەيىن كوتەرىپ تاستاپ وتىرادى. ەشد پار بولسا، قارپىعاندا سونشا بۇرىش ٴتۇسىپ وتىرادى. قارپىپ بولعان سوڭ بارىپ كيىزدى پىسىرەدى. پىسىرۋدەگەنىمىز: كيىزدىڭ ۇستىنەن ىسسى سۋ سەۋىپ، قايتادان ۇزىن، كەسەسىن بىلەكتەۋ. كيىز ٴابدان قايىراقتاي بولىپ پىسقان سوڭ دالاعا الىپ بارىپ جايىپ كەپتىرەدى.

كيىز باسىلىپ جاتقاندا شاباقشى كانىگى قاتىندار كەدىرمەي بوساعان شيكە ٴجۇنىن شاباقتاي بەرەدى. كيىز باسقاندادا قىز، بوزبالا ويىنىن تاستا-

مايدى. قارپىب ونىرعاندا قانشىراق ىلاقشىب ەبىرىنىڭ ۇستىنە ٴبىرى كىيىز جاۋىپ تاستاپ ونىرادى. كۇنىنە التى-جەتى كىيىز باسىپ شىعارىلادى.

قازاق ازامانتارى ىسولى مەن ويناي جۇرە جۇمىس ٴبىتىرىپ، جۇمىستىن ٴبىتىرە ٴجۇرىپ ويناي جۇرەدى. كۇزەم كەزىندە جۇمىس اۋىر دەپ قاباعىن شىتقان جان بولمايدى.

رەسەيدە جۇننەن نە ىستەيدى.

قازاق جۇنىنەن كىيىز باسادى، قاپ، شەكپەن، باۋ توقىيدى، ارقان ەسەدى. رەسەيدە ٴجۇن مەن باسقاراق پايدالانادى.

قويدىڭ ۇستىنەن يا ىيلەنەتۇن تەرىنىڭ كەسىلگەن شەت-پۇشپاعىنان كەسىپ الىن جۇنىنەن [illegible] [illegible] ٴجۇنىنەن قويتىن العان تەرىنىڭ شەت [illegible]

51 ٴىنشى سۋرەت: تەرىنىڭ جۇنىن قىرقىپ جاتىر.

جەلىم قايناتاتىن زاۋىتتارعا جىبەرەدى. تەرىنىڭ شەت پۇشپاعىنان، قويدىڭ ۇستىنەن قىرقىپ العان ٴجۇندى اۋەلى ساباپ، ۇيىسقانىن جازادى. ۇرىس ٴجۇندى قازاقشا سابامايدى، باسقا ىرەتپەن سابايدى؛ ساباۋ ىرەتى بىلاي بولادى: كەرەگەگە ۇردىك قاسى سياقتى بيەەك جاق بەكىتىلەدى. جاقتا بىلعارىدان، تەرىدەن تاسپا تارتىلىپ بايلانادى. سوندا ٴوزى كەرگەن ىشەك سياقتى قۇرال شىعادى. ٴجۇندى تاسپاعا جاقىن سالادى. ساباۋشى ٴبىر وقتاۋ مەن تاسپانى ۇرسا، كەرۋلى تۇرعان تاسپا دىرىلدەپ ٴجۇندى ساباپ، ۇيىسقانىن جازادى.

—ابالمان جۇندى جالپاق كەنەبكە سالىب، ٴسال عانا بۇر كىب، دۇزى بىرەك ۇتتاۋ مەن كەنەب ۇستىندە جۇمساق كىيىزدەي بولعانشا باسادى. جانا باسقاندا ەتىك ئۇرىنە سالىب باسادى. ٴبىراق، كەرەك شاماسىنان ۇلكەن قىلادى. سولاي ىستەلگەن ۇلكەن ەتىكتەردى ىسسى سۋعا مالادى. ىسسى سۋدىڭ اسەرىنەن ەتىك ەندى كىشىرەيەدى. سونان سوڭ كىيىز ەتىكتى جۋىب، ىسقىلاب، قول مەن قىرىس — ئىرىسىن جازىب، قالىبقا كىيگىزەدى. سوزان سوڭ كەبىرىب، ئازارىب بازارعا ساتادى. ۇسىلاي ىستەلگەن كىيىز ەتىكتى بايپاق دەيدى.

52 ىنشى سۇگىرەت: ٴجۇن ساباۋى، بايپاق باسۇى.

بايپاقتان باسقا جۇننەن قولعاب، شۇلىق، سەرتتان كىيەتۇن كويلەك توقىلىدى. بۇلاردان باسقا جۇننەن تومەن قول «ورىس ماۋتى» دەگەن ماۋىتتى توقىلادى. سول ورىس قالىقنىڭ قولىنان ىستەگەن ۇرشىعى جانا ورمەك اعاشى بولادى. سول قۇرالدارى مەن ٴجۇندى ٴيىرىب، توقىلىدى. سونان سوڭ بالرىب جۋىب، كەبىرەدى.

جەلىم قالاي جاسالادى.

جەرقازىب، ىشىنە كەرپەشتەن ۇلكەن پەش سالادى؛ پەشكە ۇلكەن تەمىر قازاندار قوندىرادى. مىيسالى: قازاقتىڭ قىيمايى مالعانى سىياقتى بولادى. تەرىنىڭ قىيقىمىن، ىسكەلسىيەتۇن ٴجۇندىە مالدىڭ سۇيەكىن قازانعا سالىب قايناتا بەرەدى؛ ٴبىر كەزدە الگى نارسەلەرى قايناي-قايناي ىرىمشىكتىڭ سارسۇۋدانداي نويىۋ

نارسەگە ايىنالادى. قايناپ قويۋلانعان سولۋ اعاش ۋىسكىلەرگە ‹بولىپ قۇيادى؛ سوندا تۇرىپ سۋۋىيدى.

سۋۋىنعان سولۋ جىلتىر ۋيىعان سورپا سىقىلدى بىركىلدەك نارسە بولادى. سول ۋيىعان بىركىلدەكتى نانشا ‹تەلىم-تەلىم قىلىپ كەسەدى‌دە، اۋسىقىلدى تورعا

53-ىنشى سۋرەت: حالۋانى ۋلكەن قازاندا قايناتىپ جاتىر.

جايادى. كەبتىرىپ ‹ۋشىن بۇل تورلاردى توبەنىڭ استىنداعى سىرىقتارعا جايادى. كەپكەن سولۋ حالۋا بولىپ، بازارعا ساتىلۋعا جىبەرىلەدى. تۇرمىستا حالۋا كوب ۋستالادى. حالۋا قيماقتەن قالعان قوقىمدار مەن جەردى وكدەيمىرەدى؛ نەرى‌ ‹جۇن سياقتى قالعاندارىنان كوك بوياۋ جاسايدى.

تەرى يىلەۋ.

سالقىن سۋۋىق جاقتاردا ادام بالاسى تون، ىشىك كيمەي تۇرالمايدى. ول كيىمدەر مال مەن اڭنىڭ تەرىسىنەن ىستەلەدى. تەرىسى ‹ۋشىن جىلىنا نەشە مىليون اڭدار ولتىرىلەدى. اڭى مول جەر ‹سىبىر-‹سىبىردە جىلىنا اۋلاناتىن اڭنىڭ ەسەبى جوق كوب. بۇرىن ورىس تۇگەل شەت مەملەكەتتەردە. ‹بۇبەت جارمەڭكەسىندە كەلىپ اڭ تەرىسىن الىپ ساتاتىن ەدى. تەرىسى ‹ۋشىن قانشا

اڭ ولتىرىلەتۋىنىڭ مىنە دان كورىنۋگە بولادى. 1910 ىنشى جىلى ٴبىرىنشى جارمەڭكەسىندە ساتىلعان تەرىنىڭ سانى :

ٴتيىن–6٬225٬000 باس،	تۇلكى–25٬050–،
قويان–1٬760٬000،	قاسقىر–9٬900–،
كۇزەنىستەر–10٬1000–،	ايۋ–1٬000–،
سابىل–19٬557–	اق ٴتيىن 100٬000–،

بۇل جالعىز ٴبىرىنشى جارمەڭكەسىندە ساتىلعان تەرى؛ ٴبۇتىن جەر جۇزىندە مۇنان 20 ەسە ارتىق تەرى ساتىلادى دەپ شامالاسادى. سونىڭ ٴبارىن تەرىسىنە بولا ادام بالاسى قىرىپ وتىر.

ول تەرىنى يلەيدى، يلەپ بارىپ كيىم قىلادى. قازاق تەرىنى ٴبىر تۇرلى يلەيدى، وزگە جۇرت باسقاراق يلەيدى.

54–ىنشى سۋرەت: ٴبىر. مالىنىپ، سىعىلىپ، جايىلىپ، ۇۋقالانىپ جاتقان تەرىلەر.

قازاق كوبىنەسە مال تەرىسىن يلەيدى. تەرىنى اۋەلى مالماعا سالىپ جاتقىزادى. مالمادەپ ايران سۇتكە ارالاستىرىپ، اعاش سابارعا قويعان كەبەكتەن، ۇننان ىستەگەن بىلامىقتى ايتادى. تەرىنىڭ قالىڭ–جۇقالىعىنا قاراي مالمادا جاتۋ مەزگىلى تۇرلىشە بولادى. ماسەلەن قويان تۇلكى سياقتى جۇقا تەرىلەر ٴبىر كۇندە مالمادان شىعارىلادى. قالىڭىراق تەرىلەر، ماسەلەن، قويدىكى ٴبىر نەشە كۇن جاتقىزىلادى. ٴىرى قارانىڭ تەرىسى ٴبىر–ەكى جۇمادا جاتادى. جۇقا تەرىلەردى مالماعا سابارعا سالۋدىڭ ورنىنا كوك ەت جاعىپ مالما جاعىپ يلەيدى.

ٴبي سىگەن سوڭ تەرىنى جايىپ كەپتىرەدى؛ كەپكەن سوڭ تەرىنى قول مەن
ۋقالاپ جۇمساتادى. سونىڭ ارتىنان ٴبارىپ كەلى-سەب سىياقتى نارسەنىڭ ۋستىنە
ٴجۇندى تومەن قاراتىپ سالىپ سۇرگى مەن سۇرەدى. سۇرگەندە كوك ەت جاعىنا
كوبەتىرىپ ۋنتاعان بورجاعادى. كوك ەتى ابدان الىنىپ بولعان سوڭ تەرى
قاتاڭداۋ بولسا، قايتادان ۋقالاپ جۇمساتادى. تەرى جۇمساپ بولعان سوڭ ٴجۇنىن
ۋستىنە قاراتىپ قويىپ، ەبەپ ساپاپ، ٴجۇن اراسىنداعى لاس نارسەلەرىن كەتىرەدى.
جۇقا تەرىلەرگە مالمانىڭ ورنىنا سورپا جەرماي جاعىپتا ٴبىر قىلادى. ٴبىراق،
ۋندا تەرى شىڭعىلتىر بولادى دەپ، قازاق بۇل ٴادىس بەن تەرىنى كوپ يلەمەيدى.
يلەن شىققان سوڭ تەرىنى اقتاي يا تون قىلادى، بولماسا ٴوڭ جاعىن بويايدى.

ۋيعىدىنشى سۋرەت: ٴسۇرىلىپ، يسقىلانىپ، ۋقالانىپ جاتقان تەرىلەر.

ٴالۋ كيىمدى قازاق كوبىنەسە تومار بوياۋ مەن بويايدى. تومار بوياۋ دەپ
اشىلاۋ جەرگە شىعاتىن ۋزىنداۋ شىبى ساباعى بارە شوبىنىڭ تۇبىرىن ايتادى.
بوياۋ وشىبەسىن دەپ نشمە اشۋداس ارالاستىرادى.

رەسەيدە تەرى يلەۋشى ورىندار بولادى، دەربەس ۋيلەر سالىنادى. ولاردى
ٴبىي زاۋىتى دەيدى. ٴبىي زاۋىتى دەگەندىمىز ۋزىنى 8، ەنى 7، بيىگى 8
ارشىنداي نورت بۇرىشتى جاي ٴبىر ٴۇي. ٴۇيدىڭ جوعارعى جاعىندا ۋزىنىڭ
ۋستىنە ەكى ۋلكەن بوشكى سىياقتى كەسپەك ورناتىلادى. تەرى يلەيتىن
كولدەنەن كەرمە اعاش قويىلادى. ەدەندە تەرى كەپتىرگىش پەشى بولادى.

تەرىنى بىلاي بىلەيدى: كەسكەن تەرىنى الگى كەسبەكتىڭ ىرەۋىندە ەكى كۇندەي سۇۋلايدى. سونان سوڭ ٴجۇنىن استىنا قاراتىپ تەرىنى كەلدەك اعاشتىڭ ۇستىنە جاۋىپ، شالعىنىڭ سىنىعى مەن تەرىنىڭ كوك ەتىن، مايىن لاس نارسەلەرىن تازارتادى.

مۇنان سوڭ تەرىنى ەكىنشى كەسبەككە سالادى. ەكىنشى كەسبەك مالما دەپ اتالادى. بۇل كەسبەكتىڭ ىشىندە دۇز بەن ارلاستىرعان ۇن بولادى، ٴوزى اششى بولادى. تەگىس ٴبىر بولسىن دەپ، كەسبەكتە تۇرعاندا تەرىنى مالشىلاپ ىشىنە ٴتۇسىپ اياقپەن ارالاستىرىپ تۇرادى. بولعان تەرىنى قول مەن ەزىپ سىعىپ، جوعارعى ىلگىش اعاشتارعا ىلىپ ارىپ جايادى. كەپكەن تەرىنى ٴوڭ جاعىن سىرتىنا قاراتىپ، ارناۋلى ٴبىر بىيەك نارسە مەن ىسقىلايدى. سونان سوڭ باياعى سۇرگى مەن تەرىنى تاعى ٴسۇرىپ تازارتىپ، جۇمسارتادى. مۇنىڭ ارتىنان تەرىنى مۇقالعان پىشاق بەن تاعى ۇگەپ، جۇنىن تارايدى. ەڭ سوڭىنان تەرىنىڭ وڭ جاعىن «لەپكىۋاس» دەگەن ىشىنە اشۋداس قوسقان نارسە مەن اعارتادى. سونى مەن تەرى بىلەنىپ ٴازىر بولادى، كەيدە قوي تەرىلەرىن بويايدى. بوياۋ بۇلاي بولادى: تال قابىعىنىڭ سۋىنا باتىرىپ، ارتىنان ٴوڭ جاعىن بويايدى. سونى مەن ٴيشىنىڭ جۇمىسى بىتەدى.

ٴيشىلەر كۇنىنە توڭكەرىستەن بۇرىن 14-15 ساعات قىزمەت قىلاتۇن ەدى. ٴيي زاۋىتتىڭ ٴىسى وتە جامان بولادى. ٴىشى اسا ىسسى بولادى. نەگە دەسەڭىز سۇۋلانعان تەرىلەردى ٴۇي ىشىندە كەپتىرۋ كەرەك. اۋاسى باس اۋىرتادى، شاڭ، لاس بولادى. ٴيشىلەردىڭ ۇستىندە ىستانىنان باسقا كيىم بولمايدى. مالمادا تەرى مالشىلاعاندا تىرداي جالاڭاشدا جۇرەدى. توڭكەرىستەن بەرى جۇمىسشىلار 8 ساعاتتان ارتىق كۇنىنە جۇمىس قىلمايدى. ٴيي زاۋىتتى سىياقتى ورىنداردا ونان كەم جۇمىس قىلادى. كەڭەس ۇكىمەتى ادام ساۋلىعىنا زيان دەپ ونداي جەرلەردە ۇزاق جۇمىس قىلۋعا قوسبايدى.

ٴيشىلىك رەسەيدىڭ ٴار جەرىندە بار. ٴىراق وتە مولا كوپ جەرى ۋلادىمىر، نىجەگورود، پەرىم، كازان، پولتاۋ، شەرنىگوب، تامبوب گۋبىرنالارى بولادى. تەرىلەر تۇر تەرىنى بىلەگەنىنەن باسقا، تەرىنى تاكسابىنا الادى. تەرىنى كەرەكتى تۇسكە سالىپ بويايدى. كەرەك تەرىنى سالادى. بۇل سىقىلدى كەسىپتەر كوبىنەسە نىجەگورود گۋبىرناسىنىڭ ارزاماس كىنازى دەگەن، الا تىس كۇبىرنەسىنىڭ كىر كۇپىۋل دەگەن ۇيەزدەرىندە كوپ. تەگىس بولسىن دەپ ەپتەپ تەرىنىڭ ٴجۇنىن كەيدە قىرقادى. جۇمساق بولسىن دەپ قول مەن كەيدە قاتتى قىلادىرىپ جۇلىپ تاستايدى. قويان تەرىسىنىڭ ٴوڭى جۇقا بولعان سوڭ، جىرتىلىپ كەتەدى دەپ ىسقىلاماي تەك قول مەن ەپتەپ عانا ۇۋقالايدى.

بۇلعارىنىڭ مۇڭى.

ەتىكشى وتىرعان جەردە اعاش قالىپ بەن بۇلعارىنىڭ ٴبىر جاپىراعى كەسىندىسىن قالدىرىپ ٴوزى ۇيىقتايىن دەپ كەتىپ قالدى. ەتىكشى كەتە بەرگەندە قالىپ بۇلعارى مەن تانىسقىسى كەلىپ:

— قاي جاقتان كەلدىڭ؟ ٴتۇسىڭ جاقسى ەكەن، — دەدى قالىپ.

— نەسىن سۇرايسىڭ! مۇندا كەلمەستەن بۇرىن كەزبەگەن جەرىم جوق، — دەدى بۇلعارى، — اۋەلى مەن جاۋىن مەن سۋىقتان قورعاپ سيىردىڭ قىزمەتىندە بولدىم. سونان سوڭ نە بولعانىم ورىنىمنىڭ ەسىمدە جوق، ايتەۋىر زاۋىتقا كەلگەنىمدى بىلەمىن. شىرىمەسىن دەپ مەنى مىقتاپ تۇرىپ تۇلا بويىمدى اشىتىپ تۇزدادى، سونان سوڭ سۋعا سالىپ بىلبىراتىپ ازارتتى. مۇنان سوڭ ەكى مىقتى كىسى قولى مەن جۇمساتامىز دەپ مەنى ىزعىلادى. مەن كەلىپ تۇرىپ سىقىرلاپ، شۋلادىم. قورىققاننان جۇرەگىم جارىلىپ، توز-توز بولىپ ايرىلىپ قالارما ەكەن مەن دەدىم. سوندادا ايرىلا قويعانىم جوق. اقىرىندا مەنى مەن ەش كىسىنىڭ ٴىسى بولماي، جايىما تاستادى؛ قورقىنىشتىڭ ٴبارى بىتكەن شىعار دەپ ويلادىم. جوق، مۇنىم قاتالى ەكەن. كوپ كەشىكپەي الىپ بارىپ مەنى اپاندىعى سۋعا سالىپ جىبەردى. سۋعا ٴبىزىز قوسىپ قويعان ەكەن. سول اپاندا اتتاي ٴبىر جەتى جاتتىم. اپاندا جاتۋ ماعان وتە سۇيكىمسىز بولعانىنا نانامىسىڭ با؟ تۇلا بويىم بىرشىپ بوساپ، جۇمساپ كەتتى. ٴالىم قۇرىدى. ونىمەندى تۇرعان جوق، نە پالەلەر الدىمدا ەكەن؛ اپاننان شىعارىپ، ٴبىر كەلدىكتىڭ ۇستىنە بەتىمەن سالىپ ونبەيتۇن جوكەر پىشاقپەن قويقا تامىرىمدى شىمىرلاتىپ سىدىرا باستادى. بارلىق تۇكتەرىمدى قىرىپ الىپ تاستادى. تازدىڭ باسىنداي جىپ-جىلتىر بولدىم. جۇنىمنەن ايىرىلۋ ماعان وڭاي بولعان جوق. وتكەن كۇندەردە مەنىڭ بويىمدى جىلىتىپ سۋىقتان قورعاعان دوستارىم ەدى عوي. سونان سوڭ مەنى ەمەندەي باستادى.

— ەمەندەي باستادى دەيسىڭ بە؟! — دەپ قالىپ شوشىپ كەتتى. — يا پىرماي نە دەگەن كىسى قورقارلىق ٴسوز. ەمەندەۋ دەگەن نە نارسە؟

— ەمەندەۋ دەپ مەنى ايتادى ەكەن: مەنى ۇلكەن كەسپەككە سالدى، ىشىنە ەمەننىڭ قابىعىن تاستاپ ۇستىنە سۋ قۇيدى. كەسپەكتە مەن ٴبىر ناشا اي جاتتىم. مۇنان سوڭ مەن مىرسىندايي جۇمسادىم، بەكىدىم. مەنى ەندى ٴومىردە ٴشىرىمەيدى دەسەدى.

— ال، ونان سوڭ نە بولدى؟ — دەپ قالىپ تاعى سۇرادى

ونان سوڭ مەنى اۋاعا قويىپ كەپتىردى. تىعىزدالسىن دەپ اعاش توقپاق پەن كەلىپ توقپاقتادى. شىنىندا قاراڭعى كەسپەكتە كوپ جاتىپ ٴىشىم پىسقانىنىڭ ارتىنان تازا اۋاعا شىعىپ سەرگىپ، بويىم جازىلىپ، كوڭىلىم كوتەرىلىپ قالدى. مۇنىڭ ارتىنان مەنى ٴبىر وندا ٴبىر موندا تاسىدى، دامىل بەرمەدى، اقىرىندا ساعان قونىققا الىپ كەلدى.

مەنىڭ ٴيىسىم ساعان ۇناعانىنا قۋانامىن. ەندى ەكەۋمىز كۇيىپ كەلەسىپ بىل قاسىقتاي بولىپ تىنىش تۇرارمىز دەيمىن. قورقىنىشتىڭ ٴبارى ٴوتىپ كەتتى.

دوستىم، سەن بىلمەي وتىرسىڭ! دەدى قالىپ، ەرتەڭ سەنى پىشاقپەن تىلىپ، شەگەمەن شەگەلەي باستايدى. سونان سوڭ سەنى اياققا كيەدى. الىپ كەزگەن لىگەن جەردى كەزدىرەدى. بۇلعارى قالىپتىڭ مۇنىسىنا جاۋاپ بەرمەدى. ەشقاشان ٴبىر كورىسپەي، بولاشاق ومىرىن ويلاپ قالىڭ قيالعا باتتى.

جەردەن شىققان كويلەك.

ٴتاني دەگەن قىز بالا اكەسى ەگىستە جىلتىراعان جاۋقازىنداردى ۇستاپ شاشىپ جاتقانىن كورىپ، سۇرادى: — اتە، ونى سەن نەعىپ جاتىرسىڭ؟— دەپ.

— قىزىم باسىڭ ەكەۋىڭە كويلەك ٴوسىپ شىقسىن دەپ، كەندىر سەۋىپ جاتىرمىن. ٴتاني ويعا قالدى: ومىردە ەگىستىكتە كويلەك ٴوسىپ شىققانىن كورگەن ەمەس.

ەكى جۇمادان سوڭ سالعان مولدەكتىڭ بەتىنەن جىپتەي سىزىقتى ماپ-مايدا جاسىل ٴشوپ جابىقتى. سوندا ٴتاني ويلادى: مەنىڭ كويلەگىم وسىنداي جاسىل بولسا جاقسى بولار ەدى دەپ: ٴتانيدىڭ اجەسىمەن اعاسى، اپالارى مولدەككە ٴبىر ەكى رەت كەلىپ، اراسىنداعى جامان شوپتەرىن الىپ تاستايدى؛ كەلگەن سايىن تانيگە: «كويلەگىڭ ونە جاقسى بولادى»،— دەۋشى ەدى.

تاعى ٴبىر ەكى جۇما وتكەن سوڭ مولدەك ۇستىندەگى ٴشوپ ۇزايىپ، باسىنا كوگىلدىر گۇل شىقتى. سوندا ٴتاني ويلايدى: «ٴبىزدىڭ باسىڭ جانىنىڭ كوزى وسىنداي كوك، ٴبىراق ەش كىمنىڭ ۇستىندە مۇنداي كوك كويلەك كورگەنىم جوق» دەپ.

گۇل قۋارىپ ٴتۇسىپ قالعان سوڭ ورنىنا جاسىل باس شىقتى. بۇل باسىنار سارعايىپ، كەپكەن سوڭ، ٴتانيدىڭ اجەسى مەن اپالارى كەلدى. كەندىردىڭ ٴبارىن تامىرى مەن جۇلىپ الىپ، باۋ بايلاپ، كەبىرەۋگە كۇنگە جايىپ قويدى. كەندىر كەپكەن سوڭ، باسىن كەسىپ الدى؛ ساباعىن الىپ بارىپ سۋعا

سالدى. سۋ بەتىنە قالقىپ شىقپاسىن دەپ ٴۇستىن تاس بەن باستىرىپ قويدى.

ٴتانى كويلەكتىن سۋعا باتىرعاندارىندا ٴىشىنەن جاراتپاي قاباعىن كىرجيتتى. مۇيىنىپ جۇرگەندە جانا اپالارى: — ٴتانى جاننىڭ كويلەگى جاقسى بولىپ شىعادى دەپ قويدى.

ەكى جۇما وتكەن سوڭ كەنەپتەردى سۋدان شىعارىپ توقپاقتاي باستادى. ٴوڭى قىرمانعا سالىپ قويىپ تاقتاي مەن توپەشتەدى. سوڭىنان قوراعا الىپ كەلىپ ساباۋدىڭ استىنا الدى، جازعان كەنەپتەردىڭ سىڭىرلەرى جانجاققا تۇز-تۇز بولدى. ساباپ بولىپ كەنەپتەردى تەمىر تاراق بەن تاراي باستادى. اينەن جۇمساپ جيەكتەنگى بولعاندا بارىپ تاراۋدى توقتاتتى — كويلەگىڭ جاقسى بولادى — دەيدى ٴتانىنىڭ اپالارى. ٴتانى ٴىشىنەن بۇل قالاي كويلەك بولاتىن ەدى؛ بۇل كويلەككە ۇقسامايدى. باسىنداعى شاشىنا ۇقسايدى دەپ ويلايدى.

قىس بولدى ۇزاق تۇندەر باستالدى. ٴتانىنىڭ اپالارى كەنەپتەردى شۋ-بكەلەپ الىپ، ۇرشىق بەن ٴجىپ ەتە قىلىپ يىرە باستادى.

— مۇنىسى ٴجىپ، كويلەگى قايدا؟ — دەيدى ٴىشىنەن ٴتانى. قىس ٴوتتى، جاز ٴشىقتى، كۇز بولدى. اجەسى ۇيگە ورمەك قۇرىپ جۇگىرىس كەردى، توقي باستادى، ادىرعى قىلىش سۋۋماقتاي باستادى. جىپتەن كەنەپ شىعاتۇنىن ەندى ٴتانىنىڭ ٴوزى كوزى مەن كوردى.

كەنەپ توقىلىپ بولعان سوڭ، ايازعا قويىپ مۇزداتىپ، قارعا اپارىپ جايدى، جازعىتۇرى كۇن كوزىنە شىبىككە جايدى. ۇستىنە سۋ بۇرىكتى. سۇر كەنەپ اپپاق بولدى. ناعى قىس كەلدى، اجەسى كەنەپتەن كويلەك ٴپىشتى. اپالارى تىكتى. جاڭا جىلعا قارسى ٴتانى مەن باسىن ۇستىنە قارداي اپپاق جاڭا كويلەك كيدى.

ۇشينسكي.

ماقتا.

ماتالار كەندىردەن، جۇننەن، ماقتادان ىستەلەدى. ماتالاردىڭ ماسىعى ماقتا وسىمدىگىنە شىعادى. ماقتا جىلى جاقتا وسەدى. رەسەيدە ماقتانى كوپ ەگەتۇن جەر تۇركىستان. تۇركىستان ماقتاسى ٴبۇتىن رەسەيدىڭ فابريكالارىن تويىندىرادى. قاپقازدا دا ماقتا ەگەدى. بىراق، ماقتادان اتاق العان جەر تۇركىستان.

ماقتا ٴتۇرلى بولادى. كەيدە ٴشوپ ساباقتى، كەيدە بۇتا، كەيدە اعاش سياقتى بولادى. ماقتانىڭ گۇلىنەن توقىمى شىعادى. توقىمنىڭ ٴتۇرى مەن

ۋلگەندىكى تۈيە جاگھاندايى، قاۋاشاق بولادى. ماقتانىڭ ەڭ كەرەكلىسى قاۋاشلىغى، سول ئۈشىن ماقتانى ەگەدى.

ئۆسىپ بولغان سوك قاۋاشاغى جارىلادى. تابىغىنىڭ شەنتەرى اشىلادى، ىشىنەن اپپاق قار سىياقتى مامىق شىغادى. مامىق ىشىندە ۋرلىغى تۇرادى. دۋدا_دۋدا بولىپ شىغادى. مىنە سول مامىقتى ماقتىسا دەيدى. ماقتا تال_تال بولادى: تالدارى ۋرلىغىنا جابىسىپ تۇرادى. سول تالدارىنان ئجىپ ىسىرەدى.

ىسكەندە ماقتا ەككەن جەردى اپپاق اق قىراۋ باسىپ كەتكەندەي بولادى. كىسىنىڭ كوزىن سۈيسىندىرەدى. ئىراق، جۈمىسشىلاردىڭ كوزىن سۈيسىندىرىپ تۇرۋغا ۋاقتى جوق. جەل قاغىپ كەتپەي تۇرىپ قاۋاشاقتى جيىپ الۋغا اسىغۋ كەرەك.

ماقتانى ماشينا مەن تازارتادى. تازارتىپ بولغان سوڭ ماقتانى تاپلاپ

56_ىنشى سۈگەرەت: ماقتا جارىلغان قاۋاشاغى.

بۇۋىپ، ماقتا توقىمىتۇن پابرىكتەرگە جىبەرەدى. جەردى ازالىسىن دەپ ئبىر جاققا جىبەرەدىن بۇرىن ماقتانى تەرلاپ قىسادى. ئجىپ بولماستان بۇرىن ماقتانى تالاي ماشينالاردان وتكىزەدى؛ ماشينالار مەن سابالادى، تۈتىلەدى.

ئجىپ ئىيرەتىن پابرىكتەردە ماقتادان ئجىپ ىستەيدى. ئجىپ ئيىرىۋ ئۈشىن ماقتانىڭ ئبىر نەشە تالىن قوسىپ سورادى، شيراتادى. ئيىرىۋدەپ سونى ايتادى.

مۇتان سوڭ ئجىپتى بوياتىن جەرگە جىبەرەدى. بوياپ بولغان ئجىپتى ساتۋغا جىبەرەدى. بويالماغان ئجىپتى ماتا توقىيتۇن جەرگە جىبەرەدى. ونىا بارغان سوڭ ئتۈرلى ماشينا قۇرالدار مەن جىبتەن مەنكەل توقىپ شىغارادى. بوياتۇن جەردە مەتكەلدى ەنۇرلى تۈسكە سالىپ بويايدى: شىتقا ۋرنە سالاتۇن جەردە مەتكەلگە ئتۈرلى بوياۋلار مەن كەستەلى ۋرنەكتەر سالادى.

دلۋ وبدان.

شۇبىردىڭ پابرىيكاسى.

ٴبىر نارسە ٴشىرت ۇيقىمنان ٴتۇرتىپ ويتقانداي بولدى، تىزبەكتەلىپ ۇشقان بوكەلەك سىقىلدى تاپ تۇلاعىمنىڭ ۇستىندە ىزىلدى-ىزىلدى ەستىلەدى؛ ۇزاق، ۇزىلىپ سوزىلعان، مۇڭدى ىزىڭ شىعادى اۋدارىلىپ تۇسىپ ٴشام جاعامىن؛ كورپەمدى اسىعىس ۇستىمنەن سىلكە تاستاپ كيىنە باستايمىن. ون مينۋتتاي ونكەن سوڭ شاپانىمنىڭ تۇيمەسىن سالۋعا اسىعىپ دالاعا شىعامىن.

ەسىك الدىنان پابريكا الاقانىڭداعىداي تۇتاس كورىنەدى سول قابىرعاسىنداعى جەلى تارتىپ بايلاعانداي تىزبەكتەسىپ تۇرعان باس قاباتتى بيىك-توقىما بولىمىنىڭ ۇلكەن-ۇلكەن ۇيلەرى؛ مۇنىڭ ارت جاعىندا وزەندى قۋالاي ماتا بوياپ اسپالايتۇن بولىمىنىڭ مورجەسى سوراييپ كورىنەدى. ولڭ بەتىندە ۇزىننان-ۇزاق تارتىلعان ٴتورت قاباتتى قازارمالاردى كوزىم شالادى، بۇل جۇمىسشىلاردىڭ ۇيلەرى. پابريكانىڭ جۇمىسشىلار ٴۇيىنىڭ اراسىنان ۇلكەن جالپاق جول ٴوتىپ ارىراق اعاشتىڭ ىشىنە كىرەدى؛ باسقا ۇيلەردەن قاشىعىراق شىركەۋ مەن اۋرۋحانا تۇر. تاپ مەنىڭ ماڭدايىمدا دەرەكتىردىڭ ٴاپادەمى ٴۇيى كورىنەدى؛ ونىڭ ارجاعىندا قىزمەتشىلەر ٴۇشىن سالىنعان ۇيلەر كوشەگە سىيىسپاي تۇر؛ جۇمىسشىلارعا ارناپ سالىنعان شايقانا، كىتاپ قانا، ۇلكەن دۇكەن، قاساپ سوياتۇن ٴۇيى كورىنەدى.

مەن پابريكانىڭ باس ۇيلەرىنە قاراي جونەلدىم. مەن كەلە جاتقان جەرگە ۇزىلمەستەن ٴتۇس جاعىنان جۇمىسشىلار شۇبىرىپ كەلىپ جاتىر؛ اڭقىپ ىسىپ تويعان ەسىك كەلگەنىنىڭ ٴبارىن جۇتىپ جاتىر. جالپاق تاس باسقىش-بەن ايەل-ەركەكتەر جوعارى كوتەرىلىپ جاتىر؛ جۇرتتىڭ ٴبارى جۇمىسقا اسىعىپ كەلەدى؛ بەتتەرى ٴبىر نارسەنى ويلاعان سىقىلدى، قاباقتارى جابىڭقى، ادام داۋسى ەستىلمەيدى. ون-ون بەس مينۋتتان سوڭ ەسىك مەڭدەي كەلسى ورىندارىنا كەلىپ تۇرىپ بولدى.

ٴتىرى جان سياقتى پابريكانىڭ دا جۇرەگى بولادى، ول جۇرەگى بۋ-ماشينا. جۇرەك بولماسا يا سوقپاسا ٴتىرى جاننىڭ قانى توقتاپ ٴولىپ قالادى؛ بۋ ماشيناسى بولماسا پابريكا قوزعالمايدى، جۇمىس قىلا المايدى، جانسىز ولگەن كەۋدە سياقتى بولادى، سونىڭ ٴۇشىن قوجاسى بۋ ماشيناسىن ونە ەمتى كۇتەدى. ماشينا كەڭ جارىق ۇيدە تۇرادى.

پابريكانىڭ باسقا جەرىندەگى ەڭ مۇنداعى نارسەنىڭ بارىندە تاپ-تازا

جىلت-جىلت ەتەدى. ماشينا ۇلكەن بولماعانمەن باستاپ قوزعالتاتىن بۇرانداسىنا
شەيىن كىرىسكەن جوق ٴسىرتىمۇلى، جارقىلداپ تۇرادى. قازىر بولاتتان سوعىلعان
الىپ تەمىر-تەرىس قىمىلداماي تۇر. سونىڭ ٴۇشىن ٴالى بارلىق پابرىكا
قوزعالماي جىم-جىرىت. ال، ەندى بارلىق ٴىس ەستەيتىن جەرلەرگە توگىراۋ بەرىلە
باستادى: بۇل قازىر ماشينا جۇرگىزىلدى دەپ قاپارلاندىرعانى. ٴبىر مينۋتتە
ەكى مينوت وتتىمە، وتپەدىمە، ماشينا تەگىس قوزعالا باستادى؛ ۇلكەن
تەگەرمەشى ٴبىر اينالعانشا ماشينانىڭ سوڭىنان بار نارسە اينالا بەردى، پابرىكا
كۇرىلدەدى، ٴتىرىلدى، جان ەندى: تەگەرمەشتەر ٴۇزىلىپ، كۇرسىلدەپ، دوڭگەلەنىپ
ۇيتقىپ جاتىر؛ بەلدەۋرى قاتتى جەل كۇنگى قاڭباقشا اسىعىپ دومالاپ جاتىر؛
تارتپا قايىستار سىرىلداپ اينالىپ جاتىر. ٴوز ٴوزىنەن جىبىنەر بىزدىكداپ جۇگىرىپ
جاتىر. ماشينا انا جەردە ماقتانى ساباۋمەن ۇرىپ دىرىلدەتىپ سىلكىپ، جۇلقىپ
جاتىر؛ مىنا جەردە بولات تاراقپەن بۇرقىراتىپ تۇتىپ جاتىر؛ انا ارادا جىپ شيىراتىپ
جاتىر؛ مىنا ارادا اعاشقا جىبىنى وراپ جاتىر؛ ٴجىپ اعاشتىڭ جانى بارسىياقتى
ٴوز وزىنەن دومالاپ اينالىپ جاتىر. اعاشتان ٴجىپ توقيتىن ماشيناعا قولىن
سوزىپ، كەتىپ بارا جاتىر؛ توقىما ماشينا بالعەرى كەيىن ٴوز وزىنەن جۇگىرىپ
ەتەكتىپ، مينوتىنا ٴجۇز ەلۋ رەت اينالىپ جاتىر. انا جەردە ماشينا جاڭا عانا
توقىلىپ شىققان مەتكەلدى بۇكتەلەپ جاتىر. بۇكتەلگەن مەتكەل كىشكەنە
تەمىر اربالارعا مىنىپ بوياپ ورنەك سالاتىن بولمەگە جونەلىپ جاتىر. بۇل بولمەدە
مەتكەلدى بوياپ ورنەك سالىپ شىت قىلىپ جاتىر. جۇمىسشىلار ماشينانى قاداعا
لاپ باعىپ تۇر؛ ۇزىلگەن ٴجىپتى جالعاپ جىبەرەدى، شۋبىرەكتى الىپ، توزعاپ
جىبەرەدى. استىنداعى جەر ونىپ باراجاتقانداياق پابرىكا وينىقشىپ، سەكىرىپ
دىرىلدەپ، قالتىلداپ، كۇرىلدەپ، مىڭ كىسىدەي شۋىلداپ جاتىر. ٴۇيدىڭ
بارلىق قاباتى دا جىلسا تالمالدانا، اۋاسى تىنشىعۋ بولا باستايدى. 9 ساعاتتان
سوڭ ەكىنشى كەزەكتەگى تىڭ جۇمىسشىلار كەلىپ، بۇرىنعىلاردى الماستىرادى
تازا اۋاعا شىعا بەرە، مەن بويىم كوتەرىلىپ ٴبىر كۇرسىندىم. ٴبىزدىڭ پابرىكا
مىڭدە بەس مىڭ جارىم جۇمىسشى، 300 قىزمەتشى، بار. 800 جۇمىسشى عانا
پابرىكانىڭ سىرتىندا، قالعاندارى ىشىندەگى كازارمالاردا تۇرادى. كوبىنىڭ
قاتىن بالاسى بار. سونى مەن پابرىكاداعى قالعاندىڭ سانى 8 مىڭعا جەتەدى.
ٴبىزدىڭ پابرىكامىزدان ادامى از اۋىلدار رەسەيدە تولىپ جاتىر.

پۋلوف.

قاعازدى قالاي ىستەيدى.

قاعازدى ەسكى، ۇسقى ىسكە اسپاي قالعان ماتادان جاسايدى. ۇزاق بالالار، قالدار ىرقاسىنا قاپ سالىپ ٴجۇرىپ كەز كەلگەن بوقتىقتى، توگىلگەن ٴىشىن الىپ، كەرەگىن تاۋىپ الادى. ولاردىڭ قولىندا ۇشىنا شەگە قادالعان تاياعى بولادى. قالعان كادەگە اسپايتىن ەسكى شۇبەرەكتەردى جيناپ الىپ، قايتىپ بارىپ پابريكاعا تابىسادى. ٴبىر جەردە جوعالىپ قالعان ەسكى ورامال، ٴتۇرلى شۇبەرەكتىڭ ەسكى قيىقتارى، دالاعا شىعارىپ تاستاعان، كونە شۇبەرەك، بارىندا الگىلەر تەرىپ پابريكاعا الىپ بارىپ بەرەدى. ٴبىر نەشە جۇمىسشىلار الىپ كەلگەن ەسكى شۇبەرەكتەردى ايىرىپ، ٴبولىپ وتىرادى. قالىڭ شۇبەرەكتى جۇقاسىنان، قاتتى شۇبەرەكتى جۇمساعىنان جۇننەن ىستەگەنىن ماقتادان ىستەلگەنىنەن ايىرادى. ٴبىر ٴتۇرلى شۇبەرەكتەردى ٴبىر جەرگە ۇيە بەرەدى؛ جۇمىسى ايلەمدى وتىز كەيدە ونان دا ارتىق ۇيىندىلەر بولادى. كوبەيىپ بولعان سوڭ ٴار ۇيىندىدەن ٴار ٴتۇرلى قاعاز جاسالادى. اۋەلى ەسكى جامان شۇبەرەكتى ٴبولىپ كەسىپ، تىگىسىن، تۇيمەسىن، ىلگەگىن، سول سياقتى نارسەلەرىن الىپ تاستايدى.

ەسكى شۇبەرەكتەر لاس جەردە جاتقان. بارىندا كىر، لاس بولادى: جۋقان نارسەنىڭ ٴبارىن تازارتۋ كەرەك. تازارتۋ ٴۇشىن شۇبەرەكتى ۇلكەن جاشىككە سالادى. جاشىكتىڭ ىشىندە توقىمى جوق. جىلى نە جۋۋان باقالاعى بار تەگەرمەش اينالىپ تۇرادى. تەگەرمەش اينالعاندا باقالاقتارى شۇبەرەكتى جاساپ سىلكىپ ۇرىپ، قۇرعاق شاڭىن قاعادى. شاڭ كوبىنەگىنەن جۇمىس قىلىپ جاتقان بولمەدە ەمىن الۋعا بولمايدى. شاڭ دالاعا شىعىسىن دەپ، جاشىكتىڭ ۇستىنە ۇلكەن قالقان قوندىرىپ، ارناسىنان مورجا شىعارىپ، شاڭدى دالاعا جىبەرەدى. تازالاپ بولعان سوڭ ەسكى شۇبەرەكتەردى قازانعا سالىپ قايناتادى. تازارىپ جۋىلسىن دەپ قازانداعى سۋعا سودا مەن (ساقاردىڭ ٴبىر اتاسىنىڭ ۇلى) ٴبىز ٴبىر سالادى يا ٴتىبىر ورنىنا كۇل قوسادى. كىر جۋعاندا ادام كىرى ٴابدان كەتسىن دەپ سۋعا ىشىنە قالتاعا سالعان كۇل قوسادى عوي. قايناپ شىققان سوڭ ەسكى شۇبەرەكتە تاڭبا، داق قالمايدى، ٴتۇسى وزگەرەدى، تازارىپ، اعارادى. بارىمەن بۇرىن شۇبەرەك ملجا-ملجا بولىپ جۇمساپ، بىساپ، ايران سياقتى بولادى. ەڭ كەرەكتى مىنە وسى. قايناتىپ جاتقاندا ەگەر قويىلسىن دەپ بىلعاپ تۇرادى.

سول تۇيىرشىكتى اۋزى اشىق ۇلكەن ىدىسقا قويىلادى. ىدىس ىشىندە

قويىرشىقتا سوزىلىق جالىم قويىلادى؛ بولماسا قاعاز ۇستىنە تامعان سوزىق تارىعى سوگىرا ونكىزىپ جايىپ جىبەرەدى. قويىرشىق جالىم مەن ارالاسىپ بولعان سوڭ، تاباق، تاباق تاسۋعا بولادى. قويىرشىقتى جۇمسىسى ٴتورت بۇرىشتى تابا مەن وجاۋشا باتىرىپ الادى. تابانىڭ ٴتۇبى قويىرشىقتىڭ سۋى توعەن سورىقسىن ٴدىپ تەسىر تورىدان جاسالادى. سۋى سورىققان سوڭ تابانىڭ ۇستىنە بىلقىلداق، ملعال جوق، قالىڭ قالادى. وسى قالىڭ قاعازدىڭ تابانى. سول قالىڭقتى مىندى ماۋىتىنىڭ ۇستىنە سالادى. مۇنىڭ ۇستىنە تاعى شۇعا سالادى، شۇعانىڭ ۇستىنە تاعى قاعاز سالادى. اقىرىندا ەكى جۇزدەي قابات بولادى. وسىنىڭ ٴبارىن پىرەسكە سالىپ (باستىرىق) ەكى جاعىنان قىسادى. سودان سوڭ ٴار تابانى بولەك كەپتىرىپ، تەگىستەيدى.

بۇل كۇندە قاعازدى بۇلايشا قول مەن ىستەۋدىڭ ورنىنا ماشينا مەن ىستەيتىن بولدى. ماشينانىڭ جاسالۋى بۇلاي: ماشينانىڭ ٴبىر جاعىنان الگى قايناعان قويىرشىق قۇيىلادى دا، ەكىنشى جاعىنان قاعازدىڭ تاباقتارى ازىرلەنىپ شىعىپ تۇرادى. ماشينا مەن ىستەگەندە جۇمىسى ەلۋ ەسە جىلدامىراق بولادى؛ ماشيناعا قويىرشىق قۇيىلعان سوڭ ەكى مينۋتتا قاعازدىڭ تاباعى ٴازىر بولادى. جازاتۇن قاعازدى كىرافال كىلەيستىرىپ، سابىننان، اشۋداستان تۇسىپ ىستەگەن ٴبىر نارسە مەن ٴسىڭىرىپ جەلىمدەيدى. بۇل كۇندە سالام، اعاش ۇنىندا قاعاز جاسايتۇن جولدى. ٴبىراق بۇل قاعازدار سىنعاق تۋزعاق بولادى.

بۇلشىق ەت.

بويانعان، كۇلگىن، شىرايلى،
سۇلۋ ەتەس سىرلى بەت؛
شىمىراتىلعان تۇيىندەي،
شىن سۇلۋ كۇشتى بۇلشىق ەت.

توقپاقتاي قۇرىش جىيىرىلىپ
قوزعالسا ويناپ بۇلتىلداپ؛
شىمىراتىلىپ تۇيىندەي،
جازىلىپ جىلدام جىلپىلداپ.

توقپاقتاي ٴتۇيىن بۇلشىق ەت،
العىدى كۇشكە قاراتقان،
سان كەرەمەت ماشينا
كۇشى مەنەن جاراتقان.

بالعىن بىلەك، بالتىردا
شىمىراتىلعان تۇيىندەي؛
بۇلتىلداسا بۇلشىق ەت،
كىم تۇرادى سۇيىنبەي؟

كوك تەمىر قۇرىش بولات بەن
اسىۋسىز اسقار تاۋ كەسكەن ؛
تاس قوپارىپ، جەر ٷڭگىپ ،
شىڭىراۋ قازىپ جەر تەسكەن .

شىڭىراۋدان قازىپ قوپارىپ ،
شىعارعان بولات كوك تەمىر ؛
مىس، كۇمىس، التىن، قورعاسىن،
جەر مايى، الماس، تاس كومىر.

اسپانعا ۇشىپ ، سۋۋ كەشىپ ،
دٷنيە ايناليپ قىدىرعان ،
تەمىردەن قۇيىپ جول سالىپ ،
جەر قىرتىسىن سىدىرعان .

ٴتٷيىنى توقپاق بۇلشىق ەت
ايۋدى دا ٷيىرەتكەن
بۇعالىق سالىپ سۇيرەتىپ
ومىرتقاسىن كٷيرەتكەن .

ايەردىڭ توقپاق جالىنداي ،
بوكەننىڭ سىركە سانىنداي ؛
قابىعىنىڭ قىرعان بەزىندەي
شورتانىنىڭ جۇمىر بەلىندەي

شىمىراتىلىپ تٷيىلگەن
بولاتتاي كٷش بەن بىلگەن
بۇلشىق ەتتى بىلەكپەن
بالتىردان سٷلىۋ دەنە جوق .

سا كەن.

جەر قۇيقاسى.

سابان مەن جىرتقاندا كەتپەن مەن جەر قازعاندا ٷستىڭگى قاباتى شىم توڭىرعاي ەكەنىن، وسىمدىكتىڭ تامىرلارى ٴبىرى مەن ٴبىرى ٷستاسىپ جاتاتىنىن كورەمىز. ونان ٴارى كەتكەن سوڭ ٴشوپ تامىرى بولمايدى، شىم تاۋسىلادى، جالعاس قۇم يا ساز بولا بەرەدى. قانشاما تەرەڭدەتىپ قازساقتا ەندى شىم شىقپايدى. جەردىڭ شىم بولىپ جاتقان جوعارعى قىرتىسىن جەر قۇيقاسى دەيدى. سابان مەن جەر جىرتقاندا سول قۇيقادان تومەن تٷرەندى باتىرمايدى، ٷستىڭگى وسىمدىككە كەرەك تاماق تەك وسى قۇيقانىڭ ىشىندە بولادى. سوندىقتان ٴشوپتىڭ تامىرلارى قۇيقادان ٴارى كەتپەيدى؛ اعاشتاردىڭ ٴۇزىن تامىرلارى عانا قۇيقانىڭ استىنداعى قاباتتارعا دا سىڭىپ تارالادى.

قۇيقا ٴتٷرلى-ٴتٷرلى بولادى. ٴار ٴتٷرلى قۇيقا ٴار ٴتٷرلى وسىمدىككە جايلى. جايلى جايسىز بولۋى قۇيقانىڭ ىشىندەگى نارسەلەرىنە قاراي. سونىڭ ٴۇشىن قۇيقانىڭ جايىن ٴجانە ىشىندە نە بارىن بىلۋ شارۋاعا وتە كەرەك.

جەر قۇيقاسىنىڭ ىشىندە ٴتٷرلى نارسەلەر بولادى؛ ولاردىڭ ٴبىرى كوبىرەك، ٴبىرى ازىراق بولادى. قاي توپىراق قۇيقادا باسىم بولسا، سوعان قاراي ات قويىلادى.

قۇيقانىڭ ىشىندە ەڭ اۋەلى سۋ بولادى. ٴبىراق اۋاسىنا، جەرىنە قاراي

بىلعالدى، بىلعالسىز بولادى. قالاي سابىتقا نوپىراق تولتىرالىق. سونى قويعان تارازى جاساپ ٴبىر باسىنا سالالىق، ەكىنشى باسىنا ٴبىر نارسە مەن تەڭگەلەيىك؛ سونان سوڭ قالايىنى باسسى جەرگە قويىپ، توپىراعىن كەبىرەيىك؛ مىندى توپىراقتى تارازىنىڭ باسىنا قايتا سالساق، جەڭىلەپ قالادى؛ ەكىنشى جاعى باسىپ كەتەدى. ول ىشىندەگى سۋىنىڭ كەبۋىپ كەتكەندىگىنەن. قالعان توپىراقتى كۇشتى وتتىڭ ۇستىنە قويساق، قالايىنىڭ ىشى تۇتىنداپ كوگىرسىمى باستايدى. ٴبىر ازدان سوڭ ٴتۇتىن باسىلىپ، كوگىرسىگەنى قويىلادى. بۇرىنعى توگىر توپىراعىمىز مىندى بوزارىپ قالادى. قالعانىنىڭ ىستىنا وتتى قانشا جاقساقتا ٴتۇتىن شىقپايدى، كوگىرسىمەيدى. قايتا تارازىنىڭ باسىنا سالساق توپىراق كەپكەنىنىڭ ارتىنانا ٴبىر از جەڭىلەپ قالعانىن كورەمىز. ولاي بولسا، توپىراقتىڭ ٴبىر قاتارى جانىپ كەتكەن بولادى. جانباي تۇتى قالايدا قالدى. جانىپ كەتكەنى وسىمدىكتەر مەن جانىۋارلاردىڭ شىرىگەن دەنەسىنەن بولعان نارسە. توپىراقتىڭ ٴتۇسى توگىر بولاتۇنىدا سول شىرىكتىڭ كوگەنىڭ تۇسىنەن. مۇنان قالعان توپىراققا سۋ قۇيىپ ارالاستىرساق، سۋ بىلايلانادى. سونان سوڭ تىندىرساق، سۋ تۇبىنە بىلاي جاپ-لاپ شوگە باستايدى. اربىنە، اۋەلى استىنا اۋىر بىلاي، ۇستىنە جەڭىل بىلاي شوگەدى. ٴبىر از تۇرعانىڭ سوڭ سۋ ٴابدان تىنىپ مولدىرلەنەدى. مىندى تىنعان سۋدى ىبىتەپ توگىسەك، قالايىنىڭ تۇبىنە شوككەن قۇم مەن سازدى كورەمىز، قۇم قىيىرشا قتانىپ استىندا جاتادى؛ ساز ماپ-مايدا بولىپ ۇستىندە جاتادى. ولاي بولسا، توپىراق ىشىندە شىرىك كوگەن بىلسقا قۇم مەن سازدا بولدى. بۇلاردان باسقا توپىراق اراسىندا ٴتۇز بىز بولادى.

تۇيقاداعى توپىراقتىڭ قۇمى ٴجۇزدىڭ جەتپىسىنەن كەم بولماسا، توپىراقتى قۇم دەيدى؛ ەگەر سازى جارىدان كەم بولماسا، توپىراقتى سازداق دەيدى. ەگەر شىرىگى ٴجۇزدىڭ جىيىرماسىنان كەم بولماسا، قارا توپىراق دەيدى؛ ەگەر ٴتۇز ٴبىرى ٴجۇزدىڭ بەسەۋىنەن كەم بولماسا، ٴتۇزبىزدى توپىراق دەيدى.

ەگىن شىعۋعا، ٴشوپ وسۋگە ەڭ قولايلىسى قارا توپىراق. بۇل توپىراقتىڭ قاسىيەتى سۋدى كوپ جۇتىپ ىشىندە كوپكە شەيىن ساقتايدى. اۋاداعى بىلالىدىدا وزىنە تارتىپ المۋى كۇشتى. سونىڭ ٴۇشىن قارا توپىراقتى جەردەگى ٴشوپ بەن ەگىن وكايلىق بەن شولدەمەيدى. الا بەردى قارا توپىراق ىشىندەگى ٴشوپتىڭ قاتتى ٴتۇبىر ناماقتارى سۋ مەن ەرىپ تامىر مەن شوپكە جەتىسىپ تۇرادى. قارا توپىراقتى ٴبىر بىلەسقا سالىپ سۋ قۇيىپ شايقاساڭ قوشقىل بىلاي بولادى. سول قوشقىل سۋ ەگىنگە جاعىمدى.

قۇم قۇيقالى جەرگە تۇسكەن بىلعال تەز ٴسىڭىپ كەبۋىپ كەتەدى. قۇم سۋلىسبالى بولعان سوڭ ٴشوپتىڭ تامىرى بەكىۋىدە قىيىن؛ قۇم توپىراق دايىم

قۇرعاق بولادى. سونىڭ ٴۇشىن ەگىنگە، شوپكە قۇم توپىراق قولايسىز بولادى.

سۇر تىبىسە ساز ٴىسىنىپ، قامىر سىياقتى بىلەزىنىپ قالادى. استىنا سۋ ورنىعىپ تۇرادى. سوندىقتان سازدى جەردىڭ بەتىنە قاق، كول تۇرىپ قالادى. دىمقىل بولادى. ٴبىراق بىسسىدا سۋى كەۋىپ، ساز توپىراق جارىلىپ كەتەدى؛ ٴوزى تاستاي بولىپ قاتىپ قالىپ، سوقا سابان تۇسپەيدى. جارىلعاندا ساز ۇستىندەگى ٴشوپ بولسا تامىرى ۇزىلىپ كەتەدى. سازدىڭ ونە دىمقىلدىعىندا شوپكە زيان. سونىڭ ٴۇشىن ساز توپىراقتا ەگىنگە ٴشوپ شىعۋىنا قولايسىز بولادى.

ٴتۇبىز قۇيقالى جەردە ٴسىم تۇمان كورى كوبىرەك، سازدان كورى ازىراق ساقتالادى؛ كۇننىڭ قاتتى قىزادى. قىزۋى كوپكە شەيىن باسىلمايدى. قۇرعاق ەلدەقى مۇنداي جەرگە ەككەن ەگىن كۇيىپ قۋراپ كەتەدى. كەلەڭ ٴتۇبىزدى جەرگە تۇك شىقپايدى.

قۇيقانىڭ استىنداعى قاباتتى جەردىڭ توسەگى دەيدى. توسەكتىڭ توپىراعىندا ٴتۇرلى بولادى. سونىڭ ٴۇشىن ەگىن سالعان كىسى جەردىڭ توسەگىنىڭ توپىراعىندا قاراۋى كەرەك.

قارا توپىراق ورال، اقتوبە، قوستاناي ۋەزدەرىنىڭ ارقا جاعىندا بار؛ قىزىلجار، كوكشە تاۋ ۋەزىنىڭ ٴار جەرىندە الابات قارا توپىراق بار؛ بەل اعاشتا مەرەكەنىڭ ول جاعىندا ٴار جەردە ۋەزدەن-ۋەزىنىڭ قارا توپىراق بار. قۇم توپىراق بەن سازداقتا قازاق جەرى باي، بۇلار قاي جەردەن دە بولسا تابىلا بەرەدى. ٴار جەردە ٴتۇبىزدى توپىراقتا كەزدەسەدى.

جەر جەكسەنى.

وزەننىڭ، جىرانىڭ جارىنا قاراپ تۇرساق، جاردىڭ توپىراعى قابات-قابات بولىپ كورىنەدى. ٴبىر جەردىڭ تەرەڭىرەك تۇڭعىق قازعاندا دا توپىراعى قىرتىس-قىرتىس ەكەنىن كورەمىز. ۇستىڭگى قاباتى قوڭىرلاۋ، استىڭعى قاباتتارى سازعىلت، قىزعىلت، كوكشىل دە بولادى. قولعا الىپ قاراساق، ٴبىر قاباتى مايدا توپىراق، ٴبىر قاباتى قيىرشاق ٴىرى توپىراق، ٴبىر قاباتى قاتتى ۇلكەن مايدا توپىراعى ساز، قيىرشاعى قۇم، قاتتى قاباتىن تاس دەپ اتايدى.

بۇلاردىڭ ٴبارى جەر جەكسەنى بولادى. ساز قۇم، ۇۋ ق تاستار كەزكەلگەن جەردە جاتا بەرەدى. ٴىرى تاستار تاۋلى جەردە بولادى. بۇلاردان باسقادا جەر ىشىندە بولاتىن نارسەلەر كوپ: ماسەلەن، التىن، كۇمىس، مىس، تەمىر، قورعاسىن، قالايى، سىناپ، تۇز، بور، اشۋداس، تاس كومىر، جەرماي جانا سونداي پايدالى زاتتار.

جەر جەكسەندەرى ٴتۇرلى-ٴتۇرلى بولىپ جاتادى. بىرەۋلەرى سوم-سوم،

ٴۇي-ٴۇيمەن بولا شىعا ٴتالىپ، بىرەۋلەرى ٴتۇنتۇتاس ۇزىننان ۇزاق قىرتىس-قىرتىس بولىپ جاتادى. قىرتىستارى ماسەلەن، اۋەلى كيىز توسەپ، ونىڭ ۇستىنە كىلەم، كورپە توسەپ تاستاعان سىقىلدى بولىپ كورىنەدى. اسىرەسە قۇم ٴوڭىن سازدان قۇرالعان جەكسەندەردىڭ قىرتىسى تاقالاپ جيناعان كيىز سىقىلدانىپ كوزگە ٴتۇسىپ تۇرادى. ٴورتىستار جەر استىندا كەيدە تىك، كەيدە كولبەۋ، كەيدە شوقتانىپ بىرىگىپ جاتادى. جەر جەكسەندەرىنىڭ اراسىندا كەيدە وتە تەرەڭنەن جانۋارلار مەن وسىمدىكتەردىڭ قالدىعى تابىلادى.

جەر جەكسەندەرىن نەندەي كۇش جەر استىنا دەستەلەپ جيناپ قويعان؟ بولاردىڭ ىشىندە قالىپتانعان جانۋارلار مەن وسىمدىكتەردىڭ قالدىعى قالاي بارىپ تۇسكەن؟ جەر جەكسەندەرىن قاباتتاستىرىپ، دەستەلەپ جيناعان ولاردىڭ ىشىنە جانۋارلار مەن وسىمدىكتەردى سالعان كۇش سۋ. سولاردىڭ ٴبارىن ىستەگەن سۋ ەكەنىن بىقاساق ورنىمىزدا بىلەمىز.

ماسەلەن، قارا نوسەر تۇيىپ وتكەن سۋدىڭ جەر جۇزىندە نە بىتىرەتىنىن بىلەمىز؟ جىرا-جىرا بىلتىلدى، ويپاڭ-ويپاڭ جەر تاۋىپ الىپ، وردەن تومەن قاراي زىرقىراپ سەل اعادى. سەلدىڭ ىشىندە سازدا، قۇمدا، شوبىندە، سالامدا، جاپىراقتا سۋعا كەتەتۇرلى قوقىم-سوقىم دا زىرلاپ اعىپ بارادى. جاي ٴبىر تەگىس جەرگە جەتكەن سوڭ سەل جايىلىپ، دىرىلداپ، توقتاپ، جايلاپ اعا باستايدى. شىعىس تاۋىپ الىپ تاعى بىلگەرى جىلجىدى. سەل مەن اعىپ كەلگەن نارسەلەر الگى جايىلما جەردە ىنالاناپ، بىرتە-بىرتە جەرگە شوگە باستايدى.

ەرتەڭ سۋ سورىلعان سوڭ قاراساڭ، الگى جەردە قاراۋىتىپ ىرىلىپ قالعان تۇساپ كورەسىڭ؛ بۇل تۇساپ — كەشەگى سەل مەن كەلگەن نارسەلەر.

شوگىپ قالعان تۇساپتار اۋدانى ۇلكەندە كىشكەنەدە بولادى. ەگەر ۇلكەن سۋدىڭ اراسىن شۇقىپ قاراساق، تۇسابىمىز تولىپ تۇرعان قيقىم-سيقىم ەكەنىن كورەمىز. جەردىڭ بەتىندەگى ٴبىر شوق كەيدە ونان تومەن قالعانىن ۇستىندە قاباتتانىپ تاس قۇم بولاردان جوعارى جەكەلەنىپ ٴشوپ سالام، جاپىراق سىقىلدى نارسەلەر جاتقانىن كورەمىز. بارىسىنىڭ بەتىندە تۇساپ قالادى. بولاردى قاباتتارىنىڭ تۇسىندە قاراي ادام تەز ايىرادى.

ۇرتتاي سەلدىڭ قالعانىن وزەندەردە ىستەيدى. ٴبىراق، سەلدەن وزەننىڭ ايىرماشىلىعى — وزەننىڭ كوپتىگى: سەلدەر قوسىلىپ ۇزاق سايلارعا، ۇزاق سايلار جينالىپ وزەنگە، وزەندەر بىرىگىپ كولدەرمەن تەڭىز دەرگە قۇيادى. وزەندەر اعىسىنىڭ ىشىندە دە قۇم، ساز، تاس سىقىلدى نارسەلەر بولادى. اعىسى قاتتى وزەندەر اسىرەسە جاز-كۇزگى تاسقىن كەزىندە سونداي نارسەلەردى كوپ الىپ كەتەدى. كەيدە تاسقان وزەندەر ارناسىنان شىعىپ جايىلىپ تەگىستەلىك

جەرلەردى شايادى. سۋ قايتقان سوڭ جايىلعان شوگىندى جەرلەردە بۇلار تۇبىندە بىرلەسىپ تاس، ٴشوپ، سالام، اعاش، توساپ سەكىلدى نارسەلەر قالادى. اعىنى كۇشتى وزەندەر كەمەرىن قۇلاتىپ الىپ كەتىپ، تەڭىزدەرگە قۇلاتادى. وزەن اعىسى مەن تەڭىزگە بارعان تاس اعاش ساز، قۇم سىقىلدى نارسەلەردىڭ بارىنە بىرتە-بىرتە تىنىپ تۇبىنە شوگەدى؛ اۋىرلارى استىنا، جەڭىلدەرى ۇستىنە، ولاڭ جەڭىلدەرى بارىنەن دە ۇستىنە شوگىپ قىرتىستانىپ، قاباتتانىپ جاتادى. سونى مەن جەر جەكسەندىڭ قاباتتارى شىعادى.

نابىيعاتتا ٴبىز كورەتۇعىن جەردىڭ ٴالىڭ قىرتىستارى جاراتىلعانشا، نەشە مەلىيون جىلدار وتكەن.

ۇۋاق تاس قوم، ساز.

ويقاب ٴجۇرىپ قۇراعاب قالعان سايلاردىڭ تۇبىنە تۇسكەندەرىڭ بار، بولەاما وزەن جاعاسىنا بارعاندارىڭ بار. كولدە يا وزەندە سۋعا شومىلىپ ٴجۇرىپ جالاق ويناپسىڭدار؛ سۇڭگىپ كەتىپ سۋ تۇبىنەن ۇۋسىپ ۇۋاق تاس الىپ شىعىپ، بىرىڭە-ٴبىرىڭ اتىپ جىبەرىپ، دۇزە كەلە قاشاسىڭدار. سۋدىڭ تۇبىنەدە، وزەن جاعاسىندادا، سايدىڭ تابانىندادا جۇپ-جۇمىر ۇۋاق تاستاردى كورەسىڭدەر. ادامدارىن تەرىپ، ۇيگە الىپ كەلىپ ويناپسىڭدار؛ جىلقى قىلاسىڭدار.

تاستىڭ ىشىندە قىزىلى دا، سارىسى دا، جاسىلى دا، سۇرى دا، قاراسى دا، شۇبارى دا، اقى دا بار. ۇۋاق تاستار وتە قاتتى، پىشاق بەن سىزىپ قاراعاندا كەلمەيدى؛ سىندىرايىن دەسەڭدەر بالعا مەن ۇرىپ زورعا ۇساتاسىڭدار.

سول ۇۋاق جۇمىر تاستاردىڭ قايدان شىققان؛ جاتقان جەردەگى ۇلكەن تاستاردان ۇگىلىپ تۇسكەنى دەۋگە ماڭايىندا تاۋ جوق. سايدىڭ بىلسىن جاعالاساق، ٴبىر از جەرگە بارعان سوڭ تۇبە يا تاۋعا سوعامىز؛ ولاردا ۇلكەن تاستار بولادى. كولگەندە سايدىڭ سۋى قۇيادى. ٴبىزدىڭ كورەتۇعىن ۇۋاق تاستارىمىز سول ۇلكەن تاستاردان سىنىپ تۇسكەن قالايشا؟

سۋدىڭ جۇرمەيتۇعىن، كەرمەيتۇعىن جەرى جوق. سونىڭ ٴۇشىن سۋ ۇلكەن تاستاردىڭ جارىعىندا كىرەدى؛ قاتقان سوڭ تاستى بۇزادى. ماسەلەن شىنىعا سۋ تولتىرىپ، اۋزىن تىعىپ قىستى كۇنى ايازعا قويىپ قاتىرساڭ، شىنى بىت-شىت بولىپ سىنىپ قالادى. تاسقا سولاي بولادى. ۇۋاق شوبىنەردىڭ تامىرلارىدا قىلشىق بەن سۋ بىزدەپ تاستىڭ جارىعىنا كىرەدى، تاستىڭ ايىنالاسىنا شوبىنىڭ تامىرى شىرمالىپ، جارىعىنا كىرىپ كەتكەنىن كورگەندەرىڭ بار. سول تامىرلار

ۋسە-ۋسە الگى جارىقتى بۇرىنعىداندا كەڭەيتىپ، جىگىن ۇلعايتادى، اقىرىندا تاستى جارادى. سونى مەن ۇلكەن تاستار بۇزىلادى.

كەيبىر سىنىقتارى وزەنگە، سايداعى سۋعا جىلجىپ بارادى. سۋدىڭ اعىسى بۇلاردى تومەن قۋىپ كەتەدى. بۇل سىنىقتار تومەن جىلجي بەرەدى؛ ٴبىرىنىڭ باسىنان ٴبىرى ٴبىرىپ ٴتۇسىپ سۇيكەلەدى، ٴمۇجىتىلەدى، تەگىستەلەدى. تالاي جىلدار سىنىقتار اعىپ، قوزعالا بەرەدى. جاز وزەن اعىسى جايلانعاندا تاستار شوگىپ قوزعالماي دەم الىپ جاتادى. جازعى نوۋرى تاسقىن كەزىندە يا قارا جاڭبىرلار ارتىنان وزەندەگى سۋ كوتەرىلەدى؛ اعىس قاتايادى، زۋلاپ تومەن جونەلەدى: تاستار دا ورنىنان تۇرىپ قاتتى اعىسقا ٴتۇسىپ ىلگەرى جىلجي بەرەدى.

ىلگەرى جىلجىعان تاستىڭ سىنىعى كىشىرەيە بەرەدى. جۇمساقتارى سۇيكەلە-سۇيكەلە ۇگىلىپ قۇم ساز بولادى. ماسەلەن، قول دىيىرمەنىنىڭ تاستارى ەگەلە-ەگەلە جۇقارىپ قۇرىپ بىتەتىنىن بىلەمىز. سۋ ٴتۇبى مەن اققان تاستاردا سول دىيىرمەن تاسى سىقىلدى ٴۇگىتىلە بەرەدى. جۇقارىپ جەڭىلدەنگەندەرى اۋىرلارىنان وزىپ كەتەدى، ٴارىرەك بارىپ تەڭىز بەن كولدەردىڭ تۇبىنە شوگەدى.

قاتتى سىنىقتارى كوپكە شەيىن ٴمۇجىلمەيدى. سوندا دا كوپ جىلداردان سوڭ سۋدىڭ شايعانى مەن جانا بىرىنە ٴبىرى سۇيكەلۋىنەن بۇلاردا ٴۇگىتىلە بەرەدى. اقىرىندا جىلتىر، جۇمىر ۇساق تاس كۇيىندە وزەنگە جىلجىپ بارادى. وزەننەن ٴبىز تاۋىپ الامىز. بۇدىرلى تاستى جۇمىرلاۋىنا وزەن اعىسىنىڭ كوپ ەڭبەگى سىڭگەن.

سول ۇساق ادەمى تاستار وزەنگە قۇلاعان سوڭدا تىنىشتىق المايدى، ىلگەرى جونەلەدى، بۇلاردىڭ ورنىنا باسقا تاستار كەلەدى. وزەن اعىسى كۇشتى بولسا جانا الگى تاستار جولدا ٴۇگىتىلىپ قۇرىماسا، اقىرىندا تەڭىزگە بارادى.

تەڭىز تولقىندارىندا ۇساق تاستار جاسايدى. ٴبىراق جاساۋ ىرەتى وزگەشە بولادى. تەڭىز سۋى تولقىندالىپ جيەكتەگى جار تاستارعا كۇرسىلدەپ سوعىپ كەلىپ كەتەدى. تاۋداي تولقىن جيەككە ٴتۇسىپ كەلىپ اق كوبىكتى كوككە شاشقاندا قاراۋعا ادام قورقادى.

تولقىن ۇلكەن جۇمىس ىستەيدى. جيەككە ۇمتىلعاندا تەڭىز تۇبىنەن تولقىن ۇستاپ ۇساق تاستاردى الا شىعىپ، سول تاستار مەن جيەكتەگى جار تاستاردى سىلاقتىرىپ ۇرادى. ۇرعان سايىن جار تاس ٴبىرتە-ٴبىرتە ٴمۇجىلىپ، قاجالىپ تومەنگى جاعىنان جۇقارا باستايدى؛ ٴبىر كەزدە تاستىڭ ۇلكەن جاقتالارى ومىرىلىپ كەتىپ تەڭىزگە تۇسەدى.

تەڭىز تولقىنىنىڭ تۇيىپ كەتكەنى مەن الگى تاستا ۇساقتالىپ بولعاندا بۇرشىتارى سۇيكەلىپ قىرىپ، ٴمۇجىلىپ، قاتتىلارى ۇساق جۇمىر تاس بولادى.

سونى مەن ۇساق جۇمىر تاستار، جەربەتتەنە ٴۇيىلىپ جاتقان قۇم، ىركىلىپ جاتقان ساز — ٴبارى دە ٴبىرى تاستاردان سۋدىڭ كۇشى مەن شىققان بولادى.

«جەيقوۋى رودنيكتەن»

قۇم مەن شارىق تاس.

قۇم قاي جەردە دە بار. ٴبىر جەردەن ٴبىر ۋىس تۇيىرلى السا، ٴىشىندە قۇم بولادى. قۇم كەي جەرلەردە نەشە كۇنشىلىك جەرگە جايىلىپ جايىلادى. قۇم سۋدى كۇيىندە جىبەتە كەتەدى، ساز سىياقتى ىلەنبەيدى؛ ٴتۇسى اق دا، سارى دا، قىزىل دا، سۇر دا بولادى؛ قۇمنىڭ ٴىرىسى دە، ۋاعى دا بار. قۇمنىڭ تۇيىرلەرى ساز بەن بايلانىپ بىرىكسە شارىق تاس بولادى. قۇم جەر استىندا دا بار. ٴتۇز بەز، ساز جاڭبىر سۋى مەن ەرىيدى؛ ەرىگەن ساز بەن ٴتۇزبەزدى شايىپ سۋ ٴجۇرىپ جاتقان قۇمعا اپارىپ ارالاستىرادى. ساز بەن ٴتۇزبەز جابىسقاق نارسەلەر. جەردىڭ ۋستىڭگى قاباتتارى سالماعىمەن سالىپ باسقاندا، الگى ٴتۇزبەز بەن ساز قۇمنىڭ تۇيىرلەرىن ۋستاستىرىپ بىرىكتىرەدى؛ بايلانىستىرادى. باسا-باسا قۇم تاس بولادى. مىنە وسىلاي قۇمنان «شارىق تاس» بولادى. شارىق تاستىڭ ٴىشىندەگى قۇمى ٴىرى بولسا، ونان دىرمەن تاس، ۋاق جانىعىش، شار قايراقتار ىستەلەدى. ەگەر شار تاستىڭ ٴىشىندەگى قۇمى مايدا بولسا، ونان پىشاق قايرايتىن جۇمساق قايراقتار ىستەلەدى. سونى مەن قايراق ىستەيتىن، دىرمەن تاس ىستەيتىن، ۋاق جانىعىش ىستەيتىن تاستار اتام زاماندا ساز بەن بايلانىسىپ قاتىپ شىققان قۇم. شارىق تاس قايراق بەن دىرمەن تاسىنان باسقا ورىنعا دا جۇمسالادى. ماسەلەن، ٴۇي سالىنادى، جولدارعا، كوشەلەرگە توسەلەدى، كوپىر-لەر، بوگەتتەر سالىنادى. شارىق تاستى بۇل كۇندە قولدان دا جاسايدى. وسى كۇنگى شارىق قايراقتىڭ، ۋاق جانىعىشتاردىڭ كوبى سول قولدان جاساعان شارىق تاستار. قۇمنان ٴشىنى زاۋىتتارىندا باسقا نارسەلەر مەن ارالاستىرىپ ٴشىنى دا جاسايدى.

ٴشىنى.

مۇنان بۇرىن بەس ٴجۇز جىل شاماسىندا تەڭىزدى جاعالاپ كەمە مەن ٴجۇزۋ كەزىپ جۇرۋشىلەر كەلە جاتقان، ٴبىر جەرگە كەلىپ ٴبىر نەشە كۇن دەم الىپ سۋۋ جاعاسىندا ايالداماقشى بولادى. اس پىسىرۋگە كەشكە وت جاعادى. استىعا وشاعى بولماعان سوڭ، قازان استىنا الىپ كەلە جاتقان كەسەك-كەسەك سەلىت-ٴىرالارىن قويادى (سەلىتىرا مۇز سىقىلدى جىلتىر، تاس سىقىلدى قاتتى نارسە) سەلىتىرالاس قوي وتقا ەرىپ قويماس دەپ ويلايدى. وت جاققان جەرلەرى

تەگمز جاعاسى قوم، ٴورت كەتەر دەۋگە ٴشوب بولعان سوڭ، تاماقتارىن ٴىشىپ ونتى سوندىرمەي جاتىپ ۇيىقتاپ قالسادى.

مرتەك تاماق اسۋعا تاعى وت جاعايىن دەپ قاراسا، سەلەبەرا جوق ورنىندا جىلتىراعان-جىلتىراعان ٴبىر نارسەلەر جاتىر؛ ٴتۇسى مولدىر بوزعىلدت. بۇ قايدان شىقتى، نەدەن بولدى؟ دەپ جولاۋشىلار ويعا قالادى. باقسا سەلەبەرا ەرىگەن ەكەن دە قوم مەن قوسىلعان ەكەن؛ بۇل جىلتىراعان نارسەلەر سونان بولعان ەكەن؛ انىعىندا قانىۋ ٴۇشىن قايتا وت جاعىپ؛ سەلەبەرا سالسا، وت قىزعان كەزدە سەلەبەرادا، قومدا ەرىپ، بىرىنە ٴبىرى قوسىلىپ، تاعى مانادعاي جىلتىراعان نارسە بولىپ شىعادى.

مۇنداي نارسە جاساۋدى بىلگەندەرىنە قۋانىسىپ، ۇيلەرىنە كەلىپ شىنىدان نارسە جاساي باستايدى. اۋەلى وسى كۇنگى سياقتى پايدالى نارسەلەردى جاساماپدى، مونشاق كورىحەر ىستەيدى. سونان سوڭ قالىپاي تۇرعاندا ٴتۇرلى پىشىنگە كەلتىرۋگە بولاتۇنىن اڭعارىپ، ات سياقتى نارسەلەردىڭ تولعاسىن جاسايدى. سوگىنان ىستاقان، شىنى-اياق، شىنى تاباقتار، ٴتۇرلى ىدىستار جاسايتۇن بولادى. شىنى بالقىپ تۇرعان كەزىندە ٴبىر ٴتۇرلى بوياۋلاردى قوسسا، شىنى بويالىپ ٴتۇرلى ٴتۇستى بولماق. نەشە ٴجۇز جىلداردان بەرلى ادامدار شىنى جاساۋدىڭ نەشە ٴتۇرلى ٴتاسىلىن بايقاي-بايقاي، ٴىسىن سونشا جەتكىلەتىپ، جەتىلدىرگەن، ايتىپ وتىرعاندا ەرتەگى سياقتى ادام نانعىسىز ەمەس.

شىنى ٴۇش نارسەدەن ىستەلەدى: قۇمنان، ساقاردان، ٴىزبىزدەن. وسى ۇشەۋىن ارالاستىرىپ قاتتى قىزدىرسا، قىزىۋدىڭ كۇشتىلىگىنەن بالقىپ، ەرىپ، سۇيىق، مولدىر سۇيىق زات بولادى.

شىنى زاۋىتىندا ٴىزبىز، قوم، ساقار سالاتۇن ۇلكەن-ۇلكەن قازاندار تۇرادى. شىنىنى ٴتۇرلى پىشىنگە سالىپ قوياتۇن قالىپتار بولادى. شىنى ىستەۋگە داعدىلانعان جۇمىسكەرلەر بولادى.

بوتەلكەلەر، ىستاقاندار شام مۇرجەلەرى سىقىلدىلاردىڭ ىشىنە اۋا ۇرلىپ كوپىرىپ جاسايدى؛ قالىڭ سوم شىنىلاردى قۇيىپ جاسايدى ٴسۇيتىپ بالقىپ تۇرعان زاتتى قالىپقا قۇيىپ تۇسىرىلەدى. ۇرۋ مەن اينەك-پيالالار، ىدىستار جاساعان ٴسوز تۇسىنىكسىز بولار. ەندى تۇسىنۋ ٴۇشىن مىسال كورسەتەلىك. شامالى سۇۋالىپ، ازىراق سابىن ەزىپ، ٴشوپتىڭ قۋىس ساباعىنان تۇتىپ قىلىپ، سابىن ەزىلگەن سۋدان ازىراق تۇتىك بەن سورىپ سۇۋالىپ، ۇرلەي شىعارىپ ۇرسە، تۇتىكتىڭ اۋزىندا كوپىرشىك پايدا بولادى. شىنىدان ۇرىپ نارسە جاساعاندا سولاي ۇرىپ جاسايدى.

¹ ٴبىزدىڭ العان ٴشوپ تۇتىكشىمىز ورنىنا تەمىر تۇتىك بولادى، سابىن ەزگەن

سۋىنە ز ورنىندا بالقىعان سۇيىق شىنى بولادى. جۇمىسشى ۇزىن تەمىر تۇتىكتى الىپ، ەرىگەن شىنىعا ٴۇستىن باتىرىپ، ازىن كوبىرە كەرەگىنشە الادى دا ۇرلەيدى. ۇرگەنىنە ەرىندىدە اۋەلى تۇتىكتىڭ ۇشىندا كوپىر پايدا بولادى. كوبەيگەن كەرەكتى تۇلعاعا تۇسىرىپ ٴۇشىن جارىلىپ تولتىرادى. جابىسقان جەر كەلگەن، شىنى سالقىنداپ قاتا باستايدى. سۋىتىپ ٴبىر نەشە مينوتتا پوتەلكى شىنىلاردا پايدا بولادى.

سىرتتان قاراپ تۇرعاندا شىنى جاساۋ جۇمىسى وپ وڭاي ويىنشىق سياقتى كورىنەدى: ول جۇمىسكەرلەردىڭ ٴتاسىلىن ٴبىلىپ، جاتتىعىپ قالعاندىعىنان. ٴجۇرىپ شايقاپ، شىنىدان نارسەلەر جاساپ ٴتۇرلى تۇلعالار بەرۋگە، كوپ ۇيرەنىپ جاتتىعۋ كەرەك.

ساز.

ساز قاي جەردە بار. وزەندەردىڭ، سايلاردىڭ، جارلاردىڭ كەرنەۋىندە كورىنىپ تۇرادى، تۇتىق قازعاندا جەر استىنان دا ساز شىعادى.

ساز سۋ كوپىندە جۇمساق، ٴناشا يلەنەدى. كەپكەندە قاپ قاتتى تاستاي بوپ قالادى. ساز ٴتۇسى ٴتۇرلى بولادى: سارى، قوڭىر، قىزىل، كۇرەڭ، كوك، اق، سۇر. اق سازدان اق بوردى ايىرۋ كەرەك. بوردى اشقىلتىم قىمىز يا ايران سياقتى نارسەنىڭ ىشىنە سالسا بىلدىرايدى؛ سازدا ول جوق.

ٴجا ساز بوردان ٴيىسى مەندە ايىرىلادى. سازدىڭ وزگەشە ٴيىسى بولادى؛ ساز سۋ كوبىسىندە يلەۋگە كونەدى؛ بور كونبەيدى. ساز يلەۋگە كونە تۇتىنگەنەن سازدان ٴتۇرلى نارسەلەر ىستەلەدى، ماسالان: ىدىستار جاسالادى، كىرپىشتەر قۇيىلادى. اق سازدان ىستەلگەن نارسەلەر قىمبات بولادى. سۇر ساز كۇيگەننەن كەيىن قىزىل بولادى؛ ماسالەن، سازدان كۇيدىرىپ جاساعان قىش كوزەلەر، قىش كىرپىش شىنەردىڭ ٴتۇسى قىزىل بولا ٴتۇسىن كوزگەن شىعارسىڭدار.

كىرپىشتەر، قىش كوزەلەر، جاي سازدان جاسالادى. ىستاۋلى قىيىن ەمەس؛ سونىمەن قاتان ولار قىمبات بولمايدى. اق ساز كەز كەلگەن جەردەن تابىلا بەرمەيدى. ول سيرەك ۇشىرايدى. ونان نارسە جاساعاندا وزگەشە يلەپ جاسايدى: تاعىز قىمبات قىش اياق، قىش تاباق، لامپا قالپاقتارىن تاعى مىز اق تازا بالشىقتان ىستەيدى. سازدان ىستەلەتىن نارسەنىڭ پىشىنىن كەلتىرىپ بولعان سوڭ كەپتىرەدى، سونان سوڭ كۇيدىرەدى. كۇيدىرگەننەن كەيىن سىرتى جىلتىراپ تۇرۋ ٴۇشىن ٴۇلك بەرەدى. وڭدى شىنى مەن بەرەدى قاتتى قىزۋدان شىنى بالقيدى. ىدىستىڭ ۇستىنە ٴبىر سياقتى ۇككەن شىنىنىڭ ۇنتاعىن جاقسا، ونتا قويىپ قىزدىرعان

كەزدە ۇنتاق بالقىپ بەتستىڭ بەتىنە جايلادى. سۋۋىققا شىعارعان سۋلى قاتادى. سوندىقتان كەسەلەردىڭ، قىس تابانى، قىس اياقتاردىڭ، لامپا قالپاقتارىنىڭ بەتى جىلتىراپ تۇرادى. ساز تابيعاتتا تاس كۇيىندە تابىلادى. جەر استىندا ساز تۇسەدى. مۇنىڭ ۇستىنە توپىراقتار جاۋىپ قالىڭدانادى؛ باسادى، سالماعىن سالادى. ازدا بولسا سازعا ىلعال بارادى. سالماق بەن ىلعال قوسىلعان سوڭ سازدىڭ تۇيىرلەرى ٴبىرى مەن ٴبىرى قوسىلىپ بايلانادى. ۇستىڭگى قاباتتاردىڭ سالماعىنان ساز تىعىزدالىپ، قاتايادى. اقىرىندا تاسقا اينالادى. تىعىزدالعان قاباتتارى بىلىنەدىدە تۇرادى. مەكتەپتە بالالار جازاتىن تاس تاقتاي سول قاتايىپ تىعىزدالعان ساز.

تۇز.

تۇز تاماق ٴدامىن كەلتىرۋ ٴۇشىن، ازىق بۇزىلماس ٴۇشىن جۇمسالاتىن كەرەك نارسەنىڭ ٴبىرى. تۇيەگەن تۇز كىرسىز بولسا اپپاق قارداي بولادى. تۇزدى سۋعا سالسا قانشا سىياتىنشا ەرىيدى. تۇزدى سۋدى لاۋعا قويىپ يا جىلى جەرگە ٴبولماسا كۇننىڭ كوزىنە قويىپ سورىقتىرسا، قايتادان قىتىيىر-قىتىيىر تۇز بولادى. تۇسسىز جەر جوق؛ ٴبىراق ٴبىر جەردە از، ٴبىر جەردە كوپ. تۇزدىڭ كوبىرەك بولاتىن ورىندارى؛ تەڭىزدەر، سورلار، تۇزدى بۇلاقتار، تۇز قوردالارى.

تەڭىز قازاق دالاسىندا از، سور كوپ، سوندىقتان تۇزدى سورلاردان الادى. ٴالى ۇلكەن تۇزدى سورلار بوكەيلىكتە! بوعدا مەن جولتىمىر، جولتىمىردىڭ ەنى 10 ۇزىنى 15 شاقىرىم، تۇزدى سورلاردىڭ كوپ جەرى ورال، اقتوبە گۋبەرنەلەرى مەن تورعاي ۇيەزى. تۇركىستاندا تۇزدىڭ اتاقتىسى «قوشقار» تۇزىنىڭ قالىڭدىعى 4 تاباق بويى. تۇز قورداسى تۇز توبەدە بار. بۇتىن ەرەسەيگە مۇز، تۇز جەتكىزىپ تۇراتىن تۇز توبە. تۇز توبە سىقىلدى جاتىسى تۇزعا باي جەر رەسەيگە، باقموت ۇيەزىندە اۋستىريادا «ۋەلينشكى» دەگەن ورىن. باسقا جەرلەردىڭ تۇزى ٴبىزدىڭ تۇز توبەگە جەتپەيدى. تۇز توبە ورىنبور-دان 70 شاقىرىم اقتوبە جاعىندا. تۇز قورداسىنىڭ الابى 3 شارشى شاقىرىم؛ قالىڭدىعى 65 تاباق. تۇزىن قازىپ ۇڭگىگەن جەردە كول بار. سول كولگە سۋعا تۇسۋگە اۋرۋلى ادامدار بارادى. تۇزدى بۇلاقتار قازاق جەرىندە ٴبىراز تابىلعانى از، تۇزدىڭ كوبى تەڭىزدەر سۋىندا بولادى. بارلىق تەڭىزدەردەگى سۋدى الىپ قايناتسا پاكى پىسىرسە، شىققان تۇزىمەن ادام بالاسى ٴبىر نەشە جۇ اجىلدىقتارى سالماس ەدى.

ىسسى جاقتاردا تەڭىز سۋىن جاعادا قازىپ قويعان جايپاق اپاندارعا جىبەرىپ، سورىقتىرادى، ىسسى قۇرىعان سوڭ تۇبىندە قالعان تۇزدى سىپىرىپ الادى. سالقىن جاقتاردا ۇلكەن قازاندارعا تۇزدى تەڭىزدەر مەن كولدەردىڭ سۋىن قۇيىپ قايناتادى. سۋ قايناپ بولعان سوڭ استىنداعى تۇزىن الادى. سۋىق جاقتاردا اششى سۋدى ۇلكەن اپاندارعا قۇيىپ قاتىرادى. بەتىنە تۇششى سۋ مۇز بولىپ قاتا بەرەدى؛ قاتقان مۇزدى سىندىرىپ الىپ تاستاي بەرەدى. اقىرىندا قاتپايتۇن تۇزدىق قالادى. تۇزدىقتى قايناتىپ، سۋ التىپ تۇزىن الادى. تۇزدى سۋلاردىڭ تۇزى جازعى تۇرعى قار يا تاسقىن سۋلار مەن ەرىپ، كۇزگە قاراي سور سۋالعاننىندا، تۇزى تۇيىرلەنىپ تۇبىنە شوگەدى. سونى ەل كەتپەن، كۇرەك بەن ومىرىپ، سىپىرىپ الادى. تۇزدىڭ ادام تۇرمىسى تۇگىل مال تۇرمىسىنادا كوپ اسەرى بار. جەرى سورسىز، قارا ونىسىز جەرلەردە ەل مالىنا اۋزى ۋۋىلماسىن دەپ تۇز جالاتادى.

تەڭىزگە تۇز قايدان كەلەدى؟ تەڭىزگە وزەندەر قۇيادى. وزەندەر سۋى تۇششى دەگەنىمىز بەن، ىشىندە ەرىگەن ازدا بولسا تۇز بولادى. الىس جەردەن اعىپ اكتارىلىپ كەلە جاتقان وزەنگە جولدان تۇز سوقپاي قالمايدى. ول تۇز ەرىپ وزەن مەن اعىپ تەڭىزگە بارادى. كۇن كوزىنىڭ قىزۋى مەن تەڭىز سۋى بۇۋ بولىپ كوتەرىلگەندە، تۇز تەڭىزدە قالادى. اسپانعا كوتەرىلگەن بۇۋ بۇلت بولىپ، جەرگە جاۋادى؛ وزەندەرگە سۋ بەرەدى، تەڭىزگە تاعى ەرىتىپ تۇز ايداپ كەلەدى؛ تاعى تۇز تەڭىزدە قالىپ، سۋ اسپانعا بۇۋ بولىپ كوتەرىلەدى. سونى مەن تەڭىز سۋىنىڭ تۇزدى بولماسقا امالى جوق. تەڭىز دە تۇز بولۋ تۇسىنىكتى نارسە. جەر استىنا تۇز قالاي تۇسەدى؟

تىنباي اعىپ وزەندەر تەڭىزگە قۇيادى؛ جىۋىرگەن جەرىنەن جيناپ تەڭىزگە قوم بالاي ازلا كەلەدى. جيەككە جاقىن تەڭىز تۇبىنەن قايىر جوعارى كوتەرىلىپ، قولتىق، قولاق شىعارادى. ول قولاقتار تەڭىزگە قىلى مەن قوسىلادى. بىرتە-بىرتە قىلى بىتىپ، تۇزدى كول بولادى. سالدار، عاسىرلار وتكەن سوڭ كولدە سۋ الادى. ورنىندا تۇز قالادى. جەل نۇردىڭ بەتىن قوم مەن كومىپ، جەر استىنا جاسىرىپ تاستايدى. جەر استىنان قازىپ الىناتۇن مۇز، تۇزدار سولاي شىعادى.

تۇز اسقا سالىۋ، ازىق تۇزداۋدان باسقا ىستەرگەدە جۇمسالادى. ماسەلەن، شىنى، سابىن ىستەيتۇن زاۋىتتاردا جۇمسالاتۇن ورىندارى بار. شىنى سىقىلدى زاتتاردى تازارتىۋعادا تۇز پايدالى بولادى. جەل اۋرۋلارعا تۇزدىڭ سۋى داۋا بولادى.

شىم تەزەك.

تاستى يا سازدى جەر سۋۇدى استىنا سىڭگىرمەيدى. سوندىقتان مۇنداي جەرلەردىڭ بەتىندە كول تۇرادى. سونداي جەرلەر اسىرەسە «لەنينگرات» گۋبەر-ناسىندا كوپ بولادى. اعاش سۋۇدىڭ ورتاسىندا قالادى. اعاشتى كولدىڭ جاعاسىندا كەشكىبەي مۇك شىعادى. مۇك جاپ-جاسىل بولىپ كولدى اينالا وراپ الادى: تىنىق كول اينالاسىنا جاسىل بار قۇت ۇستاعان اينا سىقىلدانىپ اسپاننىڭ ساۋلەسىن تۇسىرەدى.

جاسىل جيەك ٴبىرتە-بىرتە ٴوسىپ، جالپايا بەرەدى. جاعادان سۋۇعا تۇسەدى، بارا-بارا كولدىڭ بەتىن جابادى. مۇك سۋۇعا باتپايدى، ۇيتكەنى جاباعىشا ۇيىسىپ ٴبىر شەتى جيەكتە جاتادى. جاباعىنىڭ استىندا سۋۇ جاتادى. جاعادان جيەكتى ايىرىلىپ كەتسە، مۇك سۋۇعا باتادى. جىلما جىل مۇكتىڭ جاباعىسى قالىڭداي بەرەدى؛ ۇستىنە جاڭا مۇك شىعىپ، استىنداعى قاباتى ولە بەرەدى. بىراز ۋاقىت وتكەن سوڭ، مۇك قالىڭداپ كولدىڭ تۇبىنە شەيىن بارادى.

سونى مەن مۇك باتپاعى بولادى. بۇرىن ولاردىڭ بارىندە كول بولىپ، سوڭىنان سۋۇىن مۇك باسىپ كەتكەن. قالعان قۇتقان سۋۇ مۇك اراسىنا كىرەدى. مۇك اراسىنداعى سۋۇدى ٴبىز كورمەيتۇگىنمىز، مۇكتىڭ ساباعىنا سىڭىپ تۇرعاندىقتان. ٴبىراق قول مەن سىقساڭ، سۋۇ شىعادى. مۇك سۋۇدى جۇتا بەرەدى. سونىڭ ٴۇشىن جاۋىندى كەزدە مۇك تۇرعان باتپاق ىسىنەدى. باتپاقتىڭ بەتى بەرشەمە كەتىپ، قامپيادى. سول كەزدە جيەككە شىعاتۇن «سۋۇ ەمەس مۇك» دەپ جاڭىلىسۋعا بولادى.

اعاشتى كولدىڭ تۇبىنە شەيىن مۇك قاپتاپ بولعان سوڭ ەندى تومەندەي المايدى. كولدىڭ ٴتۇبى ٴارى جىبەرمەيدى. ٴبىراق، ۇستىنە جاڭا مۇك وسە بەرەدى؛ استىنداعى جانى كەتكەن قاباتى باسا بەرەدى. اقىرىندا الدا قاشان جانى كەتىپ سارعايعان استىڭعى مۇك باسىلا-باسىلا تىعىزدالىپ شىم تەزەك بولادى. سونىڭ ٴۇشىن ەسكى مۇك شىققان باتپاقتار شىم تەزەك باتپاعى دەلىنەدى. باتپاق نەعۇرلىم كوپ جىل تۇرسا، سوعۇرلىم شىم تەزەك قالىڭ بولادى. كەيدە قالىڭدىعى 4-6 تاياقتا جەتەدى.

كەۋىپ قالعان شىم تەزەكتى كەرپىش سىقىلداندىرىپ ٴتىلىپ وتقا جاعادى، شىم تەزەك جاپ جارىق بولىپ جانادى؛ وتىن ورنىنا تۇتىنۇعا كەلەدى.

تورپيتتىڭ تاعى ٴبىر ماڭىزى سول ىشىنە تۇسكەن نارسەلەرى بۇزىلماي ۇزاق ساقتالادى. سۋۇ جيەگىندە ٴوسىپ تۇرعان اعاشتىڭ بۇتاعى، بولماسا ٴبىر

قايىڭ ىشىنە ٴتۇسىپ كەتسەدە، شىم تەزەك ٴۇيتىپ‌ەي‌شىرىتپەي نەشە ٴجۇزمىڭ جىلدار ساقتاي بەرەدى. وتە كوپ جاساعان شىم تەزەكتەر بار. سولاردىڭ ىشىنەن ٴتۇرلى نارسەلەر تابىلادى. سولارعا قاراپ وتكەن پالەن زامانداردا كول جاعاسىندا قانداي اعاشتار وسكەنى، نەندەي جاندىكتەر تۇرعانى، قانداي قۇستار ۇيا سالىپ بالاپاندارىن شىعارعانى بەلگىلى بولادى.

ٴبىر شىم تەزەكتىڭ ىشىندە سوعىسقا شىققان سالت اتتى ادام تابىلعان. ارىنە، اتىنىڭ ادامىنىڭ ەتى ٴشىرىپ كەتكەن. ٴبىراق، سۇيەگى قارۋلارى اپ امان ساقتالعان. سورلى كىسى اتى مەن ونىمەن دەگەندە باتپاقتا باتىپ قالسا كەرەك. اۋىر ساۋىت بەن قۇرالدار شىم تەزەك باتپاعىنان شىعارماي باتىرىپ جىبەرگەن.

ٴبىزدىڭ قازاق دالاسىندا دا ٴار جەردە بار. ماسەلەن وسى كۇنى اقتوبە قالاسىنا جاقىن جەردە ٴتىلىپ الىپ قازاقتار وتقا جاعادى.

اقتوبە قالاسىنداعى كوپ مەكەمەلەر الدىرىپ پەشىن جاعادى.

ۋاگنەردەن.

تاس كومىر.

تىم ەرتە زاماندا، ٴبيت مۇرنى وتپەيتۇن، تۇبىنە كۇن ساۋلەسى جەتپەيتۇن ورمان ىشىندە، باتپاقتا ۇلكەن اعاش ٴوسىپ تۇر ەدى. ورماندا ماسا شىبىننان بىلسا الىڭ جوق. ساز باتپاقتا شىققان ورمان ٴىشى بوس، الاعۇيىپ تۇر. اعاش بىرتە‌بىرتە قارتايىپ، تامىرلارى ٴشىري باستادى. ٴبىر كەزدە جەل سوعىپ كەتىپ اعاشتى قيسايتتى. اعاش قۇلاپ باتپاقتا باتىپ قالدى. سۇلاعان اعاش ۇستىنەن موينى سىرىقتاي، ٴۇنان باقالار شۇبىرىپ وتتى. قۇلاعان اعاشتى لاي توساپتى سۋ شايدى. تولقىندار قۇم مەن سازدى ايداپ كەلىپ اعاشتى كومىپ مەن بولدى. اعاش جەر استىنا تەرەڭگە تۇسە بەردى، كوك جاپىراقتارى قارايىپ ٴشىرىدى؛ ۇستىنەن باسقان قالىڭ قۇم مەن سازدىڭ سالماعى مەن اعاشتىڭ ساباعى قىسىلىپ، قاتايىپ، تاس سىقىلدى بولدى. ماڭىنداعى اعاشتاردىڭ باسىندا سول كۇن تۋدى.

نەشە مىڭ جىلدار ٴوتتى. باتپاق ۇستىنە ٴشوپ شىقتى؛ قۇرعاق جەرگە اينالدى. ول جەرگە ەل ورناسىپ، ەگىن ەگىپ، باقشاسىن سالا بەردى. استىندا تەرەڭدە ٴبىر زامانداردا قۇلاعان اعاشتار كومىلىپ جاتقانىن ەش كىم سەزگەن جوق. ٴبىر مەزگىلدە كەن قازۋشىلار، التىن، كۇمىس ىزدەپ جەر استىن ۇڭگىپ قازىپ جاتىپ «قابىرلا كومىلگەن ورماننىڭ» ۇستىنەن شىقتى. «0» تاس كومىرى وسى تابىلدىڭ» دەپ جۇمىسشىلار قۋانعاننان شۋ ەتە قالدى. كەشىكپەي تاس

كومىر اتى جەر ۇستىندە جايىلدى. ولكەن اعاشتار قايتا جەر ٴجۇزىندە ٴوسىپ، كۇن كوزىن كورىپ، قايتادان ٴومىر سۇرە باستادى؛ ٴبىراق بۇل ٴومىرى بۇرىنعىسىنان وزگەشەلەۋ بولدى.

تاس كومىردىڭ ٴبىر ٴتۇيىرى اس ۇيگە بارىپ تاماق ٴپىسىردى. ەكىنشى ٴتۇيىرى عاز فابريكەسىنە باردى. وندا تاس كومىردى اۋىزى مىقتاپ جابىلعان قازانعا سالىپ قىزدىرىپ، ىسسى اۋا شىعاردى. ىسسى اۋانى جەر استىنداعى مورجەلەر مەن جىبەرىپ كوشەلەردە عازدان پانار، ۇيلەردە شام جاسادى. عاز قاي شامىندا جارىعىراق بولدى. كومىردىڭ ٴۇشىنشى ٴتۇيىرى تەمىر جولدىڭ پاروۆوزىنىڭ ىشىنە كىرىپ كەتتى. بەسىن جاققاندا، پاروۆوز سۇيىلداپ ىڭقىلداپ، كۇرسىلدەپ وت اربالاردى سۇيرەپ قالادان قالاعا شاۋىپ الدىدا جونەلدى: وت اربا مەن بىرگە تالاي ادام مەن جۇكتەردىدە سۇيرەپ بارادى. ەندى ەڭ قاتتى جالتىر ٴتۇيىرى قالدى. ۇستالار مۇنان اپ ادەمى، جىپ جالتىر، قارا تۇيمەلەر جاسادى.

رەسەيدە تاس كومىر مول جەردىڭ اۋدانى. قازاق ىشىندەدە تاس كومىر كوپ. وسى كۇنى تاشكەن تەمىر جولىنا جاقىن بەر سەكىر ىستانساسى تۇبىنەن قازىپ الادى. تاس كومىر تۇركىستاندادا كوپ.

كۇيە تاس.

شاي ىشقىلدى تاس كۇيەنىڭ تۇسىدە قارا. ٴبىراق شاي كۇيەدەي قوڭىر قارا ەمەس، جىلتىر قارا. قولعا كۇيەدەن گورى ماپدا تيمەيدى. تاس كۇيە كەسەك يا شاقپاق كۇيىندە تابىلادى. تاس كۇيەنەگى جاقسى تاس كومىرگە جاقىن. تاس كۇيەنىڭ ۇياسى سىبىردە «الىيبەر» دەگەن جەردە؛ ٴبىراق، باسقا جەرلەردەدە بار. تاس كۇيەنىڭ جاقسىسى الىيبەر ۇياسىنان شىعادى. تاس كۇيەنىڭ جاقپاعى پىشاق بەن وڭاي كەسىلەدى، تىرناق بەن وڭاي سىزىلادى؛ تيگەن نارسەسىنە جۇعا قالادى. قاعاز بەتىنە سۇيكەپ ونسەڭ، تيگەن جەرىنە قوڭىرداق قالدىرادى. سونىدىقتان تاس كۇيەدەن قارىنداش ىستەلەدى.

قارىنداش ىستەۋ ٴۇشىن تاس كۇيەنىڭ ٴبىر كەسەگىن الىپ جىڭىشكەلەپ تىلىمدەپ اعاشقا ورناتادى. بۇلاي ىستەلەتىن قارىنداشتىڭ اعاش جاقسى جۇمساق تۇرلەرى. قومەن جاي تۇرلەرىنە تازا ەمەس تاس كۇيەلەر ۇستالادى. تومەن قول قارىنداشتاردى ىستەۋ ٴۇشىن تاس كۇيەنى ۇگىپ مايدالاپ، قانتىراق بولۋ ٴۇشىن ساز توپىراق قوسادى. ەكەۋىن ارالاستىرىپ سۋعا بىلعاپ قامىرشا يلەيدى. قامىردى ارىناپ ىستەلگەن ٴتۇبى تەسىك-تەسىك ىدىسقا سالىپ ۇستىنەن قاتتى باسادى. باسقاندا

ەسكەنەردەن تومەن قاراي سوزىلىپ دومبىرانىڭ ىشەگىندەي بولىپ شىعا-شىعا كەلەدى. ولاردى كەۋىپ قاتقان سوڭ الىپ اعاشقا ورناتىپ، قارىنداش ىستايدى. ٴبىرىنشى قارىنداش جۇمساق بولادى، ەكىنشى ٴنومىرلى قارىنداش ونشا جۇمسقتا ەمەس، ونشا قاتتىدا ەمەس ورتاشا بولادى. ەكىنشى ٴنومىرلى قارىنداش جاقسى. تاس كويەنىڭ تاعى ٴبىر قاسيەتى ونى كويە قويمايدى. سوندىقتان تاس كويەنى سازعا قوسىپ، تەمىر زاتتاردى بالقىتاتىن ىدىس جاسايدى. ەكىنشى قاسيەتى تاس كويە جاققان تەمىر، شويىن سىمىقتى دارىسلەردى دات باسبايدى

مۇناي.

مۇناي جەردەن شىعادى. جەردەن شىعىپ، ماي سياقتى بولعان سوڭ جەر ماي دەپ ات قويعان. مۇناي جەردەن العان كويىندە ٴۇش ٴتۇرلى بولادى: قارا، كۇرەڭدەۋ، سارعىشتاۋ. بۇل جەردەن العان نازارتىلماعان كويىندەگىسى. ول كويىندە مۇناي «نەپت» دەپ اتالادى.

مۇناي كەي جەرلەردەن سۋمەن بىرگە جەر استىنان ٴوزى شىعىپ جاتادى. ٴبىراق كوبىنەسە مۇناي قازىپ الىنادى. مۇناي بار جەرگە شىڭىراۋ قۇدىق قازىپ، سونان مۇناي شىعارادى. كەيدە سونداي قۇدىقتان شىققان مۇناي اسپانعا شا- پشىدى. ونى قويمۇعا ىدىس جەتكىزىپ بولمايدى. جەردەن اۋىتتار قازىپ، وعان دا سيعىزالماي قالاتىن مۇنايى مول جەرلەردە بولادى. جەردەن شىعارىلعان مۇنايدى تەمىر مورجالار مەن اعىزىپ جەر ماي زاۋىتىنا جىبەرەدى. زاۋىتتا ۇلكەن قازان بولادى. ول قازاننىڭ ۇلكەندىگى سونشا، ەكى جۇزدەن ەكى مىڭ پۇتقا شەيىن مۇناي سيادى. قازان قاقپاعىندا ۇلكەن دوڭگەلەك تەسىگى بولادى. تەسىككە تىعىز كيىلەتىن مورجا بار. مورجانىڭ ٴۇش جاعى تومەن قاراي جىلانشا ىيرىلىپ بارىپ سۋىق سۋدان ٴوتىپ، بوشكە مەن جالعاسادى. قازاندى پەشكە ورناتقان. پەشكە وت جاققاندا قازانداعى مۇناي قايناپ، بۋلانادى. بۋلانعان مۇناي مورجە بويىمەن بارىپ، سۋىق سۋعا مالىنعان تۇسىنا جەتكەن سوڭ، سالقىنداپ قايتادان مۇناي تۇرىنە تۇسەدى؛ تومەن قاراي مورجە مەن اعىپ، بوشكەگە قۇيىلادى. ٴبىراق بۇل بۋدان جيىلعان تازا مۇناي. سول تازارعان مۇناي جەر ماي دەپ اتالادى. تازا مۇنايدىڭ تەز جاناتىن ٴتۇرى «بەنزين» دەپ اتالادى. مۇناي قاينامي، قۇر جىلىنعان كەزدەگى بۋىنان بەنزين جينالادى. جەر ماي العاننان كەيىن قالعان تورتاسىنان پيرونايىت دەگەن اۋىر جاناتىن ماي الىنادى؛ ونان قالعان تورتادان ۇرشىق ماي، ماشينا ماي الىنادى. ونان قالعان تورتادان تۇڭ

ماي سىياقتى «ۋازەلىن» مايى الىنادى. بۇلار وتە قاتتى قىزدىرعان كەزدە شىعاتىن مايلار. ٴبارىن الىپ بولعان سوڭ، سىمولا سىياقتى قويمۋ قارا ماي قالادى. ول اربا مايلايتىن قارا مايعا قوسىلادى؛ اينىبەسە، زاۋىتتاردا وت ورنىنا جاعىلادى. ٴسۇيتىپ، نەفتىدەن دالادا ىسكە جاراماي قالاتىنى جوق.

جەر ماي شامعا جاعىلادى، باسقا نەرسەگە دە ۇستالادى. جانىپ تۇرعان شامدى قۇلاتىپ ياسىندىرىپ وتە قاۋىپتى. جەر ماي لاپ بەرىپ، ٴبارى بىردەن جانادى. جانعان جەر ماي سۋ قۇيعانعا سونبەيدى. ۇستىنە ٴبىر نارسەنى جاپسا وڭاي سونەدى. كيىز، كىلەم، كورپە، تون، شەكپەن، شاپان سىياقتى نارسەلەردى ۇستىنە تاستاپ باسسا، جەر ماي تۇنشىعىپ سونە قالادى.

جەر ماي وتە كوپ شىعاتىن كايكازداعى باقۇ قالاسى. باقۇ جەر مايى بۇتىن جەر جۇزىنە تارايدى. قازاق ىشىندە ورال وبلىسىندا دوسسور دەگەن جەردەن وسى كۇنى جەر ماي الادى. تۇركىستاندا اق تەڭىزدىڭ شىعىسىندا چەنا پەرعانادا مۇناي بار.

شويىن، تەمىر، بولات.

تەمىر جەردە باسقا نارسەلەرمەن ارالاسىپ جاتادى. تاپ-تازا تەمىر جەردە بولمايدى. باسقا نەرسەلەرمەن ارالاسىپ جاتقان تەمىر تاس سىقىلدى بولادى. بىلمەگەن ادام ونى تەمىر ەكەن دەپ ويلامايدى. باسقا نارسەلەرمەن ارالاسىپ جاتقان تەمىردى «رۋدا» دەيدى. ماسەلەن بۇيىل قوي قىرىققان قىرىقتىقتى سالاقى قاتىندار كيىز قابىعا سالادى دا كىر كەلگەن جەرگە تاستايدى. جاتقان جەرى دىمقىلداۋ بولسا، ەندىگى جىلى كۇزەمدە الىپ قاراساڭ قىرىقتىق ۇستىنە قالىڭ دات ٴونىپ قالادى. بۇل دات نە؟ تەمىرگە ارالاسقان باسقا نارسە. ەگەر قىرىقتىق ٴبىر جىل جاتىپ كوپ جىل جاتسا، تەمىرى تاس سىقىلدانىپ كەتەر ەدى. جەر استىنا تەمىر مىڭ جىلداپ، ميلليونداپ جىلداپ جاتادى. بىرتە-بىرتە باسقا نارسەلەرمەن قوسىلا-قوسىلا تاس سىقىلدانىپ كەتەدى. تەمىر رۋدادان مىنە وسى.

رۋدا كۇيىندە تەمىر سوعىمعا كەلمەيدى؛ تەمىردى رۋدادان تازارتىپ السا عانا ٴىس سوعىمعا جارايدى. تەمىردى رۋدادان قالاي ارشىپ الادى؟

مۇنارا سىياقتاندىرىپ ۇلكەن ۇزىن پەش سالادى. بۇل پەشتىڭ بيىكتىگى ٴبىر نەشە تايىق بولادى. ٴتۇبى جالى كەڭ، اۋزى جالى تار بولادى. ەڭ جوعارعى اۋزى قۇستىڭ ورنىنان تارلاۋ بولادى. مىنە وسىنداي پەشتەردى «دومنا» دەيدى. اۋزى جوعارعى جاعىندا بولعان سوڭ ادامنىڭ بويى جەتىپ پەشتىڭ ىشىنە رۋدا تاستاي المايدى. سونىڭ ٴۇشىن اۋزىنىڭ دەڭگەلىندە جوعارىدا ادام قاتىناياتىن كوپىر سالادى. قول اربامەن رۋدا مەن كومىردى تولتىرىپ كەلىپ جۇمىسشىلار

اربادان پەشتىڭ اۋزىنا توگىلەرىپ قۇيىپ جىبەرەدى. پەشتىڭ اۋزى قۇدىقتىڭ اۋزى سيياقتى جوعارى قاراپ تۇرادى. پەشتىڭ جوعارعى اۋزىنان ٴبىر قابات تاس كومىر، ٴبىر قابات رۋدا قىلىپ سالا بەرەدى.

سونان سوڭ استىنان وت جاعادى، تاس كومىر تۇتانادى. تاس كومىردىڭ قىزۋى ٴجايى كومىردەن كوپ. وتتى تۇندەدە سوندىرمەي؛ جاعا بەرەدى. تاس كومىردىڭ كۇشتى قىزۋى مەن ٴارى بەرىدەن سوڭ رۋدا قورعاسىنداي بالقيدى. ۇيرەنبەگەن كىسى پەشتىڭ قاسىندا تۇرۋعا سەسكەنەدى. ولكەن ماشينا ٴبىر بۇيىردەن كورىك سىقىلدانىپ پەشتىڭ ىشىنە اۋا جىبەرىپ ۇرلەپ تۇرادى. سوندا كەلىپ پەشتىڭ ىشىندە، وتتىڭ جالىنى قۇيىنشا شالقىپ جۇرەدى؛ پەشتىڭ ٴىشى ۇورت-سارى مەندىدە جاتادى. پەش كۇرىلدەپ ازان قازان بولادى.

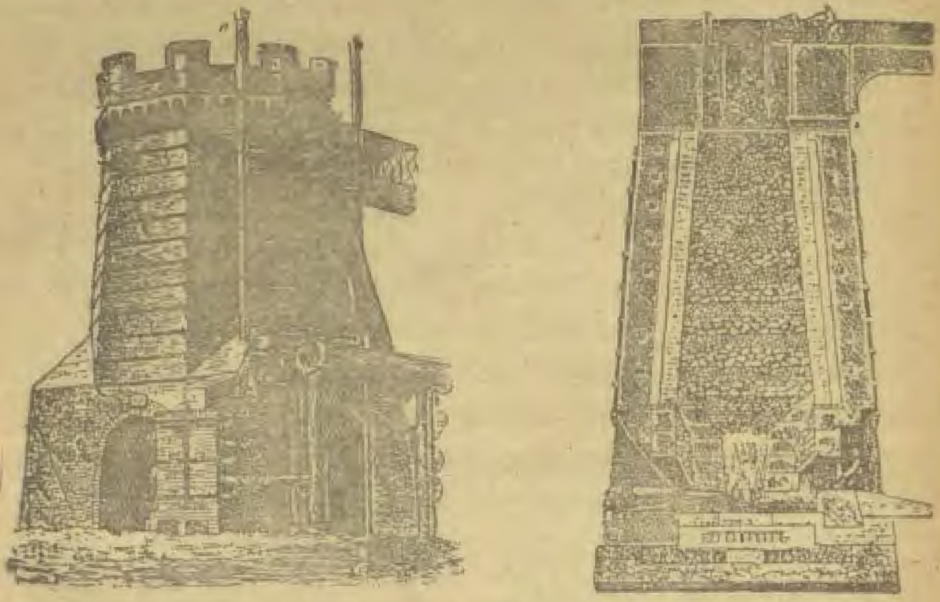

57 - ىنشى سۋرەت: دومنى دەگەن پەشتەر. ولڭ جاقتا پەش بۇيىنان تىلىپ جارىلىپ كورسەتىلگەن. ىشىندە ٴبىر قابات كومىر، ٴبىر قابات كەن. سول جاقتا دومنىنىڭ سىرتىنان كورىنىسى.

جارىلىپ كەتەرمە ەكەن دەپ قورقاسىڭ. مورجەدەن بۇۋداق-بۇۋداق قارا تۇتىن اتىپ شىعىپ، ماڭايىندىڭ بارىنە جايىلادى.

رۋدانىڭ استىڭعى قاباتتارى ەرىپ جاتقاندا، ۇستىنە الىپ كەلىپ كومىر مەن رۋدانى ۇيە بەرەدى. ال، ەندى بالقىعان رۋدانى پەشتەن سىرتقا اعىزىپ الۋ كەرەك. ونىڭ ٴۇشىن پەشتىڭ تۇبىندە اۋزى جابۋلى ەكى تەسىك بولادى. ٴبىرەۋى جوعارى، ٴبىرى تومەن. اۋەلى جوعارعى تەسىكتىڭ قاقپاعىن اشادى: سوندا تەسىكتەن جالىن اتىپ-اتىپ كەتەدى؛ سونان سوڭ قىپ قىزىل سۋيىق

وت زاۋلاب اعا باسنايدى. بۇل-كوسك. كوبەكتنك اتىن «شلاك» دەيدى. شلاك جۇرۋگە قازىب قويعان ساي بار. سول ساي مەن شلاكتى سىرتقا اعىزىب جىبەرەدى. شلاك سارقىلىب بولعان سوڭ، جۇمىسشىلار تومەنگى تەسىكتىڭ قاقپاعىن اشادى. بالقىعان تەمىر ايپاق بولىب تومەنگى تەسىكتەن تاسقان سۋداي زىرقىراب قۇيىلادى.

ٴونىڭ الدىنا تەرەڭدىگى ٴبىر قارىستاي جويا قازىب قويادى. جويانىڭ قازىلۋ مەرەتى باقشاشىلاردىڭ ارىقتان ەگىسىنە سۋ جىبەرۋگە قازعان جويالارى سىقىلدى: ۋزىننان-كەسەدە قازىلعان. جويانىڭ ۋزىندىعى ەكى ارشىن شاماسى بولادى. توبىنە قوم توسەلەدى. اققان تەمىر جويانى تولتىرادى. جۇمىسشىلار تولعان جويانىڭ اۋزىن بەكىتە بەرەدى. اققان تەمىردىڭ قىزۋى سونشا كۇشتى، ۋستىنە شايىنەك بەن قويعان سۋ ٴبىر-ەكى مينوتتە قاينايدى. ۋستىنە قويىب جۇمىسشىلار تاماعىنا پىسىرىپ الادى. جويالاردا تۇرىب تەمىر بىرتە-بىرتە سالقىندايدى. سالقىنداعان سوڭ سىرتقا شىعارىب جينايدى.

بۇل ٴالى تازا تەمىر ەمەس. بۇل-شويىن. باسقا زاۋىتتا شويىننان تەمىر يا بولات جاسايدى. بۇرىن تاعىلار كۇنىنە ٴبىر نەشە عانا قاداق تەمىر ەرىتىب شىعارسا، بۇل كۇندە جانىسى پەشتەر كۇنىنە 20 مىڭ پۇتتاي شويىن ەرىتىب شىعارادى. شويىن ىشىندە قوسپا نارسەلەر بولادى؛ سول قوسپا نارسەنىڭ ٴبىرى كومىر تەگى. كومىر تەگى قوسىلعاندىقتان شويىن سىنعاق بولادى.

شويىندى سوعۋعا بولمايدى. ٴتۇرلى نارسەلەردى قۇيۋعا بولادى. شويىننان تازا تەمىر مەن بولات شىعارۋ ٴۇشىن، شويىندى شويىن ەرىتەتىن زاۋىتتارداعى پەشتەرگە سالىب قايتا ەرىتۋ كەرەك. كەي ٴبىر پەشتەردە شويىن ىشىندەگى تەمىر تەگىن قالدىرماي جاندىرىب جىبەرەدى. سوندا تازا سوعۋعا كەلەتىن تەمىر شىعادى. كەي ٴبىر پەشتەردە شويىن ىشىندەگى تەمىر تەگىنىڭ جارىم جارتىسىن جاندىرادى دا باسقا قوسپا نارسەلەردى تۇگەل جاندىرادى. سوندا شويىننان بولات شىعادى. بولات تەمىرشە سوعۋعا دا كەلەدى، شويىنشا ەرىتۋگە دە كەلەدى. بولات ەكى ٴتۇرلى بولادى. ٴبىرى قاتتى بولات؛ ىسسى كۇيىندە سۋىق سۋعا باتىرىب سۋۋارسا قاتتى بولات شىعادى. قاتتى بولاتتان قىلىش، پىشاق سىقىلدى نارسەلەر ىستەيدى. ەكىنشىسى جۇمساق بولات. اۋاعا تاستاب جايلاب سۋىتسا جۇمساق بولات شىعادى. جۇمساق بولاتتان پىرۋجينالار، سەرىپپەلى نارسەلەر جاسايدى. شويىن زاۋىتتارىندا ساعاتىنا 300 پۇتتاي تەمىر ٴازىرلەب شىعارادى. زاۋىتتا تەمىردى ٴتۇرلى-ٴتۇرلى قىلىب ىستەيدى. تاباق-تاباق قىلىب، جۇمىر قىلىب، قىرلى قىلىب، كەلدەكشە يا باسقا ٴتۇرلى قىلىب. ٴجۇز جىلدىڭ ارجاعىندا تەمىر، اسىرەسە بولات قىمبات نارسە سانالعان. بۇل كۇندە تەمىر مەن بولات ساتىپ الۋعا جۇرتتىڭ بارىنىڭ دە كۇشى كەلەدى. مىڭ-سان زاۋىت تەمىر جاساب جاتىر. بۇل كۇندە تەمىر اعاش يا تاس سىقىلدى جاي نارسە ٴتارىزدەنىپ كەتتى. شارۋاشىلىقتا تەمىردىڭ كەرەكتىگىنىڭ شەگى جوق.

تەمىر كەنى تۇركىستاندا دا سەمەي گۋبەرناسىندا دا بار.

ماگنيت تاس.

بۇرىنعى زاماندا بىرەۋ تاۋ ىشىندە تاستى جەر مەن كەلە جاتسا تاسقا وكشەسى جابىسقان سياقتى بولا بەرگەنىن بايقايدى. ەتىگىن شەشىپ جالاڭ اياق ءجۇرىپ قاراعان ەكەن، ەش نارسەنىڭ جابىسقان سياقتى بەلگىسى جوق. ەتىگىنىڭ وكشەسىندە تەمىر مىقتارى بار ەكەن. وكشەسى عانا جابىسىپ باسقا جەرى تاسقا جابىسپاعان سوڭ تاسقا جابىساتىن تەمىر مىق ەكەنىن سەزەدى. تاستىڭ ءبىر كەسەگىن ەلىنە الىپ كەلىپ باسقا تەمىرلەرگە تيگىزسە، ولاردا تاسقا جابىسادى، تاس تابىلعان تاۋدىڭ اتى ماگنەزيا ەكەن. سونان تاسقا ماگنيت دەپ ات بەرىلگەن.

سوڭىنان ونداي تاستار ءبىر جەردە ەمەس ءار جەردەن اق تابىلا باستاعان. ماگنيت رۋسيادا ورال تاۋىندا كوپ. ورالدا باشقۇرت جەرىنىڭ ءبىر تاۋى ماگنيت تاۋى دەپ اتالادى. ماگنيت تاستى قورىتسا ماگنيت تەمىر شىعادى. ماگنيت تەمىردىڭ باسقا تەمىرلەردى وزىنە تارتاتىن قاسيەتى بار. ول قاسيەتى جاي تەمىرگە دە جۇعادى. ماگنيت تەمىر بىتكەننىڭ ءبارىن وزىنە تارتادى. ءبىراق تارتاتىن قاسيەتى تەمىرلەردىڭ بارىنە جۇعا بەرمەيدى. ماسەلەن: جاسىق تەمىرگە ماگنيت جۇقپايدى. ماگنيتتەن العان قۋاتىن ساقتاپ تۇرۋعا تەمىر بولات بولارعا كەرەك. بولات تەمىردى الىپ ماگنيت سۇرتسەڭ الگى تەمىرىمىزگە باسقا تەمىردى وزىنە تارتاتىن قۋات پايدا بولادى.

سولاي بولعان سوڭ ءبىر ماگنيتتەن ءبىر نەشە ماگنيت ىستاۋگە بولادى. ولاي ەتۋگە مىنانى ىستەۋگە كەرەك: ماگنيت جۇقتىرامىن دەگەن بولاتتى تاقتاي ۇستىنە سالىۋ. سونان سوڭ ءبىر جاق باسىن سول قول مەن باسىپ تۇرىپ، وڭ قولعا ماگنيتتى الىپ، باسىپ تۇرعان باسىنان ەكىنشى باسىنا قاراي سۇيكەپ ىسىۋ ىسقاندا قايتا قاراي ىسپاي، دايىم ءبىر ىڭعايى ىسىۋ كەرەك. ازدان سوڭ بولات وزىنە تەمىر زاتتاردى تارتا باستايدى.

ينەگە، تەمىر قالام ۇشتارعا، بولات پىشاق، بولات قايشىلارعا دا ماگنيت جۇقتىرۋعا بولادى.

ماگنيت تەمىرلەردىن دوعا ءتالىپتى ىستەيدى. تەمىردىڭ ۇگىندىلەرىن، تەمىر شەگەلەردى. ينە، تۇيرەۋىش سياقتى ۇساق تەمىرلەردى الىپ، ولارعا تۇۋراعان قاعاز ءشوپ سالام تۇقىمداردى قوسىپ، ماگنيتتى جاقىنداتساق، تەمىر زاتتار-مانا ماگنيتكە بارىپ جابىسادى، تەمىر ەمەستەرى قوزعالماي ورنىندا قالادى.

ماگنيت ۇلكەن بولسا، تارتاتىن قۋاتىدا ۇلكەن بولماق.

التىن.

١

تاۋلاردىڭ تەرەڭ ىستىندا شاشىلىپ التىن جاتادى قوم مەنەن سازدىڭ يا باسقا تاستاردىڭ قويىندا تەرىلىپ التىننىڭ تۇيىرلەرى جاتادى، تاس اراسىندا تارام-تارام تامىرلانىپ، ياكي ٴتۇيىر-ٴتۇيىر بولىپ جاتادى. تەرەڭدە جاسىرىنىپ نەشە زاماندار التىن تۇيىرلەرى بىلىنبەي جاتقان؛ كىم بىلەدى، ٴبىراق ٴالى كوپ زاماندار جاسىرىنىپ جاتار.

ٴبىراق، جەل، اياز، جاڭبىرلار ايال تاپپاي ٴوز ىستەرىن ىستەي بەرەدى؛ بۇلار بىرتە-بىرتە قاتپاق تاستاردى ازدىرىپ ٴۇگىتىپ، قۇلاتادى. ٴۇگىتىلگەن تاستار ىشىندەگى التىن تۇيىرلەرى اشىلىپ قالادى. بۇلت قۇرساپ، جەل سوعادى. قارا نوسەر قۇيادى. تاسقا بىرىنەن-سوڭ ٴبىرى سىرتىلداپ تامشىلار تامادى. تامشىلار بىرىندەپ تاستىڭ شۇڭقىرلارى مەن جارىقتارىنا كىرە بەرەدى. جاڭبىر قۇيا بەرەدى، تامشى كوبەيىپ جارىقتاردى قۇۋالاپ تولتىرا بەرەدى، كوبەيىپ-كوبەيىپ تامشىلار سەل بولىپ اعا باستايدى. تاستان-تاسقا، كەنەرەدەن-كەنەرەگە ۇرىپ. ٴتۇسىپ سەلدەر شۇۋلاپ ۇرعي بەرەدى، ويپا كۇما، جازىققا قاراي ساز، قوم ومىرىلعان تاستاردى قۇۋالاي بەرەدى. سوڭى مەن نەشە زاماندار وتەدى. تاس بەن سازدىڭ ىشىندە تالاي ۋاقىتتاردان بەرى جاسىرىنىپ باستىرىقتا ٴىش پىسىپ جاتقان التىن تۇيىرلەرى جارىق دۇنيەگە شىعا جاردايدى. ٴبىراق، تامشىلار كۇن سىقىلدى جارقىراعان التىن تاپقانىنا قۋانعانداي، تۇيىرلەردى كىيىپ كەتىپ جازىققا، سايلارعا، وزەندەرگە قاراي الىپ جونەلەدى.

التىن وتە سالماقتى نارسە، قوم مەن سازدارىڭناندا سالماقتىراق. جىلتىراعان التىن تۇيىرلەرى كەشىكپەي وزەن مەن سايلاردىڭ تۇبىنە شوگەدى. مۇنىڭ سوڭىنان ٴبىرازدان سوڭ بۇلاردىڭ ۇستىنە قوم، تاس، سازدار شوگە باستايدى؛ وزەن تۇبىنە التىندى تاعى كومەدى. كومىلگەن التىن ٴتۇيىرىن ەندى كىم ىزدەپ تابادى، ولارعا كىم جارىق دۇنيەنىڭ كوزىن كورسەتەدى.

تاۋ ەتەگىنە ٴبىر نەشە ادامدار قوس تىگىپ قونعان. بۇل قوس التىنشىلاردىكى. بۇلار قولىندا كۇرەك، شوت، سۇيمەن، ەلەك، استاۋ الا كەلگەن. الدىمەن التىنشىلار التىن بارما، جوقپا دەپ جەردى شۇقيدى. وزەن ىستىنان قازىپ العان ساز بەن قومنىڭ استاۋداعى سۋعا توگەدى. ەگەر التىننىڭ اۋىر تۇيىرلەرى استاۋدىڭ تۇبىنە شوكسە، التىن تابىلار دەپ وزەن تۇبىنەن التىن ىزدەۋگە كىرىسۋگە بولادى.

التىنشىلار وزەن سۋىن بۇرمالاپ ۇزىن جوبالارعا جىبەرەدى. جويادان سۋ اعىپ قويىلعان ەلەككە قۇلايدى. تاس قوم، سازدى سۋ اعىزىپ الىپ كەتەدى؛ التىن تۇيىرلەرى اۋىرلى كەبەجەگە بارىپ تۇسەدى. بۇل التىننىڭ ىشىندە قومنىڭ اۋىر تۇرلەرى بار؛ مۇنان سوڭ سىناپتىڭ اعىسىندا سالىپ بۇلاردى تاعى ٴبىر رەت جۋعان سوڭ جىلتىراپ تازا التىن قالادى. التىندى سەپىرىپ جيناپ الادى،

التىننىڭ اسىلدىعى- ومىردە ٴتۇسى بۇزىلمايدى، توتىقپايدى، باسقا نارسەلەر مەن ارالاسپايدى، ىشىندە ىرەۋ بولمايدى. التىننىڭ قىمباتتىعى اسىلدىعىنان ياكى وتە كەرەكتىگىنەن ەمەس، ىزدەپ تابۋىنا ەڭبەكتىڭ كوپ سىڭەتىندىگىنەن. التىن ادامعا اۋادان كەرەكىرەك ەمەس: اۋاسىز ادام ٴبىر ساعاتتا تۇرالماي ولەدى، ومىردە قولىنا التىن ۇستاماعان كەدەيلەردە ٴتىرى جۇرەدى. اۋا سىقىلدى كەز كەلگەن جەردەن ەڭبەكسىز تابىلسا، التىن قىمبات بولماق تۇگىل، قۇنىدا بولماس ەدى. التىننىڭ ٴتۇسى سارى؛ جىلتىراۋى كۇشتى. قاتىندار اتالارىنىڭ اتىن اتاماس ٴۇشىن التىنعا «تازا» دەپ ات قويۋلارى التىننىڭ تازالىعى، ىرەۋسىزدىگىنە ٴدال ورىندى.

التىن كەيدە سوم كۇيىندە تابىلادى. پەتروگرادتاعى كورنىي ينستيتۋتىندا ەكى پۇت 8 قاداق سوم كۇيىندە تابىلعان التىن بار. ارينە، التىننىڭ تۇرىنە قاراي تاۋىپ الۋى تۇرلىشە بولادى.

تازا التىن جۇمساق بولادى. تەز ٴسۇرتىلىپ قۇرىيدى. سوندىقتان التىننان ىستەگەن نارسەلەر تەز قاجالىپ تاۋسىلىپ قالماس ٴۇشىن باسقا قاتتى ميتال- دار قوسادى. نارسەدەگى ٴشىن التىن «پروبا» مەن كورسەتىلەدى. التىن پروباسى ەكى ٴتۇرلى بولادى: 96 جانا 56. ٴبىر قاداقتا 96 مىسقال بار؛ سون- دىقتان 96 ىنشى پروبا التىن زاتتىڭ ٴبىر قاداعىنداعى 96 مىسقالى ىرەۋسىز تازا التىن بولادى، 56 پروبا ٴبىر قاداقتىڭ ىشىندە 56 مىسقال تازا التىن، 40 مىسقال قوسپا بولادى. كۇمىس يا مىس قوسىلادى. كۇمىس قوسىلسا، التىن ٴتۇسى-اقشىل؛ مىس قوسىلسا سارعىلت-قىزىل بولادى. التىننان يا اقشا يا باسقا زات ىستەيدى. ساقينا، بىلەزىك سىرعالار كوبىنەسە 56 پروبالى بولادى؛ رەسەيدىڭ بۇرىنعى 5، 10 سومدىق التىن اقشالارىنىڭ پروباسى مۇنان گورى باسقاراق. اقشالاردىڭ پروباسى قاداقتاعى مىسقالدىڭ سانىنا قاراپ قويىلماي تەڭ جۇزگە قويىلاتىن ەدى. ٴجۇز ۇلەستىڭ توقسان ۇلەسى التىن، ون ۇلەسى مىس بولاتىن ەدى.

رەسەيدە التىن كوپ شىعاتىن جەرلەر التاي، ورال تاۋلارى. قازاقستاندا التىن قوستاناي جانا سەمەي گۋبەرنەلەرىندە قازىپ الىنادى. تۇركىستان تاۋلا- رىندادا التىن بار.

ورىستىڭ بۇرىنعى ەسكى ۇكىمەتى قازاقتى قولاستىنا الىپ جارىلقاسىنداعى قىزىعىمەن دەيتىن ٴتاتتى ٴسوزىنىڭ ٴبىر سەبەبى- تۇركىستان مەن قازاقستان جەر استىندا التىن كوپ، سونى الامىن دەگەن قوماعايلىقتان تۋعان.

كۇمٸس.

كۇمٸس ساتينا، بىلەزىك، سىرعا، قارعىلاردى كورمەگەندەرىڭ جوق شىعار. كۇمٸس اقشانى كورگەندەرىڭىز بولار. كۇمٸس اقشا كورەر كوزگە ادەمى نارسە. جارپاق-جارپاق تەمىرلەر كەيدە كوكتەندە تۇسەدى، سوندادا كۇمٸس اقشا كوكتەن تۇسپەيدى. كۇمٸس كوپ ٶندٸك بەن جەردەن قازىپ الىنادى. كۇمٸس تازا اسىلدىڭ ٴبىرى بولعان مەن، بىرەۋسىز تازا كۇيٸندە تابىلمايدى. كۇمٸس جەردە جاتقاندا باسقا نارسەلەر قاتىسادى. ونداي قوسپا نارسەلەر مىس، قورعاسىن سىقىلدىلاردىڭدا ىشىندە بولادى. قوسپاسى بار كۇيٸندە تابىلعان بىرەۋلى كۇمٸستٸ كەن دەپ اتايدى.

كۇمٸس كەنٸن جەردەن قازىپ شىعارىپ ٴۇشٸن كوپ ٶنەر كەرەك. كۇمٸس كەنى بار جەردە اۋەلى جەردىڭ بەتٸنە جاقىنداعىسىن قازىپ الادى. سونان سوڭ الا-الا بىرتە-بىرتە تەرەڭگە تۇسەدى اقىرىندا كۇننىڭ جارىعى تۇسپەيتۇن تەرەڭگە كەتەدى. كەن قازاتۇن سونداي تەرەڭ تۇيىلار «شاقشا» دەپ اتالادى. كەن سوڭىنان قۇۋىپ، جەردىڭ استىن ۇڭگىپ قازا-قازا جەردىڭ استىن قۇۋلاعان قۇۋىس-قۇۋىس ٴىن بولىپ، تۇس تۇسىنا تارايدى. كەن قازاتۇن جۇمىسكەرلەر سول ٴىنىنىڭ ىشىندە وت جارىعى مەن جۇمىس قىلادى. كەن شىققان جەر كوبىنەسە تاستى قاتتى بولادى؛ كەن ٴوزى قاتتى. كەيدە ٴبىر جارپاعىن جارىپ تۇسىرۋگە ٴبىر ساعاتتاي ىنالاسىن. ومىرىپ تۇسىرگەن كەن جارپاقتارى شاقتىدان تىسقا شىعارىلادى. ولاردى جۇمىسشىلار ۇساتىپ، كۇل تالقان قىلىپ ۇگەدى.

ۇگىلگەن كەندى سۋۋ قۇيعان ۇلكەن كەسپەككە اپارىپ توگەدى. كەن سالىنعان سۋۋدى بىلعاپ، ٴپىسىپ، بىلايلايدى. ٴابدان بىلايلاپ بولعانان كەيىن تىنىدىرادى. اۋىر بولعاندىقتان كۇمٸس كەنى ٶڭ تۇبىنە شوگەدى. باسقا نارسەلەر مۇنىڭ ۇستىنە شوگەدى. ۇستىندەگى شوككەن بوتەن نارسەلەردىڭ قاباتىن ٶبتەپ سىپىرىپ العاندا، استىنداعى كۇمٸس كەنى عانا قالادى. بۇل ٴالى بىرەۋسىز تازا كۇمٸس ٶمەس، كەن كۇيىندە. وسى كۇيى مەن بۇل ٴالى سىكە اسپايدى. بىلايلاپ تىنىدىرۋ مەن عانا كەنگە جابىسقان بىرەۋلەر ايىرىلادى؛ ٴبىراق، بىرەۋلەردىڭ كۇكىرت، قورعاسىن، مىس سىقىلدىلارى قالادى. ٶندى سولاردى ايىرۋ كەرەك. ٴبىراق، بۇلار كۇمٸس بەن بىتە قايناپ بىتكەن زاتتار بولعاندىقتان بۇلار ۇگۋ مەن، سۋۋ مەن، شايۋ مەن ايىرىلمايدى. بۇلاردى ايىرۋ ٴۇشٸن كەندى ٶرىتىپ، بالقىتىپ قورىتۋ كەرەك. مۇنى ىستەۋ ٴۇشٸن كەندى اۋەلى

ارتالىپ ىستەلگەن پەشكە اپارىپ سالىنادى. وندا پەشتىڭ قىزۋىمەن كوكىرت ىزۋلانىپ ۇشىپ كەتەدى. مۇنان سوڭ كوكىرتتەن باسقالارىن كەتىرىۋ كەرەك. ول ۇشىن جاسالعان تاعى ٴبىر ٴتۇرلى پەش بولادى. ول پەش كۇنى ٴتۇنى ۇزبەي جاعىلىپ قىزىپ تۇرادى. بۇل پەشكە سالعان سوڭ كەن ىشىنەگى تاسىدا، قورعاسىن دا كۇمىس دە-بارىدە بالقيدى.

بالقىعان كەزدە كۇمىس بەن قورعاسىن اۋىر بولعاندىقتان استىندا تۇرىپ، تاس جەڭىلىرەك بولعاندىقتان ۇستىندە قالقىپ جۇرەدى. سول كۇيىندە سۋىتسا تاس بەتىندە قاتادى، كۇمىس بەن قورعاسىن استىنا شوگىپ قاتادى. قاتقاندا اق قاڭىلتىر سياقتى جۇقا بولىپ قاتادى. قاڭىلتىردىڭ بەتىندەگى قاتقان تاستى بالعامەن قاعىپ سىندىرىپ تۇسىرەدى. كەن تاستان ەندى تازاردى. جالعىز قورعاسىننان ايىرىۋ قالدى. قورعاسىننان ايىرىۋ ٴۇشىن تاعى وزگەشە جاسالعان پەشكە سالىنادى. بۇل پەشكە كورىك بەن ٴالسىن-ٴالسىن جەل جىبەرىپ تۇرادى. قورعاسىن قىزىۋ مەن تازا اۋادان بالقىپ كۇمىستىڭ ۇستىنە شىعادى. بەتىنە قالقىپ شىققان قورعاسىن اعىپ سىرتقا شىعاتىن مورجە بار. قورعاسىن اعىپ بولىپ كۇمىس كورىنە باستاعاندا مورجەنىڭ شۇمەگىن جابادى. ەندى كۇمىس بارلىق ىرمىنەن تازارىپ بولعانى.

تازا كۇمىستى سۋىتادى. سۋىپ قاتقان تاباق-تاباق كۇيىندە اقشا جاسايتىن جەرگە بارادى. وندا بارعان سوڭ، ىستەيتىن ٴبىر تالاي جۇمىس بار. الدى مەن بۇل كۇمىسكە مىس قوسپاسا بولمايدى. ىرىۋسىز تازا كۇمىس جۇمساق بولادى؛ تەز قاجالىپ، تەز تاۋسىلادى. تاۋسىلسا سالماعى مەن ٴباسى كەمىدى. سوندىقتان اقشا جاساردا كۇمىسكە ازىراق مىس قوسسا قاتتى بولادى؛ وڭاي قاجالىپ مۇجىلە قويمايدى. كۇمىسكە مىس قوسۋ ٴۇشىن بالقىتۋ كەرەك. بۇل ٴبىر جۇمىس. ول پىروبالى كۇمىستەن قالىڭدىعى تۇرلىشە تاقتالار ىستەلەدى. بۇل ەكىنشى جۇمىس. ول تاقتالاردىڭ قالىڭدارىنان ٴبىر سومدىق، جارتى سومدىق اقشالار، جۇقالارىنان 20، 15، 10، 5 تيىندىك اقشالار جاسالادى. بۇل ٴۇشىنشى جۇمىس.

مىنە، قانشا ەڭبەك ەتكەننەن كەيىن بارىپ كۇمىس اقشا بولىپ شىعادى. سوندىقتاندا اقشا شاشىلىپ دالادا جاتپايدى. ەڭبەككە قاراي نارسەنىڭ قۇنى بولاتۇنى مۇنان انىق كورىنەدى. كولدىڭ سۋىنداي، يا دالاداعى قۇمداي كەز كەلگەن جەردەن ەڭبەكسىز تابىلا بەرسە كۇمىس اقشادا تەگىن ارزان نارسە بولار ەدى.

قازاقستاندا سەمەي، اقمولا گۋبەرنەسىندە ٴار جەردە كۇمىس كەنى بار.

تابتار تارتىسى.

تاپتار قالاي تۋعان؟ بۇرىن نەگە بارلىق ٴوندىرىس قارا شارۋا (مۇجىق) قولىندا تۇرعان؟ ٴار كىم ٴوز تابىندا جۇمىس قىلعان؟ نەلىكتەن بۇرىن اۋىلدان تەك استىق، ٴجۇن، جاباعى سياقتىلارعانا الىناتىن؛ ەتىك، كەبىس، كيىمدى دە اۋىل شەبەرلەرىنىڭ ٴوزى ىستەگەن؛ باسقادان سۇراپ الىناتىن؟ بۇل كۇندە نەگە اياق، كيىم جاساۋىن پابرىكتە؛ ٴازىر كيىم ساتاتىن ۇلكەن ماگازىندەر كوبەيگەن؟ بۇرىن نەگە شەبەرلەر ۇيلەرىندە وتىرىپ عانا ۇلگەرگەن؟ ۇيتكەنى بۇرىن جۇمىستىڭ ٴبارى دە قول مەن ورىندالاتىن ەدى؛ بۇرىن ماشينالار بولاتىن با ەدى؟ بۇرىن جۇرت سۋمەن اينالاتىن ديىرمەندەردى عانا كورۋشى ەدى. ٴبىراق ولاردا از بولۋشى ەدى. مۇنان ەكى ٴجۇز جىل بۇرىن ادام بۋ مەن جۇرەتىن، سونان سوڭ جىلۋ، ەلەكترىك جەر ماي مەن جۇرگىزەتىن ماشينالاردى جاساي باستادى. ماشينالار شىققان سوڭ بۇرىنعىدان نارسە الدە نەشە ەسە ارتىق جاسالاتىن بولدى. بۇرىن، ماسەلەن، ٴبىر جۇمىسشى كۇنىنە ٴبىر قاداق ماقتا تازارتاتىن ەدى؛ بۇل كەزدە ماشينا مەن ٴبىر جۇمىسشى كۇنىنە 100 قاداق ماقتا تازارتىپ قولىنان كەلەدى.

ەندى جۇمىسشىلاردىڭ دارا قىزمەت ەتۋى تيىمسىز دەنەدى؛ ۇيتكەنى ٴار جۇمىسشى بولەك ماشينا الۋعا قالاي قولىنان كەلەدى؟ جۇمىسشىلار شوعىرلانىپ ماشينالار اينالاسىنا جيىلا باستادى؛ ٴسۇيتىپ ٴىرى ٴوندىرىس پابرىكتەرى تۋىپ، جۇمىسشىلار دارا جۇمىس دەگەندى تاستايدى. ماشينا يەلەرى-بايلار ٴىستىڭ قوجاسى بولدى، ماشينا مەن جۇمىس قىلاتىن جۇمىسشىلارعا وكىاعان اقى بەرگەن بولىپ، جۇمىسشىنىڭ ىستەگەن نارسەلەرىن تەگىسىنەن بايلار قاقشىتىن بولدى.

ٴسۇيتىپ جۇمىسشىلار تابى شىقتى.

جۇمىسشىلار ۇيىندە جۇمىس قىلماي بىرەۋدىڭ ۇيىندە جۇمىس قىلدى، قولى مەن جۇمىس قىلماي، بىرەۋدىڭ ماشيناسى مەن جۇمىس قىلدى. جالشى دەگەن شىقتى. ال قوعام تاپتارىنىڭ شىعاتىن سەبەبەرى نە؟ شارۋاشىلىق قالاي ىستەلۋىنە قاراي تاپ شىعادى. بۇرىن شارۋاشىلىق ۇساق ەدى؛ ٴار كىم دارا جۇمىس قىلاتىن ەدى. - بۇل قوعامنىڭ ٴبىر قۇرىلىسى. سوڭعىنان جۇرت قوسىلىپ بىرىگىپ، جۇمىس قىلاتىن بولدى. - قوعامنىڭ ەكىنشى ٴتۇرلى قۇرىلىسى شىقتى. سوندىقتان بارلىق وزگەرىستەردىڭ نەگىزى شارۋاشىلىق وزگەرىسى بولادى.

ادام نەلىكتەن شارۋاشىلىق ىستەيدى؟ ادام نەلىكتەن شارۋاشىلىق قىلا-تىنى انىق نارسە، سونىڭ ٴۇشىن كوپ ويلانۋدىڭ كەرەگى دە جوق. مۇنى ٴتۇسىنۋ ٴۇشىن بۇرىنعى قارا شارۋا نە ىستەگەنىن، بۇل كۇنگى پابرىك-زاۋىتتار نە قىلاتىنىن ايقاسا بولادى. قارا شارۋالار استىق ٴجۇن، ەت، قىسقا-ٴسىب جەۋگە، كيىنۋگە كەرەك شيكى بۇيىمداردى وندىرەدى. پابرىكتەر بۇل شيكى بۇيىمداردى وڭدەپ، پايدالانۋشىعا ىڭعايلى قىلىپ شىعارادى. سونىڭ ٴبارى تىرمىس ٴۇشىن، جان ساقتاۋ ٴۇشىن كەرەك. ەسەپتەپ ادام بالاسى ٴومىر ٴسۇرۋ ٴۇشىن شارۋاشىلىق قىلادى. مۇنى دالەلدەۋدىڭ كەرە-گى دە جوق؛ مۇنى بالادا بىلەدى. تاريحتىڭ بارلىق وزگەرىستەرىنىڭ نەگىزى شارۋاشىلىق. شارۋاشىلىقتى ىستەتۋشى اشتىق بەن سۋىق.

بۇرىن تاريحتى باسقاشا ٴتۇسىندىرۋشى ەدى. بۇرىن تاريحتى وزگەرتەتىن قولىندا بايلىعى مەن كۇشى بار ادامداردىڭ مىيىندا بولعان وزگەرىستەر دەۋشى ەدى. بۇلاي دەپ ٴتۇسىنۋدىڭ سەبەبى قوعامنىڭ ٴتۇرلى ٴتارتىبى نەدەن بولا-تىنىن ويلاماي، تەك تۇرعان تارتىپكە كونگەندىكتەن بولاتىن ەدى. ول كەزدە توڭكەرىستە بولعان ەمەس. قوعامدى، قوعامنىڭ ٴتۇرلى كەمشىلىكتەرىن سىنعا تارتىپ قارايتىن ادامدار شىقتى، بۇلارعا ٴتارتىپتىڭ ٴدۇرىس ەمەستىگىن ۇعىندىردى.

بۇقارا بۇل ۇگىتشىلەر مەن باسشىلاردى تىڭداپ اۋالانا باستادى. بايلار ويىنشا توڭكەرىس وسىلاي باستالاتىن ەدى.

قىسقاسى بايلار ٴىستى پابرىك بەن ماعازىندا ٴجۇرىپ جاتقان جۇمىس ىسقىلدى تۇسىنەتىن ەدى؛ قوجا ويلاپ، اقىلعا سالىپ بۇيىرادى، جۇمىسشىلار مەن پىر كاسىپكەر مويىن سۇنادى دەپ قاراۋشى ەدى.

بۇل ويدىڭ قاتالىعىن ٴبىلۋ قيىن ەمەس. ەگەر كاپيتاليستەر جۇمىسشىلار تابىن قاناماسا، ەگەر كاپيتاليستەر جۇمىسشىلاردىڭ ىستەگەن نارسەلەرىنىڭ قۇنىن تولىقتىرىپ بەرسە، قانداي ۇگىتشىلەردىڭ جۇمىسشىلاردى اۋالاندىرۋعا ٴالى كەلەر ەدى؟ ەگەر تۇرعاق ٴسوز جاي ۇگىت بەن اۋا كوتەرۋگە بولسا، بايلاردىدا اۋالاندىرۋعا بولار ەدى، قايتا بۋرجۋازيانى تەز اۋالاندىرۋعا كەلەر ەدى؛ ۇيتكەنى ولار وقىعان؛ وقىعان كىسى ۇگىتتى جاقسى تۇسىنەدى. بۇل كۇندە نەلىكتەن ەڭ جارلى ەڭ نادان تاپ ۇگىتكە ەرەدى؛ وقىمىستى بۋرجۋاز-يا توڭكەرىستەن قاشادى؛ ۇگىتشىلەردىڭ اۋزىنان بىل تاماسادا، تىڭداماي تەرىس اينالىپ كەتەدى؟ ۇيتكەنى بۇل ۇگىت بۋرجۋازياعا ٴتيىمسىز؛ ۇيتكەنى بۇل ۇگىت بايلاردىڭ پايداسىنا قارسى. سوندىقتان بۋرجۋازيا ٴوزىنىڭ قۇلقىن تاماعىن قورعاپ، بىرەۋدىڭ موينىندا وتىرا بەرگىسى كەلەدى؛ ٴدامدى جەپ ٴتاتتى ىشكىسى كەلەدى؛ كەڭ سارايلاردا تۇرعىسى كەلەدى؛ ۇگىتشىلەردى

تىڭداماق تۇكىل، قولىنا تۇسسە اتادى، اسادى؛ تۇرمەسىن جانسارتقىسى كەلگەن جۇمىسشىلار مەن الىسادى.

ٴسويتىپ، تاريحتىڭ ارباسىن ىلگەرى سۇيرەپ جۇرگىزەتۇن كۇش- اۋەلى تاپتار تارتىسى؛ ەزىلگەن تونالعان قارا شارۋا مەن جۇمىسشىلاردىڭ ەزۋشى تونائشى الپاۋىتتار مەن بورجۋازيالارعا قارسى تارتىسى، ەكىنشى، تاپتار تارتىسىن شىعاراتۇن نارسە-ادامنىڭ كەرەك جاراعى، تاماق، كيىم، ٴۇي، وتىن سەقىلدىلار؛ قىسقاسى تاپتار تارتىسىنىڭ نەگىزى- قىزىل كۇيى. ادامدار قىزىل كۇيىنە كەرەگىن تاپۋعا ۇمتىلادى؛ بۇل كەرەگى ادىلشىلىكپەن ورىندالۇنا ۇمتىلۇى ٴتيىس؛ جەر ۇستىندەگى بارلىق بيگىلىك بارلىق ادامنىڭ كەرەگىنە قاراي ٴبولىستىرىلىپ تۇرۋى ٴتيىس. مىنە، وسىنى جۇزەگە شىعارۋعا ۇمتىلۋ- شىلار سوتسياليستەر بولادى.

پوكروۆسكي.

II تارىيق.

كوشبەلى تۇركىتەردىڭ سوعىسى.

مۇنان 600 جىلداي بۇرىن. جاز كۇنى. شىلدە مەزگىلى. كىلەم تۇرىندەي قىزىلدى، جاسىل كەڭ دالا. تەگىز تولقىنىنداي شالقىپ، كوتەرىلىپ، باسىلىپ تۇرعان بوز. ٴيىلىپ، مايىسىپ' جەل مەن بىرگە جەرگە سالەم ەتىپ تۇرعان بايشەشەك. كۇمىستەي جىلتىراپ بۇراڭ قاققان جايىق.

شىعاي مىرزانىڭ اۋلىنىڭ ٴۇستى كوك الاشاڭ؛ ماڭىراعان قوي؛ بوزداعان تۇيە؛ كىسىنەگەن جىلقى؛ ەرسىلى، قارسىلى اسىعىپ جۇرگەن ادام. جايىقتىڭ وڭ بەتىنە دۇركىن-دۇركىن جىبەرىلىپ جاتقان اتتى كىسى. قارۋ جاراق اسىنعان ازاماتتار؛ كوشىپ جاتقان ەل. بۇل نە سابىلىس؟ بۇل جاۋعا اتتانىپ جاتقان تۇركىلەر.

ٴبىر كەزدە كوش جونەلدى. كەي ٴبىر ۇيلەر جىعىلماستان تۇرعان بويىنشا اربانىڭ ۇستىندە كەتىپ بارا جاتىر. ارباعا ۇزىنشان ۇزىن جەگىلگەن وگىز. قاتىن، بالا، ٴۇي ٴىشىن، اسكەر، مال، ٴبارى بىرگە قوزعالدى. كوش الدىنان جاۋعا بارىسشىعا دۇركىن-دۇركىن جونەلتىپ جاتقان شىڭداۋشىلار؛ دۇركىن-دۇركىن قابار الىپ كەلىپ جاتقان بارىسشىلار. جايىق ٴوتىپ، ٴتورت ٴبەس كوش وتكەن سوڭ بارىسشىلار جاۋ جاقىن دەپ قابار الىپ كەلدى.

ەل قونىدى؛ قاتىندار ورمەگىن توقىپ، ۇرشىعىن ٴيىرىپ، مالىن ساۋىپ، جۇمىسىن قىلىپ جاتىر؛ مالشىلار مالىندا كەتتى. ازامات كوك تەمىر كيىنىپ سوعىسقا ازىرلەندى. ٴبىر كەزدە جاۋدا قارسى شىقتى دەگەن قابار دۇڭك ەتە قالدى. لەك-لەك شىعىپ جاتقان اسكەر؛ شىقىرلاپ ۇستىندە قوس تىيەپ بارا جاتقان اربا؛ جىبىرمەيمىز دەپ ەتەگىنە جابىسىپ جۇرگەن اسكەردىڭ قاتىن، بالاسى.

دىگىرلاپ اربا كەتەدى ،   جانا جاستاۋ بالاسى،
اتتارى ٴپىس - ٴپىس ەتەدى؛   ەتەگىنە جابىسىپ
اسكەردىڭ اتا-اناسى ،   جىبەرمەيمىز دەسەدى.   (شاكەرىم)

اسكەر سوعىسقا كەتتى. جىلاپ، سىقتاپ ۇيدە قالعان كەمپىر شال، قاتىن بالا شارۋاسىن ىستەي بەردى. اۋىلدا قالعان بىرەن، ساران ەركەكتەر ات ٴمىنىپ، قارۋ اسىنىپ، شىڭداۋىل قاراپ، ساق بوپ ٴجۇر. اۋىلداعى قاتىن، بالانىڭ

قولى ىستە، ەكى كوزى سوعىس جاقتا. سوعىستىڭ نە مەن ىمنارى بەلگىسىز، مانا بايى سوعىسقا كەتكەننەن اسكەردىڭ ۋاتىننىڭ جۇرەگى ءبىر جاماندىقتى سەزىپ جۇرگەن. ءبىراق ەش كىمگە بىلدىرمەيدى. اندااساندا سوعىس جاقتا قاراپ ۋاتىن جاسىرىن كۇرسىنىپ قويادى. كۇن كەش بولدى.

58 سىنشى سۇگىرەت: ەسكى تۇرىكتەردىڭ كوشى.

سارى بۇلت اينالعان،
ساندى شارا قاسىندا،
قارعا شۇۋلاپ قونادي؛
سوعىسشىنىڭ قاتىنى
كيمەشەگى باسىندا
ورمەك توقىپ بولادي؛

قارعانىڭ ءۇنىن ەستىپ
قىزارىپ كۇن باتقاندا،
ورمەگىنى قاتىن جيدى دى؛
ب‌ىم ەولدى دەپ ويلاپ،
توسەككە بارىپ جاتقاندا
جاءبىرداي جاسىن قۇيادى.

(شاكەرىم)

اقتابان شۇبىرىندى.

تۇركىستاننىڭ جىلى جازى. جەل مەن جەلكىلدەپ جەركە باس ءيىپ سالەمىن جازباي تۇرعان كوك وراي شالعىن. تويعا كيىنگەن قىز كەلىنشەك سەكىلدى قىزىلدى-جاسىلدى قۇلپىرعان بايشەشەك. بىرىنە- ءبىرى مىنگەسىپ، ۇزىنان ۇزاق سوزىلعان قارا تاۋ. بۇراڭداپ، بۇگىلىپ تىنىم كورمەي اعىپ جاتقان سىردىڭ ۋزەنى. قارا تاۋدىڭ ءىشى مەن سىردىڭ جاعاسىندا سىعىلىسقان اۋىل، ىڭىرسىعان مال. كوكتە تورعاي جىرلاسا، جەردە شەگىرتكە شىرىلدايدى. كۇڭك ەشوب اراسىندا

كوبەلەكتەر مۇشە الىپ قاشقانداي بەرىن-ٴبىرى قۋالاپ، بىرىنە ٴبىرى ٴتىنىپ كەتىپ قالباقتاپ، ۇشىپ ٴجۇر. تابيعات سونداي تامىلجىپ، سونداي سالۋلەتتى بوپ تۇرعان كەزىندە، قاي اۋىلعا كوزىڭ ٴتۇسىپ كەتسەدە جاتقان ابىر-جابىر. تورتانىپ، اۋىل سىرتىندا، قالىڭ ويعا باتىپ-سويلەسكەن اقساقال، شالدار. شالداردىڭ جيىلعان قاباعى، ٴجۇرىسى. تۇرىسىنا قاراعاندا ٴبىر زور ٴىس جايىندا سويلەسە كەرەك. كەكەس نەمەن تارار ەكەن دەپ كۇتكەن قاتىن قالاش. ازامات كەزىككە سىبىرلەپ تۇسەدى. ٴۇي جابدىقتارىنان ۇشىن شىعارىپ قويعان تابىزالاردا كورىنبەيدى. كەر كەلگەن ۇيدىڭ سىرتىندا ەرتەڭ باۋىرىنان جاراتىپ، سۋىتىلعان ەمپ-قاتىرىپ تاستاعان بەدەۋلەرىدە كورمەيسىڭ.

ەل تۇرىنە قاراعاندا قارىۋ استىرلىق ازاماتتىڭ بارىندە باسقا ٴبىر جاققا سوعىسقا، جورىققا كەتپەسە كەرەك. دۇرىسىنەدە سولاي. ٴۇش ٴجۇزدىڭ تابىزا ۇستاپ، ات مىنىپ، جاراق اسىنارلىق ادامى تەگىسىمەن ارقا جاققا جورىققا كەتكەلى اي جارىمداي بولدى. شىعىس بەتتە جۇڭعارلار جەڭىپ، بىر كەتىپ قۋىپ، ٴبىر از قونىس العانىنا ٴبىر نەشە اق جىل. قونىسقا تالاس، اتا جاۋى جۇڭعاردى الدىندا جەڭىپ-الىپ وتكەنەي بولعان سوڭ، ساقتانارلىق جاۋ جوق دەپ ەلدە ازامات قالماي، تەگىس ارقا جاققا سوعىسقا جونەلگەن. ٴۇش ٴجۇزدىڭ اسكەرى تەگىس ارمان قاراي جورىققا اتتانىپ كەتتى دەگەندى ەستىپ، جۇڭعارلار اۋىر قول مەن كەلىپ، قازاقتىڭ ٴبىر شەتىنەن ٴتيىپ قىرىپ، جويىپ، تالاپ، تۇتقىندا اۋىلدا قالعان قاتىن بالانى، كەمپىر شالدى الا باستاعان. بۇگىن سول جۇڭعارلار ەل شەتىنە كوپ اسكەرمەن كەلىپ قالدى دەگەندى قابارلاسىپ ساسقالاقتاپ كەڭەس قۇرىپ جۇرگەن شالدار ەدى.

شالدار كەڭەسى ەت پىسىرىمگە بارماي-اق تاراستى. كەڭەس تاراسى مەن-اق تۇس-اتتاپ، ٴۇش اتتاپ جورىققا كەتكەن اسكەرىن قايتارۋعا شابارلار جونەلدى لەزدە بالا-شاعا، شالدارعا شەيىن جاراۋ جاقسى اتتارىنا ٴمىنىپ، قارۋ جاراق اسىنىپ الدى. جاۋدىڭ الدىنان، شىعا اۋىلعا جيەرىلىپ جاتقان بارشىلار؛ تۇس-تۇستىنا قابارسىز جاتقان ەلدى قابارلاندىرۋعا جول تىزىلىپ جاتقان ادامدار. اق ۇيلەر جىعىلدى؛ جاپپالار تىگىلىپ، جۇكتەر تيەلىپ جايلانىپ بايلاندى.

جولعا جۇرىسكە جارارلىق دەگەن اتتىڭ ٴبارى تەگىس ۇستالىپ ارقاندالدى؛ مالدا ورىسكە السىتاپ كەتپەيتۇن بولدى. تۇيەلەر كوبىنەسە جازىلارى مەن ٴجۇر جەلقىعا كۇزەت كۇشەيتىلدى. اۋىل سوعىستاعى اسكەردىڭ شاتىرىنا ۇقساي باستادى. بۇرىن سىيرەك مال جايىنا وتىرعان ەل ٴبىر جەرگە جيىلا باستادى.

جورىققا كەتكەن اسكەردىڭ قايتۋىنا قاراماي اۋىلداعى مالشىلاردان، 14-13 كە جەتكەن بالالاردان قۇراپ جاڭا الدىنان اسكەر جىبەرىلىپ جاتىر.

اسكەردى باستاعان شالدار. بۇلاردىڭ جارىمى قارت دەمەسەڭ، تالاي جورىقتى، تالاي جاۋدى كورگەن موشقىلدار. بۇلارسىز جاس بالالاردان قۇرالعان اسكەر ٴجون تاۋىپ جۇرە المايدى، جاۋمەن دۇرىس سوعىسا المايدى.

جاس بالالاردان، مالشىلاردان، شالداردان قۇرالعان اسكەرلەر تۇس-تۇستان ٴەرىلىپ جورىققا اتتانىپ ٴجۇرىپ كەتتى. اۋىلدا قاتىن-قالاش، ەڭبەككە كەتكەن جاس، ەڭكەيگەن كارىلەر عانا قالدى. مال باعۋ، ەل كۇزەتۋ، جانجاققا قۇلاق ٴتۇرىپ تۇرۋ سولاردىڭ مىندەتىندە قالدى.

كەشىكپەي جوڭعارعا قارسى شىققان اسكەردەن سۇۋىق قابار كەلدى. كەندەر-كەنگە جىبەرگەن ٴەلىز اسكەرگە بولماي، جوڭعار ەلدى تاپاپ، تالاپ، قىرىپ، جويىپ كەلە جاتقانىنان انىق قابار الىندى. قابارلاردىڭ الدىڭعىسىنان سوڭعىسى سۇۋىعىراق، ٴبىرىنەن ٴبىرى قورقىنىشتىراق بولا بەردى. ارقاعا كەتكەن ىركەلى كۇشتى تولدان قابار كەلمەدى. ەل ساستى؛ جوڭعاردىڭ بەتىن قايتارا الماسىنا كوزى جەتە باستادى. جوڭعاردىڭ ىزعارى مەن ەكپىنىنە شىداۋعا شاما كەلەتىن بولمادى. جاۋ بەتىندەگى ەل شۇبىرىنىپ بوسىپ، قاشا باستادى. بوسقىن تولدى. ەل تابانى كۇنەرىلىۋگە اينالدى. اقىرىندا، جوڭعار اسكەرى ەلدى قاپتاپ كەتتى. ەل نەگىز بۇقارمەن قيىۋعا قاراي اۋا باستادى.

جۇرتتىڭ الدى قوزعالعان سوڭ، سوڭعا سەركەسى تۇسكەن قويداي توعىتىلىپ، ٴبىرىن-ٴبىرى ٴىلىپ الىپ جوڭكىپ باستادى، جۇرت گۇبىرەك بوسقان سايىن، ۇرەيلەنىپ، قورقۋ مەن ساسۋ كۇشەيدى. مالعا، جاقىنعا، دۇنيەگە قاراماستان، ءار كىم باسىن قايتتاپ بىلگەرى شۇبىرا بەردى. قارا تاۋ الداقاشان ەلسىز اڭىراپ قالدى. ەلدىڭ تابانى-اتا قونىستان اۋدارىلىپ جوڭكىپ كەلە جاتقاندا عانا بارىپ، ارقاداعى اۋىر قول جەتتى؛ شالا-شارپى ۇرىس قىلىپ، الىستان مويىنى قاتىپ كەلگەن اتتارى مەن جول قاعىپ كەلگەن ادامدارى جەرە-ماي بۇل قولدا شەگىندى. اعىسۋى مەن بۇقارا مەن قيىۋا قولتىعىنداعى شولگە تىرەلدى. سول ارادا كۇزدە تايانىپ قالدى. جازداي تىنىم كورمەگەن ارىق مال شولگە قامالعان سوڭ ٴىسىسى كۇزدىڭ باسىنان اق قىرىلا باستادى. ٴشول قونىس بولمايتىنىنا كوز جەتتى. جۇرت باس قوسىپ سويلەسىپ ورتا ٴجۇز بەن كىشى ٴجۇز كەيىن شالقىماقشى بولدى. ۇلى ٴجۇز قالماقشى بولىپ بەل بايلادى. مالدىڭ كوبى شولدە قىرىلىپ، ٴبىت قۇسقا جەم بوپ قالدى. كەيىن تولقىعان بەتى مەن ورتا ٴجۇز بەن كىشى ٴجۇز جوڭعاردى تونگكەرىپ تاستاپ، سارى ارقاعا قاراي جونەلدى. قىس ٴتۇستى. مال جولاي ٴولىپ قىرىلدى. جاياۋ جالپى

شۇبىرىنعان ەل جولشىباي قىرىلىپ كەلەدى. كوشكە ەرە الماعان كەمپىر، شال، بالالار دالادا قالىپ بارادى. تابانى ٴتيىپ جۇرە الماي ٴبىر توبەنىڭ باسىندا تويىقتىنىڭ اناقتى انەت ٴبيىيدە قالدى. دەسەدى. قىسقانداي قاتتى بولدى! ارقانىڭ بورانى مەن قارى جۇنعاردان اناعۇرلىم قاتتى ٴتيدى. ەردىڭ ەرى، ەگەۋدىڭ سىڭارى كەلىپ سارى ارقاعا جەتتى. سول بلايساگعا جۇرت «اقتابان شۇبىرىندى» دەپ ات قويدى، اقتابان شۇبىرىندى 1723 جىلى بولعان. قازاق تارىيقىندا اقتابان شۇبىرىندى سىقىلدى قاساگەتىق از بولعان. سول كەلگەن بانى مەن قازاق قالقى ورىس ۇكىمەتىنىڭ قول استىنا كىرگەن.

ەلدىڭ مىسىنەن كەتپەستەي ٴىز قالدىرىپ، قالىق ادەبيەتى ورتاسىنان ورىن العان وقيعانىڭ ٴبىرى-اقتابان شۇبىرىندى.

اتا قونىسى قارا تاۋدى، بلايساگدا جوعالىپ كەتكەن، جولدا ەرە الماي قالعان تارىنداس تۋىسقانىن قويىپ جوقتاعان قازاقتىڭ ولەڭى:

«باسىنان قارا تاۋدىڭ كوش كەلەدى؛
ٴبىر تايلاق كوشكەن سايىن بوس كەلەدى؛
ايىرىلعان قارىنداستان جامان ەكەن:
مولدىرەپ قارا كوزدەن جاس كەلەدى.
قاي زامان، مىنا زامان، باعى زامان؛
بولارما باياعىداي تاعى زامان؟
انادان ۇل، انادان قىز ايرىلدى،
كوزدىڭ جاس كول داريا اعىزاەن.
قاي زامان مىنا زامان، قىسقان زامان!
باسىڭنان باقىت قۇسى ۇشقان زامان.
شۇبىرعاندا جۇلىمگىنان شاڭ بورايدى،
كوڭ سۇۋىق قاڭقارداعى قىستان جامان.
قايتەيىن، مەن نەتىپ ەم، قاتتى قۇداي؛
قايىرعاما قارا جەر باتتى قۇداي،
جايىۋ ٴجۇرىپ تابانىم تەسىلگەندە
تىم بولماسا بەرمەدىڭ اتتى قۇداي!

ەلگە تەگىس كەلگەن بالە-اقتابان شۇبىرىندى. ەل تەگىس بىلەتۇن ولەڭ «قارا تاۋدىڭ باسىنان كوش كەلەدى».

قوقاننىڭ قانىنا نايمان جانىسى ٴبىيدىڭ ايتقانى.

اسسالاۋما الەيكۇم، العىيار، تاقسىر
قانىمىز!
الدىڭا كەلدى قاراشىڭ
ارىزدى قابىل الىڭىز،
ۇنىمىڭ بولسا ارىزىم
مەنەكەي سىزگە جانىمىز.
ٴورىڭىز قوسقان زەكەتشى
ٴبىزدىڭ ەلدە ٴجۇز باي بار،
ٴجۇز بايدىڭ جۇرگەن جەرىندە
جىلاۋ مەنەن ۋيباي بار؛
جانا مۇنىڭ جولداسى
قارا تامىر دادان بار،
ەرىپ جۇرگەن سوڭىندا
قىرىق ۇنىزداي ادام بار:
شوڭ مۇرىن دەگەن مولداسى بار،
تولەگەن دەگەن جورعاسى بار،
اتىنا جەمدى سالىۋعا
التى ەنەن قىلعان دوربا سى بار.
كەدەي ٴتۇبىم دەپ الادى،
كەدۋسەنىم دەپ الادى،
ۇنىرا زەكەت دەپ الادى،
قۇشاق زەكەت دەپ الادى،
ارقادان كەلگەن سور نايمان
الىڭ - تاڭ بولىپ قالادى.
ايتايىن دەسەڭ ۇرادى،
ۇرماق تۇگىل قىرادى،
امال - ايلا تابالماي
قارايىندا تۇرادى.
الدىنا سالىپ ايدايدى،
اشىۋلانساڭ بايلايدى،
اكەمى جوق قازاقتا
تەگىندىك جوق دەپ ويلايدى.
السا مالعا تويمايدى،
ٴبىز جىلاساق ويلايدى،
ەل ىشىندە اجارلى
قىز قاتىندى قويمايدى.
جاقسىلاردى سوگەدى،
اتى ۇستىنەن تەبەدى،
جۇرەكسىنىپ ۇنىرمىن،
ايتار ٴسوزىم كوپ ەدى.

ابىلاي.

كەرەي قوجا بەرگەن جىر اۋدىڭ ابىلايعا ايتقانى.

- ابىلاي! سەن مەن كورگەندە
[illegible] ىمتايداي ۇل ەدىڭ،
تۇركىستاندا ٴجۇر ەدىڭ،
ابىلامبەت اعاڭا
قىزمەتكەر بولعان ۇل ەدىڭ؛
ٴۇيسىن تولە بيلەردىڭ
تۇيەسىن باققان قۇل ەدىڭ.
سەن جيىرماعا كەلگەندە
اتسو كقارداي تولەدىڭ،
السىتان تويات تىلەدىڭ،
اقتان بولدى كوڭىلىڭىز،
ارسى مەنەن كورسىگە -
داۋ تالاستى ٴۇنىڭىز،
ەندى سەنىڭ بۇل كۇندە،
ٴبىر كوشەگە سيمايدى
ازاتكەردە قولىڭىز. -

قارى بوز بەن ناۋرىز باي.

ون جەتى مىڭ كىسى اتتانىپ،
ەكى مىڭ كىسى ات قويىدىق
كەكىلىكتىڭ تاۋىنا.
مۇنار باسىپ شاڭ بولدى
قىزىل سۋ، سام سۋ سالاسى؛
بو ساپاردا جار بولدي
قان ابىلاي باباسى.
قول الدىندا جۇرگەندە
ناۋرىز بايعا جولىقتى،
قارى بوز دەگەن ٴبىر قىرعىز
ەر قانايدىڭ بالاسى.
سول ارادا قارى بوز
ناۋرىز بايعا سويلەدى،
سويلەگەندە نە دەيدى؟
ەر ناۋرىز باي، ەر تورەم!
نە جازىعىم بار ەدى
كەنە سارى قانىڭا؟
ٴبىتتى دەپ كوڭىل قىلماد ىڭ
قىرعىزداعى ارىڭا،
الماعان ارىڭ قالدى ما
قىرعىزدا سەنىڭ تاعىدا؟!
قوشقەلى شابىنىڭ شۋلاتىپ
قارا اعاشتاي شۇڭگىردەن
قالشانى ۇستاپ بايلادىڭ،
قان بولىپ، قالقىن مەڭگەرگەن؛
ابىلايدىڭ تۇسىندا
سالعان جولى بارما ەدى.
قالىڭسىز ساعان قىز بەرگەن؟
قىستاي شابىندىق ەلىمدى
بالاسى سالدىڭ تەلىمگە؛
بوساتىپ قونىڭدى بوسىلىرىپ
اداسقانداعى ەرىمدى.

بۇرىنعى، سوڭعى ولتىڭگىنىڭ
سالعان جولى بارما ەدى
ەلىڭگە بەيتەت ٴولەمدى؟
جامان قىلامدى ٴولتىرىپ،
ٴبىر سىندىردىڭ بەلىمدى.
قورعاندا جاتىپ قورقىتىپ،
اتارىن الدىڭ بەگىمدى.
تىرىمەتىپەسىدىڭ بولمايما،
ولگەنىم ساعان نە قىلدى،
اتاڭىنىڭ اقى بارما ەدى
ەسىنو جاقاناي كورىندە؟
اشۋىن بۇعان باسسىن دەپ،
جەرىمدى ساعان تاستادىم؛
ولجا قىلىپ جاتسىن دەپ،
مالىمدى ساعان تاستادىم؛
جالعىز ـ جالعىز ات ٴمىنىپ
قورعالاپ تاۋعا بوسقانىم،
بۇل العانىڭ ەمەسپە؟
نە سەبەپتەن قان كەنە
قىرعىزعا مۇنشا وشىكتى؟
اق قالپاقتى قىرعىزدان
قازاققا بەردى نەسىبتى؛
ات ٴمىنىپ جاراق اسىنعان،
ٴبىزدى ايامان، تورەلەر!
ەسىر كەسەك بولمايما
جولىڭدا جاتقان بەسىكتى!
مەيىرىمسىز مۇنشا تۇۋعانشا
نە قالماق يەن شۇرشىتتىڭ
بىرىنە شىقساڭ بولمايما!؟
ناۋرىز باي تۇرىپ سويلەدى،
سويلەگەندە بۇي دەيدى:
جاقسى ايتاسىڭ، قارى بوزاي،

قونىستى ورىس العان سوڭ،
كەنەكەم كوشكەن جەرىنەن،
باۋىرى سۋۋىپ ول جاقتا
قاراشى بولعان ەلىنەن؛
ون ەكى كىسى جىبەردىك
جەكە باتىر باس قىلىپ
توقىمدىڭ ساعان كولىنەن؛
ەكى اي جاقتى تۇنتقىن بوپ
جاڭقاراش، جانتاي بەگىڭنەن؛
اۋىلىمىز باسا قونعان سوڭ
ازارشىققان ولىمنەن؛
جامان قاراڭدى ٴولتىردىم
ەوزىڭنىڭ سالعان جولىڭ مەن.
كىم تالاسار قودايدىڭ
بەندەكە بەرگەن باعىنا؟
ٴار كىم شىقسىن تابىندا!
قانايىڭدى مەن بۇزدىم،
سەنىڭ اقىڭ بارما ەدى
اندا سىمىنىڭ تامىندا!؟
سەن بىلمەيسىڭ كارى بوز
مويىنىڭداعى جازاڭدى.
قۇل بولماساڭ قۇدايعا،
كەنەكەم الار مازاڭدى.
مىندەتىن قانىڭ الايىن،
قويدىم دەپ بىزگە انت بەرسەڭ
اراعىڭ مەن بوز اڭدى.
ەكى سابا اراقتى
جاڭقاراش بەن جانتايىڭ
الىپ كەلىپ، انت ەتىپ
ٴىشىپ قايتسىن، ساباڭدى؛
قايتىس قىلسىن كەنەكەم
قاتىن مەنەن بالاڭدى؛
اراعىڭدى قويماساڭ
ناۋرىزباي. بەرەر جازاڭدى.
كارى بوز تاعى سويلەيدى:
ىقىبالىڭ اسقان كۇنىڭدە،
نورەايتا بەر ٴسوزىڭدى؛
اسقار تاۋعا، ناۋرىزباي،
مەڭزەي بەرمە ٴوزىڭدى؛
التىندى جىعاڭ قىيساڭا،
ٴبىر كۇنى قىرعىز ويار كوزىڭدى
اتاڭ تۇتقان ابىلاي
ون - سان جاتقان ورتا ٴجۇز،
ۇيىتقىسىن ونىڭ شايقادىڭ؛
قاندى كويلەك ەلىڭدە
كىمشى جۇزگە سىيا الماي،
تاستاپ كوشتىڭ جەرىڭدى.
تولەگەن ۇلى جاڭعابىل
توقسان كىسىڭدى ٴولتىرىپ
بىتەۋ سويىپ باسىڭدى،
قوناققا بەردى تەرىڭدى.
باسىڭ كەتەر پانادان
جانىڭ شىعار ناناداد
اتاڭ سەنىڭ ەر قاسىم
قان شەڭگەلدەپ تۇۋىپتى
تۇۋعانىندا انادان؛
سالتىما تارتتىم دەسەڭشى،
سولاي ٴبىر دەسەڭ ناناسىن.

قارا شەكبەن مەن جۇمىسشىلار توگكەرىستەرى.

ۋمى كۈنى جەر ٔجۈزى تەگمس توگكەرىس قازانىنىڭ ىشىندە تۇر: جۇمىس-شەلار بۇرجۇازىيانى قۇلاتىپ تاستاۋعا ۋمتىلادى. ول بۇرجۇازىيا دەگەنىمىز كىم؟ بۇرجۇازىيا دەگەنىمىز جۇمىسشىلاردى قاناۋشىلار، جۇمىسشىلارعا نەعۇرلىم اقىنى از تولەپ جۇمىستى ارتىق ىستەتىپ، باسقانىڭ سىباعاسىن ٔوزى يەمەنۇشىلەر؛ نارسەنىڭ نارقى مەن جۇمىسشىنىڭ اقىسىنىڭ اراسىنداعى ايىرماقشىتى قالتاسىنا سالىپ بايىۋشىلار. بىرەۋدى بىرەۋ قاناۋ جاگا شىققىنى ما، بايلارمەن نەكتىلەر بۇرىن قارا قالىقتى قانامادى ما؟ دەپ سۇراۋ تۇۋادى. قاناۋ ٔار قاشاندا بولعان. ۋسى كۈنگى پابرىيك زاۋىتتى، بانكىلى، تەمىر جولدى بۇرجۇازىيا قوعامى شىققانىنان بۇرىن، بەكتەر داۋىرى، پاسىبايلى تۇرمىس دەگەندەر بولعان. ٔبىراق، ول زاماندار دا جۇمىسشىلاردى جۇندەۋشى، تابىسىن تارتىپ الىپ اقى سىماق تولەۋشى پابىرىك ىيەلەرى ەمەس ەدى؛ قارا شەكبەن ەكبەگىنىڭ جەمىسىن تەگىن جەۋشى الپاۋىتتار ەدى. ول كەزدە قانالۇۋشىلار قاناۋشىلارعا قارسى كوتەرىلەتىن بە ەدى؟ ول كەزدەدە ۋسى كۈنگىدەي توگكەرىستەر بولدى ما؟ يا، ول كەزدەدە بولعان؛ ٔبىراق، تىلەككە جەتە الماعان. نەگە؟ نەگەدەسەگىز قارا شەكبەندەر، ٔوز ارا ٔبىرالاسا الماعان، ۋيىمداسىپ ٔبىر جەگىنەن قول ٔبىر اۋىزدان ٔسوز شىعارا الماعان. نە ٔۇشىن ولاي بولعان؟ ونىڭ سەبەبى مىناۋ: قارا شەكبەندەر توزعىنداپ جەرلەرىن جىرتادى؛ بىرىنە ٔبىرى كومەكتى سىيرەكتى كورسەتەدى؛ جەردەن ونگەن نارسەلەرىن، استىقتارىن ساتقاندا ٔبىر ٔبىرى مەن باسەكەگە كىرسەدى. بازاردا پىشەن، استىق، كارتوپ سىقىلدى نارسەلەر نە عۇرلىم از بولسا، مۇجىقتا سوعۇرلىم ٔتيىمدى؛ ۋيتكەنى الگىدەي نارسەلەرىن قارا شەكبەن قىمباتىراق ساتادى. بۇل نارسەلەر بازاردا نەعۇرلىم كوبىرەك بولسا، ٔار ٔبىر مۇجىققا سوعۇرلىم تىيىمسىزرەك بولادى. ۋيتكەنى قارا شەكبەن نارسەلەرىن امالسىز ارزان ساتادى. مىنە، سوندىقتان قارا شەكبەندەردىڭ بىرىگۋى قىيىن، بارلىق ادام بالاسى بىرىگۋى ٔتىيىس دەگەن سانا كىرۋى قىيىن.

جۇمىسشىلار ٔىيىمن تىرەسىپ، قول ۋستاسىپ ٔبىر پابىرىكتە جۇمىس قىلادى؛ ۋدايى ٔبىر-بىرىنە جاردەم بەرىپ تۇرادى. باسقالارسىز ٔبىر جۇمىسشىلار تۇكتە ىستەي المايدى؛ سونىڭ ٔۇشىن باسقالارى بۇعان كومەك بەرەدى. سوندىقتان جۇمىسشىلار تابى اراسىندا بىرىگۋ تەزجۇزەگەشىعادى؛ سوندىقتان قارا شەكبەنىنەن كورى جۇمىسشىلار ۋيىرسەك، بىرلىككىش، ۋيىمشىل كەلەدى. سوندىقتان قارا شەكبەنىنەن جۇمىسشىلار تەزىرەك، مىقتىراق ۋيىمداسادى. سوندىقتان بۇرىنعى قارا شەكبەن-

ەردىڭ كوتەرىلىستەرىنەن جۇمىسشىلاردىڭ توڭكەرىسى ءارى كۇشتىرەك، ءارى جۇمىلىراق بولادى. قاناۋشىلارىنىڭ كوزىن جويمۇعا قارا شەكپەندەردىڭ ءالى كەلمەگەن. قاشاندا قارا شەكپەندەردىڭ كوتەرىلىستەرىنەن تۇك ونبەگەن. قارا شەكپەندەر ومىرىندە ۇكىمەتتى قولىنا الىپ كورگەن ەمەس. جۇمىسشىلار وسەي سەقىلدى ۇلكەن ءبىر مەملەكەتتە ۇكىمەتتى قولىنا الىپ وتىر. ياۋروپانىڭ كوپ جەرلەرىندە جۇمىسشىلار ۇكىمەتتى قولعا الاتۇن جولعا ءتۇستى.

ءسويتىپ، ءبىز وسى كۇنگى مەن وتكەن مەزگىلدى قاراساق، وزگەرىستىڭ ءداعدىسى زاڭى بارلىعىن بايقايمىز. ول داعدى دەگەنىمىز مىناۋ: تاريحتى ىلگەرى سىلتەۋشى بارلىق ادام بالاسى ەمەس، تەك ارناۋلى كەسىپ اۋدانىندا جۇمىس قىلاتۇن كىسىلەر؛ قاي تاپ قوعام تۇرمىسىن وزگەرتسە، تاريح دا سودان قاراي وزگەرەدى. بۇرىن قالىقتىڭ قورى قارا شەكپەن ەدى، بۇل كۇندە قوزعالىس الدىن باستاۋشى جۇمىسشىلار. سوندىقتان بۇل كۇنگىدەن تاريحتىڭ وزگەرىسى بۇرىن باسقاشا بولعان.

ن. م. پاكروۋسكي.

1916 جىلدىڭ كوتەرىلىسى.

بيونىڭ جيىرماسىنىڭ كەزى. ەل جايلاۋدا. كەڭ دالا ول كەزدە مالدىڭ قىيسادى دەسە بولارلىق. كۇن باتا اتىن قارا تەركە بىلعاپ قالادان بولىس اۋلىنا شابار جەتتى. ەرىكسىز وتىرعان جۇرت قابار بىلەمىز دەپ جينالىپ قالدى. شابارمەن كىرىستىبانسكىي ناشالنيكتىڭ اقساقالدارىنىڭ الىپ تەز كەل دەپ تىعىز بۇيرىق جىبەرگەن. شابار قالادان كەشە ءتۇس اۋا شىعىپ، 190 شاقىرىم جەردەگى قالادان جاڭا كەلىپ ءتۇسىپتى. نەگە تىعىز شاقىرعانىن شاباردا بىلمەيدى. ماڭىنداعى اقساقالدارعا جىلقى شىعىپ كەتپەي اتتارىڭدى ۇستاڭدار دەپ بۇيىرىق قىلىپ، قاشىقتاعى اقساقالدارعا ەرتەڭ جىلقى كەلۋدەن قالماي ءبىزدى جولدا قۋىپ جەتىڭدەر دەپ قابار تاراتتى. قولعا تۇسكەن اقساقالدارى مەن ەل جاتا بولىس قالاعا شىعىپ كەتتى.

ءبىرىن-ءبىرى جولدا توسىپ الىپ، اراعا ەكى قونىپ اقساقال بولىستار قالاعا كەلىپ كىردى. باسقا ەلدىڭ بولىستارى مەن اقساقالدارى دا قالاعا جينالىپ قالىپتى. قالاعا ۇەنسە كۇبەرناتۇردا كەلىپ ءتۇسىپتى. ەل قۇلاعى ەلىۋ، قابار جاتاما، قالاعا كەلگەن سوڭ جۇرت قازاقتان سوعىسقا قارامىي الادى ەكەن، كۇبەرناتۇر سونى ەستىرتۋگە كەلىپتى دەگەن ءسوزدى ەسىز دۇگكە ەتە قالدى.

ەل داعدىرىپ، نە قىلامىزدەپ، ءوز ارا سويلەسە باستادى. ولاي تاريحتىڭ قىلابىن

بولاي ٴى رىنقىلاپ، ٴسوزدى ٴبىر جەرگە قويا الماي تارقاستى. ەرتەگىسىنە ٴتۇس قايتا ەلدى جيناپ الىپ، 25-بيۋندە پاتشانىڭ قازاقتان قارا مالاي السىن دەگەن جارلىعى بولدى دەپ گۋبەرناتور ەستىتىردى، ايتىپ-ايتىپ كەلىپ، وزەن تەرىس اعار، ٴبىراق، پاتشا بۇيرىعى ورىندالماي قالمايدى؛ قارسىلىق قىلساڭدار جەر جۇزىندە ٴبىر قازاق قالماي قىرامىز؛ قىرىپ، جاعىپ كۇلدەرىڭدى سۋىرىپ كوككە ۇشىرامىز؛ ايتەۋىر، پاتشا بۇيرىعىن ورىندايمىز دەپ گۋبەرناتور ٴسوز تاعاردى. جۇرت تارادى؛ جۇرتتىڭ ويىن سۇراعان گۋبەرناتور جوق؛ بولىستار قالىپ قالىق تاراي بەرسىن دەپ گۋبەرناتور بۇيرىق قىلدى. جۇرت الڭ-تاڭ. ٴبىر كەزدە بولىستار قايتىپ كەلدى. جۇرت قورشالاپ كەلىپ قالدى. بولىستاردا ٴۇڭ جوق. ٴبىر جەتىدەن قالماي ىسپيسكە تاپسىرامىز، پاتشا بۇيرىعىنا كونەمىز دەپ قول قويىپ، ٴومىر باسىپ شىققان ونى قالىقتان قايمىعىپ ايتالمايدى. قالىق شابۋىلداپ قالادان ەلگە تارادى.

سۋىق قاباردى ەستىپ ەلدەگى قاتىن بالا بىزى قىيعى جىلاۋ ەل توپتالىپ سويلەسۋدە. بىرەۋلەرى قارا مالاي ەمەس، سالداتتىققا الادى ەكەن دەپ سوعادى. بىرەۋلەرى بۇل بۇيرىقتى شىعارعان پاتشا ەمەس، باس مينيستر ەكەن، پاتشاعا ارىز بەرسە قويعىزادى ەكەن دەپ كورىپ كەلگەندەي سويلەيدى. شەشەندەۋ بىرەۋلەرى: جەر سۋىدان ايىرىلدىق، ەندى باسىمىزعا قول سالمۇعا اينالدى؛ بالامىزدى بەرمەيمىز؛ يا ٴبىرىمىز قالماي قىرىلعانشا ۇكىمەتپەن سوعىسامىز يا قىتايعا قاراي اۋامىز دەپ لەپىردى اقىرىندا پاتشاعا بىلدىرسە، قازاققا مەيىرمى تۇسەدى، سوعىس جەمىسىنا الىۋدان بوساتادى. دەگەن وي كۇشەيىپ، ەل ورتاسىنان اقشا جيناپ، گۋبەرناتورعا، پەتروگرادتاعى ۋاكىلدەر جونەلتە باستادى. كەتكەن ۋاكىلدەرى كەشىككەن سايىن: مال، جەرىمىزدى الىپ بولىپ، ەندى ۇكىمەت باسىمىزعا قول سالدى، سوعىسامىز، اۋامىز دەگەن وي كۇشەيە بەردى. اعىس ىشىندە اۋلانعان جۇرت قالاعا بارا جاتقان بولىستاردىڭ ىسپيسكە قاعازدارىن تارتىپ الىپ وتقا جاعىپ جىبەرىستى. تۇركىستاننىڭ كوپ قالالارىندا پاتشا جارلىعى ەستىلگەن كۇنى قالىق قارسى كونەرىلىپ، قاندى سوعىس باستالدى.

سەمەيدە جىگىت الۋعا باستايتىن كەسىمدى مەزگىل جاقىنداعان سايىن، اۋا كۇشەيىپ، ازامات اتقا ٴمىنىپ توپتانىپ، قولىنا تۇسكەن قارۋىن ۇستاپ پاتشا جارلىعىنا كونبەسكە ايتالعانى ٴبىلىندى. بۇعان ەلۋشىلەر تۇك بىتىرمەي قايتىپ كەلگەن سوڭ، ەل تەگىس كوتەرىلۋگە بەل بايلادى. اۋەلى ٴار جەردە بولىس بىن قاتىشلارىن ٴولتىردى. سوڭىنان، ٴوز اقساقالدارىندا قىيراتا باستادى. بەرى كەلە تۇسىنداعى قالالاردى ورتەپ، پوشتا جولىندا قىزىل ۇيلەردى ورتەي بەردى، اۋا ۇلعايدى.

ار ەل ٴوز بەتى مەن باستىق، (قان) سايلاپ الىپ ۇكىمەتكە قارسى سوعىسقا بەل-

سەنىب كىرىستى. ۇۋاق قالالاردىڭ جەرگىلىكتى گارنەزونداری قالالاردى قورعاي
المايتۇنىنا كوز جەتتى. وكتابىر باسىندا سىرتتان دىراگۇن، ۇۋلان، ٴتۇرلى اتتى
قازاقتار قۇيىلا باستادى. بىرعىز، تورعاي ەكى ۇۋاق قالاعا عانا وتىز مىڭ اسكەر
كەلىپ قۇلادى. بالا بەرىۋگە بوي سۇنىب كوشە الماي قالعان قازاقتاردى جاۋ كورىب
كوتەرىلگەن تۇۋعاندارى تالاب، ٴشاۋىب الاتۇن بولدى. ۇكىمەت ادامدارى بۇلاردى
كوتەرىلگەن اعايىندارىنا ٴسوز تاسىيدى دەب اباقتىعا قامايتۇن شىقتى؛ كوشىپ
قالعاندار ەكى ناردىڭ اراسىنداعى شىبىننىڭ كۇيىنە ٴتۇستى.

وكتابىردەن باستاب سارى ارقادا سوعىس باستالدى. دالانى اسكەر قاپتادى.
قان سۇۋداي شاشىلدى. اقىرىندا قىس ورتاسى اۋا السىرەگەن قىزاق امالسىز
جەڭىلتەرىن بەرە باستايدى. قاندار، كوتەرىلىسى باستىقتارى اباقتىعا جابىلىپ،
شەتىنەن اتىلىپ جاتىر. كوشكە نەلەردىڭ جەرى، مۇلكى، مالى، تالانىپ جاتىر.
بىرعىز ۇيەزىندە ٴبىر اۋىلداي ەلدەن 4 مىڭداي جىلقى تەلىمگە ٴتۇسىپ ۇستال-
عانىنىڭ قولىندا، نەسىنەگەنىنىڭ اۋزىندا كەتتى. ايىر ۇيىرلەرىن تۇگەلىمەن الا-
ندار بولدى. كوتەرىلىسشىلەردىڭ مالىن تەلىمگە سالىپ كىم كورىنگەنگە
ۇلەستىرىپ بەرۋشى اسىابشى كىرەستىيانسكى ناشالنەكتەر مەن اسكەر باسىلار
بولدى. ەلگە اسكەر شىقسا ماقۇل تەنتەكىنە قاراماي، قازاقتى يا ٴولتىرىپ، يا
ولتىرمەي بار مۇلكىن جىيناپ، قىز ۇزاتىپ كەلەجاتقانداي، قالاعا قىزىل جاسىل
بۇيىمدى بىرعاپ-جىرعاپ قايتاتۇن بولدى. بازاردا قىپ-قىزىل شىيەدەي قىزاق
مۇلكى ساتىلىپ، قازاق مالى ساۋداعا تۇسەتۇن بولدى.

جاسى تولماعانىنا، اسقانىنا قاراماي، اقساق-توقساعىنا، اۋرىۋ ساۋىنا قاراماي
قولعا ىلىنگەن مىركەكتى كىرەستىيانسكى ناشالنەكتەر شەتىنەن بىتىرلاتىپ الا-
بەرەتۇن بولدى. شال مەن جاس بالالار اسكەردىڭ كولىگىنىڭ باسىن ۇستاب
ازىق-تۇلىك وتىن تاسىدى. اۋىلدا قاتىن بالا ۇۋ-شۋ. جەرى شالعاي ەلدەر
مارتقا شەيىن قاشا سوعىس بەرىپ ادامدارىن بەرمەستەن كەلدى. پەبىرال اياعىندا
توڭكەرىس شىعىپ، پاتشا قۇلاعاندا بارىب ٴالى سوعىسىپ جۇرگەن قازاقتاردىڭ
كوتەرىلىسى باسىلدى. مارت ىشىندە اباقتىلار تۇبىندە شىرىب، ٴولىمىن كۇتىپ
وتىرعان كوتەرىلىس باستىقتارى اباقتىدان بوساتىلدى.

وراmال.

ۋۋايىم باتتى جانىما،
ۋۋعا تولدى جاس جۇرەك؛
ورامالدى جارىما
بىتىرەم قاشان كەستەلەپ . . .
كوز سارعايتتى قايعىدى،
مەندە بىركە سارعايدىم؛
قارا بۇلت جاۋىپ ايىمدى،
جىلايمىن كۇيىم زارلايمىن.
تولىپ قالدى ٴتورت ايعا،
كۇيىك بەرەن كۇن ٴوتتى،
جارىمدى وكىرىپ وت اربا
قانداي جاققا اكەتتى.
ەلىن ويلاپ، قامىقىپ،
جۇرەگى تولىپ دەرت شەركە،
جۇرەكەن جانىم جابىعىپ،
وسى كۇنى قاي جەردە؟
جارىق- جۇرىق سانسىز كوزى بار،
بەينە جىڭىشكە ۋىياسى؛
ەك - جىك، ۋۋ شۇۋ ٴسوزى بار،
تۇسىرمەس جارىق قىيماسى؟
جىلى ٴجۇزدى جانى جوق
قالادا جۇدەپ جۇرمە ەكەن؟
جاقىنى جوق جارى جوق
جالعان وعان كورمە ەكەن؟
سالدالاتشا سىمداي كيىنىپ،
شەكپەنى ونىڭ سۇرمە ەكەن؟
كۇرەگىنە سۇيەنىپ،
سۇۋىقتا جاۋراپ تۇرمە ەكەن؟

جانقان شىعار ور قازىپ،
جاۋعا ما؟ الدە وزىنە؟
بۇرىلا الماي بوي جازىپ،
قايعى شىعىپ جۇزىنە . . .
ۋۋايىم باتتى جانىما.
ۋۋعا تولدى جاس جۇرەك؛
ۋرمالدى جارىما
بىتىرەم قاشان كەستەلەپ . . .
ورالا بەرمە، جىبەگىم!
تەزىرەك ٴجۇرشى سەندە، ٴبىز!
سەن سىن قىمبات كەرەگىم،
الا قانداي، اق باتەس!
قايعىدان ولسەم، ارمان جوق،
كوزىمدە تامشى قالعان جوق؟
كەستەگە ٴسىڭگەن بار جاسىم.
ورامالدى الىپ سورلىعىنان
كوزىڭە جاسىڭدى ىرىككەندە
كۇرسىنىپ اۋىر، ماۋلىم جان،
كوزىڭدى اقىرىن سۇرتكەندە
ارالاسسىن جاسقا جاس.
ورالا بەرمە، جىبەگىم
سەن سىن جانىم، اق باتەس!
ۋۋايىم باتتى جانىما،
ۋۋعا تولدى جاس جۇرەك؛
ورامالدى جارىما
بىتىرەم قاشان كەستەلەپ . .
جۇما باي ۋلى ماعجان.

— ۋالدار: ورامالدى تىگىپ وتىرعان كىم؟ كىمگە تىگىپ وتىر؟ قاي جەلى؟ تىگىپ وتىر، نە ۋىلايىدى؟ قارا مالاي الاتۇن جەلعى وزدەرىڭە بەلگىلى وسى سىياقتى ۋاقىيعا جايىنان كىم ايتادى؟ ورامالدى قايدا جىبەرمەك؟ ورامال العان بەرگەن كىسىگە نە ماعىناسى بار؟ جازىلعان ماقساتى نە؟ باسقا ەلدە ورامال بەرۋ بارما؟

پەتىربور كەڭەسىنىڭ II-نيكولايدى تۇتقىنعا الۋى.

بۇگىن، 9-مارتتا، پاتشانىڭ ٴۇيى ٴىشىن، باسىنعان II-نيكولاي قىلىبە ۋاقىتشا ۇكىمەت اڭگىلىياعا جونەلتۋگە جاتىر دەپ تۇندە بيسپولكومگە قابار جەتتى. سوندىقتان «قاۋىپتىلەر» پەتىربور كەڭەسىنىڭ تاپ ٴوزىنىڭ قولىندا بولۋى كەرەك دەپ ۇيعارىلدى. شىقەيدزە سوزىنشە، ۋاقىتشالاردىڭ ەمەس، ىنكە ٴوزىمىزدىڭ قولىمىزدا بولۋى ٴتيىس بولدى. جالپى ٴماجىلىستىڭ ۇيعارۋى بويىنشا، ول ۇيعارىمدىڭ ٴمازمۇنىنا قاراي (شىقەيدزەنىڭ كوزى تاعى ٴتۇيىسىپ وتىراي جاندى) باستالعان ٴىستى اياقتاۋ كەرەك. قاۋلىنى ورىنداۋ ٴۇشىن تىسارىسكويە قالاسىنا مىستىسلاۋسكيدى باستىق قىلىپ قوسىن جىبەرىلدى. اپەسەرلەردىڭ قارسىلىعىن جەڭىپ ٴار جەردە كارىنيلوپتىڭ بۇيرىعىنا ۇشىراسىپ، كوپ قيىندىق بەن مىستىسلاۋسكيي جەر استىنا جەتتى. جەر استىندا قاراۋىل بار.

— جولداستار امانسىزدارما، پەتىربور اسكەرى مەن سالدات كەڭەسى-نەن سالەم!

تارتىپپەن، ىقىلاسپەن تۇۋانىپ كازارما جاۋاپ قايىرادى. جالقاۋدا ساكىدەن تۇرىپ، ونەتۇن جەرگە جىيىلا سادى. كامەندانت ٴارى قاراي اسىعادى.

— قاي پولكتىڭ؟ — ەكىنشى ىستىرەلكوۋي ۇتىنىق مەن نوقتادىم، جەۋرت كوبەيە بەردى. ىنسقالاپ، ٴىستىڭ جايىن، كەڭەس مەنى نەگە جىبەرگەنىن ايتتىم. ىمىردىن كوزدەرى تۇنجىراپ، قاباقتارى ٴتۇيىلىپ، ۋايىمسىز كازارما تۇكسىيە باستادى. جولداستار تىنىشتىق بەن، جاقسىلىق بەن، قانىسىز؟ ەپىراق، ىقتى بولىڭدار. تۇڭكەرىسشىل قالىق نەدەسە، سول بولۋى كەرەك. پەتىربور

سەندەردەن ٴومٴمنى زور، كورەسكەندەرعوي، مەنىڭ جالعىز كەلگەنىمدى. بۇل ٴىسنى سەندەرگە تابسىرارمىز... ماسقارا قىلماسسىڭدار.

ـ ماسقارا قىلماسپىز، جولداس. مۇمكىن ـ بە. ٴبىز تۇسىنبەيمىزبە؟ كەڭەستىڭ بۇيرىعى كەلمەسە الماسپايمىز... ٴبىز تۇرعاندا الداپ تا ـ ارباپ ـ تا الىپ كەتە الماس.

كەزەكتە سوڭعى قىيمىل: قاراۋىلدى تۇكەلەۋ. وزىڭىزدە بىلەسىز، قاقپان تارىس جابىلعانىن. «يا ٴ ٴبىراق، مۇنىڭ ٴۇشىن اۋەلى اكىمنىڭ انىق قاقپاندا جاتقانىن ٴبىلۋ كەرەك قوي... سىزدەر ماعان تۇتقىندى الىپ كەلگەندەر».
سويلەسىپ تۇرعان كىسىلەردىم ٴتىبىنى سەلىك ەتە ٴتۇستى، قاباقتارىن ٴتۇيىپ، قاراۋىتا باستادى. پاتشا اعزامدى الىپ كەلۋگە؟ سىزگە؟ ول ٴتىپتى مىرزا بولمايدى...

ـ بۇل نەدەگەن ٴسوز؟ بۇل... جامان...

ـ بىركىلمەگىمىز: پاتشانى ولتىرۋدەن دە جامان. دۇپ دۇرىس. ـ سونديقتان مەن قارسىمىن... ايەسەرلەردىڭ قارسىلىعىنا قاراماي، مەن ٴوزدى كەسىپ الىپ كەل دىيمەن...

مەنىڭ بولمايتىنىمدى ٴبىلىپ ايەسەرلەر ٴىتىسەرە مويىنمە، ٴبىستىر عىراپ بەنكەندوربيتى شاقىرادى. ايەسەرلەر تۇكسيگەندە، شالدىڭ نە قىلعانىن وزدەرىڭدە تۇسىنەرسىندەر. اۋزىنان كەبەك اتقىلاپ، العاشقى كەزدە شال ٴبىر سوزدە ايتا الەدى... «الىپ كەلۋگە» پاتشامدى اعزامدى؟ نەدەگەن كورگەنسىزدىك... كەمگە... سوتقارعا. ٴىستى ٴوز اتى مەن اتالىق... سوتقارعا» شال پاتشا اعزامعا مۇندە ايتقىسى كەلمەدى. تاعى ايتىستىق. مەن ساعاتىمدى سۇۋرىپ قارادىم، «مەن ستانسادان شىققانىما كەشكىپ ساعاتقا تولادى. وندا مەنىڭ قوسىم كۇتىپ تۇر. ەگەر قوس باستىعىنا ٴزىر قابار ەتپەسەم، بۇل بەلگى بولادى. شيرەك ساعاتتا سەمىيون مالدانتارى ساراي الدىن قامايدى، مۇنان سوڭ تىساربسكوييەگە پەتربور اسكەرىن ايدايدى. ۋاقىتشا ۇكىمەتتىڭ ەسكى پاتشا تۇقىمىنىڭ، بارلىق رەسەيدىڭ تاقدىرى قايداندان قارتاعا تىگىلەدى كىمنىڭ قارتاسى جەڭىلەدى دەپ بىل اشىۋعاما! كۇش شۇۋماعى مەن ٴبىزدىڭ قولىمىزدا. جەر استىنداعى كازارمالاردىڭ قولاق اسا قويىڭدار. قىلىشىمدى قىنابىنان سۇۋرىپ العانىمىز جەتكىلىكتى ەمەس بە؟ بولعان ٴىستىڭ بارىنە سەندەر جاۋاپ بەرەسىڭدەر؛ قان توگىلمەس شاراسىن مەن قاراستىرىپ بولدىم.»

بەنكەندورپىكە تاعى كىسى جىبەرىلەدى. بۇل جولى ازىراق تارتىسىپ، شال كۇشكە كوندى، بىرىم جاسالادى پاتشاشىگى ۇيلەردە، ەكى كارىيدور تۇيىسكەن جەرىندە ماعان شىعادى. ول ماعان قارسى كەلمەي، جانىمىنان ونە بەرمەك. مەن

شىداماي قارىنداپ كەلىپ كىرگەندە. مىنداي تاماشا سەندەردى جىبەرگەنىن بولسا، سەنى بەرىكەر دەدىم.

كورىنىپكە كەتتىك. سىرتقى سىم ەسىكتىڭ كىلىتىن ازاراشتى. بىل توردىڭ ٴىشى بىرىنعىشا جاينىپ تۇر. ۋاقىتشا ۇكىمەت ٴسان ـ سالتانات قىزمەتشىلەرگە تىيىمە گەن.

ٴبىر از بولمە، ەسىكتەردەن وتەپ، تۇرلى قىزمەتشىلەردى كورىپ پاتشا جولىعاتىن كارىيدورعا كەلىپ توقتادىق. مەن كارىيدوردىڭ ٴدال ورتاسىندا. مەنىڭ ولى جاعىمدا بەنكەندوۋپ كىردى. شىدايا الماي شال ماعان سىبىرلاي باستادى. (بۇل جەردە جۇرتتىڭ ٴبارى سىبىر مەن سويلەيدى، ۋيتكەنى جاتىن جەردە پاتشا اعزام جۇرىپكە مۇمكىن). سىبىرىنىڭ ٴتۇرى مىناۋ: پاتشا اعزامعا ٴجابىر بەرىلگەن؛ پاتشانىڭ ۋاراسان ىزگىلىگى، شىن كوڭىلى اداسقاندارى تەنىمشايتىنى ٴۇشىن، انا جاقتان دەپ جاتقان مەن . . . . . سەنىمدى قاراشىلارىنىڭ قامى ٴۇشىن مەنىڭ تىلەگىمدى ورىنداتىپ وتىر. شال بۇل ەستى اتاۋعا ات قايا الماعان . . . . «مەنىڭ اتىمدى شال بىلەدى ەكەن: اكەم مەن اتامدى بىلەدى ەكەن». سونداي تۇقىمنان شىعىپ، قالاي سىز پاتشا اعزامعا ٴجابىر بەرۋگە جۇرەگىڭىز داۋادى. ەگەر انا ٴبىر تاۋارىشەسكيدەگى انتۇرعاندارىڭ، انتارى نەمەنە ەدى، اكى «بىلىنزە» لەردىڭ ٴبىرەۋى بولسادا ەش نارسە ەتپەس ەدى؛ پايىماۋ سىزگە نە بولدى؟ جانا مىنا تۇرىڭىز بەن .»

كوبىمەن شەشىنبەي، جۇۋىنباي، تازارماي جۇرگەن سوڭ مەنىڭ تۇرىمنەن ادام شوشىرلىق ەكەنىنە راس ەدى. جانا الىنى اتارىم قىنابىنان سۋىرىلىپ؛ ٴبىر قىزمەتشى مىلتىعىنان كوزىن ايىرمايدى.

ٴبىر قيىردا ەسىك سىقىرلادى. بەنكەندورف ٴدىرەنە ٴتۇسىپ ٴسوزدى قويىپ سامايىنداعى اق شاشتى سيپاي باستادى. ايەسەرلەر تىزىلىپ تۇرا قالىپ، قولعابىتارىن تۇيمەلەي باستادى. شپورانى بولار بولماس سىلدىراتىپ تەز باسقان اياق داۋسى ەستىلدى.

پاتشانىڭ ۇستىندە، سۇر قىسقا كيىمى بار ەكەن. قاشاندى ادانىشە، يىعىن قىيىرلانىپ، جۇۋعان سىقىلداندىرىپ قولىن ۇيكەلەپ، بەتىمەن بىزگە قاراتىپ جول ايىرىقتا تۇرا قالدى. ىسىككى، قىزىل؛ قاباعى ىسىنگەن؛ كوزى قانتالاپ، تونجىراپ تۇنەرگەن. باتا الماعان سىقىلداندىپ ازىراق تۇرىپ، قولىن ۇۋقالاپ، بىزگە قاراي ٴجۇردى. تۇرى قازىر سويلەيىن دەگەن كىسى سىقىلدى. جاقىنداعان سايىن ەكەۋىمىز ٴبىر ٴبىرىمىزدەن كوز ايىرمادىق. تىم تىرىس سوعىپ العان قاسقىر سىقىلدى سارعايىپ سونگەن كوزىنىڭ جانارى ٴبىر كەزدە جىلت ەتىپ جاندى. كوزىنىڭ تۇبىندە ىزانىڭ وتى بۇرق ەتتى. ارتىمداعى ايەسەرلەر قالاي سەنىڭ وتە قالعانى ماعان سەزىلدى. نيكولاي توقتاي قالدى، اياعىنان سالماعىن اياعىنا سالدى، كىلت بۇرىلىپ، يەعىن بولكىلدەتىپ، اقساي باسىپ، كەيىن جونەلدى.

س. مستيسلاۋسكي.

تاريحي كۇن.

(پەيمرال تۇگكەرىسى).

تۇنەرگەن قارا بۇلت باسىپ،
جەردىڭ ەجۇزىن قاپتاعان؛
داعدارىپ سوندا جۇرت ساسىپ،
بارىۋعا باعدار تاپپاعان.

شانىرلاپ كوكتە نايزاعاي؛
اتىلىپ كار، جاي ٴتۇسىپ؛
تابالماي ادام جانعا جاي،
زارەسى كەتتى شاتىسىپ.

كۇنىنىڭ نۇرىن جاسىرىپ،
ٴبىر كورىنۋگە زار قىلدى؛
ۇرەيىن جۇرتتىڭ قاشىرىپ،
كەڭ دۇنيەنى تارقىلدى.

زىنداننان تولى كوپ ەرلەر،
قول اياعى شىنجىرلى،
دانىشپان تالاي كەمەڭگەر،
كورە الماي ساۋلە قىنجىلدى.

تىربىلەي ەرلەر كوممىلىپ،
جەر استىندا قازدى تاس؛
تىربىلەي حانعان تۇگىلىپ،
اعىزدى كوزدەن قاندى جاس.

اردۋلار وبىداپ كۇلە الماي،
كۇلدەي سولدى «كۇڭ» بولدى.
بىرگە داۋرەن سۇرە الماي،
ەرىكسىز ەرلەر مۇڭ بولدى.

زۇلىمدىق، زورلىق داۋىرلەپ،
ادىلدىك، تەڭدىك جوعالدى.
تەرىستە بولسا ٴتاۋىر دەپ
ەرىكسىز ٴوسىن قۇپ الدى.

سوۋىق، سالىمىق، قاراڭعى
بۇلاس، دىمقىل بۇيىنە كور.
قاپاستا سورلى قامالدى،
جۇمىستىپ كۇن-ٴتۇن بەيىندەتكەر.

قالتىراپ توڭىپ اشىعىپ،
شالدىعىپ دەرتكە سارعايدى؛
جان شىداماي اشىنىپ
قوجاسىن قولدار قارعايدى.

باۋىردى باۋىر عولتىرىپ
جەر ٴجۇزىن قانعا سەل قىلىپ،
ولەكسەگە تولتىرىپ،
ٴبىت بىن قۇسقا جەم قىلىپ.

داعدارىپ قالدىق قامىقتى،
قايعى تولىپ جۇرەككە؛
كورمەي دەپ قاشان جارىقتى،
جەتەم دەپ قاشان تىلەككە.

تىلەك قابىل بولعانداي:
بۇلتتى جارىپ شىقتى كۇن،
جيانگە نۇرى تولعانداي
جاۋراعان جۇرتتى جىلىتتى كۇن.

«قۇل» قۋانىپ «كۇڭ» كۇلىپ
بولدى ازات تەڭەلدى،
جالعانعان جاۋىز ٴسۇرىلىپ
ەڭبەككەش لەر كەڭەلدى.

قىزىل تۋى جەلبىرەپ
مايدانعا ەرلەر جىينالدى؛
قۋانىپ جۇرەك ەلجىرەپ
ورتاعا سالدى جيعاندى.

جىلانداي جاعىن ايىرىپ ،
جاۋىزداردى جوعالتتى ؛
ەسىسىن النىپ قايىرىپ
ەسىركەپ ەلدى وڭالتتى .
قاندار قۇلاپ تاعىنان
ۇشتى باستان التىن تاج ؛
قۇتىلىپ قۇلدىق شاعىنان
ەڭبەكشىگە تۋۋدى جاز .

قىيراتىپ جاۋدى جاپىرىپ ،
ىلگەرى ەرلەر باسقان كۇن ،
تەڭدىككە ەلدى شاقىرىپ
قۇربان ەتىپ قانىن شاشقان كۇن .
ول كۇندى مەن ۇمىتپان ،
ۇمىتپاس تارىيق جالعاندا ؛
جاۋىزدىقتى قۇرىتقان
ەرلەر جەتىپ ارمانعا !

ماديار .

قازاقتىڭ جەر مەن قوشتاسقانى.

ايىران‌دا، قايىران، قايىران تاۋ!
پايىدالى ماعان تىيگەن، تاۋ،
ۇش اتامىز وتكەن، تاۋ،
ۇش ەلىك قارا بىتكەن، تاۋ!
بايان اۋىل، قازىلىق،
جولىڭ جانىن قازىلىپ،
جارعىنۇرى كوشكەندە،
قالمۇشى ەدىڭ قارا جول،
ايىرعادان قازىلىپ؛
كۇزگى تۇرى تونعان‌دا
جاتىۋشى ەدىڭ جازىلىپ؛
ون ەكى قازىلى وي تۇلىك،
باۋىرىم جانقان باي تۇلىك،
قازانىمنىڭ قاقپاعى،
جەلى سوعار توبەلى،
اڭ ۇستاۋعا قۇرىعىم،
ۇي تىرەگەن ۋىعىم.

قايىراندا قايىران، قايىران تاۋ!
ماعان پايدالى تىيگەن، تاۋ،
اتام كۇيەۋ بولعان، تاۋ،
انام كەلىن بولعان، تاۋ،
كەتەمىن دەگەن ويىم جوق
ايىلاسى تولعان، تاۋ.
اششىنىڭ بويىن اي تاتىر
الالى جىلقى جوۋ ساتىر،
قوجىردا - قوجىر ناستارىم،
كوزىمنەن اعار جاستارىم؛
شىبىشىم ۇلاق سالماعان
تۇتقىمىن قىسىر قالماعان
باي توبەتىم ماڭقىلداپ
قوتانىما ۇرگەن، تاۋ.
ءبىز بارارمىز، بارارمىز
بارساق بادال تابارمىز
ەگەر ءجايىن بىلمايمىز
اشتان ءولىپ قالارمىز.

وكتابىر توڭكەرىسى.

دۇنيادە بولعان توڭكەرىستەردىك ەڭ ۇلعى وكتابىر توڭكەرىسى دەب
اتالادى. ونىڭ سەبەبى بار. بىرەۋ سىيەرىم "سوتتى، بالالارىمدى اشمقتىرمايدى
دەب ماقتانادى. بىرەۋ قويىم 'بولدى، كوپىگە جاباىمسى كوپ، كىيىزگە "جۇنى
كوپ بولادى دەب ماقتانادى. بىرەۋ اتىم جانسى، ويعا العان جەرىمە جەتكىزەدى
دەب ماقتانادى. بىرەۋ تۇيام جۇرتقا جۇكىمدى قالدىرماي كوتەرەدى دەب
ماقتانادى. سونىڭ "بارىن پايداسىنا قاراي ماقتانادى. توڭكەرىستەڭدە ادامعا
كەلتىرگەن يا كەلتىرمەسەك پايداسىنا قاراي ماقتاۋعا بولادى.

دۇنيەدەگى نارسەلەرگە ەڭبەك سىڭسە عانا قۇنى بولادى، ەڭبەك سىڭبەسە
قۇنى بولمايدى. اۋاعا ەڭبەك سىڭبەگەن سوڭ، ەش كىم اۋا مەن سۋدا تىلمايدى؛
"ار كىم تەگىن پايدالانادى. ماڭا دومبىرعا ەڭبەك سىڭەدى، سوندىقتان ماتانى
ەش كىم تەگىن الا المايدى. "سوۋىتسە دۇنيەدەگى بايلىق ەڭبەككەنىن شىعادى.
"بىر نارسەنى جاساۋعا قۇرال كەرەك. اكەن ادام بالاسىنىڭ ايىرىلاتۇن "بىر
جەرى – قۇرالى.

جەر ۇستىندەگى ادامنىڭ "بارى تەگىس ەڭبەك قىلاما؟ جوق. سوندىقتان
دۇنيەدەگى بارلىق بايلىق بەن قۇرالدا ەڭبەككەشىلەر عانا يە بولىپ، ەڭبەكسىز-
دەر اشنان "ولەۋى يا ەڭبەك قىلا باستاۋى كەرەك ەدى عوي. "بىراق،
"بىر ولاي بولماعان. "تۇلى "ادەس بەن بايلىق بەن قۇرالعا ەڭبەكسىزدەر يە
بولىپ، ەڭبەككەشىلەر قۇر الاقان كەلگەن. "الى بۇدا از. ەڭبەككەشىلەر بايلىق
بەن قۇرالعا يە بولماق تۇگىل بەر اسقا، كىيەر كيىمگە دە جارىماي كەلگەن.
بۇل نەلىكتەن؟ مۇنىڭ سەبەبى– "تۇرلى جولدار مەن ەڭبەك قىلاتىن قۇرالدار
ەڭبەكسىزدەردىڭ مەنشىكتى مۇلكى بولىپ كەلگەنتەن. سونداي قۇرالدى
«كاپيتال» دەيدى. "سوۋىتسە ەڭبەككەشىلەر كەمشىلىگىنىڭ نەگىزى كاپيتالدان
شىققان، سونىڭ "ۇشىن ەڭبەككەشىلەردىڭ انا جاۋى كاپيتال يەلەرى، وندايى
ادامداردى بۋرجۋازيا تابى دەيدى.

سول سەبەپتى دۇنيەدەن "جۇزى ەكى جىككە ايىرىلاتىن: ەڭبەككەشىلەر
تابى، بۋرجۋازيا تابى دەپ. ەجەلدەن وسى ەكى تاپ وشىپ كەلەدى، بىتىسپەيتىن
جاۋ بولاتىن. ەكى تاپتىڭ ماقساتى، ارىسى، ەكى "تۇرلى، ماقساتقا جەتىپ جاۋدى
جەڭۋ "ۇشىن كۇرەس كەرەك. كۇرەستى بولۋ "ۇشىن بىرلىك كەرەك. قۇدىقتا
ۇسىكەن مالدى "بىر ادام شىعارا المايدى، قاتتى قالاش، بالاشاعا بولسادا
"بىرىگىپ، جىيىلىپ تارتسا شىعارادى. "بىر ادام تەرەڭ قۇدىقتى قازىپ شىعارا

الالمايدى؛ قۇدىق قازىپ شىعارۋ ٴۇشىن‌دە ٴبىر نەشە ادام بىرلەسۋى كەرەك. ماقساتىنا جەتۋ ٴۇشىن ەڭبەكشىلەردە بىرلەسپەسە بولمايدى. سوندىقتان جەر ٴجۇزىنىڭ ەڭبەكشىلەرى كوبەن ۇرانداسىپ بىرىگىپ، بۋرجۋازيا مەن الىسىپ كەلە جاتقان. ەڭبەكشىلەردىڭ سونداي بىرلىگىن «ينتەرناتسيونال» دەيدى.

ەڭبەكشىلەردىڭ تارتىس ماقساتى - قۇرالداردىڭ بارىنە تەك ەڭبەك قىلاتىن-دارعا عانا جالپاي يە قىلۋ، ونسىز ەڭبەكشىلەر بۋرجۋازيانىڭ قولىنان قۇتىلا المايدى. ٴبىز سىز، قالىپسىز ەتىكشى ەتىك تىگە الاما؟ قۇرالسىز ٴوز بەتىنشە قۇرالى بار بايعا جالدانباي جۇمىس قىلۋعا بولمايدى. قۇرال ەڭبەكشى-لەردىڭ جالپى مۇلكى بولسا عانا بۋرجۋازيانىڭ قوجالىعىنان قۇتىلعان بولادى.

مىنە، سونداي ماقسات بەن ەجەلدەن الىسىپ كەلە جاتقان ەڭبەكشىلەر 1917 جىلدىڭ وكتيابىرىندە بۋرجۋازيا تابىن جەڭىپ، ۇكىمەتتى ٴوز قولىنا الدى. سول ۇكىمەتتى كەڭەس ۇكىمەتى دەيمىز.

وكتيابىر توڭكەرىسىنىڭ ماقساتىنان كورىنىپ تۇر؛ توڭكەرىس تەك جالعىز ەڭبەكشىلەر عانا تابىنىڭ پايداسى ٴۇشىن بولعاندىعى. وكتيابىر توڭكەرىسى ەڭبەكشىلەر تابىنا نە پايدا كەلتىردى؟

بۇرىن ەگىندىك قۇرالدار دا بۋرجۋازيا تابى يە ەدى. وكتيابىر توڭكەرىسىنەن سوڭ ەڭبەكشىلەر تابى يە بولدى. قولىنداعى مۇلكىنەن ايرىلعىسى كەلمەي، بۋرجۋازيا تابى ٴبىر نەشە جىل سوعىسىپ، اقىرىندا جەڭىلىپ تىندى. رەسەيدە ٴجۇز كىسىنىڭ سەكسەن بەسى مۇجىق بولاتىن. سول مۇجىقتاردىڭ جەرىن ٴتۇرلى ٴادىس بەن الپاۋىتتار قولىنا ٴتۇسىرىپ الىپ، مۇجىقتار تاۋىعىن ۇقاندىپ باعاتىن. ەگىن سالارلىق جەرى بولماي الپاۋىتتاردان جەر جالداپ سالىپ الىپ، تاپقان تاپاناسىن سولارعا بەرىپ، ٴوزى توق جاراۋ بولىپ تاماق ٴىشىپ جۇرەتىن. وكتيابىر توڭكەرىسىنەن سوڭ الپاۋىتتارعا بۇرىن كەتكەن جەرىنە مۇجىقتار يە بولدى.

پاتشا ۇكىمەتى قول استىنداعى ەلدى ورىس، بۇراتانا دەپ ەكىگە ايىرىپ، ورىستى جوعارىراق ۇستاپ بۇراتانالاردى كەمشىلىكتە ۇستايتىن. بۇراتانالار قاتارىنا قازاق‌دا كىرەتىن ەدى. بۇراتانالار پاتشا ۇكىمەتىنىڭ جانىرمايتىن «قىرىق مىسالا-عاعى» الا قويلار ٴتارىزدى ەدى. جەر كەرەك بولسا، بۇراتانا قايدا؟ مال كەرەك بولسا، بۇراتانا قايدا. سوعىسقا ادام كەرەك بولسا، بۇراتانا قايدا دەپ پاتشا ۇكىمەتى شاقىرىپ وتىراتىن ەدى. ٴبىراق، وقۋ وقىتۋ يا باسقا بيلىكتىڭ ٴىسىن ىستەۋدەن دەپ بۇراتانالاردى شاقىرماۋشى ەدى. نارازىلىق كورسەتىپ قارسى كوتەرىلگەن بۇراتانا بولسا، جەرمەن جەكسەن قىلىپ جىبەرەتىن ەدى. 1916 جىلعى قازاق ىشىندە بولعان بۇلىكتىڭ ٴاندى تۇرعىن سولارعا ايعاق. وكتيابىر

ٴتوڭكەرىسى سول بۇراتانالارعا، باسقا ۇلتتىڭ ەلدەرگە قۇلى ورىس بەن بارلىق ادام بالاسى مەن تەڭ تەڭ دەپ جاريالادى. سوعان بۇراتانالاردىڭ باس-باسىنا اۆتونوميا بەرىلدى. سولار مەن قاتار تۇركىستان مەن قازاقستاندا اۆتونوميالى رەسپۋبليكا بولدى.

ٴۇكىمەت توڭكەرىسىنەن سوڭ ٴار ەل ٴوز تىلىندە سويلەۋگە، جازۋعا، وقۋعا، وقىتۋعا، ٴىس جۇرگىزۋگە ەرىكتى؛ ٴوز ادەتىنشە تۇرىپ، كۇن ەلتۋگە قۇقىلى.

بۇرىن پاتشا ۇكىمەتى بۇراتانالاردى الا كوز سانادى، قاسقىر شىبىنداي كورىپ باعىنىشتى ەدى. بۇل كۇندە كەڭەس ۇكىمەتى ٴار ەلدىڭ ٴوز ادامى ٴوز ٴىسىن باسقارعانىن ارتىقشا سانايدى.

مەكتەپ مەدرەسەلەر ٴار ەلدىڭ ٴوز تىلىندە بولىپ تۇر. ونىمەن ەزىلگەن ەل مادەنيەتتى ىلگەرىلەي الماي-دى. سوعىس كەزىندە كەڭەس ۇكىمەتى ٴار ەلدىڭ ەڭبەكشىلەرىنە جاساۋىنادا ۇلتتىق وقىپ ويلار كەڭەس ۇكىمەتىنىڭ باسقادا بەرگەن بەرگەن ەركىندىكتەرى مول. ەبىراق ولاردى سانايتىن شىعۋىندا قيىن. كەڭەس ۇكىمەتىنىڭ ەڭبەكشىل تاپسىز؛ ەڭبەكشىل تاپتىڭ كەڭەس ۇكىمەتسىز كۇنى جوق.

رەسەيدەگى توڭكەرىس ٴبۇتىن جەر ٴجۇزىندە ورناۋى انىق؛ ٴبىراق ونىڭ ٴۇشىن ەڭبەكشىل تاپ ٴوز پايداسىن دۇرىس ۇعىنىپ ٴبىرىگىپ، جاۋى مەن بەلدەسۋى كەرەك.

ەگىز ۇكىمەت جايىندا.

ٴبىزدىڭ توڭكەرىسىمىزدىڭ ٴبىر تاماشا وزگەشە ايىرماشىعى سول-توڭكەرىس ەگىز ۇكىمەت تۋعىزدى. ەگىز ۇكىمەت دەگەنىمىز نە نارسە؟ ەگىز ۇكىمەتتىڭ اسلى سول ۋاقىتشا ۇكىمەت بەن بۇرجۋازيا ۇكىمەتى مەن قانجىلاسا جۇمىسشى مەن سالدات ۋاكىلدەرىنىڭ كەڭەستەرى قۇرىلدى. كەڭەس ۇكىمەتى الى السىز، جاڭاعانا تۋدى. ٴبىراق سوڭىندا ٴوسىپ جۇزىندە ٴومىر ٴسۇرىپ بويى ٴوسىپ بۋعاناسى قاتىپ كەلە جاتىر. بۇل كەڭەستەر ٴومىر ٴسۇرىپ تۇرعاندا، كەڭەستەر ۇكىمەت بولىپ تۇرعاندا، رەسەيدە پارىج كاممۋناسى سىقىلدى ەملەكەت تۇرى بار دەۋگە كەلەدى.

بۇل تەك باستالىپ كەلە جاتقان ۇكىمەت بۇرجۋازيانىڭ ۋاقىتشا ۇكىمەتى مەن ارالاسىپ كەلىسكەن كەلىسۋى مەن، بۇل ۇكىمەت بۇرجۋازياعا ونىڭ ورنىن بەرىپ تۇر.

ۋاقىتشا ۇكىمەتتى قۇلاتۋ كەرەك پە دەگەن سۇراۋعا ايتارىم: 1) قۇلاتۋ كەرەك. ويتكەنى ۋاقىتشا ۇكىمەت ٴبىر ۋىس ادام باسىندا وتىرعان بۇرجۋازيانىڭ

ۇكىمەتى؛ جالپى قالىقتىڭ ۇكىمەتى ەمەس؛ بۇل ۇكىمەت قالىققا يا ٴبىتىم جاساپ سوعىستى توقتاتىپ بەرە المايدى؛ يا استىق تاۋىپ بەرە المايدى؛ يا تولىق بوستاندىق بەرە المايدى. 2) بۇل ۇكىمەتتى قازىر قۇلاتۋعا كەلمەيدى. ۇيتكەنى قالايدا بولسا ٴىسى، زاڭ جۇردىلە، جۇمىسشىلار ۋاكىلى كەڭەسى مەن، ٴاسىرەسە ەڭ باستىق پەتروگرات كەڭەسى مەن ارالاسىپ، سولارعا سۇيەنىپ تۇر. 3) جاي ادىس بەن ۋاقىتشا ۇكىمەتتى قالايدا قۇلاتۋعا قولدان كەلمەيدى. ۇيتكەنى ول جۇمىسشىلار ۋاكىلى كەڭەسىنىڭ ەكىنشى ۇكىمەتى بولىپ بۇرجۇازياعا سۇيەنىپ تۇر جۇمىسشىلار ۋاكىلىنىڭ كەڭەسى دەگەن ەڭ توڭكەرىسشىل ۇكىمەت، قارا شارۋا مەن جۇمىسشىلاردىڭ كوپشىلىك جاعىنىڭ ساناسى مەن ەركىن سۋرەتتەپ تۇرعان ۇكىمەت؛ جۇمىسشى،جالشى، قاراشارۋا، سالدات ۋاكىلى كەڭەسىنەن ارتىق ٴجانا جوعارىراق ۇكىمەتتى ادام بالاسى ٴالى ورناتىپ كورگەنى ەمەس؛ ٴبىز ەستىگەنىمىزدە،بىلگەنىمىزدە جوق.

ۇكىمەت بولۋ ٴۇشىن سانالى جۇمىسشىلار كوپشىلىكتى ٴوز جاعىنا تارتىپ الۋى كەرەك: كوپشىلىككە سۇيەنىپ زورلىق قىلماسا، ۇكىمەتتى قولعا الۋعا باسقا جول جوق.

بۇرجۇازيا تەك جالعىز بۇرجۇازياعانا ۇكىمەت بولسىن دەيدى. سانالى جۇمىسشىلار تەك قارا شارۋا جالشى، جۇمىسشىلار كەڭەسى جالعىز دارا ۇكىمەت بولسىن دەيدى. جالعىز ۇكىمەت بولۋعا جالشىلار اكىن ويانىپ، بۇرجۇازيانىڭ اسكەرىنەن قۇتىلدىرىپ ۇكىمەتكە ازىرلەۋ كەرەك؛ ونىڭ ولجاعا قىزمەتى كەرەك ەمەس دەيدى. ۋاق بۇرجۇازيا، ەستەك، مانشەۋەك، ەسەر، تاعىسىن تاعىلار زولىپ تۇر. الگى اكىن ويانۋعا، قۇتىلدىرۋعا كەسەل بولىپ تۇر.

ۇيتكەنى قاي توڭكەرىستىڭ بولسادا ەڭ ەڭگىزگى تۇپكى ماسەلەسى، مامالەكەت باسىنا ٴمىنىپ، ۇكىمەتتى قولعا الۋ.

لەنين.

وكتابىر پەتىرگىراتتا.

لەنيننىڭ پيتالاندياني تاستاپ، قالانىڭ جۇمىسشىلار تۇراتىن توڭىرەگىندە جاسىرىنىپ جۇرگەنىنە ٴبىر نەشە كۇن بولعان؛ 25 كۇنى كەشكىسىن جاسىرىنىپ سمولنيگە كەلگەن. گازەت قابارلارىنشا لەنين ٴىستىڭ ٴتۇرىن بىلاي تۇسىنگەن: ٴبىزبەن ۋاقىتشا ۇكىمەت اراسىندا ۋاقىتشا ارالاسۋ تۇراسىندا ٴىس بولىپ جاتىر ەمەس. بۇرجۇازيا گازەتتەرى جاقسىندا كوتەرىلىس بولادى، كوشەدە قارۋلى

سالداتتار جايقاپ ٴجۇر. تالاۋ بار، قان سۋداي اعادى دەپ ايقايلاپ ٴجۇرىپ، بولىپ جاتقان كوتەرىلىستى ابايلاي الماي قالعان. ىشتابتىڭ ەندىگى سويلەسۋىندە شىن سەنگەن. سول كەزدە، تارتىپ بەن، كوشەدە تۇيىسپەي، اتىسپاي، قان توكپەي لەك-لەك سالداتتار، ماتروستار، قىزىل اسكەرلەر ٴبىر مەكەمەدەن سوڭ ٴبىر مەكەمەنى الىپ جاتىر؛ تەلەپون مەن ٴتارتىپ ەتىپ ٴدال ورنىنداتىپ تۇرعان سمولنىي ينستيتۋتىنىڭ ٴۇشىنشى قاتارىنداعى ٴبىر كىشكەنە بولمە.

كەشكە جالپى رەسەيلىك كەڭەستەر ەكىنشى سيەزىنىڭ العى ماجلىسى بولدى. كەڭەستىڭ اتقارۋ كومىيتەتى اتىنان دا باياندا ما جاسادى. اۋەلى مەنشەۆيكتار، بۋرجۋاقىلار كوش بەن تارتىپ المۋشىلار جايىنان قارالاپ ٴسوز ايتىپ كوتەرىلىس اتىق باسىلادى، مايدانداعى اسكەر جويىلدى دەپ قورقىتتى. پەتروگراد الداعى كوتەرىلىستىڭ كوشىن كورىپ وتىرعان ۋاكىلدەر الدىندا ٴسوزىنىڭ ٴدامى بولعان جوق.

ول كەزدە قىسقى سارايى قورشالعان، ٴبىراق الىنباعان. وقتىن-وقتىن تەرەزەدەن قورشاۋشىلارعا اتادى.

قورشاۋشىلار بىرتە-بىرتە جايلاپ، بايقاپ جۋىقتاي بەردى. پەتر پاۋىل قامالىنان سارايعا زەڭبىرەكتىڭ ەكى ٴۇش توپ جىبەرىلگەن. توپتىڭ ٴتۇۋسىلەگەن قىبىرداعى داۋىسى سمولنىيدىڭ كەرەگەسىنە كەلىپ سوعادى. مارتوپ ەمىنەگە شىعىپ، ازامات سوعىسى، قىسقى سارايدى قورشاۋ جايىنان؛ (قامالعان مەنيستىرلەر ىشىندە سورلى مەنشەۆيكتەردە دە بار-اۋ) قولىنان كەلەر ٴدارمەن جوق، اشۋلى سوزدەر سويلەپ جاتىر. بۇعان قارسى تارتىس جايىن ايتا كەلگەن ەكى ماتروس سويلەدى. ماتروستار 18 بىنەن قىيمىلىن، ەسكى ۇكىمەت ساياساتىنىڭ ۇستاپ بەرگەندىگىن، سالداتتار ٴۇشىن ٴولىم جازاسىنىڭ قايتا جاڭعىرعانىن توڭكەرىسشىل ۇيىمدارىن ەزگەنىن، ۇنەمى قىلعانىن كەيىنشىلەرىنىڭ بەتىنە باستى؟ يا جەڭەمىز يا ولەمىز دەپ انت ەتتى. سول ماتروستار سارايى الدىنداعى اۋەلگى قورباندارىنىڭ قابارىن الىپ كەلدى. اۋىزدارىنا تۇكىرىسىپ قويعانداي، جۇرت ەلكىس تۇرىپ قورباندارى قويسىپ ٴۇن سالدى. ونداي بىرلىك تەك ۇرەي ونە كوتەرىلگى كەزدە بولادى. سول ەپيزوتتى كورگەن كىسى ٴومىرىندە ونى ۇمىتپاس.

ماجىلىس بۇزىلدى. ۇكىمەتتى قالاي قورىۋ جايىن قىسقى سارايى الدىندا اتقان وق داۋىسىنىڭ استىندا ۇيدە وتىرىپ ٴسوزبەن شەشۋگە بولاما؟ سول ۇكىمەتتىڭ تاقدىرى سارايى الدىندا ٴىس جۇزىندە شەشىلىپ جاتىر عوي. سارايى الدى سوزىلدى؛ سوندىقتان ەمەزدەگى كەدەي ەبىر تولقىمالى كىسىلەر اراسىندا كەزدىك تۋعىزدى. ولاجاق ٴبىزدى قورىندى دەپ ٴسوز جۇرگىزىپ جاتىر. جۇرەك سارايى جاقتان قايرادى كوتىپ، تىڭشىماي وتىر. ٴبىر كەزدە سوعىس باسقارۋشى اتتونوپ كەلدى. جۇرت تىم-تىرىس بولدى. قىسقى سارايى الىندى. كەرەنسكى

قاشىپ كەتتى، قالعان مينيستىرلەر ۇستالىپ پەترو پاۆل قامالىنا جىبەرىلدى.- دەدى انتونوۆ

وكتيابر توڭكەرىسىنىڭ ءبىر بولىمى ءبىتتى. 26 وكتيابردە كەشكە كەڭەستەر سيەزىنىڭ ىستىڭ تاقىرىبىن شەشەتىن ماجىلىس بولدى. ءبىتىم مەن جەر جايىندا لەنين ەكى دەكرەت ۇسىندى. ەكەۋىدە قابىل الىندى. سول ماجىلىستە جاڭادان كىمىندىك ۇكىمەت قالىق كوميسسارلارىنىڭ كەڭەسى قۇرىلدى.

تروتسكي.

جالشىلار ۇكىمى.

جالشىلار ۇكىمىدە باسقا تاپتاردىڭ ۇكىمەتىنە ۇقساس. ول ۇقساستىعى سول-تاي ۇكىم بولسادا، ساياسي قوجالىعى قولىنان ءتۇسىپ باراتقان تاپتىڭ قارسىلىعىن كۇشپەن شاراسىز جويىپ جىبەرۋ ءىسىن جۇزەگە شىعادى. جالشىلار ۇكىمەتىنىڭ ورتا داۋىردەگى جەرلىلەر مەن بايلىق مادەنيەتتى كاپيتالىستىك جەرلەردەگى بۇرجۋازيا سىقىلدى تاپتاردىڭ ۇكىمەتىنەن ايىرماشىلىعى مىناۋ: جەرلىلەر مەن بۇرجۋازيا ۇكىمى ەلدىڭ كوپشىلىگىنىڭ، ەڭبەكشىلەردىڭ قارسىلىعىن قۇرتۋ ءۇشىن كەرەك؛ جالشىلار ۇكىمى مۇنىڭ كەرىسىنشە قاناۋشىلاردىڭ، ياعني ەلدىڭ از جاعىنىڭ، الپاۋىتتار مەن كاپيتاليستەردىڭ قارسىلىعىن قۇرتۋ ءۇشىن كەرەك.

مۇنان سول شىعادى - جالشىلار ۇكىمى تەك بۇقاراشىلدىقتىڭ ءتارتىبى-ءنىڭ ءتۇرىن عانا وزگەرتۋ مەن مۇسە تۇتىۋى كەرەك ەمەس. بۇقاراشىلدىقتى كاپيتالىستىك ەزگەن ەڭبەكشىل تاپ اراسىنا دۇنيەدە بۇرىن بولماعان كولەمدە تاراتىۋ كەرەك.

راسىندا، جالشىلار ۇكىمەتىنىڭ جارىققا شىققان ءتۇرى رەسەيدەگى كەڭەس ۇكىمەتى ءجانا باسقا جەردەگى كەڭەس سىقىلدى ءتارتىبى بار ۇيىمدار ەلدىڭ كوپشىلىگى ەڭبەكشىلدەر تابىنا بۇقاراشىلدىق تۇتۇق بەن بوستاندىقتى ەرىك بەرىپ وتىر. ەڭ جاقسى دەگەن بۇقاراشىل بۇرجۋازيا رەسپۋبليكالاردا بۇل كۇنگە شەيىن مۇنداي ەرىك تۇگىل، مۇنىڭ باسىنداي ەرىكتى ەڭبەكشىل-دەرگە بەرگەن ەمەس.

كەڭەس ۇكىمەتىنىڭ اسىلى مىنە: مامىلەگەت ءىسىنىڭ، ۇكىمەتتىڭ تىرەۋى كاپيتالىستەر ەزگەن جۇمىسشىلار مەن قارا شارۋا تاپتارىنىڭ ۇيىمدارى بولادى. بۇقاراشىل دەگەن بۇرجۋازيا رەسپۋبليكالارىنىڭ وزىندە زاڭ بويىنشا تەرەزەسى تەڭ بولعان مەن ءىس جۇزىندە ساياسي بيلىكتەن ءتۇرلى امالدار، ادىستەر ارقىلى قاعىس جۇرگەن تاپتار مەملەكەت بيلىگىنە كىرىسىپ وتىر.

ەركەك ايەللەر، دېھقانە، تەكىنە قاراماي ازاماتنىڭ ھارنىڭ تەرەزەسى تەڭ دەگەن ۋراندى بۇقاراشىل بۇرجۇازىيا اۋزى مەن ايىتقان مەن وەرەدە ورىنداعان ەمەس؛ كاپىتال بوجا بولىب تۇرعاندا ورىنداي الاشاقتا ەمەس، مۇنى تەڭ كەڭەس ۋكىمەتى - جالشىلار ۋكىمەتى بەردەن تولىق قىلىب جۇزەگە شىعاردى. ۋيتكەنى ۋندەرىس تورالدارىن ەگە ەتىشكەنەگە قەرىقمايتۇن، ولاردى بۇلىسىب-ۋلەسىب الەمن دەمەيۇن ھۇسىنلار ۋكىمەتنىڭ عانا قولىنمۇنداي ىس كەلەدى.

بۇرنەي بۇرجۇازىيا بۇقاراشىلدىعى مەن پارلامەنتا رىزىم قۇرلىسى ەدال بۇلاي ەدى-ناق ەگىنشىلەر بانى ۋكىمەت تەرگىنىنە جولاي المايتۇن ەدى. كەڭەس ۋكىمەتى-جالشىلار ۋكىمەتىنىڭ قورلىسى ەدال بۇلاي-ناق جىمىسشىلارعا ۋكىمەت تەرگىنىن اسىنادى. زالىم شىعارىۋ مەن ورىنداۋ جىمىسىن كەڭەس ۋيىمىندا بىرىكتىرىۋ عانا سايلاۋ ايماقتارىن ۋندەرىس اۋدانلارىنا ايىلدىرىۋ شىلىق (پايىربىك راۋىت)نىڭ ورى سول ماقسات ۋشىن بولعان.

پاتشاشىل مەملەكەت تۇگىل ەڭ بۇقاراشىل رەسپۇبلىكالاردا دا اسكەر ەگىنشىل تابتى ەزىۋ ۋشىن ۋستالعان. تەڭ كەڭەس ۋكىمەتىنىڭ عانا، كاپىتال شىلار ەزگەن تابىنىڭ جالعىز تۇراقتى ۋيىمىنىڭ عانا اسكەردى بايلار دەگەننە جۇرىۋدەن قۇتقارىب اسكەر مەن جالشىلاردى بىرىكتىرىۋ قولىنان كەلەدى. جالشىلاردى قاربۇلاتىدىرىب، بۇرجۇازىيانى قۇرالسىزداندىرىۋ كەڭەس ۋكىمەتىنىڭ قولىنان كەلەدى.

مۇنسىز ساتسيالىزىم جەڭەب جۇلدە المايدى. كاپىتال اسىرىقەن جالشىلار تابى تەمراق بىرىككەن، ساناسى ارتقان، كەڭەس قۇرلىسى ناق سول جالشىلار مەملەكەت تەرگىنىن ۋستاۋىنا ۋيلەستىرىلگەن. كەيىن قالعان، تورعىنداب جۇرگەن ەگىنشىلەر مەن ەزىلگەندەردى تەڭ جالشىلار عانا بىرىكتىرەدى، سوڭىنا ەرتەدى دەب ەزىلگەن تابىنىڭ، بارلىق تۇزعالىستارىنىڭ تاجىرىبەسى جانا جەر جۇزىنىڭ ساتسيال تۇزعالىستارىنىڭ تاجىرىبەسى ۋيرەتەدى.

مەملەكەت قۇرلىسى كەڭەستەر جولى مەن تۇزەلسە عانا ەسكى بۇرجۇازىيا شەنوۋنەكتەرى مەن سودىيالارىنىڭ ايپاراتى بەردەن تۇبىرى مەن قۇرىيدى. بۇل ايپارات تۇرىسىندا جالشىلار مەن ەگىنشىلەر بۇقاراشىلدىق قىقۇقى مەن پايدالانۇعا سالىنعان بوگەت ەدى. پارىيىج كوممۇناسى بۇل دەرەتىندە دۇنىيە تارىيقىندا ھەرىنشى قادام باستى، كەڭەس ۋكىمەتى ەكىنشى قادام باستى. باستىعى ماركىس، بارلىق ساتسيالىستەردىڭ ۋكىمەتى جويىۋ-ماقساتى، بۇل ماقساتقا جەتىبەي تۇرعاندا بوستاندىق بەن تەڭدىك دەگەن قۇرلا تۇسىبەيدى. مىنە وسى ماقساتقا كەڭەس ۋكىمەتى، جالشىلار بۇقاراسى عانا جەتكىزەدى. ۋيتكەنى وسى كۇنى اق جالشىلار بۇقاراسى مەملەكەتتىكىنىڭ كورىن قارىب ەگىنشىلەر ۋيىمدارىن مەملەكەت بىلىكىنە ۋداي شەن كىرىستىرىب كەلەدى.

ل نەين.

ەڭبەكشىلەر ۇرانى

(ينتەرناتسيونال ـ ايماۋت ۇلى ج. اۋدارعان)

ويان قارعىس ناڭبا باسىلعان،
جالاڭاش، اش قول، قايرات قىل!
قايناپ باستان اقىل اشىنعان،
مايدانعا قاندى ايداپ تۇر.
قيراتامىز ەسكى زاماندى،
جاڭا تۇرمىس ورناتامىز،
جارىلقايمىز جارلى قالعاندى،
داۋەتتەن سوڭدا تاتامىز.
بۇل بولار ەڭ اقىرعى،
ەڭ كۇشتى، زور مايدان،
دۇنيە ەڭبەكشىلەرى مەن،
تابىلار بار پايدالى.
بوستاندىق بىزگە ەش كىم
بەرمەس؛
پاتشادا، بايدا، باتىردا؛
بوستاندىق بىزگە كوكتەن
كەلمەس،
الامىز كۇش بەن اقىردا.
ال، ەگەر جويام دەسەڭ قۇللىقتى
تاماعىم بولسىن دەسەڭ توق،
قورعانبا، كوپشىلەت كورىكتى،
تەمىردى قىزعان كەزدە سوق.
بۇل بولار ەڭ اقىرعى،
ەڭ كۇشتى، زور مايدان.
دۇنيە ەڭبەكشىلەرى مەن
تاپىلار بار پايدالى.
بىزدەر بۇكىل دۇنيە جالشىسى،
بىز ەڭبەكشىلەر توپتارى،
جەرگە قوجا بولەۋ ەركىمىز،
ارام تاماقتا جوق ءبارى.
ال، ەگەر نايزاعاي شارتىلداپ،
قاپتاسا جاۋىز دۇنيەسىن،
بىزگە جارىق كۇن جارقىلداپ،
تۇسىرەر نۇرلى ساۋلەسىن.
بۇل بولار ەڭ اقىرعى،
ەڭ كۇشتى زور مايدان؛
دۇنيە ەڭبەكشىلەرى مەن،
تابىلار بار پايدالى.

II - أبولىم .

عىلىم.

ۋسمەدىك بەن جاندىق.

ٴبىر ٴتۇرلى ٴۇي (جۇمباق).

ٴبىر ٴتۇرلى ٴۇي بار. ول ٴۇيدىڭ شارۋاسى جەتى تولىق، ٴارى دەنەتى-قۇرىلعى تۇرعان دىرمەنى بار. كۇنى-تۇنى تاماق پىسىرەتىن اسۇلى تۇرعان قازانى بار. ۇلىپ جاتقان بولمەلەرى، قاتىناساتىن جولدارى بار. تىيىتتەي-تىيىتتەي تولىپ جاتقان ىڭعايلى جۇمىسكەرلەر بولمە قالدىرماستان تاماق تاسىپ ٴدايىم ۇگىرىپ جۇرگەنى. بۇل ٴۇيدىڭ ىشىندە تازا اۋا ەركىن كەلىپ تۇراتىن ۇلكەن بولمەسى بار. ەكى جاپ-جارىق قاقپاقتى تەرەزەسى بار. قاقپا قىنارى كۇندىز اشىلىپ، تۇندە جابىق بولادى. كۇنى-ٴتۇنى دامىل كورمەي، ۇيقتاماي جۇمىسكەرلەردى دۇرىستاپ ايداپ تۇراتىن، تاماق سۇراعان جەرگە تاماق بەرگىزىپ، سۇۋىسەن كەرەك جەرگە سۋ بەرگىزىپ تۇراتىن وشاق باسى بار. ٴۇي قوجاسى دا سول ۇيدە تۇرادى. ول ەش كىمگە كورىنبەيدى. كورىنبەسە دە بارىنە ەرشىلىك ەتكىزىپ، كۇن كورسەتىپ وتىرعان سول. ول ۇيدەن شىقسا بولعانى، ٴبارى توقتالادى. وشاق باسى جۇمىسكەرلەردى دۇرىستاپ ايداۋدان قويادى؛ جۇمىسكەرلەر جۇرگەن جەرىندە سەرەيىپ قاتىپ قالادى؛ ٴجۇرىس-تۇرىس، ٴۇن دىبىس جوعالادى؛ ٴۇي مۇزدايدى؛ تەرەزەلەردىڭ قاقپاقتارى جابىلادى. قوجاسى كەتكەن سوڭ ٴۇي كوپكە بارماي بۇزىلىپ، بىت-بىت بولادى. بۇل قانداي ٴۇي؟

تىيىتتەي جۇمىسكەرلەر.

ٴبىر مەكتەپتە «ٴبىر ٴتۇرلى ٴۇي» دەگەن جۇمباقتى وقىلىپ، مۇعالىم بالالارعا شەشكىزدى دەگەن. ٴبىر بالا ايتقان. «بۇل ساعات» دەپ. ەكىنشى بالا ايتقان: «بۇل تىمىرسقانىڭ ىلەۋى» دەپ. ۇشىنشى بالا ايتقان: «بۇل ادامنىڭ دەنەسى» دەپ، جانا قالاي دەنەسى بولاتىندىعىن تۇسىندىرە باستاعان. ول ايتقان: دىرمەن-ٴتىس، قازان-قارىن، وشاق باسى ٴدۇرىس-ٴدۇرىس سوعىپ تۇرعان جۇرەك. اۋا ەركىن كەلەتىن بولمە-وكپە، قاقپاقتى تەرەزە-قاباعى مەن كوز، ٴۇي قوجاسى ٴمي دەپ. ٴبىراق ول: «تىيىتتەي جۇمىسكەرلەر»، «ولار بولمە قالدىرماستان تاماق تاسيدى»، «قاتىناساتىن جولدار بار» دەگەن سوزدەردى تابا الماعان. سەندەر تابىڭدارشى!

ٴتىس.

جومباقتا ايتىلعان ديرمەندى باسالا «ٴتىس» دەپ شەشتى دەدىك. ٴتىستى ديرمەنگە ۇقساتۋدىڭ قيسىنى بار. ديرمەندە ەكى تاس بار. ٴبىرى استىندا، ٴبىرى ۇستىندە. ەكەۋىنىڭ اراسىنا ٴبيداي سالىنىپ ۇنتالىپ ۇن بولادى. ٴتىس اراسىنا تۇسكەن تاماق، شايناعاندا سول بيدايشا ۇنتالادى. سولاي بولعان سوڭ ٴتىستىڭ دە ديرمەننىڭ دە ىستەيتىن ىستەرى ٴبىر-بىرىنە ۇقساس. اسىرەسە ديرمەنگە ۇقساس بولاتىن ٴشوپ جەيتىن قايۋانداردىڭ ٴتۇپ ازۋلارى. ولاردىڭ ٴتىستەرى دىرمەن سياقتى بولۋ كەرەك؛ ۇيتكەنى جەيتىن تاماقتارى ٴشوپ، قامىس، كەبەك، اعاش سياقتى قاتتى نارسەلەر، ولاردى ۇنتاۋعا ديرمەن سياقتى ٴتىس كەرەك. سوندىقتان تۇيە، جىلقى، سيىر، قوي، ەشكى، قويان، كيىك، سياقتى ٴشوپ جەيتىن قايۋانداردىڭ ٴتىستەرى ەت جەيتىن ماقلۇقتاردىڭ ٴتىسىنەن باسقاراق بولادى. ٴتىستىڭ ٴتۇرى، ىستەيتىن ىسىنە قاراي، تۇرلىشە بولادى. تاماقتى قىرشىپ الۋعا كەرەك ٴتىستەر كەتپەن، تەمىر كۇرەك. سياقتى، تاماقتى ۇنتاۋ ٴۇشىن كەرەك ٴتىستەردىڭ بەتى جالپاق ديرمەن سياقتى؛ ٴتىسىن قارىۋ ورنىنا جۇمسايتىن ماقلۇقتاردىڭ ٴسۇيىر ازۋلارى بولادى. ادامدا وسى ٴۇش ٴتۇرلى ٴتىستىڭ ۇشەۋى دە بار. ولار كۇرەك ٴتىس، ٴيت ازۋ، ٴتۇپ ازۋ دەپ اتالادى ٴبىزدىڭ ەتىمىز، بارشا سۇيەگىمىز بەرىك جاسالعان، ونىڭ ەمىر نەتىگىنە تەمىردەن، شويىننان جاسالعان ماشينالاردا جەتە المايدى. كۇتىپ ۇستاي بىلسەك ٴتىس بەن سۇيەگىمىز ازبايدى توزبايدى. ٴتىستى كۇتىپ ۇستاۋ ٴۇشىن كۇن سايىن جۋىپ، تازارتىپ كەرەك. تازا ۇستالماعان ٴتىس اۋرۋعا ۇشىرايدى. اۋرۋ ٴتىس جۇمىسقا جارامايدى. ونىڭ سالماعى قارىنعا ٴتۇسىپ، قارىننىڭ ٴالى جەتپەسە، كەسىكتى ٴتۇرلى اۋرۋ پايدا بولادى؛ ٴتىس ۇنتاپ بەرمەگەن تاماقتى قارىن پىسىرە المايدى. قازاقتىڭ اس قازانىم بۇزىلدى دەيتىنى سول قارىن تاماقتى پىسىرە الماعان كەزدە بولادى. قارنى بۇزىلعان دەگەن قازانى سىنعان ٴۇي سياقتى، بەرەكەسى كەتەدى.

ٴبىزدىڭ دەنەمىزدە قان جۇرەتىن تامىرلار بار ەكەنىن بارىمىزدا بىلەمىز. كەي ٴبىر تامىرلار تەرىگە جاقىن بولعاندىقتان كوگەرىپ كورىنەدى دە تۇرادى. بولاردان باسقا ىشكەرى جاتقان تامىرلارى كوپ. ولار كوزگە كورىنبەيدى. ٴبىراق ونى مەن دە قان جۇرىپ بۇكىل دەنەمىزگە تاراپ تۇرادى. دەنەمىزدە قان بارمايتىن جەر جوق. قاي جەردە تەرى تەسىلسە، قان شىقپاي قويمايدى. بۇل قاننىڭ قاي جەردە دە بولسا بارلىعىن كورسەتەدى. قان جاي قالاعاندا سۇيىق نارسە بولىپ

كورىنەدى. ميكروسكوپ دەگەن قۇرال مەن قاراعاندا قان ىشىندە ٴجۇزىپ جۇرگەن كىپ-كىشكەنتاي قىزىل دوڭگەلەكتەردى كورەمىز. ٴتۇرلى قايۋانداردىڭ قانىن الىپ ميكروسكوپ بەن قاراساق ٴار قايسىسىنىڭ قانىنداعى قىزىل دوڭگەلەكتەر ٴار ٴتۇرلى بولاتىنىن كورەمىز. قۇس قانىنداعى دوڭگەلەكتەر تۇيە قانىنداعى دوڭگەلەكتەرگە ۇقسامايدى. تۇيەمەن ٴتۇستىڭ قانىنداعى دوڭگەلەكتەر ادام قانىنداعى دوڭگەلەكتەرگە ۇقسامايدى. ٴبىر قالادا ٴبىر ادامدى بىرەۋ باۋىزداپ ولتىرىپ كەتكەن. جالاسى ٴبىر جاس جىگىتكە جابىلادى. ونىڭ قالتاسىنان قاندى پىشاق تابىلادى. جىگىت ايتادى: مەن بۇل پىشاق بەن تاۋىق باۋىزداپ ەدىم دەپ. دوقتىر شاقىرىلادى. دوقتىر پىشاقتاعى قاندى سۋعا شايىپ الىپ، ميكروسكوپ بەن قاراسا، پىشاقتاعى تاۋىق قانى ەمەس، ادام قانى بولىپ شىعادى. ولتىرگەن جىگىت قۇتىلماسىنا كوزى جەتىپ، ولتىرگەنىم راس ەدى دەپ مويىنىنا الادى.

مىنە جۇمىرتقا كىشكەنە جىبىرسىكەرلەر دەپ ايتىلعان وسى قانىڭ دوڭگەلەكتەرى. قانىنىڭ جولدارى دەپ جۇمىرتقا ايتىلعان تامىرلار. سول تامىرلار بويىنشا قان بويىمىزعا تاراپ، دەنەمىزدە بارمايتىن جەرى قالمايدى. كوكىرەكتەرىڭىزدىڭ سول جاعىنا قولدارىڭىزدى قويىپ قاراساڭىزدار، جۇرەكتەرىڭىزدىڭ سوعىپ تۇرعانىن بايقايسىڭدار. قاندى سول جۇرەك سوعىپ ايداپ تۇرعانى. جۇرەكتەن شىعاتىن ەكى جول بار. ٴبىرى مەن قان جۇرەككە جىبىلادى؛ ەكىنشىسى مەن قان جۇرەكتەن شىعىپ بويعا تارالادى.

جۇرەككە دامىل جوق، كۇنى-تۇنى سوعىپ، قاندى بويعا تاراتىپ تۇرادى. جۇرەك بۇزىلسا يا توقتاسا، ٴومىردىڭ قاقپاعى جابىلعانى، ٴبىر مينۇتتا دەنە تۇرا المايدى.

اس قازانىمىز.

ٴتىس ۇنتاعان، سىلەكەي جىبىتكەن تاماق جۇتىلىپ وڭەشكە تۇسەدى. وڭەش، ونى ٴارى جىلجىتىپ قارىنعا تۇسىرەدى. قارىندى قازاق اس قازان دەيدى. اس قازان دەۋىنىڭ ٴمانىسى بار. سىلەكەي تاماق ىشىندەگى شىرىتكى شىرىنعا اينالدىرادى. تاماق ىشىندە جالعىز شىرىن ەمەس باسقا زاتتاردا بار. ول زاتتاردى قانشا سىلەكەيلەگەن مەن، سىلەكەي ەرىتە المايدى. سىلەكەينىڭ قولىنان كەلەتىنى-جالعىز شىرىندى ەرىتىپ، شىرىنعا اينالدىرۋ. تاماق ىشىندەگى باسقا زاتتار سول كۇيىندە قالسا، بويعا تاراپ اس بولمايدى. ونى ول كۇيىندە قالدىرماي، ۇقساتىپ ىسكە اسىراتىن نە نارسە؟ ول جۇمىستى ىستەيتىن-قارىن. جۇمىرتقا ىشىندە اق ۋىز، سارى ۋىز بولاتىنىن بىلەسىڭدەر. سول اق ۋىز

جايىنىڭ تاماعىمىزدىڭ ىشىندەدە بولادى. ماسەلەن، ەت، ٴسۇت، نان، تارى، كۇرىش، ٴبارىنىڭ ىشىندەدە اق ۋىز بار. ادامنىڭ كۇندەلىك تاماعىنىڭ ىشىندە ەڭ كەم دەگەندە شيرەك قاداق اق ۋىز بولماق. تاماق ىشىندەگى اق ۋىز بويعا تاراۋ ٴۇشىن ونى ەرىتىپ سىڭىرەتىن نارسە كەرەك. ول نارسە-قارىن سۋى. قىمىستىلار قارىن سۋىن الىپ ىستاقانعا قۇيىپ، ىشىنە اق ۋىز سالسا، ۋىز ەرىپ سۇيـ سۇيىق سۋ سياقتى بولعان. ىستاقانداعى اق ۋىز قارىن سۋىندا قانداي ەرىسە، قارىنداda سولاي ەرىمەك. ىشىنە بارعان تاماق ەرىمەيىنشە بويعا تاراي المايدى.

ىشتە ەرىمەگەن تاماق يەسىنەن تاماق سياقتى. شيكى تاماقتى كوكىلدەك قانداي قالاماسا، ىشتەگى ەرىمەگەن تاماقتى دەنەدە سولاي قالامايدى. قارىن سولاي دەنە قالاي تۇرعان-تاماقتى ٴپىسىرىپ بويعا جۇعىمدى ىستەيدى. سون-دىقتان اس قازان دەپ اتالادى. ٴبىراق قارىن سۋىندا تاماقتاعى زاتتىڭ ٴبارىن ەرىتە المايدى. تاماق ىشىندە شىرىش بەن ۋىزدان باسقادا زاتتار بار. ماسەلەن، ماي، سىلەكەيدە، قارىن سۋىدا مايدى ەرىتە المايدى. ولاي بولسا، قارىندادا ماي ەرىمەيدى. ونى ەرىتەتىن قارىندا نارسە جوق. تاماق ىشىندەگى ماي بويعا سىڭەرلىك بولىپ ەرىمەيىنشە اس پىسىرىلىپ ٴالى جەتكەن جوق. مايدى ەرىتۋ ٴۇشىن تاعى ورىن بولۋعا كەرەك. ول ورىن ىشەك.

تاماق جەۋ.

اۋىزعا العان تاماق ٴتىس بەن ۋنتالادى دەدىك. اۋىزدا ىستالاتىن جۇمىس ونى مەن ىستەيدى. بيدايدان نان ىستەۋ ٴۇشىن ديىرمەنگەعانا تارتىپ قويمايدى. ۇننان نان بىلەۋ ٴۇشىن سۋ سالادى؛ ٴدامدى بولۋ ٴۇشىن تۇز سالادى، ماي قوسادى، ٴسۇت قوسادى. بىزدە اۋىزعا العان تاماققا سۋ سالامىز. ۋيىمدەسە قۇرعاق اس تاماقتان ۋتپايدى. اسقا سالاتىن سۋىمىز سىلەكەي. ول سىلەكەي ٴتىل استىندەگى بەزدەن شىعادى. استى قالاي اۋىزعا السا، سولاي كەلىپ سىلەكەي قۇيىلادى. نان بىلەگەن سياقتى ٴتىس بەن ٴتىل استى سىلەكەي مەن ارالاس-تىرىپ يلەيدى، جانشىدى. نان ٴدامدى بولۋ ٴۇشىن تۇز، ٴسۇت، ماي قوسىلادى؛ اۋىزعا تۇسكەن استىڭ ٴدامىن كەلتىرىپ، تاتتىرەك ەتەتىن نارسە سىلەكەيدىڭ ىشىندە بولادى. قۇرعاق تۇرعان كەزىندە اۋىزداعى نان يا تارى ٴتاتتى بولمايدى؛ سىلەكەي مەن ارالاسا باستاسا، ٴتاتتى بولا باستايدى. ۇرتىڭدى نانعا تولتىرىپ، سىلەكەي مەن ارالاستىرىپ، ٴبىر از قويىپ بارىپ شايناساڭ ٴبال ٴتاتتى قانت قوسقان سياقتى بولادى. سىلەكەي قوسىلماي قۇرعاق تۇرعان كەزىندە نارسەدە ول ٴدام بولمايدى؛ نانعادا سول سياقتى سىلەكەيگە ارالاسقاندا

ٴتانتى ٴدام كىرەدى. ول قانت ٴدامى قايدان پايدا بولادى؟ تارى بولسىن، ٴبيداي بولسىن ىشىندە شىرىش بار. بيدايدىڭ شىرىشى تارىدان كورى كوبىرەك. سوندىقتان بيداي ۇنىنان جاساعان قامىر جابىسقىش بولادى. ٴبىز تارى، بيداي جەگەندە ولاردىڭ ىشىندەگى شىرىشىن دا جەيمىز. قانت شىرىشى زاۋىتتاردا استىق شىرىشىنان جاسالادى. قانت شىرىشىنان قانت جاساۋعا بولادى. زاۋىتتاعى استىقتان جاسالاتىن قانت شىرىشى استى اۋىزعا العاندا سىلەكەيگە قوسىلىپ اۋىزىمىزدادا جاسالادى. سىلەكەي اسقا قوسىلعاندا ىشىندەگى شىرىشقا دا قوسىلادى. سىلەكەي ىشىندە شىرىشقا قوسىلسا قانت قىلاتىن زات بار. ٴسويتىپ، تاماق جەگەندە اۋىزىمىزداعى اس قور ۇۋاتىلۋى مەن قوسىلماي، زاۋىتقا ٴتۇسىپ ازىراق وزگەرىپ دە قالادى

قاي كەزدە كوپ جەيمىز.

ٴبىر وقىمىستى كىرگە ٴتۇسىپ، تاماققا دەيىن، تاماقتان سوڭ، جۇمىس قىلعان شاعىندا، دامىلداعان شاعىندا، جىلى ۇيدە، سۋىق ۇيدە ٴوزىن والشەپ، ٴقاي ۋاقىتتا قانداي سالماعى ارتقانىن، كەمىگەنىن جازىپ وتىرعان. سونان سوڭ جازعاندارىن سالىستىرىپ قاراسا، جۇمىس قىلعان كەزدە سالماعى كوبىرەك كەمىگەن. ول وقىمىستىنىڭ ىستەگەنىن، باسقا وقىمىستاردا ىستەپ قاراعان. ولاردا جۇمىس شاعىندا ادامنىڭ سالماعى كوبىرەك كەمىيتۋىندىگىن كورگەن. ٴسويتىپ جۇمىس قىلعاندا ادام سالماعى كوپ كەمىمەكشى. ونىڭ كەمىتكەن تولتىرۋ ٴۇشىن تاماقتى كوبىرەك. جەۋ كەرەك انىقا جۇمىس قىلعان كەزدە جەم كوپ بەرىلەتۋنى بارىنگەدە ٴمالىم. جۇمىس قىلاتىن ادامدا سونداي. جۇمىس ادامى تاماقتى كوپ جەيدى. ونىڭ ٴمانىسى: جۇمىس قىلعاندا جۇرەك كوشىرەك، جىيىرەك سوعادى. قان بويعا شاپشاڭىراق جۇگىرەدى، دەم الىس كوشەيەدى، تەر كوبىرەك شىعادى.

تاماق ىشىمىزدەگى وتىن ٴتارىزدى: جانىپ، بىزگە قىزىۋ بەرىپ تۇرادى. قىزىۋدان كۇش قۋات تۋادى. جاي وتىرعاننان جۇمىس قىلعاندا دەنەمىز تەز جانىپ، تەز جۇقالادى. ماشينا جۇقالسا توزسا مايلايدى، جامايدى. دەنە جۇقالسا توزسا ازايىن دەسە تاماق جەۋ كەرەك. زاۋلاپ جانعان وت بەن بىقسىپ جانعان وت وكەۋىنە وتىنىنىڭ كەتۋى بىردەي بولمايدى. زاۋلاپ جانعان وتقا قازىر سالعان وتىن قازىر جانىپ بىتەدى، بىقسىپ جاتقان وتقا ٴبىر سالعان وتىن كەشكە دەيىن بىقسىپ جاتادى. جۇمىس قىلعاندا جەگەن تاماق بەن جاي جاتقانداعى جەگەن تاماقتىڭ از كوپ بولۋىنىڭ ايىرماسى

سونداي، ات جۇمىسقا جارامدى بولۋ ٴۇشىن جەمىن مول بەر. جۇمىسكەردىڭ جەمىسى ٴونىمدى بولسىن دەسەڭ تاماعىن توق ەتىۋ كەرەك.

تاماق ىشكەندە ادام جىلىنىپ كەتەدى. ۋقىمىستار ٴابدان انىقتاپ بىلگەن: تاماق سۋىقتا جىلىداعىدان كوپ ىشىلەدى. سۋىق جاقتاعى ادامدار جىلى جاقتىڭ ادامدارىنان تاماقتى كوپ ىشەدى. سول ٴتۇستىكتە سامويەد دەگەن حالىق بار. تۇرعان جەرى ناعىز سۋىق. سولار كۇنىنە جارتى پۇت ەت بەن ماي جەيدى دەپ ايتادى. كۇن ىسىدا قارنىڭ سۋىقتاعىداي اشا قويمايدى. كۇن جىلىدا ازباي تۇرعان مال، كۇن سۋىقتا ازىپ ارىقتايتىن سەبەبى دە سول. جىلىدا يەرگەن شوبىنەن سۋىقتا كوبىرەك بەرمەسە، مال جارىمايدى. اشىعىپ ارىقتاپ كەتەتىنى سۋىقتا تاماقتىڭ كوپ كەرەكتىگىنەن. جىلى ۇيدە وتىرعان ادام تاماقتى از جەيدى. جىلى قوراداعى مالدا سونداي «جارىم قۇرساقتان جاتار ورىن» دەگەن قازاق ماقالى دۇپ-دۇرىس.

ٴىشكەندى، ٴىشكەمەسىز اس.

قازانعا پىسىرگەن اسىڭ ٴبىرى تەز، ٴبىرى كەش پىسەدى. ٴبىزدىڭ اس قازانىمىزدادا سول سەكىلدى ٴبىر تاماق تەز ۋلگەرىلىپ بويعا تەز ٴسىڭىپ كەتەدى. ٴبىر تاماق كەش ۋلگەرىلىپ، بويعا اۋىر ٴسىڭىپ، كەش تارايدى. ىشتە تەز ۋلگەرىلىپ، بويعا تەز سىڭەتىن جاقسى ىستەلگەن، جاقسى تارىسىدەن جاسالعان تاماق؛ ماسەلەن: جاقسى پىسىرىلگەن، جاقسى ەت ىشتە تەز ۋلگەرىلىپ، تەز بويعا سىڭەدى. جاقسى ىستەلگەن، جاقسى پىسىرگەن نان، ودا ىشتە تەز ۋلگەرىلىپ، تەز بويعا سىڭەدى. سول ەت بەن نان، جامان بولسا، يا جامان پىسىرىلگەن بولسا، ىشتە اۋىر ۋلگەرىلىپ بويعا كەش سىڭەدى. تاماقتىڭ تەز سىڭەتىنىن ٴسىڭىمدى تاماق دەپ، كەش سىڭەتىنىن سىڭىمسىز دەيمىز. ٴبىز تاماقتى قان بولىپ بويعا تاراۋ ٴۇشىن ىشەمىز. اس مايدالانىپ، سۇيىلىپ ىشەككە سىڭبەسە قان بولا المايدى. قان بولمايىنشا بويعا تاراي المايدى. استىڭ بويعا سىڭۋىنە قىزمەت ەتەتىن: ٴتىس، اۋىز سىلەكەيى، ىشەك سىلەكەيى، باۋىر، ٶت. بۇلاردىڭ ٴار قايسىسىنىڭ ىشكە بارعان استى ۋقساتىپ بويعا ٴسىڭىمدى ەتىۋ ٴۇشىن ىستەيتىن جۇمىسى بار. ٴار قايسىسى ٴوز جۇمىسىن دۇرىس اتقارارعا ٴتيىس. ولاي ەتپەي بىرەۋى جۇمىس شالا ىستەسە باسقالارىنا كۇش تۇسەدى. ونە كۇش تۇسسە ول تالىعىپ، شالىعىپ، زورىعىپ جۇمىستى ۋلگەرە المايدى. سوندىقتان تاماق جەگەندە اسىقپاي دۇرىستاپ شايناپ، ٴتىس بەن كەلىستىرىپ ۋلتاپ، سىلەكەي مەن ٴجىبىتىپ جىبەرسەڭ، قارىنعا كۇش تۇسپەيدى. قارىنعا

كۇش تۇسپەسە، نالىقپاي، شالىقپاي، زورىقپاي، ٴوزىنە ٴتيىستى جۇمىسىن دۇرىس اتقارىپ ٴارى جىبەرەدى. ەگەردە تاماقتى ىسىرەپ جەيمىز دەپ، ٴوڭدى شايناماي، دۇرىستاپ جىبىتپەي جۇتىپ جىبەرسەك، قارىنعا كۇش تۇسەدى، قارىن زورىعىپ اۋىرىپ قالادى. قارىن اۋىرسا، ٴتيىستى جۇمىس شالا ىستەلمەك. شالا ىستەلگەن جۇمىس ىشەككە بارعاندا، وعان دا كۇش تۇسپەك؛ ول دا اۋىرماق. ٴسويتىپ، جۇمىس بىتكەن شالا ىستەلىپ، اس بويعا سىڭبەي دالاعا كەتپەك. اس قان بولىپ بويعا تارالماعان سوڭ، ادام ازباق. ٴىشى اۋىرۋ بولعان ادامنىڭ ٴتۇر جۇدەۋلىگى سونان. جامان تاماق، يا جامان پىسىرگەن اس قارىن جۇمىسىن اۋىرلاتىپ، اۋىرۋلى قىلماق.

قارىننان ٴارى تاماق ىشەككە بارادى. ىشەككە بارعاندا تاماق اۋىزدان كەتكەندەگى دەي ەمەس، سىلىكلەنىپ بارادى. اس قارىننان اسىپ ىشەككە بارىسى مەن ۇسىنە ٴبىرى ٴمولدىر ٴبىرى سارى-ەكى نارسە قوسىلادى. ونىڭ سارىسى باۋىردان شىعاتىن ٴوت، ٴمولدىرى ٴۇيقى بەزىنەن شىعاتىن ٴۇيقى سۇۋى. ٴوت مايدى جەپ سابىنداندىرادى. ٴۇيقى سۇۋى سىلەكەيدىڭ قارىن سۇۋىنىڭ ٴوتىنىڭ ٴبارىنىڭ ۇلگەرىپ جەتكىزە الماي قالعانىن جەتكىزەدى، ٴوڭدەلمەگەنىن ٴوڭدەيدى. تاماق اۋىزدا تۇرعاندا ونىڭ ىشىندەگى بار شىرىشتى سىلەكەي تۇگەل شىرىنعا اۋدارا الماي قالادى؛ ونان قالعان جۇمىستى بىتىرەتىن ٴۇيقى سۇۋى. تاماق قارىندا تۇرعاندا، تاماقتىڭ ىشىندەگى ۋىزدى قارىن سۇۋى تۇگەل سىيىلتا الماي قالادى ونان قالعان جۇمىستى دا بىتىرەتىن ٴۇيقى سۇۋى. ول تاماق ىشەككە بارعاندا ٴوتتىڭ ىستەيتىن جۇمىسىن تاعى بىرگە ىستەسەدى، ٴسويتىپ، ٴۇيقى سۇۋى ٴبىر ٴوزى ٴۇش ٴتۇرلى جۇمىس ىستەيدى.

بۇلاردان باسقا ىشكە بارعان تاماقتى پىسىرۋگە ات سالىساتىن ىشەك سۇۋى بار. ىشەك سۇۋى ىشەك قابىرعاسىنىڭ ىشىندەگى كىشكەنە-كىشكەنە بەزدەردەن شىعادى. وسى ايتىلعان سىلەكەيدەن باستاپ ىشەك سۇۋىنا شەيىن بارعان تاماقتى بويعا سىڭگەرلىك ەتىپ، ٴابدان ۇقساتادى. ىشكەن تاماعىمىزدىڭ ٴىرىسى ۇساقتالادى، قاتتىسى سۇيىق بولادى.

بۇل جۇمىستاردىڭ ٴبارى نە ٴۇشىن ىستەلەدى؟ بويعا ٴسىڭۋ ٴۇشىن ىستەلەدى. بويعا سىڭۋ دەگەنىمىز-قانعا تاراۋ. اسىتى بويعا تاراتۋشى قان. سول قانعا ىشكەن تاماق جەتۋ ٴۇشىن وسى جۇمىستىڭ ٴبارى ىستەلۋى كەرەك. سىيىقتالماي ٴوتىپ كەتۋگە، قارىن، ىشەك بويىندا تەسىك جەرى جوق، تاماق سىيىلسا عانا وتە الادى. سۇيىلعان تاماق ىشەككە ٴسىڭىپ، قان جولدارىنا تۇسەدى. قانعا تۇسۋى سول، دەنەگە تاراۋ جۇمىسىن قان ٴوزى بىلەدى.

تالعاۋ.

قازاقتار «اۋلگى بايلىق دەن ساۋلىق» دەيدى. دەن ساۋلىق بايلىق بولسا، ٴمىيمىز-سول بايلىقتىڭ قوجاسى؛ دەنەمىز-سول قوجانىڭ ٴۇيى؛ اۋرۋىمىز ٴۇيدىڭ ٴبىر تەسىگى سىياقتى؛ تالعاۋ سول تەسىكتىڭ كۇزەتشىسى سىياقتى. تەسىككە قونعان كۇزەتشى مالعا قاستىق قىلارلىق ادامداردى جىبەرمەي، كەيىن تەۋىپ، قاستىق قىلماستاي سەنىمدى ادامداردى عانا كىرگىزەدى. تاماق تالعاۋدا سول سىياقتى. دەنەگە جاعىمدى، جاعىمسىز تاماق ەكەندىگىن تەكسەرىپ، بايقاپ وتكىزەتۇعىن-تالعاۋ. جاعىمسىز تاماق بولسا، كىرگىزبەي كەيىن قايتا قۋادى. جاعىمسىز تاماق ىشكە كىرسە، ونى قارىندا قابىل ەتپەيدى. قايتا قۋىپ شىعارسا-زىيان جوق، شىعارا الماسا، دەن ساۋلىققا رىنداي تاماقتىڭ زىيانى تيەدى. سەزىكتەنىپ جۇتقان تاماقتان قازاقتىڭ ۇشىنشىسى دەپ اۋرۋ بولاتۇنى سودان. تالعاۋ قابىل ەتپەي تۇرعاندا جۇتىپ جىبەرگەن تاماققا قارىن سىلەكەيى تيىلمەيدى. قارىن سىلەكەيى قوسىلماسا، ەزىلمەي بىتەۋ كۇيىندە تۇرماق. قارىن كەيىن قوزعالماسى كەلسە، قوسىق بولىپ شىقپاق. قوسىق بولىپ شىقپاسا، ٴىشتى ٴبۇلدىرىپ اۋرۋلى قىلادى. قارىننان بىتەۋ وتكەن سوڭ، ىشەكتەندە بىتەۋ وتەدى ٴسىڭىپ؛ ول تاماقتان زىياننان باسقا تۇك جوق. تاماق ٴدامدى بولسا، اۋىزدان سۋ اعا باستايدى؛ كەي ٴبىر ۇيرەنشەكتى ٴدامدى تاماقتاردى اۋىزعا الماي جاتىپ-دا، كورىنگەننەن اق اۋىزدان سۋ اعادى. قارىن سىلەكەيىندە سولاي. تەۋىرلىم تاماق ٴدامدى بولسا قارىن سىلەكەيى كوپ قوسىلىپ، تاماق تەز ەزىلمەكشى. تەز ەزىلگەن تاماق، تەز ۇلگەرىلىپ، بويعا تەز تاراماقشى. سوندىقتان اس پىسىرگەندە ايەل بولسىن، ەركەك بولسىن، اسپى قولدان كەلگەنشە ٴدامدى ەتىپ ٴپىسىرۋ كەتىرسەدى.

اساۋڭا قاراي جاساۋڭ.

اس، پىسىرەتۇن ادام تاماقتى ٴدامدى قىلىپ پىسىرۋگە تىرىساتۇن سەبەبى-تاماق بويعا ٴسىڭىمدى بولۋ ٴۇشىن دەپ ايتتىق. ٴدامدى تاماق دامسىز تاماقتان كوپ جەلىنەدى. ٴدامدى تاماقتى نوبىساقتا دامىنە قىزىعىپ جەي بەرەسىن. تاماقتى كوپ جەۋدەن زىيان بولماسا، پايدا جوق. ٴناتتى ٴدامدى تاماقتى دامىنە قىزىعىپ، شامادان ارتىق جەپ جىبەرسەڭ، قارىن ونى

ۇنساتىب ۇلكەردۇگە شامالسى كەلمەي قالادى قارىن جەمەس ىستىۇگە جاراماعان سوڭ، ٴىشىمىز بۇزىلادى، اۋىرامىز. ونە كوب جەب جىبەرسە، كىسى كۇپتى بولىپ، جامان اۋىرادى. ٴتىپتى ولىپتە كەتەدى سوندىقتان تاماقتى ٴدامدى ەكەن دەپ كوب جەۋ كەرەك ەمەس، ٴدامدى تاماقتى اسىل ماعاناسى كوب جەۋ ٴۇشىن ەمەس، «اساۋ جاساۋ ٴۇشىن» دەگەن ياۋروپا جۇرتىندا ماقال بار. ٴبىز تاماقتى جەيمىز دۇنيەدە تۇرىپ جاساۋ ٴۇشىن. جاساۋعا بولادى دەنىڭ ساۋ بولسا دەن ساۋلىعىندا ىشكەن تاماقتا كوب ٴمان بار، «اۋرۋ استان» دەگەن قازاقتا ماقال بار. سول ماقال ناعىز دۇرىس ماقال: اۋرۋدىڭ كوبى استان بولا-تۇنى راس. جامان تاماق جەسەڭدە اۋراسىن، شيكى تاماق جەسەڭدە اۋىراسىن، كوب جەپ جىبەرسەڭدە اۋىراسىن. اۋرۋدىڭ كوبى استان بولعان سوڭ استى اڭداپ ىشۋىمىزدە كوب مان بار. اڭداپ ىشۋدەيمىز: تاماقتىڭ جاقسى جامانىن تالعاپ ىشۋدى؛ دامدىلىگىنە، تاتتىلىگىنە قىزىعىپ شامادان تىسقارى ارتىق ىشىپ جىبەرمەۋدى؛ تاماقتى بىسىرىلمەي ٴالسىن-ٴالسىن ىشپەۋدى. تاماقتى ىشەتىن قالىپتى مەزگىل بولارعا كەرەك. مەزگىلىندە دامىلداۋعا كەرەك. كۇندە سولاي ىستەگەن سوڭ دەنەمىز سوعان داعدىلانىپ، شامادان تىسقارى كوب تاماقتى كەرەكتە قىلمايدى. كوب جاساعان ادامداردىڭ ٴومىرىندە تۇتىنعان قالپى وسى بولعان.

اس ادامنىڭ ارقاۋى.

تاماقتا مەيىل شابۋ ٴۇشىن اشىعىڭقىراپ بارىپ ٴىشۋ كەرەك. اشىعىڭقىراپ ىشكەندە عانا ٴدامدى ەمەس تاماقتا ٴدامدى كورىنەدى. ٴدامدى كورىنۋىنىڭ تاماق بويعا سىڭىمدى بولۋىنا كەرەگى زور ەكەنىن بىلەسىڭدەر. سوندىقتان ازىراق اشىعىڭقىراپ اس ٴىشۋ پايدالى. كوب اشىعۋ جامان نارسە. ٴبىر تەڭىز كەزگەن ادام التى كۇندەن استام اش بولعان. اشىققاندا كورگەن ازابىن باسقا سالماسىن. اسىرەسە اۋەلگى كۇندەردە اشتىق جامان قينالعان. اشتىق ازابىنان قۇتىلۋ ٴۇشىن ٴوزىن ٴوزى ولتىرمەكتە بولعان. التى كۇن وتكەننەن كەيىن اشتىق ازابى كەمىگەن، ٴبىراق السىرەي باستاعان. سونان سوڭ كەزىك بولعان ادامشا سانىراتاي باستاعان. كوزىنە كورىنگەن نارسەلەردىڭ تۇرلەرىنىڭ جامانىڭ سونشا، قورىققانىنان جۇرەگى جارىلىپ ولە جازداعان. ەگەردە باسقالار كەلىپ تاۋىپ الماعاندا سول كۇيىندە اشتىقتان ولەتىن ەكەن.

باسىنداعى كەزدە تاماقتى ٴتىپتى جاقتىرماعان، جەك كورگەن. اۋەلى تاماقتى

ازداب بەرىب، بىرتە - بىرتە كۇبەيتكەن. ٴتورتىنشى كۇندەردەگى تامٴاق ساۋلەسى كەرەمەت بولعان؛ بەرگەن تاماقتا قاسقىر سىياقتى ۋمتىلعان. وقىمىستار اينىۋىنشا تولىق جاسىنداعى ادام التى كۇن تۇگەل التى جەتىنگە شەيىن اشتىققا شىداسا كەرەك. بالالار ٴۇش - ٴتورت كۇندەن ارتىق شىداي المايدى دەيدى. نەشقان ٴبىر نەشە ساعاتتان ارتىق شىداي المايدى دەيدى. جىلان ايىندا ٴبىر عانا رەت تاماق جەيدى. ايۋ ۋىقىدا تۇسكەننەن كەيىن قىس بويى ەش نارسە جەمەيدى. ٴشوپ جەيتىن قايىۋانىدار كۇنى بويى جەۋمەن بولادى، اشتىققا شىداماسىز كەلەدى. ارىستان، جولبارىس، تۇلكى سىياقتى ەت بەن قورەكتەنەتىن ماقلۇقتار تاماقتى سيرەك جەپ، اشتىققا ۇزاق شىدايدى. تۇرت قۇمىرىسقا بالىق ۋنانىندا شىدامدى بولادى. ٴبىر توگىز تاماقسىز ٴۇش جىل شىداعان.

اسقى كوب ٴىشۋ زالالدى بولسا ٴتىم از ٴىشۋدە زالالدى. تاماقتا جارىماسا ٴال از بولادى ·· ٴالى از ادام جەمەسقا جارامايدى. اشتىق قالدى ازايتىپ، دەنەنى ازدىرىپ، ودا اۋرۋعا ۇشىراتىپاق. اشتىقتان دەنە ازسا، كىسىنىڭ مىيى دە ازادى. ٴمىيى ازسا اقىلىدا كەمىيدى. ٴ ٴبىر كۇن اشىققاننان قىرىق كۇنگە شە يىن اقىل سۇراما» دەگەن دۇرىس ماقال. دۇرىس كوبتە ەمەس، ازدا ەمەس، تاماقتى شامالى ٴىشۋ.

وسىمدىك.

وسىمدىك دەپ جەرگە بىتەتىن نارسەلەردى ايتامىز. جاز كۇلى دالاعا شىعىپ، جان جاققا كوز سالساق، جاپىراعى جايقالعان اعاش كەڭ مۇندالاپ تۇرادى. بۇيىرالىنعان بۇتا، جايقالعان شالعىن، تۇبەلعان ەگىن، قۇلپىرعان گۇلدەر جايناپ كورىنەدى. سونىڭ ٴبارى جەر تۇگى. اعاش، بۇتا، ٴشوپ، ەگىن، گۇل ٴولى ەمەس، ٴتىرى زاتتار. ولاردا جاندىقتارشا قورەكتەنەدى، تىرشىلىك ەتەدى. ولاردا جاندىقتارشا جايسىز ورىندا ازادى، جۇدەيدى، اۋىرادى؛ جايلى ورىندا باقشى ٴوسىپ، تولىق اجارلى بولادى. سولاي بولعان سوڭ جاندىق بەن جەر تۇگىنىڭ اراسىنداعى ايىرما ەتىپتى جوق ەسەپتەلەدى. جەر تۇگىنىڭ ٴوز تىرشىلىگىندە بالايىق قولايلى بىتكەن مۇشەلەرى بار. ماسەلەن، جەر تۇگىنىڭ تامىرى، ٴزل بويى، جاپىراعى، گۇلى. راس مۇنداي مۇشەلەرى جوقتا جەر تۇگىنەرى بار-ساڭىراۋ قۇلاق، قىنا، مۇك. وسىمدىك قالاي قورەكتەنەدى؟ وسىمدىك وزىنە كەرەك تاماقتى اۋادان، سۋدان، توپىراقتان الىپ، كۇنىنىڭ ساۋلەسىنە ٴپىسىرىپ شەدى. سۋ مەن توپىراقتان كەرەك زاتتاردى تامىرى مەن تارتادى. اۋادان كەرەك زاتتاردى جاپىراعى مەن تارتادى. تامىرى مەن تارتقان سۋ توپىراقتان ەرىـ

ەب العانى مەن بىرگە بويىن قوزعالىپ بارىپ جاپىراعىنا جەتەدى. جاپىراقتىڭ ىشىندە ۇعا مەن سۋ، ەكەۋى ۇشىراسادى. ولار ۇشىراسقان جەرىندە كۇننىڭ جارىعى دا بولادى. سۋ، ۇعا، جارىق ۇشەۋى قوسىلىپ جەر تۇگىنە كەرەك تاماقتى جاساپ شىعارادى. ٴوسىپ، ۇلكەيىپ تاماقتان بولعان سوڭ جەر تۇگىنىڭ ۇلكەيۋىنە كەرەك مۇشەلەر-تامىرى مەن جاپىراعى. بويى تاماق تاراتىن جولى، گۇلى كوبەيەتىن ونەتىن مۇشەسى. ٴوسۋىنە، جەر تۇگىنىڭ ٴوسىپ ونۋىنە كەرەك زاتتار: توپىراق، سۋ، ۇعا جارىق بولادى؛ ولاردان كەرەكتى الىپ، پايدالانا اسىراتىن جەر تۇگىنىڭ تامىرى، بويى، جاپىراعى گۇلى بولادى.

جاپىراعى؛ تامىرى جوق جەر تۇگىنەرى جاندىقتارشا دايىن تاماقتى قورەك قىلىپ، جاندىقتارشا ٴوسىپ ونەدى.

جەر تۇگىنىڭ تۇرلەرى تولىپ جاتىر. ٴتۇرلىسىن ادام بالاسى تۇرلىشە پايدالانادى.

وسىمدىك جاندىق سياقتى تۋادى، وسەدى، ونەدى، ولەدى، تاماقتانادى. بۇل جاعىنان ەكەۋى ۇقساس بولادى. وسىمدىك جانىعىقشا سەزەمە، قوزعالاما؟ وسىمدىك قوزعالادى، قيمىلدايدى. ٴجانا تەك جەل سوققاندا عانا قوزعالىپ قيمىلداپ قويمايدى، وزدىگىنەن قوزعالىپ قيمىلدايدى. قيمىلدايتىن، قوزعالاتىن وسىمدىكتەر كوپ. «شىبىنشى» دەگەن ٴشوپ بار. جايدا جاپىراعى اشىلىپ تۇرادى دا، قۇرت-قۇمىرسقا كەلىپ قونسا يا ٴتيىپ كەتسە جابىسىپ قالادى. جاپىراقتاردىڭ تەسىگى بولعان سۋلى كەزدە اشىلىپ ارتىق دىمدى شىعارىپ، قۇرعاقشىلىقتا كىشىرەيىپ، كەيدە جابىلىپ قالادى. قىزعالداقتار كەشكە قاراي جاپىراعىن جيناپ ٴبۇرىسىپ ۇيىقتاپ قالادى. كوپ وسىمدىكتەر سالعىننان قورقىپ كورپەگە ورانعان كىسى سياقتى، جاپىراعىن جيناپ بۇرسەيىپ، ورانىپ قالادى؛ جىلىدا كوربەسىن اشقان ادام سياقتى جاپىراعىن جازادى. مۇنان وسىمدىكتىڭ قيمىلدايتىنى كورىنەدى. سۋىقتان قاشىپ ورانىپ قالعانى، جىلى كەزدە جازىلعانى وسىمدىكتىڭ سەزىمى دە بارلىعىن كورسەتەدى.

ٴسۇيتىپ وسىمدىك جاندىقشا تۋادى، وسەدى، كوبەيەدى، ولەدى، تاماقتانادى، قوزعالادى، سەزەدى. وسىمدىكتىڭ دە جانى بار. وسىمدىك بەن جاندىق ايىرماسى تەك سىرتقى جاعىندا، ىشكى تۇرمىستارىندا ايىرماشىلىق جوق.

وسىمدىكتىڭ جەر جۇزىنە تارالۋى.

جاندى نارسەنىڭ ٴبارىدە ٴوتىم شاشىپ، ٴورباعىن كوبەيتۋگە تىرىسادى. جاندى نارسەنىڭ ٴبىرى—وسىمدىك. كوبىنەسە وسىمدىك جەمىسىنەن، ٴورىعىنان كوبەيەدى. ٴورىق ىشىندە بولاشاق وسىمدىك تۇرادى. ٴورىق وسىمدىكتىڭ بويعا بىتكەن بالاسى سىياقتى. وسىمدىكتە دە بالا كوتەرىپ-انا قويماي، بالاسىنىڭ تۇيىنىنە تاماق‌دا سالىپ ٴدۇنيە جۇزىنە جىبەرەدى.

جانىدىق بالالارى انادان تۋىپ، قاتايىپ تاماق الىپ جۇۋگە ٴالى كەلگەن-سوڭ، تاماق، تۇرارعا قولايلى جەر ىزدەپ ٴتۇس-تۇسىنا تاراپ كەتەدى. وسىمدىك ٴورىعى ٴتۇسىپ وسكەن جەرىندە ٴومىر بويى ٴتۇرىپ قالادى. سوندىقتان وسىمدىك بالاسى قولايلى جەرگە تۇسسە‌عانا ٴوسىپ ونەدى.

پىسكەن ٴورىق اناسىنان جۇلىنىپ ٴتۇسىپ، سول جەردە وسە باستاسا، الا-قانداي جەردە ٴۇيىقتاي قالىڭ بولىپ تىعىز وسەر ەدى، قۇرتتاي جەر ٴبارىن بىردەي اسىراي الماس ەدى؛ جاس وسىمدىكتەر ٴبىرىنىڭ تاماعىن ٴبىرى تارتىپ جەر ەدى. ٴبىر قاتارى اشىعىپ ولەر ەدى؛ ٴبىر قاتارلارى وت جەتپەي، اشىعىپ اۋىرعان مال ٴتارىزدى، اۋىر ەدى. بالالارىنا تاماق جەتكىلىكتى بولۋ ٴۇشىن وسىمدىك ٴورىقتارىن الىسقا شاشىپ، سەپەرگىرەك تاراتۋى كەرەك. وسىمدىك مۇنى قالاي ىستەيدى؟

وسىمدىك ٴتۇقىمىن تاراتۋشى جەل مەن جانىدىق. كەي ٴبىر وسىمدىكتەر ٴدانىنىڭ ايىنالاسىندا يا ماماقتارى يا قاناتتارى بولادى. قوعانىڭ تۇزعاعىن، قاستىڭ ٴۇپىلەگەن ٴۇرىپ ويناعاندارىڭ بار شىعار. ۇرگەندە بۇلاردىڭ ٴتۇقىمى شاشىلىپ جان-جاققا ۇشادى. جەل ۇرگەندە ولار ورنىندا تۇرا الارما؟ ارينە، توز-توز بولىپ ۇشادى. بارىپ-بارىپ ٴبىر جەرگە تۇسەدى. ٴتۇسكەن جەرىندە شىعقانى شىعىپ، شىعا الماعانى ٴولىپ قالادى. تورانعى، ماقتا، تەرەك سىقىلدىلاردىڭ ٴورىمى وسىلاي جەل مەن تارايدى. ٴسويتىپ ٴبىر قاتار وسىمدىكتىڭ ٴتۇقىمىن جەر جۇزىنە جەل تاراتادى.

كوپ وسىمدىكتەردىڭ ٴتۇقىمدارى جەر جۇزىنە جەل مەن ەمەس، جانىدىقتار ارقىلى تارايدى. قالىڭ ٴشوپ اراسى مەن جۇرگەندە ەتەكتەرىڭە وسىمدىكتىڭ دوڭالاق ٴورىقتارى جابىسادى. بىرەۋلەرى ٴمىقتاپ، بىرەۋلەرى ٴالسىز جابىسادى. بۇلاي شىعا بەرە ەتەكتەرىڭە جابىسقان تىكەنەك ٴورىقتارىن تەرىپ الىپ تاستايسىڭدار. مىنە سونى مەن وسىمدىكتىڭ جەر جۇزىنە تارالۋىنا جاردەم بولىپ

ٴشىقتىڭدار. سونداي ۇرىقتار مالعا دا، ٴدىڭكەدە، اگعادا جابىسادى. ٴجۇنىن
ٴبۇرىپ تۇرعان تىمتىسىز جابىسقاقتاردان قۇتىلۋ ٴۇشىن مال بۋلاي ٴشوعا بەرە
قۋانادى، ٴتۇسەدى يا اياعى مەن قاسىنادى. جابىسقان ۇرىق ٴتۇسىپ قالادى.
ٴسۇيتىپ وسىمدىكتىڭ قولايلى جەرىنە بارىپ قالسىن دەپ تۇسقان ٴونىپ بارا جاتقان
جاندىق بەن ادامعا وسىمدىك بالاسىن مىنگىزىپ جىبەرەدى.

كەي ٴبىر تىككەنەك ۇرىقتار جابىسىپ ٴتەبىتى قالمايدى. قالسا وتە الىسقا
بارىپ زورعا دەگەندە قالادى. سول سىقىلدى ٴبىرىلمەسە، كوبكە شەيىن قالمايتىن
وشاعان مەن سەلەۋدىڭ قىلقانى، قىلقان-سەلەۋدىڭ ۇرلىعى.

كەيدە مال جاگىبىرەزىپ كەتكەن جەردى باسقاندا، يا قۇس باتپاقتى
كەشكەندە بالشىق بەن بىرگە بۇلاردىڭ اياعىنا وسىمدىكتىڭ ۇرىعى ەرىپ ،
بالشىق كەۋىپ ٴتۇسىپ قالعاندا. ۇرىقتا بىرگە قاشىق جەردە ٴوسىپ شىعادى.
ٴسۇيتىپ وسىمدىكتىڭ كوبىن جەر جۇزىنە جاندىقتار تاراتادى. كولدەردىڭ ٴتاتتى
ٴسۋىن جىبىناپ جۇرگەن قۇرت قۇمىرسقالاردا وسىمدىك تاراتۋعا سەبەپكەر
بولادى.

جاندىق بەن جەل ارقالى، تاراتىلعان ۇرىقتاردىڭ ٴبارىنىڭ دە يا قاناتى يا
تىككەنى بار. ٴبىراق، بارلىق ۇرىقتىڭ قاناتى مەن تىككەنى بولمايدى. ماسەلەن،
بۇلدىرگەن، شيە، قاراقات سىقىلدى بىلقىلداق ەتى بار، ەتىنىڭ ىشىندە سۇيەگى
بار؛ ەتى ٴتاتتى بولادى. ونداي جەمىستەردى مال، قۇس جەيدى. ەتى ىشىنە
بارعاندا تاماق بولىپ قاتعا ارالاسادى دا، سۇيەگىنىڭ قاتتى قابىعى بولماندىقتان
ىشتەن ٴتۇسىپ قالادى. تۇسكەن جەرىندە بۇلار وسەدى. كەيدە قۇستار
جەمىستەردىڭ ۇرىعىن الىس جەرلەرگە اپارىپ تاستايدى. ٴسۇيتىپ جەل مەن
قۇس، ٴوسىمدىكتى جەپ، تاراۋىنا سەبەپ بولىپ جاقسىلىق كەلتىرەدى.

قۇس بەن جاندىقتاردى الداپ كەلتىرۋ ٴۇشىن وسىمدىكتەر جەمىستەرىنىڭ
ٴتاتتى ەتەرى بولادى.

پىسكەن ۇرىق بولماسا، پىسپەگەن دەگەننىڭ ورنىنا كوك دەپ اتايدى.
پىسپەگەن جەمىستىڭ كوك بولاتىنى شيكى كۇيىندە قۇس بەن باسقا جاندىقتار
الىپ كەتپەسىن دەگەندىك. كوك جەمىس كوك جاپىراق اراسىندا پىسكەنشە
بىلىنبەي تاسالاپ تۇرا بەرەدى. ٴسۇيتىپ جەمىستىڭ ەتى، جەمىستىڭ ٴپىسۋى
ادام ٴۇشىن ەمەس، وسىمدىكتىڭ ٴوزى ٴۇشىن بولادى ٴتۇرلى پايدالى نارسەنىڭ
ٴبارى مەنىڭ ٴۇشىن جاراتىلعان دەپ ادامنىڭ ويلاۋىنىڭ كوككە كوتەرىلۋىنىڭ ورنى
جوق. ٴتىلى بولىپ سۇراساڭ وسىمدىكتە ايتارەدى: «جەل، جاندىق، ادام، قۇس
ٴبارى مەنىڭ ٴۇشىن عانا دۇنيەدە تۇرادى، ۇيتكەنى ۇرىعىمدى جەر جۇزىنە
تاراتادى؛ ولار سىز جەر جۇزىنە تاراپ كوبەيە الماس ەدىم» دەر ەدى.

ناي وسىمدىكتىڭ تۇقىمىن كورسەتكەندە جەر جۇزىندە قالايشا تارايتىنىن ەتدى بىلەسىڭدەر، ٴبىر شىلداق ەتتى جەمىس جەپ اۋىزدارىڭنىڭ ٴدامىن الساڭدار، بۇل جەمىستى جاندىقتار جۇتىپ ٴبىر قىبىرعا الىپ كەتەدى دەپ، ارينە، ويلارسىڭدار. كەيبىرەۋلەرىڭە، مىسكەن اتتارىڭنىڭ جال قۇيرىعىنا وشاعان سيياقتى تىكەنەك تۇقىمدار جابىسىپ ايىرىلماسا، بۇلار باسقا جاندىقتارعادا ەرىپ الىس جەرلەرگە ساپار ٴجۇرىپ كەتىپ، سوندا ٴومىر ٴسۇرىپ تۇرىپ قالادى دەرسىڭدەر.

كىلەمدەي ٴشوبى تۇرلەنگەن سارى ارقادا ٴجۇرىپ كەلە جاتقاندا، جەل مەن جەلكىلدەپ تۇرعان قىلقانعا كوزدەرىڭ تۇسسە؛ بولماسا ول مەن سولعا شۇلعىپ تۇرعان قامىستىڭ باسىن كورسەڭدەر، ايتپەسە دۇۋدالانىپ جەرگە تۇسىپ جاتقان النىڭ قاناتتى ۇرىعىن باسساڭدار، مۇنداي وسىمدىكتەردىڭ تۇقىمى جەل مەن تارايدى دەپ ەسكە تۇسىرەرسىڭدەر.

ورگەننىڭ جاردەمىمىز تۇقىمىن شاشىپ تاراتاتىن وسىمدىكتەردە بار. كەي ٴبىر وسىمدىكتەر ۇرىعىنىڭ ٴدانى ىشىندە تۇرادى يا سىرتىندا سەرپپەلى قاناتى بولادى. جەل سوقسا، جاندىق ٴتيىپ كەتسە، سەرپپەلى قاپشىقتارى ىشكە جيىرىلىپ كەتىپ، ىشىندەگى داندەرىن اتىپ كەلىپ جىبەرەدى. داندەرى مىلتىقتىڭ وعىنداي اتىلىپ كەلىپ كەتەدى. قىردا قوي جەيتىن بوزعاناق دەگەن ٴشوبىنىڭ تۇقىمى سولاي تارايدى.

اعاش وسىرگىسى كەلگەن ادام شىبىق وتىرعىزادى؛ ودان اعاش ٴوسىپ شىعادى. ودان تۇقىمنان باسقا وسىمدىك ساباعىنان ٴوسىپ شىعاتىنىن كورە- نەدى. جازعىتۇرى وزەن تاسقاندا سۋ مەن بىرگە جاس بۇتاقتار كەلىپ ىلىنەدى جەرلەرگە شاشىلىپ قالادى؛ ارتىنان ٴوسىپ اعاش بوپ شىعادى. ٴسۇيتىپ سۋدا وسىمدىكتىڭ تاراۋىنا سەبەپ بولادى.

باسقا ادىستەر مەن دە وسىمدىكتەر كوبەيەدى، تارايدى. ولاردى تەرىپ ايتىپ باساقتا بولادى.

سونى مەن تۇقىم شاشىپ ٴوسىپ وسىمدىك ٴتۇرلى ٴادىس بەن پايدالانا- تىنىن كوردىك. كوزدەگەن ماقساتىنا جەتۋ ٴۇشىن جانسىز نارسەلەردىڭ امالدارى، ادىستەرى مول ەكەنىن اڭعاردىق.

استىق.

استىق دەپ ادام قولدان ەگىپ اسقا جاراتاتىن وسىمدىكتى ايتامىز. بيداي تارى، سۇلى، ارپا، ارىش، جۇگەرى-اتام زامانىنان بەرى ادامنىڭ تاماق قىلىپ كەلە جاتقان وسىمدىكتەرى. استىق اۋەلگى كەزدە جاي وسىمدىكتەر سيياقتى

وزدىگىنەن وسكەن. سونان جەركە تۇسكەن تۇقىمنان استىق شىعاتۇنىن بىلىپ ادام ەگەتۇن بولعان. بۇل كۇندە استىق بۇتاقتارى ەكپەي ٴوز بەتىمەن شىعاتۇن جەر كەمىس. قاي جەردە بولسا، استىقتى ادام قولدان ەگىپ شىعارادى.

استىقتىڭ ٴتۇرلىسى ٴتۇرلى جەركە شىعادى. استىق اۋا جاعدايى مەن توپىراق قولايىنا قارايدى. بىيداي شىرىك كوكدى جەردى سۇيگەندە، تارى قۇمايت جەردى سۇيەدى. ارىش كوتەرگەن سالقىندى بىيداي كوتەرە المايدى. بىيداي كوتەرگەن سالقىندى، كۇرىش كوتەرە المايدى. ارىش، ارپا، سۇلى، سالقىن جاقتا كوب ەگىلەدى، بىيداي، تارى جىلى جاقتا، كۇرىش، جۇگەرى ىسسىق جاقتا كوب ەگىلەدى.

استىق جەرىنە قاراي شىعاتۇن بولعان سوڭ ٴار جۇرتتىڭ جەرىنە قاراي كوبىنەسە ەگەتۇن استىقتارى بولادى. ٴبىزدىڭ قازاقتار كوبىنەسە تارى ەگەدى؛ سوڭعى زامانداردا عانا بىيداي ەگىۋگە ٴتۇستى.

ورىستىڭ كوبىنەسە ەگەتۇن استىقتارى ارىش، ارپا بىيداي، سۇلى؛ ىسسىق جاقى قالقىنىڭ كوبىنەسە ەگەتۇن استىقتارى: كۇرىش بەن جۇگەرى. تۇركىستاندا كوبىنەسە جۇگەرى مەن كۇرىش ەگەدى.

سونىڭ ىقتان سالقىن جاقتاعى جۇرتتىڭ كوبىنەسە تاماق قىلاتۇنى قارا نان؛ جىلى جاقتاعى جۇرتتىڭ تاماعىنىڭ كوبى اق-نان، سوك، تارى، بوتقا؛ ىسسىق جاقتاعى جۇرتتىڭ جەيتۇن تاماعىنىڭ كوبى كۇرىش بەن جۇگەرى. دۇنيە جۇزىندەگى ادامنىڭ جارتىسىنان كوبىنىڭ تاماق قىلاتۇن استىعى كۇرىش كۇرىش قىتايدا كوب ەگىلەدى.

قازاقتىڭ مال ەتى مەن سۇتىنەن سوڭعى تاماق قىلاتۇنى تارى بولاتۇن ەدى. ناندى ورىستان كورگەن سوڭ جەيتۇن بولعان. قازاقتىڭ انا استىعى- تارى. مۇنان 7-8 ٴجۇز جىل بۇرىن، قازاق جەرلەرىن ارالاعان ادامداردىڭ ايتۇۋىنا قاراعاندا، تارى قازاق تاماعىنىڭ ٴبىرى بولعانى كوبتەن بەرى بولسا كەرەك.

وسىمدىك قالاي وسەدى؟

اعاش، ٴشوپ، استىق، جەمىس-ٴبارى وسەتۇن نارسە بولعاندىقتان وسىمدىك، دەپ اتالادى. ٴتىرى زاتتىڭ ٴبارىندە تۇۋادى، وسەدى، تۇرادى، ولەدى. وسىمدىكتە تۇۋادى، وسەدى، تۇرادى، ولەدى. سولاي بولعان سوڭ وسىمدىك دەگەنىمىز تاس، تەمىر، توپىراق سياقتى ٴولى زات ەمەس، ٴتىرى زات. وسىمدىك تۇقىمنان وسەدى. وسىمدىك وسۋىنە كەرەك نارسەلەر: توپىراق، سۋ، اۋا، جارىق، جىلۋ. ەگەردە تۇقىمدى الىپ ٴجىبىۋ ىلعال جەركە كومسە، تۇقىم ىسىنەدى؛ سىرتىنداعى

قاۋزىنى سىيماي چارىپ جىبىرەدى. قاۋزىدىن شىققان سوڭ جوغارى قاراي ٶسىپ سۆيرىكى كەتەدى، تومەن قاراي تامىرى كەتەدى. سۆيرىكى جەردىڭ بەتىنە شىققاندا، كۈننىڭ جارىعىدىن كوكەرە باشلايدى. سول كەزدە كوكتىپ كەلەدى دەيمىز. جەر بەتىنە چاپىراغى شىققاندىنشا قورەك قىلاتۇنى — تۇقۇمنىڭ ٴدانى، كوكەرىپ العانسوڭ، تاماقنى اۋادان الا باشلايدى. ۋسىملىكنىڭ تۇقۇمى ٴتۇرلى ۋاقىتتا ساقتالادى: بىرەۋلەرى ٴبىر نەچچە جىلغا دەيىن ساقتالادى؛ بىرەۋلەرى ٴبىر نەچچە كۈنگە دەيىن عانا ساقتالادى؛ ونان اسسا، شىرىۋدان قالادى. ٴبىر نەچچە جىل ساقتاسادا شىرىۋغا چارايتۇن، ماسەلەن، بىيداي، ۋيەنكى اغاشنىڭ تۇقۇمى 12 كۈننەن اسسا شىرىۋدان قالادى. ٴبىر تۇقۇمدار تەز شىرىدى، ٴبىر تۇقۇمدار كەش شىرىدى. كەي تۇقۇمدارنىڭ شىرىۋىنا ٴبىر نەچچە ساعات عانا كەرەك. ەكىنچى تۇقۇمدارنىڭ شىرىۋىنا ٴبىر يا ەكى جىل كەرەك؛ ماسەلەن، الما ەمەن شىيە تۇقۇمدارى. سوۋۇقتان قورعاشىلماق تۇقۇم شىرىۋىن كەشىكتىرەدى، يا ٴتىپتى توقتايدى؛ بىلعال مەن جىلىۋ تۇقۇم شىرىۋىن اسىقتىرادى. ەگەردە جىلىۋىنە كوپ بولسا، تۇقۇم قۇۋارىپ قالادى؛ بىلعال ونە كوپ بولسا، تۇقۇم شىرىپ كەتەدى. تەرەڭ كومىلگەن تۇقۇم شىقپاي قالدۇرۇنا ەكى سەبەپ بار. ٴبىرى جەر استىندا اۋا كەمدىگىنەن تۇنشىعىپ شىعا الماي قالادى، يا جەر ونە قالىڭ بولعان سوڭ، ٶسىپ شىعىۋعا قۇۋاتى كەلمەي شىقپاي قالادى. ەگەردە جەر كەبىۋ بولىپ، قولدان سۇۋارىلماسا، تايىز كومىلگەن تۇقۇمدا شىقپاي قالادى.

جەل ۋشىرىپ جەرگە قايىڭ تۇقۇمى ٴتۇسىپ، ٴبىر نەچچە جىل ۋتكەن سوڭ، ۋلكەن اغاش بولادى. تۇقۇمدى ولشاپ قاراساڭ، شىبىرەك مىسقالعا دا تولمايدى. اغاشنى ولشاپ قاراساڭ، الدە نەچچە پۇت بولادى. سالماعى كوپ؛ سونچا ۋلكەن دەنە قايەردەما قايدان پايدا بولدى؟ اربىنە وسكەننەن بولدى. ٴبىراق ٴوسىۋ ٴۇچۈن ناماق كەرەكتۇر. چاس ٴتول باستابقى كەزدە ەنەسىن ەمىپ، ونان كەيىن ٴشوپ جەپ وسەدى. چاس بالا باستابقى كەزدە ەمچەك ەمىپ، سونان سوڭ باسقا تاماقتاردى ٴىچىپ جەپ وسەدى. تاماقسىز بالادا، تولدە وسپەيدى. قايىڭ قانداي تاماقتان وسەدى؟ قايدان تاماعىن تاپتى؟

بۇرۇن جەر توگى تاماعىن جەردەن الادى دەۋچى ەدى. كەرەك تاماقنىڭ ٴبارى جەردەن تامىرى مەن تارتىپ جىيادى دەپ بىلەتۇن ەدى. وسى كۈندەدە كوبى سولايشا ويلايدى. ول دۇرىس ەمەس؛ جەر تۇگى تاماعىنىڭ ٴبارى ەمەس، ازىن عانا جەردەن الادى. جەردەن ٴبارىن الادى دەۋ قانە ەكەندىگىن ٴبىر ۋقىمىستى ادام كورسەتىپ، تولعا ۋستالاتىنداي انىقتاعان.

ول ٴبىر كەسپەكتى العان. ىشىنە توپىراق سالعان، ۋيەنكى اغاشنىڭ ٴبىر پۇتاعىن ونىرعىزعان. كەسپەككە توپىراقتى سالاردا ولشەگەندە جازىپ قويعان.

باعىپ، سۋىرىپ قاراعاننان كەيىن باياعى بۋناق ٴوسىپ ٴۇلكەن اعاش بولعان. اعاشتى الىپ ٴولشەپ قاراسا 4 پۇت بولادى. اعاش تاماعىن جەردەن الاتۇعىن راس بولسا، توپىراق 4 پۇت كەمىسە كەرەك ەدى؟ دەيدى دە توپىراقتى كەپتىرىپ ٴولشەيدى. توپىراق 4 پۇت ەمەس، ٴبىر نەشە مىسقالعانا كەم بولىپ شىعادى. ولاي بولعانى اعاشتىڭ جەردەن ٴبىر نەشە مىسقالعانا تاماق العانى. باسقاسىن قايدان الدى؟ سۋدان الدى دەۋگە اعاشتىڭ بىتكەن دەنەسى سۋعانا ەمەس. كومىرشىلەر اعاشتى كۇيدىرىپ كومىر قىلىپ شىعارادى. اعاش قۇر سۋ عانا بولسا، ول كومىر قايدان شىعادى؟ سۋدان كومىر شىعارىۋعا بولاما؟

اعاشتان كومىر شىققانى اعاش بويىندا كومىر بولاتۇن نارسە بارلىعىن كورسەتەدى. ول نارسەنى اعاش قايدان الدى؟

اعاشقا جاناسقان ٴۇش نارسە: توپىراق، سۋ، اۋا. توپىراقتان العانى ٴبىر نەشە مىسقالعانا بولىپ شىقتى، باسقاسى سۋمەن اۋادان العان بولادى.

تامىرىمەن تارتقان سۋ اعاش بويىن قۋالاپ جاپىراعىنا بارعان. جاپىراقتا اۋامەن سۋ ٴۇشىراسىپ، «قلوروپەل» زاتىندا ٴتۇسىپ اعاشقا نارسە جاسالادى. جەر تۇگىنىڭ ٴوسۋى سول «قلوروپەل» زاتىندا جاسالعان تاماقتان.

ٴوسىمدىكتىڭ جاسىل ٴتۇسى دە سول قلوروپەل ٴتۇسىنەن بولادى. ٴوسىمدىكتىڭ ٴوسۋىنە اۋا، جىلۋ، سۋ كەرەك. بۇل ٴۇشەۋى بولماسا، ٴوسىمدىك ٴوسپەيدى؛ ٴوسىپ تۇرعاندارى ولەدى.

جاپىراق.

بۇرىنعى زامانداردا جاسىل جاپىراق اعاشقا كوركى ٴۇشىن عانا بىتەدى دەپ ويلاۋشى ەدى. ونان باسقا اعاشقا كەرەگى بار دەپ ويلاماۋشى ەدى. جاپىراق ادەمى، اعاشقا كورىك بەرەتۇنى راس. «اعاش كوركى جاپىراق، ادام كوركى شۇبەرەك» دەگەن ٴبىزدىڭ قازاقتا ماقالدا بار.

شۇبەرەكتىڭ كەرەگى ادامعا جالعىز كورىك ٴۇشىن عانا ەمەس؛ سول سىياقتى جاپىراقتىڭ كەرەگى دە اعاشقا جالعىز كورىك ٴۇشىن عانا ەمەس.

جاپىراقتىڭ اعاشقا كەرەگى باسقا. جاپىراقسىز اعاشتىڭ كۇنى جوق. اعاش جاپىراعىنىڭ ٴبارىن سىپىرىپ السا، اعاش قۋارىپ قالادى، ولەدى. ولاي بولسا جاپىراق قىزمەتى اعاشتى كوركەيتۋ عانا ەمەس، باسقا، بولعاندا قانداي؟ جاپىراقتىڭ ىستەيتۇن جۇمىسى نە؟ ونىڭ ىستەيتۇن جۇمىسىن ٴتۇسىنۋ ٴۇشىن اۋانىڭ، كۇننىڭ اعاشقا قانداي كەرەگى بارىن ٴتۇسىنۋ كەرەك. ادامدار مەن حايۋاندار تاماقتى اۋزىمەن جەپ قارنىندا پىسىرەدى. سوندىقتان قارىن اس قازان

دەبدە ايتىلادى، اعاشتاردىڭ ٴوزى مەن قارنى جاپىراعىندا. اعاش تاماعىنىڭ كوبىن ٴاۋادان الادى. ازىن اعانا جەردەن الادى. اۋادان اعاشتار تاماعىن قالاي الاتىنىن تۇسىنۋگە اۋا دەگەن نەندەي زاتتان تۇراتىنىن ٴبىلۋ كەرەك.

اۋادا «وت تەگى» «ازوت» دەگەن ەكى عاز بار. اۋا ىشىندە «وت تەگى» جوق بولسا، وت جانبايدى، دەم الۋعا بولمايدى. وت جانۋى دەپ سول وت تەگىنىڭ كومىرمەن قوسىلۋىن ايتامىز. كومىرمەن وت تەگى قوسىلعاندا كەۋدەن قىشقىل تۇزىم دەگەن جاڭا عاز پايدا بولادى. وت تەگى كومىرمەن بىرىگىپ قوسىلادى.

دەم العانىمىزدا باكى كومىرلى نارسە جانعاندا، اعاشتا، شوپتە، ەتتە، تەرىدە، جۇندە، قاندا جاققاندا ٴولى كومىر بولىپ، سونان سوڭ كۇل بولىپ قالادى. بۇل كومىر بولۋلارى بۇلاردىڭ كومىرلى نارسە ەكەندىگىن كورسەتەدى. زاتىندا كومىر بولماسا، جاققان ۋاقىتتا كومىر بولماس ەدى. ٴبىز دەم العانىمىزدا اۋا مەن بىرگە وكپەمىزگە وت تەگى بارادى، وكپەمىزدىڭ ىشىندە قانعا قاتىسادى. قان ىشىندەگى كومىر مەن قوسىلعان كەزدە قىشقىل تۇزىم پايدا بولادى. دەمدى سىرتقا العان كەزىمىزدە، قىشقىل تۇزىم سىرتقا كەلەدى. جانعان وت، العان دەمنىڭ ٴبارىنەن قىشقىل تۇزىم پايدا بولىپ تۇرادى. سوندىقتان اۋا ىشىندە قىشقىل تۇزىم بولماقشى.

اۋا ىشىندە كوپ بولسا، ادامعا زالالدى، ادامدى ولتىرەتىن بۇزىق اۋا، بەشتەن تيەتىن ٴيىس سول قىشقىل تۇزىمنان بولادى.

قىشقىل تۇزىم ادامعا، قايۋانعا زالالدى بولسادا اعاشقا، شوپتەرگە پايدالى. ولارعا پايدالى بولاتىن سەبەبى-اعاش بەن شوپتىڭ دەنى كومىر. قىشقىل تۇزىم ىشىندە دە كومىر بار. جاي كومىردىڭ ىشىندە كۇل بار. قىشقىل تۇزىم ىشىندەگى كومىردە كۇل جوق. سوندىقتان ول «تازا كومىر» دەپ اتالادى. قىشقىل تۇزىم ىشىندەگى تازا كومىردى ايىرا السا، وندا تازا كومىردە، وت-تەگىدە زالالسىز قايتا پايدالى نارسەلەر. ٴبىراق سول ەكەۋىن ايىرۋ وتە قيىن جۇمىس.

وسى قيىن جۇمىستى ورىنداي كەلەتىن جاپىراق. جاپىراقتىڭ سىرتىندا جۇپ-جۇقا ٴوڭكى بار. ٴوڭىن سىدىرىپ السا وننىڭ استىندا جاسىل ەتى كورىنەدى. ەتىن ۇلكەيتەتىن ميكروسكوپ دەگەن قۇرال مەن قاراساق تولىپ جاتقان جاسىل ٴتۇيىرشىك بولىپ كورىنەدى، شۇرىق-شۇرىق تەسىكتەر كورىنەدى. وسى تەسىكتەر جاپىراقتىڭ اۋزى مەن مۇرنى. ٴبىز اۋزىمىزبەن، مۇرنىمىز بەن دەم العان سياقتى جاپىراقتاردا تەسىكتەرى مەن اۋانى ىشىنە تارتىپ الادى: جاپىراق ىشىنە بارعان سوڭ كۇن ساۋلەسىنىڭ قۋاتى مەن قىشقىل تۇزىم ىشىندەگى تازا كومىر مەن وت تەگى ەكى ايىرىلادى. تازا كومىر وسىمدىككە كەرەك بولعان سوڭ قالا بەرەدى دە، وت تەگى باسى بوساپ، قايتا شىعىپ ازوت بەن ارالاسىپ اۋا بولادى. وت تەگى كوپ اۋا-ناعىز ادام مەن قايۋانعا جاعىمدى اۋا. اعاشتى،

ٴشوبنى جەردىك اۋاسى جاتسى بولاتۇيدا سوزن. سونى مەن وسمەلىكنىك
جاھىراعى اۋانى تازارتىپ تۇرادىدا جانلىقتار دەم الىپ بۇزىپ تۇرادى. جاسىل
جاپىراق بولماسا، جەر ٴيۈزى بۇزىلعان اۋاعا تولىپ كەتىپ، جانلى نارسەلەر
تۇنشىعىپ قىرىلارەدى ٴبىراق جانلىقتارمەن ادامدار ٴۈشىن وسىملىك اۋانى تازارتىپ
تۇرعان جوق. قىشقىل تۇزىم ىشىندەگى تازا كومىر وسىملىكنىك وزىنە كەرەك
بولعان سوك كومىردى ايىرىپ الىپ قالىپ، وت تەگىن اۋاعا چىعارىپ تۇر.
قىشقىل تۇزىم جاپىراق ىشىندە ەكىگە ايىرىلىۋ ٴۈشىن كۈننىك كوزى كەرەك
كۈن كوزىدە ادام ٴۈشىن قىزمەت قىلىپ تۇرعان جوق. تابيعات زاكىن ورىنداپ تۇر.
سونلىقتان ادەمى جاسىل جاپىراق ادامنىك پايداسى ٴۈشىن يا كوگىلىن
كوتەرىۋ ٴۈشىن جاراتىلعان دەپ كىسىنىك ۇرىنىن كوككە كوتەرىۋىنىك
ورنى جوق.

تالاس.

ٴبىر كۈنى جەر جەمىس، ٴشوپ، استىق، اعاش تورتەۋى ادامعا كەلتىرەتۇن
پايداسىن ايتىپ تالاسىپتى.

قارىبىز، قاۋىن، قىيار، بۇلدىرگەن ٴجانا باسقا جەر جەمىستەرى ايتىپتى: جۈرتقا
ٴبىزدىك پايدامىز كوپ؛ ولاي دەيتىنىم ادامنىك ٴبارىندە بىزگە جەگىسىك؛ سول
جەگىسكىنىگىنىك ٴوزى ٴبىزدىك پايدامىز زور بولعاندىقتان تاڭسىق بولىۋلارىن
كورسەتەدى دەپ.

بۈيدايىق، كودە، كوكبەس، جۇۋسان، باسقا شوپتەر ايتىپتى: سەندەردەن
ٴبىزدىك پايدامىز ادامعا از تيمەيدى. جۈرتتىك جەۋىنە تاماق بولاتۇن، جۇمىسىنا
سەرىك بولاتۇن، جۈرىۋىنە كولىك بولاتۇن مالدى اسىرايمىز. سەندەردەي جالعىز
تاماق جاعىنان عانا پايدالى بولماي باسقا جاعىنان دا تيەتۇن پايدالارىم كوپ دەپ.

بىيداي، تارى، ارپا، سۇلى، ارىش، كۇرىش، جۈگەرى، باسقا استىقتار ايتىپتى:
«سەندەردىك بىرەۋىكىنىك جۈرتقا جەگىسىك ەكەنىك، بىرەۋىكىنىك جەگىسكىنىن
باسقادا جاعىنان پايدالى ەكەندەرىك راس، ٴبىراق ەكەۋىكىنىك كەلتىرەتۇن
پايدالارىكتان، ٴبىرعانا ٴبىزدەردىك پايدامىز ارتىق. تاماق دەسەك، ٴبىزدەن ارتىق
ادامعا تاماق بولاتۇن؛ جەم دەسەك ٴبىزدەن ارتىق مالعا جەم بولاتۇن نە نارسە بار»
دەيدى.

ەمەن، قايىك، قاراعاي، شىرشا، جوكە، اعاشى جانا باسقا اعاشتار تۇرىپ
ايتىپتى: «جەر جەمىستەن جەمىسىمىز ارتىق بولماسا، كەم ەمەس. ٴشوپتەي مالعا
جەم بولماعان مەن، باسقا جاعىنان ادامعا كەلتىرەتۇن پايدامىز ەسەپسىز. ادامنىك

ٴۇي ىشىن، قورا قوبسى، اسباب تۇرال سىياقتى نارسەلەرى اعاشسىز بولمايدى. ونىڭ ۇستىنە اتتىن ارتى جۇرەتىن اربالار، بالىقتاي جۇزەتىن كامەلەر، قۇستاي ۇشاتىن ايروپلاندار، نەشە ٴتۇرلى ماشينالار جاساپ، سەندەردىڭ بارىڭدى پايدالانىپ وتىرعاندارى مەنىڭ ارقام مەن» دەيدى.

بۇلاردىڭ تالاسقانىن تىڭداپ تۇرعان ادام ايتىپتى: بوسقا قىزىل كەڭىردەك بولماڭدار. بارىڭدا پايدالىسىڭدار ٴۇي-كۇي، ازىق-تۇلىك، تۇرال اسباب بۇلا- تىندارىڭنىڭ بارىندە راس، ٴبىراق سەندەردىڭ پايدالارىڭ از كوپ بولۋى ادامنان. سەندەردەندە باسقا تولىپ جاتقان دۇنيەدە پايدالى نارسەلەر بار. سەن- دەردىڭ باسقا پايدالى زاتتاردىڭ پايداسىلا بىلمەگەنىڭە جوقسىندەيدى.

اعاش.

جەردىڭ كوركى سۋ مەن اعاش ەكەۋى سىياي بولعان جەردە. سۋ مەن اعاش ٴبىر-بىرىنە قورىق: سۋ اعاشتى ساقتايدى، اعاش سۋدى ساقتايدى. سوندىقتان سۋلى جەر اعاشتى بولادى؛ اعاشتى جەر سۋلى بولادى.

ولاي بولاتىن سەبەبى: سۋ ىلعال بەرىپ، اعاشتى وسىرەدى؛ اعاش كولەڭكەسىن تۇسىرىپ، سۋدى كۇننىڭ ىستىعىنان، جەلدىڭ اعىزىعىنان قورعايدى. اعاشتى جەردىڭ اۋاسى ىلعالدى بولعاندىقتان بۇلت اينالىپ، جاڭبىر جاۋعىش كەلەدى. سولدىقتان اۋاسى قۇرعاق جەرلەرگە ادام اعاش ەگىپ، اۋاسىن ىلعالدايدى، كۇندى جاۋىندى ەتۋكە بولادى. سوندىقتان دا اعاشى از جەرلەردىڭ بۇتا شىرپى سىياقتى اعاش اناۋلى نارسەسىن شابقىزباي قورىيدى.

اعاش ەكى ٴتۇرلى بولادى. ٴبىرى قىلقاندى، ٴبىرى جاپىراقتى. بۇلاردىڭ سىرتىندا سونداي باسقالىق بولعاندا ىشىندە دە باسقالىق بار. قىلقاندى اعاشتاردىڭ ٴىشى شايىرلى بولادى. جاپىراقتى اعاشتاردىڭ ٴىشى شىرىشتى بولادى. قىلقاندى اعاشتاردىڭ قىلقاندارى بىردەن تۇسپەي بىر-بىرىنە بىلىنبەي جاڭارادى. جاپىراقتى اعاشتاردىڭ جاپىراعى كۇز ٴتۇسىپ، جاز جاڭادان شىعادى. قىلقاندى اعاشتار قىسى-جازى كوركىن جويمايدى. جاپىراقتى اعاشتاردىڭ كوركى جاز كۇنىندە عانا. قىلقاندى اعاشتار: قاراعاي، شىرشا، ارشا سىقىلدىلار؛ قىلقاندى اعاشتار جازى قىسى كوكەرىپ تۇرادى؛ بۇلار سۋىق جاقتا وسەدى. جاپىراقتى اعاشتار: ەمەن، قايىڭ، قارا اعاش، تەرەك، جوكە، اعاشى سىياقتىلار؛ بۇلار جىلى جاقتا وسەدى.

جاپىراقتى اعاشتار تايىنا بۇتا شىرپىلار قوسىلادى، ماسەلەن، تال، ۇشقات، جيدە تۇبىلعى سىياقتى؛ جانادا ۇساق جەمىستى اعاشتارى قوسىلادى، ماسەلەن، الما اعاشى، شيە-اعاشى سىقىلدىلار.

اعاش ادام بالاسىنا ۆتە پايدالى نارسە. ٴۇي، قام ٴۇي، كيىز ٴۇي، بارىنىدا، اعاش ۋستالادى؛ تۇرا قويىسى، اربا، شانا، قۇرال سايمان بۇلاردا اعاشسىز بولمايدى؛ اياق تاباق، توسەك ورىن، كەبەجە ساندىق؛ ۋلاردىڭدا كوبى اعاشتان ىستەلەدى. ٴۇي جيھازدارىن، اس پىسىرەتۇن، وتىنىڭدا جاقسىسى اعاش. بىزدىڭ قازاق جەرىندە اعاش از. سەبەبى قازاق جەرىندە سۋ از. اعاشتىڭ كوبى سۋ سايالايدى. اعاش از بولعان سوڭ سۋدا از.

اعاشتىڭ سىرتى قانداي ٴتۇرلى بولسا ٴىشى دە سونداي ٴتۇرلى بولادى. ٴبىر اعاشتىڭ سۇيەگى قاتتى، ٴبىر اعاشتىكى بوس بولادى. قاتتى اعاش وتقا جاقساڭ قىزۋلى، نارسە ىستەسەڭ بەرىك بولادى.

قازاق اتىن بىلەتۇن اعاشتىڭ قاتتىسى ەمەن. «اتاسىن اعاش دەمەسەڭ بالتا شاپپا ەمەنگە» دەپ قازاق ولەڭىندە ايتىلاتۇن ەمەن قاتتى اعاشتىڭ ٴبىرى. ەمەننەن ىستەلگەن نارسەلەر سۇلۋدا بولادى، سوعاندا بەرىك بولادى. كەمە، پوشكە، اربانىڭ دوڭگەلەگى سياقتى سۋعا قاتىسى كوپ نارسەلەر ەمەننەن ىستەلەدى. ورىندىق، ىستول، ىشكاپ سياقتى نارسەلەر ەمەننەن جاسالعانى قىمبات بولادى.

قازاق جەرىندە بار اعاشتىڭ ٴبىرى-قايىڭ. قايىڭ ەمەندەي قاتتى ەمەس، جۇمساق‌دا اعاش ەمەس. اسىرەسە قايىڭنىڭ تۇبىرىنەن ىستەگەن نارسەلەر بەرىكتە، سۇلۋدا بولادى. قازاقتىڭ بەز توستاعان دەگەندەرى قايىڭنان ىستەلەدى. ول قايىڭنان ىستەلەتۇن اياق، قىمىز وجاۋ، شومىش، قاسىق قانداي بولاتۇنىن قازاق بىلەدى. قايىڭنىڭ توزى ەتىكتىڭ سىرىنە، تابانىنا سالىنادى.

قازاق جەرىندە باراعاشتىڭ تاعى بىرەۋى قاراعاي. قاراعاي قاتتى اعاش ەمەس، ٴبىراق ادامعا ورتەۋشە پايدالى اعاش. شايىرى كوپ بولعاندىقتان سۋعا شىرىمەيدى. بويى تۇزۋ، سوعا بەرىك بولعاندىقتان كوپ نارسەگە ۋستالادى؛ ٴۇي سالىنادى؛ ٴۇيدىڭ توبەسىنە جابىلادى؛ استىنا توسەلەدى؛ از بار تۇرا جاسالادى. قاراعايدان، جاسالعان ىشكاپ، ورىندىق، ىستول، باسقا سونداي نارسەلەر سۇلۋدا، قىمباتدا بولمايدى.

قازاق جەرىندە بولماعان مەن اتىن بىلەتۇن اعاشتاردىڭ ٴبىرى جوكە اعاش. بۇل قايىڭنان كوپ جۇمساق. بويى سىيدا، بۇتاعى كەم بولعاندىقتان بەرىكتىگى ٴۇشىن ەمەس، سۇلۋلىق ٴۇشىن توقىلاتۇن نارسەلەرگە ۋستالادى.

جوكەدەن جاساعان نارسەلەر تاقىر سۇلۋ بولادى. جوكە قاراعايداي قاقسىمايدى. سوندىقتان ىستەلگەن ساندىق سىقىلدى نارسەلەر قاراعايدان دەلەتسكەندەردەن ارتىقدا قىمباتدا بولادى. ٴتۇرلى نارسە ورايتۇن جوكەلەر ۋسى

جوكە اعاشتىڭ قابىعىنان ىسىنەلەدى. ىسىلدىرىپ الىپ، ٴبىر نەشە كۇن سۋىعا سالىپ قويسا، جىڭ جىڭكىشەن قابىعى ايىرىلادى.

بۇل ايتىلعان اعاشتاردىڭ جوكە اعاشتان باسقاسىنىڭدا قابىقتارى مەن باسقادا پايداعا اساتىن نارسەلەرى بار. ماسەلەن: ەمەننىڭ قابىعى شورماق بولادى. قايىڭنىڭ قابىعىنان قارامايى ىسىنەلەدى؛ قاراعايدان دا قارامايى، ىسمولا، ىسكىمەدە سىياقتى نارسەلەر الىنادى.

جاندىق بەن وسىمدىكتىڭ قورەكتەنۋى

ىستىقتان قاراعاندا وسىمدىك بەن جاندىقتىڭ تامالدانۋى ەكى باسقا ىسىقىلدى. وسىمدىك اۋا مەن جەردى تاماق قىلادى. توپىراق سۋى جەڭكىلمەكنى جەرگە، وسىمدىكتى وتىرعىزىپ توبەسىن قاتتى قىمتاپ شىنى مەن جاۋىپ قويساق، اۋا جەتپەسە بىيدى. ٴارى بەرىسەن سوڭ وسىمدىك ٴولىپ قالادى.

وسىمدىك اۋانىڭ ىشىندەگى قىشقىل تۇۋىمدى، جاپىراعى مەن الىپ، جاپىراعىنىڭ ىشىندە تازا كومىر مەن وت تەگىنە ايىرادى. كومىردى الىپ قالىپ دەنەسىنە كەرەك نارسەلەر جاساپ شىعارادى؛ وت تەگىن شىعارىپ جىبەرەدى. جەردەگى الاتىن تاماعىنان ايىرىپ، وسىمدىكتى تىك جالعىز اۋانىڭ ىشىنە قويساڭدا ولەدى. ٴسويتىپ وسىمدىكتىڭ تاماعى اۋا مەن جەردەن الىنادى.

جاندىق تاماقتى اۋادان دا جەردەن دە المايدى. جاندىقتىڭ ٴبىر قاتارى ٴشوپ جەيدى. ٴبىر قاتارى ەت جەيدى، ٴبىر سىندىرعىلارى باسقالاردى قاپ كۇن كورەدى. ماسەلەن ٴبيت-بۇرگە سىياقتىلار باسقا جاندىقتى قاناۋ مەن كۇن كورەدى. جاندىقتىڭدا وسىمدىكتىڭدە دەنەسىندە شىرىش، ماي، اق ۋۋىز بار. بۇل نارسەلەردى وزەكتى نارسەلەر دەيدى. ٴوزەكتى جانعا ٴولىم بار، دەيدى ماقال! وزەكتى نارسەلەر ٴتۇرلى موشەلەرى تۇرلى قىزمەت اتقارىپ تۇرعان زاتتاردىڭ ىشىندە بولادى. قول، ساۋ، تاس سىياقتىلاردىڭ ٴار موشەسى ٴار قىزمەت قىلمايدى؛ سوندىقتان بۇلار ىشىندەگى نارسەلەردى وزەكتى دەمەيدى. ولاي بولسا اۋادا جەردە وزەكتى نارسەلەر جوق. وزەكتى نارسەلەر تەك جاندىق بەن وسىمدىكتەردىڭ دەنەسىندە جاسالادى.

سونىڭ ٴۇشىن ٴبىر قاراعاندا جاندىقتار كىل وزەكتى نارسەلەر مەن قورەكتەنىپ، وسىمدىكتەر وزەكسىز اۋا مەن جەردى تاماق قىلاتىن سىياقتى. ٴبىراق، جەتە قاراستىرعاندا جاندىق بەن وسىمدىكتىڭ كوبىنىڭ تاماعى ٴبىر ەكەنىن كورەمىز.

شىرىكشىل دەگەن وسىمدىكتەر بار. شىرىكشىل وسىمدىكتەرگە ساسىراۋ قۇلاقتاردا جاتادى. جەردە ولگەن وسىمدىكتەر مەن جاندىقتاردىڭ شىرىگەن دەنەسى، وزەكتى

نارسەلەر جەلدى. ئالگى شمرىكشەل وسمدىكتەر سول وزەكتى نارسەلەردى، ولمتىكنى جەب كۆن كورەدى. شمرىكشەل وسمدىكتەر ولمتىك جەيتۈن تۆرتدار سىباقتى.

شمرەئۆبقى كورگەندەرلك بار. شمرەئۆق باسقا وسمدىكتى وراب الىب، تۆمسەدەن ئاداب، بولاردىڭ دەنەسىنىڭ ئسولى مەن قورەكتەنەدى. شمرەئۆبقتار ئبىت، بۆرگە قالدالا سىياقتى.

شبىنشى دەگەن شوبتەر بار. شبىنشى گۆلىن، جاپىراعىن اگقىيتەب اشىب تۆرادى. بشىدەن جەلىم ئتارىزدى ئسول شەدادى. ماسا، شبىن كەلىب جاپىراقىدا قونسا الگى جەلىم سىماعى جابىسىب جىبەرەيدى. شبىن جان تالاسىب ئۆرىب جاتقاندا جاپىراعىنىڭ مۆر تەارى ئيىلىب كەلىب، شبىنعا سۆۆدن شاشىب جىبەرەدى. الگى سۆۆى قىشقىل. قىشقىل سۆۆماسا شبىندى ئبوتىب، تايغانىب شوبكە اس تىلىب بەرەدى. سونى مەن شبىنشىل شوپتەر ەت جەب كۆن كورەدى. بولار قاسقىر، ئىلكى، ئبيت، ادام سىياقتى. وسى كۆنى 400 گە تارتا ەت جەيتۆن ئشوب بەلگىلى.

سۆيتىب جانلىق بەن ئشوب اراسىندا قورەكتەنۆدىڭ ايىرماشىلى جوقتىڭ قاسىندا. تەك ايىرماشىلى سول-كەي ئبىر وسمدىكتەر وزەكسىز نارسەنى دەنالىق قىلادى. وزەكسىز نارسەنى ئالەق تىلىب وزەكتى نارسەگە ايىنالدىرادى. بۆل وزەكتى نارسەلەردى جانلىقتار جەب كۆن كورەدى.

ەگەر وسمدىك بولماسا نە بولار ەدى؟ وسمدىك بولماسا جەر ئۆستىندە ئبىر جانلىق دا بولماس ەدى، ۆيتكەنى جانلىق وزەكسىز نارسەنى ئوز بەتىمەن تاماق قىلا الماس ەدى. وسمدىك بولماسا، ئشوب جەيتۆن جانلىقتاردا تۆرالماس ەدى. ەشوب جەيتۆن جانلىقتارسىز ەت جەيتۆن جانلىقتاردا ئومىر سۆرە الماس ەدى. وسمدىك بەن جانلىقتار بولماسا ادامدا ئشان ولەر ەدى.

ەگەر بارلىق وسمدىك جەر ۆستىنەن قۆرىب كەتسە دۆنيەدە ئتىرى جانلىق بولماي اگىراب قالار ەدى، ولاي بولسا، وزەكتى جاننىڭ نەتىكى وسمدىك قولىندا. مۆنىڭ ئبارى وسمدىك «قىلوروپىل» ارقىلى ىستەب تۆر. قىلوروپىل قىشقىل تۆۆىمقان تازا كومىردى ايىرىب، كومىردى وزەكسىز نارسەلەر مەن قوسىب، وزەكتى زات شىعارىب تۆرادى. قىلوروپىل جۆمىسىن دۆرىس اتقارۆۆى ئۆشىن كۆننىڭ كوزى كەرەك.

سونى مەن وسمدىك وزەكسىز نارسەنى وزەكتى قىلادى. وزەكتى نارسەنى جانلىق تاماق قىلادى. ادام ئىشى قايىقتا المايتۆن وسمدىكتى مال جەب، ەتى مەن ارالاستىرىب كىسىگە تاماق قىلىب بەرەدى. كەي ئشوبتى تىكە ادامنىڭ ئوزى دە جەيدى. جانلىق بەن ادام ئولىب ئشىرىب توپىراققا ارالاسادى. بۆلاردىڭ ئشىرىگى وسمدىككە تاعى تاماق بولادى. ئسۆيتىب دۆنيەدەگى تۆرىمىس ئبىرى مەن ئبىرى تىركەس. دۆنيەدە ئبىر نارسەدە جوق بولىب كەتپەيدى.

ەت بەن ٴشوپ تاماق.

جازعىتۇرى جەر بەتىندەگى اق كەبىن جويىلىپ جەر جۇزىندە جاڭا ٴوڭ گەرەدى. جەر ٴولىپ تىرىلگەندەي بولادى. كۇن قىزۋى ارتا باستايدى. جەردەن نازىك ٴشوپ ٴوسە باستايدى. ٴبىر كەزدە جەر جۇزى جاپ-جاسىل بولىپ قۇلپىرادى. ٴوسۋ ٴۇشىن ٴشوپ تاماقتى قايدان الدى؟ جەردەن، اۋادان، سۋدان الدى. ٴشوپ تامىرى جەردە ٴتۇرلى ٴسول سورىپ الىپ ساباعى مەن جاپىراعىنا تاراتادى. جەردە جوق نارسەنى جاپىراقتار اۋادان الادى. ٴشوپ وسىلاي تاماعىن اسىرايدى.

بۇعازلى قىس مالدى ارىقتاتىپ كەتتى. ايار ساقتىلداپ، جەر ٴجۇزىن قالىڭ قار باسىپ جاتقاندا مال تاماق تاۋىپ جەۋى قيىن. كولىمسىرەپ جازعىتۇرى كەلدى؛ ونىڭ سوڭىنان ىلە-شالا جارقىراپ جاز كەلدى. تاماقتى مال جاپ تاۋسا المايدى. مال شوپكە تويادى، مايعا شايلادى. ٴسويتىپ جەرگە كەلەدە كىمەڭ تىسىنە ەتى تىبەنۇنىن مال سەزبەيدى.

ادامعا تاماق كەرەك. ابىلا تولعان ٴشوپ مالعادا ادامعادا جەتەدى. ٴبىراق، ادام مال سيياقتى ٴشوپ جەي المايدى. ادام تەك جەي الاتۇن شوپتەردىن تاڭداپ الادى. ٴشوپتىڭ كوبى ادامعا اس بولمايدى. تابيعاتتا ادامعا تاماق بولارلىق ٴشوپ از. كەي جەرلەردە ٴتىپتى جوق. سونى مەن مال تويعاتىن جەردە ادام اش قالادى. سوندا ادام مالدى سويىپ ەتىن جەي باستايدى.

قاشاننان بەرى سولاي بولىپ كەلە جاتىر. جەر، اۋا، سۋ ٴشوپتىڭ دە، مالدىڭ دا، ادامنىڭ دا اسىراپ كەلە جاتىر. ٴشوپ تاماقتى جەر مەن اۋادان الادى. وتتايتۇن قايۋاندار ٴشوپتى جەيدى. جىرتقىشتۇشى ايۋاندار مالسىزبەرەك تۇۋسقا تىنىڭ ەتىن جەيدى. ادام ٴشوپتە جەيدى، مالدىڭ ەتىندە جەيدى؛ اسىرەسە جەيتۇنى ٴشوپ جەيتۇن مالدىڭ ەتى.

ادامنىڭ قارنى مەن ٴتىسى كەز كەلگەن ٴشوپتى ٴبۇرالاپ سوعىپ تاماق قىلا المايدى. تابيعاتتا نە ٴبارى 50 مىڭ ٴتۇرلى وسىمدىك بار. سونىڭ ىشىندە ادامعا اس بولاتىنى 300-اق ٴتۇرلىسى؛ بولاردىڭ كەي بىرەۋلەرى ٴشيكى، ٴبىر قاتارلارى ٴپىسى كۇيىندە تاماق بولادى. باسقا وسىمدىكتىڭ ىشىندە ادامعا تاماق بولاتىن نارسەلەرى بار. ٴبىراق ولاردى ادام قارنى ٴپىسىرە المايدى. سوندادا سول جەۋگە كەلمەيتۇن شوپتەر ادامعا تاماق بولادى.

جەۋگە كەلمەيتۇن ٴشوپ بولعانى قالاي، ونىڭ تاماق بولعانى قالاي؟ بول

شوتار ادام جەۋىنە كەلمەگەن مەن ول جەۋىنە كەلەدى. مالدىڭ ٴتىسى اعاشتىڭ تابىعىندا، بوتاعىندا، جاپىراعىندا، وسىمدىكتىڭ قالعان قاتتى ساباعىندا، جەمىسىندە شايناۋعا كەلەدى؛ قارنى پىسىرۋگە كەلەدى؛ جۇتقان ٴشوپ مال ىشىنە بارعان سوڭ، قان، ەت، ماي بولادى. ەت بەن مايدى ادامنىڭ قارنى وپ وڭاي پىسىرەدى.

سونى مەن مال ادام جەي المايتىن ٴشوپتى جەيدى. مال ەتىن ادام جەيدى. ونە ەتە زاماننان بەرى قاراي ادام بارلىق ٴشوپ بەن مالدان پايدالانۋعا داعدىلانعان. ٴشوپتىڭ كوبىن ادام ٴوزى جەيدى. ٴوزى جەي المايتىنىن مال ارقىلى جەيدى. مال ادام جەي المايتىن وسىمدىكتەن ەت بەن ماي قىلىپ بەرەتىن ماشينا سىقىلدى.

مالدىڭ ەتى ادامنىڭ تىسىنە جاققان سوڭ، جەۋگە كەلمەيتىن ٴشوپتى جەي الادى، ەتى مەن مايى ٴۇشىن مالدى وسىرە باستادى. بۇرىنعى ناعىلاردىكىندە تاماعىنىڭ دەنى ەت بولعان؛ ٴشوپ تاماقتى تەك الٴ قولعا تۇسپەگەندە جەگەن. مال باعۋعا ۇيرەنگەننەن وسىلاي ومىر سۇرىپ تۇرعان. مال اسىراۋعا ۇيرەنگەن سوڭ ادام تۇرمىسىنا مىقتى وزگەرىس كىرگەن.

ٴبىر تاعامنىڭ تۇراتىن جەرىنە ون كوشپەلى مال شارۋالارى تۇرادى ٴبىراق ەگىنشىلىكتە جەيتىن تاعامىنىڭ دەنى ەت. ول كوبەيىپ، قونىسى تارىلعان سوڭ، جايىلىم ازايعان سوڭ، ادام بالاسى امالسىز ەتتەن باسقا تاماق ىزدەگەن. سول ەتتەن باسقا تاعامى وسىمدىك.

تۇرمىستىڭ بۇيىرعى دەگەن مىنە وسى. تۇرمىس بۇيىرسا ادامنىڭ ىستەمەيتىنى جوق.

«ۋەكاي تىرۋۋدە» كىتابىنان

وسىمدىكتىڭ پايداسى.

اشىققان ادام ارىقتايتىنىن ٴارى بىلەمىز، ٴارى تۇسىنەمىز. ادام دەنەسىندە باسقا نارسەلەر سياقتى توزادى، شەمىنەدى؛ شەمىنىنى اس بەن تولىقتادى. تاماق دەنەگە سىڭىپ، تاماق ىشىندەگى نارسەلەر دەنەگە كەرەك نارسەلەرگە اينالاتىنىن بايقاۋ قيىن ەمەس. بۇل ٴبىر.

تاماقسىز يا تاماق كەمىستىگىنەن كۇش قۇرىپ، ٴال كەتىپ، قۋات ازاياتىنىندا بەلگىلى. اش ادام مەن اش جانۋارلار ٴال بولمايدى. اش جەسە كۇش كىرەدى. اس ادامنىڭ ارقاۋى، ارقاۋسىز ورمەك تارقاتىلىپ كەتەتىنى سياقتى،

اسسىز ادام كۇشىندە قۇرىپ كەتەدى. جۇمىس كەبىرەك بولعان سايىن، دەنەگە تاماق كوبىرەك كەرەك. «جۇرەر اتتىڭ تۇعى بيىگى» دەيدى. اتتىڭ جۇمىسى ارتقان سايىن، تاماعىدا مول بولۋ كەرەكتىگىن جۇرتتىڭ ٴبارى دە بىلەدى.

ٴسويتىپ، ىشكەن تاماق دەنەگە سىڭىپ تولىقتىرىپ ٴوسىرىپ عانا قويماي، دەنەنى قيمىلداتۋ ٴۇشىن دە قىزمەت ەتەدى. جاندىق بەن ادام تاماق ىشكەنىنە دەنەسىن ساقتاپ قانا قالمايدى، كۇشىن دە ساقتايدى. ەندى، ٴبىر قابىسۋلىنىڭ، ٴبىر ٴتۇيىر نانىنىڭ، ٴبىر بىلەم ەتىنىڭ ىشىندە تۇراتۇن نە كۇش دەپ سۇراۋ تۋادى. بۇعان كوڭىل قاناعاتتانارلىق جاۋاپ بەرۋ ٴۇشىن ۇسىمدىك ىشىندەگى نارسەلەردىڭ سىرىن، جانا ول زاتتىڭ قايدان شىعاتۇنىن، جاعدايىن ٴبىلۋ كەرەك. ۇسىمدىك ىشىندەگى نارسەلەر دەيتۇن سەبەبىمىز-ماي مەن ٴتۇرلى جانقتاردا سول ۇسىمدىكتەن شىعادى. ۇيتكەنى مالدىڭ ەتى دە كەمىزدىڭ ٴوزى ٴتۇرى وزگەرىلگەن ٴشوپ بەن استىق عوي.

كۇش دەيمىز. كۇش دەپ نەنى ايتادى؟ ادام كۇشتىڭ نە ەكەنىن بىلەدى كىسى كۇش دەپ قيمىلدى توقتاتاتۇن بولماسا قيمىلداتاتۇن يا كەدەرگىنى جىڭاتۇن قۋاتتى ايتادى. مۇنى تابيعاتقا جاناستىرعاندا تۇيىلستاردىڭ تۇسىنىكسىز سەبەبتەرىن، قيمىلدى، كۇش دەيدى.

كۇشتىڭ ٴتۇرى مەن تانىسالىق. بالا كۇندەرىڭدە شىندەن جىق اتقاندارىڭ بار. جاقتىڭ ەكى باسىن ٴبىرىۋ ٴۇشىن كۇش جۇمسايسىڭدار؛ ەكى باسىن تارتاسىڭدار. سول كەزدە مولشەرلى كۇش جۇمساپ، كۇشتى شەتىن قىلاسىڭدار. قولدارىڭدى تارتىپ العاندا جاقتىڭ ەكى باسى قايتادان جارىلىپ كەتەتۇنىن بىلەسىڭدەر. جاقتىڭ ەكى باسىن سەندەر جازىپ كۇش سالماعاندا، وزدىگى-نەن قيمىلداپ بۇرىنعى ورنىنا بارادى. مۇنان نە بىلىنەدى؟ مۇنان بايقالاتۇنى سول-جاقتىڭ ەكى باسى يىلگەنىندە ىشىندە بۇرىن جوق كۇش تاپ بولدى. مىنە سول كۇش جاسىرىنىپ، ھوي تاسالاپ، كەزى كەلسە قيمىلداۋعا تۇر. سەندەر جاق باسىن يىگەندە جازىلارلىق كۇش سالدىڭدار. تۇدىقا تۇسكەن مالدى تارتقانىن كورگەندەرىڭ بار شىعار. «اۋپ» دەپ تارتقاندا مال كوتەرىلىپ قالادى. ارقاندى بوساتسا تومەن جىلجيدى. تۇيە ارتاردا كۇش جۇمساپ جۇك كوتەرەسىڭدەر، تۇيەگە نەگە ەسىڭدەر؛ ارقان مەن بايلاماسا، ول جۇك تومەن ٴتۇسىپ قالادى. اسپانعا تاس لاقتىرساڭدار، تاس تومەن تۇسەدى. ايفالا فارا-ساڭدار قاشاندا قايدا بولسادا ۇشىنداعىلاردى كورەسىڭدەر.

كورىنىپ تۇرعان اشىق كۇش قيمىل، كورىنبەي تۇرعان جاسىرىن ساقتالىپ تۇرعان كۇش-توسالقى كۇش. ٴسويتىپ كۇش ەكى ٴتۇرلى بولدى. اشىق كۇشىمىز-ماسەلەن قولىمىزدىڭ قيمىلى، جاسىرىن ساقتاۋلى كۇشىمىز، ماسەلەن جاقتىڭ ٴيىلىپ تۇرعانداعى كۇشى. ٴۇي سالعاندا كەرىپ جوعارى كوتەرىلىپ

قويىلدى؟ بايلاسىمۋماسا ول كەرىپش تۇلايدى. ولاي بولسا، كەرىپشتىڭ ىشىندەگە جاسىرىن ساقتامالى كۇش بار. ٴسۋىتىپ كۇش قيمىل بولىپ كورىندىدە، بۇي تاسالاپ جاسىرىنىپ ساقتالىپ تۇرادى. جانا كۇش جويىلىپ كەتپەيدى. قيمىل ساقتامالى كۇش بولادى. ساقتامالى كۇش قيمىلعا اينالادى. بۇعان ميسال-الگى جاق، ساقتامالى كۇيىندە كۇشتى بولاتىن ۋاقىتقا ازىرلەپ، قۇر قىلىپ قويىپ، كەرەگىندە شىعارۋعا بولادى. ساعات بۇراعاندا ىۋلمىزدىڭ قيىملى ساعاتتىڭ ىشكەندە قورلىق كۇش جينالادى. كەلەسى سول ۋاقىتقا شەيىن ساعاتتىڭ تىلى جۇرەدى. تابيعاتتا اينالا قاراساق، ۋسىنى كورەمىز. مۇنان بايقالاتىن سول-كۇش (ەنەرگيا) دۇنيەدە كەمىمەيدى دە ارتپايدى دا، جوعالىپ كەتپەيدى دە، تەك ٴبىر كۇيدەن ەكىنشى كۇيگە تۇسەدى. مىنە ۋسىنى «كۇشتىڭ ساقتالۋ زاڭى» دەيدى.

ماسەلەن جەرگە قازىق قاققاندا قولىمىز قيمىلداپ كۇش جۇمسايمىز. ول كۇشىمىز قايدا كەتتى؟ قازىق قاققاندا باسى قىزادى. مىنە سول قىزۋ ٴبىزدىڭ جۇمساعان كۇشىمىز. قارىقتى جەرگە قاققاندا ازدا بولسا ٴبىزدىڭ كۇشىمىز دۇنيەگە جىلىۋ تاراتتى. ول قازىقتى سۋىرىپ الۋ ٴۇشىن الگى جۇمساعان كۇشىمىز بەن بىردەي كۇش جۇمسايمىز كەرەك. پارلاۋزدا جانعان وتىننان جىلۋ بولادى. جىلۋ قيمىلعا اينالىپ ماشينا جۇرەدى. كۇن جىلۋى سۋدى قىزدىرىپ، بۋى قىلىپ جوعارى كوتەرەدى؛ اسپاننان جاۋعان جاڭبىر سۋى ۋردەن تومەن اعىپ دىيىرمەندەردى اينالدىرادى. كۇن جىلۋى اۋانى قىزدىرىپ قويىپ، داۋىل تۇرعىزادى. مۇنان نە بىلەمىز؟ مۇنان بىلەتىنىمىز سول-جىلۋ قيمىلدارىن كۇشكە اينالادى دا، قيمىلداعىنىڭ كۇش قىزۋعا اينالادى. بۇلار بولماس جىلۋدا، بۇلار بولماس قيمىلداعان كۇش دە جوعالىپ كەتپەيدى؛ بىرىندە ٴبىرى اينالىپ تۇرادى. جىلۋ ٴتيىستى كەزىندە قيمىلداپ كەتۋگە تۇرعان كۇش؛ قيمىلداپ تۇرعان كۇش-جىلۋعا اينالىپ ساقتالاتىن كۇش. جىلۋ قانشا بولسا كۇش تە سونشا، كۇش قانشا بولسا جىلۋدا سونشا بولادى. جىلۋ نەلىكتەن بولادى؟

---

*ار نەكتى نارسەنىڭ ىشىندەگى زاتتارى بىرىنەن ٴبىرى قوسىلۋعا تىرىسپايتىنى، قوسىلعاندا بىرىنە ٴبىرى ۋرىلادى. ۋرىلعاندا قىزۋ پايدا بولادى. وت نەگىز مەن كومىر نەگى قوسىلىپ بىرىنە ٴبىرى ۋرىلعاندا قىزۋ پايدا بولىپ، جارىق شىعادى. مۇنى كىسى «وت جانۋ» دەيدى. ەكى زاتتىڭ ۋرىلعاننان جىلۋ مەن جارىق شىققان بولادى. بۇرىننان ساقتاۋلى ىشىندەگى كۇشى بولماسا وت نەگى مەن كومىر نەگى قوسىلا الماس ەدى. بۇلار قوسىلعاندا ساقتاۋلى كۇش قيمىلعا اينالدى: جىلۋ مەن جارىق بولدى. جانعىش بىتىن ۋسىنداي نەرسەلەردىڭ دەنەلەرىندە جاتادى. ولاي بولسا بۇلاردىڭ دەنەسى-ساقتاۋلى كۇشتىڭ قورى.

وتىن جاققاندا: نامىق جەڭەدە جىلۋ تاپ بولادى. بۇل جىلۋ قايدان شىقتى؟ ارينە، تاماق بەرەن وتىن ىشىندەگى ساقتاۋلى كۇنتەن شىقتى. جىلۋ كۇش ەكەنىن بىلەمىز. ٴسۇيتىپ وسىمدىكتىڭدە تاماقتىڭدا ىشىندە ساقتاۋلى كۇش تۇرادى.

ٴبىزدىڭ ىشىمىزدەدە دەنەمىز جانىپ جاتادى: وت نەگى مەن كومىر نەگى قوسىلىپ جاتادى. ٴبىراق جايلاپ قوسىلعان سوڭ سەز بەيمىز. بۇل جانۋىمىزدى دەم الۋ دەيمىز. وت نەگى مەن كومىر نەگى قوسىلسا قىشقىل تۇتىم شىعادى - قىشقىل تۇتىم زياندى عاز. ٴبىر ۇيگە كىسى تولىپ ەسىك بەن تەرەزەسىن تارس جاۋىپ وتىرسا، دەم الۋ قيىنداپ ادامنىڭ باسى اۋىرادى؛ ەسىكتى اشپاسا ونداي ۇيدە ٴولىپ قالۋعا بولادى. ىشىمىزدەگى نارسەمىز سىرتقا قىشقىل تۇتىم بولىپ شىققان سوڭ، دەنەمىز شىعىندى بولعانى؛ ول شىعىندى تاماق جەپ تولتىرامىز. وتىن جانادى، ادام جانادى، جانۋار جانادى. نەگە دۇنيەدەگى نارسەلەر جانىپ تۇرمايدى؟ نەگە دۇنيە قىشقىل تۇتىمعا تولىپ كەتپەيدى؟

دۇنيەدەگى نارسەلەر جانىپ تۇرماعاندىقتان كورىنەدى. تابيعاتتا جانۋدان باسقا، جانعان نارسەلەر جاڭادان قايتا جانارلىق كۇيگە كەلىپ جاڭعىراتىنى دا بار. ەگىنشى ٴتىل مەن اينقاندا قىشقىل تۇتىمدى قايتا وت نەگى مەن كومىرگە كەتە ايىراتىن نارسە بارما. ايىرىلعان سوڭ بۇلار قايتادان نە سالادى؛ قايتادان قوسىلىپ تاعى ايىرىلادى؛ ٴسۇيتىپ شىر كوبەلەك ايلانادىدا جۇرەدى. بۇلاردى ايىرىپ تۇراتىن نە نارسە؟

١

بۇلاردى ايىرىپ تۇراتىن - وسىمدىك. وسىمدىكتىڭ ىشىندە «حلوروفيل» دەگەن نارسە بار. كۇننىڭ جىلۋى مەن حلوروفيل قىشقىل تۇتىمدى ەكىگە ايىرادى. وت نەگىن شىعارىپ جىبەرىپ، كومىر نەگىن الىپ قالادى. جىلۋدى كۇش ەكەنىن بىلەمىز. ولاي بولسا كۇننىڭ ساۋلەسى قىشقىل تۇتىم ىشىندە وت نەگىنەن كومىر نەگىن ايىراتىن ٴبىر كۇش. كۇننىڭ ساۋلەسى كۇش دەگەنىمىز ۇيرەنبەگەن قۇلاققا جات كورىنەر. سوندا كۇن ساۋلەسىنىڭ كۇشىن كۇندە كورىپ وتىرمىز. وزەندەگى سۋدىڭ اعىسى، اۋانىڭ قوزعالىپ جەل تۇرۋى دىيرمەندەردى جۇرگىزەدى.

بۇلاردى جۇرگىزەتىن كۇش كۇننەن تۋادى. وتىن ىشىندەگى جاسىرىن تۇرعان جىلىلىق دا كۇننەن شىعاتىنىن جوعارىدا كوردىك. ٴسۇيتىپ كۇننىڭ ساۋلەسى - زور كۇش. بۇل زور كۇش وسىمدىك ىشىندە قىشقىل تۇتىمدى ايىرادى. وسىمدىكتىڭ ٴوزى كۇنسىز قىشقىل تۇتىمدى ايىرالمايدى. وسىمدىك - كۇن كۇشىنىڭ جۇمىس قىلاتىن تەك ورنى.

جانعاندا، دەم العاندا وت نەگى مەن كومىر نەگى قوسىلادى؛ ٴسۇيتىپ كۇش قيىندالادى. وت نەگى مەن كومىر نەگى ايىرىلعاندا بۇل ەكەۋى قايتادان قوسىلۋعا ازىرلەنەدى؛ ٴسۇيتىپ كۇش ساقتاۋلى كۇيگە تۇسەدى.

وسمدنك تۆرمسی-كۆن ساۋلەسىنىك كۆشمن ساقناۋلی كۆیكە ٴتۆسەرىۋ، جاندىق تۆرمسی-ول ساقناۋلی كۆشتی جلمۋ مەن قىیملعا ایناالدىرىۋ . وسمدنك تۆرمەسی ساعاتتی بۆراۋ سىباقتی، جندىق تۆرمسی ساعاتتىك جۆرگەنی سمقلدی .

كۆن ساۋلەسىن وسمدنك كۆش قملەب نشنه سیمنایدی. سونمك ٴۆشەن دیقانشی از كۆش جۆمسەب، كوب كۆش جمیناب الادی . ول هسەاب الانۆن كوب كۆشی وتمن مەن تاماق. ادام اعاش جاعادی، توعایعا مل جابادی، استىق سالادی، ٴبىراق مۆنىك ٴباری اۋا بولىب وزننه قایتادی؛ ۆیتكەنی كۆن ساۋلەسنمك جاردەمی مەن بۆلاری قایتادان ورمان، توعاي، استىق بولاي . ادام اۋا، جارىق بەن ساۋدا قالادی .

ٴبىر زاماندا ٴبىر جەرگە كۆندنك ساۋلەسی ٴتۆستی. ٴبىراق، ساۋله دیم شمقبایتۆن قۆۋ توپىراققا تۆسكەن جوق، جاكا كوكتەب كەلە جاتقان بمیدایعا ٴتۆستی؛ دۆرىسەراق ایتسق ، قلوروپیل تۆیمرىنه ٴتۆستی. قلوروپیلگه تۆسكەن ساۋله ٴسوندب، جارىق بولىۋدان قالدی؛ ٴبىراق قورىب كەتكەن جوق، ساۋله قمشقل تۆۋم دشنندەگی وت تەگی مەن كومىر تەگی ەكی ایمردی. كومىر تەگی بوسانىب سۆۋ مەن قوسىلىب شمردشقا ایناالدی. شمرىشی قانتقا ایناالىب ەرىدی. وسمدنك بویىن كەزىب - كەزىب قایتادان شمرىش بولىب جاتتی. شمرىش كۆیمنده كومىر تەگی بارىب استىقتمك دشنه كمردی؛ استىق بىزگە تاماق بولدی. ەندی كومىر تەگی ٴبىزدنك ەتممز بەن ٴمنی تامرىمەزعا ایناالدی .

دەنەمىزگە كمرىب الىب، كومىر تەگی قایتادان وت تەگی مەن قوسىلام دەب تمرىسادی. وت تەگىن قانمەز دەنەگە تارتادی. دەنەمىزدەگی وت تەگی مەن كومىر تەگىنىك دشنده ساقتاۋلی تۆرعان كۆن ساۋلەسی تاعی كۆشكه ایناالدی، سول كۆننمك دشممزدەگی ساۋلەسی ٴبىزدی قمزدىرادی. سول كۆشتىك ساۋلەسی ٴبىزدی قیمملدااتادی. كمم بىلەدی،سول كەزده كۆن ساۋلەسی مییممزده وینای سالىب جۆرگەن شمعار . ٴسۆیتىب، ادام دەنەسی كۆننەن قۆرالعان. ٴبارىن قورىتىب قىسقالاسق بۆلاي بولادی: تاماقتىك دەنەمزگە بارعان سوك كۆش بولاتۆن سەبەبی-تاماقتمك ٴوزی ساقتاۋلی تۆرعان كۆن ساۋلەسی ەكەنددگمنەن.

اقىمدار قمبالمن البەشتەیدی؛ وقمەستمك جۆپمنی قارا جۆمىسقا كوكمەلمىز قارایدی؛ قمبالمنمك دەنەسمز ویلاری سمقلدی، سول اقمن دا جەكملتەك اۋا مەن جارىقتان سەتەلكەن تارسه بولىب شمقتی. مۆنی اقمن براقاتتانىب، وقمەستان ەسنەر . اتا تەگمنه ماس بولىب، علمم قمزمەتكەرلەرىندك جۆپمنی ەكبەكتەرىنه مەنمەنسىب شەكەسنەن قارابتۆن ادامدار بار . قىتاي پاتشاسی كۆن بالاسمەن دەیدی. الگی مەنمەنەرگە قىتاي پاتشاسی مەن تاتار سەنمگەدە كۆن بالاسمەن دەۋگه ۆقۆقتك بار دەگەندی علممنان ەستسگەندە، علممدی قۆرمەتتەمەسكه بلاجی بواماس .

تەمراربتەن .

كۇن.

قىس كۇنىمىز تومەندەپ جۇرەدى؛ ساۋلەسىن قىيالاپ ٴبىر بۇيىردەن جىبەرەدى؛ سوندىقتان قىسى جەر ٴجۇزىندە سۋىق بولادى؛ جاندى جانسىز زاتتىڭ ٴبارى توڭادى سۋرى كەتەدى تابيعات سولادى؛ ايداي الەم جانسىز ولىك سىقىلدى بولادى.

جارقىراپ اسەم جاز كەلەدى. جەر جۇزىنە جان ەنەدى. جىلىمىپ جىبىمەگەن زات قالمايدى؛ قىبىرلاپ قيمىلداماعان زات بولمايدى. قار باسىپ قىسىم تۇسەدى؛ انەنىپ مۇز بۇزىلىپ؛ كوكەرەنىپ سالك كوشەدى؛ وردەن تومەن سۋ قۇلايدى؛ وكسىپ-وكسىپ بۇلت جىلايدى. سۋدان بولتقا بۋ اسادى؛ دۇركىن-دۇركىن جەر بەتىن قارا نوسەر باسادى. مۇنىڭ ٴبارىن ىستەيتىن كىم؟ مۇنىڭ ٴبارىن ىستەيتىن كۇن. ٴدان ىسىنىپ وسە باستايدى، ەسكى تۇبىردەن بۇتاقتار تاراپ جانجاققا كەتە باستايدى. اعاشتار كوك جاپىراقتا ورانا باستايدى؛ كوك دالا اياعىنا ورالا باستايدى. مۇنىڭ ٴبارىن ىستەيتىن كىم؟-مۇنىڭ ٴبارىن ىستەيتىن كۇن.

ايۋلار جاتاعىنان شىعادى؛ شىبىن شىركەي قىسقى ۇيقىسىنان تۇرادى؛ سۋ ىشىندە ماسا تۇۋىپ كوبەيەدى؛ جەلى مەن بالىقتار ٴوسىپ، ونەدى؛ مۇنىڭ ٴبارىن كۇن ۇلگەرەدى.

كىسى بورەنەدەن ٴۇي سالادى، بورەنەنى اعاش ىشىنەن كەسىپ الادى. كۇن اعاش ىشىنە ساۋلەسىن تۇسىرەدى؛ ٴسۇيتىپ، اعاشتىدا كۇن وسىرەدى. ادام قىس كەرپىشتەن ٴۇي قالايدى؛ بەرىكتىككە كەرپىشتى ٴتىزىپ بەن بايلايدى. ٴتىزىپ بەن كەرپىشتى كۇيدىرگەن وتىن، وتىندى ازىرلەپ قويعان كۇن.

ادامعا تارى مەن نان كەرەك؛ بۇلار كۇن كۇشى مەن ونەدى. ادام مالدىڭ ەتىن جەپ، سۇتىن كەمىرەدى؛ مال ٴشوپ بەن سەمىرەدى؛ ٴشوپتى كۇن وسىرەدى.

كەرەك دەپ ادامدار جىبادى؛ جەگەن كەسىنى نان تىزدىرادى؛ پەش وتىن مەن جىلىنادى. قىسقا قاراي جۇرت وتىن جيادى؛ ول جيعانى كۇننىڭ جىلۋى بولادى. قىس پەشكە وتىن جاققانىم دەگەنىمىز، كۇننىڭ جىلۋىن جىبەرگەنىمىز.

جىلۋىتىلعان كۇننىڭ وزىنەن بولادى؛ باۋ ونى مەن كومىرگە اسىق بەن شوبىكە ساۋلە بوپ تۇسكەن كۇزىنەن بولادى.

جەل دەيمەندەر، بۇت دەيمەندەر ايتالىپ جاتادى؛ اسىق تارتادى. ولاردى كىم جۇرگىزەدى؟- جەل مەن سۋ. جەلدى كىم جۇرگىزەدى؟ جەلدى جۇرگىزەتىن جىلۋ. جىلۋ قايدان شىعادى؟ جىلۋ كۇننەن تۋادى. ٴبىر جەردە اۋا ىسىپ

جوعارى ۋشادى؛ ونىڭ ورنىنا قاراي باسقا جەردەن سالقىن اۋا جىلىسادى. ٴسۋىـ ىنىپ، جال سوعادى؛ ولاي بولسا جەلدە جىلىۋدان بولادى؛ جىلىۋدىڭ ٴوزى كۇننەن تۋادى.

پابرىكتەردە ماشىنەلەر جۇمىس قىپ جاتادى؛ وت اربا مەن وت كەمەلەردى ماشىنالار سۇيرەپ زىرقىراتادى. ماشىنەلەردى جۇرگىزەتۇن بۋ بولادى؛ بۋ وتىننان تۋادى. وتىن ىشىندە كۇننىڭ جىلىۋى تۇرادى.

قىمىل جىلىۋدان تۋادى؛ جىلىۋسىز جاننىڭ ٴبىرساعاتتا شىعادى. مىنە وندى كورەمىز؛ تىنك جەمۇ بولساعانا قىمىلداپ ٴومىر سۇرەمىز. جىلىۋ كەم بولسا قىمىلدا كەم، جىلىۋ دەن بولسا، قىمىلدا دەن. جىلى وتە كۇشتى بولسا قىمىلدا وتە كۇشتى.

ٴسۇيتىپ، قىمىلداعاننىڭ ٴمەن جۇرگەننىڭ،
جان بولىپ ٴومىر سۇرگەننىڭ،
قىبىرلاپ جەردى باسقاننىڭ.
ٴبارى كۇننىڭ ارقاسى،
ايتپەسە، قولعان كەلمەيدى باسقاننىڭ.

ل. تولستوي.

تابيعات قۇبىلىستارى.

جەل نەدەن بولادى.

جەلسىز تەپ-تىنىق كۇن بولمايدى. ەرتەڭگىسىن كۇنى تەپ-تىنىق بولىپ تۇرسا، زاۋال اۋا جەل بولا باستايدى. ماسەلەن، جازدى كۇنى اۋا ٴالى تىنىق بولسا، ٴالى جەل سوعىپ كەتىپ باسالا قويادى. مۇنى قازاق بوگەلەكتىڭ جەلى دەيدى. تەپ-تىنىق جەل بولماعان تۇرسادا، انقا ٴمىنىپ شابىسانى قوڭىر سالقىن جەل ەسىپ تۇرا بەرەدى، تەمىرسىق دەسەدا قازاق انىقا ٴمىنىپ جولاۋشىلاپ تارتا بەرەدى. انقا مىنگەنسۇك قازىر جەل سوعىپ سالقىن بولادى دەيدى. سول جەل قايدان شىعادى؟ سول جەلدى قانداي كۇش سوقتىرادى؟ مۇسىلماندار جەل كەرەمەتپەن سوعادى دەپ كورەدى؛ سىراپىل پەرىشتە جەلدى باسقارىپ تۇرادى، جەلدى سوقتىرىپ، سوقتىرماۋ سىراپىلدىڭ قولىندا دەيدى. بۇل راس پا؟ عىلىم نە دەيدى؟

اۋا سەرپىمدى نارسە، سەرپىمدى نارسە ەدەپكى تەسسا ٴتىسىلىپ قىسىلسا، سوۋدى تويسا عازىلىپ كەتەتۇن نارسەنى ايتادى. ماسەلەن ٴتۇتىن سەرپىمدى نارسەنىڭ ٴبىرى. جانجاعىنان قورشالماسا ٴتۇتىن سىياقتى، اۋانى ۇستاپ تۇرىپ تۇرعا بولمايدى. جانجاقتا تاراپ كەتەدى. ماسەلەن ٴتۇتىندى جىبەرمەيىن دەسەڭ جان جاعىن بەكىتىپ قۋىساق قويۋ، قىسپايى يا بىس سالعاندا ٴتۇتىننىڭ جانجاققا بەتەمەسە بولمايدى. اۋادا سول ٴتۇتىن سەكىلدى جانجاعىنا تاراپ كەتەدى. نەگە تاراپ كەتەدى؟ ول مىنادان: قاتتى تاس سىياقتى نارسەنى بەتەمەي، كەر كەلگەن جەرگە تاستاساڭ ازايى-مايدىدا، كوبەيمەيدى دە، ورنىندا جاتادى. قاتتى نارسە تۇتىنشە جانجاعىنا تاراپ كەتپەيدى. ۇيتكەنى تالشىقتى تۇيىرلەرى ٴبىر-بىرىمەن مىقتاپ ۇستاسۋلى. ول تۇيىرلەردىن تاراتۋ ٴۇشىن وزىنەن دە قاتتىراق نارسەمەن ۇرىۋ كەرەك. سۋدى اۋزى اشىق بولسادا ٴتۇبى ىڭعايسى بار ىدىسقا قۇيساڭ تاراپ اعىپ كەتەدى؛ ويتكەنى سۋدىڭ بولاتىن كورى سۋ تۇيىرلەرىنىڭ ۇستاسۋى السىزدەۋ. اۋانى اۋزى اشىق ىدىسقا ۇستاپ تۇرا المايسىن. ۇيتكەنى اۋانىڭ ٴتۇيىرى ٴبىرىمەن ٴبىرى ۇستاسپايدى. اۋا سەرپىمدى، سەرپىمدىلىگىمەن جانجاققا تاراي بەرمەككە امالى جوق سونىمەن اۋا ٴورىسى تورعاندا سوۋىسىپ جەرگە تۇتامايتىن ال سىقىلدى بولدى.

اۋا جىلجىمالى بولسا، قالاي جىلجيدى؟ اۋا بۇلاي جىلجيدى: جىلى اۋا

جوعارى شىعادى. سالقىن اۋا تومەن تۇسەدى. ول نەلىكتەن؟ ول مىنادان: قىزعان نارسەنىڭ تولعاسى ۇلعايىپ كوب ورىن الادى. سۋىعان نارسەنىڭ تولعاسى سەمىپ از ورىن الادى. ماسەلەن قازانداعى ٴسۇت قايناسا تاسىپ توگىلە باستايدى. ۇستىنە قاتىندار مۇزداي سۋ قۇيسا، سالقىنداعاننان باسىلا باستايدى. اۋادا سونداي: قىزسا اۋادا سۇتشە ورىندى كوب الا بەرەدى. ورىندى كوب العان مەن اراسى سيرەيدى، ٴبىراق سالماعى ارتپايدى. سالقىن اۋا تىعىزىراق. سيرەك اۋادان تىعىز اۋا ارينە سالماقتىراق بولادى. سالماقتى نارسە اسقا ٴتۇسىپ، جەڭىل نارسە ۇسكە شىعادى. ماسەلەن اعاش سۋدان جەڭىل، سونىڭ ٴۇشىن اعاش سۋ بەتىنە جۇزەدى، باتپايدى. سۋ مايدان اۋىر، سونىڭ ٴۇشىن ەرىتكەن ٴمايدى قۇيعان ىدىستىڭ ىشىنە سۋ قۇيساڭ ماي بەتكە شىعىپ، سۋ اسقا كەتەدى. ەت اسقاندا استا جاتقان ەتتىڭ مايى سورپانىڭ بەتىنە شىعاتىنى دا سونان. قىزعان اۋانى سالقىن اۋا سىعىپ، ەتتىڭ مايى سورپانىڭ بەتىنە شىققانى سىقىلدى، جوعارى شىعارادى. جەردىڭ بەتىن كۇن جىلىتادى؛ ٴبىر جەردى كوبىرەك ٴبىر جەردى ازىراق جىلىتادى. كوبىرەك جىلىنعان جەردەگى اۋا جوعارى كوتەرىلمەسكە امالى جوق. جىلى اۋا جوعارى كوتەرىلگەن سوڭ، ورنى بوس قالادى. ونىڭ بوساعان ورنىنا قاراي ەكىنشى جەردەگى سىبايلاس سۋىق اۋا جىلجىسادى. ۇيتكەنى اۋا جىلجىساق، سەرپىندى ەكەنىن كوردىك. سۋىق اۋا اۋىر بولعان سوڭ، جەردىڭ بەتىمەن جىلجىسادى. اۋانىڭ جىلجىساتىن جەل دەيمىز. مىنە جەلدىڭ سوعاتىن سەبەبى وسى. جەل تابيعاتتىڭ زاڭى مەن امالسىز سوعادى. ونى ەش كىم يا سوقتىرىپ يا قويدىرا المايدى. كۇن عالى جىلىتىپ، ٴالى سالقىنداپ تۇراتۇعىن ٴبىز بىلمەيمىز. سونىڭ ٴۇشىن جەلدە ٴالى سوعىپ، ٴالى تىنىپ تۇرادى. جەلدىڭ سوققانى كەرەمەت ەمەس، قايتا سوقپاعانى كەرەمەت بولار ەدى. نەگە دەسەڭ كۇن جەردى قىزدىرماي جەردىڭ بارلىق سۋىقتىعى بىردەي بولساعانا جەل بولماس ەدى؛ مۇنداي نارسە بولىپ كورگەن ەمەس. كۇن قىزدىرىپ تۇرسادا، ٴار جەردىڭ حالىق، سۋىقتىعى تۇرلىشە بولىپ تۇرسادا، جەل سوقپاسا كەرەمەت سونداندا بولار ەدى.

ٴسوۋينىپ اۋا قىزىپ ٴبىر جەردە جوعارى شىعادى، ٴبىر جەردە سالقىنداپ تومەن تۇسەدى. قىزعان اۋا سالقىن جاققا قاراي جوڭىلدەدى، سالقىن اۋا نەسى جاققا قاراي جىلجىسادى.

جوعارى تومەندە، جەر بەتىمەن دە جىلجىپ تۇرعان اۋا؛ اۋا تىنباي دۇنيەنى ما ٴكىڭىلدىك شىرىق اينالادى دا جۇرەدى.

جەلدىڭ سەبەبى نە ەكەنىن بىلگەن سوڭ، قالاي قاراي سوعاتىنىندا تۇسىنۋگە بولادى. ٴبىزدىڭ قازاق دالاسىندا جەل قىستى كۇنى كوبىنەسە ارقادان سوعادى.

ورال، تورعاي قالقى، جايىق باسىنان جەل تۇردى؛ جايىق باسىنان جەل تۇرسا، جازدا بولسا قىس بولار دەيدى. ول نەلىكتەن؟ ونىڭ سەبەبى مىناۋ: بىزدىڭ ارقا جاعىمىز سۋىق، كۇن جاعىمىز قىستى كۇنى دە جىلى. جىلى جاقتىڭ اۋاسى قىزىپ جوعارى شىققان سوڭ، قىسى جاعى سۋىق بولىپ تۇراتىن مۇز تەڭىز جاعىنىڭ سۋىق اۋاسى ول تۇسقا قاراي اۋادى. جازدى كۇنى كۇندىز قىردا ىسسى بولىپ تۇرعاندا، سۋعا جاقىنداعاندا، بەتكە توڭىر سالقىن جەل تيەدى عوي؛ ۇيتكەنى قىر تەز كۇندىز ىسىپ، اۋاسى جەڭىلەپ جوعارى شىعادى؛ سۋ جەردەن كەشىرەك جىلىنادى، ولاي بولعان سوڭ اۋاسى دا سالقىن بولادى. سۋدىڭ سالقىن اۋاسى قىردىڭ ىسىپ جوعارى كوتەرىلگەن اۋاسىنىڭ بوس ورنىنا قاراي جىلىسادى.

ەندى جەر بەتىندە عانا ەمەس. اسپاندا دا جەل بولادى. نەگە دەسەڭىز اۋا ەندى جەر بەتى مەن عانا جىلىسپاي، اسپان مەن دە جىلىسادى؛ اسپانعا شىققان جىلى اۋا سالقىن جاققا قاراي اۋادى. اسپانعا ۇشقان ادامدار ايتادى: جوعارىدا جەل ەرسەلى قارسىلى سوعىپ تۇرادى دەپ. جەلدىڭ ەرسەلى قارسىلى سوعاتىنىن بۇلتتان دايىم اڭعاراتى بولادى. ماسەلەن، تومەن جاقتان جەل سوعىپ تۇرعاندا، ەڭكىشى جاقتان قارسى بۇلت ويناپ شىعا كەلىپ قارسى جەل تۇرعىزادى. بىيىك تاۋلاردا دا وسىنى اڭعارۋعا بولادى. اتلانت مۇحيتىنىڭ ورتاسىندا «تەنەرىف» دەگەن ارالدا بىيىك تاۋ بار، سول تاۋدىڭ باۋىرىندا جەل ارالدان وڭ تۇستىككە قاراي سوعادى دا، باسىنا ۇش جارىم شاقىرىم شىققاندا وڭ تۇستىكتەن ارقاعا قاراي سوعادى. ونان جوعارى بارساڭ اياز بولادى. الگى ۇش جارىم شاقىرىم بيىكتە وڭ تۇستىكتەن جۇرەتىن جەلى اۋا، ارالدان وڭ تۇستىككە قاراي جىلى جەل ەندى، ۇش جارىم شاقىرىم ەمەس، 5–8 شاقىرىم جوعارىدا جۇرەدى. بۇل وڭ تۇستىك جىلى جاقتان سول تۇستىك سۋىق جاققا قاراي جۇرگەن اۋا سالقىنداپ تومەن تۇسەتۇنىن كورسەتەدى.

ەندى جەلدىڭ الاي سوعاتۇنى: اۋا جەر جۇزىن كەزەدى. اۋەلى، اۋا تومەن جەردەن ەڭكىشى جەرگە جىلىسادى، الگەرى كەيىن جىلىسادى؛ ەڭكىشى، اۋا جوعارىدان تومەن تومەندەن جوعارى جىلىسادى، جەردەن كوككە شىعادى، كوكتەن جەرگە تۇسەدى؛ ەشقاشان تىنىم تاپپايدى.

قانداي جەلدەر بولادى.

جەل - ەسەنى كۇش. كۇش دەگەن نارسە ەكى ۇشتى بولادى: كۇشتىڭ پايداسى اسقار تاۋداي، زيانى قىلىشتان قان تامعان جاۋداي بولادى. ونداي كۇش، وت ادامعا ايتىپ تاۋسىقىسىز پيكىرلىك قىلادى.

وت كەيدە تالاي جاندى، مالدى، مۇلىكتى جالماپ جوق قىلادى. كۇشتىڭ

ەكى ۇيتقىلماي-ۇرسى. جەل كۇشىندە سونداي. جەلدەن پايدا كوپ، كەيدە زيانىدا ولقى سوقپايدى.

جەل ٴتۇرلى-ٴتۇرلى بولادى. اقىرىن سوعاتىن جەل بار، قاتتى سوعاتىن جەل بار. ۇزاق سوعاتىن جەل بار، تەز وتەتىن جەل بار، جىلى جەل، سالقىن جەل، سۋىق جەل، ىسسى جەل بار. ٴبىر ساز بەن جاي سوققان جەل-پايدالى جەل.

سول پايدالى جەلدەر بولماسا، ۇن تارتاتىن جەل دىيىرمەننىڭ قاناتى اينالماس ەدى؛ سۋدا جەل كەمەلەر ٴجۇزە الماس ەدى؛ جامان جەردىڭ اۋاسى جاقسى جەردىڭ اۋاسىمەن جالعەرىپ، تازارىپ تۇرماس ەدى؛ بۇلت ٴجۇرىپ جاڭبىر جاۋماس ەدى. جاۋىن تامباسا جەرگە ٴشوپ شىقپاس ەدى؛ قىسقاسى جەر ۇستىندە تۇرۋ قىيىن بولار ەدى.

جاي جەلدىڭ پايداسى قانداي كوپ بولسا، قاتتى جەلدەردىڭ زيانى سونداي كوپ. قاتتى جەلدى جاز كۇنى ٴبىز داۋىل دەيمىز، قىس كۇنى بوران دەيمىز. بۇلار جاز ٴۇيدى جىعادى دەب قورقامىز، قىس مالدى قىرادى، ادام ۇلاعىپ ولەدى دەب قورقامىز. باسقا جەرلەردە سونداي قورقىنىشتى داۋىلدار بار. كەي جەردە قازاق دالاسىنداعى داۋىلدىڭ اكەسىندەي داۋىلدار بولادى. مىسىر جەرىندە قامسىن دەگەن داۋىل بولادى، قامسىن اراب ٴسوزى، ەلۋ دەگەنگە كەلەدى. بۇل اتتى داۋىلدىڭ ەلۋ كۇندەي سوعاتىنىنان قويىلعان.

قامسىن سوققاندا اۋا مەڭ سونبايدى، ونە قورقىنىشتى كۇيمەن سوعادى. قامسىن تايانعان كەزىندە، كۇن الدەرى اسپان كوك تۇسىنەن ايىرىلىپ، مۇنارتىپ، سارعايا باستايدى. كۇن جارقىراۋى قالىپ، تۇتىب، اي سىياقتى بوزارىب وڭى قاشا باستايدى. جاسىل جاپىراقتاردىڭ ٴتۇسى وڭىپ، كوكشىل كورىنە باستايدى. ادامدار اسەمىب ىسىگىب ۇيگە جىتىۋگە ۇمتىلادى. اۋا لەبى ٴوتتاي تيەدى. ادامدا، قايۋاندا تەرشىعىپ ولە جازدايدى. ٴبىر كەزدە داۋىلدىڭ زۋىلداعان داۋىسى شىعادى. ال، داۋىل جەتتى! اعاشتار شىيىقتاي بىيلەدى، قايۋاندار ازان-قازان بولىب شۋلايدى.

ادامدار ىسسى جەلدىڭ لەبىنەن قورعالارعا ورىن تابىايدى. تاماعى قۋراعايدى. بەتى قولدارىنىڭ تەرىلەرى جىيىرىلىب جارىلىۋعا جاقىندايدى. داۋىل ٴالى كۇرىلدەب كۇشەيۋدە. داۋىل كۇشەيگەن سايىن، كوك قاراۋىتا بەرەدى. ىسسى جەل اعاشتاردى قۇلاتادى، ۇيلەردى قىيراتادى. جەردىڭ ٴجۇزىن قۇم توزاڭ قاپتايدى. شاڭ كورمەگەن نارسە قالمايدى. سولاي ٴبىر ەكى ساعات سوعىب داۋىل تولاستايدى. ٴبىر از باسىلىب قايتا سوعادى. ٴسويتىب ٴبىر تىنىب، ٴبىر كوتەرىلىب ەلۋ كۇندەي سوعادى. داۋىل باسىلاردا ٴشوپ، اعاش، ٴۇيدىڭ ٴبارىن سابىسارى شاڭ باسىب قالادى.

افريكادا «ساقارا» دەگەن ٴشولى قيىرى جوق زور ٴشول بار. جەر جۇزىندە مۇنان زور ٴشول جوق. ٴبىزدىڭ بەتپاقتىڭ دالاسى ساقارانىڭ باقايىنا دا كەلمەيدى.

سول ساقارادا «سامۇم» دەگەن داۋىل سوعادى. «سامۇم» سوققاندا ٴشولدە كەلە جاتقان ادام سورى قايناعان ادام: ولمەگەندە باس بايلاعان ەمەن ٴبىر. داۋىل ٴىشىن تارتىپ قۇمدى بۇرق بۇرقىراتىپ كەلىپ سوققاندا، ٴتىرى جاندىڭ جۇرە المايدى. بوراعان شاڭنان كۇن كوزى كورىنبەيدى، قاراڭعى بولادى. ٴتۇسىپ ٴولىپ كەتپەس ٴۇشىن تۇيەلەر باسىن قۇمعا تىعىپ، ادام بۇركەنىپ جاتادى. ىستىق توپىراق اۋىز مۇرىنعا كىرىپ قىزدىرىپ تۇنشىقتىرادى. جاندىڭ بەتكەندى تەرلەپ كومەدى. جان ىسسىن تاتىپ تۇلايدى. سول كەزدە داۋىل باسىلماسا، ٴبارى دە تىرىلادى. مۇنا ەكى مىڭ ٴتورت ٴجۇز جىل بۇرىن ٴبىر قىزىل باس پاتشاسىنىڭ 50 مىڭ اسكەرى تەگىستەن قۇم استىندا تىرىلەي كومىلىپ قالعان.

ۇرراعان، جىلى جاقتاردا ونە قاتتى داۋىلدار بولادى. قاتتى جەل ٴبىر جەردە اۋا كەتەتەنىن ونە ىستىق جىلىنىپ كەتكەنىنەن بولادى. بۇل جەرگە تۇس-تۇستان اۋا بىردەن ۇمتىلادى. اۋا ٴجۇرىپ كەلە جاتىپ، دوڭگەلەنىپ شۇر كىپ بەلەڭ ايىنالادى. زور قۇيىن بولادى. بىرىنەگى ەمۋدىڭ ايىنالعاتى سيياقتى بولادى. ٴبىراق ٴبىرىنىڭ اۋزى كەڭ جاعى تومەن قاراسا، قۇيىننىڭ كەڭ جاعى جوعارى كوككە قارايدى. قازاق دالاسىندا ٴۇيى جىعىپ كەتەتۇن، ٴپىشەندى اۋدارىپ كەتەتۇن، ٴتۇيەنىڭ تۇبىسىن جۇلىپ كەتەتۇن داۋىل قۇيىن بولادى. ٴبىراق جىلى جاقتاعىداي ەكپىندى ۇلكەن بولمايدى.

ۇيىرىلگەن داۋىلدىڭ ەكى شەتى كەيدە مىڭ شاقىرىم يا ونان ارتىق بولادى. ۇيىرىلگەن قۇيىندى «تىسسكلون» (تيسسكلون، دوڭگەلەك دەگەن ٴسوز) يا ۇرراعان دەيدى. تىسسكلون قۇيىنشا ۇيىرىلگەن مەن ٴبىر جەردە تۇرمايدى. بىلگەرى زىرعىپ بارەدى. تۇرعاق تاپ كەلسە، قۇرعاق بەن، تەڭىز تاپ كەلسە تەڭىز بەن تالعامايا جۇرە بەرەدى. تەڭىزدە كەزدەي سوق بولعان نارسەلەردى ەزى مەن بىرگە ٴىلىپ الىپ قىيىرعا الىپ بارىپ تاستايدى. جەردە تاپ كەلگەن نارسەنىڭ ٴبارىن قيراتىپ كەتەدى. ٴۇيدىڭ توبەسىن جۇلىپ كەتەدى، اناۋ-مىناۋ اعاشتى قوپارىپ كەتەدى ەت اربانى جولدان لاقتىرىپ تاستاۋ تىسسكلونعا بۇيىم ەمەس. تىسسكلون بولعاندا كۇن شارتىلداپ، نايزاعاي ويناپ جاي تۇسىپ كوپ جەردى، نارسەنى ورتەپ كەتەدى. تىسسكلون تالاي رەت بولعان. ادام بىلەردە ەڭ كۇشتى ۇرراعان 1780 جىلدىڭ 29 سەنتيابرىندە امەريكانىڭ جيەكىندە بولعان.

ۇرراعان «بار بادوس» ارالىنان باستالىپ، ارالداعى ٴۇيدىڭ ٴبارىن قالدىر-

ماي قىيراتىپ، اعاشىنىڭ دىمىن قالدىرماي قوپارىپ كەتكەن. سول كەزدە
اڭگلىشلىقلار پىرانسوز بەن بىرگە امەرىيكەگە قارسى سوعىسىپ جاتقان ۋاقتى،
ٴبىرارالدا اڭگلىشانداردىڭ ۋلكەندى كىشلى ٴبىر از كەمەسى تۇرعان، داۋىل

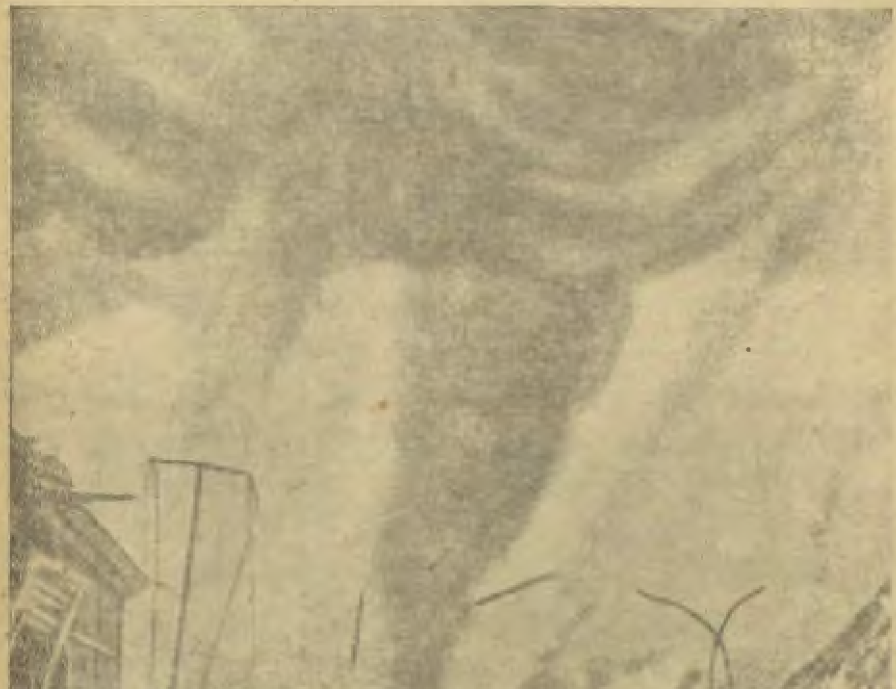

59-ىنشى سۇگرەت: ۋۋراعان بالاكى.

سول كەمەلەردىڭ ٴبىرىن قالدىرمەي سۋۋدىڭ استىنا جىبەرگەن. مۇنان شىعىپ
ۋۋراعان ايداپ وتىرىپ تاعى ٴبىر ارالعا كەلىپ، دىمىن قالدىرمەي قىيراتىپ،

الىى مەلك ادامىن. ٴۋالىپ كەتكەن. مۇنان سوڭ ۋۇراعان ۋشەۋى ٴبىر ارالعا
ٴالىپتى، وندا تۇرعان پىرانسوردارىدىڭ قىرىق كەمەسى مەن ٴتورت مىڭ ادامىن
سۋعا باتىرعان. ٴبىر ادام دا ٴتىرى قالماعان. سول ارالدا ٴبىر نەشە قالانى
جىلان جالاعانداي ورنىندا دىم قالدىرماستان سىپىرىپ جوق قىپ كەتكەن؛
«مارتينيكا» دەگەن ارالدا توعىز مىڭ كىسىنى قىرىپ سالىپ، تاعى ٴبىر نەشە
ارالداردى قيراتىپ، ٴبۇلدىرىپ بولىپ ۋۇراعان مۇقيتتىڭ ۋستىنە ٴتۇسىپ الىپ
جونەلگەن. مۇقيت ۋستىندە نەشە جىلدان بەرى مانىرۋستار ٴۇيمەن كورمەي ساعىنىپ
قايتىپ كەلە جاتىر ەكەن، اعىلشىنداردىڭ ٴتوعىز كەمەسى كەلە جاتقان ٴبىر نەشە
كەمەنىڭ سوگەنىن مۇقيت ۋستىندە قۋىپ جەتىپ ٴبىر قاتارىن سۋعا باتىرىپ

60 – سۋرەت: ۋۇراعان باعاندار - ىسىرتىس.

كەتكەن. كوپ تەڭىزشىلەر ٴتىپتى ۋيلەرىن كورە الماي قالعان. ٴبىر بالدىرى
ارالىندا جەل ٴتىپتى كۇشتى بولعان. قالقى ٴۇيدىڭ استىنا بارىپ جاسىرىنىپ
قالعان. ۋۇراعان ولاردىڭ ۋستىندەگى ۋيلەردى قۇلاتىپ، قيراتا بەرگەن. جەلدىڭ
داۋىسىنىڭ كۇشتىلىگىنەن استىنا جاتقان ادامدار ۋيلەردىڭ قيراعان داۋىسىن
ەستي الماعان.

ىسىرتىس. ۋۇراعاننىڭ ٴتىنى كەيدە الدە نەشە مىڭ شاقىرىمداي بولادى.
ٴبىراق، ٴتىنى ٴبىر نەشە شاقىرىم تۋيىندا بولادى. مۇنداي قاتتى تۋيىندى
«ىسىرتىس» دەيدى.

سەمىرتكىش جوۋان ۇزىن شاك - توزاك قونىنان قۇرالعان باعان. باعاننىڭ ٴبىر ۇشى بۇلتتا، ٴبىر ۇشى جەردە يا سۋدا بولادى. ايناالاسى دوڭگەلەك ٴوزى دوڭگەلەنىپ ٴجۇرىپ تۇرادى. ٴبىراق ٴبىر جەردە تۇرمايدى، دوڭگەلەنىپ ورنىن الماستىرىپ جۇرەدى. كەيدە ونى جەتپىس يا ونان دا اسىپ بولادى. باعاننىڭ وكى باسى دومبال، ورتاسى جىڭىشكە بولادى. سەمىرتكىش جۇرگەن جەرىندە كۇن كۇركىرەپ، نايزاعاي جارقىلداپ تۇرادى؛ جۇرگەنى ناعىز تارتىستا - توپىرىس، كەسەنىنىڭ قۇلاعان جاڭعىرىعى بولادى. ٴجۇرىپ كەلە جاتقاندا سەمىرتكىش ماڭىنداعى، تاس اعاش، قوم، ٴشوپ سىياقتى نارسەلەردى، دىشىنە تارتىپ الادى. كەيدە سەمىرتكىش جالعىز جۇرمەي، الدە نەشەۋى قاتاردا جۇرەدى. كۇشى مىقتى بولادى: قارسى قوققان مال ادام بولسا كوتەرىپ كەتىپ الىسقا الىپ بارىپ تاستايدى. ۇيلەردى قۇلاتىپ، اعاشتاردى جۇلىپ كەتەدى. بارا - بارا سەمىرتكىش بەلىنەن ٴبولىنىپ وكى ايىرىلىپ كەتەدى؛ جوعارعى جاعى بۇلتقا شىعىپ، تومەنگى جاعى جەرگە بالىنىپ جوق بولىپ كەتەدى.

سەمىرتكىش تەڭىزدە دە بولادى. تەڭىزشىلەر ايتادى: زەڭبىرەك بەن اتسا سەمىرتكىش شاشىلىپ - شاشىلىپ جوق بولادى دەپ.

ٴبىزدىڭ قازاق دالاسىندا سەمىرتكىش وتە سيرەك بولادى. دالادا جۇرەتۇن قۇيىن سول سەمىرتكىشتىڭ ازعىنى. 1922- جىلى اقمولا ۋەلاياتىندا ۇلكەن سەمىرتكىش قىڭىلداعان كازەتتەرگە جازدى. جارتىلاي اعاشتىڭ دىشىنە نارسەنى ٴۇيىرىپ الاتۇنىنا قاراي قازاقتار ونى ايداعار دەپ ويلايتى.

مىنە جەلدىڭ كۇشى؛ مىنە جەلدىڭ زىيانى. مۇنداي جەلدەر تابيعاتتىڭ مىقتى قۇرتقىشتى قۇبىلىستارىنىڭ ٴبىرى.

داۋىل.

بۇرقىراپ كۇن باتىستان شىقتى داۋىل،
كۇركىرەپ اسپان ٴجۇزى جاۋدى جاۋىن.
نايزاعاي جارقىلدايدى، وت بوپ جايناپ
تيەدى شاعىلىسىپ كوزگە اۋىر.
تەڭىزدەن ٴبىر قالىپتا تۇرعان اۋداي،
تولقىندار كوتەرىلدى تاۋداي - تاۋداي،
كەتەدى ارپالىسىپ جان تالاسىپ،
ۇستىنە ٴبىر ٴبىرىنىڭ اۋناي - اۋناي.

سوعادى داۋىل تىنباي قاتتى زۋىلداپ،
تولقىندار كوتەرىلىپ بۋداق - بۋداق.
قىيا تاۋ، جاعاداعى زەڭبىر تاستا
كۇرىس ەتىپ سوعىلادى ۇۋىلداپ. شۋىلداپ.
كەمەلەر سۋدا جۇرگەن، تەڭىز تەڭىز؛
ورنىندى داۋىل جەلگە ٴبارى تەگىس،
تەڭسەلىپ، شايقالىسىپ جىلجىمايدى،
بەرمىسكە تولقىندارعا ٴسىرا جەڭىس،
قابىنتاماي.

اسپاننان جاۋعان قۇمىرسقا.

بەسسى كۇزدىڭ باسى. اۋىل بىرىمىز دۋادىنان ەالقار ٴبىر كوش ساي قۇدىق دەگەن جەردە. جەر وت، ەل سەمىز. ول كەزدە ٴالى جىيانگەرلىك ەوعىسى باسىالعان جوق. قازاقتىڭ ەلعا تولىق ۇۋاقتى: ەار دالاعا ەال ىكىرىسەب ەىيمايدى، ەالدان جەر قايىسادى دەۋگە كەلەتۇن كەز.

ەرتەڭگىسىن كۇن تەمىرسىق، بۇلتسىز، ىسسىلاۋ بولدىدا، ٴتۇس قايتا كەلەتتەن بۇت كوتەرىلىپ، داۋىل سوقتى. قانىقدار ۇيگە ارقان سالىپ بەكىتىپ، قاپتارىن ىيىعىنا سالىپ، جاڭبىردان بۇرىن تەزەك تەرىپ الىپ قالامىز دەپ، اۋىل سىرتىنا قاراي اسىپ بارا جاتىر.

تۇنەرىپ ويناپ شىققان قارا بۇلت قارا توسەردى شەلەكتەپ، - قۇيادى دەپ، جۇرت كۇتىپ تۇردى. قارا بۇلت ٴتۇنىپ اۋىل ۇستىنە كەلگەندە ول تاڭدانۇۋىنىڭ، ۇرەيلەنۇۋىنىڭ، ٴتۇرلى جاققا وي جۇگىرتۇۋىنىڭ ۇشى - قىيىرى بولمادى: بۇلتتان قۇيىلىپ ۇۋاق، جىڭىشكە بەل قىزىل الا قۇمىرسقالار جاۋا باستادى.

الەستان ايدالىپ كەلگەن قۇمىرسقالار جول سوگىنان تىنەەسىپ دەم الۇۋدىڭ ورنىنا، ٴتۇسۇۋ بويىنا اس اتامشا تالاق بىزدەپ، جان جاققا اسىعىپ تاراي باستادى. ٴۇيدىڭ ٴىشى، اشىق تۇرعان ٴسۇتتىڭ بەتى قۇمىرسقاعا تولدى؛ ٴبىراق ادامدى شاعىپ مازاسىن كەتىرگەن جوق.

قۇمىرسقانى باسقا جاققا اۋعىزامىز دەپ قازاق كەرەگەنىڭ باۋىنا جىلقىنىڭ تەزەگىن جالىپ قويىدى. ٴۇيدىڭ - ٴبۇيىنىڭ بارىنەن دە پايدا بولمادى. قۇمىرسقالار ٴشوپ قىيىپ، ٴوز جۇمىسىن باستارا بەردى.

قۇمىرسقا جاۋعانىن جۇرت ٴتۇرلى نارسەگە جورىدى؛ مولدالاردان سۇراستى. ٴبىراق دەرەكتى دالەل تابا المادى. بىرەۋلەر قۇمىرسقا جاۋعانىن جاقسىلىققا ۇيعاردى، بىرەۋلەر جامانشىلىققا ۇيعاردى؛ بىرەۋلەر قىس قاتاڭ بولادى دەپ بولجادى، بىرەۋلەر قىس جاقسى بولادى دەپ ٴتۇسىندى. اڭگىمە كوبەيدى، سوزىلدى. مولدالاردا كوڭىل تىنارلىق جاۋاپ بەرە المادى: بۇرىنعى پالەن پايعامبار زامانىندا قۇداي اشۋلانعاندا، اسپاننان ٴتۇرلى زىياندى نارسەلەر جىبەرەدى ەكەن، ٴتۇبى ەلدىڭ كەرەمەت دەستى مولدالار، ٴبىراق، قۇمىرسقانىڭ زىياندى - زىيانسىزىن، نەگە تۇسكەنىن اشىپ ايتا المادى.

جۇرت قۇمىرسقا جاۋعانىن ولاي دا، بۇلاي دا تارتقىلاپ جۇرگەندە، قۇمىرسقالار جان - جاققا تاراپ سىيرەدى؛ شارۋاسىنا اينالىسىپ كەتتى. قازاق اڭگىمەسى

مەن ٴىسىندە بولعان جوق، ٴبىر از مەزگىل وتكەن سوڭ، قۇرت - قۇمىرسقا قىسقا قاراي جاڭا باستادى، ٴبىردىڭ جوركىنشى قۇمىرسقالاردا جانى قالدى.

سول جىلى قىس شارۋاعا اسا جايلى بولدى؛ جىلقى ٴتۇستى بولدى، توقتىعا شەيىن قاشتى. ول قۇمىرسقا جاۋعانىن بەرەكەتكە، جاقسىلىققا جورىدى. كەلەسى جىلى جىباتكەرلىك سوعىسى باستالدى. ول شارۋاسى كۇيزەلە باستادى. سوعىس ۇزىن ىرعارىن ول تورەمسىنا جايا باستادى. ەندى جۇرت قۇمىرسقا جاۋعانىن جامانىدققا جورىدى. ٴبىراق، انىق نە سەبەبىنەن قۇمىرسقا جاۋعانىن شەشە العان جوق.

بالكىم شەكىرتتەر ايتىپ با ەكەن، قۇمىرسقانىڭ قالاي جاۋعانىن؟ ايتا الماساڭدار كەلەسى ماقالانى وقىڭدار.

اسپاننان جاڭبىردان باسقا جاۋاتىن نارسەلەر.

جەلدەردىڭ كۇشى تۇرلىشە بولادى. ٴبىر جەل بەتىڭدى جەلپىگەن ٴنارىزدى نازدانىپ جاي سوعادى. ٴبىر جەل قاتتىراق سوعىپ، ۇيلەگەن داۋىسى ەستىلىپ تۇرادى. كەي ٴبىر جەل ٴۇي جىعىپ دا كەتەدى. ٴۇي جىعقاندا قاتتىراق سوعاتىن جەل بولادى. قاتتى جەلدى قازاق داۋىل دەيدى. جەلدىڭ كۇشى ٴجۇرىسىنىڭ جىلدامدىعىنا قاراي بولادى. ٴبىردىڭ قازاق دالاسىندا قۇيىن كوپ جۇرەدى. قۇيىن دا جەل، ٴبىراق ۇزىنى كىشكەنە جەل، قۇيىنداردا كۇشى بيىكتىگى تۇرلىشە بولادى: بىرەۋى ٴۇيدىڭ بوساعاسى بايلانعان تۇلدىگىن جۇلىپ الىپ كەتىپ، الاداي جەرگە اپارىپ تاستايدى. بىرەۋى كيىز ٴۇيدى قولاتىپ كەتەدى. بىرەۋى الاسا، بىرەۋى بۇلتقا دەيىن جەتەدى. ٴۇيمەلى جىعىپ كەتپەسىن دەپ قازاق قۇيىنعا «ازىڭدى ٴۇيىڭە بار! تازىڭدى ٴۇيىڭە بار!» دەپ اتىن ايتادى، ۇزىنى الدە نەشە شاقىرىم جەرگە دەيىن كەتەتىن قۇيىندار دا بولادى. اسىرەسە وسىلار بيىك تاۋلاردا بولادى. ٴبىراق بۇلار قازاق دالاسىندا ونشا سيرەك جۇرەدى. قۇيىن سۋدا دا، قۇرعاق جەردە دە جۇرە بەرەدى.

قاتتى ۇلكەن ۇزىن قۇيىندار كەيدە قورالى شەگىرتكەنىڭ ۇستىنە كەلەدى؛ شەگىرتكەلى وراپ-وراپ الىپ كوتەرىپ كەتىپ، اسپانعا شىعارادى، بۇلتقا جەتكىزەدى. تاۋ، اعاش سىيقتى كەدەرگى جوق بولعان سوڭ اسپاندا جەل قاتتىراق سوعادى. شەگىرتكەنى قاتتى جەل ٴالىپ الىپ جونەلەدى. جەل شەگىرتكەنى ٴجۇز مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە شەيىن كەيدە الىپ كەلەدى. جەرگە تۇسىرۋگە شەگىرتكەگە قاتتى جەل ٴال بەرمەيدى. بارىپ - بارىپ جەل باسىلا

ەركەندە شەگىرتكە جەرگە قويىلادى. جاڭبىر بولىپ جاۋادى. وسىنداي شەگىرتكە دەن جاڭبىرلار تالاي ىرەت جەر جۇزىندە بولعان.

1827-جىلى ىرەسەيدىڭ تامبوۆ دەگەن گۋبەرناسىندا، ٴشوپ باسىندا ٴۇيەسىز تۇراتىن ٴجۇندى قۇرتتار جاۋعان. جۇرت جامان قورقىپ ساسقان: بۇلتتان قۇرت تەگى جاۋعانىن، بۇلتقا قۇرت قالاي بىتكەنىن تۇسىنە الماعان. قۇرت بۇلتقا ٴىلىنىپ جۇرگەنىنىڭ سەبەبى سول: تامبوۆ گۋبەرناسىنا وتە الىس جەردە قۇرتتى قاتتى قۇيىن كوتەرىپ كەتىپ، وراپ-وراپ، بۇلتقا جەتكىزگەن.

1837-جىلى گەرمانيانىڭ «دىبەل» دەگەن جەرىندە ۇۋاق ٴوگىزدار جاۋىپ، ٴبىر نەشە ٴجۇز شارشى جەردىڭ بەتىن قاپتاپ كەتكەن. كەيدە بۇلتتان شاياندار جانا شاياندىڭ قابىعىدا قۇيىلعان. 1841-جىلى دانيا دەگەن اۋروپاداعى ٴبىر مەملەكەتكە اسپاننان بالىق جاۋعان.

اسپاننان جاندىكتەر عانا ەمەس، وسىمدىكتەردە جاۋادى. 1804-جىلى يسپانيا دەگەن اۋروپانىڭ ٴبىر مەملەكەتىندە اجاپ جاڭبىر جاۋعان: كەنەتتەن اسپاننان ٴبيدايدىڭ ٴدانى توگىلە باستاعان. ٴبيداي ەداۋىر كوپ جاۋعان. بۇل ٴبيدايدىڭ جايى بىلاي ەكەن: اپىرىكا دەگەن جەردىڭ ٴبىر بولىگىندەگى نەمىر قارىق جاعىنداعى ٴبىر تالاي ٴۇيىلى استىقتى داۋىل شاشىپ، ٴدانىن جەل كوتەرىپ كەتكەن. بۇل ٴبيداي يسپانياعا جاۋعان ەكەن.

1823-جىلى ٴشىق جەرىندە، 1802-جىلى شۆەيتسارىيا دەگەن مەملەكەتتە اسپاننان كەنەتتەن ٴبىر ٴتۇرلى قىزىل سيياقتى دومالاقتار جاۋىپ قويا بەرگەن. سوڭىنان بايقاپ قاراسا، بۇل دومالاقتار باسقا ٴبىر جەردە تاماق بولاتىن وسىمدىكتەن شىققان ەكەن. باسقا تاماق بولاتىن وسىمدىكتەر جاۋعانىندا ادام بالاسى بىلەدى.

ىرەز ٴۇيەزىندە ساي قۇدىقتا جاۋعان قۇمىرسقالاردى دا الىس جەردەن قاتتى قۇيىن كوتەرىپ كەتكەن. وراي-وراي بۇلتقا جەتكىزگەن. بۇلت بەتىن ورىپ ٴتورىپ، قاتتى جەلدەن جەرگە تۇسە الماي، جەل باسەڭدەي بەرگەندە ساي قۇدىقتا قۇمىرسقا جاۋعان بولادى. مۇندا ەش ٴبىر كەرەمەت جوق. ادام بالاسى ٴىستىڭ ٴمانىن تۇسىنبەسە، سونى كەرەمەت دەيدى. تۇسىنگەن سايىن كەرەمەت ٴتورىپ بەرەدى.

اۋا.

اۋا كوزگە كورىنبەيدى، ٴبىراق سەزىلەدى. جاقسى اۋا-بار جەردە بولساق جانىمىز ٴجاي تابادى؛ جامان اۋا بار جەردە تۇراق تۇنشىعىپ دەمىمىز تارىلىپ، ٴولىپ كەتە جازدايمىز. جالعىز ادام ەمەس، جاندىقتىڭ ٴبارىدە سولاي. ماسەلەن،

جازعىتۇرى جامان جەر ٴجۇزىنەن سىرتقا شىقساق ، تازا اۋا جۇتىپ بويىمىز كوتەرىلىپ قالادى . اۋىرۋلاردى دارىگەرلەر اۋاسى جاقسى ٴجۇزگە باعادى ؛ كەي ٴبىر اۋىرۋلاردى اۋاسى ادەمى جاققا جىبەرىپ جازادى . دىمقىل اۋا ، اردىق - تۇراق مال بايلاعان جەر ٴجۇزىنە كىرسەك ، تۇنشىعىپ ، باسىمىز اينالىپ ، كەيدە اۋىرىپ قالامىز .

اۋانى كورمەسەك تە بار ەكەنىن سەزۋگە بولادى ، قولىمىزدى جانجاقتا سەرمەسەك ، لەپ بىلىنەدى . جەلپۋىش الىپ شايقالساق ، بەتىمىزگە لەپ تيەدى . جەردە جاتقان ماماقتى الاقانىمىزدى جايىپ ، قولىمىزدى تىگىزبەي سەرمەسەك ، ماماق قوزعالادى ، ۇشادى . ماماقتى قوزعايتىن لەپ . مىنە سول لەپ - اۋا . قولىمىزدى جوعارى ، كەيىن ، ىلگەرى ، جانجاعىمىزعا قاراي سەرمەسەك تە ، اۋا قولىمىزعا تيەدى ، جوعارىدان تومەن سەكىرسەك بەتىمىزگە تيەدى . مۇنان ٴبىزدىڭ جانجاعىمىز تولىپ تۇرعان اۋا ەكەندىگى بايقالادى . جانا قاي جەردە بولساق دا ىلگەرى لەپتى ، سەزەمىز . ولاي بولسا ، اۋانىڭ جەر ٴجۇزىندە بولمايتىن ورنى جوق . ٴبىز دەم العاندا وسى اۋانى جۇتامىز . اۋاسى جوق جەردە دەم الا المايمىز ، تۇنشىعىپ ٴولىپ قالامىز . تەك ادام عانا ەمەس ، بارلىق جاندىقتاردا ، وسىمدىكتەردە اۋاسىز تۇرا المايدى . ٴبارى دە اۋا مەن دەم الىپ تۇرادى . اۋاسىز وت ەكەش وت دا جانبايدى . ٴبىر نارسەنى جاندىرىپ الىپ شىنىنىڭ ىشىنە سالىپ ، اۋزىن تىعىساق ، تۇتاس جانىپ بولمايدى ، اۋاسى تاۋسىلعان سوڭ ٴسونىپ قالادى . شىنىنىڭ اۋزىن تىعىپ الساق ، تۇتانعان نارسە ٴابدان جانىپ دەمى قالماعاندا عانا وت سونەدى . اۋاسىز تىرشىلىك - ٴومىر جوق . اۋا جەردىڭ جامىلعىسى . جامىلعى سىياقتانىپ بارلىق جەردى اۋا ايالا قورشاپ تۇر . بۇل جامىلعىنىڭ قالىڭدىعىن ٴدال بىلۋگە تيىس ؛ ٴبىراق ، وقىمىستار اۋانىڭ قالىڭدىعى ەكى ٴجۇز شاقىرىمداي دەپ شامالايدى . سالماعى بىلىنبەسە دە اۋا اۋىر . ماسەلەن ٴبىر ىدىستى ولشەپ بولىپ ، ارتىنان ىشىندەگى اۋاسىن ماشينا مەن شىعارىپ ، (اۋانى ىدىس ىشىنەن تارتىپ شىعاراتىن ماشينا بولادى) ؛ قايتا ولشەسەك ، ٴبىر از سالماعى كەمىيدى . كەمىگەن سالماق - اۋانىڭ سالماعى .

سالماعى بولعان سوڭ اۋانىڭ ەڭ جوعارعى قاباتى تومەنگىسىنە سالماعىن سالىپ باسادى ؛ تومەنگىسى ودان تومەنگىسىن باسادى ؛ ٴبارى جينالىپ ەڭ جەر بەتىنە تايالعان قاباتىن باسادى . سوندىقتان ٴۇستى اۋا جەرگە جاقىنداعان سايىن اۋىرلانىپ ، جوعارى كوتەرىلگەن سايىن جەڭىلدەنەدى ؛ جەرگە جۋىقتاعان سايىن تىعىزدالىپ ، قالىڭدالىپ ، جوعارىلاعان سايىن سيرەيدى . سوندىقتان ٴۇستىن جەر بەتىن جاۋىپ تۇرعان اۋانىڭ قانشا ەكەنىن بىلۋگە بولمايدى . ارينە ، اۋا ٴبىر ورىندا نە عۇرلىم تىعىز بولسا ، سو عۇرلىم كوپ بولادى . نە عۇرلىم سيرەك بولسا ،

سوعۇرىلۋى از بولادى. سونىڭ ٴۇشىن، ٴبىر شارشى ارىق ورنىندا، جەر بەتىنەن جوعارى 30 - 40 شاقىرىم بيىكتەگەننەن كەيىن كورى اۋا الدە نەشە ەسە ارتىق.

اۋانىڭ ٴتۇسى جەلسىز، ٴمولدىر، تازا شىنى سياقتى. ٴمولدىر نارسەدەن كۇننىڭ كوزى توقتاماي ٴوتىپ كەتەدى. سونىڭ ٴۇشىن ٴمولدىر نارسە كۇننىڭ كوزىنە ٴدۇرىس جىلىنبايدى. ماسەلەن، جازدى كۇنى كۇننىڭ ساۋلەسى ٴتۇسىپ تۇرعاندا تەرەزەنىڭ شىنىسىن ۇستاپ قاراساڭ، ساپ-سالقىن بولادى؛ اعاشى جىلى بولادى. اۋادا ٴمولدىر، اۋادا كۇننىڭ كوزىنە وڭدى جىلىنبايدى. ولاي بولسا اۋا جىلى، سۋىق دەپ نەگە ايتامىز؟ اۋا جاز نەگە جىلى، قىس نەگە سۋىق بولادى؟ اۋا بىلاي جىلىنادى. كۇننىڭ كوزى جەردىڭ بەتىن ىستىق جىلىتادى. جەردىڭ بەتىنەن بارىپ جەردىڭ بەتىنە تاياۋ اۋانىڭ قاباتى جىلىنادى. ول قاباتتان بارىپ جىلىلىق ونان جوعارعى قاباتىنا تارايدى. ماسەلەن: شىنى ىستاكاننىڭ تۇبىنە ىستىق سۋ، شاي قۇيساڭ، شايعا اۋەلى شىنى جوق، ٴبىراق، شايعا جاقىن جەرى ىسيدى، ونان بارىپ مۇنان جوعارعى جاعى ىسي باستايدى، اقىرىندا جىلىمىق ىستاكاننىڭ ەڭ جوعارعى جيەگىنە تارادى. اۋانىڭ جىلىنۋىندا سول ٴتارىزدى.

اۋانىڭ ٴتۇسى ٴمولدىر بولسادا، الىستاعى كوكشىل بولىپ كورىنەدى. ماسەلەن: ٴۇيىپ-ٴمولدىر تازا شىنىنىڭ ۇستىنە اكەلىپ ورنالاي شىنى سالىپ، ونىڭ ۇستىنە تاعى سونداي شىنى سالىپ قالاعاندا بىرسەڭ، ٴالدە نەشە قابات بولعان سوڭ الگى ٴۇيىپ-مولدىر شىنىلاردىڭ ٴتۇسى كوكشىل تارتادى. اۋادا سول سياقتى. اسپاننىڭ ٴتۇسى كوكشىل كورىنەتىنى سول اۋدان. ۇستىمىزدەگى ٴكوك كورىپ تۇرعان اۋا. بەس قابات اسپان بار دەگەن قاتە نارسە. اسپاندى قازاقشا كوك دەيدى. كوك دەگەنىمىز اۋانىڭ كوكشىل تۇسىنەن شىققان ات. جوعارعى ايتقاندارىمىزدان كورىنەدى؛ اۋانىڭ تومەنگى جاعى جىلىراق، جوعارعى جاعى سۋىعىراق بولاتىنى. ولاي بولسا تۇركستانداعى قان تەڭىرى سياقتى تاۋلاردىڭ باسىنان جازى قىسى نەگە قار كەتپەيتىنى تۇسىنىكتى. سۋدا ٴمولدىر. سونىڭ ٴۇشىن جەردەن كورى سۋدى كۇننىڭ كوزى ازىراق جىلىتادى.

جاز جەر كوبىرەك جىلىنادى، قىس ازىراق كەمىرەك جىلىنادى. سوندىقتان اۋا قىستىگۇنى جازدان كورى سالقىنىراق بولادى.

ٴبىراق، جەر سۋدان تەزىرەك سۋىنادى. سونىڭ ٴۇشىن ٴتۇنى جەر سالقىنىراق، كولدىڭ سۋى سالقىنىراق بولادى. سونىڭ ٴۇشىن، كۇزدە كۇنى تايان سوعار ەزگىلدە مۇقەگەستەن دالاعا قىراۋ تۇسەدى، تەڭىزدەگى كەمەلەر ۇستىنە قىراۋ تۇسپەيدى.

قىسقاسى، كۇننىڭ كوزى اۋانى وته از جىلىتادى. اۋادان كورى سۋىق كوبەرەك جىلىتادى. جەردىڭ بەتىن بارىنەندە كۇنىمەرەك جىلىتادى. جەردەن بارىپ اۋا جىلىتادى سوندىقتان قىس شۋاق كۇنى اۋا سالقىن بولسادا، ٴۇي تۇبەسىندەگى قار ٴجىبىپ، ەرىپ جاتادى.

اۋا نەدەن تۇرادى؟ اۋانىڭ ىشىندە ٴتۇرلى نارسەلەر بار. اۋانىڭ ٴوزى ٴۇش عازدان تۇرادى: وت تەگى، ازوت، قىشقىل تۇۋىم. عاز دەپ جانعاننان تۇرشىلعان بۋسىقا قاما ماسالىڭ، تۇس-تۇسسىز جارىلىپ كەتە بەرەتۇن بۋ سياقتى نارسەنى ايتادى. جاندىق دەم العاندا تەك وت تەگى مەن دەم الادى. قىشقىل تۇۋىم زيانلى عاز. ونان جاندى نارسە ولەدى، جانعان وت سونەدى. قىشقىل تۇۋىم سالماقتى بولادى. سوندىقتان قۇدىق تۇبىندە، جىرانىڭ اپانىڭ تۇبىندە تاعى سونداي جەرلەرگە شوگەدى.

جەر ٴجۇزىندە بىيىك-بىيىك تاۋلار بار. تاۋدىڭ، ەڭ بىيىكتەرى ازياد(ا) بولادى. دۇنيەدە ەڭ بىيىك تاۋلار عيمالاي تاۋلارى. عيمالايدىڭ «گاۋرى زانكار» دەگەن بيىگى توعىز شاقىرىمعا تايايدى. تۇردىڭ «تان-شان» تاۋلارىندا جەر ٴجۇزىندەگى بيىك تاۋلاردىڭ بىرىنە تۇسادى. تان-شاننىڭ ەڭ بىيىك قىياسى قان ٴتاڭىرى دەگەن تاۋ. قان ٴتاڭىرىنىڭ بىيىكتىگى بەس جارىم شاقىرىم. «گاۋرى زانكار» دىڭ ٴتۇس تۇبەسىنە ٴالى ادام بالاسى شىعىپ كورگەن ەمەس. بۇل كۇنگە شەيىن ادام بالاسىنىڭ تۇبەسىنە شىققانى تاۋدىڭ ەڭ بىيىكتىگى التى شاقىرىم.

سىسى جاقتا بولسادا، ٴتىپتى قار جاۋمايتۇن جەردە بولسادا، بىيىك تاۋلاردىڭ باسىندا قىسى-جازى قار جاتادى. بۇرىنعى ەسكى جىرلاردا بولاردى «بارى-بارلى بارلى تاۋ» باسى بىيىك قارلى تاۋ» دەيدى. بۇلاردىڭ باسىن اق سالدەندە وراپ قىسى-جازى قار جاتاتۇنى جوعارىدا اۋانىڭ سۋىقتىعىنان. ادامنىڭ بىيىك تاۋلاردىڭ باسىنا شىعالمايتۇن سەبەبى جالعىز قاردان، جىرادان، تىيادان، تەك جارلاردان وتە المايتۇندىقتان ەمەس، اۋانىڭ ازدىعىنان، دەم الۋدىڭ قىيىندىعىنان جوعارى شىققان سايىن اۋا ازايا بەرەتۇنىن بىلەمىز. سوندىقتان ٴۇشىن جوعارىلاعان سايىن تومەندە ٴبىر دەم العاندا جۇتاتۇن اۋانى جوعارىدا ٴۇش-ٴتورت رەت دەم الىپ جۇتادى. تۇنشىعىپ ٴولىپ كەتپەس ٴۇشىن' جوعارىلاعان سايىن ادام جيىرەك دەم الۋى كەرەك. ەگەر ادام جوعارى 10-20 شاقىرىم كوتەرىلسە' ٴتىپتى دەم الا المايدى' تۇنشىعادى، ەسىنەن تانىپ قۇلايدى، ولەدى.

دۇنيە جاراتىلعاننان بەرى 10 شاقىرىم جوعارى تەك ەكى وقىمىستى «كەلەشەر» «كوكسەۋىل» دەگەن اگلەشاندارعا كوتەرىلگەن. بولار ارەڭ ...

ٴممكن كوتەرىلگەن. ارەستاتلاردى جىبەكتەن ياكى ماقتا ماتادان ەتەدى. ەكەن تارسادن ىستەپ، اۋا ىشىنە كىرمەسىن دەپ ٴبىر تۇرلى لاك بەن سىلايدى. ارەستات ٴۇش تۇرلى تاباق يا ونان ۇزىن بولادى. ىشىنە ٴتۇتىن، ىسسى اۋا، يا اۋادان جەڭىل گاز تولتىرسا، (ىسسى اۋا سالقىن اۋادان جەڭىل بولادى. جەڭىل نارسە ۇستىنە شىعىپ، اۋىر نارسە استىنا باتادى. ماسەلەن سۋ ۇستىندە اعاش قالقىپ، تاس سۋعا باتادى؛ ٴتۇتىن اۋادان جەڭىل بولعان سوڭ مورجەدەن شىققاندا اسپانعا كوتەرىلەدى. جەر ٴجۇزى ەدەنىنە جاقىن اۋا سالقىن جوعارعى جاق اۋاسىنان ىسسى بولادى. سونىڭ ٴۇشىن ادام جازدى كۇنى كەرەنكە جاتىپ جەرگە جاتادى. ارەستات) اسپانعا ۇشادى. ارەستاتتىڭ استىندا جىڭىشكە ارقاننان ٴىس سىيالاندىرىپ ىستەگەن تور مەن

61 – ٴىنشى سۇرەت
ارەستات بەن كوتەرىلىپ بارا جاتقان گلەيشەر مەن كوكسۋەل

ٴجۇزىپ، تورعا جىڭىشكە شىبىقتان توقىعان اۋزى اشىق ۇلكەن كەبەجە بايلايدى. كەبەجەگە ادام وتىرادى.

ارەستاتتى ىسسى اۋا مەن ٴتۇتىننىڭ ورنىنا ۇلكەن قالالاردا كوشەدە جانادى جارىق شىعاراتىن عازبەن تولتىرسادا، ارەستات ٴتۇتىن سىقىلدانىپ اسپانعا كوتەرىلەدى. ول جەڭىل عاز سۋ تەگى، كوبىنەسە سول سۋ تەگى مەن ارەستاتتى تولتىرادى. مىنە وسىنداي ارەستاتقا ٴمىنىپ الىپ 1862 ٴىنشى جىلدىڭ 5 ٴىنشى سەنتيابرىندە گلەيشەر مەن كوكسۋەل جوعارى ۇشقان. ارەستات تەز اسپانداپ، جوعارى بارعان سايىن سۋىق ۇلعايا بەرگەن. جەردەن 3 شاقىرىم كوتەرىلگەندە، ۇشقىشتار بۇلتقا ارالاسقان. تۇمەنمەن كوتەرىلىپ كەلە جاتقاندا استىنان بۇلت بىزگە كورىنگەندەي سياقتى، جالپاق تەگىس بولىپ كورىنگەن. ماقتالاعاندا تومەن بولعان ۇيىككەنى بۇلتتىڭ ٴوزى جوعارى شىققان تۇمان بولادى. ارەستاتتىڭ ارالاسىپ جوعارىلاپ بارا جاتقاندا گلەيشەر مەن كوكسۋەل سۋىق بەن دەمىگىپ السىرەپ قالتىراعان؛ تۇمان ىشىندە ٴبىر نارسەنى كورۋ كەدە قيىن بولعان. بۇلتتان جوعارى اسقاندا قاينادان جارىعىراق بولىپ، جارقىراعان كۇنى، كەرگەن اسپان كورىنگەن

جوعارىدان قاراعاندا بۇلت بەتىندە اق قار بار، ەسكى دالا سياقتانىپ كورىنگەن. بۇلت اراسىنان جەر ۇستىندەگى اۋىلدار، ورماندار، قالالار، تەڭىزدەر كەمەلەر كورىنگەن.

بۇلتتان جوعارى بيىكتىگىندە سۋىعىراق بولعان. ٴتورت بەس شاقىرىم جەرگە بارعاندا سۋىقتان سۋ قاتقان. دەم الۋ قيىنداعان، قولاق شۋىلداپ، جۇرەك قاتتى سوققان. ٴبىراق، وقىمىستى اڭگىلەشاندا نەدە بولساشىدا ۋعا بەل بايلاپ، تومەن تۇسكىسى كەلمەگەن. سەگىز شاقىرىمعا بارعاندا كەلەشەر ٴابدان السىرەپ، قولىن كوتەرىپ، دەنەسىن قوزعاۋعا شاماسى كەلمەگەن. ەندى تۇرتىنداي مەزگىلدەن سوڭ كەلەشەر ەسىن تانىپ قۇلاعان. ارەستات كوتەرىلىپ جوعارى بەرگەن....

ەكى وقىمىستى بىردەن ٴولىپ قالۋعا كادىك بولدى. جەر تومەندە ون شاقىرىم شاماسىندا قالدى؛ كەلەشەر كوگەرىپ تالىپ جاتىر كوكسۋلدەلدە تولا بويى سىرەسىپ، مۇزداپ قاتتى، دەم الۋعا زورعا ٴالى كەلەدى؛ سول كەزدە بىر كۇيسىن جيداب قولىن كوتەرەيىن دەسە، قولى قوزعالمايدى. تانىشا قاتىپ قالعان. سوندا ارەستاتقا تاعۋلى ارقاندى ٴتىسى مەن تىستەپ تارتقان. (كەبەجەنىڭ ىشىنە قاپشىقتارعا تولتىرىپ قۇم الادى، جوعارى كوتەرىلگىسى كەلسە قاپشىقتاردى كەرەگىنشە تۇسىرە بەرەدى، ارەستات جەڭىلەپ كوتەرىلە بەرەدى. تومەن تۇسكىسى كەلسە اۋزىن اشادى ىشىندەگى جەڭىل عاز شىعىپ ارەستات اۋىرلاپ تومەن تۇسەدى) اۋزى اشىلىپ، ىشىنەن اقىرىنداپ عاز شىعىپ ارەستات جەرگە تۇسە باستاعان. ون شاقىرىمنان جوعارىراق شىققاندا اباز جىبىرما ٴتورت گرادۋس بولعان،

سول كەزدە جەر ۇستىندە اعاشتار كوگەرىپ، گۇلدەر جايقالىپ، شوپتەر ناپقالىپ تۇرعان ۋاقىتى. تومەندە اۋا تەمىز، دەم الۋعا قولايلى بولعاندا، جوعارىدا اۋا تىم سىرەكتىگىنەن ادام دەم الا الماعان.

بۇل ەكى سابازدان سوڭ تالاي ادام جوعارى كوتەرىلگەن. ٴبىراق، سەگىز جارىم شاقىرىمنان ٴارى بارعاندارى جوق. ٴسويتسەدە 1901 ىنشى جىلى، الكى وقىمىستىلاردان 39 ىنشى جىل كەيىن نەمىستىڭ وقىمىسى «بەرسون» دەگەن كىسى عانا ون شاقىرىمنان ارىرەك كوتەرىلىپ ٴتۇستى. بەرسون دەم الۋعا كەرەك وت تەكىن جەتكىزىپ تۇراتۇن ماشينا الا ۇشقان

ٴبىراق، ەۋروپانىڭ ٴبارى امان ۇشىپ تۇسە المادى، ٴبىر ازىن جەل الىپ كەتىپ تەڭىزگە قارىق قىلعان. ٴبىر ناقارلارىنىڭ ارەستاتى يا كەبەجەسى سىنىپ، جارىلىپ كەتىپ قولاپ ولگەن. كوبى امان دەسەن جوعارى ۇشىپ، تومەن تۇسكەن جوعارىدا بولعاندارىدىڭ ٴبارىدە ايتادى: جوعارلاعان سايىن

قىستى كۆنى تۆگەل چازدى كۆنى‌دە ھۆۋىتابەردى. جوعاردا ئۆتبتى ادام
شىدامسىز اياز بولادى؛ جوعارىلاعان سايىن اۋاسىيرەب، دەم الۋعا قىيىن بولا بەرەدى.

سونلىقتان ئۆبزدىك توبامىزدە ئۆش ئۆتورت ئۆجۆز شاقىرىم جەردە ئۆتبتى
اۋا جوق بولعۋى مۆمكىن نارسە. سونىڭ ئۆشىن جۆلدىزدارمەن ايعا اۋانىڭ
شەتى جەتبەيتۆنى تاڭ قالارلىق ەمەس.

ولاي بولسا عارشىعا، جەتى قات كوككە بۆرىنعىلاردىڭ كەرەمەت بىەلەرى
بارىب قايتىبتى ەمس دەگەن قىسىر اڭگىمەلەرى تابىعات زاڭىنا، عىلىم
تۆسىندىرىۋىنە قارسى. عىلىمعا قارسى نارسە، عىلىمعا سىيىبەگەن نارسە قاتا
بولادى. شىنلىق، دراستىق، قانىيقات چالعىز عىلىمدا. دۆنيەدە الدامايتۆن
دوستىڭ عىلىم.

نەدەن ئۆلدى؟

قونىس تۆزىب اۋىل جۆرت چاڭالاماقشى بولدى. قوناتۆن جەردىڭ قۆدىعى
تەرەڭ، سۆۋى اسۆدان شىعاتۆن ەدى. كۆن بۆرىن قۆدىقتى جىبەرىب قازدىرىب
قويماسا مال قاتاقاسىب قالار دەب، جىلقىباي اقساقال اۋىل جىگىتتەن جىبەب
اپارىب قۆدىق قازدىرماقشى بولدى. بارعان ادامدار قۆدىقتى تىگىلان قاراتۆن
بولدى، ەسكى اپاندىدا ارشىيتۆن بولدى ئۆبرەسكى قۆدىقتىڭ اقىا سۆۋىن
تۆكىب بولعان سوڭ تۆبىنە بەكش دەگەن جىگىت ئۆتۆسىب، ولىك الىب
بەرمەكشى بولدى. قۆدىق تەرەڭدىگى ەكى كىسى بويى قول ۋستىمىنان استام
ەدى. ارقان ۋستاب ئۆتۆسىب، تاڭ جەرگە اياعى تىيدى دەگەندە، جىگىت سىلىق
ەتىب قۆلاي كەتتى. بەكش! بەكش! دەب داۋىستاعانعا جاۋاب بولمادى.
قاراڭعى تەرەڭ قۆدىق ىشىندە باسى ايىالىب تالىب قالدى‌ما، الدە ئۆلىب قالدى‌ما،
دەب ئۆبىلمۆ ئۆشىن قۆدىققا ەسىم دەگەن جىگىت تۆسىبەك بولدى. بەكش
ارقاندان ايىرىلىب قالىب، قۆلاب تالعان شىعار دەب، ەسىمىنىڭ بەلىنە ارقاندى
بايلاب تۆسىرەتۆن بولدى. قۆدىق تۆبىنە جەتكەن كەزدە بۆدا سىلىق ەتىب قۆلاي
كەتتى. ەسىم! ەسىم! دەب ارقاندى تارتسا قوزعالمايدى. جابىلىب تارتىب
شىعارىب السا، ەسىم ئۆلىب قالعان. بۆعاندا داۋىستادى، ەسىم ئۆنى شىعبادى.
سول جەردەگى قۆدىق قازىۋعا بارعاندار قۆدىق تۆبىندە ئۆبىر بالە بار ەكەنىن
ئۆبىلدى، ئۆبىراق، نە بالە ەكەنىن بىلە الماي ابدىراستى. قۆدىق تۆبىنە تۆسۆگە
ەندى ەش كىم شىعا المادى. قۆدىق تۆبىندە، پەرى بار شىعار دەب ۋرەيلەنىب،
قۆدىق باسىنان دالاعا قاشتى. ساسقاندارىنان بىرەۋىن اۋىلعا شابتىردى. سولاي،
سولاي بولدى دەب اۋىلعا كەلىب ايتقان سوڭ، بالا وقىتىب جۆرگەن مۆعاللىم
تۆرىب: ول قۆدىققا تاعى ئۆتۆمەۋشى بولماسىن' قۆدىق تۆبىندە جامان اۋا بار
ەكەن، تاعى تۆسكەن ادام بولسا، ئۆبارى ئۆبىر ودا ولەدى. جامان اۋا بار

ٴشام كەنىن ٴبىلمۋقىيەن ەمەس، شام الا بارىنگدار، شامدى جاعىب تۇبىنە تۇسىرگەمىز، شام جامان اۋاعا جەتكەن سوڭ ٴسونىپ قالادى. تۇدىرىقتا بارىپ مۇعالىم ايتقانشا شام جاعىپ ٴتۇسىرىپ ەدى، شام جانىپ بارىپ قۇدىق تۇبىنە تاياعاندا ٴسونىپ قالدى. مۇعالىم ايتقانى دۇرىس ەكەنىنە كوزدەرى جەتكەن سوڭ، ٴتۇسۋدى قويىپ، ۋاگەن ادامدى ارقان مەن تۇزاقتاب شىعارىستى.

تۇمان مەن بۇلت.

سۋ قىزسا بۇ بولادى، بۇ سالقىنداسا قايتادان سۋ بولادى. سۋ بولارداعى اۋەلى ۇۋاق كالدەي-تولدەي تامشى بولادى. قاتتىراق سالقىنداعان تامشى بىرىنە ٴبىرى قوسىلىب، ىرىلەنە باستايدى.

اۋا جىلى بولسا، بۇ كورىنبەيدى. ۋىتكەنى ٴتۇيىرى تىم ۇۋاق بولىپ كوزگە تۇسپەيدى. اۋا سالقىن بولسا بۇ كورىنەدى؛ ۋىتكەنى بۇ ۇۋاق-ۇۋاق تامشىعا اينالادى. كوزگە تۇسەدى. ماسەلەن جازدى كۇنى اۋىزدان شىققان بۇ كورىنبەيدى، قىستى كۇنى كورىنەدى. ونىڭ سەبەبى، قىستى كۇنى ىشتەن شىعىپ بويىنا بۇ توڭازىپ تامشىعا اينالا باستاعاندىقتان جاز ات تەرلەسە دە بۇ كوزگە تۇسپەيدى، قىستى كۇنى جورتىپ تەرلەپ كەلەجاتقان اتتىڭ بۇۋى اسپانعا بۇۋداقتاب شىعىب وتىرادى.

جازعىتۇرى كۇن جىلى، سۋ مول كەزىندە بۇ كوپ بولادى. ەرتەگىسىن اۋا ونشا جىلىماي تۇرعان كەزدە، بۇ جوعارى كوتەرىلە الماي جەر بەتىندە بولادى. جەر بەتىندەگى بۇۋدى «تۇمان» دەيمىز. كۇن كوتەرىلىپ جەر جىلىعان سوڭ، بۇ جەڭىلىپ جوعارى ۇشادى؛ ونى تۇمان كوتەرىلدى دەيمىز. جوعارىلاعى تۇماندى بۇلت دەيمىز.

ٴسويتىپ، كۇن جىلۋى مەن سۋ-بۇ بولادى. جەر بەتىندەگى بۇۋدى تۇمان دەيدى؛ جوعارى شىققان تۇماندى بۇلت دەيدى. بۇلت جاڭبىر بولىپ جاۋىپ، قايتادان سۋ بولادى. وسىلاي سۋ تىنباي ٴبىر كۇيدەن ٴبىر كۇيگە ٴتۇسىپ جۇرەدى.

بۇلتتىڭ تۇمان ەكەنىن تاۋلى جەردە ٴبىلۋ قيىن ەمەس؛ ٴبيىك تاۋعا شىققاندا بۇلت اياق استىندا، تۇمان سىقىلدانىپ جۇرەدى.

كۇن كۇركىرەۋى مەن نايزاعاي نەدەن بولادى.

ٴبۇدان ٴجۇز ەلۋ جىل بۇرىن كۇن كۇركىرەۋى مەن نايزاعاي نەدەن بولاتىنىن ادام بىلگەن جوق. ەندى بۇلاردى ادامنىڭ ٴبارى بىلەدى. ٴبىراق بۇلاردىڭ ٴمان جايىن ٴبىلۋ وڭايعا تۇسكەن جوق؛ قۇرباندىقسىز وتكەن جوق. كۇن كۇركىرەۋى مەن نايزاعايدىڭ نە ەكەنىن ەڭ الدى مەن امەريكالىق پىران-كلين دەگەن كىسى بىلگەن. پىرانكلين نايزاعايدى بۇلتتان جەرگە اعىزىپ تۇسىرۋدىڭ ٴادىسىن تاپقان.

ول بىلاي بولعان: بالالار وينايتىن قاعاز ۇشىرماق سىقىلدى پىرانكلين ۇلكەن ۇشىرماق جاساعان. ٴبىراق بالالار ۇشىرماعىن قاعازدان جاساسا، پىرانكلين جىبەك ورامال كەرگەن. جىبەكتەن جاساعان سەبەبى ۇشىرماق جاۋىننان سۋ بولىپ ەلجىرەپ كەتپەسىن دەگەندىك. ۇشىرماققا قۇيرىق بايلاپ ارقان تاعىپ، الدىڭعى جاعىنا ۇستىنەن سىم قاداعان. داۋىل الدىندا دالاعا شىعىپ ۇشىرماعىن پىرانكلين ۇشىرا باستاعان. ۇشىرماق لەزدە جوعارى كوتەرىلگەن. پىرانكلين ارقاننىڭ ٴبىر ٴۇشىن قولىنا ۇستاپ، جاۋىن جاۋعان سوڭ ٴۇيدىڭ ەسىگىندە تۇرعان.

داۋىل دولدانىپ، نايزاعاي جالتىلداپ، كۇن كۇركىرەپ تۇر. ارقانعا سۋ وتتى: ٴتىپتى ٴۇيدىڭ ەسىگىندەگى ٴوزى قورعىپ قالدى.

پىرانكليننىڭ ارقاننىڭ سۋلانعان جەرىنەن قولىن تيگىزىپ قالعاندا، نايزاعاي تارىزدى كىشكەنە وت جىلت ەتە ٴتۇسىپ، بۇلار بولماس شىرتىل ەستىلگەن. بۇل كىشكەنە ٴالسىز نايزاعاي بولعان. ٴبىراق كادىمگى نايزاعاي: كادىمگى نايزاعايداي كوك جالىن، جىلانشا يىرىلەدى. كىشكەنە نايزاعاي پىرانكليننىڭ بارماعىنان ەنىپ كەتىپ شىعىپ الىپ قولىنا وتكەن. قولىنا وتكەندە، قولىن بىرەۋ ٴتۇرتىپ قالعانداي بولعان.

باسقالاردا، پىرانكليندە الدە نەشە رەت ارقاننىڭ سۋ جەرىنە قولىن تيگىزسە، ارقانعا كىشكەنە نايزاعاي جىلتىلداپ ٴسال الا شىرتىل ەستىلىپ تۇرعان.

روماس دەگەن وقىمىس جىبەكتەن ۇلكەن ۇشىرماق ىستەپ، ارقان ورنىنا سىم تاعىپ، سىمنىڭ اياعىنا جىبەك ورعان. داۋىل كەزىندە سىمنان ۇزىندىعى ٴبىر نايزاعاي جالىن شىعىپ تۇرىپ، جالىن شىققاندا تولاق جارىلىپ قالتىرى تارسىلداپ ەستىلىپ تۇرعان.

مىنە سولاردا بارىپ ارقاننان جالىن مەن نايزاعاي ەكەۋى ٴبىر نارسە ەكەنىن ادام بالاسى تۇسىنگەن. ايىرماشىلىعى سول-ارقاننان شىققان جالىن كىشكەنە، بۇلتتان شىققان نايزاعاي. ۇلكەن ارقاننان شىققان جالىن بەستەن

شىققان جالىنداي ەمەس. بەتىنەن شىققان جالىن جانعان شوق؛ ارقانىنان جالىن شىققاندا ىشىنە تارتىپ جانبايدى. ارقانىنان شىققان جالىن ورتتىكى ەمەس، ەلەكتىر كەتەتىنىكى.

ونى جالىن ۇتقان شىعادى. ەلەكتىرىكە جالىنى ەلەكتىرىكتەن شىعادى. ەلەكتىرىكە ۇتقان جەردىڭ اۋاسى قانىتى قىزعاندىقتان جارقىلدايدى.

سول جارقىلداعاندى نايزاعاي دەيمىز.

داۋىل كەزىندە بۇلتتا ەلەكتىرىك وتە كوپ جينالادى. سونىڭ ٴۇشىن بۇلتتى جارىپ ەلەكتىرىكە نايزاعاي بولىپ جارقىلدايدى. ەلەكتىرىكە جەردە دە ۇشتىرماعاندا ناۋقان ارقاندادا بار. ەلەكتىرىك قاي جەردە بولسا دا بار. ٴبىراق ٴبىر جەردە از، ٴبىر جەردە كوبىرەك بولادى.

ەلەكتىرىكتىڭ ۇلكەن ۇشقىنى كوپ بەرەدى؛ سوندىقتان نايزاعايدان ٴورت شىعادى.

نايزاعاي دەگەنىمىز ەلەكتىرىكتىڭ ۇلكەن ۇشقىنى. ەلەكتىرىكتىڭ كىشكەنە ۇشقىنىن قولدان ىستەۋگە بولادى. ەلەكتىرىكە ۇشقىنىن قولدان جاسايتىن اسپاپتار كوپ. ماسەلەن بولعارىنىڭ ۇلكەن جالعى مەن شىنى ىسقىلاسا ەلەكتىرىك ۇشقىنى شىعىپ شىرت ـ شىرت ەتەدى. تۇندە مىسىق ٴجۇنىن ەمەنە قاراي سيپاي بەرسەڭ ۇشقىن جالتىلداپ، شىرتىلداعان دىبىسى ەستىلەدى؛ تۇندە قاراڭعى جەردە ايەل باسىن تاراسا، شاشىنان ۇشقىن شىعىپ شىرتىلدايدى؛ سونىڭ ٴبارى ەلەكتىرىكە ۇشقىنى، سونىڭ ٴبارى كىشكەنە نايزاعاي. قىسقاسى ەلەكتىرىكتىڭ جۇرمەيتىن ورنى جوق. ەلەكتىرىكە ۇشقىندارى ٴتۇرلى ۇلانىتا ٴتۇرلى كۇيدە كورىنە بەرەدى.

وقىماعان ادامدار نايزاعاي مەن پەرىشتەلەر شايتاندى اتادى دەيدى. نايزاعاي پەرىشتەنىڭ ساداعىنىڭ وعى دەپ تۇسىنەدى. ورىستىڭ قارا قالىقى نايزاعاي ويناعاندا ىلياس پايعامبار كوككەن التىن ارباسىمەن ٴجۇرىپ ٴجۇر دەسەدى. اربىنە ول جاڭىلىس ٴتۇسىنىس.

بۇل كۇندە ادام بالاسى ەلەكتىرىكتى قولدان جاساپ شىعارىپ، دەگەنىن ىستەتەدى. ماسەلەن، ەلەكتىرىكتى تەلەگىرام سىمىن قۋالاپ جۇگىرتەدى؛ ەلەكتىرىكە كۇشى مەن تەلەگىرام بەرەدى. ەلەكتىرىكتا مەن ۇيلەردى، كوشە ـ لەردى جارىق قىلادى. وسى كۇنى قازاقستان، تۇركىستاننىڭ ۇلكەن قالالارى، ورىنبور سىقىلدى قالالارىندا، ۇيلەردى، كوشەلەردى ەلەكتىرىكە مەن جارىق قىلادى. بۇل كۇندە ەلەكتىرىكە ٴتۇرلى ماشينالار كوپ، ول ماشينالار ٴتۇرلى قىزمەت ەتەدى. جۇك تاسيدى، پويىزداردى دا سۇيرەيدى. ٴسويتىپ، قازاقتىڭ پەرىشتەنىڭ وعى دەپ، ورىس جۇرتىنىڭ ىلياستىڭ ارباسى دەپ جۇرگەن نايزاعايىن عىلىم ادامنىڭ قولاق قولىنداعى قىلىپ، جۇمىسقا سالىپ قويدى.

كۉن نەگە كۉركىرەيدى؟ ادام بالاسى كۉن نەگە كۉركىرەيتۉنۉن دا ٴبىلمە الدى. ەلەكتىرىكتىڭ كىشكەنتاي ۇشقىنى اتىلعاندا ايرىقشا شىرتىل شىعادى ۇشقىنى ۇلكەن بولعان سايىن تارسىلى كۉشتى بولادى. نايزاعايىمىز ەلەكتىرىكتىڭ ۇلكەن ۇشقىنى. ارينە ونىڭ ۇلكەن ۇشقىنىنىڭ تارسىلى دا كۉشتى. سول تارسىلدى ادام كۉن كۉركىرەگەنى دەيدى.

كۉركىرەۋمەن نايزاعاي ٴبىر ۋاقىتتا بولادى. نايزاعايسىز كۉن كۉركىرەمەيدى. ٴبىراق كەيدە ولاي ەمەس سياقتى بولادى. كۉندىز كۉن كۉركىرەسە دە؛ بۇلتتا نايزاعاي كورىنبەيدى. ونىڭ سەبەبى- كۉندىز بۇلت بەن كۉننىڭ ساۋلەسى كەيدە نايزاعايدى كورسەتپەيدى. ارينە ونى جارىق نايزاعايدى كۉندىزدە كورۋگە بولادى. كەيدە كەرىسىنشە بولادى. تۇندە نايزاعاي جارقىلداپ جاتسا دا، كۉن كۉركىرەمەيدى. ونىڭ سەبەبى نايزاعاي ويناپ جاتقان جەردىڭ الىستىعىنان. قاشىقتان ادام داۋسى ەستىلمەيتىن سياقتى، تىم الىستان كۉن كۉركىرەگەنى دە ەستىلمەيدى.

بۇلت جاقىندا بولسا، نايزاعاي جىلت ەتە تۇسكەن سوڭ-اق، كۉن كۉركىرەيدى. بۇلت الىستا بولسا، اۋەلى نايزاعاي ويناعانىن كورىپ، سوعان ٴبىر ازدان سوڭ كۉن كۉركىرەگەنىن ەستيمىز. ماسەلەن: قاشىقتان بىرەۋ مىلتىق اتسا، اۋەلى ٴتۇتىنىن كورىپ، ارتىنان داۋسىن ەستيمىز. الىستا كەلى ٴتۇيىپ جاتقان كىسىنى كورگەندەرىڭ بار شىعار. كەلى سابىن كەلىنىڭ تۇبىنە ٴتۇسىرىپ بولىپ قايتىپ كوتەرىپ الىپ بارا جاتقانىندا دۇڭك ەتكەنىن ەستىيسىڭ. ارينە، مىلتىق داۋسى مەن تۇتىنى دە، كەلى ساپ كەلى تۇبىنە بارىپ ٴتيۋى مەن داۋسى دا، ٴبىر مەزگىلدە بولعان، بولۋعا كەلمەيدى. نايزاعاي مەن كۉن كۉركىرەۋى دە سولاي ٴبىراق، ەكەۋى ەكى مەزگىلدە سەزىلەتىن سەبەبى- جارىق جۇيرىك، كوزدى اشىپ جۇمعانشا جەتەدى. دىبىس، اۋانى جارىپ ونىمەن دەگەنشە ٴبىر از مەزگىل كەتەدى. ٴبىر جەردەن ٴبىر جەرگە شىقسادا دىبىستىڭ كەشىگىپ قالاتىنى- جارىقتىڭ دىبىستان كورى ۇشقىرلىعىنان. بۇعان مىسال السا، جارىق جۇيرىكتىگى اتقان وق سياقتى دا، دىبىس جۇيرىكتىگى وت اربا سياقتى. سونىڭ ٴۇشىن بۇلت نە عۇرلىم الىس بولسا، سو عۇرلىم دىبىس نايزاعايدان كەشىگىپ كەلەدى. كۉن كۉركىرەگەندە نەگە ابدان جاڭعىرادى؟ تەرەڭ ٴۇڭگىردى ەڭكەيىپ، قاقپالى ٴۇيدىڭ ىشىندە جالعىز تۇرىپ، ورماندا تۇرىپ ايقايلاسا، بىرەۋ قايتارىپ ايقايلاعانداي داۋسى ەستىلەدى، ونى جاڭعىرىق دەيدى. ٴبىزدىڭ ورماندا ايقايلاعاندا جاڭعىرىق بولعان سياقتى، بۇلت ىشىندە كۉن كۉركىرەگەندە داۋسى بۇلتتان بۇلتقا ٴتيىپ جاڭعىرادى. كۉن كۉركىرەگەندە بۇلتتىڭ ىشىندەگى بۇلشىقتىڭ ۇسىلا جاڭعىرىعىپ كۉركىرەيتىنى سونان.

رۇۋبا ادىپتەن

جاڭبىر، بۇرشاق، قار.

بۇلت ٴبىر جەردە تۇرمايدى؛ جەل ايداپ، بۇلت ٴبىر جەردەن ٴبىر جەرگە كوشەدى دە جۇرەدى. بۇلتتا، تۇماندا بۋ ەكەنىن، بۋ سۋىق اۋاعا ارالاسا سۋ بولاتىنىن بىلەمىز. بۇلت كوشىپ جۇرگەندە سۋىق اۋاعا ۇشىراسا بۇلت كويىلەنە جۇرە بەرەدى. سۋىق اۋاعا تيىسسە بۇلت-بۋ توڭىپ، ٴبۇرسىپ، جيىرىلىپ ۇساق تامشى بولا باستايدى. سالقىنداعان سايىن بۋ تامشىلارى بىرىنە ٴبىرى قوسىلىپ ۇلعايا بەرەدى. تامشى ۇلعايعان سوڭ، سالماعى دا اۋىرلايدى. اۋا بۇرىن بۋدى كوتەرسە دە، ەندى ٴىرى تامشىلاردى كوتەرە المايدى. اۋا كوتەرە الماعان سوڭ تامشى جوعارىدان تومەن كەلە جاتىپ، جولىنداعى اۋانىڭ ىشىندەگى بۋلاردى سالقىنداتىپ، وزىنە قوسىپ الا جەرگە تۇسەدى. جەرگە تۇسكەندە جاڭبىر تامشىسى ۇلكەن كىشى بولۋى جاڭبىر بۇلتتىڭ جەردەن الىس جاقىندىعىنا قاراي بولادى. بۇلت جەردەن جوعارى بولسا، جاڭبىر تامشىسى جولدان قوسىلا ۇشىلار كوبەيىپ، تامشى ۇلكەيەدى؛ بۇلت تومەن بولسا، جول- دان قوسىلا ۇشىلار از بولىپ، تامشى ۇلكەيە الماي جەرگە تۇسەدى. سوندىقتان سىرگىرەپ جاۋعان ۇساق سەبەزە اق جاۋىن جەرگە جاقىن بۇلتتان جاۋادى. تامشى ٴىرى بولعان سوڭ، قارا نوسەر شەلەكتەپ قۇيا سالعانداي جاۋادى؛ اق جاۋىن تامشى ۇساق بولعان سوڭ سەبەزەلەپ بۇركىپ، سىرگىرەپ عانا جاۋادى.

62-ٴنشى سۋرەت: قاردىڭ ۇشقىندارى.

جاڭبىر تامشىسى جولدا سۋىق اۋاعا تيىسسە، مۇز بولىپ قاتسا، ٴتۇيىر كۇيىندە جەرگە تۇسەدى. مۇنى كىسىلەر «بۇرشاق جاۋدى» دەيدى.

بۇرشاق شارۋاعا كوپ زيان كەلتىرەدى: قاۋساتىپ، ەگىندى ۇساق مالداردى ٴولتىرىپ كەتەدى.

اۋا وتە سالقىن بولسا، ۇساق تامشىلار بىرىنە ٴبىرى جابىسىپ ۇشتاسىپ جەرگە تۇسەدى. سوندا كىسىلەر «قار جاۋدى» دەيدى. قاردىڭ جاپالاعى جۇلدىز سىقىلدى بولىپ كەلەدى.

ٴمۇيىزى، سۋۋ اعزدا بۇۋ بولادى. بۇۋ، تۇمان، بۇلت ٴبارى - ٴبىر. بۇۋ توڭازسا قايتادان سۋۋعا اينالىپ، جاڭبىر، قار، بۇرشاق بولىپ جەرگە تۇسەدى. قىزىۋ مەن تاعى بۇۋ بولىپ كوتەرىلەدى. سالقىنداپ تاعى سۋۋ بولىپ جەرگە ٴتۇسىپ دامىل كورمەي شۇركى بولەك اينالادى دا جۇرەدى. سوتى مەن سۋۋدىڭ دۇنيەدە سىڭار ٴامىشەسى دا جوق بولىپ كەتپەيدى.

جاڭبىر نەتكەندە جاۋادى.

جاڭبىر بۇلتتان جاۋادى. ٴبىراق جاۋىن ٴدايىم جەر بەتىنە جەتە المايدى. ارەسىنادا ٴبىتىپ ۇشقان ادامدار ايتادى: قۇپ - قۇرعاق بۇلتتى كۇنى جەردە جاڭبىر بولماسادا جوعارى بۇلتتان جاڭبىر جاۋىپ تۇرادى دەپ.

بۇل نەلىكتەن؟ مۇنىڭ سەبەبى سول - جاۋىننىڭ تامشىلارى جەرگە جەتپەي - اق قۇراپ، قايتادان بۇۋ بولىپ، جوعارى بۇلتقا كوتەرىلىپ كەتەدى. اۋا ٴتومەندە ٴبىسى قۇرعاق بولسا، ەر قاشاندا جاۋىن جەرگە تۇسپەي كەتەدى. سوتى قىسىر بۇلت دەيدى. اۋا تومەندە دىمقىل بولسا، جاۋىن تامشىلارى دىمقىل اۋادان قۇراپ كەتە الماي، جەرگە تۇسەدى.

سونىڭ ٴۇشىن كەيدە جوعارىدا جاۋىن بۇلتتى بولسادا، جاۋماي قىسىراپ كەتەدى. قازاق دالاسىندا، اسىرەسە باتىراق شولدە، تۇنەرىپ كەلگەن قارا بۇلتتاردىڭ كەيدە جاۋماي تاراپ كەتەتۇنى دە سوتان.

كەيدە، كۇن ٴتىسىپ قىزدىرىپ تۇرسادا، كەنەتتەن بۇلت كوتەرىلىپ شىعىپ جاڭبىر قۇيىپ جىبەرەدى. مۇنىڭ سەبەبى - سول جەردىڭ ۇستىنەن سالقىن جەل ونكەتلەكتەن. بۇدا ٴتىستى كۇنگى جەلى ٴۇيدىڭ ەسىگىن اشقان سياقتى. ٴتىستى كۇنى ٴۇيدىڭ ەسىكى جابىق تۇرسا بۇۋ بىلىنبەيدى. ەسىكتى قالاي اشسا سولاي، سىرتتان سۋۋىق اۋا كىرەدى دە، بىردەن اق بۇۋ كوتەرىلەدى. بۇل اق بۇۋ سىرتتان كىرگەن جوق، بۇعان دەيىن ٴۇيدىڭ ىشىندە بولادى. سۋۋىق جەلدەن ٴۇيدەگى بۇۋ بىردەن كورىنە قالدى.

رۋۋباكيندەن.

قانداي جاڭبىرلار بولادى.

كۇن وتە قاتتى قىزدىراتۇن ىستىق جاقتاردا بولاتۇن، نە ٴبىر كۇشتى جاۋىندارى ٴبىز كورگەنىمىزدە جوق. ٴبىر جولاۋشى اپرىكەدە كورگەن جاۋىنىن توپان سياقتى بولدى دەيدى. جەر بەتىن تەز سۋۋ الىپ كەتكەن. جاڭبىر تامشىلاى، ٴبىر نارسەنىڭ شۇمەگىنەن اققانداي قۇيعان. ٴبىر نەشە

مۇيۋندتە سەل اعىپ، كوشەلەردى باسىپ، ۇيلەردى قۇلاتىپ، اعاشتاردى جۇلىپ الىپ كەتىپ، تاستاردى دومالاتىپ كەتكەن. بۇسى جاقتاردا مۇنداي جاۋىندار تاكسىرەتتى دەمەس. ماسەلەن 1481-جىلى عىيمالاي تاۋىنىڭ ٴبىر الابىندا ٴتورت ساعات جاۋعان جاڭبىر بىيىكتىگى ٴبىر ارشىننان استام بولىپ، بوس بوشكەنى تولتىرىپ كەتكەن.

سالقىن، جاڭبىرلى ورتاشا جەرلەردە مۇنداي قارانوسەرلەر سىيرەك بولادى. ەمىراق، بۇل جەرلەردە دە قالالاردى قۇلاتىپ كەتەتۇندەرى دە بولادى. 1595-جىلى پىرانسىيەنىڭ ادەمى باي «مارتىينى» دەگەن قالاسىن جاڭبىر بۇزىپ كەتكەن. كوبىنەسە قالىڭ قارانوسەر وزەندەردى تاسىتىپ، جىيەگەندەگى شەھارادى، ماڭىندا‌عى ەلدەردى، جەرلەردى شايىپ، ٴبۇلدىرىپ الەك-شالەك قىلادى.

قانتى جاڭبىرلاردان باسقا كەيدە بوياۋلى جاڭبىرلاردا جاۋادى. 1813-جىلى ىيتالىيانىڭ ٴبىر قالاسىندا مىنادەي ٴبىر تاماشا تابىيعاتتىڭ تۇيىلسى بولعان. زاۋال اۋا اسپان قاراۋىتقان. ەۋىنىڭ سەبەبى جەر مەن كوك اراسىن قىزىل ٴتۇستى بۇلت تورلاعانىنان ەدى. جۇرت ٴشوشىپ دالاعا جۇگىرىسىپ شىققان. اندر زامان بولدى دەپ ويلاعان جەر قالعان. قاراڭعىلىق كۇشەيە بەرگەن. كوك قىپ-قىزىل بولعان نارسەدەي كورىنگەن.

ٴبىر كەزدە كۇن كۇركىرەگەن؛ نايزاعاي جالتىلداعان. بۇلت جاڭبىردى قۇيا باستاعان. قالىق بۇرىنعىدانىدا بەتەر شوشىعان. جاڭبىردىڭ ٴتۇسى قىپ-قىزىل قانداي بولعان. تان جاڭبىر ٴبىر نەشە ساعات جاۋىپ، كەشكە قاراي اشىلعان. نايزاعاي شارتىلى باسىلعان. بۇلت ٴوتىپ كەتكەن. جۇرت كوڭىلى ورنىنا تۇسكەن.

قىزىل جاڭبىر نەلىكتەن جاۋدى؟ سول جەردىڭ ۇستىنەن جوسا سەكىلدى قىزىل شاڭ وتكەن. قىزىل شاڭ جاڭبىرعا ىلەسىپ جەرگە تۇسكەن سوڭ، جاڭبىردا قىزىل كورىنگەن. قىزىل جاڭبىردى ىدىسقا قۇيعان سوڭ، شاڭ تۇبىنە شوگىپ، سۋداي ٴموپ-ٴمولدىر بولىپ قالعان. نادان قارا قالىق مۇنى تۇسىنبەي، قان جاۋدى دەيدى. قازانعا بارا جاتىپ شورا باتىر ايتادى:

«مەن قازانعا بارعانشا، قار جاۋماسىن نۇرجاۋسىن، مەن قازانعا بارعان سوڭ قار جاۋماي تۇگەل قان جاۋسىن!» دەپ. اسپاننان قان جاۋمايدى، قىزىل جوسا جاۋادى.

قىزىل تۇگەل كوك سۇر، سارى، قارا جاڭبىرلاردا بولادى. ٴبىر جىلى امەرىيكادە باربارۋس دەگەن ارال ۇستىنەن قارا بۇلت ٴوتىپ، كۇندى كورسەتپەي كەتتى. تالتۇستە كوزگە تۇرتسە كورگىسىز قاراڭعى بولدى. ۇيلەردىڭ تەرەزەلەرىنە شەيىن كورىنبەدى. ٴبىر كەزدە پەشتەن شىققان سىياقتى قىيىرشاق كوك سۇر كۇل جاۋا باستادى جاۋعان كۇلدىڭ قالىڭدىعىنان اعاش بۇتاقتارى ٴسىيىلدى.

مۇنان ٴبىر نەشە جەل بۇردىن پەتەربور ۋستەلدە گوك ٴجۇزى ەبىر ٴتۇرلى
داب - سارى بولىپ كەتتى. رەسەيدەگى باسقا جەرلەردىدەدە، سونى كورگەن،
ۋزىنىڭ سەبەبى - رەسەيدەگى دە ؛ باسقا جەرلەردەگى دە ۋستەدەن سارى شاڭ جۇرگەن
ەكەن. سول بۇلت ۋتكەن ٴبىر جەرگە شاڭ جاۋىپتى . سارى بۇلت وتە جوعارى
جۇرگەن . ول بۇلت قايدان كەلگەن ؟

ول بۇلتتى رەسەيگە جەل الدە نەشە مىڭ شاقىرىم جەردەن قۋالاپ كەلگەن
ەكەن. ونى كوپ جەردە كورگەن ەكەن. جەرت قۋلاپ ارالاسىپ قاي جەردەن
ۋشىپ، قايدان ۋشىپ شىققانىن دا بىلگەن .

بۇل بۇلت شاڭ ەكەن. شاڭ ازىيادانى «قاراتاۋ» دەگەن وت تاۋدان شىققان
ەكەن. سارى بۇلت شىعار الدىندا 1883 - جىلى قاراتاۋ (ۋندى مۇقيتىنىڭ
ارالىندا) دان وت شىعىپ، قوسىپ، بىتىن اتىلعان ەكەن. ونداي وت شىققانىن
اكىمداعى ەل بىلمەيدى . تاۋدان وت شىققان كەزدە «ياۋا» ارالىنىڭ ٴبىر
بوگەرى جوق بولعان ؛ ٴۋش قالانى ۋيران قىلعان ؛ قيراتىلعان ۋيلەر
ٴتىپتى كوپ، ٴبىر نەشە كۇندە 40 مىڭنان استام ادام قىرىلعان. تاۋ جانىندا
جەر سونشا قاتتى دىرىلدەپ، ٴدۇرسىلى سونشا قاتتى بولعاندىقتان ٴۋش مىڭ
شاقىرىم جەردە ەستىلىپ جاتقان . قاراتاۋ كوپ ٴتىلىپ كول سىياقتى جانا سارى
شاڭ شىعارىپ تاستاعان. توزاڭدى تەم جوعارى بىلىقتىرعاننان اسپاندا جەل ۋستاپ
الىپ، الدە نەشە مىڭ شاقىرىم جەرلەرگە ايداپ كەتكەن. سول توزاڭ پەتەربور
ۋستىنەن جۇرگەن ەكەن .

رۋسشادان كىنىمەن .

شىق بەن قىراۋ .

سۋىقتان جىلى جەرگە كىرگىزگەن نارسە قىستى كۇنى سۋلانا قالادى .
كىسى ونى تەرلەدى دەيدى . قىستى كۇنى ٴۇي ىشىندە تەرلەيدى . ادامدا تەرلەيدى .
ٴبىراق تەرلەۋىنىڭ تەرلەۋى ٴبىزدىڭ تەرلەۋىمىز سىياقتى ەمەس . ٴبىزدىڭ
تەرىمىز ىشىمىزدەن شىعادى . سۋىق نارسە تەرلەگەندە ، سىرتىنان سۋ تەرلەيدى .
سىرتىنان تەرلەۋدىڭ ٴمانىسى تۇسىنىكتى ، سۋىقتان تەرلەۋدىڭ ٴمانىسى قالاي ؟

سۋىقتان تەرلەۋدىڭ ٴمانىسىن ٴبىلۋ قيىن ەمەس . جەردەگى نارسەلەر
تەرلەسە كىسى جەرگە «شىق ٴتۇستى» دەيدى . شىق تۇمان ٴتۇنى جەردە تۇسەدى ،
سالقىن تۇنەردە تۇسەدى . ونىڭ ٴمانىسى تۇمانىڭ تۇلە جەر سۋىماق ، سالقىن
تۇندە سۋىدى . جەر ماڭىنداعى شىقتار سالقىن اۋا ٴتيىپ سالقىندايدى .

اۋاداعى كۇندىز كۇن كوزى مەن كوتەرىلگەن بۋ سالقىنداعان سوڭ جەر بەتىنە جانا شوپتەرگە ٴتۇسىپ سالقىندايدى. بۋ سالقىنداعان سوڭ تەرشىپ تەرەزەنىڭ تەرى سىياقتى، ۇۋاق تامشى بولادى. مۇنى شىق دەيمىز.

قىراۋ ٴىستى كۇنى يا كۇزدى كۇنى سۋىق تۇندەردە بولادى. قىراۋدا-شىق. ٴبىراق وتە سۋىق نارسەگە ٴتۇسىپ قاتقان شىق. كۇن جىلىعان سوڭ، قىراۋ سۋ بولىپ ەرىپ كەتەدى. قىراۋ تۇسكەن تۇننىڭ ارتىنان جىلى كۇن بولسا، قىراۋ بۋ بولىپ اۋاعا ۇشىپ كەتەدى.

سونى مەن شىق پەن قىراۋ ەكەۋى دە بۋدان بولادى. بۋ سۋدان بولادى، قىراۋ مەن شىق جىلىۋدان قايتا بۋ بولادى؛ سالقىننان بۋ قايتا سۋ بولادى. سۋدىڭ ٴبىر تامشىسى دا، سونىمەن، قۇرىپ كەتپەيدى، تەك ٴبىر كۇيدەن ٴبىر كۇيگە ٴتۇسىپ ۇرشىقشا اينالادى دا جۇرەدى.

سۋ.

دۇنيەدە كوركەم كەلتىرەتىن نارسەنىڭ ٴبىرى - سۋ. سۋسىز تىرشىلىك جوق. جەر جۇزىندەگى جان - جانۋارلار، اعاش شوپتەر سۋ بولماسا ٴومىر سۇرە الماس ەدى. بۇلارسىز جەر ٴجۇزى تاز كىسىنىڭ باسىنداي تاپ تاقىر بولار ەدى. جەردىڭ ٴوڭى: جان - جانۋار، ٴشوپ؛ بۇلاردىڭ بولۋىنا سۋ - دارۋ.

سۋ سۇيىق نارسە. سۇيىق نارسەنىڭ بارىن دە ىدىسقا قۇيىپ قويماسا، توگىلىپ قالادى. ٴبىراق، سۋ ٴدايىم سۇيىق كۇيىندە تۇرا بەرمەيدى، قاتتى تۇرۇن دا كەزى بولادى. ماسەلەن، سۋدى قاتىرساق مۇز بولادى. مۇز قاتتى تاستاي بولادى. جىلى جەرگە قويسا مۇز ەرىپ قايتادان سۋ بولادى. سۋ بۋدا بولادى.

قازانعا سۋ قۇيىپ وت استاندا، وت قىزۋى مەن ٴارى بەرىدەن سوڭ قازاننىڭ بەتى بۋلانا باستايدى. بولماسا، شايەك يا سامااۋرىن مەن شاي قايناتقاندا، شايەكتىڭ شۇمەگىنەن، سامااۋرىننىڭ قاقپاعى ۇستىندەگى تەسىگىنەن بۋ شىعا باستايدى. بۇل بۋ دەيمىز - قىزىپ عازعا اينالعان سۋ. قازانداعى سانىرلاتىپ قايناتا بەرسەڭ، ىشىندەگى سۋى سۋالىپ جوق بوپ كەتەدى. ادام مۇنى «قازانداعى كوپ قايناتسا، سورپا سۋالادى» دەيدى.

سونىمەن سۋ ٴۇش كۇيدە بولادى: ايازدان قاتادى، مۇز بولادى؛ جىلىدان ەرىيدى، سۋ بولادى؛ ىستىقتان قىزادى، بۋ بولادى.

بۋ قايدا كەتەدى؟ بۋ - عاز. عاز ٴبىر جەردە تۇرمايدى؛ جايىلا بەرەدى. بۋ سونىڭ ٴۇشىن اۋاعا ارالاسادى؛ جوعارى كوتەرىلەدى. سالقىنداسا بۋ

قاينادان سۋ بۋ بولادى. ماسەلەن، قىستى كۇنى تەرەزە تەرلەپ تۇرادى. بۇل تەر-ۋينەگى بۋ؛ تەرەزەنىڭ سالقىن شىنىسىنا بارىپ تيگەن سوڭ سۋ بولعان. سۋ ىشىندە ەرىپ جۇرگەن نارسەلەر بولادى، ماسەلەن: تۇز جانا باسقا نارسەلەر. سۋ بۋ بولعاندا تازا سۋدىڭ ٴوزى عانا بۋ بولىپ، ىشىندەگى ەرىگەن نارسەلەرى بۋ بولماي شوگىپ قالادى. سۋ قىزعاندا بۋ بولادى. ماسەلەن، اۋزى اشىق ىدىستاعى سۋ تولتىرىپ قويساڭ، كۇنىنە-كۇن سۋالا بەرەدى. بۇل سۋدىڭ بۋ بولىپ كەتەتىندىگىن كورسەتەدى؛ جاڭبىردىڭ قار سۋى مەن ويپاڭ جەرلەردە كول بولادى. شىلدەدە كول كەۋىپ كەتەدى. كولدىڭ سۋى قايدا كەتتى؟ كولدىڭ سۋىنىڭ ٴبىر قاتارى جەرگە ٴسىڭىپ كەتتى، كوبىسى بۋ بولىپ كەتتى. ٴبىراق، قازان قايناعاندا عانا اي بۋ كوزگە كورىنبەگەنى-جايلاپ بۋ بولعاندىقتان.

سونى مەن سۋىقتان قاتسا سۋ مۇز بولادى؛ سالقىن يا جىلى كەزدە سۇيىق سۋ بولادى؛ قىزسا بۋ بولادى؛ بۋ سالقىنداسا قايتادان سۋ بولادى؛ سۋ مۇزداسا، تاعى مۇز بولادى. ٴسويتىپ سۋ ٴبىر كۇيدەن ەكىنشى كۇيگە ٴتۇسىپ تىنىم تاپپاي اينالادىدا تۇرادى.

سۋدىڭ دۇنيەگە كەزۋى.

جەر ٴجۇزىنىڭ ۇشتەن ٴبىرى تەڭىز-ەردەگى سۋ بولادى؛ تەڭىزدەر سۋى قۇرىسا، جەر ٴجۇزى سۋالادى. ولاي بولسا تەڭىز سۋالا ما؟ بولماسا، ورتايىپ ٴبىر كۇيىندە تۇرا الا ما؟ تەڭىز سۋالىپ بولمايدى؛ نەگە دەسەڭ وعان وزەندەر قۇيىپ تۇرادى؛ وزەندەرگە سەلدەر قۇيىپ تۇرادى. سەلدەردىڭ ٴوزى قار، جاڭبىر سۋىنان ىشەدى؛ جاڭبىر مەن قاردىڭ ٴوزى بۇلتتان تۇسەدى؛ بۇلتتى جەل قۋادى؛ جەلدىڭ ٴوزى تۇماننان تۇزەلەدى؛ تۇمان دەگەنىمىز بۋ عوي، بۋ دەگەنىمىزدىڭ ٴوزى سۋ عوي. قىستاندا سۋ بۋلانادى. اۋا قۇرعاق بولسا، ٴبىراق بۋدى كورمەيمىز؛ ماسەلەن، ايىقتا سۋ قۇيىپ قويساق ٴبىر ازدان سوڭ قۇرعاپ سۋالادى. سۋ قايدا كەتتى دەيمىز؟ سۋ اۋاعا ارالاستى؛ ونى كوزىڭ كورمەي قالاسىڭ.

اياتاعى سۋدى قۇرعاق سۋىق وڭگە قويساڭدا كەۋىپ كەتەدى؛ جىلى ۇيدە كەلەمي تەز كەبەسەدە اينەدەر سۋالاتىنىنا كوزىڭ جەتەدى. سۋ كەبۋى دەگەنىڭ، بۋ بولىپ كوزگە كورىنبەي اۋاعا ارالاسۋى دەگەنىڭ. اۋاعا سۋ تەڭىزدەن، وزەندەن، دىمقىل جەردەن، كولدەن دە ارالاسادى، ورماننان، شوپتەن، جانداردىڭ بەن ادام الىنان دەمىنەندە ارالاسادى. كىسىلەر ايتۋىنشا ەكى ... سۋدى

سورادی». ونیڭ «ئانیسی-جانی كۆزلەری سۇۋ تەز ئۇۋلانیب، كوردیڭەي ئۇغا ارالاسیب جوغاری كوتەریلگەنینی بیلادی.

كەیدە ئۆزاداغی بۆۋدی كورمەسەلدە، بارلیغین تەرلیك سەزەدی؛ ۋیتكەنی ئۆزا جەلی بولا بەرسە بۆۋ كورینبەي جۇرۇب كەزەدی. ئیسسیق كۆلی دەسسی‌بەیسە بۆۋ كوپ بولسادا كوزگە تۇسبەیدی؛ ئبراق دەسەك بەن قەرەزەنیڭ ئبیرین ئیشساك بولغانی بۆۋ اعاریب كوزگە ئەلسەیدی. ۋیتكەنی كوتەدەن كیركەن سۇۋنیق ئۆزادا بۆۋ ئزبراق، جەلی ئۆزادا بۆۋ باسەبراق بولادی.

سۇۋداقا تیبسە كورینبەي تورغان «مولەر بۆۋ اعاریب قویلیب كوزگە تۇسەدی؛ اق بۆۋ بەردی تۇسەسە تۇمان دەسەدی؛ قویلغان اق بۆۋ جوغاری كوتەریلسە، سۇر بۆلەت، قارا بۆلەت دەسەدی.

سونی مەن سۇۋ جەر «جازین بولای ئینلا قیدیرادی؛ كوزگە بیلنبەیتون بۆۋ بولیب كوككە شلبیرادی. بۆۋ كوكتە توكازیب بۆلەت بوب ئۆزادی، بۆلەت قار مەن جاڭبیر بوب جاۋادی. قار، جاڭبیردان سال مەن ۋزەن اعادی؛ ۋزەن مەن سال تەڭزگە اعیب بارادی.

ئۆزادان سۇۋ كایتسەدە «بیر جەتقا سیندلیب ۋتە المایدی؛ سۇۋدی جەل قالای قوۋغان مەندە جوق بولیب كەتە المایدی. سۇۋ تەمبای ومریشە تەڭزدەن بۆلیتقا، بۆلیتتان تەڭزگە بارادی: سونیڭ «ۋشین تەڭز قالایشا سۇۋ الادی؛ بۆلیتتان جاڭبیر تەڭزگە جاۋادی! ۋیتكەنی كوزگە تۇسبەیتون «مولەر بۆۋ سۇۋدقا «تیبب بۆلەت بوب ئۆزادی؛ بۆلیتتاعی بۆۋلار سۇۋ بولادی. تەرەزەنیڭ تەری تومەن اعیب سورعالایدی. جاڭبیر جاۋغاندا دول سەقیلدی بولادی: اسپانداعی سۇۋلاقا جەتكەن سوڭ بۆۋ توكادی؛ توكەن بۆۋ سۇۋعا اینالیب «دری تامشی بوب وسادی؛ سونان سوڭ ئۆزادا تورالمای، جاڭبیر جەرگە تۇسەدی.

رۆۋباكەین.

تامشینیڭ تاریقی:

«تومەن كەریب، كۆك تەڭز ینادای جارتیرایدی. «بیر توب تامشی كۆن شۇۋلاقتا جارسیب ویناییدی، دیرلدەیدی، قالتیرایدی. دشمدە بیرەۋی ئیم ەركەلەیدی. جولداستارینیڭ توبەسنە دیعیب مندەدی، مولتلدەیدی. «بیر كەزدە ەركە تامشینیڭ بۆلیتقا كوتەرلگسی كەلدی؛ بیمكتەن تەڭز بەن جەركە كوز جبەرگسی كەلدی.

ەركە تامشی كۆنگە جالیتا باستادی: «تیلەگیم بەر، جوغاری كوتەر» دەب قتادی. جاریق كۆنگە تارستدینیڭ ەرلگی ۋتادی-تامشیما قارای ساۋلالارین

تۆۋادى. سايەلەر تامچىنى قىزدۇردى، قويۇقىدا قىستى؛ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بۇغ بولۇپ، تامچى اسپانغا ئۇچتى. چالغۇز تامچىنىڭ جولدا ئىشى پۈتىدى. سوندىغىنىن ئىنىڭ چانىدا سالقىنلار ناھى جولداشلارىنى تاپادى.

«ا-دە گىنە تامچىلار جۇغارى كۆتەرىلدى؛ بۇلاردى اسپاندا جەل ايداپ جۆنەلدى. جەل ئىشقىرادى، كۆرۈنمەدى، نەگىز ئۆمتى مەن زىرىقىپ كەلەدى. تامچىلار قىزدىق بەن تۇستاندا شايشاڭ شابادى، كۆزدى اشىپ جۇمغانشا نالاي جەرلەر ارتىندا قالادى. بىر كەزدە نەگىزدە كۆزدەن جوغالادى؛ ئۇلادارادى، قالالاردى، دالالاردى كەرىپ تامچىلار تۇۋادادى.

تاڭدانىپ كۆرمەگەن جەرىن تامچى قارايدى: «سۈيىنىپ كۈننىڭ ياتقانىن دايقامايدى، تۈنى بولادى. سالقىن سودادى. مىنەدى تامچىمىز قايدا قۇرغالايدى؟ جەرگە تۈسىپ كۆلگە ۋە ارامۇدا ۋىلادادى.

جىلاپ تامچى تۈمەن ئىشادى: «بىر مەزگىلدە يۇۋادان ھەمتىپ سۇۋغا ئۇسادى. سۈيىنىپ كۆل جاپىراقىنىڭ ئۈستىنە بارىپ جاتادى؛ ارى - بەرى دەن سوڭ سارغايىپ بەلدەن تاڭ اتادى. كۆك جەيەكتەن كۈن كۆرىنەدى؛ تۇۋۇانىپ تامچى سالەم بەرەدى.

«جارىق كۈنىم مەنى ال دەيدى، كۆتەرىپ كۆككە تەز بار» دەيدى. تاشى سوزدىن ايىقىپ بولماي، بۇۋ بوپ كۆككە كەتتى زىيۇلاي. نالاي جەردى دەم سانتەمە الدى، تاۋ، تاس، دالا ارتتا قالادى.

كۈن باتقان ئىنتىشۇ ۋە تە سىسى ەدى. ەرگە تامچى جولداشارى مەن جەرگە تۈسەمىز دەدى. بۇلار كۈنگە چالمادى. «بىزدى نەگىزگە جىبەرسەڭ ناغىلادى!» كەرن بۇلاردىڭ سوزىن تىڭدادى، نارەسەلەردى بەردە بەرىن تۇساتاپ جىبادى. - مىنەدى قارا بۇلەت شىعادى، قالىڭ تۈمان دىشىندە جولداشتار - بەردىنە - بىرى تەمەلادى؛ ادىرىندا ئۆلكەن تامچى بولادى، تامچىلار تۈمەن سورغالادى نارەسەنە تامچى جەرگە تۈرىس ئىتىپ تۈسەدى، تۈسكەندە شۇۋىلداپ، سىپىلداپ، سىرىلداغانىن قولاق ەستەدى. بىراق ادامدار ماسايراپ كۆلىسەدى. «جاڭبىر جاۋدى» دەسەدى.

تامچىمىز كەلىپ ئۆلكەن ئاسقا سوعىلادى؛ ئىرغىپ تۈسىپ يامغا جولداشتارى مەن قوسىلادى. تامچىلار جىيىلىپ سەل بولادى؛ سەل جىيىلىپ ساي تولادى. تامچى بىلگەرى اعا بەرەدى. ارالاپ نالاي جەردى كۆرەدى.

سول كەزدە قاتىدا سۇۋ كەرەگەدى؛ شەلەك بەن قاتىن سۇۋ الا كەلەدى، تامچىمىز شەلەك ئىشىنە بارادى. سۇۋ مەن قاتىن كەر جۇۋىپ جايىپ قويادى؛ كۈن كەپتىرىپ تامچىمىز تاعى بۇۋ بولادى. بۇۋ كۆزگە ئىلىنبەي جوعارى شىعادى؛ كوكتە مۇنى ناھى جەل قۇۋدى. كوپ ۋاقىت تىنباي تامچىمىز جولاۋشىلايدى؛ مىنەدى كۈن مۇنى كوبكە شەيىن تىنشتاندىرۇۋغا ۋىلايدى.

جەل ويناقتاپ تامچىنى باتىسقا الا جۆنەلەدى؛ تىنباي بىلگەرى ايداپ كەلەدى،

تامشىدا بىرگە ۇشىپ كەلەدى. ٴبىر كەزدە جالپاق اق دالانىڭ ۇستىنەن ۇتەدى. بۇل جەرىمىز قازاقستان ەدى؛ قىس بولىپ جەر بەتىن قار باسقان ەدى.

تامشى قاتتى توڭا باستايدى، توڭىپ ٴتۇسى وڭا باستايدى. توڭا - توڭا قاتايادى، جالتىرايدى، اعارادى؛ جاپ - جەڭىل ادەمى جۇلدىز بولا قالادى. ۇلپەدەك - ۇلپەدەك اق جۇلدىزدار تومەن تۇسەدى؛ ادامدار: «قار جاۋدى» دەسەدى.

كەشكەنە جولاۋشىمىز دالاعا ٴتۇستى؛ قاتتى ۇيقىعا كىردى، سۋىق جەل ەستى. جارتى جىلداي تامشى ۇيقى مەن بولادى؛ بىرتە - بىرتە كۇن ۇزارادى. ٴبىر كەزدە جىلى جەل سوعادى.

كۇن قىزدىرىپ، قار ەرىپ اعادى؛ قاتقان تامشى سۋعا اينالادى. تامشىلار بىرىگىپ كوبەيە باستادى. بىلايلاندى، شۋىلدادى، بۇلقىلدادى؛ اقىرىندا جىراعا كەلىپ قۇيادى.

جولشىباي بۇلارعا باسقا تامشىلار قوسىلادى. بىرتە-بىرتە وزەن ۇلعايدى. ٴبىر كەزدە بۇلار ۇلكەن وزەنگە جەتەدى. الدى مەن قاتىس تامشىمىز وزەنگە جۇگىرىپ كەلىپ بىرىپ كەتەدى.

ورماندار، قالالار، تاۋلار ارتتا قالادى؛ سىلدىر قاعىپ تامشىلار ٴالى تىنباي جۇگىرىپ بارادى. ٴبىر كەزدە كورىنبەي جەردە ارتتا قالادى. وزەننىڭ ۇزاق تولقىندارىنا تاۋداي - تاۋداي اشى تولقىندار قارسى شىعادى. جولاۋشىلاپ قايتقان بالالارىن تەڭىز قۇشاعىن جايىپ قارسى الادى، قۋانادى، كۇلەدى؛ ٴسويتىپ تامشىمىز تاعى ۇيىنە قايتىپ كەلەدى. كورگەن بىلگەنىن قۇربىلارىنا كەلىپ سويلەيدى.

تولقىن.

تولقىنعان تولقىن قۋادى؛
تولقىندى تولقىن قۋادى؛
تولقىن مەن تولقىن جارىسات.
كوڭىرەنىسىپ كەڭكەس بەن،
بىتىسپەيتىن ٴبىر ەگەس بەن
جارىسىپ جارعا بارىسات.
تولقىن مەن تولقىن سىرلاسىپ،
سىرلارىن ەپ بەن ۇرلاسىپ،
تولقىنعا تولقىن ەركەلەپ.
مەرۋەت كۇنىككە ۇرانىپ،
جالاڭداي جۇزگە بۇرالىپ،
جارعا جەتەدى ەنتەلەپ.

ەركە بالا، بىلدىرلاپ،
سىلدىر، سىلدىر، سىلدىرلاپ
تولقىندى تولقىن قۋادى.
كوڭىلسىز كەۋسەر سۋداي مەن،
سۋدىڭ التىن بۇيى مەن،
جارىنىڭ بەتىن جۋادى.
مولدىرەتىپ كوز جاسىن؛
جاسى مەن جۋدى جارتاسىن
ٴسويتىپ سىلىق سىلىق، كۇلەدى.
جىلاعانى كۇلگەنى،
كۇلگەنى ونىڭ ولگەنى.
جىلاپ، كۇلە ولەدى.

جۇماباي ۇلى ماعجان.

ٴشول قۇدىعى.

افريكەنىڭ ٴشول دالاسى. ايىنالا ەسىز قۇم، شوبىنىڭ تاڭ قىلتاناعى جوق، ەرىن جىبىتەرلىك سۋۋ جوق، كوز توقتاتارلىق بۇتاعى، اياعىڭا ورالىپ جالقىن ٴشوبى، تاماقتاعان قۇسى، ۇشقان ماسا، شىبىنى، كۇيىپ كەتەدى، جانىقتى كورە المايسىن، ٴمۇندا ادام قايدان تۇرسىن!

اڭگىراعان شولگە ٴبىر مەزگىلدە وقىمىس كىسى كەلىپ، جەردى ٴارى-بەرى تۇرتىپ كەتىپ قارادى دا، قۇم استىندا سۋۋ بار ەكەن، بۇراندا بۇراپ سۋۋ شىعارۋعا بولادى دەيدى. بالالار وقىمىستىنىڭ ٴتىلىن الىپ، قۇدىق قازىپ بۇراندا مەن بۇراپ-بۇراپ سۋۋ شىعاردى. سۋۋ اسپانعا شاپشىدى. داتىڭىپ باسقا جەرلەردەن دە قۇدىق قازىپ شىعاردى. اگىپ تاعان جەر سۋۋعا تويىندى. سۋۋ شىققان سوڭ بۇيىرلانىپ اعاش، جەمىسكەي سورىلىپ ٴشوپ قىزىلدى. جاسىلدى قولپىرىپ ٴتۇلدىر ۋسەباستادى. ٴشولدىڭ بەتىن باتشا جاۋىپ كەتتى؛ بىرجاعان ٴۇيى سالىندى. جابالاعى قونىپ جاتان ٴتۇزگۇل-گۇل جايناادى. بۇرىنعا سۋۋ قالاي شىعادى؟

69 - ٴنشى سۋرەت: ارتەزيان قۇدىعى.

مالدىڭ ىشىنەن تازارتىپ ٴىشىن قىرىنگىدار، ۇزىنىنەن قانداي ونسە كەدەردە بولادى. تازارتقان سوڭ ىشىنە قويعان نارسە تۇرىپ تۇرادى. سونان سوڭ ەكى باسىن بىردەي تىك جوعارى كوتەرىپ، ورتاسىن تومەن سالبىراتىپ تۇرىپ ٴبىر باسىنان سۋۋ قۇيىڭىزدار، سوندا ىشەكتىڭ سۋۋ قۇيعان باسىنداعى سۋۋ مەن سۋۋ قۇيىلعان سۋۋ ٴبىر دەڭگەل بولادى. ەندى ىشەكتىڭ ٴبىر باسىن كوتەرىڭىز؛ تاعى سۋۋ قۇيىڭىزدار، سول كەزدە قىسقا باسىنان سۋۋ اسپانعا شاپشىيدى. ەندى بۇراعاندا جەر استىنان سۋۋ اسپانعا نەگە شاپشىيتىنىن تۇسىنەتىنى بولعان شىعار. ىشەكتىڭ ەكى باسى جىبىرىلماس ٴۇشىن قامىس يا باسقا تۇتىك تىقسا ىڭعايلىراق بولادى.

سۋۋ تازدىڭ جانجاعىنان تومەن قاراي اعادى اربىنە تازدان ىشەك ٴىشى مەن ەمەس، ەكى تاستىڭ اراسىنداعى قۋىستى قۋالاي اعادى. قۇدىقتىڭ جوعارعى جاعى ٴبىزدىڭ الگى ىشەگىمىزدىڭ كوتەرىڭكى باسى ٴتارىزدى، بىلەيدان

بۇراعان سوڭ، سۋ ىشەكتىڭ تومەن باسىنان شاپشىعانى سەقىلدى، اسپانعا اتىلادى.
بۇل نەلىكتەن؟ بىلگەن قۋىستى تارسەنىڭ ىشىنە قۇيعان سۋىق زات ىدىسىنىڭ باسىندا ٴبىر دەڭگەلگە كەلۋگە تىرىسادى. ىشەكتىڭ تومەنگى باسىنان سۋ جوعارى اتقانى-جوعارعى باسىنداعى سۋدىڭ دەڭگەلىنە كەلۋگە ۇمتىلعانىقتان. بىلىيدان قۇدىق قازعانىدا سۋدىڭ جوعارى شاپشىتۋىنى- بىلىيداعى سۋ تاۋ باسىنداعى توبە ۇستىندەگى كولدەردىڭ وزەندەردىڭ دەڭگەلىنە جەتۋگە تىرىسقاندىقتان.

جەر ٴىشى.

تەڭىزدى قايناتۋ ٴۇشىن وت كوپ كەرەك. ول وت قايدان تابىلادى؟-
جەر استىنان. جەر استىنان بالقىعان ٴتورلى زاتتار اعىپ شىعادى ولاي بولسا جەر ٴىشىنىڭ قىزۋىنىڭ كۇشتىلىگى سونشا، تاستاردى دا بالقىتىپ جىبەرەدى وت شىعاتىن تاۋلار ٴار جەردە بار.
ولاي بولسا، جەر استىنىڭ قاي ورنىندا بولسادا قىزۋ بار.
جەر استىنا ٴارەن تۇسكەن سايىن قىزۋ ارتا بەرەدى. كەن قازعاندا كەيدە قۇدىقتىڭ تەرەڭدىگى ٴبىر شاقىرىمنان اسۋ بولادى. تەرەڭ قۇدىقتارعا ٴتۇسىپ كەن قازۋشىلار جەر استى قىزۋ ەكەنىن بىلگەن. سول قۇدىقتاردىڭ اۋىز جاعىنان كورى ٴتۇپ جاعى جىلىراق بولادى. كىسى وتان تومەن تۇسە-السا، بۇرىنعىدان دا بەتەر ىسسى ەكەنىن بىلەر ەدى.
ونىڭ سەبەبى مىنە:
وت شىعاتىن تاۋلار جوق جەرلەردە كەيدە جەر استىنان ىسسى بۇۋ قاينارلار شىعادى. بۇل قاينارلار سۋى ىسسى جەردەن وتكەن سوڭ قاينايدى. ولاي بولسا جەر ىشىندە ايتىلمىزدىڭ استىندا جەر وتە قىزۋ. ىسسى قاينارلار جەر ۇستىندە كوپ: قاپقازدادا- نەمىس جەرىندەدە، باسقا جەرلەردە بار. كەي قاينارلاردىڭ سۋى اسپانعا قايناپ شاپشيدى. ىسسى قاينارلاردى «كەيزەر» دەيدى. كەيزەر ىسسى جاقتادا، سۋىق جاقتادا بار. ولاي بولسا، جەر استى ىنالا ىسسى.
كەيزەر دەگەن كىلڭ تەرەڭ تۇدىق سەقىلدى. سول قۇدىق ىشىندە سۋ بۇر-قىلداپ، كۇركىلدەپ، سارقىلداپ قايناپ جاتادى. سۋ قايناي-قايناي جوعار-ىلاي بەرەدى. قۇدىق اۋزىنا تايانعاندا، جەر استىنان زەكىرەك داۋىسى ەستىلەدى ٴبىرىنىڭ ارتىنان ٴبىرى كۇرسىل شىعادى. تارسىل جىبىلاي-جىبىلاي، ٴبىر كەردە قۇلاق جاڭعىرارلىق تارسىل شىعادى. سول ۇۋاقىتتا قايناعان سۋ تۇبىنە

كتەلىپ اسپانعا 15 ساجىنداي بيىكتىكتەپ اتادى. سۋۋ مەن بىرگە قودىق جىيەگىنەن جۇلىنعان تاستاردا كوككە اتىلادى. كەي تاستاردىڭ سالماعى ەبىر نەشە پۇت بولادى. ٴبىر نەشە مينۋت سۋۋ اسپانعا شاپشىپ ـ شاپشىپ باسىلادى. جارتى ساعاتتان سوڭ قايتا اسپانعا اتىلادى.

ٴبىراق، بەسى قايناۋلاردىڭ ٴبارى دە اسپانعا اتا بەرمەيدى. كەي بىرەۋلەرى تاستىڭ جارىعىنان اعىپ شىعادى. سونداي بۇلاقتاردا اياعىمىزدىڭ استىندا قىزۋ بارلىعىن كورسەتەدى. وت قۇساتىن تاۋلاردىڭ ٴىشىنى دە كەلە ـ سىپاتى بولادى. توبەسىندە كەڭ تەسىگى بولادى. سول تەسىگىنەن ٴتۇرلى زات اسپانعا اتىلادى.

64 ـ ىنشى سۋرەت:
وت شىعىپ جاتقان تاۋ (ىيتالييداعى ۆەزۋۋىي).

تاۋ قۇسار كەزدە جەر استىنان ٴدۇرسىل، تارسىل شىعادى. تارسىل جىلاپ، كۇڭىرەنە بەرەدى. جەر سىلكىنەدى. ٴبىر تارس ەتە قالعاندا، تەسىك اشىلىپ، تاۋ جارىلىپ، شۋىلداپ اسپانعا اق بۋ اتىپ شىعادى. بۋ اسپانعا شۋباتىلىپ كوتەرىلە بەرەدى. بۋ بىركەلەي كەيدە ەبىر نەشە ايداي، كەيدە ٴبىر نەشە كۇندەي شىعادى. كەيدە بۋ بيىكتىگى بەس شاقىرىمعا شىعادى. اسپانعا شىعىپ الىپ، بۋ سۋ اۋاعا ارالاسىپ، قارا بۇلت بولادى. قارا نوسەر بولىپ قۇيادى. بۇلت ىشىندە، كۇن كۇركىرەپ نايزاعاي ويناپ جۇرەدى. بۇلتسىز، جاڭبىرسىز وت ـ تاۋى ٴ ومىردە قويمايدى. بۋ مەن بىرگە اسپانعا قوم ـ تاس اتىپ شىعىپ، تاۋ تەسىگىنەن ەنەكەنە ٴتۇسىپ، تاعى اسپانعا اتىلادى. كەي ٴبىر تاستار اۋىرلىعى ٴبىر نەشە پۇت بولادى. قارشىعاندا ٴبىر نەشە شاقىرىمعا كەتەدى. تاۋ دىڭگەگىن بۇلار بالقىپ قىپ ـ قىزىل جالىن بولىپ شىعادى؛ جانارعا

اراﻻمەب زۋدىڭ ەتەكمنە قاراي اعەب، ماگايداعى ەلدەردى ۋيران قىلادى. كەيدە ەيۋتمن قالالاردى بالقعان قۋم مەن تاس بەن كومەب سالەب جوق قىلادى. ەارى بەرىلەن سوڭ تاۋ قۋسەب ەبەتەب، سوزە ۋاستايدى بالقعان زاتتار بەن جەاعمدان جالاب قازا ۋاستايدى.

65 – سۋرەت :

كەيدە بۋۋ ۋستمدلە‌گى جەر جارىلەب، الگىدەي بۋۋە بالقعان تاس، قۋم، ەۋۋ استى مەن اعەب، جاگادان ەداۋىر ۋلسكن (ايفالاسى 30 شاقىرىمداي) بىيىكتىگى جارتى شاقىر‌ىمدان (سىۋ) ارالدار شىعەدى.

جەر استىنىڭ بالقىن قايناتىب شىعارعان نارسە‌سىنىڭ اعۋىنا نەگىز سۋۋي بوگەت بولالماعانى قاراي، جەر استىنىڭ قىزىۋنىڭ قانداي كوشتى ەكەنىن اڭعاردىعا بولار. بالقعان قۋم، تاس نەگىز سۋۋنىڭ بەتىنە شىققان سوڭ عانا دامىل العان.

اي‌عىمىز استىنداعى قىزىۋدى نەگە سەزبەيمىز؟ ەۋۋ استىنان شىعىب اراڭ ۋيكىلەب جاتقان وت. قىزۋ استىمىزدا تەرەڭدە، ەلدە نەشە شاقىرىم جەردە جاتقان سوڭ سەزبەيمىز. ونداي قالىڭ جابىۋدان قىزىۋ ۋتىب الالمايدى. اياعىمىز استىنداعى جەردىڭ قىزىۋ بارلىعىن وت ۋماتۋىن تاۋلار مەن سۋسى بولاتتاردان بىلىۋگە بولادى، رۋۋيا كەيىنىرەك.

جەر نەگە سىلكىنەدى.

جەر نەگە سىلكىنەدى؟ جەر سىلكىنۋىنىڭ ٴبىر نەشە سەبەبەرى بار.

جەردىڭ ٴبىر سىلكىنۋىنىڭ سەبەبى - تەرەڭدە جەر استىندا سۋ ۋلكەن جول، اڭعار ويىپ كەتەدى. جەر استىندا سازء ونىڭ بەتىندە بور، بزبەز سىياقتى جۇمساق قاباتتار جاتسا، سازعا سىڭىرىلگەن سۋ جەر استى مەن بالدىرعا قاراي اققاندا، بور بزبەز سىياقتى بور باس توپىراقتاردى ۋگىتىپ الا كەتەدى. زامانلار وتكەندە ۋگىتىلە-ۋگىتىلە جەر استىندا ۋلكەن ۋڭگىرلەر اڭقايىپ قالادى. ۋستىنگى قاباتى قاتتى بولعان سوڭ، ٴبىز بىلمەي جۇرە بەرەمىز. سونداي ۋڭگىرلەرگە بەتى ومىرىلىپ كەتسە، شىنە ۋلكەن قالالاردا سىيىپ كەتەتۇگە بولادى. سۋ قاشاي-قاشاي ۋڭگىردى كەڭەيتىپ ۋزايتىپ توبەسىن جۇقارتادى. امەرىكەدە «مامونت» ۋڭگىرى دەگەننىڭ ۋزىندىعى 15 شاقىرىم. بىيىكتىگى 40 ناياق ۋڭگىرلەردە بار. سول ۋڭگىرلەردىڭ توبەسى جۇقارىپ، ۋستىندەگى سالماقتى كوتەرە الماي ويىلىپ كەتسە، جەر سىلكىنۋ بولعانى. ٴبىراق، بۇلاي ۋڭگىر توبەسى ومىرىلعاننان جەر ۋلكەن سىلكىنە المايدى. جەردىڭ ەڭ كۇشتى سىلكىنۋى جەر استىنداعى قاباتتارى ىعىسقاندىقتان بولادى.

مۇنداي ىعىسۋ كىشكەنە كۇيدە جەر ۋستىندە دە بولادى. ماسەلەن سار سۋلانسا ىسىنەدى. ۋستىندە جاتقان قۇمدى ىدىرەدى، ىعىستىرادى. سول سىياقتى جەر استىندادا ىعىسۋ بولادى. ٴتۇرلى سەبەپتەردەن جەر استىنداعى ۋلكەن قاباتتارى كەيدە ٴىسىنىپ، كەيدە قۋسىرىلىپ ىعىسادى. بۇلار ىعىسسا ۋستىندەگى قاباتتارىدا ىعىسادى. جەر قاباتتارى سولاي ىعىسقانىلارىندا جەر سىلكىنۋلەر بولادى.

جەتى-سۋدا، الماتىدا جىلدا جەر سىلكىنىپ تۇرادى، مۇنىڭ سەبەبىن عىلىمستار جەر قاباتتارى ىعىسقاندىقتان دەپ جورىسادى.

جەر سىلكىنۋدىڭ ٴۇشىنشى سەبەبى - تەرەڭ استىمىزدا سۋ مەن قىزۋدىڭ كۇش الىسقاندىقتارىنان. ٴتۇرلى تەسىك، جارىق، جول تاۋىپ الىپ سۋ تەرەڭ جەر استىنا اعىپ جانادى. تەمىكتەر مەن بارىپ سۋ قىزۋدى كوپتى تەرەڭگە ىتەدى. سوندا بارىپ الىپ بۋعا اينالادى. بۋدىڭ كۇشى مىقتى ەكەنىن بىلەمىز. ازعانا بۋدىڭ كۇشى مەن پاراۋىز ٴبۇتىن پويىزدى سۇيرەيدى؛ نەشە مىڭ پۇت جۇك تارتادى. تەسىكتەر مەن اعىپ جەر استىنا ٴبۇتىن وزەندەر، كولدەر، تەڭىزدەر قۇيىلسا، نە بولار ەدى؟ بۇلاردان قانشا بۋ شىعار ەدى؟ سول بۋ جەر استىنداعى بالقىعان تاس، قۇمدار مەن جەردىڭ ٴوزىن قانداي زور كۇش بەن قىسىپ شىعارار ەدى! جەردى سىلكىنۋگە دە وت تاۋلارىنىڭ اۋزىنان

جەر ىشىندە بالقىعان زاتتاردى بىتەرىپ شىعارىۋعادا بۋل بۋۋدىڭ قولىنان كەلەدى. بالقىعان زاتتار مەن ٴوزىدە بىركە سىرتقا شىعادى. سونىڭ ٴۇشىن وت تاۋلارى ۇشقاندا بۋسىز بولمايدى. وت تاۋلارى قۇسىۋىنا سىۋ كەرەك. سوندىقتان وت تاۋلارى ارالداردا، يا تەڭىز جاعالارىنا جۋىق بولادى

جەر استىنداعى قىزىۋ مەن سىۋ قاشاندا الىستا جاتادى. سىۋ جەتكەسە جەر ىشىندەگى بالقىعان زاتتار قۋىلىپ سىرتقا شىعارىلادى. وت تاۋى قۇسادى.

سىۋ جەتكە الماسا، وكى الىپ تالاسى بولىپ جاتقانىن كىسىلەر جەر سىلكىنىۋى، جەر استىنداعى ٴدۇرسىل، كۇركىرەگەن داۋىسىنان بىلەدى. سىۋ مەن جەر استىنداعى قىزىۋدىڭ تالاسى بىتپەيتىن ٴبىر وكەس، بۇل تالاستىڭ باسى - سوڭى جوق. ول بىتپەس تالاس جەر استىندا، جەر ۋستىندە بولىپ كەلە جاتىر. وت كوتەرىپ تاۋ مەن ارالدار شىعارسا، سىۋ كەلىپ ٴموجەپ، ۋكەپ، قۇلاتىپ تاستايدى.

وكىۋىنىڭ قايسىسى كۇشتىرەك وكەنى بەلگىسىز.

رۇۋباكىيننەن.

جەر ٴجۇزىنىڭ وزگەرىۋى.

جەر بەتىندەگى سىۋ، وسىمدىك، جاندىق، اۋا ٴبىر جاعىنان، جەر ىشىندەگى قىزىۋ وت ەكىنشى جاعىنان دامىل كورمەي جەر ٴجۇزىن، وزگەرتىپ تۇرادى. جەر سىلكىنىپ وت تاۋلارى قۇسادى، جاڭادان تاۋلار، توبەلەر، ويلار شىعارادى. سىۋ مەن اۋا ول تاۋلاردى بۇزىپ جوق قىلادى. جەردىڭ ىشىندەگى قىزىۋ كۇش جاساعانىن سىۋ قيراتادى. ٴسۇيتىپ وكى كۇش دەم الماستان، ٴبىرى مەن ٴبىرى ارپالىسۇدا، بۇلارعا وسىمدىك، جاندىق دا قوسىلادى.

سىۋ مەن مۇز ايالداماستان تاستى بۇزىۋدا؛ جەر قىرتىسىن، توپىراق سازدى وزگەرتىۋدە، تاۋلار مەن ويلاردى وزگەرتىۋدە. بۇلار وزگەرگەن سوڭ جەر بەتى دە وزگەرمەك. سىۋ مەن مۇز جىنىسى تاستان ٴۇي سالاتىن شەبەرلەردىڭ جىنىسى سياقتى. پىشىنسىز تاستى الىپ ۋستا، قاشايدى، قىرلايدى، تەگىستەيدى، جىلتىرلايدى: تاستى ۋستا ىسەگەن جەردە كوپ جاڭقا قالادى. سىۋ مەن مۇزدا تاستى ىسەيدى، تەگىستەيدى، قاشايدى. بۇل ٴبىر جىنىس. قالا بەردى سىۋ مەن مۇز كىرەشى سياقتى. كىرەشى جۇكتى ٴبىر جەردەن ەكىنشى جەرگە تاسيدى. سىۋتىنىپ تاستان تاستاردى، قۇمدى، سازدى، تۇزدى ٴىزبەزدى جانا جەر ۋستىندەگى ٴتۇرلى زاتتاردى تاسيدى دا تۇرادى.

قاشاندا بولسا، مۇز بەن سىۋ وسىلاي جىنىس ىستەۋدەن تالمايدى. اقىرىندا بەرتە - بىرتە جەر بەتىن وزگەرتەدى: بۇرىنعى تەگىستىڭ ارتىندا ساي تاپ بولادى، جىلاعاش قارا تاستار ٴۇستىنەن ٴبىر ازدان سوڭ قۇم مەن ساز باسادى. بۇرىنعى

تاۋلار ورنىندا ٴبىر از زاماننان سوڭ تەگىستىك ورنايدى. ويلاماعان جەردەن كەيدە ٴۇڭگىرلەر شىعادى.

جەر بەتىن بۇرىن تەگىس سۋ قاپتاپ تۇرعان. مۇنان نەشە مىڭ جىلدان بۇرىن تەڭىز جاتقان، باليق جۇزگەن جەرلەردە بۇل كۇندە قالالار، اۋىلدار، ورماندار، شوبتەر بار. ول جەرلەردىڭ ٴبارى بۇرىن سۋ استىندا بولعاندىعىن جەر استىنان قازىپ العان نارسەلەرگە قاراي بىلەدى. ۇسىمدىكتەردىڭ تامىرلارى جايىلىپ، بىرتە-بىرتە جەرگە، تاس-ارالارىنا سىڭگەدى؛ قارا تاستاردى دا اقىرىنداپ جارا بەرەدى، بۇزادى، جۋيادى. قۋراپ قۇلاعان شوبتەر، تۇپىراققا ارالاسىپ جەر قىرتىسىن شىعارادى. جەر قىرتىسىنا قاراي ۇسىمدىك، ۇسىمدىككە قاراي اڭ تۇرلى مەن جاندىق بولادى. ٴسويتىپ بىرتە-بىرتە جەر بەتى وزگەرۋىنە ۇسىمدىك دە سەبەپ بولادى.

جاندىقتاردا جەر بەتى وزگەرۋىنە سەبەپ بولادى. تەڭىزدەگى ٴتۇرلى ۇساق جاندىقتار قىرىلىپ، تۇبىنە شوگەدى. سالماق بەن بىرىنە - ٴبىرى ٴىلىنىسىپ بور، ٴىزبىز تاس، مرامور، مارجان سياقتى زاتتارعا اينالادى. تۇپىراققا قوسىلىپ جەر قىرتىسىن جاسايدى. ٴسويتىپ، جەر بەتى وزگەرە بەرەدى. ٴبىر مينۋت تىنىم جوق. ول وزگەرىستى ٴبىز بايقامايتىن سەبەبىمىز - ٴومىرىمىزدىڭ قىسقا-لىعىنان. جەر ٴومىرى ەسەپسىز ۇزاق. وزگەرىس وتە جايلاپ ازداپ بولادى. ەرىراق كەيى ٴبىر وزگەرىستى كوز بەن كورۋگە دە بولادى. ماسەلەن، جەر سىلكىنگەندە بۇرىن وي جوق جەردە وي پايدا بولادى؛ توبەسى جوق جەرگە توبە ورناپ قالادى

مۇنىڭ ٴبارى بىزدەن بۇرىن جەرىمىز بۇل تۇردە بولماعانىن كورسەتەدى. ٴبىزدىڭ سوڭىمىزدان دا جەر وسى تۇرىندە قالماقشى ەمەس. نەشە ٴجۇز مىڭ يا مىڭلىعان جىلدار وتكەن سوڭ، ٴتۇسىن بۇلت قۇشىپ، مەڭىسىپ كوكىرەگىن كوككە كەرىپ تۇرعان قان تاكەرىنىڭ ورنىندا جىلمىعان جازىق دالا بولمايدى دەپ كىم ايتا الار؟

تەرەكتىڭ سىيى .

(لەرمونتوۆتان)

اساۋ تەرەك دولدانىپ، بوزارقانىپ؟
تاۋدى بۇزىپ جول سالعان، تاسى جارىپ،
ارىستاننىڭ جالىنداي بۇيرا تولقىن،
ايداعارداي بۇگىلىپ ٴجۇز تولعانىپ.
قاپقازدان شىقتى جايلاپ تىنىپ ۇۋ - شۋ،
ٴتۇزۋ جەردەن جول كەرىپ ۇلايدى سۋ؟

قالىڭ قارات بويىنداعى بەتتى كوٴلدەپ
موممىسىنەن ٴىشىن مەن اعادى قىزىل .
قاپىزداي قوزدا تۋعان پەرزەنتتەنمىن ،
بولىنشاق ٴمويدىن ٴىشىپ ەر جەتكەنمىن ؟
قازەكەنەن اعا ، سەنى كوكسەپ ٴشىعىپ ،
كەم قاندىرسا جولىڭدا كوبەيتكەنمىن .
زور كەۋدە ادام زاتىنىڭ ايلاسىنا
كونبەي بوٴگىن كوٴشىمدى كورسەتكەنمىن .
ەكى دۇنيەم كوپپەيىپ ايقايلاسام
ٴشىن قوتىرسام ٴشىنىڭ ناستى تەربەتكەنمىن .

اپتەپ اماۋ ٴىنىڭ كەلدى اقساقال ؟
تاۋ تاسقا ادام زاتقا ساليپ جانجال ،
اش تويىنعاندى سالىم ، ساۋقات الىپ كەلدىم ،
دەم الىپ دەپ كەلدىم قوش كورىپ ال !

ايكەلگەن بوٴىمى مەنەن مالىم بار ،
ادامنان تارتىپ العان كوپ مالىم بار ،
ەر توتىمى ، اتى مەن ، قارىۋى مەن
ەر سەركەشى ايكەلگەن امالىم بار .

موٴنىنىڭ ٴبارى تارتقانىم سىزگە دەدى ،
اقىلىڭدى ايت اقساقال بىزگە دەدى ،
باتىس ، زاۋىت جايىردى قالدىم تالقان ،
ٴار ٴبىر باي جالداپ جاتىر ٴجۇزگە دەيدى .

نازىك كاسىبى قىرتىمعان بويى مەنەن
تەرەككە كوزىن اشىپ وٴندەمەيدى .

ازىرقاندىڭ بىلەمىن ، اقساقال شال !
تەنتەكتىڭ سوزىنە قۇلاعىڭ سال !
قازاق - ورىس قاتىنى ٴبىر سۇلۋدى
ايكەلىپ ەم ، قايىنىمنەن وندايى ال !

كارى كاسىبى قارا كوك كوزىن اشتى ،
حالى ٴجۇز بەن تەرەككە امانداستى ،
جەبىر قاسىم قوزعالىپ ، سىلىق - سىلىق كوٴلدەپ
قاتىنىنى الىپ ، قىتىقسىز ارالاستى .

اباي .

III - دۇنيە

دۇنيە كولەمدىگى.

بۇرىن ادام بالاسى ٴبىر نەشە قابات كوك ٴبىر نەشە قابات جەر بار دەپ تۇسىنگەن. بۇل كۇندە الىس جۇلدىزداردى دا كورسەتەتىن تەلەسكوپ دەگەن قۇرال بار. ەڭ الىس كورەتىن تەلەسكوپ بەن كەرەگە سىقىلداتىپ جارلانىپ تۇرعان كوكتى كوردىك دەلىك. ٴبىراق، كەرەگەنىڭ ارعى جاعىندا تاعى بوس كولەمدىك بولۋ كەرەك ەمەس پە؟ ول كەرەگەنى وتە السا ارعى بىتەرلىك. مۇندا دا ونىڭ ارجاعىندا بوس كولەمدىك بولۋعا ٴتيىس. سونى مەن دۇنيە كولەمدىگىنىڭ شەتى، اقىرى بار دەۋگە كەلمەيدى. ٴبىر نارسەنىڭ اقىرى، شەتى شەگى جوق دەسەك، سول نارسە - دۇنيەنىڭ كولەمدىگى. دۇنيە كولەمدىگىنىڭ ٴوشى قيىرى، شەگى جوق.

جۇلدىزدار تۇرعان كولەمدىك قانداي؟ تەلەسكوپ كورسەتۋىنە قاراعاندا جۇلدىزدار مولشەرلى كولەمدىكتە تۇر. ول مولشەرلى كولەمدىك شەگىنەن ٴارى اسقان سوڭ، جۇلدىز جوق؛ ەش نارسە كورىنبەيدى؛ جۇلدىزدار بار جەردە عانا جارىق بار، جۇلدىزداردان ٴارى وتكەن سوڭ جارىق جوق. جارىق كولەمدىگى شەگىنىڭ ارعى جاعىندا باسقا دۇنيە بار شىعار؛ ول دۇنيە ٴبىزدىڭ دۇنيەمىزگە يا ۇقساس، يا ۇقساس ەمەس شىعار. ۇيتكەنى كولەمدىكتىڭ ٴسىرا شەتى جوق عوي

ٴبىراق جۇلدىزدار مەن ٴبىزدىڭ دۇنيەمىز تۇرعان كولەمدىكتىڭ شەگى بولعانمەن كىشكەنە ەكەن دەپ ويلاماڭدار. ول كولەمدىكتىڭ كەڭدىگىن ۇعىمستار بۇل كۇندە ەسەپتەپ شىعارعان. كۇن ساۋلەسى ٴبىر سەكۋندتا 300 مىڭ شاقىرىم جۇرەدى. سول ساۋلە جۇلدىزدار تۇرعان كولەمدىكتىڭ ول شەتى مەن بۇل شەتىنە 30 مىڭ جىلدا جەتپەكشى. كوك كولەمدىگىن شاقىرىمداپ ولشەمەيدى. شاقىرىم - تىم ۇزاق سان. سونىڭ ۇشىن - ٴبىر جىلدا ساۋلەنىڭ وتەتىن اراسىن ولشەۋ مولشەرىنە الادى، مۇنى «ساۋلە جىلى» دەيدى. قولدارىڭ بوسا ناھازدارىڭ مول بولسا، ساۋلە جىلىندا قانشا شاقىرىم جۇرەتىنىن ەسەپتەي قويمىڭدار!

كۇن مەن جەردىڭ اراسى ورتاشا العاندا 150 ميليون شاقىرىم. كۇن

ساۋلەسى جەرگە 8 مينۋت شاماسى ٴجۇرىپ كەلەدى. ەڭ جاقىن جۇلدىزدىڭ ساۋلەسى بىزگە ٴتورت جارىم جىلدا جەتەدى. بۇل نە دەگەن ٴسوز؟ بۇل، ەگەر بۇگىن ەڭ جاقىن جۇلدىز سونە قالسا، ونىڭ سونگەنىن ٴبىز ٴتورت جارىم جىل وتكەن سوڭ بىلەمىز دەگەن ٴسوز.

مىنە دۇنيەنىڭ كولەمدىگى! مىنە جۇلدىزدار تۇرعان دۇنيەنىڭ كولەمدىگى. كوكتە جۇلدىز بار، پلانەتە بار. جۇلدىز دەپ جارىق نارسەنى ايتادى. كۇن دە جۇلدىزدىڭ بىرەۋى، جانا بىزگە جاقىن جۇلدىز. پلانەتە دەپ سونگەن قاراڭعى قاتتى نارسەلەردى، جۇلدىزداردى ايتادى. مىسالى، اي، جەر پلانەتەگە قوسىلادى. كۇنىمىز سونە قالسا پلانەتە بولادى. سونبەي تۇرعاندا جۇلدىز ەسەبىنە كىرەدى.

جۇلدىزدار.

جۇلدىزدىڭ ادام تۇرمىسىندا كوپ ٴمانىسى بار. قاراڭعىدا جۇلدىز جول باسشى بولادى. بۇرىن تەڭىزدەردە جۇرگەندە جۇلدىزعا قاراپ بەت الىپ وتىرعان. ونىمەن تۇرماي، جۇلدىزعا قاراپ ادامنىڭ بولاشاعىن بىلمەككە تىرىسقان. جۇلدىز ناما دەگەن كىتاپتار سوندىقتان شىققان. جولى بولعان كىسىنى ٴالى جۇلدىزى وڭنان تۋدى، دەسەدى.

دۇرىسىندا، جۇلدىزدار ادام پايداسى ٴۇشىن، ادام ٴۇشىن تۇرما؟ دۇنيەدەگى نارسەنىڭ ٴبارى دا ادام پايداسى ٴۇشىن جاراتىلعان دەگەن وي الدا قالعان نەگىزسىز بولىپ قالعان. جۇلدىزداردىڭ دا ادام مەن تيىستى ٴىسى جوق.

جۇلدىزدار جەر سەكىلدى قاتتى، باران نارسە ەمەس؛ كۇن سياقتى عارەن بۋ، جارىق نارسە. قىسقاشا ايتقاندا جۇلدىزدا كۇن، كۇن دە جۇلدىز. ول جۇلدىزداردىڭ دوڭگەلەنىپ ايلانىپ جۇرگەن ٴار قايسىلارىنىڭ پلانەتەلەرى بار. جۇلدىزداردىڭ ىشىندە كۇننەن ٴالدە نەشە مىڭ ەسە ۇلكەندەرى بار. ولاردىڭ نۇكتەدەي بولىپ جىلتىراپ كورىنەتىنى الىستىقتان. جۇلدىزدىڭ قانشا الىستىعىن مىنادان بايقاۋعا بولادى: ساعاتىنا 50 شاقىرىم الاتىن ات-اربا، كىدىرمەي جۇرە بەرسە، جەردى 30 كۇندە ايلانىپ شىعادى. كۇنگە 300 جىلدا جەتەدى؛ ەڭ جاقىن جۇلدىزعا 40 ميليون جىلدا زورعا جەتەدى. سىمسىز تەلەگرام 2 سەكۋندتە جەردى ايلانىپ ٴوتەدى؛ كۇنگە 8 مينۋتتە، ەڭ جاقىن جۇلدىزعا 3 جىل ٴتورت ايدا، الىس جۇلدىزدارعا ەكى مىڭ جىلدا جەتەدى. مىنە جۇلدىزدىڭ قاشىقتىعى! اسپاندا ٴبىر جۇلدىز جاڭادان جارقىلداسا، ونى ٴبىز نەشە ٴجۇز جىلدان سوڭ كورەر ەدىك؛ ۇيتكەنى ساۋلەسى ٴبىزگە

جەتكەنشە نەشە ٴجۇز جىل وتەر ەدى. ٴبىر جۇلدىز بوگۇن سونسە، ونىڭ سونگەنىن ٴبىز كورمەس ەدىك، نەشە ٴجۇز جىلداردان سوڭعى بالالارىمىز كورەر ەدى؛ ۇيتكەنى سونەردە شىققان سوڭعى ساۋلەسى بىزگە جەتكەنشە نەشە ٴجۇز جىلدار وتەر ەدى. سوڭعى ساۋلەسى قاشان جەتكەنشە بىزگە جۇلدىز جارىق بوپ تۇرعانداي كورىنە بەرەر ەدى.

جۇلدىزداردىڭ اراسى بىردەن ٴبىرى وتە شالعاي. بالكىم بىرەۋى - ٴبىرى بىزدەن دە قاشىق بولار. ەبىراق ۇلاردىڭ جەبى كورىنەتۇنى السىنقتان. جۇلدىزدار كەنلەزدە اسپاندا تۇرادى، باتپايدى. ٴبىراق، كۇندىز كورىنبەيتۇنى- كۇننىڭ جارىعىنىڭ كۇشتىلىگىنەن. تەرەڭ قۇدىق تۇبىنە تۇسكەندە جۇلدىزداردى كۇندىزدە كورۋگە بولادى.

جۇلدىزدار قوزعالاما، ايناليالاما؟ ايبىنە، جۇلدىزدار اينالادى، قوزعالادى. ٴار جۇلدىزدىڭ اينالاسىنان ٴۇيىرىلىپ جۇرگەن جولداستارى بار. ٴبىراق السىنقتان ۇلاردى ٴبىز دۇرىس كورە المايمىز. اجاپ ەمەس، جۇلدىزدى اينالىپ جۇرگەن ٴبىر جەردىڭ ۇستىندە جاندىق وسىمدىك، ادام بولۋى. مۇمكىن سول جەردىڭ بىرەۋىنىڭ ۇستىندە ٴبىر وتىرىس ٴبىزدىڭ جۇلدىزىمىز، كۇنىمىز جايىندا جازىپ يا وقىپ وتىرۋعادا.

قۇس جولى.

كوك عالەمىن زەرتتەگەن وقىمىستار جورىۋىنشا، قۇس جولى-جۇلدىزدارىمىز تۇرعان دۇنيەنىڭ ۇلك ارعى شەگى. قۇس جولى دوڭگەلەنىپ ٴبىر ٴۇشى ەكىنشى ۇشىنا جالعاسىپ جاتىر. سول دوڭگەلەكتىڭ ورتاسىندا جۇلدىزدار سەبىلگەن. قۇس جولىنىڭ ار جاعىندا ەش نارسە كورىنبەيدى. ٴبىزدىڭ كۇنىمىز بارلىق قوسشىلارى مەن سول دوڭگەلەكتىڭ ٴىشىنىڭ ٴبىر بۇيىرىندە تۇرعان تۇر. جانا ماڭىندا جۇۋىق جۇلدىزدار جوق. كەي ٴبىر جۇلدىزدار توپتانىپ تۇر. اسىرەسە قۇس جولىندا توپتانعان ٴتۇرلى جۇلدىزدار كوپ.

قۇس جولى ٴوز الدىنا ٴبىر دۇكەس بولىپ اينالادىنى اينالمايتۇنى بەلگىسىز. ٴبىراق، بىرەنىڭ قاراعاندا شۇلدىگەن اينالۋعا ٴتيىس. بۇل كۇندە قۇس جولىنىڭ ماڭىندا مەن سۋگەرەتىن سالىپ الىپ زەرتتەپ ەدى. بولاشاقتا تالاي زامان وتكەن سوڭ، ۇرپاعىمىز ٴبىزدىڭ سالعان سۋرەتتەرىمىز بەن وزدەرىنىڭ كوكتە كورگەنىن سالىستىرىپ، قورىتقى شىعارۋعا شاماسى كەلەر.

«بالالار ەنتسيكلو پەديا» سىنان.

كۇن.

بىزگە جارىق بەرەتۇن جالعىز كۇن. كۇن ٴبىزدىڭ ۇلكەن شامىمىز. جەرگە جىلۋ بەرەتۇن، جەردى قىزدىراتۇن جالعىز كۇن. جىلۋ بولماسا وسىمدىك وسپەيتۇعىنىن، جانىدىق تۇرا المايتۇعىنىن بىلەمىز. كۇنىمىز - بارلىق تىرشىلىكتىڭ قوجاسى. كۇنسىز جەر ۇستىندە تىرشىلىك جوق. كۇننىڭ ماڭىزى زور بولعان سوڭ، بۇرىنعىلار قىرمەتتەپ كۇنگە تابىنعان.

سول كۇنىمىز قانداي نارسە؟ بۇل كۇندە اسپانداعى جۇلدىزداردى، ايدى، كۇندى، ىرىلەندىرىپ انىق كورسەتەتۇن تەلەسكوپ سياقتى قۇرالدار بار. الىستا تۇرسادا جارىعىنا قاراي ٴبىر نارسەنىڭ ىشىندە نە زات بارلىعىن بىلەتۇن سپەكتروسكوپ سەكىلدى ماشينالار جاسالادى. سولار مەن وسى كەزدە كۇننىڭ نە ەكەنىن وتەمسنار ٴبىلدى.

كۇن جالىن، بالقىپ، قايناپ تۇرعان وتە زور دومالاق. زور نارسەنىڭ قايناعاندا قىزۋىدا وتە كۇشتى بولماق. ماسەلەن، كەشكەنە شىرپى مەن اعاش وتىندى زورعا تۇتاتاسىڭ؛ اعاش ٴۇي جانىپ جاتسا ماڭىنداعى اعاش ۇيلەرگە سۋ سەۋىپ تۇرماسا، بىرگە جانىپ كەتەدى. قاتتى قىزسا نە نارسە بولسادا بالقىپ، ەرىپ، سۋيىق بولادى، يا بۋ مەن عاز بولادى. ماسەلەن، سۋدى قاتتى قىزدىرساڭ سۋيىپ بالقيدى، قاتتى قىزسا، قۇم دا، تاز دا سۋيىپ بالقيدى. سوندىقتان لاۋلاپ جانىپ تۇرعان كۇننىڭ ىشىندەگى نارسەلەردە بۋ مەن عاز كۇيىندە. كۇننىڭ قاراسىنىڭ مىقتىدان بايقاۋعا بولادى: جەردىڭ ٴىشىن جاراكەتتىگى ارقىلى تارتقان ەكى شەتىن قوساتۇن سىزىقتى دياممەتر دەيدى. جەر دياممەترىنىڭ ۇزىندىعى 12،800 كيلومەتر (شاقىرىم شاماسى) دەي، كۇن دياممەترى مۇنان 109 ەسەت ارتىق. ساعاتىنا 100 شاقىرىم الاتۇن وت اربا كۇندى 5 جىلدا اينالىپ بولار ەدى. مىنە سونداي زور عازبەن بۋدان تۇرعان دومالاق كۇنىمىز جانعاندا ماڭگى زاماننان بەرى جارىق بەرىپ قىزۋ تاراتىپ كەلە جاتىر. ەگەر كۇندى ٴبىر مىلىيون بولمەگە ٴبولسەڭ، ٴار ٴبولىمى جەردەن ۇلكەن بولار ەدى.

كۇن بىزدەن الىس پا؟ كۇن بىزدەن وتە الىس. سىمسىز تەلەگرام جەردى ٴ؟ سەكۋندتە اينالىپ بولادى. ەگەر ٴبىز كۇنگە سىمسىز تەلەگرام مەن قابار جىبەرسەك 8 مينۋتتە جەتەدى. ساعاتىنا 50 شاقىرىم جۇرەتۇن وت اربا كىدىرمەگەندە جەردى 30 كۇندە اينالىپ بولادى. سول وت اربا توقتاماي جۇرە بەرسە ايعا 166 كۇندە، كۇنگە 300 جىلدا جەتەدى. سونداي الىس

جەردە تۇرعان كۇننىڭ قىزۋى سونشا كۇشتى، كەيدە ادامعا كۇن ٴتيىپ
ولەدى. جاقىنداعان سايىن كۇننىڭ قىزۋى ارتا بەرەدى . كۇننىڭ قىزۋىنا
شىدارلىق نارسە جوق. سوندىقتان كۇن ىشىندەگى نارسەنىڭ ٴبارى دە بۋ مەن
عاز كۇيىندە . الگى ٴبىزدىڭ وت اربامىزدا كۇنگە جەتپەي ورتەنىپ كەتەر ەدى.

كۇننىڭ قىزۋىنىڭ كۇشى قانداي؟ قىزۋدى «تەرمومەتر» دەگەن قۇرالمەن
ولشەيدى. جەر ٴۇستىندە 43–45 گرادۋس قىزۋ بولسا ىستىق دەيمىز. ەلەكتىرىكە

66 – سۋرەت . كۇن، ٴوشىپ شالقىپ تۇرعان كۇننىڭ جالىنى.

پەشتەر ىشىندە زورلىق بەن 4،000 گرادۋس قىزۋ جاساۋعا بولادى. ۋقىمىستار
ەسەبىنشە كۇننىڭ قىزۋى 6.000 - 15،000 گرادۋسقا بارادى. ەگەر جەر وسىنداي
قىزسا، دۇنيەدەگى نارسەلەر تۇگەل تەگىزدەر، تاستار دە مەدە عاز بولىپ كەتەر
ەدى ولاي بولسا، كۇن بەتىندە جاندى نارسە جوق. كۇننىڭ جالىنى جانىپ عىدا

الدە نەشە مىڭ شاقىرىم جەرگە تاراپ جەتەدى، ويىسقى شاشىپ تۇرادى.

كۇن جەردەن قاشىقتاسا نە بولار ەدى؟ ەگەر كۇن جەردەن قاشىقتاپ، مىڭ جاقىن جۇلدىز تۇرعان جەردەي ىراعا بارا قالسا، جەر بەتىن قاراڭعىلىق جاۋىپ، ٴتىرى جاندىق قالماس ەدى. ەگەر جەردە ٴبىر ٴتىرى جان سول كەزدە قالدى دەسەك، كۇن بىزعان قىمىتتاي عانا جۇلدىز بولىپ كورىنەر ەدى.

كۇن قوزعالا ما؟ كۇن ٴوز ٴشۇلدىگىنەن ۋيىرىلەدى، ٴبىراق كۇن جەردەن الدە نەشە ەسە زور. سوندىقتان جەر ٴوز شۇلدىگىن ٴبىر كۇندە - 24 ساعاتتا ٴۋيىرىلىپ شىقسا، كۇن ٴوز ٴشۇلدىگىن 26 كۇندە ٴۋيىرىلىپ بولادى. جەر ٴوز ٴشۇلدىگىنەن ۋيىرىلگەندە كۇنمەن ٴتۇن بولادى. كۇن ٴوزىن ٴوزى جارىق قىلعان سوڭ، ٴشۇلدىگىنەن ۋيىرىلسە دە كۇن مەن ٴتۇن بولمايدى.

كۇندە، كۇن قوشىلارى پلانەتالەردە، ايدا، جەردە ٴبىر ىڭعاي، ٴبىر باعىت بەن ايىنالادى. سوعان قاراعاندا اي، جەر، كۇن ٴ پلانەتالەردىڭ زاتى، توركىنى ٴبىر دەۋگە بولادى.

كۇن سونەر مە؟ ارينە سونەدى. ٴبىراق سونەدى دەپ قورقۋدىڭ كەرەگى جوق. كۇن سونگەنشە تالاي مىلىيون جىلدار وتەدى. ول زامان قاشان بولاتىنىن بىلگىسىز. كۇن، جەر، اي ٴبارىنىڭ تەگى ٴبىر. وسى كۇنى اي كۇنىنەن دە جەردەن دە سالقىن؛ جەر كۇننەن سالقىن؛ ۋيتكەنى بارىنەن اي كىشكەنە، كىشكەنە زات ەرتە سۋىنادى. كۇن ۋلكەندىگىنەن ٴالى سۋىماق تۇگىل سالقىنداپ‌دا جەتكەن جوق.

كۇننىڭ بىزگە نە كەرەگى بار؟ جەر ۋستىندەگى كۇننىڭ ٴتۇبى - كۇن. جارىقتى قىزۋى جانا باسقا سىرلارىنىڭ ارقاسىندا بارلىق تىرشىلىكتى ۋستاپ تۇرعان كۇن. وزەندەردى، جاۋىندارىدى. بۇلتتاردى شىعاراتىن كۇن. وسىمدىكتى جەم بەرەتىن كۇن. وسىمدىكتى ٴبىز جەيمىز، سوندىقتان ٴبىزدى اسىرايتىن- كۇن. ٴبىزدىڭ بۇلشىق ەتىمىزگە، كوزىمىزگە، ويلايتىن مىيىمىزگە جۇمىس قىلدىراتىن كۇن. كۇننەن كۇشتى نارسە جوق.

جەر قايدان شىققان.

ٴبىزدىڭ ٴار قايسىمىزدىڭ ٴوزى ٴىشىمىز بار. ٴبىز ٴوزىمىز ٴوزى ٴىشىمىزدىڭ ٴبىر مۇشەسىمىز. كۇننىڭدە سونداي ٴوزى ٴىشى بار؛ ٴوزى ٴىشىنىڭ مۇشەلەرى بار. عالىم تىلىندە مۇنى كۇن جۇيەسى دەيدى. جەر سول كۇن ٴوزى ٴىشىنىڭ ٴبىر مۇشەسى سانالادى.

وزاكۇن جۇيەسى ، قالسا جەردىڭ قالاي شىققانى جايىندا ئبىر از بولجاۋلار بار. سول بولجاۋلاردىڭ ىشىندە، سوڭعان تۇزەتىلگەن جەرلەرى بولسا دا، نەگىزى بۇزىلماي كەلە جاتقان بولجاۋ ـ كانت ـ لاپىلاستىكى. سول كانت ـ لاپىلاس بولجاۋىنشا، كۇن جۇيەسى اما زور بالقىعان عاز ئتارىزدى زات بولعان. بۇل بالقىعان زات كۇن جۇيەسىنىڭ ەڭ ارعىلارى جەتەتۇن شەككە شەيىن بارلىق ارانى تولتىرىپ ئۇيىرىلىپ تۇرعان. بالقىعان قويۋلىعىڭ زات تىعىزدالىپ ايىنالىۋ ەكپىنى ارتقان سايىن، ايىنالىستا ساقىيىنا سەماقتار تىزىلە بەرگەن. ساقىيىنا سەماقتىڭ ئتۇرى سوۋعا تامىتاعان تامىتقان تۇس-تۇسىنا تاراعان دوڭگەلەك تولقىندار ئتارىزدى بولعان.

بۇل ساقىينالار جىرتىلىپ ئبولىنىپ ىملانەكى، جاڭا پلانەتىنىڭ جولدارىستا

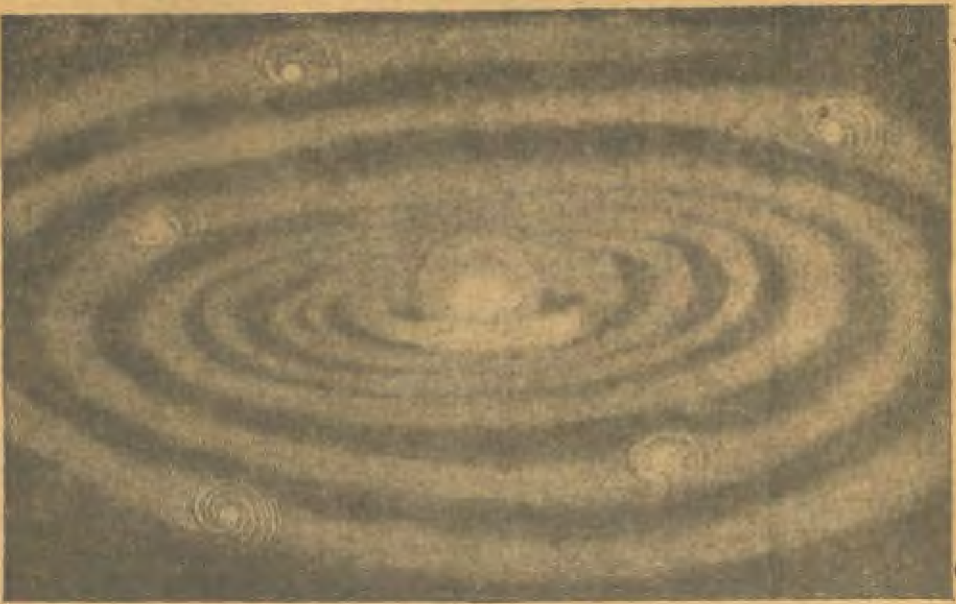

67-ىنشى سۇگىرەت: كۇن ايىنالىسىندا قويىلعان ساقىنالار بولىپ كەلە جاتقانى.

ايىنالعان. ۋسى كۇنگى كۇنىمىز- سول العاشقى عاز ئتارىزدى زاتتان قالعان جۇرناق. بۇل بولجاۋ دۇرىسقا كەلسە، كۇن سەقىلدى جەرىمىزدە العاشقى كەزدە بالقىعان عاز بولعان. بۇل قويىلعان زات بىرتە-بىرتە سالقىنداعان. تۇمان سىياقتى دوڭلانتان بارىپ كۇن سىياقتى اپپاق، ئالتىراعان كىشكەنە جۇلدىز بولعان. بىرتە-بىرتە سالقىنداعان سايىن جەر اۋەلى سارى، سونان سوڭ ال قىزىل؛ ارتىنان كۇرەڭ قىزىل جۇلدىز بولعان. ئتۇسى وزگەرۋى مەن قاتار جەر عازدان بالقىعان سۇيىق كۇيگە تۇسكەن. ارينە، بۇل سەقىلدى وزگەرىستەر ايىنۋعا عانا وڭاي بولعان مەن ئىس جۇزىندە نەشە مىليون جىلدار وتكەندە بارىپ جارىققا شىققان. سۇيىق دۇنيەگە جىلىۋ مەن سالقىن جىبەرگەن سايىن

جەردىڭ جەلەۋى قىشىپ، جارەنى كەمىي بەرگەن اتىرىندا، وتا لاۋلاپ بالقىعان سۋيىق تويىالەالە ەنى قاتا باستاعان. اۋەلى ويلىم - ويلىم بولىپ قىتىپ، سوڭىنان تۇتاسىپ قاتقان، مەنى كۇن بويى تۇرعان جەر-مەر جارىقتەر پەلاتىنە كەيىنالعان
بالقىعان قويىالەمىڭ ۇستىنەن قاتتى سالقىن قايىق قورشاعان كەزدە جەردىڭ پەشىنى مەن ۇتۇرى قانداي بولعان؟ جەر قايىعى ۇالى جوقتا، قوزعالمالى. بالامىڭ قالىپاعان ەكىبەكىنشە تەمپاي قيمىلداپ تۇرادى. كەز كەلگەن جەردە جارىق شىعىپ، كەز كەلگەن جەردەن ويلىپ كەتىپ، سىرتقا بالقىعان زاتتار-لاۋا اقىلادى. ول كەزدە جەردىڭ قايىعىن كىلەكەيلەنىپ ۇالى دۇرىس قاتپاعان سوڭ، بالقىعان زاتتار شىعۋىنا كەدەرگى بولمايدى. سونىڭ ۇشىن وسى كۇنگىدەي وت تاۋلاردىنشا جەردىڭ قالىڭ قاباتىن جارىپ شىعىپ، بۇرقىراپ اتىلۋى جوق بولعان؛ جەر بەتىنەن سىرتقا اقان بالقىعان زاتتار جايىلىپ شىعىپ اقان.
وتى مەن قاتار جەر توقتالماستان سۋۋىپ بەرگەن. سۋۋىعان سايىن قىرامى كەشىرەيە بەرگەن. جەردىڭ سىرتقى قابىعى قالىڭداپ، قاتايا بەرگەن. قىرامى كەشىرەيگەن سوڭ، جەردىڭ سىرتقى قاتتى قابىعى جىيىرىلىپ، قارىسىپ، كەي جەرى جارىلىپ، شىتىناي باستاعان. كەي جەرى يا كوتەرىلىپ يا تومەندەي باستاعان. مۇنىڭ بارىنەن بارىپ جەر بەتى ادىرلى بولادى؛ ۇلكى تاۋلار مەن ناۋ ارالارىنداعى كەڭ ويپاڭدار شىعادى. تاۋلار مەن ويپاڭ ارالارىندا ساقينا سىنىمدى دوڭگەلەك تاۋلار قاتىپ قالعان، مەنە سول دوڭگەلەك تاۋلار-العاشقى وت تاۋلار بولادى.
سول كەزدە جەردىڭ بالامىق داۋىرى. بالامىق داۋىردا جەردىڭ پەشىنىن وزگەرتكەن نىشكى كۇشى. ول نىشكى كۇشتەر دەگەنىمىز-وت تاۋلاردىڭ تەمپىلى مەن جەر سىلكىنىۋى. سول كۇشتەر ۇالى كۇنگە شەيىن جاڭادان تاۋلار شىعارادى.
سىرتقى كۇشتەردىڭ جەرگە سالعان اسەرىنەن ەش ۇبەر ۇز جوق. جەر بەتى ۇالى ىسسى، ۇالى ۇتەرى جانىندىق جوق. العاشقى تاۋلار ۇالى جاڭالاشى، مەلشىيىپ قاراپ تۇر. جەردە ۇالى ۇبەر تامشى سۋ جوق؛ تەگەر وزەن مۇنىيتنار ۇتىپتى جوق. جەر بەتىنىڭ تەرىسۋى سونشا كۇشتى، سۋ اۋادا بۇۋ كۇيىندە ۇجۇر. اۋا بول كۇنگىدەن باسقاراق: قالىڭ تەمىز، اۋانىڭ ىشىندە ۇزەارداري مەن سۋ بۇۋىنان باسقا، جاي نارسەلەردىڭ دە عازى مەن بۇۋلارى بولارعا كەرەك. تەگى جەر سۋىعان سايىن اۋاداعى عاز جانا بۇۋ بولىپ جۇرگەن نارسەلەر اۋەلى سۋيىلادى؛ سوڭىنان قاتايادى؛ اۋا سيرەيدى. سۋدىڭ بۇۋلارى قالىڭ بۇلت بولىپ جۇرگەن.
جەر ۇالى سۋۋىپ كەلە جاتىر. ۇبىر كەزدە جەر بەتى مەدەۋىر سۋۋىپ بولادى. اۋادا جۇرگەن سۋدىڭ بۇۋلارى سۋيىلىپ، تامشىعا اينالادى. مىڭ العاشقى قاتتى ىسسى جاڭبىرلار قۇيدى. العاشقى وزەنشەلەر، وزەندەر شىعادى. سۋ ويپاڭ

جەرلەرگە اگەرلارعا اسىپ جىبەرالادى؛ الاشقى ىسسى تەڭىزدەر مەن مۇقيانتتار شىعادى. ەندى جەر ۇستىندە سۋدىڭ جۇمىسى باستالادى.

مۇقيانتتاردىڭ ىسسى تولقىندارى جىعا كەتەكگى قارا تاستارعا سوقتىعىپ، ۇگىپ، قاجاپ، سىندىرا باستايدى. وزەندەر مەن سەلدەر بىرتە - بىرتە جەردىڭ تاس بەتىن (جەردە ٴالى توپىراق جوق، كوك بەتىندەگى ايەلا تاس) شايىپ، ۇگىتىپ جاڭقالايدى. جاڭقالاردى مۇقيانتتارعا ايداپ بارادى. ۇگىتىلگەن تاس جاڭقالارى تۇبىنە شوگەدى. جاڭا شىققان جاس قايرات - سۋ تۇبىنداي مىز جۇمىسىن ىستەي بەرەدى. بىرتە - بىرتە سۋ جەردىڭ تاس كەۋدەسىن قۇرتىپ، قىبىراتادى؛ جەردىڭ جۇقا قابىعىن ۇگىتىلگەن تاستار مەن كومىپ سالادى؛ تەڭىز بەن مۇقيانتتارداعى سۋلار بىرتە - بىرتە سۋىي بەرەدى.

اقىرىندا، جەر جۇزىندە جاندى نارسەلەر، شىعۋىنا قولايلى جاعدايلار بولا باستايدى. ەڭ ٴالدى جاندى نارسەلەر الاشقى جىلى تەڭىزدەر ىشىندە شىعۋ. ىنىڭ ٴجونى بار. ٴبىراق، ول جاندىقتار ەڭ جالعىز تۇيىرشىكتى، وتە ۇساق ٴپىشىنسىز بولۋى انىق.

قىمە - كوپتەن.

جەردىڭ دومالاقتىعى.

«سوقىر ۇستاعاننان جازبايدى» دەگەن ماقال بار. ٴتىنى بىلمەسە، كورمەسە ادام سول جايىندا سوقىر. كىسى نەڭ كورگەنىن، بىلگەنىن عانا تۇسىنەدى. كورىپ بىلمەسە ەش نارسەگە تۇسىنبەيدى. كورگەنى كوبەيگەن سايىن ادامنىڭ بىلىگى كوبەيەدى. كەم بىلمەكتىڭ جاڭىلىسى كوپ بولادى. جەر جايىندا دا سولاي.

بۇرىنعى ەرتە زامانداردا ادام بالاسىنىڭ بۇل كوڭىلىندەگي وت ازبا، وت كەمە مەن جەردىڭ ۇل شەتى مەن بۇل شەتىنە ايالىپ شىعا قولىنان كەلمەگەن. جول كەمە، مىسكەكتى قايىقتارى مەن ۇلكەنىرەك تەڭىزدەرگە شىعىپ جۇزەبىن دەسە، تولقىن مەن داۋىلدىڭ ولجاسى بولىپ قىرىلىپ قالادى. قىرعاق جەردەگى ٴجۇرىپ قورقىنىشتى: تاۋى، تاسى، وزەنى، اگى، ەلى، - ٴبارى جات. كورگەنى ٴوز ەلىنە عانا جاقىن جەرلەر. تەڭىز ارجاعىندا شەتسىز كەم بار؟ بۇرىنعىلارعا ٴوز اياعى جەتەرلىك جەردىڭ ار جاعىندا جەر جوقتاي كورىنەدى.

ەرتە زامانداردا ادام بالاسى جەردى جالپاق دەپ تۇسىنگەن. ٴبىراق، شەتى قانداي، قايدا، جەر استىندا نە بار، ونى ول ٴدال ارعى زاماندا ٴار ٴتۇرلى ۇعىنعان. بۇرىنعىلار جەردىڭ ٴپىشىنى مەن ٴتۇرىن قالاي تۇسىنگەندەرى جايىندا جازىپ‌دا

قالدىرىپ كەتكەن. سول ۋيدىڭ ٴبىرى نۇرالىدا بار. ولار ۋيمەن جەر جايىق، جۇرە بەرسەڭ شەتىندە جەتەسىڭ. شەتى تۇگەل جەردىڭ بۇرىشتارىندا بار. جەردىڭ اينالاسى مەن استى سۋ، سۋلارعا اسپان تايانىپ تۇر. اسپان قاتتى نارسە. جۇلـ-دىزدار اسپاندا، جەلمەن تۇبىنە سىپاتتى، قادالىپ تۇر دەپ ويلاعان. بىرەۋلەرى جەردى ۋلكەن بالىق، بىرەۋلەرى ۋلكەن كەمىرشەك كوتەرىپ تۇر دەپ تۇسىنە-گەن. بالىق بەن كەمىرشەكتى نە كوتەرىپ تۇر، بۇلار نە مەن قورەكتەنەدى دەپ ارعىسىن ەش كىم ويلاماعان.

قۇرال جەتىلىپ ونەر ٴبىلىم ارتتى. ادام بالاسى دۇنيەنىڭ ول شەتى مەن بۇل شەتىنە ٴوتىپ شىقتى. كورگەنى كوبەيدى؛ تاجىريبەسى مولايدى؛ جەردىڭ نە ەكەنىن، ٴپىشىنى مەن ٴتۇرى قانداي ەكەنىن ٴبىلدى. جەر جالپاق دا ەمەس بۇرىشتىدا ەمەس، شەتىندە بار ەمەس، دوڭعالاق دەپ سىپاتتى جەردىڭ دوپ ٴتارىزدى دومالاقتىعىنا دالەل كوپ.

شىنىندا وت تۇسىنىكتى، انىق مىناۋ: ادام بالاسى جەردىڭ بارماعان تۇگە-ٴبىرىن قالدىرماعان، ٴبىراق بۇرىشىن ۋشىرا الماعان، قالا بەردى، ٴبىر جەردەن، ماسەلەن، ماكدانيكادان ۋدەرەي باتىسقا قاراي جۇرە بەرسەڭ بايادى شىققان جەرىڭە كۇن-شىعىس جاعىنان ايىنىپ كەلەسىڭ. ماسەلەن، رەسەيدەن كەمەگە وتىرىپ كۇن باتىسقا بەت الىپ جۇرە بەرسەڭ، رەسەيدىڭ شىعىسىنان كەلىپ تۇسەسىڭ. بۇل جەردىڭ دومالاقتىعىن كورسەتەدى. جەر دومالاق بولماسا، كۇن باتىسقا قاراي جۇرە بەرگەندە، شىققان جەرىڭنىڭ الىستاي بەرمەسە، ادام قايتىپ ەكىنشى جاعىنان كەلە الماس ەدى. دومالاق نارسەنى الىپ، ماسەلەن، قاربىزدى ٴبىر جەرىنەن باستاپ نوقتالاسىن سىزىپ سىزا بەرسەڭ، اينالىپ باستاعان جەر-ىڭە كەلەسىڭ. جەردى اينالعاندا سول سىپاتتى. ەكى كۇنى باتىسقا قاراي كەت-سەڭدە، شىعىسقا قاراي كەتە بەرسەڭدە، امەريكاعا باراسىڭ. جەر دومالاق بولماسا ول مۇمكىن ەمەس. بۇل كۇندە تەمىر جول، وت كەمەلەر مەن جەردى ەرمەلى-قارسىلى جۇرت كەزىپ بولدى. جەردى ەكى اي شاماسىندا اينالىپ شىعۋعا بولادى. تەلەفون، تەلەگرامدار مەن قابار جەر جۇزىنە ٴبىر نەشە ساعاتتا تارالىپ بولادى.

جازىق جەردە ٴبىر اۋىلدان قاشىقتاپ كەتە بەرسەڭ اۋەلى ۋيلەردىڭ ىرگە-سى؛ سونان سوڭ ورتا بەلى، سوڭىنان توبەسى كوزدەن تاسا بولادى. جازىق جەردە اۋىلعا جاقىنداي بەرسەڭ، اۋەلى ۋيلەردىڭ توبەسىن، سونان سوڭ ورتا بەلىن، ارتىنان ىرگەسىن كورەمىز. بۇدا جەردىڭ دومالاقتىعىن كورسەتەدى. جەر دومالاق بولماي جالپاق بولسا، نارسەلەر بىردەن كورىنىپ، بىردەن كوزدەن جوعالار ەدى.

كەيدە جەردىڭ كولەڭكەسى اي بەتىنە تۇسەدى. اي بەتىنە جەردىڭ كولەڭكەسى دوڭگەلەك بولىپ تۇسەدى. دومالاق نارسەنىڭ عانا كولەڭكەسى دوڭگەلەك بولادى. جەردىڭ دومالاقتىعىنا باسقادا دالەل كوپ. جوعارىداعى ايتقانداردىڭ ٴبارىدە جەردىڭ دومالاقتىعىنا دالەل.

دومالاق نارسەنىڭ استى - ٴۇستى جوق. ماسەلەن، دومالاق دوبتىڭ يا قاربىزدىڭ مىنا جاعى استى، مىنا جاعى ٴۇستى دەۋگە كەلمەيدى. سونداي-اق جەردىڭ دە استى - ٴۇستى جوق.

جەردىڭ ورتاسى بارما؟ دومالاق نارسەنىڭ ورتاسى بەتىندە بولمايدى، ىشىندەگى كىندىگى بولادى. ماسەلەن، دومالاق المانىڭ بەتىندە ٴبىر جەرىن ورتا دەۋگە بولمايدى. جەر بەتىندە دە ورتاسى جوق. جەردىڭ ورتاسى- ىشىندەگى كىندىگى. جەر دومالاق بولسا، ٴبىز تايىپ قۇلاپ كەتپەيمىزبە؟ جەردەن ٴبىز باسقا جاققا قۇلامايمىز. اسپانعا تاس لاقتىرساق، قايتىپ جەرگە تۇسەدى. اۋەگە وق اتساق، بارىپ بارىپ جەرگە قايتادان تۇسەدى. جوعارى سەكىرسەك، جەرگە قايتا تۇسەمىز. ۇيىنكەنى جەر وقتىدا، لاقتىرعان تاسىڭدا، سەكىرگەن بىزدىدە، وزىنە تارتىپ، باسقا جاققا جىبەرمەيدى. نە نارسەنى بولسادا جەر وزىنە تارتادى. ٴبىز جەردەن قۇلاۋىمىز ٴۇشىن جەردىڭ تارتاتىن كۇشىنەن باسىم ەكىنشى كۇش جۇمساۋىمىز كەرەك. ول كۇشتى قايدان تاباسىڭ؟

جەر نەگە دومالاق بولعان؟ جەر دومالاق، ول كۇندەي اينىق ٴبىراق دومالاق بولعاندا دوبتاي دومالاق ەمەس، الما سياقتى ٴبۇيىرى شىعىڭقى دومالاق. ەكى باسى ٴپاتىقتاۋ، بەلى دوڭگەۋ. بۇلاي بولۋىنىڭ ايرىقشا سەبەبى بار. جەر تۇگەل باسقا نارسەلەردىكىندە دومالاق ٴپىشىندى بولادى. ماسەلەن، سۋدىڭ تامشىسىدا دومالاق بولۋعا تىرىسادى. ورتەگىشتەن ٴبىراق ۇستىندەگى شىقتى قاراساڭدار دوپ دومالاق بولىپ جالتىلداپ تۇرادى. سۋعا مىرسىگەن قورعاسىن تامىزساڭ دومالانىپ بىتەرا بولادى. تەمىر سۋۋدىڭ بەتىنە مىركەن ماي تامسا دومالانا قالادى. مۇنىڭ ٴبارى نارسەنىڭ ۇۋاق بولشەكتەرىن بىر-ٴبىرىن جاقىنداستىرۋعا ۇمتىلاتىن كۇشتى بارلىعىنان بولادى. نارسە دومالاق بولسا عانا بارلىق بولشەكتەرى بىرىنە-ٴبىرى جاقىن بولۋىنا مۇمكىندىگى بولادى. كوپ ادام دالادا تۇرىپ بىرەۋدىڭ ٴسوزىن تىڭداسا، يا ٴبىر جەڭگەك نارسەگە قاراسا، پالۋان تۇرعىزسا، اينالە، دوڭگەلەنىپ تۇرادى. جۇرت پالۋاندى قورشالاي دوڭگەلەنىپ تۇرعانى سياقتى، جەردە ٴوزىنىڭ كىندىگىن قورشاپ دوڭگەلەنىپ تۇر. سونىڭ ٴۇشىن جەر دومالاق، جەر جۇزى ٴبالقىعان قورعاسىن ٴالىزدى سۋىق بولعانىن بىلەمىز.

جەر بەتى.

ٴبىر كۇنى مۇعالليم ٴبىزدى مۇنداي ٴۇلكەن سۇراقپەن جاتتاعاندىعىمىزدى ٴتۇرەكپەن شىقتى.
توبەنىڭ باسىنا شىعىپ بولعان سوڭ، ايتتى: جانجاقتا قاراڭدار! جەر بەتى
قانداي كورىنەدى؟ نەگە ۇقسايدى؟ دەدى. ٴبىز نەگىزگى ەمەس، ويلى قىرلى دەدىك.
وي دەپ نەنى ايتاسىڭدار؟ قىر دەپ نەنى ايتاسىڭدار؟ دەدى! ٴبىز: ويى دەپ
الاسا جەردى؛ قىر دەپ بيىك جەردى ايتامىز دەدىك. الاسا جەرلەردىڭ ٴبارى
وي دەپ اتالا ما؟ دەپ سۇرادى. ٴبىز ونعان جاۋاپ بەرە المادىق. سونان سوڭ
مۇعاللىم ٴوزى ايتىپ بەردى. الاسا جەرلەردىڭ ٴبارى وي بولاتىنى دۇرىس، ٴبىراق
تۇرىنە قاراي ٴتۇرلى اتالادى.

ماسەلەن، ويپاڭ. انعار، جازىق، ٴوزەن، قۇدىق، ساي، ەڭىس دەگەن نەردەڭ
ٴبارى الاسا جەرلەردىڭ اتتارى. بيىك جەرلەردىڭ اتتارىدا تۇرىنە قاراي ٴتۇرلى
بولادى. ماسەلەن، تاۋ، ٴۇستىرت، جون، جوتا، توبە، وبا. بولاردىڭ ٴبارىدە بيىك
جەرلەردىڭ اتتارى دەدى. مۇنى مەن دە جەر اتتارى تامام بولا بەردى وي بولسىن،
قىر بولسىن. اعاشتى جەرلەر ورمان دەپ، بۇتالى جەرلەر توعاي دەپ، ٴشوپتى
جەرلەر شالعىن دەپ، جازىق جەرلەر دالا دەپ، سۋلى جەرلەر سالا دەپ، سۋ-
سىز جەرلەر ٴشول دەپ اتالادى دەدى. ٴتۇرلى جەردى سيپاتتايتىن ٴتۇرلى
ماقالداردىڭ بار، ٴتۇرلى جەردىڭ بەتىنە شىققان ٴتۇرلى ٴوسىمدىكتەرى بار. ٴتۇرلى
جەردىڭ ىشىندە جاتقان كەندەرى بار. بولاردىڭ قايسىسىن پايدالانا بىلەمىز.
قايسىسىن پايدالانا بىلمەيمىز. پايدالانا بىلسەك دۇنيەدە پايداسى اسپاي قالاتىن
نارسە جوق. سوندىقتان ٴبىلىمى كوپ جۇرتتار دۇنيەدەگى نارسەنىڭ كوبىن
پايداعا اسىرادى، ٴبىلىمى از جۇرتتار ازىن پايداعا اسىرادى. ٴبىلىم — قۋات
مەن، وقۋ مەن تابىلادى دەدى.

كۇن مەن ٴتۇن.

بۇرىنعىلار جەر ٴبىر ورىندا قوزعالماي تۇرادى، جەردى كۇن اينالادى دەپ
ويلاعان. جەردىڭ ٴبىر شەتىنەن كۇن شىعىپ، ەكىنشى شەتىنەن باتادى دەپ
جورىعان. بۇعان سوڭ كۇن قايدا كەتەدى، ەرتەڭگە شىعىپ شىعىسقا قالاي
اينالىپ كەلەدى؟ ول جاعىن ەش كىم ويلاماعان. كوبىنىڭ ويىنشا كۇن يا

و تيپەقىما يا سەۋلە بە دەگەن؛ كۇن باتقاندا تۇرلى شۇعىلالاپ، سەۋلەلەنگەنىن كورەتۇگە بولادى ـ مەس.

جەر ٴجۇزىنىڭ تەگىس كەزىپ ارالاپ شىققاندا، ادام بالاسى كۇننىڭ باتىپ بارا جاتقان يا باتقان ورنىنا كەزدەسپەگەن. دۇرىسىندا جەر ٴبىر ورىندا تۇرمايدى، جەر الما سياقتى دومالاق، جانا تىنىم تاپپاي ٴجۇرىپ تۇرادى. جەردىڭ ٴجۇرىلۋى سابىمنان ٴجۇرىلگەن ٴۇرشىق تارىزدى. مۇنى جەر ٴوز شۇرۇگىنەن ٴجۇرىلەدى دەيدى. شۇرۇگىنىڭ ەكى ٴۇشىن تۇبە دەيدى. الماڭنىڭ ساباعى تۇرعان جەرىنىڭ ٴۇستىنەن نىكە تەسىپ ەكىنشى جاعىنا شىعارساق، مۇنى الماڭنىڭ شۇرۇگى دەۋگە بولادى. جەر شۇرۇگىندە سونداي، شۇرۇگىنىڭ ۇزىندىعى 12713 كيلومەترەدەي (شامامەنداي). ەكى تۇبەنىڭ تەڭ ورتاسىنان جەردى اينالدىرا تارتقان سىزىقتى «ەكۆاتور» دەيدى. ەكۆاتوردىڭ ۇزىندىعى 40076 كيلومەتر.

مىنە سول زور دومالاق جەر، ٴبىز ٴۇرشىق يا بالالاردىڭ ويىنايتىن قوتىرى ـ عىزىلداق ٴتارىزدى ٴوزى ٴجۇرىلىپ تۇرادى. ٴجۇرىلۋ ەكپىنى وتە كۇشتى، زەڭبىرەك وعىنان 75 ەسە شاپشاڭىراق. ٴۇرشىقتاي ٴجۇرىلىپ تۇرعاندا جەردىڭ ٴبىر جاعى ٴبىر بەتى، ٴبىر جاعى ەكىنشى بەتى كۇنگە قارايدى. كۇنگە قاراعان جاعى جارىق، كۇننەن تەرىس اينالىپ كەتكەن جاعى قاراڭعى بولادى. جارىق جاعى كۇن، قاراڭعى جاعى ٴتۇن بولادى. شۇرۇگىنىڭ اينالىسىن جەر 24 ساعاتتا ٴجۇرىلىپ بولادى. سوندىقتان كۇن مەن ٴتۇننىڭ ۇزاقتىعى 24 ساعات، جەردىڭ ٴبىر جاق بەتىندەگى جەردە ٴتۇس بولسا، ەكىنشى جاق تۇسىنداعى بەتىندە ٴتۇن ورتاسى بولادى

بىزگە كۇن اينالىپ بولىپ نەگە كورىنەدى؟ انىق ٴمىنىپ قانداي شاباتاق، اينالاداعى تەبەلەر، سايلار، بىزگە قارسى جۇگىرىپ كەتكەن سياقتى كورىنەدى. بالا كۇنىڭىزدە ٴۇلكەندەر قولدارىڭىزدان ۇستاپ دوڭگەلەنگەنى بار شىعار؛ دوڭگەلەنگەندە ٴۇيدىڭ ٴبىر جەردە تۇرىپ، اينالاداعى نارسەلەر دوڭگەلەنگەن سىقىلدى بولادى. وت ارباعا ٴمىنىپ كەلە جاتقاندا اينالاداعى نارسەلەر قوزعالىپ قارسى جۇگىرىپ كەلە جاتقانداي بولادى. جەردىڭ ٴجۇرىسى اتتىڭ شابىسى مەن وت اربانىڭ ٴجۇرىسى تەكەل وقتان دا جالدام. سوندىقتان ٴبىز جەر قوزعالماي تۇرىپ، كۇن جىلجىپ كەلە جاتقانداي كورىنەدى. كۇن شىعىستان باتىسقا قاراي جىلجىپ كەلە جاتقانداي كورىنەدى.

68-ٴىنشى سۋرەت:
كۇن مەن ٴتۇن قالاي بولاتىنى.

ونىسى جەردىڭ باتىستان شىعىسقا قاراي ۇيىرىلگەندىگەن

جەر ۇيىرىلگەنىن نەگە سەزبەيمىز؟

جەر ۇيىرىلگەنىن سەزبەيتىنىمىز — ٴبىز جەر مەن بىرگە قوزعالامىز؛ جانا جەر ٴبىر ساز بەن، سەلكىلدەمەي، سەكىرمەي، توقتاماي ٴۇيىرىلىپ وتىرادى. جەردىڭ ٴجۇرىسى بىردەن جايلاسا، يا شايقاقتاسا ٴبىز جەردىڭ قوزعالىپ تۇرعانىن بايقاي قويار ەدىك. ماسەلەن، جەر ٴوز شۇلدىگىن ٴوزى 24 ساعاتتا ٴۇيىرىلمەي بولماي، 12 ساعاتتا ۇيىرىلىپ شىعاتىن بولا قالسا، جەردىڭ ٴجۇرىپ تۇرعانىن بىلە قويار ەدىك.

جىل ۋاقىتتارى.

جەر تەڭ ۇرشىقشا ٴۇيىرىلىپ ٴبىر جەردە تۇرمايدى، كۇندى دە اينالادى. دالادا جازدى كۇنى قويىن جۇرگەنىن كورگەندەرىڭ بار. قويىن وزىنەن ٴوزى دوڭگەلەنىپ ٴۇيىرىلىپ وتىرىپ، ىلگەرى زىرعىپ بەرەدى. ماز ۇستىنە زىرىلداۋىق وينايتىندار دا بولار. تىلباق تۇبىنە سىنعان قاسىق سابىنان شىرىلداۋىق ىستەپ دوڭگەلەتكەندەرىڭ بار شىعار. زىرىلداۋىقتا، شىرىلداۋىقتا، وزىنەن ٴوزى ٴۇيىرىلىپ، دوڭگەلەنىپ ٴالى ىلگەرى جۇگىرەدى. جەردە سول سياقتى. وزىنەن ٴوزى ٴۇيىرىلىپ ىلگەرىلەپ كۇندى ٴالى اينالادى. جەردىڭ كۇندى اينالۋ جولى سوپاق سىزىق، سىزىقتىڭ ورتاسىندا كۇن. كۇندى اينالىپ كەلە جاتىپ جەر كەيدە كۇنگە جاقىنداپ، كەيدە قاشىقتايدى جانا جەردىڭ «تەرىس توبەسى» بەلمەي تەمىر قازىققا قاراپ جۇرەدى. سوندىقتان كۇن كەيدە جەردىڭ ارقا جاعىن، كەيدە وڭ تۇستىك جاعىن كوبىرەك جىلىتادى. كوبىرەك جىلىتقان جاعىندا جاز، كەمىرەك جىلىتقان جاعىندا قىس بولادى.

جەردىڭ كۇنگە كوبىرەك اۋدارىلىپ وتىراتىن جاعىندا ساۋلە تىك ٴتۇسىپ كوبىرەك تۇرادى؛ كۇنگە كەمىرەك اۋدارىلىپ وتىراتىن جاعىندا ساۋلە قيالاي ٴبىر بۇيىردەن ٴتۇسىپ از ۋاقىت عانا جارىق قىلادى. سوندىقتان قىس كۇن قىسقا، جاز ۇزىن بولادى. سونى مەن ٴبىر ەسە ارقا جاقتا، ٴبىر ەسە وڭ تۇستىكتە جاز بەن قىس كەزەك بولىپ تۇرادى ٴبىراق، جەر كۇننىڭ بىردەن شالقىپ كەتپەي، جايلاپ شالقىياتىن بولعان سوڭ جاز بەن قىستىڭ اراسىندا كۇز بەن جازعىتۇرى بولادى. جەر كۇندى ٴبىر جىلدا، باسقاشا ايتساق 365 كۇن 6 ساعات شاماسىندا اينالىپ بولادى.

ۇيەنىڭ 22-ى كۇنى (جاڭا ەسەپ بويىنشا) جەردىڭ ٴبىز تۇرعان ارقالىق بەتى كۇنگە ەڭ كوبىرەك توسەلەدى؛ سوندىقتان سول كۇنى ەڭ ۇزاق كۇن، ەڭ قىسقا ٴتۇن.

بولادى . ۇيەنىڭ 23 نەن باستاپ جەردىڭ ٴبىز تۇرعان ارقالىق بەتى كۇننەن شالقىپا بەرەدى. دەكەبىردىڭ 23 ىندە ابدان شالقىپ بولادى.

سوندىقتان دەكەبىردىڭ 22 سىندە ٴبىزجاقتاعى ۇزىن ٴتۇن، ىلقىسقا كۇن بولادى. سەنتابىردىڭ 22 سىندە جەردىڭ ارقالىق بەتى دە، وڭتۇستىك بەتى دە كۇنگە بىردەي قاراپ، بىردەي تۇسەلەدى. سوندىقتان سەنتابىردىڭ 22 سىندە كۇن مەن ٴتۇن تەڭەلەدى. مارتتىڭ 22 سىندە جەردىڭ ەكى باسى تاعى دا كۇنگە بىردەي تۇسەلەدى. سوندىقتان مارتتىڭ 22 سىندە جازعى كۇن مەن ٴتۇن تاعى تەڭەلەدى. (بىل ەسكىشە مارتتىڭ 9 نا كەلەدى. مارتتىڭ 9 قازاقتىڭ جاڭا جىلىنىڭ باسى، ناۋرىز كۇنى. عالىم كوزى مەن قاراعاندا مارتتىڭ 22-سى ناۋرىز جاڭا جىل بولۋعا ٴجون).

جەر دومالاق بولسا، شىۋلدىگىنەن ٴبىر ۇيىرىلىپ، كۇندى تاعى اينالىپ تۇرسا، ناعىپ قۇلاپ كەتپەيدى؟ تىرەۋسىز جەر قالاي تۇرادى؟ جەر تىرەۋلى بولسا قۇلار ەدى، قۇلاماي تۇرعانى تىرەۋسىزدىكتەن. ۇاقىتتىڭ كۇشىنە شىدايتۇن تىرەۋ بارما؟ ول تىرەۋگە تاعى تىرەۋ كەرەك بولار ەدى. ەكىنشى تىرەۋگە ٴۇشىنشى كەرەگەر ەدى. تىرەۋدىڭ سانى بولماس ەدى. جەردى قۇلاتپايتۇن ەكى كۇش بار: ٴبىرى — ٴوزىنىڭ اينالۋى، ەكىنشىسى — جەردى كۇن تارتۋى. كۇن جەردى وزىنە تارتىپ تۇرادى. جەر كۇندى اينالىپ جۇگىرىپ تۇرادى، مىنە وسى ەكى — كۇش جەردى قۇلاتپايدى دا، ٴبىر جولدان تايدىرمايدى دا. جەر جۇگىرگەن ەكپىنى مەن الىسقا كەتەيىن دەسە كۇن تارتىپ تۇرادى. كۇن وزىنە تارتىپ الايىن دەسە، جەردىڭ ىلگەرى جۇگىرىپ كەلە جاتقان ەكپىنى كۇنگە جاقىنداتىپ جىبەرمەيدى. ٴسويتىپ جەر كۇننەن الىستاماي دا جاقىندالماي دا ٴبىر جول مەن جۇگىرەدى دە تۇرادى.

ٴبىر جىپكە تاس بايلاپ، قولىڭدى سەرمەسەڭ، قولىڭا جاقىندالماي دا الىستاماي دا تاس اينالا بەرەدى. جەردىڭ كۇندى اينالۋى دا سول سياقتى.

جازعى تۇرىم.

«بولدى مىنە ٴدال الدى اي،
جاقىنىڭ ۇيقىتاپ، ەركەتاي!
ۇيقىڭ قاندى تۇر قوزىم!
اش كوزىڭدى جۇلدىزىم!»
دەپ ماڭدايدان اقىرىن،
جۇمساق، جىلى ساۋلە مەن،

سەبەپ جەردى، كۇن كولەر،
اياقتارىن كوسىلىپ،
ەركەلەنىپ، ەسنەپ،
جەر نار ەسنە، جاس بالا،
جەڭا ۇيانىپ جاتقاندا:
دەجىمساق، جىلى بەتىنەن.

ٴقاتتى عانا ٴسۇيسەم !» دەپ
كوبەرلەپ وكپەك جەل جۇرەر.
دامىل المايدى جەلدەر قار،
اق شىمىلدىق اشىلار؛
سىلىق - سىلىق، كولەپ سىلدىرلاپ،
بەردەڭكە دەپ بىلدىرلاپ،
كورىنگەنىمەن سۇيىنىشى،
سۇرايتۇن جاس بالاداي،
اشىپ سۇلار جۇگىرەر.
كەربىلەپ ورگە - جەر تۇرار،
ٴمولدىر سۋمەن جۋىنار،
ۋادەمە نەن بولدەڭكە؛
ٴتورلى ٴتۇستى گۇلدەرگە،
شىن جىبەككە ورانىپ،
قاراعاندا كوز تويماس،
،ۇلدىر شىنىدەي كىپىنەر،
كورىپ سۇلۋ بالاسىن،
كوز نىشىندە قاراسىن،
قۋانىپ تاسىپ جۇرەگى
ٴىسىپ ىستىق سۇيەدى.
ۇزىن كۇندە ارىۋ جوق،
«پىرىشتەم» - دەپ ايالدىپ،
التىن انا كۇن جۇرىر.
ٴونى كورىپ بۇ تىنلار،
كۇڭكىرەنىپ ەتەر زار:
«بىزدەردە التىن انا جوق،
ٴىسىپ سۇيەر بالا جوق،
تۇراق دا جوق بەالگىلى»،
دەپ تۇنجىراپ، كۇرسىنىپ.
ٴالسىن - ٴالسىن جاس توگەر.

جۇماباي ۇلى ماعجان.

گۇز.

سۇر بۇلت ٴتۇسى سۇۋدى قابتايدى اسپان،
كۇز بولىپ دىمقىل تۇمان جەردى باسقان؛
بىلمەيمىن: تويعانى ما، توڭعانى ما؟
جىلقى ويناپ، بيە قىلشقان تاي جارىسقان.

جاڭبىل ٴشوپ، بايشەشەك جوق بۇرىنعىداي -
جاستار كۇلمەس، جۇگىرمەس بالا شۋلاي؛
قايىرشى شال، كەمپىردەي ٴتۇسى كەتىپ،
جاپىراعىنان ايىرىلعان اعاش قۋراي.

بىرەۋ مالدى ٴسىبىيدى سالىپ ٴىبىن؛
سابىراقتى ٴقارتىپتى جىرتىق كيىم؛
وتەسىنە ٴبىرتىپ شۇۋدا ٴجىبىن
جاس قاتىندار جىرتىلعان جامايدى ٴۇيىن.

قاز، تىرنا قاتارلانىپ قايتسا بەرمەن ،
استىندا اقشۋ-شى ٴجۇر ول-ٴبىر كەرۋەن ؛
قاي اۋىلدى كورسەڭدە ٴبىر قالگى ،
كٴۇلكى ويىن كورىنبەيدى سەيىل، سەرۋەن .

كەمپىر، شال قورجاڭ قاعىپ، بالا-بۇرسەڭ،
كوگىلسىز قارا سۋىق قىردا جۇرسەڭ ؛
كەمەڭ سۇيەك ؛ سوريا سۋ تيمەگەن سوك ،
ۇيىنە ٴيىت جوق : ىشقان اۋلاپ قيدا كورسەڭ .

كٴۇزەۋ توزعان ؛ وتى جوق ەلدىڭ ماگى ،
تۇيەن بولار جەل سوقسا شاڭ توزاكى ؛
وت جاقپاعان ٴۇيىنىڭ سۇرى قاشىپ ،
ىستان قورققان قازاقتىڭ قورسىن زاكى .

اباي .

اي مەن كٴۇننىڭ تۇتىلۋٴى .

كەيدە اي مەن كٴۇن تۇتىلادى . كٴۇن مەن اي تۇتىلۋٴىن جۇرت جاماتشىلىققا جورىپ قورقىسادى . اسىرەسە، كٴۇن تۇتىلعانىنان ادام قاتتى شوشىنادى . كٴۇن ايدان كورى سيرەگىرەك تۇتىلادى . سوندىقتان كٴۇن تۇتىلعاندا جۇرت قاتتى ماسادى . جارقىراپ تۇرعاندا كٴۇن تۇتىلا قالۋٴى-سەبەبىن تۇسىنبەگەن ادامدى ەلىكتاپ قورقىنارلىق نارسە . تولىق تۇتىلعاندا، كٴۇن قاراۋٴىتىپ، كورىنبەي كەتىپ، ٴتۇن سياقتى قاراڭعىلىق تۇسەدى . اۋا سالقىندايدى . شىق تۇسەدى، قۇستار ۇياسىنا جاتادى ، كٴۇلدەر باسىن ٴيىپ بۇلگىنەدى . سونىڭ ٴبارى اسپاندا تەرلىكتەي بۇلت جوق ، اشىق كٴۇنى بولادى . ٴبىر ازدان سوڭ كٴۇننىڭ ساۋلەسى قايتادان تۇسە ٴباستايدى . دۇرىسىندا كٴۇن مەن اي تۇتىلۋٴىندا كەسى قورقارلىق دەمدا جوق . بۇل تۇتىلۋلار جاي ٴبىر سەبەبتەردەن بولادى . ول سەبەبتەر قانداي؟ جەر كٴۇندى اينالادى، اي جەردى اينالادى . كٴۇن جەردى تارتادى ، جەر ايدى تارتادى . جەر كٴۇننىڭ، اي جەردىڭ قوسشىسى . ايدا جەر سياقتى دومالاق ، قاتتى، باران نارسە . ايدىڭ جارىق بولىپ كورىنەتٴىن سەبەبى بەتىنە كٴۇننىڭ ساۋلەسى ٴتۇسىپ جارىق شاعىلىسقاندىقتان . ماسەلەن، قاراڭعى ٴۇيدىڭ ەسىگىنەن يا ٴبىر تەسىگىنەن شام جارىعى كىرسە، ساۋلە تۇسكەن نارسە جارقىراپ كورىنەدى . ايدىڭ تۇندە جارقىراپ كورىنۋٴىدە سول ٴتارىزدى . اي كٴۇن تۇگىل

جەردەن‌دە 50 بوەت كەشى. ايىدىڭ كۇنىنەن ۇلكەن بولىپ كورىنەتۇنى-دەقىد. ىدەمنان. كۇن مەن جەر اراسى الدە نەشە مۇلبەن ٴمىيل، اي مەن جەر اراسى 50 مىڭدا ٴمىيل. ٴبىر نارسە نە عۇرلىم الىس بولسا، سو عۇرلىم كىشىرەيىپ كورىنەدى. كوز ۇشىندا ٴبىر نارسە نۇقتاي بولىپ قارايىپ كورىنەدى، قاسىندا قالغانى سايىن ۇلعايا بەرەدى.

ايىدىڭ كۇنىنەن ۇلكەنىرەك كورىنەتۇنى‌دە سونداي. اي بەتىندە قاراۋىتقان جانا جارىق جەرلەر كورەمىز. جارقىراعانداري تاۋلارى‌دا، قاراۋىتقانداري ئۇيدىڭ كولەڭكەلەرى مەن جازىق جەرلەر. بۇلار الىستان كورەتۇن «تەلەسكوپ» دەگەن قۇرال مەن وتە انىق كورىنەدى. جەردە، ايدا باران نارسە. باران نارسەنىڭ كولەڭكەسى بولادى. ماسەلەن ادامنىڭ، ئۇيدىڭ، باسقا سونداي نارسەلەردىڭ كولەڭكەسى بار. اي جەردى اينالىپ كەلە جاتقاندا، كەيدە جەر مەن كۇننىڭ اراسىنان وتەدى. سول كەزدە ايدىڭ كولەڭكەسى جەر ۇستىندەگى ٴبىر ورىنعا تۇسەدى. كولەڭكە تۇسكەن ورىنعا كۇن كورىنبەي، اي مەن جابىلىپ قاراڭعى بولادى. مۇنى جۇرت «كۇن تۇتىلدى» دەيدى. كۇن تۇتىلعاندا ٴدىنىمىزدىڭ ٴبىر بەتىن ٴتۇتىن مەن ىستاپ الىپ كۇنگە قاراي قويساڭ، اي بىرتە-بىرتە كۇننىڭ بەتىن جاۋىپ، جايلاپ ناعى ٴوتىپ كەتكەنىن انىق كورەسىن. ەگەر اي مەن كۇن اراسىندا جەر كەلىپ كەلىپ كەلسە، جەردىڭ كولەڭكەسى بارىپ ايعا تۇسەدى، ايدىڭ بەتى كەۋكىم تارتادى. مۇنى ادام «اي تۇتىلدى» دەيدى.

وقىمىستار ايدىڭ، جەردىڭ جۇرىسىنە قاراپ، ەسەپتەپ قاي جەردە، قاي مەزگىلدە اي يا كۇن تۇتىلاتۇنىن كۇنى بۇرىن بىلگەرى جۇرتقا قۇلاقتاندىرىپ قويادى. ٴبىر نەشە سەكۋنت كۇن تۇتىلاتۇن جەرگە وقىمىستار كوپ ماشاقاتتانىپ، شىعىنعا باتىپ تەلەسكوپتەرىن، سۋرەت سالاتۇن ماشينالارىن كۇنى بۇرىن الىپ بارىپ قويادى. ۇيتكەنى تۇتىلعان كەزدە اي مەن كۇن بەتىندە نە بارى، نە بولىپ جاتقانى جاپ-جاقسى انىعىراق كورىنەدى. اي ٴارى قاتتى، ٴارى باران نارسە؛ ۇلكەيمەيدى‌دە، كىشىرەيمەيدى‌دە. ٴبىراق، بىزگە اي كەيدە ٴتىپتى كورىنبەيدى، كەيدە جارتى، كەيدە ٴبۇتىن بولىپ كورىنەدى. ول نەلىكتەن؟ اي جەردى اينالىپ كەلە جاتىپ، جەردىڭ كۇن جاعىنا شىعادى. سول كەزدە كۇننىڭ جارىعىنىڭ كۇشى مەن اي كورىنبەيدى. مۇنى «ٴولى ارا» دەيدى. سونان سوڭ اي بىرتە-بىرتە كۇنىنەن قاشىقتاي بەرەدى. كۇنگە قاراعان جىيەگى جارىق بولىپ كورىنەدى. مۇنى اي باسى دەيمىز. ەندى ٴبىر ازىراقتان سوڭ جۇرە-جۇرە اي جەردىڭ سىرتىنا شىعادى. ايدىڭ ٴبىر جاعى تەگىس جارىق بولادى؛ «مۇنى اي ورتاسى» دەيمىز. ونان سوڭ اي تاعى جىڭىشكەرە باستايدى؛ ايدىڭ ٴبىر-جاق بەتىن تەگىس كورە المايمىز؛ كۇننىڭ ساۋلەسى تۇسكەن شەتىن عانا كورەمىز. مۇنى اي «ورتاسى اۋدى» دەيمىز. مۇنىڭ ارتىنان تاعى ٴولى ارا باستالادى.

قۇيرىقتى جۇلدىز.

ٴوزىن مىڭ جىل بۇرىن، 1066-جىلى انگليالىقتار ەلىنە نورماندار دەگەن حالىق كەلىپ جاۋ بولىپ ٴتيەدى. جاۋ شاپقان سوڭ، اڭگليالىقتار قاتتى ابىگەرشىلىككە ۇشىرادى. سول كەزدە اسپاندا قۇيرىقتى جۇلدىز كورىنەدى. جەڭىلگەن اڭگليالىقتار قۇيرىقتى جۇلدىزدى «قۇدايدىڭ كارى» ٴبىزدى جاۋ قولىنا كورسەتكەن دەپ قورقىستى، قۇدايعا سىيىنىپ، جامانشىلىقتان قۇتىلدىر دەپ مولدالارعا توگەدى. مولدالاردا ولەڭ مۇنى قۇدايدىڭ كارى دەپ ۇعىندىردى.

نورماندار قۇيرىقتى جۇلدىز جاقسىلىقتى كورىنەدى؛ ٴبىز اڭگليالاندى جەڭەدى دەپ قۇداي كورسەتىپ تۇر دەپ قۋانىپ ماسايرادى. نورمانداردىڭ قانىن «ٴماتىلدا» دەگەن كىسى قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ سۋرەتىن كىلەم توقىپ سالىپ توقىدى. سول كىلەمنىڭ ۇزىندىعى 98 گەز. ەنى كۇنگە شەيىن اڭگليانىڭ «بايو» دەگەن قالاسىندا ساقتاۋلى، ەلگە كورسەتىپ تۇرادى. ول جۇلدىز باسقا جەرلەردە دە كورىنگەن. قايىسىز جەر جوق. سوندىقتان جۇرتتىڭ كوبى قۇيرىقتى جۇلدىزدان قورقىپ، «قۇدايدىڭ كارى» دەپ ساسقان. جۇلدىز تۇرىپ-تۇرىپ ٴبىر كۇنى جوق بولعان. جۇلدىز قايدا كەتكەن دە؟-جوق، 75 جىل وتكەن سوڭ باياعى جۇلدىز قايتا كورىنگەن. ٴبىراق جۇرت مۇنى بۇرىنعى تانىس جۇلدىز دەگەن جاقتان كورىنگەن جۇلدىز دەپ قايتا ۇرەيلەنگەن. سول جۇلدىز قانشا رەت كورىنسە، سونشا رەت جاڭا جۇلدىز دەپ ويلاعان: بۇرىنعى جۇلدىز دەپ ەش كىم ويلاماعان.

1456-جىلى باياعى جۇلدىز تاعى كورىنگەن. سول جىلى تۇرىكتەردىڭ ىستامبولدى حريستيانداردان تارتىپ العان جىلى.

حريستياندار بىزگە قۇيرىقتى جۇلدىز قۇدايدىڭ جىبەرگەن كارى دەپ قورىققان، مۇسىلماندار جاقسىلىعى دەپ قۋاتتاعان. مۇنان 75 جىل وتكەن سوڭ باياعى جۇلدىز تاعى كورىنگەن. ٴبىراق بۇل جىلى ياۆروپادا تىنىشتىق بولعان. قارا حالىق ساسىپ جۇرگەندە، مولدالار قوت-قوتتاپ ساسىرىپ جۇرگەندە، عالىمدار قۇيرىقتى جۇلدىزدى زەرتتەي باستاعان.

گاللەي دەگەن عالىم بۇرىنعىلاردىڭ قۇيرىقتى جۇلدىز جايىندا جازعاندارىن جانا ٴوزىنىڭ كورگەنىن سالىستىرىپ «قۇيرىقتى جۇلدىز» نە ەكەنىن نە ٴۇشىن كورىنەتىنىن تاپقان. الگى قۇيرىقتى جۇلدىز ٴار ٴبىر 75 جىلدا ٴبىر رەت كورىنەدى ەكەن. قۇيرىقتى جۇلدىزدا، جەر سياقتى كۇندى اينالىپ جۇگىرىپ وتىرادى ەكەن. ٴبىراق، جولى قاشىقتاعان جەر كۇندى ٴبىر جىلدا اينالىپ

شەقساە قۇيرىقتى جۇلدىزدار جولى ۇزاتتىمىنان 75، ءجۇز، سەك جىلداردا اينالىپ بولادى ەكەن. قۇيرىقتى جۇلدىز كۇنگە جاقىنداعاندا بىزگە كورىنەدى ەكەندە، قاشىقتاعاندا كورۋدەن جوعالادى ەكەن. الگى اڭگىمەلەشاندارىدى، قورىستىپاندارىدى قورىتىپ جۇرگەن قۇيرىقتى جۇلدىز كۇندى 75 جىلدا اينالىپ شىعادى ەكەن. ءار ءبىر 75 جىلدا كورىنىپ كەتەتۇنى سوندىقتان ەكەن. گاللەي ۇرمەتىنە الگى جۇلدىزدىڭ اتىندا گاللەي قويعان. گاللەي جۇلدىزدى زەرتتەپ بولىپ، باياعى جۇلدىز 1758-جىلى كورىنەر دەپ كەسىپ ايتقان؛ ءوزى مۇنان بۇرىن 1742-جىلى ءولىپ كەتكەن. ايتقانىنداي اق گاللەي جۇلدىزى ءوزى ولگەن سوڭ 16 جىلدان سوڭ 1758-جىلى كورىنگەن.

قۇيرىقتى جۇلدىز نە نارسە؟ بۇل كۇندە وتە الىستان نارسەنى ىرىلەندىرىپ كورسەتەتۇن تەلەسكوپ دەگەن ماشينالار بار. تەلەسكوپ ءوسى كۇنى، ماسەلەن، ايدى جاي كوز بەن كورىنگەنىنەن مىڭ جارىم ەسە ۇلكەيتىپ كورسەتەدى؛ اي بەتىندەگى سايلار، تاۋلار، جىرالار، ويلار انىق كورىنەدى. قۇيرىقتى جۇلدىزداردىدا سونداي قۇرالدار مەن قاراپ، زەرتتەيدى. كوكتەگى نارسەلەردى زەرتتەيتۇن باسقا قۇرالداردا كوپ.

جاي كوز بەن قاراعاندا قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ باسى، باسىنىڭ ىشىندە دوڭعالاعى جانە قۇيرىعى بار. قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ ءبىر جاعىنان جۇلدىزدار كورىنەدى، ولاي بولسا، قۇيرىقتى جۇلدىز جەر سياقتى ءتاس، اۋا سياقتى ءمولدىر؛ قۇيرىقتى جۇلدىز كۇن مەن جەر اراسىنان كەلىپ وتكەن كەزدەرى بولعان. ءبىراق كۇندى قاراڭعىلاپ جابالماعان. اسىرەسە قۇيرىعى ءمولدىر، باسى قاراڭعىلاۋ. ءبىراق، باسى كادىمگىدەي قاراڭعى قۇيرىقتى جۇلدىز بار، جوعى ءالى بەلگىسىز. كۇننەن الىس جۇرگەندە قۇيرىعى ءتىپتى بولمايدى، بۇل سىقىلدى شۇۋماقتالىپ جۇگىرىپ ءجۇرەدى. كۇنگە جۋىقتاعان سايىن قۇيرىعى شىعىپ ۇلعايا بەرەدى. قۇيرىقتارىدا ءتۇرلى-ءتۇرلى بولادى. كەي بىرەۋلەرىندە ءبىر نەشە قۇيرىقتار بولادى.

ىشىندەگى نارسەلەرىدە ءتۇرلى بولادى. ءبىر جۇلدىزدا ءبىر نارسە ەكىنشى جۇلدىزدا ەكىنشى نارسە بولادى. ءبىراق، قۇيرىقتارىنىڭ ىشىندە تەمىر بار. ءار جۇلدىزدىڭ قۇيرىعىنداعى نارسەلەرى ءار ءتۇرلى بولعان سوڭ، قۇيرىقتارىدا ءار ءتۇرلى بولادى. ۋيتكەنى ءار نارسەگە كۇن ءار ءتۇرلى اسەر بەرەدى.

قۇيرىقتى جۇلدىز كۇنگە جاقىنداعاندا، ىشىندەگى نارسەلەرىنە كۇن كۇشى اسەر بەرىپ قىزدىرادى. ول نارسەلەر قايناپ، بالقىپ، بۋ مەن عازعا اينالادى. بۇل عازدار مەن بۋدى كۇن ساۋلەسى ارى يتەرىپ شالقىتادى.

كۇنگە جۇۋىقتاعان سايىن شالقىپ كۇشەيىپ، جۇلدىزدىڭ قۇيرىعى كۇننەن ئارى قاراي سوزىلادى، مىسالى جەلدەن، ئوتتىڭ شالعىنداي بولادى. مىنە وسى شالعىن از بەن بۇۋ قۇيرىق بولىپ كورىنەدى. ئوسكەن جارىعى قاراي ئبىر زەرەنىڭ ىشىندە نە بار ەكەنىن بىلەتىن «سپەكتروسكوپ» دەگەن قۇرال بار. سول قۇرال مەن بۇل كۇندە كۇننىڭ، جۇلدىزداردىڭ، قۇيرىقتى جۇلدىزداردىڭ ىشىندە نە بار ەكەنىن بىلەدى. قۇيرىقتى جۇلدىزدارعا كۇننەن ئوسكەن ساۋلەدەن باسقا ئوزىنىڭ دە جارىعى بولادى. ۇيتكەنى كۇنگە جۇۋىقتاعان سايىن قۇيرىقتى جۇلدىز بالقىپ، قايناي تۇرعانىن بىلەمىز. قىزىپ بالقىعان نارسە جارىق دا بولادى. ماسەلەن قورعاسىن، تەمىر بالقىپ قىزسا جارقىلداي باستايدى.

سپەكتروسكوپ قۇيرىقتى جۇلدىزدار ىشىندە نە بار ەكەنىن بىلۋگە بولادى. 1826 جىلى 28 پەۆرالدا «بيەلا» دەگەن وقىمىس بۇرىن ەش كىم كورمەگەن، جاي كوزگە تۇسپەيتىن كىشكەنە عانا قۇيرىقتى جۇلدىزدى تاپقان. ەسەپتەپ قاراسا الگى جۇلدىز 6 جىل 270 كۇندە كۇننىڭ ايلاسىن ئبىر اينالادى ەكەن. 1846 جىلى 1 ەقتۋاردا «بيەلا» نىڭ جۇلدىزى جارتى كۇنتەپ ئوز-ارا قاق جارىلىپ، ەكى ئبولىنىپ، ەكەۋى ەكى باسقا جونەلە بەرگەن. بۇعان دەيىن جارتى قۇيرىقتى جۇلدىز جارىلادى دەپ ويلاعان ەمەس. مۇنان سوڭ الگى جۇلدىزدىڭ قالاندارىدا بىرتالاي كەتكەن، جانا ئبىر تىزىمى جالعىز بىل جۇلدىز ەمەس، باسقا قۇيرىقتى جۇلدىزداردا بولشەكتەنىپ كەتەدى ەكەن. بيەلا جۇلدىزى زىمىرايىم جوعالعاندا كەتكەن. سونى مەن 20 جىل وتكەن.

1872 جىلى 14 نىشى نويابىردە اسپاننان جۇلدىز جاۋا باستاعان. جەتى ساعات جاۋىپ جۇلدىز اشىلعان. وقىمىستار تەكسەرىپ، زەرتتەپ، ەسەپتەپ قاراسا، باياعى ئبولىنىپ، جوعالىپ كەتكەن بيەلا جۇلدىزى سول كۇنى سول جەردەن وتۋگە ئتيىس ەكەن. سونى مەن جاۋعان جۇلدىزدار جوعالعان قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ جاقالارى بولىپ شىققان. سونىڭ ئۇشىن 14 نويابىردە اسپاننان جۇلدىز جاۋعان ەكەن. وقىمىستار ەسەپتەپ قاراسا سول كۇنى بيەلا جۇلدىزى مەن جەردىڭ جولدىزدارىنىڭ تۇيىسەتىن كۇنى ەكەن. مۇنان سوڭ دا بيەلا جۇلدىزى جەرمەن الدە نەشە رەت ئجۇرىسىپ، جۇلدىزدار جاۋعان. اقىرى جۇلدىزدار قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ جاقالارى ەكەنى انىقتالعان. ولاي بولسا انا جۇلدىزداعى بار نارسەلەر قۇيرىقتى جۇلدىزداردىڭ ىشىندە بولۋعا ئتيىس. انان جۇلدىزداردىڭ ىشىندە نازا تەمىردە، قيمات تاستاردا، التىندا، گالايدا، مىستا، باسقا نارسەلەردە بار. قۇيرىقتى جۇلدىز ىشىندەگى زاتتار جەردە دە بار. بۇلارعا كۇدىكتەنبەۋگە بولادى. ۇيتكەنى ادامنىڭ كوز الدىندا كوكتەن تۇسەدى. ئتۇسكەن تاستاردىڭ ىشىندە مىڭ جارىم پۇتتىعى دا بار.

سونى مەن قۇيرىقتى جۇلدىزىمىز نە نارسە؟ قۇيرىقتى جۇلدىز-ۇلكەن تۇمان. بۇل تۇماننىڭ ىشىندە ئتۇرلى ۇلكەنتى تاستاردا، قۇمداردا، عازداردا بار. عازدار ۇيىرىلىندا، بۇۋ مەن تاستار كوبىنەسە باسىندا بولادى. بۇل قاتتى زاتتار ئتۇتاس

ەمەس بولەك-بولەك؛ سوندىقتان بۇلاردىڭ ارالارىنان جۇلدىزدار مەن كۇن كورىنەدى. عازدارى وتە سيرەك. وقىمىستار ەسەبىنشە بىزدىڭ اۋامىزدان 20 ملليون ەسە سيرەك. ۇيىنكەنى قۇيرىقتى جۇلدىز-كۇنگە وتە جاقىنداپ جەرەۋىن كەزى بار. سوندىقتان كۇن قاتتى قىزدىرىپ اۋاسىن سيرەتەدى. قۇيرىقتى جۇلدىز - وتە ۇلكەن تۇمان؛ كەيدە قالىڭدىعى ۇلىمەن جارىمىنداي بولادى. مىنە سونداي ۇلكەن تۇمان كۇن جارىق قىلعان سوڭ امالسىز كورىنەدى.

قۇيرىقتى جۇلدىز جەر مەن تۇيىسەمە؟ تۇيىسەدى. جەر قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ ورتا بەلىنەن كەسىپ وتكەن كەزدەرى بولعان. تۇيىسكەندە قۇيرىقتى جۇلدىز تەيدە تۇمان سياقتانىپ، كەيدە جۇلدىز بوپ جاۋىپ وتەدى. ونان باسقا ەش نارسە بولمايدى. سوڭعان جۇلدىزدا جەردە ٴوز جوندىرىنە زۋلاپ ايلنا بەرەدى.

قۇيرىقتى جۇلدىز ىشىندەگى عازدارىنان زيان بارما؟ جوق؛ ۇيىنكەنى ول عاز وتە سيرەك. وت ورناعا تۇماندان زيان بارما؟ قۇيرىقتى جۇلدىزدىڭ عازىندا ول سياقتى. جەردىڭ اينالۋىنادا، ادامعادا ول عازدان زيان جوق. عاز ۇزىنىڭ بارىپ تيرەگەنى بولسادا، وتە سيرەك بولعان سوڭ ادامعا كەلەر زيان

69-نشى سۇگرەت: قۇيرىقتى جۇلدىز-ار.

بولمايدى. قۇيرىقتى جۇلدىزداردان جاۋاتىن تاستان كەلەر زيان بارما؟ جوق. ول تاستاردان بىزدى اۋا قورعايدى. جەرگە جەتپەي تاستىڭ كوبى جانىپ كەتەدى.

بۇل كۇندە وقىمىستار ەسەپتەپ وتىرىپ قانداي قۇيرىقتى جۇلدىز قاشان كورىنەتىنىن كۇن بۇرىن ايتىپ قويادى. ەش كىم بۇرىنعىداي قۇيرىقتى جۇلدىزدان ەندى قورىقپايدى. بۇرىن قۇيرىقتى جۇلدىزدان جۇرت قورىققاننىڭ جۇلدىز ايىبى ەمەس، ناداندىق ايىبى. ٴبىر سيرەك بولاتىن نارسەدەن قورىقپاس ٴۇشىن، ونىڭ نە ەكەنىن ٴبىلۋ كەرەك.

«اعىندى جۇلدىزدار»

بۇلتسىز تىنىق ٴتۇن، اسپاندا جۇلدىزدار جايناپ تۇر. قاراپ تۇرساڭ ٴالسىن، ٴالى جارقىراعان ٴبىر نارسەلەر اعىپ تۇسەدى. مۇنى جۇرت «اعىندى جۇلدىز»

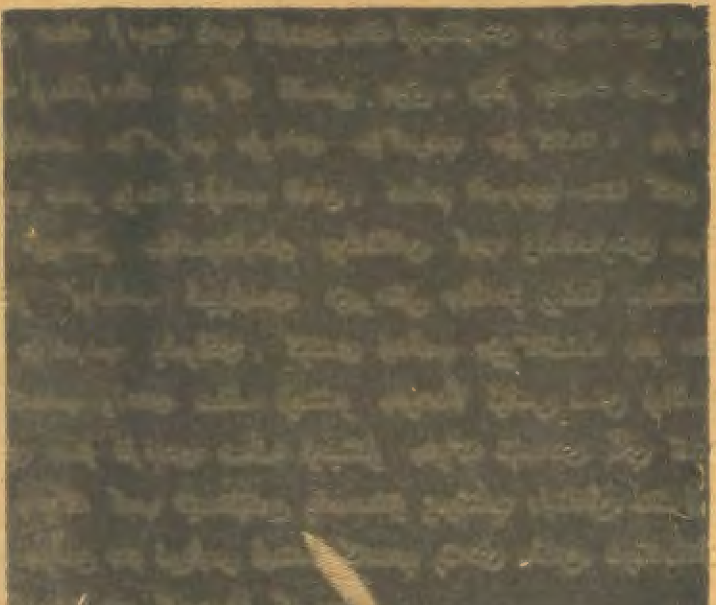

70 ـ ىنشى سۋرەت: اعىپ كەلە جاتقان جۇلدىز.

دەيدى؛ ٴبىراق، بۇلار جۇلدىز ەمەس؛ جۇلدىزبەن بۇلاردىڭ اراسى جەرمەن كوكتەي.

ەمەس تۇسەتىن ٴنارسەلەردىڭ قاراسى كوبىنەسە كىشكەنە بولادى. بۇلار تاس ٴتامىرلى؛ كەيدە تەمىردەن بولادى. جارقىراپ كورىنەتىن سەبەبى-اۋادان ٴوتىپ كەلە جاتىپ قاتتى قىزادى. كىشكەنەلەرى وتە قاتتى قىزعاندىقتان جەرگە تۇسپەي-اق شىعادى، جولدا اۋادا جانىپ كەتەدى. ۇلكەندەرى جەرگە تۇسەدى. كەيدە تۇسكەن جەرلەردى شۇڭقىرلاپ ويىپ كەتەدى. وسىنداي اسپاننان تۇسكەن تاستاردى «مەتەورىت» دەپ اتايدى. مەتەورىتتەردى مۇزەيلەردەن تابۋعا بولادى.

مەتەورىتتەردىڭ جەرگە قاتىسى جوق. بۇلار بولشەك تاس سىنىقتارى بوس كولەمدە جۇگىرىپ جۇرەدى. جۇگىرىپ جۇرگەنىندە جەردىڭ اۋاسىنا كەلىپ كىرىپ، جەر وزىنە تارتىپ الادى. عىلىم تاجىريباسىنشا كەي ٴبىر مەتەورىتتەر قۇيرىقتى جۇلدىزداردان بولىنگەن. كوپ زامانداردان سوڭ قۇيرىقتى جۇلدىزدار ٴبولىنىپ قيرايدى، قۇيرىقتى جۇلدىز ورنىندا سىنىقتارى كۇندى اينالىپ جۇگىرىپ وتىرادى. كۇندى اينالىپ جۇرگەنىندە جەر مەتەورىتتىڭ جولىن كەسىپ وتەدى. مەتەورىتتەر جەردىڭ اۋاسىمەن ارالاسادى. مەتەورىتتەردى جەر تارتادى. مەتەورىتتەر جەرگە تۇسەدى. قاي كەزدەردە مەتەورىتتەر جەرگە كوپ تۇسەتىنىن عالىمدار انىقتاپ بايقاعان. مەتەورىتتەر كوپ جۇرەتىن جولىن جەر نويابىر ايىندا كەسىپ وتەدى ەكەن. سوندىقتان نويابىردە اققان جۇلدىزداردى كوبىرەك كورەمىز.

بەس ۇيەك.

جەر جۇزىندە جاز ىستىق، قىس سۋىق بولاتىن جەرلەر بار. وندا دا ٴبىر جەردە جازى كوپ، قىسى از، ٴبىر جەردە قىسى كوپ، جازى از، ٴبىر جەردە جازى دا، قىسى دا بىردەي بولاتىنى بار. ٴبىزدىڭ تۇرعان جەرىمىزدە جاز التى اي، قىسى التى اي. بىزدەن سول تۇستىككە قاراي ٴارى بارعان سايىن سۋىعىراق بولا بەرەدى. ەڭ ارجاعىندا ٴتىپتى جاز بولمايتىن سۋىق جەرگە جەتەمىز. بىزدەن وڭ تۇستىككە قاراي ٴارى بارعان سايىن جىلىراق بولا بەرەدى. ارمان قاراي جۇرە بەرسەڭ، جىل بويى قىس بولمايتىن ىستىق جەرگە جەتەمىز. ونان دا ٴارى جۇرە بەرسەڭ، ىستىق كەمىپ سالقىنداي باستايدى. ونان دا ٴارى جۇرە بەرسەڭ، سۋىعىراق بولا باستايدى. ەڭ اياعىندا ٴتىپتى جاز بولمايتىن

سۇۋىق جەركە جەتەمەي ەۋەن دورت دى : ىستىق جاق جەردىك ورتا بەلىندە بولاتۇنى (قارا سىزگىرەتتى). ٴسولتۇستىك جەر ٴجۇزى: جىلى سۇۋىقتىقتا قاراي بەسكە بولىنەدى: ٴبىردىك ىرەن جەرىمىز سالقىن ۇيەك، ولك توستىك جاعىمىزدا ىستىق ۇيەك. سۇۋىق ۇيەككە قاراي جۇرەك ٴارى بارعان سايىن جاز قىسقا، قىسى ۇزاق بولا باستايدى. ولك تۇستىككە قاراي جۇرسەك، ٴارى بارعان سايىن قىسى قىسقا، جازى ۇزاق بولا باستايدى. ٴسولتۇستىك، سۇۋىق ۇيەك بەن ٴبىزدىك سالقىن ۇيەك ارالىعىندا قىس ۇزاق، جاز قىسقا. ىستىق ۇيەك بەن ٴبىزدىك سالقىن ۇيەك ارالىعىندا قىس قىسقا جاز ۇزاق. جىلى سۇۋىق بولۋى كۇننەن. كۇن قاق توبەگە كەلەتۇن جەرلەردە ٴتيىپتى قىس بولمايدى. ماسەلەن: ىستىق ۇيەك كۇن توبەدەن السىاعان سايىن جىلۋى كەمىيدى. ٴبىزدىك قاق توبەمىزگە كۇن ەش ۋاقىتتا كەلمەيدى. كۇن قاق توبەمىزگە كەلمەگەن سوك، ودە ىستىق كۇندەر ٴبىزدىك ۇيەكتە بولمايدى. سوندىقتان سالقىن ۇيەك دەپ اتالادى. ٴار ۇيەكتە كۇننىك قالىپتى برايى بولماق، ول براي كلىيمات دەپ اتالادى.

71 – نەقشى سۇگىرەت :

ىستىق جاق.

سۇۋىق جاقتاعى دەگىمىزدەگى جەل بويى مۇزى ارىلمايتۇن بولسا، ىستىق جاقتا جەل بويى قار توسپەيتۇن جەرلەر بار. ىستىق جاقتا كۇن قىزۋى ٴبىزدىك جاقتاعىداي ەمەس، وندا كۇن قاق توبەگە كەلەدى. وندا جاز، كۇز، قىس جوق. جالعىزاق شىلدە بار، جەل بويى وندا شىلدە، جەل بويى جاپىراعى جايقالعان اعاشتار، شوپتەر، ٴتۇرلى ٴتۇس بەن بەزەنگەن گۇلدەر، تامىلجىعان جەمىستەر. قار ورنىنا وندا جاۋىن بولادى. جاۋىن تىمپاستان ٴبىر نەشە اي جاۋادى جەردى ٴابدان تويدىرادى. سۋ مەن جىلۋ جەتكىلىكتى بولعان سوك، جەر توگى ەگىلىك بولادى. كۇننىك جىلۋىنىك، جەردىك ىلعالدىقى ارقاسىندا ىستىق جاقتا شىعاتۇن اعاشتار اتايىن بولادى. ونداعى اعاشتاردىك بىيىكتىگى 100 - 150 ارشىندا جەتەدى. كەي ٴبىر اعاشتار وسكەن كەزىندە - كۇنىنە ارشىنداپ ٴوسىپ وتىرادى. كەي اعاشتاردىك ۋالىندىعى سوزشا - 15 كىسى

قول ۇستاعاندا بارىپ قۇستاردى ارلاپ جەتەدى. كەسىلگەن ٴبىر اعاشتىڭ ٴتۇبىرىنىڭ ۇستىندە 15 التى ادام سىيىپ تۇرا الادى. سونداي اعاشتاردىڭ شىركەن قۋىسىندا ٴبىر ٴۇيلى ادام ەركىن تۇرۋعا بولادى. ونداي اعاشتاردىڭ جاپىراعى دا ۇلكەن بولادى. ۇزىندىعى 8 — 9 كەز، ەنىندىگى جارتى سارجانعا تولاتىن جاپىراقتار بار. سونداي جاپىراقتاردىڭ استىندا ەكى نەشە ادام سىيىپ جاۋىننان قورعالاۋعا بولادى. اتاپان اعاشتاردىڭ جەمىستەردى دە اتاپان كەي- اعاشتاردىڭ باسىندا شىعاتىن جاڭعاقتاردىڭ ۇلكەندىگى بالانىڭ باسىنداي بولادى. ىستىق جاقتاعى كولدەردىڭ دە ٴتۇرى بار. ونداي كولدەردىڭ سالماعى 4 ايلىق بالانىڭ سالماعىنداي بولادى. ورمان اعاشتارى ۇيىسىپ قالىڭ شىعادى. اعاشتار بۇتاقتارىن جايىپ، جان جاعىنداعى اعاشتار مەن ۇشتاسىپ، ايقاسىپ بىتەدى. ونىڭ ۇستىندە شىرماۋىقتار قوسىلىپ، ىستىق جاقتىڭ ورماندارىندا جۇرۋگە جول بەرمەيدى. ونداعى ورمان ىشىندە جۇرگەن ادام قولىندا بالتا الىپ، ۇيىسقان بۇتاق جانا شىرماۋىقتاردى كەسىپ، جولىن ارشىپ ٴجۇرىپ وتىرادى. نەشە ٴتۇرلى قايزان دەمەڭ، ىستىق جاقتا. ەرسىلى-قارسىلى ۇشىپ جۇرگەن قاناتتارى قۇلپىرعان قۇستار. ۇلاقتى يمەك جۇتاتىن اجدا جىلان دا سوندا؛ ۇلكەندىگى شىبىنداي قۇس دا سوندا. مۇنىڭ ٴبارىن جابىراتىپ قويعان كۇننىڭ قىزۋى.

سۋىق جاق.

تابيعات سۋىق جاق پەن جىلى جاققا بەردەي بولمايدى. ٴبىزدىڭ سول ۇستىمىزدەگى جاعىمىزدا ماڭدى مۇقىيت دەگەن نەگىز بار. مۇز دەپ ات قويعانى بۇل مۇقىيتتا جىل بويى ناۋ سىياقتى بولىپ ٴجۇرىپ جاتقان سەڭ ارىلمايدى. كەي سەڭدەر زورلىعى سونشا، بيىكتىگى 29 — 30 قۇلاش بولادى. بۇل مۇقىيتتىڭ جاعاسىندا قاراعان جەرلەر سيىدەي دالا بولادى، ونى «تۇندىرا» دەپ اتايدى. تۇندىرا قاتقان جەر. بۇل جەر-جەردىڭ ەڭ سورلىسى. مۇندا سەگىز اي شامالى قاتتى قىس بولادى. كۇن جارىعى از تۇسەدى. قىس ورتاسىندا ەكى ايداي ٴتىپتى جارىق تۇسپەيدى. ەكى ايداي كۇندىزدە تۇندەگىدەي قاراڭعى بولادى. جۇلدىز بەن اي جارىعى بولماسا كۇن ساۋلەسى تۇسپەيدى. جۇلدىز بەن اي جارىعىنان باسقا، «ارقا ساۋلەسى» دەگەن تۇسەتىن ٴبىر ساۋلە بار.

قىس ەكى ايداي كۇنى بويىن كورىنبەگەن كۇن جاز ەكى ايداي كۇنى بويىن باتپايدى. جەر «تۇندىرادا» ەكى اي اي بولادى. سول ەكى ايدىڭ ىشىندە كۇن كوزدەن تاسا بولماي، تۇندە كۇندىزگىدەي جاپ جارىق بولادى.

ول جاز انە ـ مىنە دەگەنشە بولماي جىلدام ونە شىعادى. بۇرقىراعان بوران،
سىقىرلاعان اياز داۋىرلەيدى.

ۇل ـىزۋىق جلقتا ورمان دەگەنىەن، توعاي دەگەنىەن تۇك جوق. وندا ەگىن
ەگىۋگە بولمايدى. تارى، ٴبيداي، باسقا استىقتار شىقپايدى. جەر تۇگىنىەن
بوندا شىعاتۇن ۇساق بۇتالار، مۇك جانا كەي ٴبىر ىالقىن اۋانى سۇيەتۇن جەر
جەلەكتەرى بولادى.

جاز كۇنىندە «تۇۋندىراعا» جان كىرەدى، اعاشتار كوگەرەدى؛ جەلەكتەر
قىزارادى؛ تۇۋندىراعا ٴولك كىرەدى. قۇستاردا كوب كەلىپ، ۇياسالىپ بالاپا-
نتارىن شىعارادى. تۇۋندىرادا تۇرعان قايىمۋان كەم بولادى. ٴبىزدىڭ مالدارىمىز
وندا اشتان ولەدى. وندا ارقا بۇعى دەگەن قايىمۋان بار. ونىڭ جەيتۇن تاماعى
مۇك. ونان باسقا ٴۇي قايىمۋاندارىنان ٴيت بار. بيتكە قايىدادا بولسا تاماق
تابىلادى. ونداي جەردە تۇرعان ادامنىڭ كۇنى ـ كۇن ەمەس. ٴبىراق ەونداي
جەردەدە كۇنىن كورىپ تۇرعان ادامدار بار: كادىمگى قازاقتار اككىمە قىلاتۇن
ٴيت جەككەن قالىق. ەۇنىڭ ٴبارىن ٴبۇرىستىرىپ، ايشىنىن قۇۋىرىپ قويعان-
ىۇۋانى، كۇن جىلىۋىنىڭ كەمىس تۇسەتۇندىگى.

ٴتورت تۇس.

كۇن ٴدايىم ٴبىر جاقتان شىعىپ، ەكىنشى جاقتا باتادى. دالا جەرگە شىعىپ
جاناجاعىمىزعا كوز سالساق، ۇستىمىزگە تىگىلگەن بيىك ۇلكەن ٴۇي سياقتى
جوعارىدا اسپان؛ تومەندە، ٴۇي ورنىنداي دوڭگەلەك، اياعىمىزداعى جەر، اسپان
مەن جەر ايقاسقان بەتىندە تارتقان جيەك سەكىلدى جەر الابى ـ كوك جيەگى.

ەرتە تۇرىپ، كۇننىڭ شىققانىن باقىلاساق، اۋەلى شەتى عانا كورىنەدى.
ونان سوڭ بىرتە ـ بىرتە كوتەرىلىپ، تۇلعاسى تۇگەل كورىنىپ، جوعارى قاراي
شىعادى. شىققانان كەيىن جوعارىلاي ـ جوعارىلاي، كۇن شارىقتا شىعىپ،
ٴتۇس بولعانىن كورەمىز. شارىقتا شىعىپ بولعاننان كەيىن تومەندەي ـ تومەندەي
جەر تاساسىنا ٴتۇسىپ، كۇننىڭ باتقانىن كورەمىز.

كۇننىڭ شىققان جاعىن كۇن شىعىس دەپ، باتقان جاعىن كۇن باتىس
دەپ، شارىقتا شىققان جاعىنا تۇستىك دەپ، تۇستىككە قارسى جاعىنا ارقا ياكي
قارا كەلمىق دەپ ادامدار ات قويعان.

دۇنيەنىڭ ٴتورت تۇسىن قاعاز بەتىنە سالىپ كورسەتەمىز دەسەك، بىلاي سالامىز: اۋەلى، دوڭگەلەك ەتىپ جەر الابىن سالامىز؛ سونان سوڭ سىزىق بەن ٴتورت تۇستى كورسەتەمىز. دوڭگەلەكتىڭ وڭ جاعىن كۇن شىعىس سول جاعىن كۇن باتىس ەتىپ، تومەنگى جاعىن تۇستىك جوعارعى جاعىن قاراڭعىلىق دەپ كورسەتەمىز.

72 - ٴنشى سۋرەت: ٴتورت تۇس.

ٴتورت تۇستىڭ ارالىعىنداعى جاقتاردى ارالىق دەيمىز؛ ماسەلەن، وڭتۇستىك شىعىس ارالىعى، وڭتۇستىك باتىس ارالىعى، ارقا شىعىس ارالىعى، ارقا - باتىس ارالىعى دەيمىز. ٴبىر نارسەنىڭ تۇرعان جەرىن سىلتەگەندە ٴتورت تۇستىڭ يا ارالىقتارىنىڭ اتىن ايتىپ سىلتەيمىز. كۇن اشىق بولسا، يا تۇرعان جەرىمىز تانىس بولسا، كۇن شىعىس، كۇن باتىس قاي جاقتا ەكەنىن بىلەمىز. جەر تانىس بولماسا، كۇن بۇركەۋ شاعىندا، يا ٴتۇن شاعىندا كۇننىڭ شىعىسىن، باتىسىن، ارقانى تۇستىكتى بىلۋگە بولمايدى. ونداي ورىندا ٴتورت تۇستىڭ قايدا ەكەنىن اشاتىن قۇبىلاناما دەگەن قۇرال بولادى.

قۇبىلاناما.

قۇبىلاناما دەگەن - ەكى باسى سۇيىرلەنىپ بولاتتان ىستەلگەن تەمىر ىستىك. ىستىككە ماگنيت سۇرتىلگەن، ورتاسىندا ازىراق ويىعى بار. سول شوشىرايعان جەرىنەن بيىكتىڭ يا ٴبىزدىڭ ٴبىر ٴۇشى تۇستىككە، ەكىنشى ٴۇشى ارقاعا قارايدى. باسقا جاققا بۇرىپ قويساق دا، بۇرىن قاراعان جاعىنا قايتا بارا بەرەدى.

قۇبىلاناما ٴۇرالى وسى ايتىلعان تەمىردەن جاسالادى. بەتىنە شىنى قويىلىپ قاپ ساندىقشا ىستەلەدى. ورتاسىندا شەگە سياقتى جوعارى باسى ۇشتاعان تەمىر ورناتىلادى. سول ۇشتاعان باسىندا شۇيىرىن كەلتىرىپ تەمىر ٴىلىنىپ تۇرادى،

ىنەگەنىڭ ىنالاسىن دوڭگەلەكتەپ سىزادى. سىزىق جاعالاۋىندا ٴتورت تۇستى بەلگى ارالىقتارىن كورسەتەتىن ارىپتەر قويىلادى. ٴتىلشىكتىڭ ٴبىر باسىن قارا، ٴبىر باسىن اق ەتىپ جاسايدى. اق جاعى تۇستىكتى، قارا جاعى قاڭعىلىقتى كور-سەتەدى. قۇبىلانامادا قويىلاتىن لاتىن ارىپتەرى «O» كۇن شىعىسى «N» ارقا «W» كۇن باتىسى، «S» تۇستىك. ارالىقتارعا ٴبىر ەكى ارىپتەن قويىلادى. قاي تۇستىڭ ارالىعى بولسا، سول تۇستاردىڭ ارىپتەرى قويىلادى. مىسالى:

73-نشى سۋرەت: قۇبىلاناما.

«NO» ارقا مەن شىعىس ارالىعى بولادى. «SO» تۇستىك پەن باتىس ارالىعى بولادى. قۇبىلانامانىڭ اسىرەسە تەڭىزدە جۇرگەندە كەرەگى بار. بۇرىن قۇبىلاناما جوقتا تەڭىزدىڭ جاعاسىنان ۇزاپ كەتە المەن ٴجۇرۋ جوق ەدى، الىس كەتسە اداسىپ قالۋشى ەدى. بۇركەۋ كۇندەردە كۇندىز كۇن كورىنبەگەن سوڭ، تۇندە جۇلدىز كورىنبەگەن سوڭ، قاي جاقتا ٴجۇرىپ كەلە جاتقانىن ٴبىلۋ مۇمكىن ەمەس ەدى. قۇبىلاناماسى بار ادامعا كۇننىڭ بۇركەۋ-بۇركەۋ ەمەسى بەردەي؛ قاي جاقتا ٴجۇرىپ كەلە جاتقانىن ٴبىلىپ وتىرادى.

قۇبىلاناما ستەۋكە ەكى باسىن سۇيىرلەگەن تەمىر ينەكتىڭ ٴبارى جاراي بەرمەيدى، ماگنيت جۇرگىزگەن عانا تەمىر جارايدى.

ازيا.

ازيا-قۇرلىقتىڭ ەڭ ۇلكەنى. بارشا قۇرلىقتىڭ الابىن قوسىپ، ۇشكە بولگەندە، ٴبىرىن ازيا الىپ الادى. ازيانىڭ شەگى قاراڭعىلىق جاقتا مۇزدى مۇحيت بەن، كۇن شىعىس جاعىندا ۇلى مۇحيت بەن، تۇستىك جاقتا ٴۇندى مۇحيت بەن، كۇن باتىس جاقتا شاب تەڭىزى، ۇلى اق تەڭىز، مارمارا، قارا تەڭىز، قاپقاز تاۋى، كاسپي تەڭىزى، جايىق وزەنى، ورال تاۋى مەن ايىرىلادى.

ازيادا انىقتى تەڭىزدەر كاسپي، شاب تەڭىزى، اراب تەڭىزى، قىتاي تەڭىزى، سارى تەڭىزى، جاپان تەڭ[illegible] تەڭىزى، بەرەنگە تەڭىزى.

ازيادا انىقتى [illegible] دەستانكە، كورەيا، ٴۇندى قىتاي، ٴۇندىستان، ارابستان، ك[illegible]

ازيادا ارالدار كوپ. ولاردىڭ ىشىندەگى ىرىلەرى: ساحالين، كۋريل ارالدارى، جاپان ارالدارى، ورمورا، فيليپپين ارالدارى، زوند ارالدارى، مولۋك ارالدارى، تسەيلون،

ازيا مەن ەۋروپاعا ەكەۋى جالعاسقان سۇبەسى ٴوزالسي بار.

ازيا الابىنىڭ ۇشكە بولگەنىنىڭ ەكەۋى دوڭەس، ٴبىرى عانا ويپات. ٴشولدىڭ ۇلكەندەرى ازيادا. دوڭەس ەكى ٴبولىنىپ، كۇن شىعىس جانا كۇن باتىس دوڭەس دەلىنىپ ايتىلادى. كۇن شىعىس دوڭەستەردىڭ اتاقتىلارى: ٴتيبەت دوڭەسى، جوڭعارستان دوڭەسى، موڭعولستان دوڭەسى، بەت پاق دالاسى. بۇل دوڭەستەردىڭ جاعالاۋلارىندا بيىك تاۋلار بار. تاۋلاردىڭ اتاقتىلارى، ءىميالاي، قىتاي، ۇندى قىتاي تاۋلارى، التاي تاۋلارى، جوڭعار تاۋلارى، ساۋىر تاۋلارى، تيان-شان، پامير، كۇنلۇن، قاراقورىم. كۇن باتىس دوڭەستەردىڭ اتاقتىلارى: يران دوڭەسى، ٴارمان، كوردىستان دوڭەسى، اناتولي دوڭەسى. مۇنىڭ اتاقتىلارى: سۇلەيمەن، ەلبۇرس، ٴازىربايجان تاۋلارى. كۇن شىعىس جانا كۇن باتىس دوڭەسى، ەكەۋىنىڭ ارا ساعى جەرىندە كيندۋكۇش تاۋى بار. بۇلاردان باسقا ورال تاۋلارى، ٴسىبىر تاۋلارى، قاپقاز تاۋلارى بار. سەمىرپيا ارابستان دوڭەستەرى بار.

ويپاتتاردىڭ اتاقتىلارى: تۇران ويپاتى، قىتاي ويپاتى، ٴسىبىر ويپاتى، مەسوپوتاميا مەن ۇندىستان ويپاتى.

ازيانىڭ تاۋى كوپ بولعان سوڭ وزەندەرى دە كوپ.

وزەندەردىڭ اتاقتىلارى: مۇز مۇحيتقا قۇياتىن وب، ەنەسەي، لەنا، ۇلى مۇحيتقا قۇياتىن، امۋر، حۋانحو، يانتسەكيان. ۇندى دەڭىزىنە قۇياتىن، بەراماپۋترا، گانگ-ۇندى، ەۆرات. كاسپي تەڭىزىنە قۇياتىن، جايىق. ارال تەڭىزىنە قۇياتىن اموداريا، سىرداريا.

كولدەردىڭ اتاقتىلارى: بايقال، بالقاش، ىسسىق كول، الا كول، ۋان، ۋرميا، ۇلى كول. كاسپي مەن ارال كولدەرى وتە ۇلكەن بولعاندىقتان تەڭىز دەپ اتالادى.

ازيا ۇلكەن بولعان سوڭ اۋا رايى ٴتۇرلى-ٴتۇرلى. ازيانىڭ ٴبىر شەتى سۋىق ۇيەكتە، ٴبىر شەتى ىستىق ۇيەكتە. سولاي بولعان سوڭ ازيانىڭ سۋىق سالقىن، جىلى، ىستىق جەرلەرى بار. تەڭىزگە جاقىن جەرلەردىڭ اۋاسى ىلعالدى، جۇمساق. تەڭىزدەن الىس جەردىڭ اۋاسى قۇرعاق، سۋىعى دا ىستىعى دا قاتتى بولادى.

اۋاسى ٴتۇرلى بولعان سوڭ جەر ٴتۇسى دە ٴتۇرلى-ٴتۇرلى. ناعىز سۋىق جەرگە شىعاتىن مۇك بەن تەرىبەيان بۇلاردان باستاپ جەرگە بىتەتىن نارسەنىڭ شىقپايتىنى جوق. نەشە ٴتۇرلى جەمىستەر، نەشە ٴتۇرلى استىقتار، نەشە ٴتۇرلى اعاشتار ٴبارى شىعادى. اعاشتارىنىڭ ىشىندە شاي اعاشى، تۇت اعاشى، قۇرما اعاشى، بانان، بامبۋك، قامبازا اعاشتارى، قالامپىر، قارا

بەت.

123) جەلمەدى قالاي حاسابىدى 234
124) نەرى ىبلەۋ 235
125) بولەرسەمك بوگى 239
126) جەردەن شىققان كوبلەك 240
127) ماقتا . . . . لۋويتەن 241
128) شوبەرەك پابىرىكاسى . . . . . . پرۋلوپ 243
129) قازدى قالاي سنەيدى 245
130) بولشىق ەت . . . . ساكەن. 246
131) جەر قويقاسى 247
132) جەر جەكسەنى 249
133) ۋاق تاس، قوم، ساز . . . . . ج. رودنيكتەن. 251
134) قوم مەن شاردىق تاس 253
135) شىنى 253
136) سىز 255
137) تۇز 256
138) تورىب . . . . ۋاگنەردەن 258
139) تاس كومىر 259
140) كۇيە تاس 260
141) مۇناي 261
142) شويىن، تەمىر، بولات 262
143) ماگنەت تاس 265
144) التىن 265
145) كۇمىس 268
146) تابىتار دارىسى 270

تارىيق.

147) كوشپەلى تۇرىكتەردىڭ سوعىسى 273
148) اقتابان شۇبىرىندى 274
149) قوقاننىڭ قانىنا زىمان جان كەسى ەبەيدىڭ ايتقانى . . 278
150) ابىلاي 278
151) كارى بوز بەن ناۋرىز باي 279
152) قارا شەكبەن مەن جومەشىلار توگەرىسى . بوقىراۋسكى 281
153) 1916نىشى جىلدىڭ كونەرباسى 282
154) ورامال . . . . حۇماباي ۋلى ماعجان 295

ساردانيا، كورسيكا، سىتسيليا. بۇلاردىڭ ٴبارى سوزىلىپ، تەڭىزگە كىرىپ جاتىر.

ەۆروپا جەرىنىڭ كوپ شىعىس بەتى مەن قاراگەلىقتا قاراعان بەتى ويپات ۇستىنىڭ بەتى كوپ ساتىسى، قاراعان بەتى دوڭەس، د كەستەر بيىكتەۋ. بيىكتەۋى پارىس تاۋ ايتالادى.

ەۆروپانىڭ اتاقتى تاۋلارى: بالقان، كارپات، الپى، پيرەنەي؛ بۇلاردان بولەك قاراگەلىق جاعىندا سكاندىناۆيا مەن بەلانديا تاۋلارى بار. ەۆروپادا ەڭ بيىك تاۋلار الپى. الپىدە مونبلان بيىكتىگى 4 شاقىرىم. ەۆروپانىڭ تەرىستەن ويى ەكى ەسە كوپ، ٴشول ٴتىپتى جوق.

وزەندەرىنىڭ اتاقتىلارى: جايىق، ەدىل، دون، دنەپر، دنەستر، دۋناي، رەينا، كىۋا، دالكەۆەر، گۆادىيانا، گارونا، لۋارا، سەنا، تەمزا، رەين، ۆۋاق وزەندەردىڭ ەسەبى جوق. وزەندەر ەۆروپا بەتىن ايىرىپ اتا جەردەندە، مىنا جەردەندە، اعىپ جاتىر.

اۋاسىنا قاراي ەۆروپا ەكى بولىنەدى: كۇن شىعىستىق، كۇن باتىستىق، شىعىستىق ەۆروپا مەن باتىستىق ەۆروپا اۋاسىنىڭ ايىرماسى كۇن شىعىستا تاۋىنان ساۋىن زورايادى. شىعىستىق ەۆروپانىڭ اۋاسى ازيا اۋاسىنا جاقىن، باتىستىق ەۆروپا اۋاسى تەڭىز ىلعالىقى جۇمساق. اۋاسىنىڭ جۇمساق بولۋى ايالا جانا ورتاسى تولعان مۇز بولعاندىقتان، اۋا ىلعالى مول بولعان سوڭ، جەر تۇگەلدە ەۆروپادا بەتىنىڭ بولادى. ەۆروپانىڭ قاراگەلىق جاعىندا مۇڭ جانا شابا بۇتالارعانا وسەدى. سونان توستىككە قاراي جەرتۇككى مولايا ۇلعايا باستايدى. ناعىز توستىكتىڭ ەۆروپادا جەمىس اعاشتارىدا وسەدى. ماسەلەن ٴجۇزىم، ليمون، اپەلسين، الما، جاڭعاق، بادام اعاشتارى بىتەدى. ەۆروپادا ٴوزى قايۋاندارىنان باسقا تاعى قايۋاندار از. ەۆروپانىڭ ادامى كوبەيە ەلى جەيى بولعاندىقتان تاعى قايۋاندار تۇرارلىق بىرىن جوق، تاعى جانۋارلاردىڭ تۇقىمىن ادامدار قىرىپ، ازايتقان الداردان قالعاندارى ايۋ، قاسقىر، قابان، بورسىق، قويان، كۇزەن، ٴتيىن سەقىلدىلارعانا.

ەۆروپادا قالىق وتە جەيى. شارۋاسى — ەگىن، پابرىكا، زاۋىت، كەن قازۋ كەسىپتەرى، ەلى وتىرىقشى، كوشپەلى باقتىرما ەۆروپادا جوق. قۇرالدارى ەتىكشى، كولىگى كوبىنەسە وت ارباسى پاراحوت، ايروپلان، اۆتامابيل. ەۆروپا ونەر- دىڭ كەسىپتىڭ ٴدادانياتتىڭ وتىڭ جەرى.

ەل بيلەۋ جاعى، كوبىندەگى بۋرجۋازيا. اۋكىمەت قۇرىلىسى — كەدەي مەن باي ەكى تاپ، كوبىنەن ەكەۋى تالاسۋدا، ازيا سوۋدا، بەيبەتسىز دۇنيەنىڭ باستاقتاردا ٴجۇرىپ جۇرگەن ٴوزى بايلاردا، كۇنى - ٴتۇنى ەڭبەك قىلىپ، ناماسىن جارىمجا الماي جۇرگەن سيراعى شىققان سيدا كەدەيدە ەۆروپادان تابىلادى. ەكى تاپتىڭ جانالعى، موعىس ٴالى كۇشەيۋدە. كەدەيلەر بىرتە - بىرتە ۇيىمداسىپ الانىۋدا ەرتەمە، كەشىرمە كۇشەيىپ كەلە جاتقان كەدەي تابى ەۆروپا بايلارىن قۇلاتىپ بيلىكتى ٴوز قولىنا الۋى انىق.

اپ ر ديكه

اپىرىيكه جەر بولمەلەرىنىڭ ٴبىرى كۇن شەعىسنا قاب تەڭىزى ٴۇنىدى مۇٴىيتى مەن ايىرىلادى. اپىرىيكەنىڭ ايىلاسىن سۇۋ از جەرعان. سونىڭقتان اپىرىيكە جەعالاۋلارىندا تەڭىزدە، شىعانافتار، تۇبەكتەر، ارالدار جوق دەسەدە بولادى. از ارالدان اتاقتىسى ماداعاسقار، قانار ارالدارى. اپىرىيكە جەرىنىڭ وپيانى از، كوبى تاۋ، دوڭ بولادى. تاۋلاردىڭ اتاقتىلارى قاراڭعىلىق جاعىندا اتلاس تاۋلارى، كۇن شىعىس جاعىندا ابىسسىنيا تاۋلارى. تۇستىك جاعىندا اي تاۋلارى، كۇن باتىس جاعىندا ٴوڭكو تاۋلارى. وپيانىنان اتاۋلىسى مىسىر وپيانى. بۇل وپيات نىل دارىياسىنىڭ بويىندا. جىلدا بولىدان باستاپ وكتابىرگە دەيىن جەرلەرى مەزگىلى بولادى. سوندا نىل دارىياسى تاسىپ، وپيانىلاردىڭ بارىنە سۋ تۇسەدى. سونىڭقتان مىسىر وپيانى ەگىنگە وتە جايلى. نەشە ٴتۇرلى استىقتار، جەمىستەر وتە بىتىك بولادى. نىل دارىياسىنان باسقا اتاقتى وزەندەر: نەگەر، كونگو، زامبەزى. كولدەن اتاقتىسى-ۋەكتورىيا. نىل مەن نەگەردەن باسقا وزەندەرىنىڭ ۋلاقتىنا تايىزدايدى. اپىرىيكەنىڭ شەتى بولماي باسقا جەرلەرى دىستىق ۋيەكتە، سونىڭقتان اۋاسى ىستىق بولادى، مۇندا قار جاۋعان ٴتىس ەش ۋاقىتتا بولمايدى.

قار بىيىك تاۋلاردىڭ باسىندا عانا كورىنەدى. جاۋىن مول جاۋعان جەرلەردىڭ بارىندە جەر تۇگى باي. جاڭبىرى كەم يا جوق جەرلەرىندە تۇك جوق جالماعاي بولادى. اپىرىيكەنىڭ قاراڭعىلىق جاعىنىڭ كوبى – قارا دەگەن جالماعاي ٴشول بولادى. ساقارادا قاداق – قاداق سۋ بار جەرلەردە عانا قۇرالما اعاشى ٴوسەدى. اينەسە ودا جوق. جەر جۇزىندە ساقارادان ۇلكەن ٴشول جوق. كۇن باتىستا كونگو مەن نەگر وزەندەرىنىڭ الابىندا جاۋىن مول جەرى اجارلى بولادى. مۇندا ىستىق جاقتا شىعاتۇن جەمىستەر اعاشتار، استىقتاردىڭ ٴبارى دە شىعادى. باۋباب دەگەن اعاشتىڭ جۋاندىعى ايىلدىرا واشەگەندە 15 سارجان. قايۋاندارىنىڭ اراسىندا كوزگە استەرەسە تۇسەرلىگى كەرىك، جولاق قۇلان، بەگەموت، تۇيەقۇس سەكىلدىلەردەن كوبىنەسە اپىرىكادان تابىلاتۇندارى الىمىن، كۇمىس، مىس-الە ز.

اپىرىيكە تۇگەلىمەن ەۋروپا كاپىيتالىنىڭ وتارى. جەمى، ازىيا مەن اپىرىيكە ەلدەرىنىڭ تۇرمىسى ناقتىدىر. ٴبىر نىقماي، ەۋروپا سوعىستارىنىڭ ٴتۇپ سەبەبى قاشاندا اپىرىيكە مەن ازىيانىڭ بايلىعىنا قالاسۋ بولاتۇن. قاشان بۇل ەكى جەردىڭ ەڭبەكشىلەرى ەۋروپا كاپىيتالىنىڭ ارانىن قۇرتىپ، بەلىن ٴۇزىپ، ٴوز تاعدىرىن ٴوز قولدارىنا العانشا، ازىيا مەن اپىرىيكا ەۋروپا كاپىيتالىنىڭ تالاسانىن ولجاسى بولا بەرمەك.

امەريكە

امەريكە جەرى ازياعادا، ەۋروپاعادا، افريكەعادا قوسىلمايدى. ونىڭ قاراگەمىلىق جاعىن شەگىن مۇزدى مۇقيت ايىرادى؛ كۇن باتىس جاق شەگىن ۇلى مۇقيت، كۇن شىعىس جاق شەگىن اتلانت مۇقيتى ايىرادى. امەريكە قاراگەمىلىقتان تۇستىككە قاراي ۇزىندان ۇزاق سوزىلعان. ورتا بەلى قىسىرىسقانىڭ بەلىندەي جىڭىشكە-جىڭىشكە جەرى پانام مويىنسى دەپ اتالادى. وسى پانام مويىنسى مەن امەريكە بولىنەدى: قاراگەمىلىقتاعى امەريكە، تۇستىكتەگى امەريكە دەپ بولىنەدى. قاراگەمىلىقتاعى امەريكەنىڭ اينالاسىن سۋ جەردەپ، پارا-پارا قىلادى. سونلىقتان بۇل ەۋروپا جەرىنە ۇقسايدى؛ تەڭىزدەرى، شىعاناقتارى، كولدەرى تۇبەكتەرى، ارالدارى كوپ. تۇستىكتەگى امەريكەنىڭ ايناسى سۋ جەرماعان بۇتىن. سونلىقتان وندا تەڭىز، شىعاناق، تۇبەك ارالدار جوق دەسەڭدە از.

امەريكەدە تەڭىزدىڭ اتاقتىسى قارايب تەڭىزى. تۇبەكتەن اتاقتىلارى: لابرادور، پلوريدا، يۋكاتان، الياسكا.

ارالدان اتاقتىلارى: كرەنلانديا، باپپىن ارالى، انتيل ارالدارى.

ۇزىنسىنان اتاقتىسى پانام مويىنسى ەدى؛ بۇل كۇندە ونى جەرىپ سۋعا اينالدىرعان. امەريكە جەرىنىڭ بەتى ەۋروپا جەرىنىڭ بەتى سياقتى قىرىنان ويى كوپ. ەكى امەريكەنىڭدە كۇن شىعىس جاعى ويپات، كۇن باتىس جاعى دوڭ. دوڭەسى قاراگەمىلىقتان باستاپ تۇستىك امەريكەنىڭ ەڭ ۇشىنا دەيىن سوزىلادى. امەريكەنىڭ اتاقتى تاۋلارى: قاراگەمىلىقتان كوردىلەر تاۋلارى تۇستىكتە اند تاۋلارى، امەريكەنىڭ ويپاتتارى ۇلكەن - ۇلكەن دالا بولادى. ولار قاراگەمىلىقتاعى امەريكە جەرىندە ساۋاننا، پرەرى دەپ اتالادى؛ تۇستىكتەگى امەريكەدە پامپاسى، سەلۆاسى دەپ اتالادى. بۇل دالالاردىڭ شوبى وتەتىندەك بولادى. دالالاردا قالىڭ ورماندار كوپ بولادى. دالالاردىڭ اتاقتىلارى: مىسسىسىپى، امازون، ورەنوك، پوتاگون دالالارى.

امەريكە تاۋلارىنان اعىپ شىعاتىن ۇلكەن - ۇلكەن وزەندەر بار. بۇل وزەندەردىڭ سۋى مول؛ كوبى كەمە جۇرەتىن وزەندەر. وزەندەن اتاقتىلارى: قاراگەمىلىق امەريكەدە مىسسىسىپى، لاۋرەنتى وزەنى. تۇستىكتەگى امەريكەدە ورينوكا، امازونكا، پاراگۋاي، لاپلاتا.

امەريكەنىڭ سۋى مول بولعان سوڭ اۋاسى ىلعالدى، جۇمساق. مۇزدى

مۇنىمەن تاۋلى جەرلەردە اۋاسى سۋىق. ٴتۇرلى كەۋدەگى اۋالاردا ۇشىرايدى. ٴبىراق ناعىز امەريكە ستەپتەرىندەي ستەپتەر امەريكەدە بولمايدى ونىسى اۋاسىنىڭ ىلعالى كوبىنەن. اۋاسى ىلعالدى بولعان سوڭ امەريكە جەر ٴوسىمدىككە باي. جەر ٴوسىمدىگىنىڭ نەشە ٴتۇرلىسى بولادى؛ قاتتى ازيا، امەريكە، ەۋروپا ۇشەۋىنە شىعادى. ارسالەردە امەريكە جەرىنە شىعادى. كاركوپىس، تەمەكى، كاكاۋ، ۆانيل، ۇن اعاشى سياقتى زاتتار ۇەلدە امەريكە جەرىنە عانا شىعىپ، سونان باسقا جەرگە تارالعان.

جانۋارى جاعىنان كەلگەندە امەريكە ەسكى قۇرلىقتاردان جارىلىق. ٴتورت اياقتىلاردان كوزگە تۇسەتىنى: شۋىلدار، ۆرز، بىزون، ياگۋار، لاما، پۋما، تاپىر، قارايدۋ، قۇستان: امەريكە كۇشىگى، كوبەلەكتەر، توتى؛ كوبەلەك قۇسى (كالىبرى) بەلىنەن كوزگە تۇسەرى مالدارىنىڭ جىلاننىڭ ٴتۇسى باقالار.

مەتالداردان امەريكادا تابىلاتىن: التىن، كۇمىس، اق التىن، اسىل تاستار، تاس كومىر، مىس، قورعاسىن، تەمىر، سىناپ، تۇز، جەر مايى.

بۇرىن امەريكەنى ەۋروپا، ازيا، افريكە جۇرتتارى بىلمەگەن XVI عاسىر اياعىندا ەۋروپادا ساۋدا ۇلعايىپ، كاپيتال كوبەيىپ، التىن قىمبات باعدا بولعان. سوندا التىن ىزدەپ جاتقان بەزىپ جۇرگەندەر امەريكەنىڭ ۇستىنەن شىققان. امەريكەنىڭ التىنى مول ەكەنى اڭعارىلعان سوڭ بايلاۋعا، ەۋروپا قالىق جولاي اعىلا باستاپ، امەريكەنى توناعان. وسى كۇنگى ارقالىق امەريكە ٴمادەنيەتىنىڭ باي ەلدەردىڭ ٴبىرى. سول ٴمادەنيەتتى جاساعان ەۋروپادان بارعاندار. بۇرىن امەريكەدە جەرلىكتى ارانى ٴبىرىن ساقتاي الماي جاندىقتار بولماعان. بۇلاردى ەۋروپادان الىپ بارىپ وسىرگەن.

بۇل كۇندە امەريكەنىڭ قاي جەرىندە بولسادا بۇقارا شىعىپ وتىر. امەريكە كاپيتال كوبەيىپ، تابىستار ارتىمشى ەۋروپادان كەم ەمەس. نە بايلار، نە كەدەيلەر امەريكەدە كەدەيلەر ۇنەمى اسىپ ۇلانىسىپ كوبەيىپ وتىر، بايلار قالىپتاسىپ جان سالۋعا لاۋ ەمەن كەلدى.

اۋستىراليا.

ۇلىقتىڭ اراسىنداعى ەڭ كىشكەنەسى اۋستىراليا. باسقالارعا قاراعاندا، بۇل كىشكەنە كەمەن ارال سياقتى كورىنەدى. اۋستىراليا ەكۋاتوردىڭ ەكى جاعىندا: كۇن شىعىسى، كۇن شىعىس جەر ۇستىنىڭ ارالىعىندا ۇلى مۇحيت. تۇستىكتە، تۇستىكتەن كۇن باتىس ارالىعىندا كۇن باتىس مۇحيت تەڭىزى. اۋستىراليا بەلدەۋىندە ىعى، ەكى تەڭىز، ەكى شىعاناق عانا بار. ارالدان اناقتىلارى

تامانىندا مەن مۇحيت ارالدارى. اۋستراليادا جەر بەتىنىڭ كوبى قۇر بولادى، سۋى كوپ، كوبىنەسە ٴشول بولادى. جەرى ٴالى دايىندالىپ بولعان جوق. جاعالاۋى بىيىكتەۋ، تاۋسىماق بولادى. اسىرەسە ٴداۋلى جەرى كۇن شىعىس بەن تۇستىك اراسىنداعى شەتىندە. ورتاسىنىڭ كەمە جۇرەتىن زورى مۇرەي دەگەن وزەن. باسقالارى كۇن ىسسى كەزىندە سۋالىپ قالادى.

اۋاسى قاراڭعىلىق جاعىنان دا ىستىق. باسقا جاعىندا سالقىن. بىردە جاۋىن كوبەيگەنىنەن كوز اشپايتىن شاقتار بولادى؛ بىردە جەرگە دىم تامبايدى، اڭعازدىق شاقتار بولادى. اۋستراليا جەرىنىڭ تۇگى دە، جانۋارلارىندا باسقا جەرلەردىكىندەي ەمەس. كورىنە باسقالىعى بار. ٴتورت اياقتىلاردان اسىرەسە باسقاسى مەن كوزگە تۇسەتىندەرى - كەنگۇرۋ (باۋىرىندا بالالارىن سالىپ جۇرەتىن قالتاسى بار). ۇيرەك تۇمسىق (تۇمسىعى ۇيرەك تۇمسىعىنداي، ۇستىندە قاناتى ەمەس ٴجۇنى بار. جۇمىرتقا سالادى، بالاسىن ٴسۇتى مەن اسىرايدى)؛ سۋ سيىرى، قارا قۇۋ، تارماق قۇيرىق كۇلەگەش) دەگەن قۇستىڭ داۋسى ساقىلداپ كۇلگەن ادام داۋسى سيياقتى)؛ بۇلاردان باسقا اۋروپا جانۋارىنىڭ باسقا جەرلەردەن كەلتىرىپ اسىراپ ونىمدى مالدارىدا بار؛ اسىرەسە اۋستراليا جەرىندە سارىق اسىراۋشىلار كوپ. اۋستراليادا ٴبىزدىڭ جاقتاعىداي كولىك-كەسى كوبىنىڭ جاسىرعان اعاشتار بولمايدى. كوبىنەسە، اعاشتارىنىڭ جاپىراقتارى قانتى؛ بۇتاقتارىنا جابىسىپ تۇرادى. بۇل شولدىكتىڭ اسىرى. مىنالاردان اۋستراليا جەرىندە كوپ تابىلاتىنى التىن، مىس، ٴداس [illegible].

اۋستراليانىڭ دا امەريكا مەن قاتار التىن ىزدەپ [illegible]ۇراپ جاڭادا تابىلعان. اۋستراليانى الدا قاشان اۋروپا مەملەكەتتەرى تەكەمەگە سالىپ ٴبولىپ العان، ەلى كۇنى ٴار كىم يەلەنگەن جەرىن باسقاعا بەرمەي ۇگىشا جونىپ ونىر.

جەيناعى.

		بەت
دايەكتەمە		II

I-ٴبولىم. ادابيات، تۇرمىس، ەڭبەك.

		بەت
1) بايجاننىڭ مولداسى	جونەۋ.	7
2. ٴبىزدىڭ مەكتەپ		9
3) جاس ۋلان	عابدوللا ۋلى كەنجە عالى.	10
4) بىز كىم؟	التىن سارى ۋلى نەبىراي.	11
5) نورعاي	تۇۋىرگەن ۋلى	12
6) وزەن	التىن سارى ۋلى بەيسراي.	13
7) اق ەدىلدىڭ تاسىۋى	اقساق ۋلى.	41
8) جەل بايىقتا	ساكەن	15
9) جارىمتۇرى	اباي.	16
10) جازعى دالا	ساكەن.	18
11) قازاق دالاسى		21
12) جاز	اباي.	22
13) ولك تۇستىك		23
14) جازعى كەش	مايلى ۋلى بەيىمبەت.	24
15) جازعى تۇندە	جۇمابەي ۋلى ماعجان	25
16) كوز	اباي	26
17) قىس	اباي	27
18) جەت	مىرجاقىپ.	»
19) دالا بورانى	ت اقساق ۋلى.	29
20) نان	مايلى ۋلى بەيىمبەت.	31
21) تۇندىرا	حەيۋوى رودنيكتەن	32
22) شاكىرتتەرگە	ازامات.	34
23) قارا كەسەكتىلەنشى بىيى		35
24) جانىمقتار		36

بەت.

25) قوي	37
26) ەشكى	39
27) قارا شەكپەن مەن قوي	40
28) تۇيە	41
29) جىلقى	42
30) اتتىڭ سىنى . . . . اباي	45
31) سيىر	47
32) مىسىق	49
33) قاسقىر مەن مىسىق	50
34) ءيت	51
35) ءيتتىڭ دوستىعى	53
36) بورى	55
37) ارقاننىڭ جارقىلى	56
38) ازاتتىق	58
39) كەمىك	60
40) التاي . . . . ساكەن.	61
41) قۇرت - قۇمىرسقا	62
42) ەكى شىبىن	64
43) باقا-شايان	64
44) قۇس	65
45) ءۇي قۇستارى	66
46) اققۇ، شىرقان، شايان	67
47) اڭشى قۇستار	68
48) ساۋىق قۇستار	69
49) سۋۋشىل قۇستار	70
50) كەشپەشىل قۇستار	71
51) ورمان پاتشاسى	72
52) ورمان قۇستارى	73
53) تۇلكى مەن قارا شەكپەن	74
54) قىمىرلار	75
55) كۇزەن	78
56) ايۋ	78
57) بالىق	80

بەت.

58) ەمەنەلەڭ ۇيىندەگى شوشقا 81
59) بەكبولات ٴبي مەن ابىلاي حاننىڭ ٴتوبەسۋى 82
60) جەباتىۋ . . . . ساكەن. 83
61) ٴايەلدىڭ ٴتىلى . . . . . ا. م. نيكولسكي. 85
62) باتىردىڭ جاۋعا شىققاندا ٴاي مەن قوشتاسقانى 86
63) توبىلاندى باتىر مەن تاي بۋرىل 89
64) سىرگەلى ەلشىبەك باتىر . . . . . شوقان. 94
65) نوعايلى مامايباتىر ولگەننەن كەيىن شەشەسى قارى ۇلەكەنىڭ
جوقتاب ايتقانى 95
66) ٴادىل ٴبيى . . . . . . دىۋاي ۇلى ابۋ بەكىر. 98
67) پاراشىلدا . . . . جۇنىس. 100
68) قۇربان قىيا . . . . . (قىرىم ەسۋزى مار كەنىن) 100
69) ەشكى تاۋ 102
70) ەلەس 105
71) بىيشارالار 110
72) داقىر (جازمىش) - شەكەس تالقىننىڭ اگگەمىسى) كاروللەنكو. 113
73) ٴبىر ۋيرەتكەندە . . . . جۇمابايۇلى، ماعجان 124
74) كۇن كۇرىۋ 125
75) ادام جەر جۇزىنە تارالۋى 126
76) كەنەسارى نۇرىستان اۋعاندا قوس قوجا اقىننىڭ ايتقانى . 131
77) جانۋارلار جەر جۇزىنە تارالۋى . . . ر. رۋقۋباكيفەي. 134
78) جانۋارلاردىڭ جەر جۇزىنە تارالۋىنا جىل جاردەم 136
79) اق مەن قوستاردىڭ ايتۋى 138
80) كەي جانۋارلاردىڭ تىسقى كۇنى جان ساقتاۋى 141
81) العاشقى ادامداردىڭ تۇرمىسى 142
82) العاشقى ادامداردىڭ قۇرالدارى 145
83) زىرەكتىك 147
84) سەزىم . . . . ل. ن. تولستوي. 148
85) جانۋارلاردىڭ اشارشىلىق بەن الىسۋى . . رۋقۋباكيفەن. 150
86) قارعا مەن تۇلكى 151
87) قاسقىر مەن توزى 152
88) جانۋارلاردىڭ جاۋىنان قورعانۋى 154
89) قامالەۋ . . . . ا ب. شىق ۇلى. 156

ب ەت

90) وت جاەمۇدى قالاي ۋيرەنگەن 159
91) وت ٴسوندى 161
92) مال اسىراۋ قالاي شىققان 163
93) قۇل ۋستايتۇن قۇمىرىسقا، مال باعاتۇن قۇمىرىسقا 165
94) العاشقى ادامدار دا ەگىن ەگىۋ قالاي باستالعان 167
95) ەگىنشى قۇمىرىسقا مەن باشاشى قۇمىرىسقا . ن. رۇۋبا كىنىڭ ەڭ 170
96) ساتەمىر 173
97) العاشقى ەگىن كولىكتەرى 173
98) كىدەبىدىلىك كەيىستىگى . . . . شاگىرقان 175
99) باستەب تەمىر تۇتىنۋ 178
100) ەرتە زامانداعى قاراتىمەك قارۋلارى . . . . شۇقاتان 179
101) كوشپەلىلەردىڭ تۇرمىسى 182
102) دىيقانشىنىڭ تۇرمىسى 187
103) كىيىز ٴۇي مەن اعاش ٴۇي . التىن سارى ۇلى نيسراي 189
104) جاندىقتاردىڭ ٴۇي سالۋى 190
105) زىبىرەكتىڭ 191
106) ٴۇش ناۋ بەتتى ەگىس 194
107) كوپ ناۋ بەتتى ەگىس 195
108) جۇمىرتقادي ٴبىيداي . . . . . . ل. ن. تولستوي 196
109) ئوستاردىڭ ماساء شىبىن، توگىزداردى ەۋرىنىۋى – ن. رۇ ا. ك. ين 199
110) وسىمدىكتى قالاي قورەكتەندىرەدى؛ توزعان جەردى قالاي جاڭعىرتادى. 201
111) تەمىر ماباندا قالاي جاتقان 203
112) قازاق شارۋاشىلىعى 204
113) توپشى . . . . ەبلى ۇلى بەيسەبەت 209
113) جىلقىشى . . . . جۇسىبەك . 212
115) كوش 217
116) باي مەن جارلى بالاسى . . . . . التىن سارى ۇلى 220
117) ۇلى ورىس 224
118) كىشى ورىس ج . . . . رودزىيكەن 225
119) كۇرىش 227
120) شاي ونىڭ ازىرلەنۋى . . . . لۇۋپيان 228
121) كۇزەم 229
122) رەسەيدە جىتقەن نە ستەيدى 232

ادەت.

123) جەلمەدى قالاي حاسابىدى 234
124) نەرى سىلەۋ 235
125) بولەرسەڭ بوگى 239
126) جەردەن شىققان كوبەلەك 240
127) ماقتا . . . . ۇۋويتەن 241
128) شوبەرەك پابىرىيكاسى . . . . . . پۆلوپ 243
129) قاعازدى قالاي سىنەيدى 245
130) بولاشاق ەت . . . . ساكەن. 246
131) جەر قويناسى 247
132) جەر جەكسەنى 249
133) ۋاق تاس، قوم، ساز . . . . . ج. وردە يكتەن. 251
134) قوم مەن شاردىق تاس 253
135) شىنى 253
136) سز 255
137) تۇز 256
138) تورىپ . . . . ۋاگنەردەن 258
139) تاس كومىر 259
140) كويە تاس 260
141) مۇناي 261
142) شويىن، تەمىر، بولات 262
143) ماگنىت تاس 265
144) التىن 265
145) كۇمىس 268
146) تابىتار نارىمسى 270

تارىيق.

147) كوشپەلى تۇرىكتەردىڭ سوعىسى 273
148) اقتابان شۇبىرىندى 274
149) قوقانداڭ قالىمىنا زىيمان جان كىسى ٴبىيىنىڭ ايتقانى . . 278
150) ابىلاي 278
151) كارى بوز بەن ناۋرىز باي 279
152) قارا شەكتەن مەن جومەشتەر توكەرىسى . بوقىراۋسكى 281
153) 1916نىشى جىلدىڭ كوتەرىلىسى 282
154) ورامال . . . . جۇمابايى ۇلى ماعجان 285

بەت.

155) پەتىربور كەگەسىنىڭ IIنەكەلەيدى تۇتقىنغاالىۋى مەستەسلاۋسكي. 286

156) تارىيقى كۇن . . . . مادىيار. 289

157) قازاقتىڭ جەر مەن تۇشىناسقانى 290

158) وكتەبىر تۆڭكەرىسى 291

159) ەگىز تۆكەمەت جايىندا . . . . . لدنەن 293

160) وكتەبىر پەتىروگىراتتا . . . . . تىرووتىسكي. 294

161) جالشىلار تۆكمەي . . . . . . لدنەن 296

162) ەگبەكشىلدەر تۆرانى 298

II-ئبولىم عىلىم

ۋسىمدىك بەن جانىدىق 300

163) ئبىر تۆرلى ئزي 300

164) تىبىنتەي جۆمىسكەرلەر 300

165) ئتەسى 301

166) اس قازانىمىز 302

167) تاماق جەۋ 303

168) قاي كەزدە كوپ جەيمىز 304

169) ئسىڭمەدى، ئسىڭمەسىز اس 305

170) تالعاۋ 307

171) اسۋىنگا قاراي جاساۋلىك 307

172) اس-ئدامنىڭ ارقاۋى 308

173) ۋسىمدىك 309

174) ۋسىمدىكتىڭ جەر جۆزىندە تارالۋى 311

175) اشتىق 313

176) ۋسىمدىك قالاي ۋسەدى 314

177) جاپىراق 316

178) تالاس 318

179) اعاش 319

180) جانىدىق بەن ۋسىمدىكتىڭ قورەكتەنۋى 321

181) ەت بەن ئشوپ تاماق 323

182) ۋسىمدىكتىڭ پايداسى . . . . . . تەمىرازىپتەن 324

183) كۇن . . . . ل. تولستوي. 329

تابيعات قۇبىلىستارى.

بەت

184) جەل نەدەن بولادى 331
185) قانداي جەلدەر بولادى 333
186) داۋىل . . . . قاپتاعاي 333
187) اسپاننان جاۋعان قۇمىرىسقا 339
188) اسپاننان جاڭبىردان باسقا جاۋاتىن نارسەلەر 340
189) اۋا 341
190) نەدەن ولدى؟ 347
191) تۇمان مەن بۇلت 348
192) كۇن كۇركىرەۋى مەن نايزاعاي نەدەن بولادى. ن. رۇۋباكىيننەن. 349
193) جاڭبىر، بۇرشاق، قار 352
194) جاڭبىر نەتكەندە جاۋادى . . . ن. رۇۋباكيننەن 353
195) قانداي جاڭبىرلار جاۋادى . . . . ن. رۇۋباكيننەن 353
196) شىق بەن قىراۋ 355
197) مۇز 356
198) سۇۋدىڭ دۇنىيە كەزۋى . . . . ن. رۇۋباكيننەن 357
199) تامشىنىڭ تارىقى . . . . مەشتەن . 358
200) تواقىن . . . . حۇمااي ۋلى، ماعجان. 360
201) شول قۇدىعى 361
202) جەر شى . . . . ن. رۇۋباكيننەن. 362
203) جەر نەگە سىلكىنەدى . . . . . . ن رۇۋباكيننەن. 365
204) جەر جۇزىنىڭ وزگەرۋى 366
205) نەرەكىنىڭ سىبى . . . . اباي. 367

دۇنىيە.

206) دۇنيە كولەمدىگى 369
207) جۇلدىزدار 370
208) قۇس جواي، «بىلالار ەنتسىكلوپەدىياه سىنان 371
209) كۇن 372
210) جەر قايدان شىققان . . . . . . قىمەنكوپتەن. 374
211) جەردىڭ دوڭعالاقتىعى 377

	بەت
212) جەر بەتى	380
213) كۇن مەن تۇن	380
214) جەل ۇۋاقىتتارى	382
215) جازعىتۇرىم	383
216) كۇز	384
217) اي مەن كۇننىڭ تۇتىلۋى	385
218) ۇيەرىەتى جۇلدىز	387
219) اعىندى جۇلدىزدار	391
220) بەس ۇيەك	392
221) سىنىق جاق	393
222) سۇيىق ەق	394
223) تۇرت تۇس	395
224) قۇملا ذما	396
225) ازيا	397
226) ەۋروپا	399
227) ابىريكە	401
228) امەريكە	402
229) اۋستىراليا	403

جۇماباي ۇلى ماعجان

اباي

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КССР им. А. С. Пушкина

С. Х.

TÜRKMENISTAN DÖVLET KITAPHANASЬ
ТУРКМЕНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА